EVEREST



Virginia Woolf

"YAŞAM BİR RÜYADIR, UYANMAK ÖLDÜRÜR"

QUENTIN BELL



UNUTULMAYAN KADINLAR

Virginia Woolf

"YAŞAM BİR RÜYADIR, UYANMAK ÖLDÜRÜR"

QUENTIN BELL

"Kız kardeşlere göre sevgili ağabeyleri gözlerinin önünde bir canavara, kendisine karşı tamamen savunmasız oldukları bir zorbaya dönüşmüştü; hainin bile tam olarak farkında olmadığı kadar gizli bir ihaneti nasıl açıklayacak ya da buna karşı nasıl bir önlem alacaklardı? Cahilce bir saflığı muhafaza edecek bir şekilde yetiştirilen kızlar herhalde başlangıçta şefkatin şehvete dönüştüğünü fark etmemişler ve onları uyaran şey giderek artan tiksinti hisleri olmuştu. Vanessa ile Virginia'nın bu konuda uzun zaman suskun kalmalarını buna ve çok utangaç olmalarına bağlayabiliriz.
George her zaman duygularını açıkça gösteren, eli açık biri olmuştu ve okşayıp kucaklamaları konusunda kimseye hesap vermek zorunda değildi. Bu okşamaların, en sevgi dolu ağabeylerde uygun olandan daha ileri gittiğini anlamak için çok dikkatli bir göz lazımdı..."



ISBN 978-975-289-378-8

QUENTIN BELL

Sanat tarihçisi Quentin Claudian Stephen Bell 1910'da doğdu. Clive Bell ile Vanessa Bell'in oğlu olan yazar, Virginia Woolf'un da yeğenidir. İlk kez 1972'de Hogarth Press tarafından iki cilt halinde basılan *Virginia Woolf: Bir Kadının Biyografisi* James Tait Black Memorial Ödülü'nü, Duff Cooper Ödülü ve Yorkshire Post Book of the Year Ödülü'nü kazanmıştır. Bell, 1952'den 1959'a kadar, King's College'de Sanat Tarihi ve Güzel Sanatlar bölümünde öğretim üyeliği, ardından Leeds Üniversitesi'nde profesörlük görevlerinde bulundu. 1964'te Oxford Üniversitesi'ne Güzel Sanatlar Profesörü olarak atandı, 1965'te Hull Üniversitesi'ne geçti. 1967-1975 tarihleri arasında Sussex Üniversitesi'nde Sanat Tarihi ve Teori Profesörü olarak görev yaptı. Anne Olivier'le evlendi, üç çocukları oldu. Quentin Bell, 1996'da yaşama veda etti.

ZEHRA SAVAN

1979 Manisa doğumlu. İlk ve ortaöğrenimini Manisa'da tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi Mütercim-Tercümanlık Bölümü'nden mezun oldu. *Asya* (Michael Ignatieff), *Haremden Kaçan Şehrazat* (Fatima Mernissi), *Terör Cininin Kovulması* (Ariel Dorfman) da dahil olmak üzere çeşitli kitaplar çevirdi. Halen çeviri hayatına devam ediyor.

Quentin Bell

VIRGINIA WOOLF

"YAŞAM BİR RÜYADIR, UYANMAK ÖLDÜRÜR"

Türkçesi: Zehra Savan

§

Unutulmayan Kadınlar **11**

Virginia Woolf
Yaşam Bir Rüyadır Uyanmak Öldürür
Quentin Bell

Kitabın Özgün Adı:
Virginia Woolf

Yayına Hazırlayan: Tülin Er
İngilizce'den çeviren: Zehra Savan
Kapak Tasarım: Utku Lomlu
Dizgi: Bahar Kuru

© Hak Sahibi'nin orijinal sözleşmesi uyarınca
© 2007; bu kitabın Türkçe yayın hakları
Everest Yayınları'na aittir.

1. Basım: Nisan 2007
ISBN: 978 - 975 - 289 - 378 - 8

Baskı ve Cilt: Melisa Matbaacılık
Tel: (212) 674 97 23
Fax: (212) 674 97 29

EVEREST YAYINLARI
Ticarethane Sokak No: 53 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (212) 513 34 20-21 Faks: (212) 512 33 76
Genel Dağıtım: Alfa, Tel: (212) 511 53 03 Faks: (212) 519 33 00
e-posta: everest@alfakitap.com
www.everestyayinlari.com

Everest, Alfa Yayınları'nın tescilli markasıdır.

Olivier'ye...

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ KİTAP

Önsöz xiii

Soyağacı xviii

BÖLÜM

1 -1882 3

2 1882-1895 30

3 1895-1897 54

4 1897-1904 78

5 1904-1906 116

6 1906-1908 148

7 1908-1909 168

8 1909 185

9 1910-1912 207

İKİNCİ KİTAP

BÖLÜM

1 1912-1915 251

2 1915-1918 286

3 Kasım 1918 - Aralık 1922 333

4 1923-1925 367

5 Haziran 1925 - Aralık 1928 393

6 1929-1931 436

7 1932-1934 468

8 1934-1936 489

9 Kasım 1936 - Eylül 1939 512

10 1939-1941 531

Teşekkür 552

Kronolojiler

Birinci Kitap 554

Ek A Kronoloji 554

Ek B Morley College'da Öğretmenlik Hakkında Rapor . . 575

Ek C Virginia Woolf ve *Euphrosyne*'in Yazarları 579

Ek D Clive Bell ve *The Voyage Out*'un yazılması 582

Ek E Dreadnought Şakası 591

İkinci Kitap 597

Ek A Kronoloji 597

Ek B *Fantasy Upon A Gentleman*... 638

Ek C Virginia Woolf ve Julian Bell 641

Kaynaklar ve Referanslarla İlgili Bir Not 648

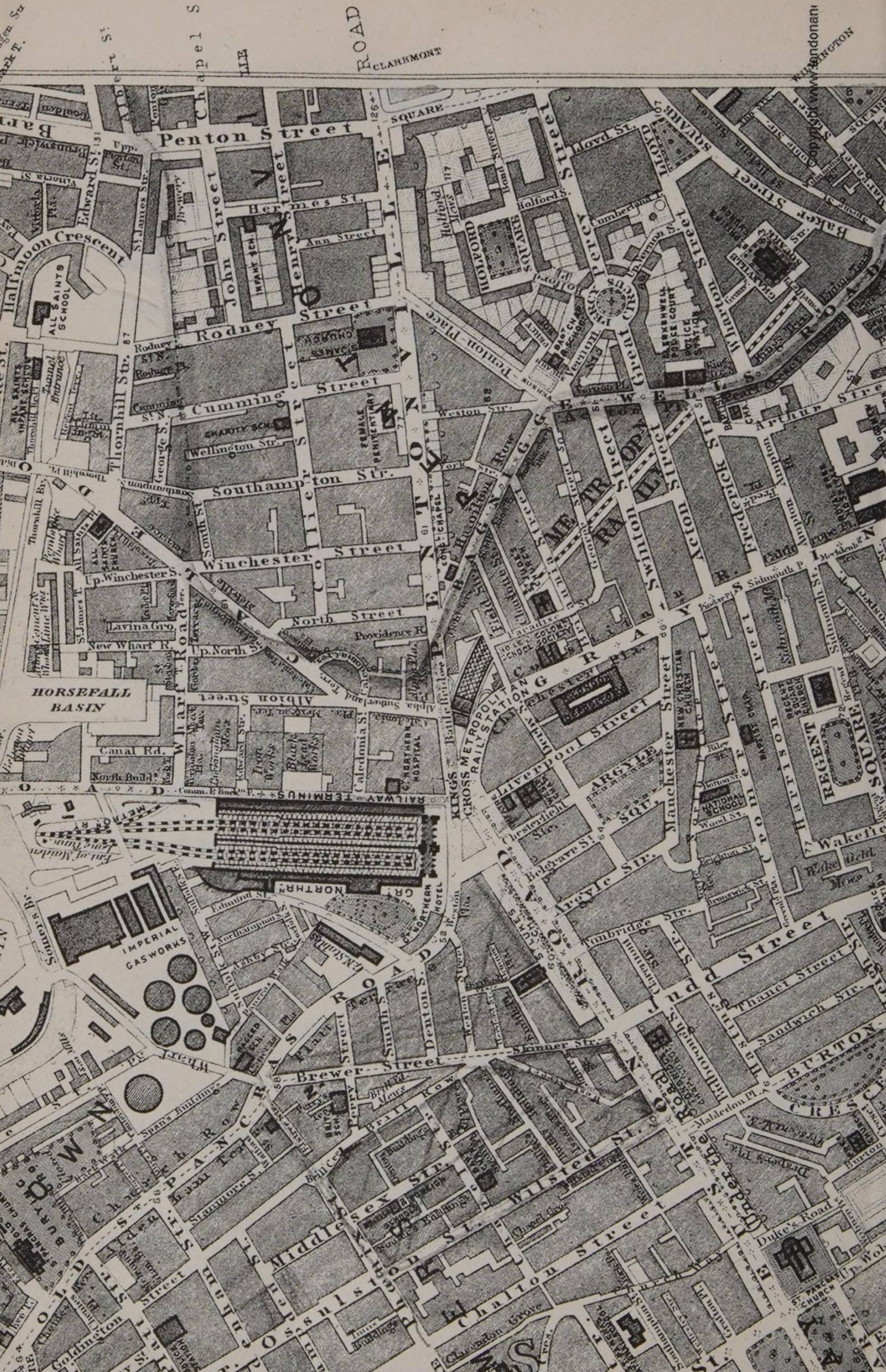
Referanslar

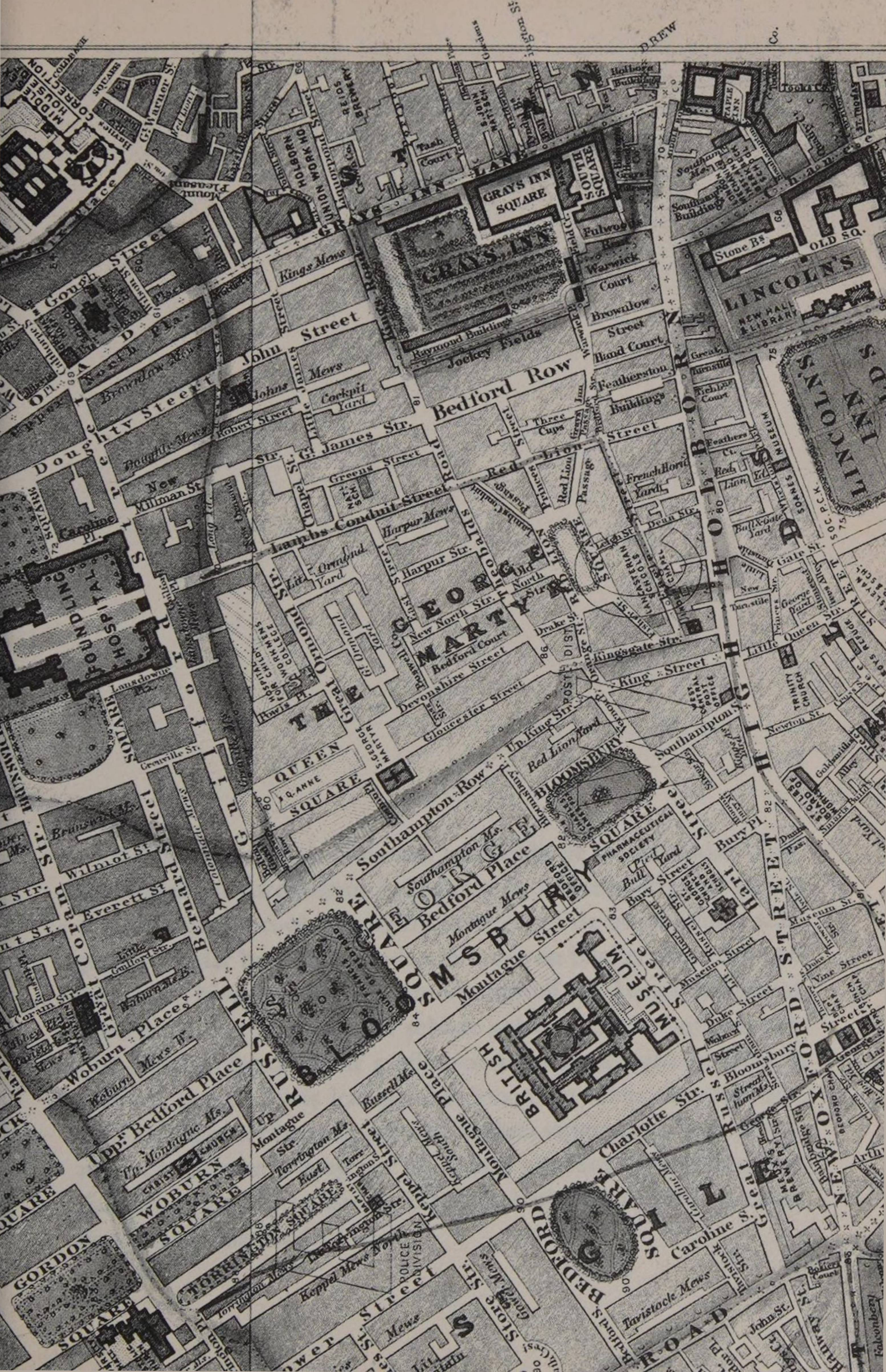
Birinci Kitap 651

İkinci Kitap 664

Kısa Bir Bibliyografya 681

Albüm 685


Penton Street
Hermes St.
Ann Street
Rodney Street
Cumming Street
Southampton Str.
Winchester Street
North Street
Albion Street
Wharf Road
Halfmoon Crescent
All Saints School
Thornhill Str.
Lavina Gro.
New Wharf R.
Horsefall Basin
Canal Rd.
North Build.
Holford Square
Great Percy Str.
Lloyd St.
Baker Street
Wharton Street
Acton Street
Swinton Street
Frederick Str.
Arthur Street
Sidmouth St.
Regent Square
Argyle Square
Argyle Str.
Liverpool Street
Manchester Street
Cromer Street
Harrison Street
Judd Street
Thanet Street
Sandwich Str.
Burton Crescent
Tonbridge Str.
Belgrave St.
Chesterfield Str.
Kings Cross Metropolitan Railway Station
Great Northern Railway Terminus
Great Northern Hotel
Imperial Gasworks
Brewer Street
Skinner Str.
Chalton Street
Wilsted St.
Middlesex Str.
Ossulston Street
Goldington Street
Charrington Street
Duke's Road
St. Pancras Church
Penton Place
Weston Str.
Caledonia St.
Great Northern Hospital
Female Penitentiary
Charity School
Wellington Str.
Providence R.
Claremont Square
National School
New Christian Church
Wakefield



GRAYS INN SQUARE
SOUTH SQUARE
GRAYS INN
GRAYS INN LANE
HOLBORN UNION WORK HO.
Kings Mews
Raymond Buildings
Jockey Fields
Bedford Row
Warwick Court
Brownlow Street
Hand Court
Featherston Buildings
Fulwoods Rents
LINCOLN'S INN
NEW HALL & LIBRARY
Stone Bs.
OLD SQ.
LINCOLN'S INN FIELDS
SOANES MUSEUM
Turnstile
Great Turnstile
Little Turnstile
Gough Street
John Street
Doughty Street
Doughty Mews
Brownlow Mews
Robert Street
Cockpit Yard
Little James Street
G. James Str.
Greens Street
Red Lion Street
Red Lion Square
Three Cups
Lambs Conduit Street
Harpur Mews
Harpur Str.
Orde Hall St.
Lambs Conduit Passage
Eagle Street
Dean St.
Leigh St.
LANCASTRIAN SCHOOLS
French Horn Yard
Red Lion Passage
Feathers Ct.
Bull & Gate Yard
Gate St.
New Turnstile
Princes St.
George Yard
FOUNDLING HOSPITAL
Mecklenburgh Square
Caroline Pl.
Millman St.
New Millman St.
Chapel St.
Great Ormond Street
Ormond Yard
Devonshire Street
Gloucester Street
New North Str.
Old North St.
Bedford Court
THE GEORGE THE MARTYR
Drake St.
Kingsgate Str.
King Street
Orange St.
Queen Square
Q. ANNE
Lansdowne Pl.
Grenville St.
Brunswick Square
Guilford Street
Bernard Street
Brunswick Ms.
Wilmot St.
Everett St.
Little Guilford Str.
Woburn Ms.
Colonnade
Great Coram Str.
Woburn Place
Woburn Mews W.
Upr. Bedford Place
Upr. Montague Ms.
Up. Montague Str.
Christ Church
WOBURN SQUARE
TORRINGTON SQUARE
Torrington Ms.
Keppel Mews North
Keppel Street
Russell Ms.
Russell Square
Bloomsbury Square
Southampton Row
Southampton Ms.
Southampton Street
Bedford Place
Montague Mews
Montague Street
Montague Place
Up. King Str.
Red Lion Yard
BLOOMSBURY SQUARE
PHARMACEUTICAL SOCIETY
Bull Yard
Bury Street
Bury Pl.
Hart Street
Museum Street
Museum St.
Duke Street
Little Russell Str.
Bloomsbury Str.
Charlotte Str.
George St.
Great Russell Str.
BRITISH MUSEUM
HIGH HOLBORN
High Street
Little Queen St.
TRINITY CHURCH
Newton St.
Vine Street
Dyot Street
NEW OXFORD STREET
Caroline St.
Tavistock Mews
Bedford Square
Store St.
Gower Street
Alfred Mews
Chenies Mews
Ridgmount Gardens
GORDON SQUARE
ROAD
Kirby St.
Hatton Garden
Leather Lane
Brooke St.
Dorrington St.
Portpool Lane
Baldwins Gardens
Mount Pleasant
Cold Bath Square
MIDDLESEX HOUSE OF CORRECTION
Warner St.
Holborn Buildings
Southampton Buildings
Tooks Court
Staple Inn
Chancery Lane

ÖNSÖZ

Bu ilk cildin amacı tamamen tarihseldir ve her ne kadar Virginia Woolf'un yazdıklarını açıklamaya ve değerlendirmeye girişen insanlara yardımcı olabileceğimi ümit etsem de bu ümidim ancak, şimdiye kadar herkes tarafından bilinmeyen bilgiler vererek ve çalışmamın konusu olan kişinin karakterini ve kişisel gelişimini, umarım ki, net ve doğru bir şekilde anlatan bir eser sunarak gerçek olabilir. Başka hiçbir şekilde edebiyat eleştirisine bir katkım olamaz. Bu tür bir iş için gerekli donanıma sahip olsaydım bile, böyle bir arzum olmazdı; başka mecralara sapmadan biyografi yazmanın hali hazırda epey zor olduğunu gördüm ve olguların toplanması ve sunulması işi gerçekten de başkalarının yardımı olmadan tamamlanamazdı.

İkinci Kitap'ta bana yardım eden herkese teşekkür etmeyi ümit ediyorum, fakat söze başlamadan bahsedilmesi gereken birkaç kişi var.

Müteveffa Leonard Woolf, bu işe girişmeye beni teşvik etmiş ve bu cildin ilk taslağını hazırlarken, bana büyük yardımlarda bulunmuştur. Leeds Üniversitesi, araştırmama başlamam için bana bir yıl ücretli öğretim üyesi izni vermeye gönüllü olmuştu; bu izni bana gerçekten veren ise Sussex Üniversitesi oldu. Aldığım bir Leverhulme Araştırma Ödülü, vaktimi kârlı bir şekilde kullanmama imkân sağladı. Mrs. Ian Parsons, bana her açıdan büyük bir yardımseverlik ve nezaket gösterdi; eşim ise çok zahmetli bir iş olan araştırma asistanlığı görevini ve kıymeti pek bilinmeyen eleştirmen rolünü üstlendi. Ümit ederim ki bu kitap onların cömertliklerine layık olur.

***

Bu cildi yazarken büyük ölçüde yayımlanmamış kaynaklardan yararlandım. Burada en önemli koleksiyonların adlarını zikrederek bunların içeriğini ve kullandığım kısaltmaları açıklayacağım. Ancak genele hitap edeceğini düşündüğüm yerlerde dipnot verdim; kaynaklarla ilgili ayrıntılı atıflar İkinci Kitap'ta, seçme bir bibliyografyayla birlikte yer alacaktır.

BERG KOLEKSİYONU. New York Halk Kütüphanesi, Astor, Lenox ve Tilden Vakıfları; Henry W. ve Albert A. Berg İngiliz ve Amerikan Edebiyatı Koleksiyonu.

1957'de Leonard Woolf, bir anlaşmayla, Virginia Woolf'un günlüklerinden (1915-1941) oluşan 27 elyazması cildi ölümünden sonra Berg Koleksiyonu'na bağışladı. (Bu günlüklerden *AWD [Berg]* şeklinde bahsedilmektedir; Leonard Woolf'un bunlardan yaptığı ve 1953'te *A Writer's Diary* [Bir Yazarın Günlüğü] adıyla yayımladığı seçme ise *AWD* şeklinde kısaltılmıştır.) Berg Koleksiyonu böylece bir Virginia Woolf arşivinin çekirdeği haline gelmiş ve gerek Leonard Woolf'tan gerekse başka kaynaklardan biyografik

ve edebi ilgi konusu olabilecek epey miktarda malzemeye sahip olmuştur. Bu, sekiz defter günlük (bunlar ardından *[Berg]* ibaresi gelen kısa tanımlayıcı başlıklarla anılmaktadır) ve yazarın kendi imzasını taşıyan mektup koleksiyonu arasında, Virginia Stephen/Woolf'un dört önemli mektup serisi yer almaktadır: Ablası Vanessa Bell'e, Violet Dickinson'a, Vita Sackville-West'e ve Ethel Smyth'e. Atıflarda bu isimleri baş harfleriyle kısalttım ve Virginia ile Vanessa Stephen'ın her zaman evlilik soyadlarını, yani *VW* ve *VB* kısaltmalarını kullandım.

Berg Koleksiyonu'nda Virginia Woolf arşivinin kurulmasıyla özel olarak ilgilenen müteveffa Dr. John Gordon'a büyük minnet borçluyum; onun yerine geçen Mrs. Lola Szladits ile yaptığım yazışma ve görüşmelerde de kaynak ihtiyaçlarım hoş karşılandı.

CHARLESTON BELGELERİ. King's College, Cambridge.

Clive Bell, Vanessa Bell ve Duncan Grant'in mektupları ve diğer belgeleri; College Kütüphanesi'nde bulunan bu belgeler arasında Vanessa Bell ile Roger Fry'ın yazışmaları da bulunmaktadır. Uygun yerlerde *CB, VB, DG* ve *RF* baş harflerini ve *CH* (Charleston Belgeleri) kısaltmasını kullandım.

Bu belgelerin himayesi, korkarım ki, kütüphane görevlisi müteveffa Dr A.N.L. Munby'nin imrenilir mahareti, dirayeti ve şakacılığıyla sırtında taşıdığı ağır yüklere bir yük daha eklemiştir.

MONK'S HOUSE BELGELERİ. Sussex Üniversitesi.

Leonard Woolf'un bu biyografinin yazılması için bana sağladığı belgeler arasında sadece kendisiyle eşi arasında yazılmış çok sayıda mektuptan başka, bol miktarda elyazması da bulunuyordu. Ben bunları kendime göre, biyografik açıdan önem taşıyan elyazmaları (MH/A) ve esasen edebi bakımdan önemli elyazmaları (MH/B) şeklinde ikiye ayırarak numaralandırdım.

Aynı zamanda, vasiyet hükümlerini yerine getiren hanımın ne-

zaketi sayesinde, Leonard Woolf'un kısa, öz, fakat güvenilir günlüklerinden de faydalanma imkânı buldum.

Geriye Sir Leslie Stephen'ın vârisleri ve torunlarının mülkiyetinde bulunan, Virginia Woolf ve ailesiyle ilgili olan aşağıdaki bilgi kaynakları kalıyor:

Eşi Julia'nın 1895'teki ölümünden sonra Leslie Stephen tarafından yazılan *Mausoleum Book* (MBk).

Çoğunluğu Mrs. Leslie Stephen ve çocuklarının yazdıkları veya aldıkları eski aile mektupları.

1891, 1892 ve 1895 yıllarındaki *Hyde Park Gate News*'un (HPGN) nüshalarını içeren iki cilt.

Vanessa Bell'in altı elyazması hatıratı (*VB/MS I-VI*).

Virginia Woolf'un Clive, Julian ve Quentin Bell'e yazdığı mektuplar.

Oyun Okuma Cemiyeti'nin Toplantı Kayıtları, 1908-9 ve 1914-15.

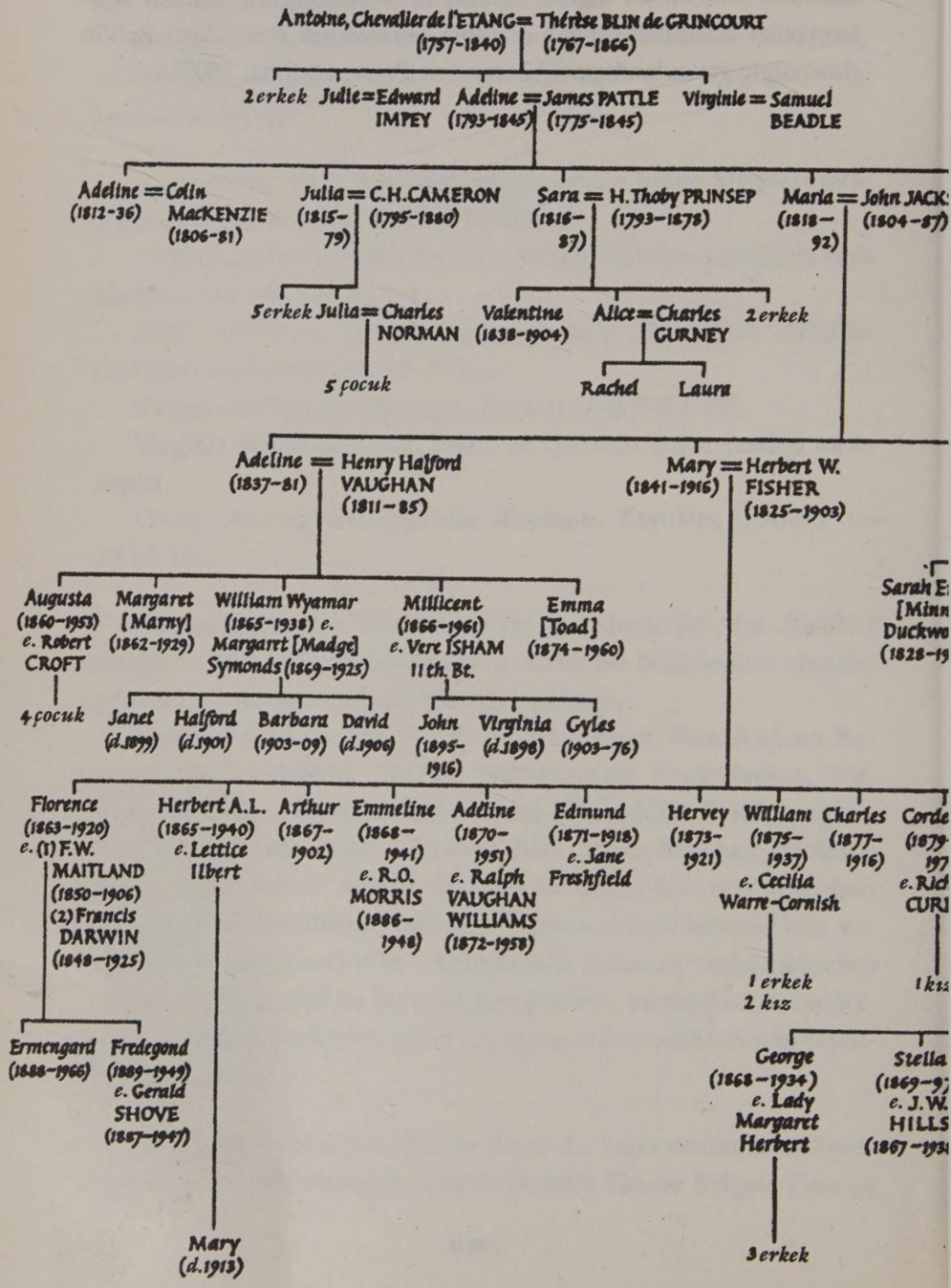
Kız kardeşim Mrs. David Garnett ve kuzenlerim Mrs. Richard Synge ve Mrs. Nigel Henderson'a, bana bu belgelerden alıntılar yapmama müsaade ettikleri için minnettarım.

Bunlardan başka, Mr. Mark Arnold-Forster, Mrs. Barbara Bagenal, Bath Markizi, British Broadcasting Corporation, Mr. Duncan Grant, Harvard Üniversitesi (Houghton Kütüphanesi), Lord Kennet, Mr. Nigel Nicolson, Mrs. James Strachey, Profesör John Waterlow ve Adrian Stephen'ın orijinaline ulaşamadığım günlüğünün kendisinde bulunan kopyasını kullanmama izin veren Mr. David Garnett'in mülkiyetinde bulunan malzemelerden de yararlandım. Bütün bu saydığım kişilere, yardımları, anlayışları ve istediğim yerlerden alıntı yapmama izin verdikleri için teşekkür ediyorum.

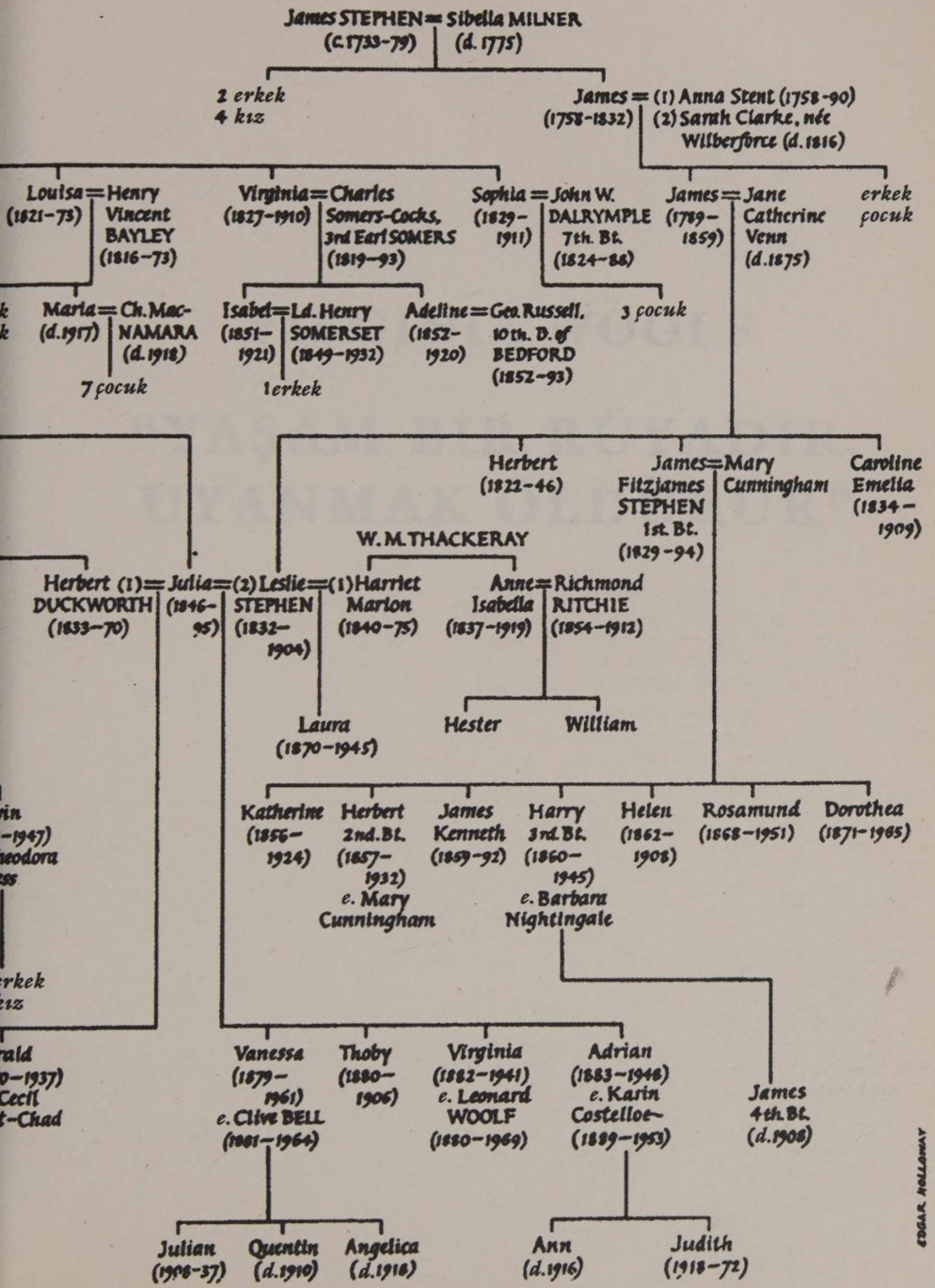
Bu önsöz ilk baskıdaki haliyle dursa da, bana yardımlarda bulunan bazı insanlar ölmüştür. Ancak Monk's House Belgeleri'nin şu

anda Sussex Üniversitesi Kütüphanesi'nin Evrak Bölümü'nde; *Mausoleum Book*'un da British Library'de bulunduğunu bilmek araştırmacılar açısından faydalı olabilir; *Mausoleum Book*, Alan Bell'in önsözüyle yayımlanmıştır; Clarendon Press, Oxford, 1977.

VIRGINIA WOOLF'UN ATALARINI



AKRABALARINI GÖSTEREN SOYAĞACI



VIRGINIA WOOLF

"YAŞAM BİR RÜYADIR, UYANMAK ÖLDÜRÜR"

Birinci Kitap

Virginia Stephen
1882-1912

BİRİNCİ BÖLÜM
1882

Virginia Woolf, Stephen ailesinin kızıydı. Stephen'lar on sekizinci yüzyılın ortasında gün yüzüne çıkar. Aberdeenshire'da çiftçilik, tüccarlık ve kaçak mal alıcılığı yapıyorlardı. Ardenbraught'lu James Stephen hakkında, arkasında yedi oğlan, iki kız çocuğu bırakarak 1750 dolaylarında ölmüş olması dışında neredeyse hiçbir şey bilinmiyor. Oğlanların çoğu soylarının geleneğini sürdürerek şanslarını denemek için başka ülkeleri dolaştılar. Bunlardan birisi, William Stephen, Karayipler'e yerleşti ve pek de hoş olmayan bir işten, hasta köleleri satın alıp tedavi ederek onları satılacak hale getirme işinden, büyük bir servet kazandı. Bir diğeri, avukatlık eğitimi alan James, tüccar oldu ve Dorset sahilinde bir deniz kazası geçirdi. Boyuyla posuyla Herkül'ü andıran bir adam olduğundan, gayretleri ve

bir konyak varilinin yardımıyla kendini ve dört arkadaşını kurtardı. Etraf karanlıktı, çok şiddetli bir fırtına vardı ama onlar "bir kedinin bile zar zor çıkabileceği," tırmanması imkânsız görünen sarp bir kayalığa tırmandılar ve kendilerini Purbeck Adası'nda buldular. Burada James'in yardımına ilk koşan ve sonrasında onu ağırlayan, gümrük memuru Mr. Milner oldu; James sorunların üstesinden öyle ustalıkla geldi ki geminin yükünün büyük kısmını kurtarmakla kalmayıp Mr. Milner'ın kızı Miss Sibella Milner'ın kalbini de çaldı ve onunla gizlice evlendi.

Mr. ve Mrs. Stephen'ın evlilikleri şanslı değildi. James Stephen iş hayatında başarısızlığa uğradı, borca girdi ve sonra da kendini King's Bench Hapishanesi'nde buldu. James Stephen, içinde bulunduğu bu zor durumda, torunlarına örnek olacak şekilde davranarak kalemi eline aldı ve davasını savundu. James (bildiğim kadarıyla) Stephen'lardan ilk kitap kişi yazan oldu; ondan sonra eser yayımlamayan biri neredeyse hiç çıkmamış ve ailenin edebi sahadaki başarılarına bir yenisini eklemeyen bir kuşak ise kesinlikle hiç gelmemiştir.

James Stephen ayrıca davasını mahkemelere taşıyarak bir aile geleneğini de başlatmış oldu. Aslında, daha da ileri gitti ve hapiste neredeyse isyanla sonuçlanacak olan bir huzursuzluk başlattı.

Ona göre, borç yüzünden hapsedilmek insanlık dışı bir şeydi; üstelik örf ve âdet hukukunun, Magna Carta'nın, yazılı hukukun, adaletin, insanlığın ve sağduyunun doğasına aykırıydı. Bunlar söylenmeye değer şeylerdi ama mahkûmiyetine işe yarar hiçbir etkisi olmadı ve sonunda salıverilmesini sağladığı için alacaklısına bir borcu daha oldu. Stephen, yasal ve siyasi mücadelelerinin sonucunda ticaretten çok avukatlığa yeteneği olduğuna kanaat getirdi. Middle Temple'a girdi fakat torunlarının çoğunu memnuniyetle kabul edecek olan İngiltere'nin Themis'i* onu reddetti. Muhalefetinden dolayı çok düşman kazanmıştı ve iyi "soy eksikliği, servet eksikliği, eğitim eksikliği ve mizaç eksikliği" gerekçesiyle meslekten men edildi.

---

* Yunan mitolojisine göre adalet ve düzenin tanrıçası (ç.n.).

Ancak hukukun bir de arka kapısı vardı ve Stephen da bu kapıdan girdi. Adını kullanarak mesleği yürütebileceği bir avukatın ortağı oldu. Oysa bu, ona fazla itibar kazandıracak bir iş değildi. Müşterileri şüphe uyandıracak türden insanlardı. İşi birahanelerde gerçekleşiyordu; ona pek az ün ve ondan da az para kazandırıyordu. Bu talihsizliklerin, gizli bir evliliği kabul ettiği için Tanrı tarafından kendisine ceza olarak gönderildiğine inanan zavallı karısı 1775'te öldü. Dört yıl sonra da Stephen öldü. Daha kırk altı yaşındaydı; arkasında altı çocuk ve borçlarını kapatmaya zar zor yetecek kadar para bıraktı.

Bu altı çocuğun ikincisi ve kolaylık olması için "Üstat James" diye adlandırabileceğimiz James, çocuklar arasında bizi en çok ilgilendirenidir. Yoksulluk içinde ve davalarla büyümüş olan James, babasının oğlu olduğunu kanıtladı. O da küçük kitaplar yazıp avukatlık yaptı; fakat babası kendi meseleleriyle ilgilenirken Üstat James tartışma konusundaki yeteneğini daha büyük amaçlar için kullanacaktı. Vatanseverlik ve insaniyet yararına, özgürlük davasını savunacak ve iki büyük ülke arasında bir savaşa sebep olacaktı.

Ama ilk mücadelesi, babasının geleneği doğrultusunda oldu. Çok az resmi eğitim almasına rağmen James, Aberdeen'deki Marischal College'a hazırlandı, girdi ve bozuk sağlık durumuna rağmen buradaki eğitimini sürdürdü. O zamanlar Tabiat Bilgisi denen alanda (yani bilim alanında) eğitim gördü ve hiç de başarısız olmadı; ama sonra Latince yapılan bir sınav önüne engel olarak çıktı. Bu sınavda kesinlikle başarısız olacağını ve daha da kötüsü, gülünç duruma düşeceğini biliyordu (çok hassas bir adamdı).

> Peki ne yapılacaktı? On yedi yaşındaki bir gencin kendi kusurlarını örtmek ve köklü bir üniversitenin eski uygulamasında yenilik yaparak kendi itibarını kurtarmak için bir plan hazırlamak konusunda gereken cesarete ve bu planı gerçekleştirmek için gereken maharete sahip olmasının olağanüstü bir şey olduğu düşünülebilir. Yine de ben bunu tasarladım ve gerçekleştirdim.

Başka bir deyişle, kuralları kendi ihtiyaçlarına uygun şekilde değiştirmişti.

Bu paragraf James Stephen tarafından, çocuklarının faydalanması için yazılmış olan *Memoirs of James Stephen*'dan* alınmıştır. Bu, yazarın kendinden emin üslubunun daha da eğlendirici hale getirdiği, ilginç bir belgedir. Stephen bu ve başka başarılarından; ciddi eksikliklerinin üstesinden gelmesini ve en sonunda bir parlamenter, yüksek mahkeme başkanı ve toplumun çok itibarlı bir üyesi olmasını sağlayan çabalarından dolayı kendisiyle gurur duyabileceğini düşünüyordu; çünkü o bütün bu olup bitenlerdeki ihtişamı Yüce Bir Kudrete atfedebiliyordu.

Dualarını kabul eden, menfaatlerini gözeten, ona rehberlik eden hep Tanrı olmuştu. James Stephen ile Yaratıcısı arasındaki ilişkinin bazen gizli bir anlaşmayı andırdığı zamanlar olmuştur. Tanrı'ya öyle sarsılmaz bir inancı vardı ki genç bir kadına kur yaparken, başka bir tanesini de hamile bıraktı. Bu güven hiç de yersiz değildi. Sorunlarını, aralarında, en memnun edici şekilde çözüme kavuşturdular. Kadınların ilkiyle evlendi, diğeri de kendine başka bir eş buldu. Gayri meşru çocukları çok saygıdeğer bir rahip oldu.

Üstat James, bir kabine üyesi olarak iki büyük davayla tanınmıştır. Bunların ikisi de kısa bir süre için Karayipler'de kalışının neticesiydi. Burada amcası William'ın başlattığı bir akraba bağlantısı vardı; Stephen burada avukatlık yaptı ve İngiliz ambargosunun Fransız ve Amerikalı tüccarlar tarafından ne kadar kolay ihlal edildiğini gördü. Gençliğinde George Washington'ın ateşli bir taraftarı olan Stephen öfkeliydi. Bu durum onu *War in Disguise*** adını taşıyan ve Meclis Kararları, Kıta Ablukası ve 1812 Savaşı'na yol açan küçük bir kitap yazmaya sevk etti – ki bu savaşın çıkması Stephen'ı büyük bir şaşkınlık ve hüsrana uğratmıştır.

Fakat Batı Yarıküre'ye geldiği andan itibaren, James kendini

---

* James Stephen'ın Anıları.

** Maskeli Savaş.

başka ve daha soylu bir davaya adadı. Köleliğin rezilliğini ilk olarak Batı Hint Mahkemeleri'nin bir zenciye nasıl gaddarca muamele ettiğini gördüğünde fark etti. Durumun adaletsizliğini gördükten sonra ezilenlerin yılmaz ve daimi dostu oldu. İngiltere'ye dönünce Wilberforce'un güvenini kazanarak onunla akraba oldu; ilk karısının ölümünün ardından onun dul kız kardeşiyle evlendi. Meclis Kararlarını savunmadığı zamanlarda Avam Kamarası'nda köleliği şiddetle eleştiriyordu; hükümetin bu konuda hiçbir şey yapmaması, James'in Parlamento'dan çekilmesine neden oldu.

Clapham civarında bir arkadaş grubu vardı. Bu varlıklı ve saygıdeğer adamlar, hoşgörülü dindarlıklarıyla, kabarık servetleriyle, kâfirlerin aydınlanması ve kölelerin özgürleştirilmesi konusundaki gayretleriyle tanınıyorlardı. Aralarında Charles Grant ve Zachary Macaulay, John ve papaz yardımcısı Henry Thornton, John Shore (sonradan Lord Teignmouth), Granville Sharp, William Wilberforce, Clapham papazı John Venn ve papaz yardımcısı Henry Venn vardı; bunlar Clapham Cemaati'nin "azizleri" diye adlandırılan kişilerdi. James, bu Protestan cemaatiyle -kesinlikle çevresindeki manevi renge bürünse de- dini görüşlerinden çok siyasi görüşleri nedeniyle yakınlaştı. Fakat Clapham Cemaati genelde inançtan çok yapılan işlerle ve partilerden çok politikalarla ilgileniyordu. Önce köle ticaretinin sonra da bizzat köleliğin kaldırılması bu cemaatin başlıca gayesiydi. Bu yüzden kürsülerde ve Avam Kamarası'nda inançları uğruna savaşmak zorundaydılar. Liderleri papaz değil; orta sınıftan siyasi bilince sahip olan, bundan dolayı da amaçlarına ulaşmak için, insanseverliklerinin gayesi kendilerininkinden farklı kişilerle işbirliği yapmaları gerektiğini bilen kimselerdi. Muhafazakâr ve Anglikan olan bu kimseler kendilerini Radikaller, Quakerlar ve Bentham yandaşlarıyla -münasebetlerinden dolayı düşmanları olan adamlarla- müttefik olarak buldular; öbür taraftan Wilberforce'un yakın arkadaşı ve politik yandaşı olan Pitt ise bazen düşmanları olmak zorunda kalıyordu. Bu nedenle komite kurmak, küçük eserler yazmak ve halkı harekete geçirmek gibi büyük işlerde bu samimi, güzel konuşan ve sözü geçen adamlar, politik hoşgörü ve

uzlaşmayı öğrenmek zorundaydılar. Bu yüzden Stephen'ın ve Clapham'daki arkadaşlarının Hıristiyanlığı, ne kadar ateşli olsa da hiçbir zaman başka bazı cemaatlerin katı dogmatikliğinin, ruhani ve çileli bağlılığının derecesine varmamıştır.

Clapham Protestanları herhalde kendilerini İngiliz orta sınıfının vicdanı ve bu nedenle de çok büyük bir siyasi güç olarak görmekteydiler ve gerçekten de öyleydiler. Başka bir sebepten değilse bile bu sebepten ötürü, her şeyden çok ahlaki sorunlarla ilgileniyorlardı ve sonraki nesillerde inançlarının eskatolojik* üstyapısı çökerken ahlaki temeli değişmeden kalmıştır. Büyük büyükbabalarının inançlarında teolojik unsura karşı ahlaki unsurun varlığını sürdürmesinin sonraki nesil üzerinde çok önemli bir etkisi olacaktı.

Üstat James, Britanya İmparatorluğu'nda köleliğin nihayet kaldırılmasından çok kısa süre önce, 1832'de öldü. Evlilik yoluyla doğan oğullarının hepsi avukat oldu; aile hakikaten bir hukukçu ailesiydi. Adı yine James olan üçüncü oğul, baroda epeyce yeteneğini göstermiş olmalı ki (hepsi bunu yaptı) kısa zamanda yılda 3.000 pound kazanmaya başladı; bu o zamanlar için epey iyi bir gelirdi. Gelirinin büyük bir kısmını feda ederek Sömürgeler Dairesi'nde daimi bir mevkiye geçti. Bunu yapmasının nedeni gayet açıktı. Ailenin köleliğe karşı büyük mücadelesini en iyi şekilde, bir idareci olarak devam ettirebilirdi. Whitehall'da** "Sekreter Ötesi Mr. Stephen" olarak tanınırdı, çünkü o sadece amiri sayılan bakanların isteklerini kibarca ama kesin bir dille reddeden devlet memurlarından değildi. O, aynı zamanda politikası olan bir devlet memuruydu; aslında bu politikanın ötesinde bir şey; isteseler de istemeseler de Sömürgeler Dairesi'ne, bizzat sömürgelerin kendisine ve iktidarda bulunan hükümete kabul ettirilmesi gereken bir misyondu.

Bu politika tabii ki Kölelerin Özgürleştirilmesi politikasıydı çünkü Kanada'ya özerklik verilmesi gibi başka meseleler zamanının

---

* Ölümden sonraki hayatla ilgili. (ç.n.)

** Üzerinde birçok hükümet binasının bulunduğu protokol yolu. (ç.n.)

bir kısmını alsa da, zencilerin korunması onun idaresinin başlıca meşguliyetiydi. Bu politikaya karşı çıkmak, onu geciktirmek, etkisiz kılmak ve engellemek de sömürgelerin amacıydı; burada sömürgelerle kastettiğim, buralarda egemen olan beyaz azınlıktır. Sömürgeciler her zaman olduğu gibi Londra'daki nüfuzlu arkadaşları tarafından başarıyla destekleniyorlardı. Bu kişilerin alt edilmesi, kanıtlarla susturulması ve yıldırılması gerekiyordu ve bunu yapacak kişi de Sekreter Ötesi Mr. Stephen'dı.

En sonunda aldığı unvanla Sir olan James Stephen cesur, zeki ve yetenekli bir idareciydi. Ayrıca, kendisinin de kabul ettiği gibi, kesinlikle basit bir adam değildi. Babasının ve büyükbabasının bütün o cesaretini miras almıştı; heybetli ve acımasızdı. Sömürgeler Dairesi'nde uzun saatler boyunca çalışıp başkalarını da neredeyse bir o kadar çalıştırarak, kendisini olduğu kadar başka insanları da zorlardı; yine de kahvaltıdan önce 3.000 kelime yazdırıp *Edinburgh Review*'de sayısız yazısını yayımlayacak zamanı bulurdu. Çalışma ve öğrenme canavarı olan James Stephen kolay incinebilen, mutsuz bir adamdı. Kazandığı başarılar ideallerine ulaşmasına yeterli gelmedi. Onayladığı teşebbüsler kadar karşı çıktıklarından da sorumlu tutuldu; en çok da, devlet memuru olduğundan bunlara cevap veremediği için böyle eleştiriler onu yaralıyordu. Çok utangaç ve çok karamsardı. Çirkinliğine o kadar inanmıştı ki odasında ayna bulundurmuyordu. Karşısında konuşan kişiyle göz göze gelmektense gözlerini kapamayı yeğlerdi. Olduğundan başka birisi, bir papaz veya münzevi olmayı isterdi. Rahat olmaktan çok korkardı ve başkalarını mahrum etmese de kendini zevklerden mahrum bırakmayı çok severdi. Puroyu bir kez tattı ve o kadar hoşuna gitti ki bir daha hiç puro içmemeye karar verdi. Enfiye çekmenin hoşuna gittiğini fark etti – derhal enfiye kutusunu pencereden aşağıya boşalttı.

"Babanın bir şeyi sevdiği için yaptığını hiç gördün mü?" diye sordu Lady Stephen, oğlu Fitzjames'e. Ailenin babaya çekmiş, ağzı laf yapan bu ferdinin anında verdiği cevap ise, "Bir kez. Seninle evlendiğinde," oldu.

Fakat James Stephen'ın evliliği sadece memnuniyet verici değildi – son derece basiretliydi de. Stephen, Jane Catherine Venn'le evlenerek Clapham'a da tamamen katılmış oldu çünkü Venn ailesi, tabiri caizse, cemaatin merkezindeydi. Venn'ler hep ruhbandı; ailede bir rahip olması muteber hale geldiğinden beri soyağacında kesilmez bir rahipler silsilesi vardı; Clapham Papaz Evi'yle bağları çok önceye dayanıyordu ve eğer burada bir öğretiden bahsetmek mümkünse, Clapham'a öğretisini sağlayan eser, Jane Venn'in büyükbabasının *Compleat Duty of Man*'i* olmuştur.

Bir Protestan rahibinin kızının, Stephen'ı, doğuştan gelen karamsarlıktan ve kendini cezalandırma eğiliminden vazgeçirecek kişi olamayacağı düşünülebilir. Fakat Clapham'ın Azizleri aşırıya kaçan riyazeti onaylamıyordu ve özellikle de Venn Ailesi şaka yapmayı seven ve masum zevklerde hiçbir kötülük görmeyen neşeli, sağduyulu insanlardı. Stephen'ın kendine eza etmesinde delice bir taraf vardı; Jane Catherine Venn bugüne kadar yaşamış bütün kadınlar kadar aklı başında bir kadındı. Ayrıca her şeye iyi yanından bakan sağlam bir mizaca sahip, güzel ve canayakın bir insandı. Eşine, toplum hayatının sancılarını unutturabilecek bir yuva vermişti. Bu, bugünün standartlarına göre oldukça katı kuralları olan bir evdi; çocukları balolara ya da tiyatrolara gidemezlerdi – ama böyle eğlencelerden zevk alanları da kınamazlardı; onlara göre burası, babalarının iyilikseverliği ve annelerinin kahkahalarıyla aydınlanan, sade ama mutlu bir yuvaydı.

Sir James Stephen'ın ailesiyle ilgili bir şey daha söylemek gerekiyor. Sanata, yani edebiyata saygı duyarlardı (kanaatimce, resim ve müzik ihmal ediliyordu). Mrs. Stephen, Cowper ve Wordsworth'e, Scott ve Campbell'e hayrandı. Sir James ise daha ciddi ve daha yüksek duygulara ulaştıran yazarlarla ilgileniyordu, fakat Voltaire ve Montaigne'i de severdi; sayıca çok olmayan ve ciddi, kültürlü bir grup oluşturan arkadaşları arasında J.S. Mill, Venn'ler, Dicey'ler ve Garratt'lar vardı.

---

* İnsanın Bütün Görevi.

Sir James'in beş çocuğu oldu – biri bebekken, biri de ergenlik döneminin başlarındayken öldü; fakat diğer üçü yaşadı ve ailenin soyu bu çocuklar vasıtasıyla devam etti. Bu üç çocuk, James Fitzjames, Caroline Emelia ve Virginia'nın babası Leslie idi.

Bu hikâyede tekrar sahneye çıkacak olan Caroline Emelia, zeki bir kadın olmasına rağmen ahmak Victoria Dönemi kadınının konumuna düşmüştü. Bir öğrenciye âşık oldu, bazı sebeplerden dolayı aşkının karşılık bulduğunu düşünüyordu, fakat genç adam duygularını hiçbir zaman açığa vurmadı. Hindistan'a giden bu adamdan bir daha haber alınamadı. Caroline Emelia'nın kalbi kırılmıştı ve sağlığı bozuldu; 23 yaşındayken eve kapanarak hasta bir kız kurusu oldu. İnancını kaybetti ve büyük bir gayretle başka bir inanç aramaya koyuldu; birkaç denemeden sonra Dostlar Cemiyeti'nde* sıcak bir manevi yuva buldu.

Fitzjames, tahmin edilebileceği gibi, kız kardeşinin itirazsız boyun eğdiği, acılarla ve değişmez bir uysallıkla geçen hayatına gaddarlıkla gülümsüyordu; fakat herhalde dine ve hayırseverliğe adanan hayatın bir kadına uygun olmadığını da söylemezdi. En kuvvetli ifadeyle söylersek, o erkekti. Bu yüzden onun hayatının daha olumlu, daha girişken, daha acımasız olması gerekti. Leslie'yle birlikte gündüzcü öğrenci olarak Eton'a gittikleri zaman çok ezilmişlerdi. Fitzjames, zulme, gereken cesaretle karşı koymadığını düşündüğü için bundan hep utandı. Fakat kendisinden üstün olanların gücünü böyle utançla kabul ettiği günler nihayet sona erdi. Fitzjames büyüyünce geniş omuzlu, iriyarı bir adam oldu; arkadaşlarının "Koca Zalim" dediği bu adamın gücü kendisine sataşan herkese yetiyordu. Söylediğine göre şunları öğrenmişti: "Zayıf olmak sefilliktir; doğa sürekli bir savaş halindedir ve *Vae Victis*** doğanın en önemli kanunudur."

---

* *Quaker*'lar. 1650'lerde George Fox tarafından kurulan Hıristiyan mezhebi. Ayinleri, dini törenleri, resmi yönetimi reddetmeleri yüzünden kilisenin sosyal reformunda etkili oldular. (ç.n.)

** Vay Yenilenin Haline.

Fitzjames'in küçük erkek kardeşi Leslie ürkek ve narin bir çocuktu; hanım evladıydı. Şiirden çok hoşlanır, bu sanat onu çok heyecanlandırırdı; bir hikâyenin mutsuz sonla bitmesine dayanamayacak kadar hassastı. Okulda Fitzjames'in ona sağlayabileceği her türlü korumaya muhtaçtı; bu yüzden ikisi gözümde şöyle canlanıyor: sert, kendine güvenen, ciddi bir çocuk olan Fitzjames, peşinden gelen korkmuş, narin bir ufaklıkla İngiliz devlet okulunun korkularını omuzlayarak yarıp geçiyor. Cambridge'de de önden giden yine Fitzjames'ti. Fitzjames, Öğrenci Derneği'nde "İngiliz Aslanı" diye bilinen; kükreyen, ezici ve saldırgan bir münazaracıydı; tartışmalarda güçlü bir etki bırakıyor, "Apostles"* adlı o önemli entelektüel derneğin üyesi olarak parlak zekâsı ve belirgin tutarlı düşünceleriyle fark ediliyordu; çok daha yumuşak huylu, daha çekingen olan ve onun kadar kendini gösteremeyen Leslie ise hiçbir zaman bir Apostle olamadı ve hiçbir zaman öğrenci kalabalığının arasından sıyrılamadı.

Ağabeyin kendine bir isim yapacağını, Baro'ya çağrılacağını, bir hâkim ve baronet olacağını herhalde herkes tahmin ediyordu – ki öyle de oldu; Leslie ise -tahmin edileceği gibi- rahip olacak ve usulca mütevazı köşesine çekilecekti. Leslie hayatı boyunca kendisini, zannımca, her şeyiyle hayranlık uyandıran ağabeyiyle kıyaslamıştır. Fitzjames vücutça güçlüydü; o da güçlü olacaktı. Fitzjames gibi o da kilometrelerce yürüyecek, hatta daha da fazlasını yapıp koşacak, kürek çekecek, dağlara tırmanacak ve aslında, kendini küçümseyen üslubuyla söylediği gibi, o da "sırım gibi" olacaktı. Aslında meşhur bir yürüyüşçü, kürekçi, kürek hocası ve on dokuzuncu yüzyılın büyük dağcılarından biriydi. Aynı şekilde, sanırım, Fitzjames'in kaba zihinsel itiyatlarını da benimsedi. Zevksiz denebilecek bir adam, adeta entelektüellik düşmanı haline geldi. Bentham ve J.S. Mill'i örnek aldı; "Serbest Protestan," gerçekçi ve katıydı.

Yeğenleri Fitzjames'i ilerleyen yaşlarında, içine zorla girdiği bir redingotla, Mrs. Stephen'ı her pazar kiliseye götüren ve orada artık

---

* Havariler.

inanmadığı bir varlığa hürmet gösteren, güçlü, iri yapılı bir adam olarak hatırlıyordu.

"Cennet'e dair bütün umutlarını yitirdi," diyordu saygısız gençler, "fakat daha büyük bir umuda, ebedi lanetlenme umuduna sarıldı."

Bu yorum insafsızcaydı; ancak onun gözünde kötülüğün iyilikten çok daha gerçek bir şey olduğu da doğruydu. Her zaman toplumu korkutan ayıplarla meşguldü; iyimserlik, dindarlık taslamak, yapmacık sevgi gösterileri, coşkunluk ya da -bazen göründüğü şekliyle- merhamet ona göre şeyler değildi. Bastırma mekanizmaları acımasızca kullanılıyordu; adalet, her ne kadar vicdanlı bir tarafsızlıkla tatbik edilmek zorundaysa da, cezaların haklı bir intikam duygusuyla verilmesini gerektiriyordu. Fitzjames, bütün o şüpheciliğine rağmen, çağının ahlaki değerlerini çok az ihtiyat kaydıyla kabul etmişti. On sekizinci yüzyılın uçarılıkları kadar şen sefahatinden de uzaktı.

Aynı şeyler Leslie için de söylenebilir; küçük kardeş daha uysal bir mizaca ve daha yumuşak bir kalbe sahipti. Bu özelliği, aynı engellemelerle aynı kızgınlıkların onda da olmasına, ayrıca ilave edilmelidir ki aynı cesurca zihinsel tutarlılığı sergilemesine mani değildi.

Fitzjames Londra'ya, Baro'ya ve gazetecilik dünyasına giderken Leslie de Trinity Hall'de öğretim üyesi olma hakkını kazandı. O sırada Oxford ya da Cambridge'de öğretim üyesi olabilmek için hâlâ rahip olunması gerekiyordu. Leslie 1859'da rahiplik rütbesini aldı ve böylelikle aslında inanmadığı bir önermeler silsilesine bağlanmış oldu. Böyle bir ortamda "inanç" kelimesinden ne anlamamız gerektiğini bilmek gerçekten de zordur. Leslie'yi, yetişkinlik hayatının herhangi bir döneminde, kuraklık sırasında yağmur için ya da yağmurun çok olduğu bir zamanda havaların düzelmesi için ciddi bir edayla dua ederken hayal etmek güçtür:

> Ey insanın günahı yüzünden bir zaman bütün dünyayı, sekiz kişi haricinde suda boğan ve sonra büyük merhametinden dolayı bir daha dünyayı böyle harap etmeyeceğini vaat eden, Her Şeye Gücü Yeten Tanrım...

Aslında Leslie'nin takıldığı nokta da buydu. Yıl 1862'ydi, kendisi otuz yaşındaydı ve "Nuh Tufanı'nın uydurma olduğu"na ve bu hikâyenin sanki kutsal gerçekmiş gibi okunmasının yanlış olduğuna kanaat getirmişti.

Hiçbir zaman bağnaz biri olmamıştı; İncilleri F.D. Maurice ve Serbest Protestan zümrenin anladığı şekilde, yani hürmetkâr bir şüphecilikle vaaz ediyordu ve Nuh Tufanı gibi konularda suya sabuna dokunmamak ve böylece de hiç ıslanmamak, pek çok kişiye göre olduğu gibi, ona göre de kolay olurdu. Leslie, inançlarına uygun olarak kararlılıkla hareket edecek cesarete sahipti. Cambridge'de rahat bir işi vardı fakat bu iş, artık yalan olduğunu düşündüğü şeyleri söylemesini gerektiriyor ve o da bunu yapmayı reddediyordu.

Aynı zamanda inancını kaybetmesinde bilinçdışı sebeplerin rol oynamış olması da mümkündür. Leslie'nin üniversite hocası olurken amacı babasına yük olmamaktı; bu ise, inanç yemininin yanı sıra -her halükârda birkaç yıl boyunca- bekâr kalmasını gerektiriyordu. 1859'da babası öldükten sonra Leslie, ilkin dine son derece karşı, sonra da kadınlara son derece düşkün bir adam olduğunun farkına vardı. Yavaş yavaş dış dünyaya nasıl bir özlem duyduğunu, aslında ne kadar az inancının olduğunu ve artık babası da bu itiraftan incinemeyeceğine göre, kuşkularını açıklamaktan ne kadar memnun olduğunu fark etti.

Cambridge'in güvenli ortamını terk etmek tehlikeli bir işti ve Leslie, kendisinin de dediği gibi, gayet kuruntulu bir tabiata sahipti (bu yumuşatılmış bir ifadedir); fakat o, bu tehlikeye daha sonraki hayatında kendisini bile şaşırtan kaygısız bir sevinçle atıldı ve ne parası ne de bir beklentisi olmadığı halde Londra'ya geldi.*

Yine de Londra'da Fitzjames ona yardım etmeye hazırdı. Leslie kısa bir süre sonra kendine edebiyat âleminde küçük fakat saygın bir isim yapmaya başlamıştı. Gazetecilik ve Amerika'da Federal Da-

---

* *MBk,* s. 4. Bu eserde, bir gönül macerasının hayatının seyrini değiştirdiğini, onu bekârlıktan ve Cambridge'in dininden Londra'ya, evliliğe ve agnostisizme döndürdüğünü düşündürecek bir bölüm vardır. Ancak bu bir varsayımdır.

va'nın savunuculuğuyla işe başladı; bu ülkede bu davayı savunan birkaç arkadaşı vardı. Birlik'e duyduğu sempati, Amerika'ya giderek Lincoln'la röportaj yapmasına ve daha da önemlisi James Russell Lowell, Charles Eliot Norton ve Oliver Wendell Holmes'la ömür boyu sürecek bir dostluğun başlamasına vesile oldu. Siyasi görüşü radikaldi ve arkadaşı Fawcett'ten çok etkilenmişti fakat esas ilgi alanı siyaset değildi. Leslie giderek felsefi düşünceye ve edebiyat eleştirisine meyletti.

1882'de, yayıncı George Smith'in davetiyle dünyanın en büyük bilimsel düşünce araçlarından birini, *Dictionary of National Biography*'yi* hazırlamaya başladı; Leslie bu sözlüğün editörü, bir edebiyat eleştirmeni ve tarihçi olarak büyük minnetle hatırlanmaktadır. Ama aslında kendisi daha çok bir filozof olarak anılmayı isterdi. Fitzjames'in görüşleri kadar şiddetli değilse de, onunkiler kadar dar görüşlü ve hoşgörüsüz bir ahlak anlayışı, Leslie'nin görüşlerini de bir ölçüde bozmuştu. Fakat bu, onun kitaplar ve yazarlarla ilgili doğru, hikmetli ve güldürücü şeyler söylemesine ya da esasen dürüst, sağduyulu, makul bir dünya görüşünü benimsemesine mâni olmadı. Leslie Stephen'ın ünü kalıcı oldu. Fitzjames gibi o da iyi ve etkileyici bir İngilizce'yle yazmasını biliyordu fakat Leslie'nin yazdıklarında daha fazla samimiyet, zarafet, mizah ve hatta hayal gücü vardı. Kısacası onda sanatçılık yönü daha güçlüydü.

Leslie, inancını kaybetmesinden yirmi yıl sonra kendisini bir yazar ve düşünür olarak buldu; ayrıca kendisini başka bir yerde daha bulmuştu. Gördüğümüz gibi, Cambridge'den kaçış aynı zamanda münzevi hayattan da kaçıştı ve kendisine bir eş bulması biraz zaman alsa da, eşini nihayet bulduğu zaman aslında evine çok bağlı biri olduğunu gördü. Bulduğu eş, Thackeray'nin küçük kızı Harriet Marian'dı. Harriet ile Leslie birbirlerine âşık oldular ve Leslie'nin geçirdiği oldukça tuhaf bir tereddüt ve kararsızlık anından sonra evlendiler.

İlk Mrs. Stephen hakkında pek fazla bilgimiz yok. Kocası onun

---

* Ulusal Biyografi Sözlüğü.

ne çok güzel ne de çok akıllı biri olmadığını söylüyor; tabiatı "huzur veren bir sevgili" şeklinde tanımlanabiliyordu, canayakın, yumuşak huylu, bir çocuk kadar yapmacıksızdı. Leslie'nin anlattıklarından adeta kafası biraz az işleyen ya da herhalde fazla çocuksu olduğu çıkarılabilir. Buna rağmen mektuplarından bir kısmı muhafaza edilmiştir ve bunlardan açıkça anlaşıldığı kadarıyla mizah anlayışına sahip biriydi ve ne kişilik ne de zihinsel merak açısından hiçbir kusuru yoktu. İlk Mrs. Stephen aslında çok zeki bir adama çok uygun bir eş gibi görünmektedir.

Birlikte mutlu olduklarına şüphe yoktu, yine de evliliklerinde oldukça garip bazı sıkıntılar yaşandı. Koca bulana kadar Minny Thackeray'nin dünyada en çok sevdiği insan kardeşi Anny idi. Leslie, kardeşlerden biriyle evlenmekle bir bakıma ikisiyle birden evlendiğini anladı.

Anny'nin Minny'den daha güçlü ve daha dikkat çekici bir kişiliği vardı. Kendisi roman yazarıydı; uçuk ve büyüleyici eserler olan romanlarında öykü genellikle kayboluyor, geriye onun kendi müphem, kararsız, çekici tabiatından bir şeyler kalıyordu. Minny kardeşinin bir deha olduğunu düşünüyordu; ben ise bu konuda onun yanıldığını düşünüyorum, fakat Anny çok yetenekli biriydi ve sahip olduğu yeteneklerden biri de insanlara takılmaktı. Samuel Butler, *Shakespeare's Sonnets Rediscovered* adlı eseri üzerinde çalışırken, Anny şöyle diyerek onu şaşkına çevirmişti: "Ah, Mr. Butler, Soneler hakkındaki teorimi, bunların Anne Hathaway tarafından yazıldığını biliyor musunuz?" Butler bu şakanın kendisini hedef aldığını hiçbir zaman anlayamadı; hikâyeyi hep kafasını iki yana sallayıp şöyle diyerek anlatırdı: "Zavallı hanım, zavallı hanım, ne kadar da aptalca bir şey söyledi."*

Leslie'nin bütün çocuklarının hitap ettiği adıyla Anny Hala,

---

* Samuel Butler *Authoress of the Odyssey*'yi 1897'de yayımladı. Bu hikâye *Gece ve Gündüz*'de yeniden anlatılır (s. 322); Bu romandaki Mrs. Hilbery, baştan sonra Anny Hala'yı temsil etmektedir. Ayrıca bkz.: Mary MacCarthy, *A Nineteenth-Century Childhood*, 1924, s. 89 ile Hester Thackeray Fuller ve Violet Hammersley, *Thackeray's Daughter*, Dublin, 1951, s. 7.

yetmiş yaşındayken bile olağanüstü hayat dolu, diri ve canlı iyimserliğiyle bir çocuğu etkileyebiliyordu; sadece ruhen değil yaş olarak da gençken, neşesine herhalde diyecek yoktu. Böyle hayat dolu bir tez canlılığın bazen çileden çıkarıcı bir hal aldığına inanmak zor değil. Leslie'ye de öyle geliyordu; kendisi sessizliği seviyor, Anny ise hiç durmadan konuşuyordu; o düzeni severken, Anny karmaşadan haz duyuyordu; kendisi gerçekçiliğiyle övünürken onun duygusallığının sınırı yoktu; kendisi para konularında endişeliyken o acımasızlık derecesinde müsrifti; kendisi gerçeklere değer verirken, o bunların farkında bile değildi.*

> Onunla ufak kavgalarımız olurdu. Bende, onun hayallerini düzeltmeye ve taşkın hareketlerine mâni olmaya dair belki de gayet ukalaca bir takıntı vardı. Anny'nin küçük planları ve hayallerini soğuk eleştirilerle mahvetme âdetimden dolayı, A(nny) ile M(inny) bana soğuk duş derlerdi.

Fakat aralarında Minny'yi paylaşmak için giriştikleri, adı konmamış bir tür savaş olması, ikisi arasındaki ayrılığın daha ciddi sebeplerinden biriydi. Savaş belki çok güçlü bir kelimedir, çünkü üçü güçlü sevgi bağlarıyla birbirlerine bağlıydı; yine de buna bir yarış denebilirdi. Birkaç yıl süren bu yarış en sonunda kesin olarak Leslie'nin lehine dönmeye başladı. Çünkü Minny zaman içinde kocasının kendisi için çok sevdiği kardeşinden bile daha önemli olduğu sonucuna varmıştı. Belki de, diğer kadınların da hissedeceği gibi, Leslie'nin ona ne kadar muhtaç olduğunu hissediyordu. Her halükârda evlilikleri son derece başarılıydı; 1870'te doğan kızları Laura da bu evliliği zenginleştirmişti ve o sıralarda Minny yeniden hamile kaldı. 27 Kasım 1875 akşamı Minny kendini biraz keyifsiz hissederek yattı. Geceleyin Leslie'yi yanına çağırdı.

> Yataktan kalktım ve sevgilimi titreme nöbetine tutulmuş halde buldum. Doktoru getirdim. Bundan sonra olanları bütün ayrıntılarıy-

---

* "Sadece Londra'da kırk milyon bekâr kadın var!" demişti bir keresinde ona. "Ah Anny, Anny!" Bkz. VW, *Collected Essays,* cilt IV, s. 77 (*Leslie Stephen*).

la hatırlıyorum fakat bunları yazmayacağım. Sevgilimin bilinci bir daha yerine gelmedi. Kırk üçüncü doğum günüm olan 28 Kasım günü, öğlen öldü.

Leslie bitkin, kederli ve perişandı. Anny'nin ona ve kızına bakmak için yanlarında kaldığı doğrudur, ancak bu noktada bir darbe daha gelecekti. Laura artık bebek değildi ve annesi ölmeden önce onda zekâ geriliği olduğunun farkına varmıştı. Bu acılı dönemde kızda sadece zekâ geriliği değil, aslında ciddi bir rahatsızlık olduğu giderek meydana çıktı. Leslie, Mrs. Thackeray'nin deliliğinin torununa geçmiş olabileceğinden şüphelenmeye başladı. Durumunun ne kadar kötü olduğu yakında anlaşılacaktı, fakat özel bakıma ihtiyaç duyacağı şimdiden ortadaydı. Evdeki bu acı, Leslie ile Anny arasındaki gerginliğin artmasına neden oldu; dadı Louise, Anny'nin otoritesine karşı çıktı ve Leslie de onun tarafını tuttu. Minny hayattayken gerçekleşmesine engel olunan sahneler giderek sıklaştı ve her geçen gün daha üzücü bir hal aldı.

Sonra, çok şaşırtıcı bir şey oldu: Anny, kuzeni, vaftiz oğlu ve kendisinden on yedi yaş küçük olan genç Richmond Ritchie'ye âşık oldu. Richmond da onun ilgisine karşılık verdi ve saçmalık olarak değerlendirilen flört birden gerçeğe dönüştü. Leslie bir gün Anny ile Richmond'u misafir odasında öpüşürken yakaladı ve ısrarla ya evlenmelerini ya da ayrılmalarını istedi. İlişkileri iyi neticelenmesine rağmen Leslie bu evlilikten tek kelimeyle nefret ediyordu; kendisinin de fark ettiği gibi kıskanıyordu. Gelinin bir anne adayı olması da Leslie'de ne olduğu belki de anlaşılamayan duygular uyandırmıştı ve tabii böylece hizmetlisini de kaybetmişti.

Anny'nin yerini bir süre Leslie'nin kız kardeşi aldı, fakat Anny ne kadar neşeli bir ev arkadaşıysa, Caroline Emelia da canlılıktan o kadar yoksundu.

> Milly beni hayatı boyunca sevmiştir; küçük kardeşten çok ikizim gibidir... Buna rağmen kendimi, onun bana yardımcı olamayacak kadar bana benzediğini söylerken buldum. Aksinin iddia edilmesi için bir şey ortaya atacak olsam, o bunu o kadar ciddiye alıyordu ki ben

de bunda bir şey olması gerektiğini düşünüyordum; şüpheye düşecek olsam onun aklı büsbütün karışıyordu; ben üzülsem o ağlamaya başlıyordu – ki bu ona çok kolay gelen bir şeydi. Sonuç itibariyle çok sevecen de olsa çok iç karartıcı bir yoldaştı. Sonra, beni memnun eden cemiyetler ona suni geliyordu; onun arkadaşları ise, bazıları çok değerli ve akıllı insanlar olmalarına rağmen, bana katlanılmaz derecede sıkıcı geliyorlardı.

Plan denendi ve aslında söylemeye bile gerek yok, başarısız oldu. Milly'nin sağlığı çok kısa bir süre sonra bozuldu ve Leslie profesyonel bir hizmetli aramaya başladı. Huxley'ler, daha önce kendi evlerinde mürebbiyelik yapmış olan Fräulein Klappert adında birini tavsiye ettiler. Fakat bir çözüm daha vardı; Leslie'nin bir süredir aklında olan bu çözüm, onu çok daha fazla memnun edecek bir çözümdü.

27 Kasım 1875 akşamı, Minny ölümünden önceki o titreme nöbetlerine tutulmadan birkaç saat önce, Stephen'lara Thackeray kız kardeşlerin yakın arkadaşı ve genç bir dul olan Mrs. Herbert Duckworth misafir olmuştu. Kendi müzmin kederinin onların mutluluğuna -çünkü daha hâlâ birkaç saatlik mutlulukları vardı- bir tecavüz olduğunu düşünen bu kadın, çok oturmadan kendi hüzünlü evine dönmüştü. Onun için, kocasının 1870'teki ölümünden sonra, "bütün hayat bir enkaz gibiydi." George, Stella ve Gerald (kocası öldükten sonra doğan çocuğu) adındaki üç çocuğuyla kalmasına rağmen, bütün ümidini yitirmişti. Ama artık mutlu olamıyorsa da en azından birilerine faydalı olabilirdi: dertlileri teselli edebilir, hastalara bakabilirdi (1870'lerde kendi akrabalarından birçok kimse de hastalanmış ve ölmüştü). Bu kadının dünyadan elini eteğini çektiği ya da en azından dünyanın mutluluğundan el çektiği söylenebilirdi, yine de bu terk edişin mistik bir yanının olduğu pek söylenemezdi; kocasını kaybetmesinin sonuçlarından biri de daimi olarak inancını yitirmesi olmuştu. Bir entelektüel olarak Leslie Stephen'a duyduğu büyük saygıyı, bir erkek olarak ona duyduğu anlayış dolu ilgiyle belki de bu sayede hafifletebilmişti. Minny öldükten sonra onu teselli etmesi, Leslie'yle kendi arkadaşı Anny'nin aralarını bulması, man-

tıksız davrandığı zaman Leslie'yi azarlaması ve bir kız kardeşin şefkat dolu sabrıyla onun şikâyetlerini dinlemesi adeta kaçınılmazdı. Aralarında yakın bir dostluk gelişti, ancak bu dostluğun kardeşçe kalacağı derhal anlaşıldı; ikisinin de ölüleri için sunak taşında yakacakları mumları vardı.

Leslie'nin ani *éclaircissement*'ine* yol açan süreci anlatmaya gerek yoktur; bu aydınlanma tam Knightsbridge Kışlası'nın çok yakınındayken kendisine bir lütuf gibi gelmiş ve Leslie kendi kendine, "Julia'ya âşığım!" demişti. Tekrar mutlu olabileceğini biliyordu; fakat kendisinin farkına varmadan aşkını ilana geçmesi, Julia'nın da Leslie'yi değilse de evliliği, aşkı ve bizzat mutluluğu, yumuşaklık ve hüzünle ancak koşulsuz reddetmekten, deneme niteliğinde de olsa teslim olduğunu belli belirsiz bir ima edecek duruma geçmesi zaman aldı. En sonunda, birçok tartışmadan sonra, kendisini içinde bulduğu durumda Julia artık hayatın bazı mutluluk imkânları sunabileceğini en azından düşünmeye hazırdı.

Sonunda işi çözen Fräulein Klappert oldu. Leslie ve Julia onun eve gelişinin kesin bir düzen getirerek sanki ayrılıklarını mühürleyeceğini düşünüyorlardı. Herhalde evlilik teklifindeki kesinlik Julia Duckworth'ün kendi duygularının farkına varmasına yetti; Leslie'den ayrılamayacağını anladı ve 26 Mart 1878'de evlendiler.

***

Şimdi Virginia'nın annesinin ailesiyle ilgili bir şeyler söylemeye çalışacağız. Burada epey belirsizlik, efsane ve skandal vardır.

Virginia'nın kuzeni, tarihçi H.A.L. Fisher'a göre, Versailles Sarayı'nda eski rejimin son yıllarında, Şövalye Antoine de l'Etang adlı biri yaşıyordu; bu adamın canayakın bir kişiliği, kibar tavırları, müsrifçe zevkleri vardı ve biniciliği muhteşemdi. Marie Antoinette'in ailesiyle yakın bağları bulunuyordu – söylendiğine göre bu bağlar o kadar yakındı ki bu yüzden Pondicherry'ye sürülmüş ve burada 1788 yılında Mlle Blin de Grincourt adında bir kadınla evlenmişti.

---

* İzah, aydınlanma. (ç.n.)

M de l'Etang, Avadh Naibi oldu ve bu makamdayken öldü; arkasında üç kız çocuğu bıraktı. Kızlardan bizi ilgilendiren, Adeline, söylendiğine göre son derece kötü bir adam olan James Pattle'la evlendi. James Pattle Hindistan'daki en büyük yalancı olarak ün yapmıştı. Ölene dek içmiş, bir içki fıçısıyla evine gönderilmiş, fıçıda patlamış ve adamın fıçıdan fırlayan cesedi dul karısının ayağına yuvarlanıp kadının delirmesine ve geminin alev alarak Hooghly'de karaya oturmasına sebep olmuştu.

Bu hikâye pek çok kez anlatılmıştır. Bazı kısımları doğru olabilir. Mrs. Pattle'ın 1840'ta kızlarıyla birlikte Londra'ya geldiği ve bu hanımların güzellikleriyle ün saldıkları kesinlikle doğrudur. Bu sayfalarda bu kızların dördünden bahsedeceğiz: Virginia, Sarah, Julia ve Maria.

Kardeşlerin en güzeli olan Virginia Pattle, Charles Somers-Cocks'la evlenerek Kontes Somers oldu. Virginia gösterişli, dünyaya dönük, girişken, oldukça garip bir kişiliği olan ve tantanalı hayat süren bir kadındı. Kızlarından biri Bedford Düşesi oldu; diğeri, Isabel ise Lord Henry Somerset'le evlendi. Bu birleşme, ne kadar soylu da olsa, kesinlikle mutluluk getirmedi. Görünüşe göre cazibeli bir adam olan Lord Henry, baladlarıyla Viktoryen dönem misafir odalarını şenlendiriyordu. Zannederim kendisi *One More Passionate Kiss*'in* de yazarıydı; fakat bu sevgi dolu kucaklama, güzel karısına değil ikinci uşağa yönelikti. Lady Henry adamın aldatmalarına bir süre katlandı ama artık daha fazla dayanamıyordu. Sırrını annesine açtı; o da kızının öfkesinin ihtiyatlılığına galip gelmesine sebep olunca bir skandal patladı. Bundan sonra olanlar, Viktoryen dönemin etik değerleri ve Virginia Woolf'la akranlarının yüz yüze gelip karşı çıktıkları ahlak sistemine dair bir fikir vermesi bakımından ilginçtir.

Lord Henry İtalya'ya kaçtı ve burada, Mikelanjelovari genç adamların yaşadığı bu ülkede, mutlu bir ömür sürdü. Karısı ise açık bir şekilde ifade edilmeyen fakat çok korkunç bir suç işlediğini anladı: adı bir skandala karışmıştı. Toplumun kibar kesiminin artık

---

* Bir Tutkulu Öpücük Daha. (ç.n.)

onunla bir işi kalmamıştı. Dünyadan elini eteğini çekmek zorunda kaldı ve kendisini alkolik kadınların ıslahına adamaya karar verdi; bu işi öyle bir sağduyuyla ve güler yüzle üstlendi ki sadece hayırsever ve iyi niyetli kimselerin değil, yardım ettiği kadınların dahi sevgi ve hayranlığını kazandı.

Sarah Pattle ise kendi imparatorluğunu, dünyanın o kadar modern olmasa da daha ilginç bir yerinde kurdu. Evlendiği Thoby Prinsep, feshedilmesine kadar Doğu Hindistan Şirketi'nin yönetim kurulu üyesi olan ve mütevazı bir şöhrete sahip bir İngiliz-Hint idarecisiydi. Prinsep'ler Londra dışında, bugünkü Melbury Road, Kensington civarında bulunan Küçük Hollanda Evi adlı bir çiftlik evine yerleşti; burası sevimli, derme çatma ve rahat bir yerdi. Kız kardeşi doğuştan aristokratları bir araya toplarken, Sarah da burada entelektüel dünyanın aristokratlarını ağırlıyordu. *Habitués** arasında Tennyson, Sir Henry Taylor, Thackeray ile kızları, William Allingham, Tom Hughes, Mr. Gladstone ve Disraeli de vardı. Bu grup, Küçük Hollanda Evi'nde, orta Viktoryen dönem toplumunun resmiyeti, düzenliliği ve tutuculuğundan uzakta biraz nefes alabiliyorlardı. Ev sahibeleri cazibeli olduğu kadar tuhaftı da. Yemekler acayip zamanlarda yeniyordu, sofra tanzimi de oldukça tuhaftı. Küçük Hollanda Evi'nde egzotik denilebilecek kadar cazip, serbest ve rahat bir şeyler vardı ve ressamlar da bu atmosfere muhtemelen önemli katkılarda bulunuyorlardı. Bunlar arasında en önemlisi G.F. Watts'tı; Watts uzun yıllar buranın sakini oldu ve Mrs. Prinsep "onu alıkoyup" bir stüdyoya yerleştirdi. Holman Hunt, Burne-Jones ve Woolner da çok sık gelen misafirler arasındaydı ve Ruskin de öyle görünmekteydi.**

---

* Müdavimler.

** Ruskin, Mrs. Prinsep ile kız kardeşinden (muhtemelen Mrs. Somers), "Bu ikisi kesinlikle, genel anlamıyla -kara gözlü Elgin mermerleri- modern hayatta bulabileceğiniz en güzel kadınlardı..." diye bahsetmektedir. Mrs. Prinsep'i eski bir dost olarak görüyordu. Bkz. *The Winnington Letters of John Ruskin*, ed. Van Akin Burd, Londra, 1969, s. 149 (Ruskin'den Margaret Bell'e, 3-4 Nisan 1859; bu mektupta, Küçük Hollanda Evi'nde geçen bir akşam canlı bir şekilde tasvir edilmektedir).

Fakat Küçük Hollanda Evi'nin müdavimi olan sanatçılardan en dikkat çekici olanı belki de Pattle kız kardeşlerin ikincisi, en az güzel fakat en yetenekli olanı, Julia Margaret Cameron'du. Sarah gibi Julia da Hintli bir memurla evlenmişti, o da ressamlara ve edebiyatçılara tutkundu. Onunla ilgili olarak şöyle denmiştir: "Kız kardeşlerin cömertinin cömertliğini ve en girişkeninin girişkenliğini ikiye katlıyordu. Onlar coşkuluysa o iki kat coşkuluydu; onlar ikna ediciyse onun karşısında durulmazdı."

Putney'nin sakinleri onu tren istasyonuna doğru, üzerinde dökümlü kırmızı kadifeden bir elbiseyle yürüyüp konuşurken; bir elinde bir fincan çay, diğerinde bir çay kaşığı ve yanında paha biçilmez bir kaşmir şal hediyesini boş yere reddetmeye çalışan utanmış bir arkadaşıyla görmüşler – biz de onlara haklı olarak imrenebiliriz. Onlar Julia'da acayip bir insan görüyorlardı; biz ise onda ölümsüz birini, büyük ölümsüzlerden değilse de yine de zamana karşı durabilmiş ve duracak olan birini görüyoruz.

Elli yaşındayken kızı kendisine bir fotoğraf makinesi vermiş olmasa ölümsüzlüğe erişeceği pek söylenemezdi. Hemen fotoğraf çekmeye başlamış; bu onun tutkusu, işi haline gelmişti. Güzel kadınlar ve seçkin adamlar, o anda gerekli olan uzun pozlar için oturmaya mecbur kalıyordu, çünkü Julia'nın hükmeden bir tabiatı vardı. Arkadaşlarıyla hizmetçileri, melekler ve Kral Arthur döneminin kahramanları kılığına sokularak kumaşlara büründürülüyor, başlarına çelenkler takılıyor ve sarıp sarmalanarak fotoğrafları çekiliyordu. Bize kadar ulaşan bir aile efsanesine göre, Tennyson ile Mr. Gladstone bir ağacın altında poz veriyordu ve kımıldamaları yasaktı; Julia ise bu sırada fotoğrafına vereceği gizem için gerekli bir araç aramakla meşguldü. Ararken başka bir proje kafasını dağıttı ve şairle devlet adamını sağanak yağmur altında iki saat boyunca hareketsiz bıraktı.

Dalgın, aptal ve duygusal olan Mrs. Cameron'da, yine de saf dehanın izleri görülüyordu. Kendisinin bir geme ya da bir frene, duygusallığını zapt altına alacak bir şeye ihtiyacı vardı. Mektuplarında ve şüphesiz bitiremediği romanında bu duygusallık dizginsizdi – bir gün bu romanı okumak zorunda kalmak Sir Henry Tay-

lor'ın kâbusu olmuştu. Fakat onun her şeyden önce olgularla ilgilenen sanatının doğası bir engel vazifesi görüyordu. Gerçekten de Mrs. Cameron'un gerçeklerden uzaklaşıp hayale doğru gittiği ve felaketle sonuçlanan örnekler vardı. Fakat kendisinden bir modelin benzerliğini yansıtması istendiğinde formları kullanışı, poz seçimi, Venedik resmine has ışık-gölge oyunu anlayışı olağanüstü derecede ince ve güçlüdür ve Watts da daha büyük bir ressam olsaydı muhtemelen onun yaptığı şeyi yapardı. Mrs. Cameron, Viktoryen dönemin en iyi portre sanatçısıydı ve kendisi bize içinde yaşadığı toplumun -Ellen Terry'nin deyişiyle "sadece güzel şeylerin girmesine izin verilen" bir muhitin- çok değerli bir abidesini sunmuştur.

Pattle kız kardeşlerin dördüncüsü olan Maria Jackson, bu muhite Adeline, Mary ve Julia adındaki üç kızını getirdi. Maria da Dr. Jackson adında bir İngiliz-Hintli'yle evlenmişti; Dr. Jackson'ın Kalküta'da iyi bir mesleği vardı fakat kendisi hiçbir ilginç yönü olmayan biri gibi görünmektedir. Ne olursa olsun karısının mektuplarında adeta hiç bahsi geçmemiştir. Mrs. Jackson'ı ilgilendiren kızlarıydı; hepsini sevmesine rağmen sanırım en başta Julia'yı seviyordu ya da en azından, çok mutsuz olduğundan ve kendisini annesine bu kadar adadığından dolayı, Julia en sonunda annesinin en sevdiği çocuğu haline gelmişti. Ona günde bir, iki, bazen de üç mektup yazıyor ve çoğu zaman "canı, kuzusu"na bir de telgraf gönderiyordu. Başlıca konusu sağlık, daha doğrusu illetlerdi; boşu boşuna doktor karısı olmamıştı. Birinci kocası öldükten sonra Julia bir tür gayri resmi hemşire olduğu zaman annesine hastalık belirtilerini aktarıyor, o da büyük bir kendine güvenle teşhis koyup tedavi salık veriyordu. Sayfasını tıbbi ayrıntılarla dolduracak bir kız kardeş, bir yeğen, bir kuzen, bir torun olmadığı zaman da şaşmaz bir şekilde kendi dertlerinden bahsediyordu: baş ağrısı, romatizma, baş dönmesi ve hazımsızlık gibi dertleri vardı ve bunları morfin ve kloral ile tedavi ediyordu. Güzellik meselesi ancak sağlığın nasıl korunacağı meselesinden sonra geliyordu ve Mrs. Jackson burada da müthiş tavsiyelerle doluydu. Mrs. Jackson'la kızı arasındaki ciltler dolduracak yazışmalarda, Küçük Hollanda Evi'nin estetik ve ente-

lektüel ilgilerinden çok nadiren bahsedilir. Mrs. Jackson'ı okuyan kişi, bir duygusallık yığını arasında yolunu bulmaya çalışıyor gibi hisseder. Mrs. Jackson altın kalpli biri olmasına rağmen, yazdığı yüzlerce mektupta ne tek bir orijinal düşünce, ne fazla sağduyu, ne de dilin kullanımında zerre kadar maharet vardır.

Mrs. Jackson'ın mektupları, Pattle'ların budala tarafını; aptallıklarını, taşkınlıklarını, bıkkınlık verici şirinliklerini, aşırı dokunaklı bir üslupla sürekli ilgi talep edişlerini, hastalık ve ölümden müşfikçe aldıkları zevki sergiler. Mektupların önceden de biraz bahsettiğim alıcısına gelince, Julia, Mrs. Jackson'ın kızlarının belki de en güzeli, Küçük Hollanda Evi muhitiyle en yakın ilişki içinde olanıydı. *Preraphaelite* ressamlar üzerinde önemli bir etkisi oldu; Holman Hunt'la ya da Woolner'la evlenebileceği söyleniyordu; kabarık eteklerin moda olduğu bir çağda "estetik" bir giyinişi vardı. Burne-Jones onu model olarak kullandı ve sanırım "Burne-Jones tipi kadın figürü" onun görüntüsüne bir şeyler borçludur.

Mrs. Jackson, onunla tanışan her adamın ona âşık olduğunu söylerdi. Mrs. Jackson ahmak biriydi, bunda biraz doğruluk payı olabilir ve belki de herkes kendisine âşık olduğu için bu kadar anlaşılmaz biri olmuştur. Hem kocası hem kızı onu tasvir etmeye çalıştı. Leslie Stephen'ın tasvirinde bir azize vardı ve azize olduğu için insanın ona pek inanası gelmez. Leslie onun güzelliğinden bahseder ve burada, teyzesi Cameron'un çektiği pek çok fotoğraf da doğru söylediğine delildir; onun iyiliğinden bahseder ve iyi bir kadın olduğu bellidir. Bazı insanların onu sert bulduğu ve kederin onda zamanın silemediği bir ciddiyet bıraktığını fark ettiklerini kabul eder; ancak biz başka kaynaklardan, çocuklarıyla birlikteyken şakacı ve neşeli olabilmesine rağmen sert bir insan da olabileceğini ve bir azize gibi görünmesine rağmen zekâsının adeta sarsıcı bir etki bırakabileceğini öğreniyoruz. *Deniz Feneri*'ndeki Mrs. Ramsay, sadece bir çocuğun hatıralarından çıkarılmış olmasına rağmen, bana Leslie'nin tasvirinden daha gerçek ve daha inandırıcı görünmektedir. Bütün o güzellik ve şefkat buradadır; fakat Mrs. Ramsay mükemmel değildir. Ne o ne de Cameron'un fotoğraflarındaki kadın,

Leslie'nin kendi güzelliğinin farkında olmadığını düşündüğü kadın kadar "kusursuz" değildir. Mrs. Ramsay'in kocasıyla ilişkisi tam anlamıyla azizlere yakışır bir ilişki değildir; her zaman biraz da olsa eleştireldir ve gerektiğinde alay da edebilmektedir. Julia, Leslie'nin de fark ettiği gibi, bir çöpçatandı ancak bu konuda her zaman akıllıca davranmadığını Leslie fark etmemişti; başka insanların meseleleriyle uğraşırken onda bir nebze kendine güven ve biraz da körlük olduğu görülmektedir. Kısacası Virginia'nın kendi annesine dair tasviri daha insani, daha hataya yatkın ve belki de Leslie'nin tasvirinden daha gerçeğe yakındır.

Julia şüphesiz cesaretsiz bir kadın değildi. Leslie'yle evlendiği sırada çok parası olmayan, orta yaşlı bir duldu; ikisinin birlikte dört çocukları vardı ve çocuklardan biri deliydi. Bu aileye 1879'da beşinci bir çocuk daha, Stella adında bir üvey kardeşi olduğundan Vanessa adını verdikleri bir kız çocuğu daha ilave ettiler.* Ertesi yıl büyük dayısı Thoby'nin adını koydukları bir oğulları oldu. Artık ailelerini bu kadarla sınırlamaya karar verdiler.

Ancak on dokuzuncu yüzyılda doğum kontrolü çok iyi uygulanmıyordu; daha on sekiz ay geçmişti ki bir kızları daha oldu. Ona da Adeline Virginia adını verdiler.

***

Virginia böyle şeyleri düşünebilecek yaşa geldiğinde, çok farklı ve aslında birbirine zıt iki geleneğin vârisi olduğuna inanmaya başlamıştı. Aslında o daha da ileriye giderek kanında rakip iki ırmağın birlikte ve birbirine karışarak aktığına, ancak birbirleriyle ahenk içinde olmadıklarına inanıyordu. O, Stephen'ları çok farklı bir soy olarak görüyordu. Çocuk odasında hâkim olan inanca göre bütün Stephen'lar yaklaşık on sekiz santim uzunluğunda birer kuyrukla doğuyorlardı; fakat ben (zannımca Virginia Stephen'ın kuzenlerini kızdırmak için uydurulan) bu geleneği haksız çıkararak hepsinin

* Leslie'nin Swift hakkındaki eseri 1882'de yayımlanmıştır; kızına o zaman için pek yaygın olmayan bir isim verdiği sırada bu eser üzerinde çalışıyor olabilir.

çok göze çarpan bir davranış biçimleri olduğunun görülmesini istiyorum. Hepsi de yazardı; hepsinin de yeteneği vardı ve hepsi de İngilizce'yi kullanmaktan az ya da çok keyif alıyordu. Fakat genellikle bir iddiayı ortaya atıp onu sade fakat etkili kılmak isteyen, edebiyatı amaçtan ziyade araç olarak gören kimseler gibi yazıyorlardı.

Zihinleri gerçekleri kabul edecek yapıdadır ve bir gerçek ancak ellerine alıp şu ya da bu yöne çevirecekleri, dikkatle inceleyebilecekleri kadar açık bir dille ifade edilmiş olduğu zaman memnun olurlar. Sadece gerçeklerle, bu türden gerçeklerle siyasi, hukuki ya da teolojik olsun faydalı teoriler kurabilirler. Ama sezgilere, bir şarkının melodisine, bir resmin insanda uyandırdığı etkiye gelince, pek bir şey anlatamazlar. Bundan dolayı insan tecrübelerinin bir kısmından tamamen kaçınır, Leslie'nin Küçük Hollanda Evi'nde yaptığı gibi, burada ne yapacaklarını bilmediklerini itiraf eder ya da bu tarafı duygusal saçmalıklar diyerek reddederler.

Stephen'lar cesurdu çünkü avukatların cesur olması gerekir. Ahlaki, bedensel ve akli bakımlardan epey cesaretlilerdi. Lord Mansfield'e hakaret eden ya da fırtınada Dorset kayalıklarını tırmanan borçlu James, çok eski bir üniversitenin yönetmeliğini yeniden yazan Üstat James, sert sözleriyle bakanları yıldıran Sir James, Matterhorn'un dik kayalıklarında Tanrı'yı inkâr eden Leslie, bunların hepsi de cesur kimselerdir ve pek çok cesur insan gibi onlar da zalim olabilirler; fakat duygusuz oldukları söylenemez – hayır, kesinlikle duygusuz değillerdi. Yüksek mahkeme başkanı olan James, Latince konuşamadığı için çok sıkıntılı olan, merhametli bir adamdı; oğlu Sir James'in nörotik olduğu belliydi. Leslie de, Fitzjames gibi, kendine sert bir sağduyudan bir dış görünüş çizmişti ve bu görünüşün arkasında titreyen bir savunmasız duygular yığınını gizliyordu. Stephen'ların gücü zayıflığa kök salmıştı; çok çalışmaya yönelik olağanüstü yetenekleri, risk alabilme kabiliyetleri ve atletizmdeki başarıları, hiç istihkâmı olmayan bir garnizonun giriştiği yarma harekâtlarından ibaretti.

Pattle'lar, entelektüel bakımdan Stephen'lar kadar kabiliyetli bir aile değildi; yazma konusunda hiç yetenekleri yoktu. Daha çok

yüzleriyle hatırlanırlar. Eldeki kayıtlardan anlaşılabildiği kadarıyla - artık beş kuşağa bakabiliyoruz- belli bir tür güzellik, bazen belli belirsiz bazen de çok belirgin bir şekilde, bir bedenden diğerine geçerek defalarca yeniden ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Bu güzellik, ailenin erkeklerinde uyku halinde kalarak kızlarında, kuşaklar boyunca ressamlara keyif veren kızlarında, yeniden ortaya çıkmıştır. Bu kadınlara en çok hayranlık duyanlar ressamlar olmuştur. Yüzlerine hayran olmadan bakmak zordur; bu kadınlar muhteşem güzellikte, ağırbaşlı, soylu ve görkemliydi fakat ne hayat dolu ne de canayakın oldukları söylenebilirdi. Güzellikleri, belli bir manevi ihtişamı, belli bir kişilik abidesini akla getirir ve bazen bu özelliklerle özdeşleştirilir. Entelektüel kadınlar değillerdi; aralarında kadınların özgürleştirilmesine öncülük eden büyük kadınlar göremezsiniz ve başka bakımlardan kendilerine yakın olan Strachey'ler ve Darwin'ler gibi ailelerden bu anlamda farklıydılar.

Ancak Maria Jackson'da görülen bu anlaşılmaz yardımseverlik, dağınık düşüncelilik ve aptallık, şairane taşkınlık, insanı bıktırıp çileden çıkaran duygusallık bile ahmaklık derecesinden şiirsellik derecesine, Mrs. Cameron örneğinde de dehaya benzer bir dereceye çıkarılabilir.

O halde burada Virginia'nın mirasının, ne olursa olsun onun hayalinde çok gerçek olan bu mirasın, iki yönünü görüyoruz. Anne ve baba taraflarına uygun etiketler bulmak zor değildir: sağduyu ve hassasiyet, düzyazı ve şiir, edebiyat ve resim ya da daha basit bir ifadeyle eril ve dişil. Bütün bu etiketler, yetersiz de olsa, bize doğru bir fikir vermektedir.

Buna başka bir fark daha ilave etmek gereklidir. Julia ile ailesi sosyal bakımdan Stephen'lardan biraz daha iyi bir konumdaydı. Julia da Leslie de üst-orta sınıfa mensuptu, fakat bu sınıflar arasında da pek çok ince farklar vardır. Julia'nın ilk kocası kesinlikle Leslie'den daha iyi bir *kısmetti*; Somerset'li bir aileden geliyordu ve bu aile o kadar köklüydü ki ticari menşeine rağmen küçük toprak sahibi sayılıyordu; çocuklarına l'Etang ismi verilmişti. Julia'nın da aristokratlarla gayet etkileyici ilişkileri vardı; Bedford Düşesi birin-

ci dereceden kuzeniydi. Kardeşleri, kuzenleri, amcaları ve teyzeleri arasında aile bağları kuvvetliydi; bunlar, aristokratlara özgü bir şekilde, nüfuz ve himayeye dayanıyorlardı. Julia'nın akrabalarından biri evlilik konusunda gerçekten de çok kötü bir *seçim* yaptığı zaman, genç çift kati fakat kibar bir tavırla sömürge ülkelerine gönderilmişti.

Öte yandan Stephen'lar alt-orta sınıftan henüz çıkmıştı. Borçlu James yabancı ülkelerde macera arayan başarısız bir girişimciydi, oğlu ise siyasetçi olmamasına rağmen parti işleriyle uğraşmıştı ve sosyal bir güvencesi yoktu. Sir James onları yüksek meslek sınıflarına ilk sokan kişi oldu; fakat çocuklarında ne Prinsep'ler, Cameron'lar ve Duckworth'lerdeki para ne de onlardaki nüfuz vardı. Başarıları zekâ ve teşebbüse dayanıyordu; itibarları mahkeme salonlarında kazanılmıştı ve aile gururları *cübbeli asilzade* gururuydu.

Bütün olarak düşünüldüğünde Mr. ve Mrs. Leslie Stephen, üst-orta sınıfların alt kesimi diyebileceğimiz bir sınıfa mensuptu. (Akademik bir dille söylersek onları üst ve ikinci alt grubun sınırına koyabiliriz.) Yedi hizmetçi kızları vardı fakat hiç erkek uşakları yoktu. Ara sıra kiralık arabayla seyahat etseler de kendi arabaları yoktu; trenle bir yere gidecekleri zaman üçüncü sınıf vagonlarda seyahat ederlerdi. Kadınlar, elbiselerini epey iyi bir terziye diktiriyorlardı. Leslie, Athenaeum'a ve elbette Alpine Club'a üyeydi. Soylularla ilişkilerine rağmen "yüksek sosyete"ye girmeye çalışmadılar; aslında çok sessiz ve sakin bir hayat sürüyorlardı ama yine de Julia'nın pazar öğleden sonraları düzenlediği toplantılarda Londra'nın entelektüel kesiminin bir kısmıyla karşılaşmak mümkündü. Evleri şehrin nezih bir yerinde bulunuyordu.

Erkek çocuklarının devlet okullarına, sonra da Cambridge'e gitmeleri doğal sayılıyordu. Kızlara gelince, onlar, münasip olduğu üzere, hünerler edinip evleniyorlardı.

İKİNCİ BÖLÜM
1882-1895

Virginia, 25 Ocak 1882'de, Hyde Park Gate 22 Numara'da doğdu. Ev bugün hâlâ ayaktadır ve babasının adını taşımaktadır. Ev beş katlıydı ve Stephen'lar bu beş kata çok çirkin tasarlanmış iki kat daha ilave etmiştir. Ev, epey büyük bir arka bahçesi olan, yüksek, kara bir binadır.

Bu evin en üst katında Leslie'nin ikinci evliliğinden olan çocukların kaldığı iki çocuk odası bulunuyordu. Minny'nin çocuğu olan Laura, bakımevine ve en sonunda da York'taki bir akıl hastanesine gönderilene kadar diğer çocuklardan ayrı yaşamıştır.* George, Gerald ve Stella, Virginia onları tanıdığı zaman çocukluk çağını çoktan geçmişlerdi; bu yüzden çocuk odasının dört üyesi vardı: Vanes-

* Laura, 1945 yılında burada ölmüştür.

sa, Thoby, Virginia ve onlara 1883'te doğup katılan Adrian. Bu çocukların arasında büyük bir yaş farkı yoktu.

Virginia bir bakımdan farklı bir çocuktu. Doğru düzgün konuşmayı öğrenmesi epey uzun zaman aldı; üç yaşına kadar konuşamadı. Kız kardeşi ve şüphesiz anne-babası bu durumdan büyük kaygı duymuşlardı. Görünüş bakımından Vanessa gibi son derece sevimliydi; gözkapaklarıyla ağzı derin çizgilerle belirgin fakat zarif denecek kadar düzgün bir Budist heykelini andıran yuvarlak yüzlü, gürbüz bir çocuktu. Al yanakları, yeşil gözleri vardı – ablası onu böyle, konuşarak istemeyi öğrenmediğinden kahvaltı için çocuk odasının masasına vururken hatırlıyordu.

Konuşmayı öğrenince kelimeler, o zaman ve hayatının geri kalanı boyunca onun silahı olacaktı. Silah diyorum, çünkü o çocuk odasında hem sevgi hem kavga vardı. Thoby'den sadece bir yaş büyük olan Vanessa onunla adeta bir anne gibi ilgileniyor, her türlü kötülükten koruyor, onun menfaati için kendisininkini feda ediyor ve çok müşfik bir şekilde seviyordu. Thoby en başından böyle yardımları doğal görmeyi ve şımarıklığı değilse de çok kayırılmayı öğrendi. Daha ufacıkken bile cesur, kararlı ve buyurgan bir küçük çocuk olarak nitelendiriliyordu; o da başka bir Stephen, yani babası gibi nazik ve ürkek bir Stephen değil, Fitzjames amcası gibi neşeli, taşkın ve dışa dönük bir Stephen olacaktı. Vanessa ise tam bir Pattle olacağa benziyordu. Böylece ikisi çocuk odasında çok iyi bir çift oluşturuyordu; kız vermekten, oğlan da almaktan memnundu.

Virginia da kaçınılmaz olarak bu simetrik karşılıklı sevgi modelini bir üçgene çevirdi. Adrian'ın gelişi ilk modelin bir kez daha değişmesiyle neticelenmedi, çünkü Virginia genellikle büyük çocuklara tutunmaya çalışıyordu; gerçekten de Thoby'ye de Vanessa'ya olduğu kadar bağlıydı. Belli ki Thoby onlarda çok daha fazla hayranlık uyandırıyordu. Adrian ise narin, hüzünlü ve ufaktı. Bu yüzden iki kızın Thoby'nin gönlünü kazanmak için birbirleriyle yarıştıkları söylenebilir.

Bu gizli ve görünüşe göre bilinçsiz rekabete rağmen, iki kız kardeş en başından beri ve ömürleri boyunca birbirlerini çok sevdiler.

Fakat onların birbirlerine duydukları sevgi çok farklı ve kendilerine özgü bir tarzda hissediliyor, en azından böyle ifade ediliyordu. Virginia'nın erken yaşta gelişen zekâsının, akıllılığının ve dile hâkimiyetinin, her şeyden önemlisi de saf güzelliğinin farkında olan Vanessa şaşkına dönüyordu. "O, bana her zaman kendine has bir kırmızı renkteki ıtrışahi çiçeğini hatırlatırdı." Virginia da Vanessa'nın sevimliliğinin farkındaydı, fakat o en çok ablasının o soğukkanlı dürüstlüğüne, küçük kardeşleri için duyduğu sorumluluğu ciddiyetle kabul edişine, o sessiz ve sonu gelmez yardımseverliğine, pratikliğine ve sağduyusuna değer verirdi. Ayrıca, çok küçük yaştan itibaren, dostluğun büyüsünü, özel diller ve özel şakalar paylaşıp, masanın altında büyüklerin bacakları ve etekleri arasında oyunlar oynayanlara has o samimiyeti anlıyordu. Ablasını sevdiği gibi, görünüşe göre, aralarındaki o sıcak ilişkiyi de seviyordu. Bu nedenle abla için görüntüler her zaman dünyadaki en büyüleyici şeylerdi ya da en azından sevdiği zaman sevgi kendisini ona görünür bir biçimde hissettiriyordu. Küçük kardeş içinse kız kardeş sevgisinin büyüsü sadece başka bir varlıkla yakın iletişim halinde olmakta, bir tabiattan zevk almakta yatıyordu. Vanessa'nın ressam, Virginia'nın da yazar olacağı en başından aralarında kararlaştırılmıştı.

Tabii çocuk odasında epey kavga da oluyordu; bunun ilginçliği, olmasında değil -şüphesiz hiçbir çocuk odası kavgasız olmaz- savaşların nasıl yapıldığındaydı. Vanessa ile Thoby'nin taktikleri sıradandı; bağırıp çağırıyor, kötü sözler söylüyor ve bazen şüphesiz yumruk yumruğa geliyorlardı. Bazen de, çok fazla sataşılırsa, "birbirlerinin sırlarını ortaya döküyorlardı." Virginia ise tırnaklarını kullanıyordu* ve çok küçük yaşta, badana boyalı bir duvarı tırma-

* "İki buçuk yaşındaki Bayan Virginia, dört yaşındaki ağabeyini tırmalıyor. Israrcı davranıp sonunda bir özür veya öpücük koparıyorum. Bir süre çok düşünceli bakıyor ve sonra, "Baba, neden tırnaklarımız var?" diyor. İşte sana biraz çocuk teleolojisi. Ben de şöyle cevap verdim: Froude'ları tırmalamak için (tabii tam olarak bu şekilde değil)." Leslie Stephen'dan C.E. Norton'a, 23 Aralık 1884. (Bu mektuba dikkatimi çektiği için Prof. John Bicknell'e müteşekkirim.)

layarak ablasına işkence edebileceğini keşfetmişti – bu hareket zavallı Vanessa'nın sinirlerini adamakıllı bozuyordu. Sonra dilini kullanmayı öğrendi ve bu daha da kötü oldu. Vanessa'ya "Azize" diyordu; bu bir *mot injuste** idi. Herkesi şaşkınlığa uğratıyordu ve yetişkinler bile, hiçbir cevabın mümkün olmadığı bu alaya gülümseyerek katılıyorlardı.

Fakat Virginia memnuniyetsizliğini sadece sözlerle ifade etmiyordu. O zaman da her zaman olduğu gibi, "bir atmosfer yaratmayı," daimi ve ağır bir kasvet, tatsız bir memnuniyetsizlik havası yaratmayı biliyordu. Bunu hiç söze gerek kalmadan yapıyordu; her nasılsa kardeşlerine sanki kafaları üzerine, her an içinden ateşler fışkırabilecek bir bulut getirmiş gibi hissettiriyordu ve burada da buna bir cevap vermek zordu.

Ama yine de bir cevap vardı. Rakiplerinin benliğine uzun bir kılıç saplayabilenler, bunun nasıl yapıldığını kendileri de savunmasız olduklarından dolayı bilirler. Bu her halükârda Virginia için de geçerliydi. Onu "öfkeden morartma"nın bir tekniği vardı. Ne olduğunu bilmiyoruz fakat Thoby ile Vanessa biliyordu; bazen rengi öylesine değişiyordu ki ablası bunu "en güzel alev kırmızısı" diyerek tasvir ediyordu. Bunun nasıl olduğunu bilmek ilginç olurdu; Vanessa'nın tahmin ettiği gibi, bu galeyanların Virginia için çok sancılı olmadığını görmek daha da ilginçtir.

Virginia'nın en başından ne yapacağı belli olmayan, tuhaf ve kazalara meyilli bir çocuk olduğu düşünülüyordu. Büyükleri güldüren şeyler söyleyebiliyor; çocuk odasındakileri kendisine güldüren şeyler yapıyordu. Kensington Bahçeleri'nde geçen bir olayı buna mı yoksa daha sonraki bir döneme mi bağlayabiliriz?.. Bu olayda Virginia paçalı külotunu ya da en azından külotun kontrolünü kaybetmişti ve kuşkusuz bu son olmayacaktı. Bir çalılığa kaçtı ve buradan, herkesin dikkatini dağıtmak için var gücüyle *The Last Rose of Summer* şarkısını söyledi. Bu ve benzeri kazalar, ona çocuk odasında üstüne yıllarca yapışıp kalacak bir lakabı, "Keçi" lakabını kazandırdı.

---

* Haksız söz.

Çocukların hiçbiri vaftiz edilmedi. Leslie böyle bir törenin gülünç ve aslında saygısızca olduğunu düşünüyordu fakat yine de vaftiz anne-babaları oldu: "yarı manevi bir bağa sahip olan kişiler." Vanessa, Thoby ve Adrian'a görünüşe göre sıradan ve hiç de tatmin edici olmayan vaftiz anne-babalar bulunmuştu. Fakat Virginia'nın vaftiz babası James Russell Lowell, onun doğumunu gümüş bir kupa ve hiç de fena sayılmayacak birkaç hediye vererek kutladı; Virginia da altı yaşındayken ona bir mektup yazdı. Bu onun yazdığı en eski belgedir.

SEVGİLİ VAFTİZ BABA ADIRONDACKS'A MI GİTTİN BİR SÜRÜ VAHŞİ HAYVAN VE YUVALARINDA BİR SÜRÜ KUŞ MU GÖRDÜN BURAYA GELMEMEKLE YARAMAZLIK EDİYORSUN HOŞÇA KAL SEVGİLİ KIZIN VIRGINIA.

Doğuştan canayakın ve çocukların daha sonra inanmaya başladıkları gibi, annelerine adeta âşık gibi davranan Lowell böyle şeylerle ikna edilmeye hazırdı. St. James Sarayı'nın büyükelçisi olduğu sırada, Hyde Park Gate 22 Numara'ya sık sık gelirdi ve başkan Cleveland'in adayı kendi yerine geçtiği zaman da yazları İngiltere'ye gelmeye devam etti. Halka zincirli bir cüzdandan her çocuğa üç penilik birer bozuk para çıkarırdı ama Virginia için her zaman bir altı penilik olurdu. Bu zaten büyük bir ayrımcılıktı fakat Lowell Virginia'ya kafes içinde gerçek bir kuş verdiği zaman çocuk odasındaki kıskançlık had safhaya vardı. Vaftiz anne-baba yarışında, Virginia kuşkusuz kolay bir başarı kazanmıştı.

Çocuklar evin en üst katındaki gece odasında uyuyordu ve Virginia çok küçük yaştan itibaren burada ailenin hikâyecisi oldu. Sönmeye yüz tutmuş olan kömür ateşi hariç bütün ışıklar sönünce hikâyesini anlatmaya başlardı. Yan komşuları Dilke ailesinin geçtiği bir hikâye, her gece Vanessa'nın ricasıyla başlıyordu: "Clementé, sevgili yavrum..." – bu sözü yapmacık bir edayla ve ağzını yayarak söylüyordu. Sonra da Virginia, Clementé olup anlatmaya başlıyor-

du: Çocuk odasının altında altın bulunuyor ve bu sahipsiz define ile Hyde Park Gate 22 Numara'daki küçüklerin en sevdiği yiyecekler olan pastırma ve yumurta alınıyordu... Hikâye böylece devam ediyor ve Clementé uykuya dalana dek bu hayal giderek büyüyüp bulanıklaşıyordu; dinleyicileri de bir sonraki macera için ertesi geceyi beklemek zorunda kalıyordu.

Bu sıcak yakınlık ortamında hikâyelerle birlikte hastalıklar da paylaşılıyordu. 1888 baharında çocuklar boğmacaya yakalandı. Çok hastaydılar; çok zayıflamışlardı ve iyileşmeleri için Bath'a gönderildiler. Hepsi de kısa zamanda sağlığına tamamen kavuştu – Virginia hariç. Geri döndüklerinde Virginia artık eskisi gibi gürbüz ve al yanaklı değildi. O ince, zarif ve aşırı zayıf endamını, hafif fakat yine de fark edilir bir iz olarak hayatı boyunca taşıdı. Hepsi bu kadar da değildi; altı yaşında çok farklı, daha düşünceli ve daha kuruntulu bir insan olmuştu.

Bir akşam, banyoda çıplak bir halde hoplayıp zıplarken, annesini mi yoksa babasını mı daha çok sevdiğini sorarak ablasını büyük bir şaşkınlığa uğrattı. Vanessa böyle bir sorunun sorulması karşısında afalladı fakat çok dürüst ve açık sözlü bir kız olduğundan hemen, annesini daha çok sevdiğini zannettiğini söyledi. Virginia ise epey durup düşündükten sonra babasını tercih ettiğine karar verdi. Vanessa'ya göre bu küçük ve tuhaf fikir alışverişi görünüşe göre ondaki dönüşümü gösteriyordu. Bundan sonra iki kız kardeş arasındaki diyaloglar daha düşünce dolu ve daha ciddi bir hal aldı.

Bu zihinsel devrimin onun hastalığından kaynaklanıp kaynaklanmadığını söylemek imkânsızdır. Ancak bunun Virginia'nın resmi eğitimiyle hiçbir ilgisi olmadığı tahmin edilebilir. Leslie ile Julia, ya ekonomik sebeplerden ya da kendi pedagojik hünerlerine duydukları inançtan dolayı çocuklarını kendileri eğitmeye karar vermişlerdi. Yani erkek çocuklar ilk eğitimlerini, kızlar da eğitimlerinin esas kısmını evde alacaktı. Hem İsviçreli hem Fransız mürebbiyeleri de olmuştu (Vanessa ile Thoby bunlardan birini masanın altına atmıştı) fakat eğitimin önemli bir kısmı Julia ile Leslie tarafından verilmiş gibi görünmektedir.

Virginia yedi yaşına gelmeden, Julia ona Latince, tarih ve Fransızca öğretmeye çalışıyor, Leslie de çocuklara matematik öğretmekle meşgul oluyordu. Leslie daha önce George ve Gerald'a da ders vermişti ve kesinlikle öğretmenlik konusunda yetenekli olduğuna inanıyordu; hatta zavallı deli Laura'sına bile bir şeyler öğretmeye çalışmış, ancak bunun sonuçları hazin olmuştu. Fakat kendisi bir *Wrangler** olarak küçük bir çocuğun basit bir hesap karşısında yaşadığı güçlükleri hayal bile edemiyor ve doğal olarak sinirleniyordu. Kendisinden matematik öğrenecek kadar kabiliyetli olan tek çocuğu Thoby oldu. Vanessa'nın aritmetiği her zaman temel düzeyde kaldı; Virginia da hayatı boyunca parmaklarıyla hesap yaptı. Julia da iyi bir öğretmen değildi. Kendi çocuklarıyla uğraşırken çabuk öfkeleniyordu. Virginia ondan biraz Latince öğrenmiş olabilir, fakat hiçbir modern dili hiçbir zaman akıcı bir şekilde konuşamadı ve tarihi de, ablasının Fransızca konuşmayı öğrenmesi gibi, daha sonra öğrendi. Yabancı dadılarla mürebbiyeler de çocuklardan İngilizce öğrenip karşılığında onlara hiçbir dil öğretmediler.

En iyi dersler muhtemelen okul saatleri dışında veriliyordu. Leslie hoca olmadığı zamanlarda müthiş bir baba olabiliyordu; çizim kabiliyetiyle çocukları sevindiriyor, karakalemle sayfalar dolusu hayvan resimleri yapıp büyülü bir düzgünlükte kâğıttan yaratıklar kesip çıkarabiliyordu. Baş döndürücü dağcılık maceralarıyla ilgili hikâyeler anlatıyor, bazen de şiir okuyordu. Akşamları da çocuklara, çoğunlukla Sir Walter Scott'un romanlarından okuyup onlardan tartışmalarını istiyordu.**

Başka aydınlanma kaynakları da vardı. Thoby ilkokulundan -Evelyns- eve döndü ve tuhaf bir çekingenlikle, konuşarak merdi-

---

* Cambridge'de matematik final sınavında birinci olan öğrenci (ç.n.).

** "Her kitabın sonunda babam her zaman ciddi bir tavırla kitap hakkındaki fikrimizi sorar ve bizden hangi kahramanı, en çok sevdiğimizi ve sebebini söylememizi isterdi. Birimizin kahramanı, çok daha gerçeğe uygun olan kötü adama tercih ettiği zamanki öfkesini hâlâ hatırlıyorum." VW, F.W. Maitland, *The Life and Letters of Leslie Stephen,* 1906, s. 474 içinde.

venlerden inip çıkarken, Virginia'ya Yunanlıları, Truva ve Hektor'u ve Virginia'nın hayal gücünü esir alan bütün o yeni dünyayı anlattı. Belki de Virginia bir gün Thoby gibi Yunanca öğrenmeye o gün karar verdi... Belki de Yunanlıların kendisine değil de Thoby'ye ait olduğunu, onların eğitimin erkeklere ait olan ve Vanessa ile kendisinin dışında tutulduğu o büyük alanın bir parçasını oluşturduğunu -zannederim bunu böyle görüyordu- belki de o zaman fark etti.

Kadınlara has hünerlerin edinilmesi bunu yeterince telafi etmiyordu. Resim, dans, müzik ve görgü kurallarının öğrenilmesi -ya da en azından öğretilmesi- gerekiyordu. Resim başarılı oldu: Vanessa'ya ders veren Mr. Ebenezer Cook müstesna bir adamdı; diğer hocalar hiç de sevimli değildi. Kızların ikisinin de müziğe yeteneği yoktu, ikisi de müzik hocalarını sevmiyordu. Müzik hocası öğrencilerinin parmak eklemleri üzerinde bir altı peniyle gam çalabilecek kadar maharetli olmasını bekliyordu – altı peni bu başarının karşılığında ödül olarak verilecekti ve bir keresinde kötü çalan Vanessa'ya hor görüp aşağılarcasına verildi.*

Şarkı söylemek daha iyiydi ama Virginia burada kendisini gözden düşürdü. Nota sisteminin ünlü uygulayıcılarından olan müzik hocaları Miss Mills'in çok dindar olduğunu fark etmişti; Noel'in anlamına dair bir soruya, Virginia çarmıha gerilmenin kutlanması olduğu cevabını verdi ve sonra öyle bir kahkaha tufanına kapıldı ki odadan çıkarılmak zorunda kaldı. Binicilik dersleri, "görgü dersleri" ve dans dersleri de alıyorlardı; bu dersler o zamanın meşhur hocası Mrs. Wordsworth tarafından veriliyordu. Mrs. Wordsworth siyah satenden elbiseler giyiyor, bir camgöz takıyor ve baston taşıyordu. Onun emriyle bütün küçük kızlar delirmiş gibi hoplamaya başlıyordu; Stephen hanımları bu işi çok can sıkıcı bulduklarından, her fırsatta uzun bir süreliğine tuvalete kapanıyorlardı. En kötüsü de piyano dersleriydi fakat bu dersler bir işkence olarak ancak o son korkudan, dişçiye yapılan ziyaretlerden sonra ikinci sırada geliyor-

* Bu olay, *Dalgalar* s. 47'de hatırlanır.

du. Bu ziyaretlerde kızlar içeri ilk kimin gireceğine karar vermek için yazı tura atıyorlardı; kaybeden ise bekleme salonunda bir saat daha dehşetli bir bekleyişe maruz kalıyordu.

Fakat ilgi alanları belirginleşince, iki kız kardeş artık kendi eğitimlerine girişmeye hazır hale geldiler. *Elements of Drawing*'in* bir nüshasını edinen Vanessa, Ruskin'in verdiği görevleri canla başla yerine getirmeye koyuldu; Virginia onun *Yedinci Alıştırma*'da söylendiği şekilde dikdörtgenlerin içini çok düzgün bir şekilde, ağır ağır ve dikkatle taradığını hatırlıyordu. Virginia ise bir gazete çıkarıyordu. Bu iş başlangıçta tek başına giriştiği bir iş değildi, çünkü bu teşebbüse Thoby de ortak olmuştu; fakat Thoby çoğunlukla yatılı okuldaydı ve yavaş yavaş iş tamamen Virginia'ya kaldı. Gazetede çok az resim olması belki de önemlidir; bunlar Vanessa'nın görevi olacaktı fakat o, eserlerini sergileyemeyecek kadar utangaçtı. Virginia'da da çekingenlik vardı fakat bu duygu, gazetesini yayımlama arzusundan daha güçlü değildi. *Hyde Park Gate News* 1891'de çıkmaya başladı** ve anlayabildiğimiz kadarıyla Nisan 1895'e kadar haftalık olarak hazırlandı. Yani ilk sayı çıktığı zaman Virginia daha dokuz yaşındaydı. O da diğer çocuklar gibi büyük rolü oynamaya meraklıydı ancak diğer çocuklar bu oyunu genellikle şapkalar, etekler, pantolonlar ve şemsiyeler yardımıyla oynarken Virginia kelimeler ve deyimlerle oynuyordu. Virginia bu oyunda kâh kendi cesaretine gülerek kâh ciddiyetle en ağırbaşlı gazeteci üslubunu taklit eder. Oğullardan biri eve dönüp de kardeşini karşıladığı zaman bu olayı şöyle kutlar:

> Onu öyle, gözleri neşeyle parlarken eğildiğini (Ah, gözler ne kadar da çok şey anlatır!) ve kendisine doğru dönen o pembe yüzü öptüğünü görmek ne hoştu!

---

* Resme Giriş. (ç.n.)

** Elimizdeki ilk sayının tarihi 6 Nisan 1891'dir ve bu haftalık dizinin dokuzuncusu olduğundan ilk sayının 9 Şubat 1891'de çıktığını varsayabiliriz. Gazete 19 Aralık 1892'ye kadar bazı aralarla çıkmaya devam eder; bundan sonra da 7 Ocak 1895'e kadar çıkan sayılarla ilgili hiçbir belge yoktur.

Bir gün de, Stephen çocukları bir sokak köpeğini sahiplenmişlerdi. Köpek, halıları dayanılmayacak şekilde pislettikten sonra Kayıp Köpekler Evi'ne gönderilmek istendi ama buraya kabul edilmedi:

> Bu yüzden çocuk onu, "devasa okyanusta yol arkadaşını arayan bir damla gibi" kendi arzusuna göre dolaşması için salıverdi. Bundan sonra ondan hiçbir haber alınamadı.

Hyde Park Gate News yetişkinler tarafından da, özellikle Leslie, Julia ve belki başkaları tarafından da okunuyordu. Mrs. Jackson da gazeteyle ilgilenenlerdendi. Virginia, insanların yazdıklarına nasıl tepki verdiklerini seyredebiliyordu. Bu, Hyde Park Gate'teki evin arka tarafında bulunan şenlikli küçük bir odanın yerinden dolayı mümkün oluyordu. Bu oda neredeyse tamamen camdandı, bir tepe camı ve bahçeye bakan büyük cam pencereleri vardı. İki kız kardeş burada otururlar ve Virginia sesli bir şekilde Charlotte M. Yonge'den -ölülerin çok olduğu bu romanlardaki ölüleri sayıyorlardı- ve sonra Thackeray, George Eliot ve aslında Viktoryen romancılarının çoğundan bölümler okurdu. Kızlar bu odadan büyük misafir odasının içini görebiliyorlardı. Vanessa gazetenin son sayısını, anne-babası yemekteyken annesinin oturduğu kanepeye koyuyordu. Sonra da merakla bekliyorlardı.

Virginia eleştiriye karşı her zaman son derece hassas olmuştu ve annesiyle babası misafir odasına girince heyecanı artık dayanılmaz bir seviyeye ulaşıyordu. Gazete bir süre olduğu yerde fark edilmeden kalıyor ve en sonunda Julia onu eline alıp okumaya başlıyordu. Acaba sözlü bir yorum olacak mıydı? En korkunç soru buydu. Julia bir defasında sakin fakat rahatça duyulacak bir şekilde Leslie'ye "bayağı zekice" yorumunu yaptığı zaman, gazete yazarı sevincinden havalara uçmuştu.

Böyle bir kitle karşısında gazetenin politikasının anne-babanın görüşüne göre kusursuz olması şaşırtıcı değildir. *An Article on Chekiness** aşağı yukarı şöyle der:

---

* Cüretkârlık Üzerine Bir Makale. (ç.n.)

> Küçük çocuklarda cüretkârlığın, en başından önüne geçilmelidir; aksi taktirde çocukta, yıllar geçtikçe artan edepsizlik, saygısızlık derecesine varır. Bundan sonra da insanlığın önünde büyük bir engel olur...

Fakat zannederim bu makale Thoby tarafından yazılmıştı. Virginia'nın disiplin davasına bağlılığı şartlıydı. Bu, onu kendine göre cüretkâr olmaktan alıkoymuyordu.

> Miss Millicent Vaughan (Virginia'nın kuzeni) gelişiyle Stephen ailesini şereflendirdi. Miss Vaughan, saygılı bir kız kardeş olarak, Kanada'da oturan ve uzun zamandır görmediği kız kardeşini görmek üzere Kanada'ya gitmiştir. Ümit ederiz ki kendisi evlilik arayışıyla dünyayı dolaşırken, kardeşinin kocasıyla mutlu bir şekilde yaşadığını görüp kalbinden kıskançlık duyguları geçirmemiştir. Fakat biz de pek çok yaşlı insan gibi konuyu dağıtıyoruz. Miss Vaughan pazartesi günü gelmiştir ve hâlâ Hyde Park Gate 22 Numara'da bulunmaktadır.

Miss Vaughan bu aile gazetesini okudu mu diye sormaktan kendimizi alamıyoruz.

Sonra bir de "konuşmacıların prensi" General Beadle vardı. Onun o şahane konuşmalarından günümüze kalanlar, dokuz yaşındaki Virginia'nın can sıkıntısının ne demek olduğunu öğrendiğini göstermektedir.

Hyde Park Gate News kurguya yönelik bazı ilk denemeleri de içermektedir fakat bunlar haberler kadar eğlenceli değildir. *The Midnight Ride** (A.V.S. imzasını taşır) onun bugün elimizde olan ilk hikâyesidir. 1927'de Virginia o zaman bir şeyler kurgulayabildiğini kaydediyor fakat yine o sırada, "Olay örgüsü kuramıyorum," diye de ilave ediyordu. Bu *The Midnight Ride* için de kesinlikle geçerlidir. Virginia'nın burada kurguladığı durumda, bir çocuk okulda hasta yatan kardeşini görmek için gece yarısı Kuzey Amerika'daki tehlikeli bir bataklıktan geçmek zorundadır. Virginia kahramanı-

* Gece Yarısı Yolculuğu. (ç.n.)

nı yola çıkardıktan sonra bu maceraya olan ilgisini yitirir ve hikâye sönük bir şekilde devam eder. Hayali kişilerin ağzından yazılan bir dizi mektup daha başarılıdır. Bunlar, büyüklerin bütün aşk maceralarının başlı başına komik olduğu inancıyla yazılmış aşk mektuplarıdır. "... Beni çok utanç verici bir şekilde terk ettiniz," diye yazar Mr. John Harley, Miss Clara Dimsdale'e; o da şöyle cevap verir: "Aşk mektuplarınızı hiç saklamadığım için onları geri alamazsınız. Bu yüzden sadece gönderdiğiniz pulları iade edeceğim."

Punch'taki* Mr. Briggs'in maceralarından ilham alan bir dizi hikâye olan *A Cockney's Farming Experiences*'da** da eğlenceli kısımlar vardır; *Punch*'ın bu ilk eserler üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur.

Gazetedeki haberlere bakıp Stephen ailesinin bir portresini çıkarmaya çalışıyoruz. Modern okuyucunun dikkatini ilk çeken şey, o günlerde ev halkını oluşturan insanların sayısının çok olmasıdır. Sekiz çocuğa ilaveten yedi hizmetçi vardı; bunların başı her zaman, aşçı ve ailenin sevgili üyesi Sophy olmuştu. Köpekler hayatlarında önemli bir yer oynarlar ve görünüşe göre o zaman bugünkünden çok daha vahşidirler. Ayrıca fareler, böcekler ve akrabalar; özellikle de Fisher'lar, Duckworth'ler, Vaughan'lar, Stephen'lar, Mrs. Jackson, Lady Somers ve Bedford Düşesi vardır. Birkaç seçkin isim - Meredith, Burne-Jones, Walter Headlam- de vardır fakat bunlar daha uzak kimselerdir.

Aile hayatının olağan neşeleri ve afetleri kaydedilmiştir: lambalar alev alır, borular patlar, çocuklar hastalanır, erkek kardeşler yatılı okula gider, sirke ve hayvanat bahçesine gidilir; fakat yılın en büyük olayı yazın Cornwall'a yapılan büyük göçtür. Leslie, kendi deyimiyle "İngiltere'nin ayak tırnağında" bulunan St. Ives'ı 1881'de, yani Virginia doğmadan önceki yıl, sık sık yaptığı yürüyüşlerin birinde keşfetmişti. Ertesi yıl körfezin yukarısındaki tepe üzerinde bir ev, Talland Evi'ni aldılar ve aile bundan sonra her yaz

---

* Yayınına 1841'de başlamış olan İngiliz mizah ve hiciv dergisi. (ç.n.)

** Bir Doğu Londralının Çiftçilik Tecrübeleri. (ç.n.)

buraya gitmeye başladı. Bundan dolayı St. Ives, Virginia'nın en eski hatıralarından biri olmalıdır.

> O gün (11 Mayıs 1892, Çarşamba) iki şeyden dolayı çocukların beyinlerine kazındı. Birincisi buzlardı, ikincisi de okuyucularımıza Stephen'ların müzik hocası olduğunu söyleyebileceğimiz Madam Mao'nun haftada iki kez derse gelmesiydi!!! Fakat Stephen'ların St. Ives'a her zamankinden çok daha erken gidişi bu darbeyi hafifletti. Bu, St. Ives'a hayran olan ve onun sayısız zevkleriyle eğlenen çocuklar için çok mutluluk verici bir hadisedir...

St. Ives'ın her yıl vaat ettiği güzellikler ve hatıralar, Londra'yı nispeten daha kötü bir yer haline getiriyor ve ne Mrs. Jackson'ı görmek için Brighton'a ne de Vaughan'larla (pek sevilmeyen) Fisher kuzenlere yapılan geziler oranın yerini tutuyordu. O zaman biraz kırlık bir alan olan Kensington Bahçeleri'nde gezmek daha iyiydi. Burada Vanessa'yla Virginia çayırlara uzanıp üç penilik Fry's çikolatalarını yerler ve en sevdikleri dergi olan *Tit-Bits*'i okurlardı. Virginia'nın bu dergiye gönderdiği ilk kurgu denemelerinin yayımlanmadığını söylemeye gerek yoktur. Daha önceki bir dönemde çocuklar, Yuvarlak Havuz'la Çiçekli Yol arasında kalan uzun çimlerde gezerken küçük siyah bir köpeğin bir kenara atılmış ölüsünü bulunca çok sevinmişlerdi. Fakat bu bile ilkbaharla yazın Londra sokaklarında geçmesini pek telafi edemiyordu. St. Ives onlar için tek gerçek sayfiye yeriydi ve çocuklar orayı özlüyordu.

Çok zayıf delillere dayansa da ailenin bu büyük göçüyle ilgili kafamda çok canlı bir resim var: Mr. ve Mrs. Stephen, kızlar, Adrian (Thoby belki daha sonra okuldan gelecek), Stella ve belki iki erkek kardeşi, aşçı Sophy, salon hizmetçisi Ellen, İsviçreli bir mürebbiye ve en az iki arabayla getirilen eşyaları; muhtemelen 10:15 trenini yakalamak için (9 treni akla gelen bütün küçük istasyonlarda durduğundan, çok kötüydü) Paddington İstasyonu'na giderlerken çocuklar kıpır kıpırdı. Sonra, Cornwall Ekspresi Paddington'dan Bristol'a doğru hızla yol alırken neşe içinde başlayan uzun yolculuk; tren 12:45'te Temple Meads'e vardığı zaman burada eğer yan-

larında kendi sandviçleri yoksa bir yemek sepeti alma fırsatı oluyordu. Sonra uzun, sıcak, ter içinde ve kavgaların giderek arttığı yolculuk başlıyordu. Tuvalet bir oturağa yapılıyor, gazeteler, kitaplar ve *Strand Magazine* kıvrılmış olarak koltukların üzerinde duruyordu; sonu gelmeyecek sıcak bir öğleden sonrası. Tren Plymouth'a geldiği zaman saat neredeyse dört oluyor ve bundan sonra tren kararsızmış gibi ağır ağır ilerlemeye başlıyordu. Truro'dan geçerek yediye çeyrek kala St. Erth'e varıyorlardı; burada yolcuların eşyalarıyla birlikte St. Ives'a giden küçük tali hatta geçmek için tam altı dakikaları vardı. Ama o sırada bitkinlik artık yerini heyecana bırakmış oluyordu; çocuklar Hayle'de okyanusu görmüş oluyorlar ve tren bundan sonra sahil şeridinden giderek Carbis Körfezi'nin yakınlarından geçiyor ve en sonunda yediyi biraz geçe St. Ives'daki son durağa ulaşıyordu.

Yaz akşamıydı ve havanın kararmasına daha vakit vardı. Talland Evi istasyondan çok uzak değildi; oraya koşarak gidilebiliyordu. Kapının yanında eskalonya çalısı duruyordu, onun ötesinde de bahçe vardı. Yamacın her yanında küçük çimenlikler, fundalıklar ve kuytu yerler doluydu. Kriket sahasında bütün öğleden sonra "küçük kriket oyunları" oynanıyor ve bu oyunlar akşamın geç saatlerine kadar devam ettiğinden oyunu sürdürebilmeleri için topun parlak boyayla boyanması gerekiyordu; kriket sahasının ötesiyse denizdi. Ve tatilin o ilk akşamı çocuklar, dalgaların kıyıya vurduğunu duyuyor ve haftalar haftalar boyunca bu sesin onların olacağını biliyorlardı.

> Cumartesi sabahı Hilary Hunt ve Basil Smith Beyefendiler Talland Evi'ne gelerek Thoby Bey ve Virginia Hanım'dan kendileriyle birlikte deniz fenerine gelmelerini rica ettiler çünkü kayıkçı Freeman rüzgâr ve akıntının oraya gitmek için çok uygun olduğunu söylemişti. Adrian Bey gitmesine izin verilmediği için çok üzüldü.

Hyde Park Gate News'ün 12 Eylül 1892 tarihli sayısında böyle yazılmıştı ve bir edebiyat tarihçisi, eğer isterse, bu haberde Virginia'nın en ünlü eserlerinden birinin, Henry James'in deyişiyle

do*nné*'sini* bulabilir. Bu kanıtlanabilecek bir husus değildir; fakat St. Ives'ın Virginia'nın defalarca kendisine başvurduğu altından bir hatıra hazinesi teşkil ettiğine şüphe yoktur; burayı sadece *Deniz Feneri*'nde değil, aynı zamanda *Jacob'un Odası* ve sanırım *Dalgalar*'da da bulmak mümkündür. Virginia için Cornwall, gençliğinin İrem Bağı, unutulmaz bir cennetti ve burayı bulmukları için anne-babasına her zaman minnettar oldu. Başka yerleri de sevecekti ama Cornwall'un insanları ve oradaki şeylere bir vatanseverlik duygusuyla bağlandı. Bunlar, kendilerini başka herhangi bir toprağın ürünlerinden daha masalımsı ve farklı kılan çok özel bir maddeden yapılmış gibiydi.

St. Ives'daki aile hayatı oldukça rahat ve düzensizdi; Talland Evi dağınıktı ve insanlarla dolup taşıyordu. Aile fertlerine ilaveten misafirler de vardı: Kuzenler, amcalar ve bir sürü yeğen; bir ağacın altına oturup Julia ve Mrs. Jackson'a şiirlerini okuyan Meredith, Lowell, Henry James ve daha isim yapamamış, karanlıkta olan pek çok kişi; mesela çocukların "Kafası Dağınık" adını taktıkları Mr. Wolstenholme. Mr Wolstenholme çok iyi bir matematikçiydi fakat görüşleri ve hayatı Cambridge'in kapılarını kendisine kapatmıştı. Felaketle sonuçlanan bir evlilik yapmıştı ve karısından kaçmak için Talland Evi'ne geliyordu; matematiğini afyonla çeşnilendiriyordu.**

Daha genç insanlar da vardı; Virginia onları çocuksu dünyalarının zorbaları ve yarı tanrıları olarak nitelendiriyordu: Eton ve Cambridge'e giden üvey ağabeyleri Gerald ile George, onların "doğdukları" dünyada büyüyen üvey ablaları Stella, Stella'nın peşinden gelen genç bir avukat olan Jack Hills, eski bir arkadaş ve eski bir arkadaşın kızı olan Kitty Lushington – Kitty, Talland Evi'nin bahçesindeki orman asmasının altında diğer genç misafirlerden Leo Maxse'nin evlenme teklifini kabul etmişti. Bu kişilerin hepsinin de

---

* Sanat eserinin temel fikrini. (ç.n.)

** Virginia'nın *Deniz Feneri*'ndeki Mr. Carmichael karakterini tasvir ederken onu düşünmüş olması olası görünmektedir.

Virginia'nın hayatında önemli bir rolü olacaktı. Belki de bu rol, yaşıtları olan arkadaşlarının oynayacağı rolden de önemliydi çünkü başka pek çok çocukla tanışmalarına rağmen -çay partileri, piknikler ve bunlar gibi ziyafetler oluyordu- geriye baktığında Virginia'ya göre, kendi deyişleriyle "dördümüz" oldukça ayrı bir grup oluşturuyordu. Onların daha mahrem ve çocuksu eğlencelerinin, mesela kuşlarla fareler için düzenledikleri cenaze merasimlerinin aile meselesi haline geldiğini düşünebiliriz. Öbür yandan, kriket daha yetişkinlere özgü, herkese daha açık ve daha sosyal bir faaliyetti. Gerçekten de Virginia, daha sonra ilgileneceği bir çocuğu -o zaman çocuk daha altı yaşında olmasında rağmen- 1893 yazında kriket sahasında tanımıştı; çünkü Dick ve Rupert Brooke, Talland Evi'nde her gün oynanan oyunların hararetli katılımcılarıydı. Kriket coşkuyla oynanıyordu ve Virginia müthiş bir top atıcı olarak kabul ediliyordu.* Leslie'nin en sevdiği egzersiz, yürüyüştü; bazen otuz mili bulan, "oyalanma" dediği yürüyüşlere çıkardı. Çocuklarının da yürümesi bekleniyordu ve yürürlerken babaları onları bitkileri incelemeye teşvik ediyordu; fakat botanik hiçbir zaman çok ileri gidemedi. Onlar kendi deyişleriyle "böcek avı"nı tercih ediyorlardı. Bu meşguliyet kendi aralarında başladı ve sonra, Jack Hills'in yardımıyla, gerekli olan bütün teçhizatla -ağlar, toplama kutuları, tanzim tahtası, öldürme şişeleri, bölmeleri ve ilgili kaynaklar- düzenli bir hal aldı. Stephen çocukları yıllar boyunca, aslında epey büyüyene kadar kelebek ve pervane toplamaya devam ettiler.

Av sporları arasında pulkanatlıların öldürülmesi tavsiye edilebilir bir spordur: İnsancıl kimselerin ancak çok çabuk tiksinenlerini rahatsız edebilir; burada botanikçinin bütün düşkünlük ve becerilerini, yaz gezilerinin ve aniden ortaya çıkan neşeli kovalamacaların büyüsünü, koleksiyondaki boşlukları doldurmanın verdiği mutlu-

---

* "Gin, bu sene gelen çocukların bazılarından çok daha iyi top atabiliyor." Thoby, 1891 dolaylarında Adrian ile Virginia'ya söylüyor. "... Çocuk odasındaki erkek kardeşlerinin söylediği gibi, yaman top atıcı..." George Rylands, *Portrait of Virginia Woolf*, BBC Home Service, 29 Ağustos 1956.

luğu, kitapların dikkatle okunmasını ve her şeyden önemlisi, gece geç vakte kadar ayakta kalmanın o gizemli zevkini ve geceleyin rom ve şeker posasına batırılmış bir paçavranın üzerine bir sürü sümüklüböceğin, hamamböceğinin ve belki de büyük lamba gözlü, titrek ve son derece gösterişli bir pervanenin takıldığı yere sessizce gitmenin keyfini bulmak mümkündür. Bu da yine Virginia'nın hiç unutmadığı ve yazılarında sevinçle hatırladığı şeylerdendir.

Fakat tatillerine ihtişamını veren şey denizdi. Deniz onları yelkenliyle açılmaya, balık tutmaya ve yüzmeye çağırıyordu. Yüzme gerçekten de bütün ailenin katıldığı bir etkinlikti. Çocuklara kayık yapmasını öğreten ve "Amiral" adıyla bilinen -gerçekten de öyle olmuştur- kuzenleri William Fisher, Julia teyzesini büyük siyah bir şapkayla suyun içinde hatırlıyordu. Denizin onlara sunabileceği en heyecanlı spor ve en büyük macera, sardalye balığı yakalamaktır; fakat çocuklarla aslında St. Ives halkının büyük kısmı bunun için boşu boşuna hevesleniyordu. Nöbetçi, günler boyunca kayalıklardaki küçük bekçi kulübesinde okyanusun kararmasını bekliyordu. Bu, dalgaların gümüş renkli telaşından binlerce değil milyonlarca balık çekecek olan gemileri getirecekti. Bir yıl balıklar yakınlarda göründü ve nöbetçinin düdüğü çaldı ama balık sürüsü körfezin açıklarından geçerek gözden kayboldu. Böylece sardalye balıkları bir hayal, beklenen fakat hiç gerçekleşmeyen bir Cornwall efsanesi oldu.*

Fakat deniz daha başka pek çok şey de verebiliyordu: Her yıl yapılan yelkenli yarışları, kumlar, denizden sıçrayan balıkların aşağısında açan deniz laleleriyle kayalık havuzlar, Bristol, Cardiff ya da belki Brezilya'ya gitmekte olan yelkenlileriyle buharlı gemileri

---

* Burada bir muamma vardır: "Ancak 1905'te, babamın ölümünden sonra, dördümüz Carbis Körfezi'ndeki küçük bir pansiyonda kalırken sardalyeler geldi... St. Ives'da bulunduğumuz bütün o yıllar boyunca hiç gelmemişlerdi ve sardalye gemileri körfezde pineklemişti..." MH/A 5c. Ayrıca bkz. *Cornwall Diary*. Ancak: "St. Ives Yılı'nın büyük olayını, sardalyelerin yakalanmasını görmüş olmanız ne güzel. Adrian'ın bunun bir 'ışık' alayı olduğunu söylemesi ne hoş; sizin adınıza çok memnunum..." Mrs. Jackson'dan Mrs. Stephen'a, 12 Ekim 1889.

ufukta belli belirsiz görünen büyük körfez. Ve sonra -doğrudan denizden gelmese de- Cornwall kaymağı ve küçük kekten yapılma çanıyla şehir tellalı ve hayatın o her zamanki zenginliğiyle mutluluğu.

Yılın bu mevsiminde pencereden iple bir sepet sarkıtıldığı zaman, Sophy eğer iyi günündeyse, bu sepet büyüklerin akşam yemeği sofrasından güzel şeylerle dolu olarak geri gelirdi. Sophy iyi gününde değilse, geri gelen sadece kesilmiş bir ip olurdu. Bu zamanlarda Virginia babasıyla birlikte Tren Crom'daki Loggan Kayalığı'na, bir çocuğun boyuna göre epey yüksekte kalan uzun eğreltiotlarının bulunduğu büyülü yere ya da kral eğreltisinin yetiştiği Halestown Bataklığı'na doğru yürüyüşlere çıkardı. Mrs. Latham mutfağa elinde mavi, canlı ıstakozlarla dolu bir sepetle girdiği, sonbaharın kuvvetli fırtınalarının dalgalarla deniz kuşlarını çığlık çığlığa Gurnard's Burnu'na doğru getirdiği o zamanlar.

O zamanlar, mutlu bir çocukluğun en mutlu zamanlarıydı. Çünkü bu zamanlar kesinlikle iyi zamanlardı ve Margate'te sadece bir hafta kaldıkları zaman da öyle olurdu. Julia, çoğu zaman Virginia'nın deyişiyle "mutlu Stephen ailesi"ni yaratabiliyordu. Fakat St. Ives'da hayatın güzelliklerini bütün yoğunluğuyla yaşayan Virginia sanki burada cenneti tatmıştı.

Diğer bütün dünyevi cennetler gibi burada da dertler eksik olmuyordu. Virginia'nın hayatı en başından beri delilik, ölüm ve felaketin tehdidi altındaydı. Eğer o "mor renkli öfke nöbetleri" psikolojik bir hastalığın belirtisiyse, o ilk yıllarda Virginia'nın içinde delilik tohumu olup olmadığını bilmiyoruz. Bunu muhtemelen kendisi de bilmiyordu fakat delilik sokaklarda kol geziyordu. Aldığım bir bilgiye dayanarak yazıyorum: *Yıllar*'da çocuk Rose'un lamba direğinin yanında duran bir adamı gördüğü sahne tecrübeye dayalıdır; Hyde Park'ın etrafında dolaşan böyle bir adam gerçekten vardı ve bu adamı Vanessa da Virginia da görmüştü. Tabii evde de delilik vardı; "Gölün Hanımefendisi" Laura 1891'de hâlâ Stephen'larla birlikteydi ve zavallı Julia'ya epey yük oluyordu. Çıkarabildiğim kadarıyla Laura, üvey kardeşleri için gülünüp geçilen bir

şeydi. Ona mektuplar yazıyor ve sanırım ona aşağı yukarı kendileriyle eşit biri gibi davranıyorlardı; fakat o çok şaşırtıcı şeyler yapabiliyordu -bir makası soğukkanlılıkla ateşe fırlatmak gibi- ve onlar büyüdükçe Laura'da endişe verici bir taraf baş göstermiş olmalıydı. Gelecekte çok daha endişe verici şeyler de olacaktı.

Kader, Fitzjames'e bir darbe indirdi. Çok şey başarmış; bir hâkim, bir baronet olmuş; ceza hukuku tarihi hakkındaki büyük eserini bitirmişti. Sonra 1889'da Maybrick davasındaki kararı basında eleştirilmesine sebep oldu. 1891'de kendisine emekli olması tavsiye edildi, o da öyle yaptı. Bu arada ikinci oğlu J.K. Stephen'ın başına bir felaket geldi.

J.K. Stephen ceketinin iliğinde kırmızı bir çiçekle, King's'in odalarında oturan hocalarına sakin bir edayla bakarken iriyarı, güçlü ve canayakın biri gibi görünmektedir.* Eton'da öğrenci ve atlet olarak büyük başarı gösterdikten sonra okulunda öğretim üyesi oldu. Yazdığı neşeli ve usta işi mısralar o zaman şehrin alkışlarını topladı, *Lapsus Calami* bugün bile pek unutulmamıştır; Fitzjames herhalde onunla çok gurur duyuyordu.

Genç adam 1886'da Felixstowe'a giderken bir kaza geçirdi,** kafasından yaralandı ve yara ciddi gözükmese de aslında ölümcüldü, adam delirmeye başladı.

Bir gün Hyde Park Gate 22 Numara'nın çocuk odasına çıkan merdivenleri bir solukta tırmanıp yerinden çektiği bir kılıcı ekmeğe sapladı. Başka bir seferinde, Virginia ile annesini De Vere Gardens'taki odasına götürdü; Virginia kendisine poz verecekti. Ressam -dâhi bir ressam- olduğuna karar vermişti. Büyük bir mutluluk içinde, çıldırmış gibi -ki gerçekten de öyleydi- resim yapıyordu. Hyde Park Gate'e iki kişilik bir arabayla geliyordu – bu arabayla bütün gün delice bir heyecan içinde dolaşıyordu. Başka bir seferinde de kahvaltı sırasında çıkageldi ve sanki gülünç bir olaymış gibi,

---

* Charles Furse'ün tablosu.

** Kazanın nasıl olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Stephen ailesinde, genç adamın kafasına hareket halindeki bir trenden fırlayan bir şeyin çarptığı söyleniyordu.

doktorların kendisine ya öleceğini ya da tamamen delireceğini söylediklerini bildirdi.

Fakat onun deliliğinin en zor ve acı verici yanı, Stella'yı arzulamasına ve hiç durmadan onun peşinden koşmasına sebep olmasıydı. Çocuklardan, kuzenleri ne zaman gelirse gelsin Stella'nın akrabalarıyla köyde kaldığını söylemeleri istendi. Fitzjames, oğlunun deli olduğunu bir türlü kabul etmek istemiyordu; eğer çok sıkıntı verirse ona hiçbir şekilde göz yumulmayacak ve Leslie onu kabul etmeyecekti.

"Kapımı Jem'e kapatamam," diye cevap verdi Julia.* Julia en çılgın anlarında bile onu zaptedecek güce sahipti ve genç adamın Şubat 1892'deki ölümüne kadar onun için elinden geleni yaptı. Babası da iki yıl sonra keder içinde öldü.

Bu mutsuz edici aşka hedef olan Stella'nın, üvey kız kardeşlerinin hayatında çok önemli bir yeri vardı. Stella, annesinin gözbebeği değilse de sağ koluydu. Çok akıllı değildi ama onda kadınlara has belli bir bilgelik, nezaket, yumuşaklık, sessizlik ve güzellik vardı; annesinden daha güzel olduğu söylenemezse de güzelliğinin onunkinden daha ulaşılabilir olduğu söylenebilir.** Evliliğe uygun epey talibi oldu. Bunlar arasında en kararlısı zeki, neşeli ve kendine güvenli bir genç olan Jack Hills'ti. Jack Hills 1894 yazında St. Ives'da ona evlenme teklif etti ve Stella şu veya bu sebepten ötürü teklifi reddetti. Olayların göstereceği gibi, bu hiç de akıllıca bir karar değildi ve Stella herhalde böyle olduğunu biraz olsun anlamış olacak ki o gece çocuklar onun yan odada ağladığını duymuşlardı. Herhal-

---

* Leslie Stephen (*MBk*, s. 60). Fakat Lady Hills'in nezaketi sayesinde, Julia'dan Stella'ya giden mektupları görebildim; bunlar onun en azından bir kereliğine böyle yapmak zorunda olduğunu gösterir.

** Güzelden anlayan Holman Hunt onu fark edince Stella, Lady of Shalott'un büstü (Manchester City Art Gallery) için ona poz verdi. Onunla ilgili bir çalışma vardır (Mrs. Elizabeth Burt'ün Koleksiyonu) fakat bu çalışma resmin son halinde kullanılmamıştır. Bkz. Mary Bennett, *William Holman Hunt* (Exhibition Catalogue), 1969 s. 57 ve W. Holman Hunt, *Pre-Raphaelitism and The Pre-Raphaelite Brotherhood*, 1913, II, s. 310.

de bu epey üzücü bir olaydı ve o yaz onları üzecek başka şeyler de olacaktı.

Talland Evi'nin önündeki araziyi biri satın almıştı ve sonra oraya yulaf renginde büyük bir otel dikildi; arkası onlara dönük olarak inşa edilen bu otel deniz manzarasını kapatıyordu. Artık burada kalmaya değer miydi? Londra'dan bu kadar uzakta bir evin sahibi olmak elverişsiz ve masraflıydı; Leslie'yi her zaman endişelendirmiş olan masraflar giderek artıyordu. Thoby, Clifton'a gidiyordu; Adrian'ın da eğitim görmesi gerekiyordu. Talland Evi'nin satışa çıkarıldığına dair bir ilan yayımlandı; hiç alıcı çıkmasa da bu geçici bir ertelemeden ibaretti. Cennetin kapıları kapanıyordu.

Bu olay 1894'te oldu; Ocak 1895'te üç yıllık bir aradan sonra, *Hyde Park Gate News*'e baktığımızda on üçüncü yaşını kutlamak üzere olan Virginia'nın artık çocukluktan çıktığını görüyoruz. Bu sayfaları yazan el, yazı her zaman kolay okunmasa da, çok daha büyük birinin elidir.* İmlası doğru, dili kullanımı hatasızdır. Yazıları ve kurguya yönelik çalışmaları, beğenilen yazarlar örnek alınarak girişilmiş ciddi denemelerdir.**

Beklenebileceği gibi, daha önceki sayıların büyüsü ve eğlencesi yok olmuştur. Arada bir, bir deyiş, bir şaka, bir mecaz onun yetişkin üslubuna dair ipuçları verir; fakat yazdıklarından edinilen genel izlenim oldukça tekdüze olduğudur. Virginia hâlâ yetişkin bir okuyucu kitlesi için yazmaktadır fakat artık ne yaptığını bilecek yaşa gelmiştir ve riske girmez. Toplumsal bir roman denemesi vardır; Tanrı olduğunu gördüğü bir rüyayı anlatan bir deneme yazar. Bunların

---

* Akıcı ve düzenli bazı sayfaların Vanessa'nın elinden çıktığı bellidir; kendisi gazetenin metnine herhangi bir katkıda bulunmayı her zaman reddettiğinden muhtemelen kâtiplik yapıyordu.

** Aşağıdaki alıntı Şubat 1894'te Adrian'ın annesine yazdığı bir mektuptan alınmadır ve Virginia'nın o sıralar neler okuduğuna ya da en azından Adrian on bir, kendisi de on iki yaşındayken, Virginia'nın Adrian'ın neler okuması gerektiğini düşündüğüne dair bir fikir verir. "... Ginia'ya söyle; Tenyson, Wordsworth ya da bahsettiği yazarlardan hiçbirinin kitabını almadım ama *The World of Adventure* (Macera Dünyası) adında bir kitap aldım..."

ikisi de ilginç olmasının yanı sıra, İngiliz edebiyatına dair çok ciddi bir çalışmaya girişen bir kızın eserleri oldukları çok bellidir.

Haberler de önceki sayılarda olduğundan çok daha fazla yetişkin işine benzer. Lyceum'daki bir tiyatro oyunu ve Virginia'nın kuzeni Millicent Vaughan'ın düğünü anlatılır; Millicent Vaughan'ın "evlilik arayışıyla dünyayı dolaşması" artık çok iyi bir eşle sona ermiştir. Havanın çok bozuk olduğuna dair pek çok haberin yanı sıra, malikânede Carlyle'ın Chelsea'deki evini "zamanın dişleri arasından" kurtarma amaçlı bir toplantının düzenlendiğine dair de bir haber vardır.

"İki haftadır Mrs. Leslie Stephen gripten hasta yatmaktadır" – bu haber 4 Mart tarihlidir. 18'inde bize Mrs. Stephen'ın daha iyi olduğu; 8'inde de George, Gerald ve Stella'nın üç gün sonra yurtdışına çıkacakları bildirilir. Bunun *Hyde Park Gate News*'ün son sayısı olduğu kesin gibidir.

Beş yıl önce Mrs. Jackson torunlarına yazdığı bir mektupta, onlardan annelerini üzmemelerini rica ediyordu. Bu makul bir istekti çünkü hizmetçilerin emeğinin ucuz olduğu o çağda bile, on kişilik bir aile, kendini çocuklarına adamış bir anne için çok ciddi sorunlar teşkil ediyordu. Ayrıca Julia'nın sırtında başka bazı yükler de vardı. Yardım isteyen herkes, geri çevrilmeyeceğini bilerek ona koşuyordu. Virginia, ölümünden sonra annesinin masasında bir sabah Talland Evi'nde alınıp cevap verilmek üzere Londra'ya getirilen bütün mektupları buldu. Kızı ihanete uğramış bir kadından mektup, oğlu George'dan ve kız kardeşi Mary Fisher'den birer mektup, işinden atılmış bir hemşireden gelen bir mektup vardı; ayrıca sadaka isteyen mektuplar ve anne-babasıyla kavga etmiş bir kızın yazdığı sayfalar dolusu bir mektup da vardı. Herkes ondan yardım ya da ilgi talep ediyordu; herkes ondan istediğini alacağını biliyordu. Julia her nasılsa yardım edip teselli verecek vakti ve kaynakları buluyordu. "Ah, Tanrı'ya şükür, bu akşam mektup yok!" dedi bir cumartesi akşamı ve Leslie buna şöyle karşı çıktı: "Bunun artık sonu gelmeli, Julia." Fakat onun da çok iyi bildiği gibi böyle itirazlar boşunaydı ve daha da kötüsü Julia'nın en ağır yükü Leslie'ydi.

Stephen evinin mutluluğu esasen çocukların anne ve babalarının birbirlerine derin bir aşkla bağlı ve mutlu olduklarını bilmelerinden kaynaklanıyordu. Elbette bu, hepsine huzur veren sıcak ateşti. Fakat aynı zamanda bundan dolayı bütün bina da yerle bir olabilirdi. Julia, yardımseverliğine ve anneliğin getirdiği sorumluluklarına rağmen her şeyden önce kocası için yaşıyordu. Herkesin ona ihtiyacı varsa da en çok ihtiyaç duyan kocasıydı. Kocasının mizacı ve ihtiyaçları göz önüne alınırsa bu, en kahraman eş için bile çok ağır bir görevdi; Leslie'nin sağlığı ve mutluluğu sağlanmak zorundaydı. Julia onun parayla, işiyle ve şöhretiyle, ev idaresiyle ilgili endişelerini dinleyip bunlara ortak olmak zorundaydı; Leslie desteklenmek ve dünyadan korunmak zorundaydı. O, kendisinin de söylediği gibi, kolay incinen bir adamdı; bu yüzden Julia'nın teskin edici ve iyileştirici elinden başka hiçbir şeyin ona faydası olamazdı.

Leslie'nin zorunlu olarak karısınınkine bağlı olan sağlığı, on yedi yıllık evliliklerinde hiçbir zaman çok iyi olmamıştı. *Dictionary of National Biography*'nin hazırlanması yorucu çalışmalar gerektiriyordu. Virginia, kendisiyle Adrian'ın bu önemli ciltler yüzünden annelerinin rahminde ezilip sıkıştıklarına inanıyordu. 1888'de Leslie aniden çöktü... 1890'da bir hastalığa daha yakalandı ve 1891'de tekrar... Uykusuzluktan ve kendi deyimiyle "korkü nöbetleri"nden mustaripti; Julia onu uyandırıp sakinleştirmek zorunda kalıyordu. 1891'de Julia onu *Dictionary* ile ilgili işleri bırakmaya ikna etti; bu iş hayatını mahvediyordu. Ama mali durumuyla ilgili o hiç bitmeyen ve çoğunlukla hayali olan kuruntular devam ediyordu* ve Julia burada da onu avutup içini rahatlatmak ve onun için işleri idare etmek durumundaydı.

---

* Söylendiğine göre Leslie, Edmund Gosse'ye mahvolduğunu söylüyordu; geriye sadece 1.000 pound kalmıştı. Gosse ile diğer edebiyatçılar bir şeyler yapılması gerektiğine karar verdiler fakat önce Stephen ailesinin mali durumu hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak gerekiyordu. Yapılan araştırmalar, Leslie'nin bankadaki tatminkâr hesabında 1.000 pound kaldığını, geliriyle sermayesinin yerinde durduğunu ortaya çıkardı.

Hâlâ güzel olan fakat giderek yıpranıp yılan Julia, aklını zamanla iyice bozdu. Her zaman telaşlıydı; daima işleri kendi yaparak zamandan tasarruf etme, başkalarını rahat ettirme heveslisiydi. Kendini böylece tüketti. Yaşı hâlâ genç olmasına rağmen, ömrünü fedakârlıkla bir çırpıda bitirmiş ve en sonunda bedeninin direnecek gücü kalmamıştı.

Hyde Park Gate News'te bahsedilen grip en sonunda atlatıldıysa da *sequelae** atlatılamadı. Nisan ayı sonuna doğru Stella apar topar Avrupa'dan döndü, çünkü annesinin durumunun epey kötüleştiği belliydi. Doktor ateşli romatizmayla ilgili uğursuz bir şeyler söylüyordu; akrabalar bir araya toplandı. 5 Mayıs 1895'te Julia öldü.

* Gecikmeli etkileri. (ç.n.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
1895-1897

"Onun ölümü," diyordu Virginia, "başımıza gelebilecek en büyük felaketti."

Yine de Virginia'nın yaşadığı kayıp sadece yıkıcı bir ölüm olsaydı, durum katlanılamayacak kadar kötü olmazdı. Julia'nın ölümünün asıl dehşeti yas tutma sırasında ortaya çıktı. Doğal ve kaçınılmaz olarak en çok yas tutan Leslie'ydi. Altmış üç yaşına gelmiş bir adam olarak, kendisinden neredeyse on beş yaş küçük bir eş tarafından ihtimamla dünyadan korunmaya dair her türlü beklentiye sahipti (ve o da bunu çok iyi yapardı). Dulluktan payını almış bir erkeğin ne kadar metanet göstermesi beklenirse, o da dulluğa o kadar metin bir şekilde katlanmıştı. O halde şimdi kader bunu ona nasıl yapabilirdi? Uzun bir zaman kendini acılara bıraktı; yazı kâğı-

dı gibi hayatının etrafında da derin ve kara bir sınır vardı. Çalışma saatlerini "Julia'm" adını verdiği bir methiyeye harcıyordu. Duygusal bir üslupla, kendisine hiçbir kayıt koymadan yazıyordu; yine de kendisinin de dediği gibi yazdıklarını okunabilir ve hatta eğlenceli hale getirmekten kendini alıkoyamayacak kadar profesyonel bir yazardı; zannederim bu uğraş onun o zamanki tek avuntusuydu.

Ancak çalışma odasının dışında, çalışmanın yatıştırıcı etkisi kayboluyordu. Leslie, Julia'nın daha önce kızlarla başladığı dersleri devam ettirmeye kararlıydı ve sabahının yarısını bu işe ayırdı. Bu, iyi niyetlerle yapılan büyük bir fedakârlıktı ama onu ne daha neşeli ne de daha zor sinirlenen bir öğretmen yapmaya yetmiyordu. Aslında bu durum kimseye huzur getirmedi.

Leslie yemeklerde perişan ve şaşkın, neler konuşulduğunu anlayamayacak kadar mutsuz ve sağır oluyordu; en sonunda, o korkunç yaz boyunca bu sahne defalarca gerçekleştikten sonra tamamen çöktü... Diğer yandan şaşkın çocukları tuhaf bir sessizlik içinde oturuyor, inleyip ağlıyor ve onun da ölmesini diliyorlardı.

Vanessa ile Virginia'nın hayatlarının bu dönemiyle ilgili olarak geride bıraktıkları yazılarda sürekli tekrarlanan imaj karanlıktır; karanlık evler, karanlık duvarlar, karanlık odalar, "Doğu'ya has o kasvet." Ve ben bu sözle ne anlatmaya çalıştıklarını biliyorum; bu sadece fiziki bir karanlık değil, manevi ışığın kasten karartılmasıydı. Bu durum çocuklar için trajik olduğu kadar karışık ve gerçekdışıydı. Onlardan sadece doğal kederlerini değil; sahte, aşırı duygusal ve güçlerinin yetmeyeceği kadar yapmacık bir duyguyu hissetmeleri isteniyordu.

Leslie artık, uzun sakatlık yılları boyunca bedenine bir koltuk değneği yardımıyla hareket etmeyi öğreten ve sonra birden bu desteği kaybeden biri gibiydi. Böyle ani ve zor bir durumda ne kendine hâkim olma, ne metanetini muhafaza etme, ne de felsefe bahis konusu değildi; düşüyor ve düşerken sizi felaketten kurtarabilecek ne olursa ona tutunuyordunuz. Leslie de en yakındaki desteğe yapışarak Stella'yı buldu.

Stella gerçekten de ona destek olmaya çok uygun biriydi. Du-

rumunu sorgulamadan kabul etti. Teskin ve teselli etmeye, akşam yemeği için emir vermeye, kömür veya iç çamaşırı almaya, kızlara refakat etmeye, evi büyük masraflara girmeden döndürmeye, bütün sosyal etkinlikleri ayarlamaya ve özellikle de başsağlığı dilemek için gelen, kadınlardan oluşan o ardı arkası kesilmeyen alaya teşrifatçılık yapmaya hazırdı. Bu kadınlar Leslie'yle bir odaya kapanarak onu dinleyip taziyede bulunmak ve sonra onun odasından kızarmış gözlerle ve çeneleri düşmüş bir halde, Stella için daha fazla teselli, daha fazla gözyaşı ve daha fazla tavsiyeyle çıkıyorlardı. Bütün bunlar ona bir görev olarak veriliyor ve sessizce kabul görüyordu, fakat bu ailede ve bu dönemde ondan çok daha fazlası bekleniyordu; üvey babasının itiraflarını dinleyerek onu aklamak zorundaydı.

Leslie'ye göre kendisiyle Julia arasında farklılıklar vardı – "ufak tefek şeyler" fakat aynı zamanda da "çok da ufak tefek olmayan şeyler." Leslie her zaman nazik ve düşünceli davranmamıştı ve böyle hatalarını hatırlayınca inliyor, bağıra bağıra ağlıyordu. Vicdanında zavallı Carlyle'a işkence eden yük gibi bir yük olsaydı intihar ederdi fakat bunun olmamasını umuyordu. Stella şahitlik edebilirdi; kendisi Carlyle kadar kötü değildi, öyle değil mi? Mr. ve Mrs. Carlyle'ın evlilik hayatı* hakkında çok fazla bilgi sahibi olmayan Stella da onu cesurca onaylayarak yiğitlikle onun rahat olmayan vicdanını rahat ettirmeye çalışıyordu.

Bütün bunlar Stella için son derece zordu çünkü Leslie ne de olsa onun gerçek babası değildi. Hiçbir zaman birbirlerine çok yakın olmamışlardı ve aslında ona öfkeyle bakıyor olması çok muhtemeldir. Onun sevgisi tamamen annesine yöneltilmişti: *Annesini* sıkıntı ve acıdan kurtarmak, *onun* sağlığını korumak, bazen cesurca davranıp annesinin yükünün birazını olsun kendi üzerine almak; Stella'nın kaygıları işte bunlardı. Julia ise, Stella'yı diğerlerinden

---

* İskoç yazar ve tarihçi Thomas Carlyle, Jane Welsh'le çok mutsuz bir evlilik yapmış. Karısı beklenmedik bir şekilde öldükten sonra da karısını anlattığı ve kendisini ağır bir dille eleştirdiği bir eser yazmıştır. Bu eser, onun ölümünden sonra James Anthony Froude tarafından yazılan biyografisinde yayımlanmıştır. (ç.n.)

daha az sevip Leslie'yi daha çok sevdiğinden, onu ve diğerlerini Leslie'nin rahatı için feda etmeye hazırdı. Julia kendini feda etmiş -Stella'ya göre çok daha kötü olan da buydu- ve Stella annesini tükenmekten kurtarmak için verdiği uzun mücadelede hem Leslie hem Julia tarafından mağlup edilmişti.

Julia'nın kendisine ihtiyacı olduğunu bilerek, rengi sararmış, ümitsiz ve isteksiz bir halde yurtdışına gönderildiği o son haftalarda Stella'yı çağırmadılar, fakat o annesinin mektuplarında durumunun ciddiyetinin kendisinden gizlendiğinden -ki gerçekten de gizleniyordu- kuşkulanarak kendisi gelmişti. Eve geldiğinde artık o kadar geçti ki annesinin hayatı konusunda kandırıldığı gibi neredeyse ölümü konusunda da kandırılacaktı.

Buna rağmen sabırlı ve güvenilir Stella, cinsiyetinin kaçınılmaz olarak getirdiği boyunduruğa hiç şikâyet etmeden boyun eğerek kendisine verilen görevleri kabul etti. Güneşten mahrum bırakılan bir çiçek kadar solgun, sık sık gözünden akan yaşları gizleyerek, her şeye rağmen annesinin kocasına ve onun çocuklarına, özellikle de Adrian ile Virginia'ya yardım edecek gücü kendinde bulabilmişti. Sabahları Adrian'ı okula o götürüyor ve onun, insanı deli eden eldivenlerini, kitaplarını ve paltolarını kaybetme alışkanlığıyla o uğraşıyordu. Virginia'ya bakmak zorunda olan da oydu ve bu durum, göreceğimiz gibi, artık onun için zorunlu, acı verici ve sıkıntılı bir hal almıştı.

Onu seven üvey kız ve erkek kardeşleri, durumu gayet iyi anlıyor ve sırtındaki yükü biraz olsun hafifletebilmek için ellerinden geleni yapmaya çalışıyorlardı. O sırada on beş yaşında olan Vanessa, sağduyusu ve pratikliğiyle anılıyordu. O Stella için bir teselli olabilirdi ve oluyordu da. Leslie de neşeli olmak için dokunaklı ve kahramanca bir gayret içindeydi. Aslında bu gayretin gayesi sadece neşeli olmak değil, aynı zamanda da çocuklarıyla gerçek ve hakikaten duygusal bir ilişki kurmaktı ki böylece karısının hatırasına sadakatsizlik etmeden mutluluk yeniden yakalanabilir ve müşterek acılarından yapıcı bir şeyler meydana getirilebilirdi. Bu yüzden, Leslie'nin büyük bir çaba sarf ederek yine çok iyi bir baba olmayı başardığı anlar oluyordu. Ama çok kısa süren bu anların sayısı azdı. Çocuk-

lar çoğu zaman umutsuz, baskıcı ve suçluluk duygusunun yarattığı bir keder içinde bulunan bir babayla yaşamak zorunda kalıyorlardı; öyle bir keder ki çocukların derin ve yalın mutsuzlukları onun yanında bir teselli gibi kalıyordu.

Bu dönemde Stephen ailesine bakan dost ve akrabalar burada iki parlak ışık görebilirdi; bunlar da olmasaydı herhalde görecekleri, tesellisi olmayan bir keder olurdu: Stella'nın örnek bir kız evlat olduğu ortadaydı, George Duckworth de örnek ağabeydi. Duckworth çocuklarının en büyüğü olan George şimdi yirmi yedi yaşında, çok yakışıklı, hali vakti yerinde, canayakın, nazik ve cömert bir gençti. Üvey kız kardeşlerine imrenilecek bir bağlılığı vardı. Onlara hediyeler getiriyor, ziyafetler, partiler, geziler düzenlemek için bir sürü zahmete giriyor, hatta onlarla kelebek avlamaya bile gidiyordu ki bu da modern bir genç için epey büyük bir fedakârlık sayılırdı.

Anneleri öldükten sonra George'un nezaketi sınır tanımadı. Duygusal ve duygularını açığa vuran bir tabiatı vardı; onun omzunda ağlanabilirdi; kolları onları teselli etmek için her zaman açıktı.

Bu rahatlatıcı kardeş kucağının ne zaman, çok kardeşçe olmasa da George'a kuşkusuz çok daha rahatlatıcı gelen bir hal aldığını söylemek zordur. Vanessa, George'un saf bir şefkat olarak başlayan şeyin çok çirkin bir cinsel saldırıyla sona erdiğinin farkında olmadığına inanmaya başlamıştı. Virginia dersteyken herkesin arasında okşayıp sevmeler oluyordu; kardeşine düşkün ve ayrıcalıklı bir ağabeye kolayca duyulan güvenle George sevgisini ders odasından çocukların uyuduğu odaya kadar taşıdığı zaman bu okşayıp sevmeler daha ileriye götürüldü – ancak ne kadar ileriye götürüldüğünü ben de bilmiyorum.*

Kız kardeşlere göre sevgili ağabeyleri gözlerinin önünde bir ca-

---

* "... Bu bizim George'un bütün kötülüklerini ortaya dökmemize sebep oldu. Onun (Janet Case) ondan bu kadar nefret etmesi ve ben Yunanca çalışırken George içeri girip de beni okşamaya başlayınca, 'Pes, ne iğrenç bir varlıksın sen,' demesi beni şaşırtırdı. Yatak odası sahnelerine geldiğim zaman, (Janet Case) iyi niyetli, saf bir insanın yapacağı gibi nefesi kesildi ve ağzı açık kaldı. Yatma vakti gelince midesinin çok bulandığını söy-

navara, kendisine karşı tamamen savunmasız oldukları bir zorbaya dönüşmüştü; hainin bile tam olarak farkında olmadığı kadar gizli bir ihaneti nasıl açıklayacak ya da buna karşı nasıl bir önlem alacaklardı? Cahilce bir saflığı muhafaza edecek şekilde yetiştirilen kızlar herhalde başlangıçta şefkatin şehvete dönüştüğünü fark etmemişler ve onları uyaran şey giderek artan tiksinti hisleri olmuştu. Vanessa ile Virginia'nın bu konuda uzun zaman suskun kalmalarını buna ve çok utangaç olmalarına bağlayabiliriz. George her zaman duygularını açıkça gösteren, eli açık biri olmuştu ve okşayıp kucaklamaları konusunda kimseye hesap vermek zorunda değildi. Bu okşamaların, en sevgi dolu ağabeylerde uygun olandan daha ileri gittiğini anlamak için çok dikkatli bir göz lazımdı ve yatmadan önceki okşamalar belki de ağabeyin gündüzki bağlılığının bir devamı olarak görülmüştü. Üvey kardeşlerinin hangi noktada sınırı belirleyip itiraz etmeleri, acı ve utanç verici bir skandala sebep olma riskine girmeleri gerektiğini bilmeleri zordu: Konuşabilecekleri birini bulmaları daha da zordu. Stella, Leslie, teyzeler – hepsi de şaşkına döner, korkar, öfkelenir ve inanmazlardı.

Tek çıkış yolları susarak bu konudan bahsetmemek gibi görünüyordu ama bundan bile mahrumdular; tacizcilerinin övülmesine onlar da katılmak zorundaydı çünkü o yaptıklarını coşkulu alkışlar eşliğinde yapıyordu ve kızlar bu övgülerle birlikte sürekli olarak "Sevgili George"a nankörlük etmemelerinin ümit edildiğini duyuyorlardı.

İleriki yıllarda Virginia ile Vanessa'nın arkadaşları, kız kardeşlerin üvey ağabeyleriyle nasıl nezaketsizce alay ettiklerini ve ondan ne kadar düşmanca bahsettiklerini duyunca biraz şaşırmışlardır. George, biraz gülünç olsa da genelde zararsız bir ihtiyar olarak görülüyordu ve bir bakıma da öyleydi. Herkesin bildiği yüzü sevimliydi. Ama üvey kız kardeşlerinin gözünde korkunç ve iğrenç bir şeyi, za-

---

ledi ve tuvalete gitti; tuvalette su olmadığını söylemeye bile gerek yok." VW Vanessa Bell'e, (25 Temmuz) 1911. Ancak Virginia ayrıca George'un "evlenene kadar iffetini her zaman koruduğuna" dair Jack Hills'in teminat verdiğini de kaydediyordu; bu, insanın iffetini korumaktan ne anladığına göre değişir. (MH/A 15.)

ten dehşet verici olan bir durumdaki son günah unsurunu temsil ediyordu. Daha da fazlası, o, en kutsal pınarları kirletmeye, onların hayallerini lekelemeye gelmişti. İlk sevme ya da sevilme tecrübesi büyüleyici, üzücü, utandırıcı, hatta sıkıcı olabilir ama tiksindirici olmaması gerekir. Bu sefer Eros, iğrenç enseste dayalı cinselliğin simgesi olan deriden kanatlar takarak gelmişti. Virginia, George'un, hayatını daha başlamadan mahvettiğini düşünüyordu. Cinsel konularda doğuştan utangaç olan Virginia, bundan sonra korkarak geri çekilecek, donuk ve savunmaya yönelik bir panik haline girecekti.

Virginia'nın akli rahatsızlıkları ile buluğ çağında yaşadığı bu travmanın ilişkili olup olmadığını bilecek kadar bilgim yok. George'un, kader Stephen ailesine bir darbe daha indirdiği zaman, yani daha sonraki bir tarihte, onun için böyle olumsuz bir anlam kazanmış olması da mümkündür.* Ancak ilk "sinir krizi" ya da her ne ad vereceksek o, muhtemelen annesi öldükten çok kısa bir süre sonra ortaya çıkmıştır.

İşte burada büyük bir boşlukla; tasvir edilemeyen ve Virginia'nın da muhtemelen hakkında çok az şey bildiği -yani çok az şey hatırlayabildiği- ama yine de onun hikâyesi için çok çok önemli olan bir tür pozitif ölümle karşı karşıya geliyoruz. Virginia bu olaydan sonra delirdiğini ve yine delirebileceğini biliyordu.

Vücudunuzda kanser olduğunu ve nüksedebileceğini bilmek herhalde çok korkunçtur; fakat aklın kanser olması, ruhun on üç

---

* Leonard Woolf ve merhum Dr. Noel Richards'ın ifadelerine göre, George'un tacizleri annesinin ölümünden kısa bir süre sonra gerçekleşmeye başlamıştır; öbür yandan Virginia'nın yayımlanmayan hatıralarına göre (MH/A 14, 15 ve 16) onun bunlara çok daha sonraki bir tarihte, yani 1903 ya da 1904'te başladığı ya da bunları bu zamana kadar sürdürdüğünü kesin bir şekilde ortaya koyar. Virginia'yı rahatsız eden sadece George'un ilgisi değildi: "Üvey ağabeyimin altı yaşlarımdayken beni bir pencere pervazına koyarak mahrem yerlerime dokunduğunu hatırladıkça hâlâ utançtan titriyorum." (VW Ethel Smyth'e, 12 Ocak 1941.) Bu kitabın ilk baskısından sonra gün ışığına çıkan bir belge (MH/A 5a) burada bahsedilen üvey ağabeyin George değil, Gerald olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.

yaşında bozulması ve hayatının geri kalanında her zaman uzakta bir yerde, daima başının üstünde Demokles'in kılıcı gibi beklemesi – bu herhalde tahammül edilemez bir şeydir. En sonunda, deliliğin sesleri 1941'de onunla konuştuğu zaman herhalde o kadar tahammül edilmez hale gelmişti ki, Virginia geriye kalan tek çareye, ölüme başvurdu. Ancak aklı, hiç kapanmayan yarasını biraz olsun iyileştirmek ve gizlemek için kabuk bağlayabiliyordu. Virginia deliliğiyle ilgili bütün hatıraları kabul etmiyor, edemiyordu. O sadece fiziksel belirtileri hatırlıyordu; bu dönemde yazdığı hatıralarında aklındaki karışıklıklardan pek fazla söz etmez ve kendisinin daha sonra "o korkunç sesler" diye nitelendireceği sesleri duymuş olduğunu bizler bilmemize rağmen, o başka belirtilerden, fizyolojik belirtilerden bahseder. Nabzı çok hızlı atıyordu – o kadar hızlıydı ki tahammül edilmesi çok zordu. Çok kolay heyecanlanıyor, sinirleniyor, sonra da dayanılmaz bir çöküntüye uğruyordu ve bütün bunlar ona çok acı veriyordu. İnsanlardan korkar olmuştu; kendisiyle konuşulduğunda yüzü kıpkırmızı kesiliyor ve sokakta bir yabancının yüzüne bakamıyordu.

Stephen'ların aile doktoru olan Dr. Seton* ona bütün derslerini bıraktırdı, sade bir hayat sürmesini ve açık havada egzersiz yapmasını salık verdi. Virginia bundan sonra günde dört saat dışarıda olacaktı ve onu yürüyüşlere ya da otobüslerle gezmelere götürmek Stella'nın kendi kendine edindiği görevlerinden biri oldu.

Hyde Park Gate News artık sona ermişti; Virginia, 1896'da kısa bir süre günlük tutmasına rağmen, yazma arzusunu ilk olarak ve sadece bu dönemde kaybetmişti. Ama şevkle ve hiç ara vermeden okuyordu. Bir dönem hastalıklı bir şekilde kendisini eleştirmeye girişti.

---

* Dr. Seton -Virginia'nın 1897'de yazdığı günlüğünde söylediği şekliyle "canım Dr. Seton"- bütün çocuklar tarafından çok seviliyordu; ayrıca Lexham Bahçeleri'ndeki Woolf ailesi de onu çok seviyordu. Dr. Seton yıllar sonra iki eski hastası, artık Mr. ve Mrs. Woolf ve Richmond'daki komşusu olan Leonard ve Virginia ile yeniden bir araya geldi ve Şubat 1917'de doksan yaşındayken Richmond'da öldü. (VW/VB, [11 Şubat] 1917) Leonard Woolf, onun için, "Bunak bir ihtiyardı ama çok çok iyi biriydi," demiştir.

Bir işe yaramadığını ve egoist olduğunu düşünerek kendini suçluyor, Vanessa ile kendisini kıyaslayıp ona göre daha kötü biri olduğunu düşünüyordu; aynı zamanda da aşırı derecede alınganlaşmıştı.

St. Ives satıldı. Leslie, Julia olmadan oraya gitme fikrine katlanamıyordu ve bu yüzden, muhtemelen Julia öldükten bir ay sonra, Gerald trenle Cornwall'a gitti ve biriyle görüşerek işi halletti. Stephen'lar artık her yaz kalacak bir yer arıyordu. 1895'te Wight Adası'ndaki Freshwater'a gittiler. Bu onların en acılı matem dönemleriydi; 1896'da, Hindhead'deki North Downs'ın tepesinde, bir bilim adamının dul eşi olan Mrs. Tyndall'a ait olan bir evi tuttular ve bu ev, geleneksel anlamıyla Stella Duckworth ile Jack Hills aşkının son perdesinin oynandığı sahne oldu.

John Waller Hills, bir Eton'luydu; Cumberland'e yerleşmiş çok saygın bir aileden geliyordu fakat görünüşe göre Jack için çok fazla şey yapamamıştır. Babası hâkimdi ve akıllı bir adamdı. Annesi, Chelsea'nin mineli sandıklarının koleksiyonunu yapıyor ve küçük edebiyatçıları bir araya topluyordu. Jack avukat olacaktı; siyasetle ilgili arzuları vardı ve balıkçılığa çok meraklıydı. Bu dürüst ve inatçı gençte kötü bir kekemelik vardı; her cümlesiyle boğuşmak zorundaydı ama yine de bu çatışmanın en sonunda her zaman söyleyeceğini söylemeyi başarıyordu. Evlenme teklifini Stella'nın reddetmesini kabullenememişti ve bu konuda Julia ona güçlü bir müttefik olmuştu. Julia her zaman bir çöpçatan ve genç âşıkların dostu olmuştu; işlerin bu kadar ileriye varmasında onun da büyük payı vardı. İlk kopuşta bu işi düzeltmeye karar vermiş ve o kadar başarılı olmuştu ki kendisi öldüğü sırada genç adam yine Hyde Park Gate'e çok sık gelen misafirlerden biriydi.

Jack bir kez daha evlenme teklif etti ve yine reddedildi. Bu ikinci reddin sebepleri konusunda ancak tahmin yürütebiliriz. Bundan sonra olanlara bakılırsa, Stella'yı caydıran şeyin Jack'e olan duyguları değil üvey babasına karşı hissettiği bir sorumluluk olması muhtemeldir. Leslie'yi belki sevmiyor ya da belki ona karşı çok soğuk bir sevgi besliyordu fakat Leslie onun vicdanı üzerinde söz sahibiydi. O ve çocukları Stella'ya bağımlıydı ve artık bulabildiği birkaç te-

selli kırıntısını ondan bekliyordu. Onu bırakıp gitmek merhametsizlik olurdu. Stella böylece, arzusundan çok vicdanının sesini dinleyerek Jack'i bir kez daha reddetmişti.

Fakat Jack birincisini nasıl kabul etmediyse ikinci reddi de kabul etmeyecekti; ayrıca Stella'nın onu reddetmesine sebep olan durumun başka bir açıdan evliliğin lehindeki en güçlü delil olabileceğini görmek de hiç zor değildir. Stella gibi kibar ve güzel olan, evlilik ve annelik için yaratılmış bir kızın, en nihayetinde yirmi yıl daha yaşayabilecek bir adama kendini adaması inanılacak şey değildi. Yirmi yedi yaşında olan Stella, ne zamanı kolayca feda edebilecek kadar genç ne de o kadar yaşlıydı.

Bunun gibi iddiaları o da duyduysa, manevi açıdan ne kadar dürüst biri olursa olsun, herhalde kendisini bağlanmış bulduğu o usandırıcı ve içini acıtan göreve devam etmek yönündeki aşikâr niyetine aykırı davranmaya iç çekerek de olsa razı olmuştur. Sonra, genç avukatın da mutlaka belirtmiş olduğu bir husus daha vardı: Vanessa artık on yedi yaşındaydı; şimdiden hayran olunacak derecede soğukkanlı, sağduyulu ve pratik biri olduğunu göstermişti. Ev halkından sadece o Stella'ya bağımlı değildi ve aileden olması sebebiyle aslında aileye Stella'dan çok onun bakması gerekiyordu. Onun, öz kızı olarak Leslie'ye yardım edip yakınlık göstermesi daha kolaydı. Jack'in üçüncü evlenme teklifini yaptığı zamanki koşullar, bunlar veya bunlar gibi konuların Jack Hills'le Stella Duckworth arasında konuşulmuş olmasını muhtemel kılmaktadır.

Bu hadise, Virginia üzerinde karışık fakat derin bir iz bıraktı. 22 Ağustos 1896'da Jack Hills bisikletle Hindhead'e gelerek bütün öğleden sonra Stephen'larda kaldı. Bu ılık yaz gününün ardından sıcak bir gece geldi. Jack ile Stella akşam yemeğinden sonra bahçeye çıktı ve geri dönmedi. Çocukların da bahçede işleri vardı -pervane yakalayacaklardı- ama Jack ile Stella onlardan uzak duruyordu. Bütün bahçe etek hışırtıları ve insan fısıltılarıyla dolu gibiydi. Küçük bir heyecan yaşandı – bir serseri ya da bahçeye izinsiz giren birinden şüphelenen Thoby ona seslendi. Leslie içeri giren çocukları yukarıya gönderdi; endişesi yüzünden okunuyordu. Herkes rahat-

sız olmuş, korkmuştu. Evde bir beklenti, adeta bir felaket beklentisi vardı; çocuklar Adrian'ın odasına toplanıp olanları öğrenmek için bekledi. Sonra nihayet Stella içeri girdi; yüzü mutluluktan ışıl ışıl ve al aldı. Çok mutlu olduğunu söylüyordu...

Adrian, muhtemelen bir anne daha kaybettiğini düşünerek ağlamaya başlayınca Leslie onu azarladı. Hepsi mutlu olmalıydı çünkü Stella mutluydu ve üstelik Julia da hep bunu istemişti.

> Julia'm (diye yazıyordu Leslie)... hepimizden daha mutlu olurdu: Eğer onay gerekseydi, onun onayladığını düşünerek bu işi onaylardım.... Stella'nın evliliğinin başka hiçbir durumda bu kadar güven ve memnuniyet içinde gerçekleşeceğini düşünemem. Hiçbir şey beni bundan daha fazla mutlu edemez, fakat (diye ilave eder hiç de hayra alamet olmayan bir üslupla) benim mutluluğumun önemi hızla azalıyor.

Evet, hepsi sevinmeli, öyle olmak zorunda, Adrian gözlerini silmeli... Ama Leslie kendi ihtarlarına kendisi nasıl uyabilirdi? Bu telafisi mümkün olmayan bir darbeydi; onu buna tek bir şey razı edebilirdi – Stella'nın evinden ayrılmaması.

Bu karara nasıl varıldığını bilmiyoruz – belki Stella talibine bu şartı zorla kabul ettirdi, belki de Leslie bunu verdiği onaya şart koştu. Her halükârda, ağustos ayında mesele bu şekilde karara bağlanmış ve Leslie açısından konu kapanmıştı.

Ancak ilk konuda istediğini kabul ettiren genç adam, ikincisinde de istediğini almak için ısrarlı davrandı. Nasıl yaşayacaklardı? Nerede yaşayacaklardı? Evin beyi kim olacaktı? Sorunlar büyüdü ve giderek korkutucu bir hal aldı; karar her geçen gün daha da gerçekdışı görünüyordu. En sonunda Stella üvey babasıyla görüşmeye gitti ve ona ne olursa olsun kendi evi olması gerektiğini söyledi. Aralarında ne geçtiğini bilmiyoruz; bir öfke patlaması olduğuna şüphe yoktur ama Stella sonunda istediğini aldı. Buna rağmen bir orta yol bulunmak zorundaydı. Stella uzağa gitmeyecekti; sokağın karşısında bir ev daha, Hyde Park Gate 24 Numara vardı. Orada yaşayacaklar, birbirlerine çok yakın olacaklardı.

Fakat bu olaydan sonra Leslie bütün bu mesele hakkında her geçen gün daha karamsar konuşmaya başladı. İnleyip iç çekiyor, "Jack beni dolandırdı," diyordu. Stella nasıl olur da böyle bir adamla evlenebilirdi? Jack adı "bir kırbacın şaklaması" gibiydi.

Yüzyılın sona ermek üzere olması, zaten zor olan bu işi iyice zorlaştırmıştı. Leslie kendi duygularına bir bütün olarak bakıp kıskançlığının boyutlarının ve niteliğinin farkına varamıyordu. Böyle yapsaydı onun kadar yüksek karakterli bir adam mutlaka duruma hâkim olurdu. Ama o her şeyi kendi dev aynasında görüyordu; o, bu yalnız yaşlı dul, kederin perişan edip aklını karıştırdığı bu adam, ihanete uğramıştı. O meseleyi böyle görüyordu ve bir zamanlar Stella'da örnek kız evladı görüp şimdi onun utanılacak kadar bencil olduğunu anlayan bir grup kadın destekçi de onun bu görüşünü kabul ediyordu. Ama Stella çok da üzülmüyordu; onda güçlü bir bağın bir tarafını oluşturan mutlu bir âşığın gücü vardı.

Virginia, Jack Hills'i fazla umursamıyor ve bir bakıma bu evlilik onda nefret uyandırıyordu. Leslie için kızını kaybetmek neyse, kız kardeşini kaybetmek de Virginia için aynı şeydi ama yine de seviniyordu. Yeni keşfedilen bir mutluluk kaynağı -Stella'nın yeniden hayata döndüğünü görmek- yavaş yavaş iyileşmesine yardım ediyordu. Eskiden solgun, katı ve mutsuz görünen Stella artık güzelleşiyor, gülümsüyor ve etrafına neşe saçıyordu. Virginia daha önce hiç böyle bir mutluluk görmemişti; ilerleyen yıllarda Stella'nın aşkının hatırasını kendine ölçü edindi. Bir çiftin âşık olduğu söylense, aralarındaki sevginin Stella'nın Jack'e ya da Jack'in Stella'ya duyduğu sevgiye benzeyip benzemediğini düşünürdü; gerçek olan *oydu*. İnsanların böyle bir neşeyi bilebileceklerini hayal bile etmezdi; o bunun, sevginin özel ve çok az rastlanan bir görünümü olduğunu düşünüyordu. Bu inancını utana sıkıla Stella'ya açtı. Stella da en az onun kadar utangaç bir edayla gülerek bunun hiç de olağandışı olmadığını ve bunu kardeşlerinin de göreceğini düşündüğünü söyledi. Vanessa güzeldi; yakında "sosyeteyle tanıştırılacaktı;" o da, Virginia da aşkı tadacaklardı.

1897 yılının başında işler bu durumdaydı, kâh çok mutlu kâh son derece kederliydi. Çocuklar 1 Ocak'ta günlük tutmaya başla-

maya karar verdiler. Virginia günlüğünü altı ay boyunca düzenli ve bir yıl bir gün boyunca da aralıklı olarak tuttu; bu günlükte, çok önemli olacak bu dönemi gayet net bir resim haline görebiliyoruz.

Virginia'nın Thoby Stephen'a gönderdiği, 1 Şubat 1897 tarihli bir mektubun altında Vanessa'nın yaptığı resim.
(King's College Library, Charleston Papers, VWTS 23.)

VIRGINIA'NIN EL YAZISIYLA:
Bir iftiraya itiraz ediyorum -son derece iyi paten kayıyorum ve bu kış hiç başarısızlığa uğramadım- Maria *benim* mektuplarımı yine aceleyle süslemesin.



VANESSA'NIN EL YAZISIYLA:
V. Stephen fecit (V. Stephen'ın eseri).

Noel tatilinin ortasında başlayan günlük aynı zamanda bazı eğlencelerin kaydedilmesiyle de başlıyordu – tiyatro ve pantomim oyunlarına, iki kez hayvanat bahçesine, National Portrait Gallery ve National Gallery'ye ziyaretler, "Animatograf" ve "Röntgen Işınları" gibi bilim alanında görülmeye değer yeniliklerin ilk kez görülmesi, Albert Hall'de üç penilik koltuklar. Çok farklı bir eğlence daha vardı: Thoby'nin yazdığı ve bütün çocukların hizmetçiler için oynadığı *Clementina's Lovers.** Böyle oyunlar her zaman şu sözlerle başlayan bir el ilanıyla duyurulurdu:

MUTFAĞIN SAKİNLERİ
HEPİNİZ DAVETLİSİNİZ!!

Seyirci kitlesi genellikle bir hizmetçiden oluşuyordu fakat bu sefer iki kişi daha vardı: Fransız hizmetçi Pauline ile birlikte Elizabeth ve Florrie. Çılgınca alkışladılar fakat Thoby son perdede bütün kahramanlarını öldürmesine rağmen, Pauline hâlâ bunun bir *Alaaddin* temsili olduğunu düşünüyordu. Akşamları Leslie çocuklarına kitap okumaya devam ediyordu; Ocak 1897'de *Esmond*'u, bazen de ezberden şiir okuyordu. O sırada Thoby, Clifton'a döndü. Okulunda çok başarılı bir öğrenciydi; müsabakalara büyük bir coşkuyla katılıyordu ve Latince'yi anlayışı kabataslak olsa da genelde yeterliydi. Bu sırada çocuklar Anny Hala'nın heyecanla şöyle söylediğini duyup gülmüşlerdi: "Ah Leslie, Thoby ne asil bir çocuk!"

Adrian'ın Westminster'daki durumu onun kadar parlak ve mutluluk verici değildi; Vanessa ise bir yandan Mr. Cope'un Resim Okulu'nda Royal Academy için hazırlanırken bir yandan da babasıyla derslere yeniden başladı.

Görünüşe göre Virginia Kasım 1896'dan beri hiç ders görmemişti. "Hâlâ endişeyle olsa da, umuyorum ki biraz daha iyi," diye yazıyordu babası bir yıl sonra Mary Teyzesine. Virginia'nın sinirle-

* Clementina'nın Âşıkları. (ç.n.)

rinin hâlâ epey bozuk olduğu belliydi. Ancak Dr. Seton şubat ayında biraz ders yapmasına izin verdi; 22 Şubat'ta tarih ve Almanca öğrendiğini, martta da Livy üzerine çalışıp, "Biraz Yunanca öğrendim," dediğini görüyoruz.

Bu arada epey kitap da okuyordu. Günlüğüne, her kitaba başlayış ve bitirişini gösteren itinalı notlar düşmüştür. 1 Ocak ve 30 Haziran 1897 tarihleri arasında şu kitapları okumuştu: *Three Generations of English Women* (2. ve 3. ciltler); Froude'un *Carlyle*'ı – burada şu notu düşer: "Froude'un 1. cildi yavaş yavaş okunmalı; sonra onun (Leslie'nin) bana verdiği bütün kitapları tekrar okuyacağım;" Creighton'ın *Queen Elizabeth*'i; Lockhart'ın *Life of Sir Walter Scott*'ı; *The Newcomes*; Carlyle'ın *Reminiscence*'ı; *The Old Curiosity Shop*; Sir James Stephen'ın *Essays in Ecclesiastical Biography*'si; *Felix Holt*; *John Halifax, Gentleman*; J.R. Lowell'ın *Among My Books* ve *My Study Windows*'u; *A Tale Of Two Cities*; *Silas Marner*; James Dykes Campbell'ın *The Life of Coleridge*'ı; Anthony Hope'un *The Heart of Princess Osra*'sı; Pepys'in üç cildi; Macaulay'in *History*'si; *Barchester Towers*; Henry James'in bir romanı; Carlyle'ın *French Revolution*, *Cromwell* ve *Life of Sterling* adlı kitapları; Lady Barlow'un bir eseri; *Shirley*; Thomas Arnold'ın *History of Rome*'u; W.E. Norris'in *A Deplorable Affair*'i.

"Güzel çocuğum, nasıl da bir çırpıda okuyorsun," derdi Leslie, Gibbon'ın altıncı ya da yedinci cildini, Spedding'in *Bacon*'ını ya da Cowper'ın mektuplarını çıkarmak için koltuğundan kalkarken. "Ama canım, eğer okumaya değerse, bu iki kez okumaya değer demektir," diye sözlerine devam eder ve kendi kendine şöyle derdi: "Ginia kitapları benim istediğimden bile hızlı bitiriyor."

Fakat bu sıralarda kitap çıkarma sistemi sona erdi ve Virginia'ya babasının kütüphanesine serbestçe girme izni verildi. Leslie'nin utangaç bir edayla söylediği gibi, raflarındaki bazı kitaplar kanaatince genç hanımlara çok uygun değildi ve bunlar arasında görünüşe göre *Trilby* de vardı. Fakat ne okuyacağına kızı artık kendisi karar vermeliydi; edebiyatın onun için büyük bir tutku olduğu açıktı ve edebiyat bütün riskleriyle birlikte kabul edilmek zorun-

daydı. Ayrım yapmadan okumayı, kimseden etkilenmeden hüküm vermeyi öğrenmeli, hiçbir zaman dünya beğeniyor diye beğenmemeli ya da bir eleştirmenin emriyle suçlamamalıydı. Kendisini mümkün olduğu kadar az sözle ifade etmesini öğrenmeliydi. Leslie'nin düsturları ve verdiği eğitim fırsatı böyleydi. Leslie belki korkunç bir matematik öğretmeni olabilirdi fakat İngiliz edebiyatı öğretmenliğiyle bunu telafi ediyordu.

Hyde Park Gate News ve tek bir deneme haricinde, Leslie'nin Virginia'nın ilk yazma uğraşlarından hiçbirini gördüğünü zannetmiyorum. Fakat görülecek çok şey vardı. Virginia daha on üçüne gelmeden romanları ya da her halükârda Hawthorne'un üslubunu taklit etmeye çalışıyordu. Sonra 1897 dolaylarında Leslie ona Londra Kütüphanesi'nden Hakluyt'un *Voyages* adlı kitabını getirdi. Virginia bundan sonra Elizabeth Dönemi yazarlarını kendine örnek alarak *Religio Laici* adlı uzun bir deneme ve görünürde daha kendine özgü bir girişim olan *A History of Women* adlı bir yazı yazdı. Bu ilk metinlerden günümüze hiçbir şey kalmamıştır.

Virginia'yı bu dönemde epey uzun boylu, epey zayıf ve yaşına göre gelişkin bir kız olarak Hyde Park Gate'in arka taraftaki odalarından birinde okurken ya da yazarken hayal edebiliriz. Stella evlenene kadar Virginia'nın kendine ait bir odası olmadı; okuma ve yazma çalışmalarını ya evin arka tarafındaki o camlı odada ya da çocukların gündüz kaldıkları odadaki bir koltukta yapıyordu ama nereye yerleşirse yerleşsin orada kendine içinden kolayca çıkarılamayacağı bir kale kuruyordu. Çalışma mekânının o mütevazı fakat kendisine göre önemli olan konforunu bırakmak konusundaki bu isteksizlik günlüğünde pek çok kez görülmektedir.

Ocak ayında Jack Hills bir ameliyat geçirdi – çok küçük bir şeydi ama düğünün ertelenmesine neden oldu. Bu ameliyattan sonra Jack ve Stella, nekahet dönemi için Bognor'a gitmeyi planladılar ve Virginia'nın da muhtemelen refaketçi olarak onlarla birlikte gitmesi teklif edildi. Bu, Virginia'nın 1 Şubat'ta günlüğüne yazdığı kadarıyla "korkunç bir fikir"di; 2 Şubat'ta ailesine de aynı şeyi söyle-

di. Hiçbir surette Jack ve Stella ile birlikte böyle bir geziye gitmeyecekti. Fikrini değiştirmesi için ısrar ettiler; bu ısrar babasından değil, üvey ablasından gelmişti. Leslie aslında bahsedilen tatille ilgili pek olumlu şeyler düşünmüyordu. Tahminine göre Bognor "çok fena bir yer"di ve, "Biri bize su kanallarının kötü olduğunu söyledi... Belki bir-iki geceliğine ben giderim." En sonunda Virginia, Vanessa'yı da kendisiyle gelmeye ikna etti. Bu çok can sıkıcı bir geziydi; Bognor'u hiç sevmediler ve ayrıca hava da berbattı. Jack ve Stella bile buranın diğerleri için cazip olamayacağını itiraf etmek zorunda kalmışlardı. Leslie de oraya vardığında, hayatında hiç bu kadar çirkin bir yer ya da bu kadar kötü bir hava görmediğini memnuniyetsizlikle ifade etti; söylediğine göre deniz sanki çamurdandı. Virginia'nın Bognor kelimesinin sevimsiz kökeniyle ilgili hiçbir şüphesi kalmamıştı. Leslie'nin bu işten her şeyiyle nefret etmesi kolaylıkla açıklanabilir çünkü o sırada her şeyden nefret edebilecek ve Jack ile Stella'nın ileri süreceği her plana kusur bulabilecek bir ruh hali içindeydi.* Virginia'nın geziye neden katılmak istemediğini izah etmek güçtür. Bundan, daha sonra bahsedeceğim. Ancak rahatsızlığı, kısmen düğün töreninin genel sıkıntı ve stresinden kaynaklanıyordu.

> 28 Mart '97, Pazar. Sabahleyin üçümüz (Vanessa, Virginia ve Adrian) St. Mary Abbots'taki kiliseye gittik! Bugün düğün ilanlarının okunacağı son gündü, bu yüzden gitmeye kararlıydık. 11:30'da başlayıp 1:15'te bitti. Dua ve ilahi kitabı bulmak için evi altüst etmiştik; arayışımız neticesinde iki ilahi kitabı (notalı) ve bir dua ki-

---

* Leslie'nin ocak ayında Thoby'ye yazdığı bir mektup o sıradaki ruh halini çok net bir şekilde ortaya koyar: "Buzların erime zamanı, buna rağmen Stella, V(anessa) ile V(irginia)'yi Botanik Bahçesi'ndeki bir buz pateni sahasına götürmek istiyor. Cuma günü Yuvarlak Havuz'a bir sürü insan düştüğünden buranın güvenli olmadığını ve şimdi buzların iyice çözülmüş olacağını söyledim. *O* ise Jack'in buranın güvenli olduğunu söylediğini söyledi. Ben de Jack'in bir ... olduğunu söyledim; hayır, öyle demedim çünkü bana Nisan'ın 1'inde onunla evleneceğini söylediler: bence çok uygun bir gün." (30 Ocak 1897)

tabı bulduk. Ama bu sonuncusunu evde bıraktık. Ufak tefek siyah bir adam bize kilisenin üst tarafında yer gösterdi. Çok geçmeden müzik ve şarkılar başladı, önümüzdeki sıra ayağa kalktı ve arkamızdaki hırıltılı yaşlı hanım dişsiz, ahenksiz ıslığıyla korodaki çocuklarla birlikte şarkı söylemeye başladı – sonuna kadar hep böyle devam etti. Bazı yerlerde biz de ayağa kalktık, sonra oturduk, en sonunda da diz çöktük – ben bunu yapmadım. Yanımdaki kişi çok perişan ve rahatsız görünüyordu. Başkalarının ilanlarıyla beraber John Waller Hills ve Stella Duckworth'ün ilanları da ortada okundu ve kimse bu konuda sebep belirtmedi. Dua ve mezmurlarımız daha çok tahmine dayalıydı – ama ilahiler muhteşemdi. Yeni bir papaz bizlere vaaz verdi – eski rahipten bahsederek, "O güzel sesi bir daha duyamayacağız," dedi. Yaşlı hanımlar burunlarını çekerek ağladı.

Sonra hazırlanması gereken elbiseler vardı; Virginia hayatında ilk kez korse giymek zorundaydı ve günlüğünde, korseden adını bile anamayacağı şey diyerek söz ediyordu. Stella'nın düğün ve balayı kıyafetleri meselesi, Vanessa ile Virginia'nın nedime olmasıyla ilgili o "korkunç fikir" vardı. Stella, Clifton'da bulunan Thoby'ye mektup yazarak düğünde derlitoplu görünebilmesi için ona bir çek gönderdi. Leslie ise buna, onun yeni kıyafet almasına gerek olmadığını söyleyerek itiraz etti – "Benim... günlük kıyafetimle gitmeme izin verirler mi zannediyorsun? Günlük kıyafetle gitmemek için bir sebep bulamıyorum ama Gerald beni zorlar diye biraz da korkuyorum." Görünüşe göre gerçekten de öyle olmuştu. Sonra Stephen çocuklarının Stella'ya ne hediye vereceğine karar verilmesi, paranın bulunması, hediyenin alınması gibi meseleler vardı. Bundan başka hediyeler de vardı ve ev çok geçmeden danteller, oymalar, levhalar... ile dolmuştu – "Benim için," diyordu Leslie, "Kew Bahçesi'ndeki kuru çiçekler kadar anlamsız."

9 Nisan '97, Cuma. Bütün gün hediyeleri ayarlayıp davetiye yazmaktan başka bir şey yapmadık. Bütün sabah böyle geçti. Öğleden sonra Stella ile babam (Julia'nın mezarını ziyaret etmek için) Highgate'e gitti – sonunda, geceleyin on bir sularında işler aşağı yukarı

bitti. Mrs. Jones iç çamaşırı temin etti. Biz yattık – ama Stella ve George'cuk ve Gerald saat ikiye kadar odasında toplanmasına yardım ettiler. Jack bütün gün gelmedi – yapacak işleri üzülemeyecek kadar çoktu, yine de son akşam kötü sona erme tehlikesi taşıyordu. Ama (Nessa ile ben) soğukkanlılığımızı koruyup, kendimize hâkim olma konusundaki kararımızı hatırladık.

10 Nisan '97, Cumartesi.
Stella ve Jack'in Düğün Günü.
Sabahleyin ev hâlâ karmaşa içindeydi – her şeye son rötuşların verilmesi gerekiyordu. Eustace (Hills*) sık sık gelip Stella ile işleri ayarlıyordu – bütün sabah büyük çiçek kutuları geldi ve bunların düzenlenmesi gerekti... Adrian okula gitmedi. Yaklaşık on ikide Fisher'lar geldi – ve Stella giyinmek üzere yukarı çıktı. Kuaför M. Emile onun ve Nessa'nın saçını yaptı -bütün bu işleri nasıl bitirdiğimizi Tanrı biliyor- kesinlikle rüya ya da bir kâbus gibiydi. Sanırım Stella da rüya görüyor gibiydi ama onunkisi muhtemelen mutlu bir rüyaydı. Saat ikide kiliseye gittik. Jack oradaydı ve gayet iyi, mutlu görünüyordu. Sonra 2:15 ya da 2:30'da Stella ile babam içeri girdi. Stella sanki uykuda yürüyor gibiydi -gözleri önündeki bir noktaya kilitlenmişti- ve bembeyazdı ama çok güzeldi. Uzun bir tören oldu. Sonra her şey sona erdi – Stella ile Jack evlendi. Yukarı çıkıp kıyafetini değiştirirken yanında bulunduk – ve onunla vedalaştık. Böylece gittiler – Mr. ve Mrs. Hills! Bunlar günün duygusal yadigârları – S'nin buketinden gül yaprakları ve Jack'in bize verdiği buketlerden kırmızı laleler.

Genellikle dünyevi konularda otorite kabul edilen Kitty Maxse ve Margaret Massingberd ile son eğlencelerin tartışılmasıyla geçen üç günden sonra, Stephen ailesi Brighton'a gitmek üzere yola çıktı. Burası en sevdikleri tatil beldesine hiç benzemiyordu; üstelik bu düğün işi Virginia'yı iyice gergin ve sinirli yapmıştı. 13 Nisan'da "çok öfkeli ve huysuz" bir halde yatağına yattı; 15'inde Hyde Park Gate'teki "çok sevdiği koltuğu" burnunda tütüyordu; sonra da Hove'daki kiralık evleri hakkında "gerçekten de bu kadar kasvetli

* Jack'in kardeşi ve sağdıcı.

bir yerin hiç görülmediği"ni yazıyordu. Brighton ise "görkemli kıyafetlerle gezen üçüncü sınıf aktrisler"le doluydu – "kocaman şapkalar, pudra, ruj ve kendilerine eşlik eden berbat gençler." 21 Nisan'da:

> Babam Nessa ile beni Parade, Stein ya da bunun gibi yerlere yürüyüşe götürdü – Brighton'ın diğer ucundaki Pagoda yakınlarına. Maalesef bu değişik ortamlar beni sinirlendirmek için elbirliği ediyordu. Şemsiyemi ortadan ikiye ayırdım...

Ama geriye bakıldığında bu dönem ümit verici görünüyordu. Stella'nın Floransa'dan yazdığı mektuplar, Hyde Park Gate'te yeni bir hayatın başlayacağını vaat ediyordu; yalnızlık ve ayrılıktan çok bahsedilmişti ama artık her şey olup bittikten sonra bunların hepsi saçma görünüyordu. Stella, yeni bir evde onlara çok yakın olacaktı; bu ev kendilerinin evi gibi olacak ama yaşlılık ve matemin kasvetinin gölgesi buraya düşmeyecekti. Daha da iyisi, Leslie bu yeni duruma uyum sağlamaya çalışıyordu. Kendisinin de kabul ettiği gibi nişanlılığın son yedi-sekiz ayı ona "epey bencillik sancısı" getirmişti, "ama gerçekten şikâyet ettiysem zalim olmalıyım." Vanessa artık evde Stella'nın yerini alacak kadar büyümüştü; kısa bir süre sonra "sosyeteyle tanıştırılacaktı." Bu tanışma kesinlikle çok önemliydi ve iyi de olabilirdi; bir de Leslie'nin kendi mesleği alnına yazılı olan Virginia vardı. Leslie onu daha yakından tanımaya çalışıyordu; kendisi gençken tanıdığı seçkin edebiyatçıları ona anlatmaya başladı. Bu, görünüşe göre hayatlarındaki yeni ve daha mutlu bir dönemin başlangıcıydı.

Londra'ya döndükleri gün olan 28 Nisan günü öğleden sonra Victoria'da onları George karşıladı; onlara Jack ile Stella'nın döndüğünü ve Stella'nın midesini üşüttüğü için hasta yattığını söyledi. Hyde Park Gate'e geldiklerinde durumunun gerçekten kötü olduğunu gördüler. Ayın 29'unda Dr. Seton bunun üşütme olmadığına karar verdi ve çok ciddi bir edayla karın zarı iltihabı teşhisi koydu. O akşam hepsi birden sanki bir kâbusun içine düşmüşlerdi.

> Stella öğleden sonra kötüleşti -epey ağrısı vardı- çaydan sonra Nessa (hemşireye yardım etmek için) yine onun yanına gitti. Ben de bu çok sarsıcı durumda, sakin ve endişeden uzak tek şey olan o eski ölümsüz grafiklerin ve Macaulay'imin başına oturdum. Karın zarı iltihabı -Stella'nın sakin kalması sağlanmalıymış- bir hemşire daha gelecek ve yola saman dökülecek. Zavallı Jack çok mutsuz. Bu, bugüne kadar geçirdiğimiz en kötü gecelerden biri. Bu düşünce aklımdan hiç çıkmıyor – bir de bütün o dehşet verici hazırlıklar. İnsanlar her fırsatta kavga ediyorlar. Çok mutsuz olduğum için Nessa ile uyudum. Saat on bir de Stella'nın daha iyi olduğu haberi geldi – acaba yarın ne yazacağım?

Bunlar 29'unun gecesinde yazılmıştı. Ertesi gün Stella çok daha iyiydi, iyileşmeye devam etti ve 2 Mayıs'ta artık tehlikeyi atlattığına inanılıyordu; 17 Mayıs'ta ise artık arabayla gezebilecek durumdaydı. Kendisine bu gezilerde ablasına eşlik etmesi gerektiği söylenince Virginia büyük bir dehşete kapıldı. Onun gözünde sokaklar ölüm saçıyordu. 25 Şubat'ta bir araba kazası atlatmıştı; 26 Mart'ta bir arabanın bisikletli bir kadını ezdiğini görmüştü; 8 Mayıs'ta Piccadilly'de iki kazaya şahit olmuştu; 12'sinde bir arabanın atı gözü önünde yere düşmüştü; 13'ünde kontrolden çıkan bir atla bir yük arabası çarpışmıştı. Bu kazalar gerçekten de olmuş muydu? Virginia'nın sağlığı düğünden ve Stella'nın hastalığından beri iyice bozulmuştu. 9 Mayıs'ta Dr. Seton onu muayene etti ve dersleri kesildi; süt içmesi, açık havaya çıkması ve ilaç alması salık verildi. Sinirlerinin bozuk olduğu belliydi ve zannediyorum bu kazaların bazılarını uydurmuş ya da çok abartmıştı, fakat biri -bisikletli kadının geçirdiği kaza- gerçekten de olmuştu.* Bu olay çok üzücüydü çünkü Gloucester Sokağı'nda arabanın çarptığı bayan, Vanessa'nın resim okulundan döndüğü saatte ve onun geldiği yönden gelmişti. O sırada orada bulunan Les-

---

* "... Ginia her şeyi gördü... Zavallı Keçi düşünebileceğin gibi çok kötü durumdaydı ve şimdi de benden biniciliği tamamen bırakmamı istiyor ama elbette bırakmayacağım. Kazaları görenin her zaman Keçi olması çok büyük bir talihsizlik." Vanessa, Thoby Stephen'a 28 Mart (1897).

lie bir an için bu kadının gerçekten de Vanessa olduğunu düşünmüştü.

Ne olursa olsun, Virginia'nın sokaktaki en basit gezintiden bile gerçekten korkar hale geldiği günlüğünde açıkça görülmektedir; kendi korkusuyla alay eder ama bu yeterli olmaz. Bu yüzden Stella ile dışarı çıkmak istememesi kısmen, herhangi biriyle Londra sokaklarına çıkma konusundaki isteksizliğiyle açıklanabilir. Fakat sanırım burada başka bir şey daha, bizzat Stella ile ilgili çelişik duygular da etkilidir. Virginia şubatta onunla Bognor'a gitme konusunda ve daha sonra Stella'nın sayfiye yerine nekahet devresini geçirmek için onunla birlikte gitmesi teklif edildiğinde de diğerlerinde olduğu kadar isteksizdi:

> Stella... bir yere gittiğinde onunla gelmem gerektiğini söyleyerek beni çok sinirlendirdi ve ben de büyük bir hiddetle bunun ***imkânsız*** olduğunu söyledim.

Neden imkânsızdı? Virginia'nın Bognor'un şubatta pek hoş olmayacağını düşünmüş olması gayet makuldür fakat çok sıcak ve nemli bir Londra yazında bir sayfiye yerinde tatil yapma fikrinin onun canını sıkmasına gerek yoktu, tabii eğer kaçmak istediği şey bizzat Stella değilse.

Günlükteki bazı bölümler bana durumun böyle olduğunu düşündürüyor. Nisanın son günlerinde Stella'nın öleceğini düşünürken Virginia'nın yaşadığı üzüntüden şüphe duyulamaz; fakat bir hafta sonra Vanessa üvey ablasının şişmanladığını ve kesinlikle düğünden sonraki halinden daha iyi olduğunu söylediği zaman, Virginia, bu çok memnun edici bir şey olsa da kızmasının "çok mantıksız olduğunu" kaydeder. Beş gün sonra da şunları yazar:

> Bu pazar geçenkine göre çok belirgin bir iyileşme vardı – ardından yine ([Dr.] Broadbent'in söylediği gibi) tehlikeyi atlatamadık. Biraz mutsuzum. Demirbaş kuzen Mia -misafir odasında, kederli ve iriyarı- ve geçmiş olsuna sürekli birileri geliyor. Artık yaşlı inek çok

iyi, neşeli ve gülünç – yatağın etrafında zıplıyor vs. Her şeye rağmen Tanrı'ya şükür.

Bu "her şeye rağmen" ifadesi kesinlikle şüphelenmek için bir neden vermektedir. Çok derine inmeye çalışmadan, en azından, belirsiz bir otorite konumunda bulunan iyi, nazik, çok akıllı olmayan -yarı abla, yarı anne vekili- bir kadınla on beş yaşında, sinirleri bozuk, alıngan ve zeki bir kız arasında, sürtüşmek için çok fazla sebep olabileceğini kaydedebiliriz ve bir sürtüşme olduğu da ortadaydı. 1897 yazında Virginia'nın ve Stella'nın sağlığı bir bakıma birbirine bağlıydı; bu bağlılık sadece her iki taraftaki sevgiden değil, aynı zamanda Virginia'daki bir suçluluk duygusundan da kaynaklanıyordu.

Fakat mayıs sonlarında gerginlik biraz hafifledi. Stella'nın bebeği olacağı biliniyordu; artık iyileştiğine inanılıyordu ve bu inanç, haziran başında hastalığın nüksetmesine rağmen devam etti. Yazın gerçekleşen önemli olaylarla ilgilenebilmek artık mümkün görünüyordu. Bu olaylar iki türlüydü: genel ve özel. Kraliçe, Elmas Jübilesi'ni* kutluyordu. Vanessa "sosyeteyle tanıştırıldı." Çeşitli partilere katıldı ve Virginia onun çok güzel olduğunu düşünüyordu ama onun bu büyük dünyayla ilgili anlattıkları çok umut verici değildi. Söylediğine göre bu dünya görülmedik derecede bunaltıcıydı. Jübileye gelince, burada askerleri, atları ve Leslie daha çocukken tahta geçmiş olan yaşlı hanımı gördüler ama bu onlarda hiçbir kuvvetli duygu uyandırmadı. O yaz herhangi bir şeyden keyif alacak durumda değillerdi.

Her şeye gürlüyorum – şüphesiz sinirlerin etkisi!.. sıcak, sıcak, sıcak.

Gerçekten de o yaz "aman vermeyen, gök gürültülü ve güneşsiz bir sıcak" vardı. Virginia geceleyin ışığını söndürmesi gereken vakitten çok sonralara kadar okumaya devam ediyordu; geceleyin

* Tahta geçişinin altmışıncı yılı.

okuduğu kitaplar Hawthorne, Miss Mitford ve Cowper'ın mektuplarıydı; ayrıca Macaulay ve Henry James'i de okuyordu çünkü bunların sinirlerini yatıştırdığını düşünüyordu ve sinirlerini gerçekten yatıştıracak bir şeylere ihtiyacı vardı.

Yıllar sonra Vanessa o yazı, "Üç aylık... korkunç bir bekleyiş, kargaşa, kötü idare, söz sahibi olanların aptallıklarına karşı verilen umutsuzca bir savaş," diye tasvir edecekti. Bunlardan da açıkça anlaşıldığı gibi, Vanessa, olanları Virginia'dan daha iyi biliyordu. Ancak Virginia da herhalde, doktorlar hâlâ rahatlatıcı konuşmasına rağmen, Stella'nın durumunun iyiye gitmediğinin farkındaydı ve bu gerçek her geçen gün daha da net bir şekilde açığa çıktıkça, Virginia'nın sağlığı da giderek bozuldu; psikolojik hastalığına fiziksel belirtiler de eklendi. Romatizma ağrılarından şikâyet ediyordu ve ateşi vardı.

13 Temmuz'da Virginia, Stella'nın evinde kendisini birden o kadar hasta hissetti ki Dr. Seton orada yatırılmasını söyledi. Ertesi gece Virginia'da kendisinin "huzursuzluk" diye adlandırdığı bir hal vardı ve Stella gece yarısına kadar başında oturdu ve onu okşayıp yatıştırdı. Üç gece sonra Virginia yine 22 Numara'ya götürüldü; George onu Stella'nın kürklü pelerinine sararak taşıdı. Hemşire ona Stella'nın daha iyi olduğunu söyledi ve Virginia kapısının önünden geçerken Stella içerden ona, "Hoşça kal," diye seslendi. Fakat ertesi akşam Stella ameliyat edildi ve 19 Temmuz günü sabah üçte, George ile Vanessa Virginia'nın odasına gelerek ona Stella'nın öldüğünü söylediler.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
1897-1904

Stephen ailesinin trajedisinin genelde kadın arkadaşlar ve akrabaların oluşturduğu bir koronun yardımıyla canlandırıldığı fark edilmiş olmalıdır. Stella ölünce aile, bununla da başa çıkabilecek güçte olduğunu kanıtladı: Onun kadar -annesi dışında- mükemmel bir yaratık bu dünyaya gelmedi, diye feryat ettiler; bu gerçekten de bir faciaydı, kimse mutluluğu onun kadar hak etmemişti. Acı ve umutsuzluk ortak konu, neredeyse bir görev oldu. Helen Holland, Duckworth'lerden bir kuzen, Stella'nın öldüğü odada dua etmek konusunda ısrar etti; Kuzen Mia, Minna Teyze ve Mary Teyze sürekli gözü yaşlı halde hazır bulunuyorlardı. Çocuklar için zaten fazla büyük olan olayın dehşeti her şekilde büyütülüyor ve sorunlarla kuvvetlendiriliyordu. Virginia "korkunç yaslı kimseler" diye adlan-

dırdığı kişiler yüzünden çok acı çekiyordu. O ve Vanessa, Painswick'e ve en az doksan dokuz porsuk ağacının gölgelediği meşhur bir kilise mezarlığına nazır olmasına rağmen, Virginia ve Vanessa'ya Hyde Park Gate'in yası ve karanlığından daha mutluluk verici görünen *Vicarage*'a* gitmekten memnundular.

Onlarla birlikte buraya doğru gitmeden önce, şu trajik topluluğa ya da en azından bazı öğelerine ve ayrıca Virginia'nın içinden arkadaş edindiği daha genç nesle bakmak yararlı olabilir.

Kuzen Mia, Viktoryen dönemin kaba, esaslı bir örneğiydi; Julia'nın en büyük kuzeniydi ve ailevi konulardaki erdemleri nedeniyle övülürdü. Hiçbir doğum gününü uygun bir hediye vermeden geçirmemişti ve başkalarının da bu konuda kendisi kadar titiz olmasını bekliyordu; çocuklardan biri onun nezaketini unuttuğunda Kuzen Mia özenle ve sivrilikle incinirdi. İncinmek onun yeteneklerinden biriydi. Kötü haberleri toplar ve etrafa yayardı; hastalık ve ölümleri duyurmaya bayılırdı; ölümle alakalı her türlü şartı büyük bir istekle yerine getirir yas tutmayı, ağlayıp sızlanmayı ve felaket tellallığı yapmayı çok severdi.

Julia'nın eski görümcesi olan Minna Duckworth Teyze sulubo-ya yapardı; zengin, şişman, yaşlı bir kadındı, her bakımdan sıradan biriydi ve bütün bu açılardan Julia'nın ablası ve Herbert Fisher'ın karısı olan ve yedi erkekle dört kız çocuğu sahibi Mary Teyze'den oldukça farklıydı. "Annem bir melekti," demişti Mary'nin en büyük oğlu H.A.L. Fisher. "Ondan daha fedakâr, daha saf bir varlık dünyaya gelmemiştir. Hayatı daima başkalarına hizmet etmek için kendi huzurunu, rahatını terk etmekle geçti." Yeğenleri de bunlara katılırdı fakat birkaç değişiklik yaparak. Onlara göre kendi anneleri de bir melekti ama onun melekliği, Mary Teyzelerininki kadar vurgulanmıyordu. Yine yeğenler, Mary Teyze'de büyük bir güzellik olduğu konusunda saygıdeğer kuzenleriyle hemfikirdiler ama Mary Teyze kardeşi kadar güzel olsa da onun güzelliği kardeşininkinden farklıydı. Julia'nın yüzünde cömert, zeki ve nüktedan bir

* Papaz Evi.

ifade vardı. Mary'de ise Burne-Jones tarzı bir hüzün hâkimdi, yüz çizgileri biraz daha keskindi, solgun, kızgın yüzüne, neredeyse haşin denilebilirdi. Julia gibi Mary de cesurdu; Virginia, Mary'nin yorgun ve solgun bir şekilde bütün ailenin dertlerinin yükünü sırtında taşımasını -ve ailesi mutluydu- mümkün kılan cesaretinden söz etmiştir. Fakat onda Julia'nın cesaretindeki sıcaklık, neşe ve hayata gülümseyen bakış eksikti. Ayrıca onun hislerinin rengi o kadar saf değildi; âlicenaplığını bu meziyetinden faydalanan kimseyi cezalandırabilecek bir biçimde gösterebiliyordu.

> Sevgili Virginia pastanın son dilimini *senin* yemen lazım. Evet, pastayı *aslında* çok seviyorum ve yarınki çaya hiç kalmayacak; ama onu senin için feda etmek bana ayrı bir zevk verecek.

Vanessa ve Virginia'ya göre bu, Fisher'ların tarzıydı ve Virginia'nın söylediğine göre, "Fisher'lar Cennet'i bile yaşanmaz hale getirirlerdi."

Bu katlanılmaz şirinlik, Stephen'ların Fisher'ların yaşadığı Brighton'a ailecek sık sık yaptıkları ziyaretleri büyük bir sıkıntı haline getirmişti ve kız kardeşlerin uzun yıllar bu büyüleyici kenti sevmemelerine neden olmuştu. Ve, şüphesiz Mary Teyze de Hyde Park Gate'in sürekli misafirlerindendi. Soruşturmak, gözlemek, sorguya çekmek zorundaydı; annesiz yeğenlerinin nasıl hareket ettiklerini bilmek ve eğer gidişatları kötüyse -ki onun düşüncesine göre böyleydi- annelik otoritesini kullanmak zorundaydı. Merakı tatmin edilemezdi ve tenkitleri sertti. Virginia, teyzesi hiç durmadan onları gözetliyor ve yorumlar yapıyor, durmak nedir bilmeden uzun, yumuşak, sağlam, esnek dokunaçlarını onu ve Vanessa'yı aile kucağına almak, emmek ve onlara Fisher tarzı davranış, inanç ve terbiye kalıplarını benimsetmek için sürekli onlara doğru uzatıyormuş gibi hissediyordu.

Ailenin Stephen'lara dayanan kolu da Virginia ve Vanessa tarafından Fisher'lardan daha fazla sevilen kimseler değildi. Caroline Emelia Hala nazik fakat budalaydı. Fitzjames'in ailesi muazzam fakat sevimsizdi. Onun dul eşi Lady Stephen uzak, sert ve pek cana-

yakın olmayan biriydi; onun en büyük kızı ve Newnham'ın yarı müdür yardımcısı olan Katherine de aynıydı. Oğulları Herbert ve Harry genelde her şeye kusur bulsalar da epeyce uzaktılar. Fakat öteki üç kıza gelince, onları sevdiklerinden, daha çok görüyorlardı. Özellikle en gençleri olan Dorothea (Leslie onu çok severdi) Hyde Park Gate'in sürekli gelen ve pek hoş karşılanmayan bir misafiriydi. Yüksek Kilise'ye mensup hararetli ve kavgacı bir Anglikan'dı ve din cahili kuzenlerinin önünde Hıristiyanlığın dogmalarından bahsetmek için hiçbir fırsatı kaçırmazdı. "Günün her saati," diye yazar Virginia, "konuşur, evet ve hayırdan başka cevaba ihtiyaç duymaz; sadece odayı terk etmen onu durdurur." Bu Stephen kız kardeşler aptal değillerdi fakat kendini beğenmiş, mantıksız ve sabit fikirlilerdi. "Ne kadar kötü davranırsak davranalım bizi affetmek için ısrar eden, dünya üzerindeki en kaba yaratıklar," diyordu Vanessa ve Virginia'ya göre hepsi de çirkin, kötü kokulu ve iğrençtiler.

Virginia, Fisher ve Stephen kuzenlerinde biraz eğlenceden başka bir şey bulamıyordu. Adeline Teyzesi ve Henry Halford Vaughan'ın yetim çocuklarının hepsiyle ilişkileri daha iyiydi. Bu beş çocuktan en genç olanı ve müzikle ilgilenen Emma, Virginia'nın başlıca arkadaşı ve mektuplaştığı kişi gibi görünür. Emma'ya yazdığı mektupların çoğu saklanmıştır; bunlar şahsi şakalar ve aile dedikodularıyla dolu neşeli eserlerdir ve oldukça tekdüze bir hayatı tasvir etmesine rağmen -Yunanca dersleri, toplantılar, kitap ciltleme (ikisinin de devam ettirdiği bir hobi)- bunlar Virginia'nın Emma ile tartıştığı konulardır – kesinlikle sıkıcı değildir. Virginia ayrıca Emma'nın kardeşi Margaret'a da mektup yazmıştır fakat Margaret hayatını fakirlerin arasında hayır işlerine adamıştır ve Virginia'nın çok yakın arkadaşlarından değildir. Ailenin tek oğlu William Wyamar'dı; William'ın önemi, John Addington Symonds'un kızı olan ve Virginia yedi yaşındayken kış mevsimini Hyde Park Gate'te geçiren, bu zamandan sonra da çocuklar arasında Reis adıyla anılmaya başlanan Madge ile evlenecek olmasından ileri gelir.

Madge, herhalde Virginia için romantik bir figürdü. Madge, İsviçre dağlarında özgürlük ortamında büyümüştü; yazardı ve sanat-

la hararetli bir şekilde ilgileniyordu – ve onda hüzünlü bir taraf vardı. Babasının 1893'teki ölümü onu derinden sarsmıştı ve acı çekmeye karşı büyük yeteneği vardı. Fakat onun hayata karşı tavrında biraz çocuksu, şaşkın ve acemice bir şeyler de vardı. Modern, maceraperest, "estetik"ti – doksanların kadınlarına çok benziyordu ve bu da onu kaçınılmaz şekilde çekici kılıyordu; zaten çekiciydi de.

Virginia ona aslında âşıktı. Madge, Virginia'nın kalbini çalan, onun daha hızlı çarpmasına sebep olan, aslında, Hyde Park Gate'in üst katındaki odada eli sürahinin sapındayken kendi kendine, "Madge burada, şu anda bizzat bu çatının altında," diye haykırırken kalbinin neredeyse durmasına sebep olan ilk kadındı – ve Virginia o genç yaşında erkeklerle ilgili her şeyden kaçıyordu. Virginia bir keresinde o zamanlar Madge'e* hissettiği kadar kuvvetli bir duyguyu kimseye duymadığını açıklamıştır. Bu, kesinlikle çok saf ve çok yoğun bir aşktı – kelimenin tam anlamıyla safçaydı. Virginia henüz on altısındayken, George'un bütün öpme ve okşamalarına rağmen, bugünün şartlarına göre inanılmaz derecede bilgisizdi. Bu duygu, samimiyeti ve kıskançlık duygusuna yer vermemesi bakımından da saftı. Bu, cinselliğe dayanan bir aşk değil, sadece daha genç bir kızın gösterişli bir büyüğüne duyduğu aşktı.

Emma ile arkadaşlığı ve Madge'e duyduğu sevgi değerliydi; bunlar, o zamanlar evde esen fırtınalarda ona biraz olsun teselli vermiş ve bunlardan kaçıp sığınabileceği bir barınak temin etmiştir ve şimdi bu sıkıntılara geri dönmemiz gerekiyor.

Stella'nın ölümü Virginia'nın sağlığında tam bir çöküşe neden olmadı; görüleceği gibi onun için felakete göğüs germek beklemekten daha kolaydı. Aslında epey iyileşmişti. Her halükârda o zamanlar onunla Vanessa'yı epey meşgul eden Jack'i teselli etme işine katılacak kadar iyi gibi görünüyordu. Virginia şimdi kederin onun için yeni olan bir türüyle karşı karşıyaydı – geleceği mahvol-

---

* "V(irginia) bana eski aşklarının tarihçesini anlattı – *Mrs. Dalloway*'de Sally karakterindeki Madge Symonds." V. Sackville West, *Journal of Travel with VW*, 29 Eylül 1928.

muş olan ve başka her şeyin yanı sıra, bedensel aşktan mahrum kalmanın acısını çeken bir adamın kederi. Jack her hafta sonu Painswick'e geliyordu. Virginia ve Vanessa da buradan ayrıldıklarında, Jack'i memnun etmek için onun ailesinin Carlisle yakınlarındaki evi Corby Castle'a gittiler. Ev, muhteşem ve gösterişli bir şekilde döşenmişti, Jack'in somonbalığı avladığı Eden Nehri çok güzeldi, duygusal bir ortam vardı ve Virginia günlüğüne şöyle yazmıştır:

> Berbat ve uzun bir akşam yemeği. Her şey kocaman ve tuhaf. Jack mutsuz. Yaşlı Hills aptal. Mrs. Hills konuşkan ve epey can sıkıcı, Susan (Lushington) konuşkan ve pek hoş. VS ve AVS sessiz ve perişan... Her şey hüzünlü ve yalnız. Neden buraya geldik ki?

Aslında onlar Mrs. Hills'i, Mrs. Hills de açıkça görülecek şekilde onları sevmemişti. Burada, iğrenç olduğunu düşündükleri çok ustaca hesaplanmış bir ukalalık havası vardı. Daha da kötüsü, Jack'e destek olup teselli vermesini bekledikleri fedakârlıkları sonuçsuz kalıyordu ve Jack kendisi için yapmaya çalıştıkları şeylerin farkında değil gibi görünüyordu. Londra'ya dönmek onları rahatlattı. Orada ona daha çok yardımları dokunabilirdi. O sonbaharda kendisi için yeni bir ev hazırlanırken Jack, Hyde Park Gate 22 Numara'ya kalmaya geldi ve gerçekten de artık aileden biriydi. Bundan sonra vuku bulacak tuhaf hadiselere de herhalde bu sıfatla tanık olmuştur.

Bundan sonra olacaklar düşünülürken, çok üzücü kayıpların yaşandığı bu yıllarda Leslie'nin gün geçtikçe münzevileştiği unutulmamalıdır. Sağırlığı yüzünden ve arkadaşlarının ölümleri* sonucunda toplumla bağı kopmuştu. Kendine acımak için iyi nedenleri vardı. Bununla beraber Stella'nın ölümündeki en yaslı kimse

---

* *Mausoleum Book*'un son sayfaları çoğunlukla ölenlerin listesinden oluşur: John Ormsby, James Dykes Campbell, Thomas Hughes, George du Maurier, Mrs. Gurney, Mrs. Brookfield, F.W. Gibbs, James Payn, Henry Sidgwick, George Smith, Herbert Fisher – birer birer ölürler ve Leslie, giderek yalnızlaşır.

Jack'ti ve Leslie de cenaze töreninin sonlarına doğru gelmişti. Leslie elbette sarsılmıştı fakat kendini çabuk toparladı, gözleri kuruydu. Stella iyi, akıllı ve kıymetli bir kızdı fakat onun öz kızı değildi. Onun dayanağıydı ve ölmeden önce zaten ona bu anlamda sağladığı fayda sona ermişti. Ondan zorla koparılmış; o da makul bir adam olduğu için bir filozof gibi durumu kabullenmişti. Stella'nın ölümü elbette çok üzücü bir olaydı; sebep olduğu acının farkında olmadan, "Zavallı çocuk," diye alçak sesle mırıldandı, "zavallı çocuk, çok kötü görünüyor." Hakkında böyle konuşulduğunu duyan Jack de çok utanarak konuyu değiştirmişti. Fakat Leslie'ye gelince, o bu duruma katlanabilirdi; onun artık yeni bir dayanağı vardı – en büyük kızı.

Virginia'nın söylediğine göre, Leslie, Vanessa'ya gerçekten de "kendisi üzüldüğünde, onun da üzülmesi gerektiğini; kendi kızgın olduğunda, ki Vanessa ondan çek istediği zamanlar dönem dönem öyle olurdu, Vanessa'nın ağlaması gerektiğini" söylemiştir. Fakat Leslie tam da bir oğlanda görmeyi isteyeceği türden vasıflara -dürüstlük, cesaret, sebat, azim- sahip bir kız yetiştirmişti. Ancak bu vasıflar, hizmet etmekle görevli olduğu erkeklerin iyiliği için ufak, şirin oyunlara başvurması, hatır için zayıf görünmesi ve sevimli, uysal bir çekingenlik göstermesi gereken bir kızda, bir kadına yakışmayan dikbaşlılık ve küstahlığa dönüşmüştü. Virginia'nın o yıllara dair hatırladığı bir olay, bize aile ve Vanessa hakkında çok şey anlatır. Bir yaz gecesi, o, Virginia ve Adrian bahçede yürüyüp hoşça vakit geçirirlerken babaları onları kendisiyle iskambil oynamaya çağırmıştı. Onlar oynamak istemiyorlardı ve ancak vicdan azabıyla dolu uzun bir süre geçtikten sonra Leslie'nin yanına gittiler. Onu kederli ve yapayalnız bir halde buldular. "Sizi çağırdığımı duydunuz mu?" diye sordu. Küçük kardeşler sessiz kaldı fakat Vanessa duyduğunu kabul etti. O zamanlar Vanessa'da, her zaman olduğu gibi, Virginia'nın bazen korkunç bazen de gülünç olduğunu düşündüğü müthiş bir dürüstlük vardı. Bu yüzden babasının isteklerini yerine getirmek ve hakaretlerine katlanmak konusunda Stella'dan daha iyi teçhizatlanmıştı.

"Hakaretler" sanırım çok ağır bir ifade değil. Haftalık hesapların incelendiği çarşamba öğleden sonraları için kullanılacak başka bir ifade bulmak gerçekten de zordur. Bu hesaplardan Vanessa sorumluydu, her şeyin ayrıntılı ve itinayla yapılması gerekiyordu ve aritmetiği zayıf olan Vanessa'ya bu işin teknik kısmı zaten epey zor geliyordu. Fakat asıl sıkıntı, hesaplar belli bir miktarı aşınca başlıyordu ve bu durum Sophy'nin nezih bir müsriflik geleneğinden hiç taviz vermemesinden dolayı neredeyse her zaman tekrarlanıyordu. Böyle zamanlarda, dehşetli bir maddi güvensizlik duygusu Leslie'yi alt ederdi. Dünyanın onu incittiğini düşünür, korkuya kapılır ve kendini mağdur olmuş hissederdi; acısının anlaşılması ve paylaşılması konusunda ısrarcı olurdu ve bu yüzden de bir patırtı koparırdı.

Bu patırtı, inleme ve iç çekmelerle başlar, sonra öfke ifadeleri belirir, en sonunda da hiddetli feveranlar görülürdü ki bu zamanlarda Leslie bir yandan gerçekten göğsünü yumruklayıp hüngür hüngür ağlarken bir yandan da zavallı, mahvolmuş, yoksun kalmış bir adam olduğunu, duygusuzca mahva terk edildiğini söylerdi. Niagara'dan geçiyorlardı; Wimbledon'daki eve gitmeleri gerekiyordu. "Sen de orada bir taş parçası gibi duruyorsun. Bana acımıyor musun? Bana söyleyecek bir sözün yok mu?" Vanessa bunların hepsini sessizlikle karşılıyordu. "Ne çileden çıkaran bir kızmışım," diyordu sonraki yıllarda, "çek imzalanana kadar öylece beklerdim." Sophy'nin de suç ortaklığıyla bazen hesapların Leslie'ye lezzetli gelecek şekilde pişirildiği de olurdu fakat bu durum pek nadir gerçekleşirdi. Bu kavga neredeyse her hafta olan bir şeydi; Leslie acınacak bir halde, titreyen ellerle yıkılmış ve rencide olmuş babayı muhteşem bir şekilde oynarken bu durum çeki imzalayınca sona ererdi.

Bunların hepsine tanık olan Virginia, sessiz bir öfkeyle kendini yiyip bitiriyordu. Babası nasıl böyle gaddarca davranabiliyordu ve neden bu kükreme ve çığlıkları kadınlarına saklıyordu? Erkeklerleyken tavrı hep kibar, düşünceli ve makuldü; o kadar ki Virginia ve halası Caroline Emelia Stephen onun biyografisini yazan Maitland'e, Leslie'nin bazen çok zor bir insan olduğunu söylediklerinde Maitland buna inanamamıştı. Leslie'nin kendi tanıdığı erkekle-

rin en alçakgönüllü ve en mantıklısı olduğunu söyleyerek itiraz etti – hemcinslerine karşı gerçekten de böyle davranırdı. Ama kadınlardan şefkat ve anlayış beklerdi. Vanessa'nın hatası anlayış göstermemesindeydi ve bu da durumun vahametini artırıyor, Julia veya Stella'da olduğundan çok daha kötü durumlara sebep oluyordu. Vanessa görevini yapıyordu ama o kadar – Vanessa'nın görev anlayışı kesinlikle Leslie'ninkine uymuyordu. Leslie'nin istediği eksiksiz ve kendini hiçe sayan bir bağlılıktı ve Vanessa bunu vermeye hazır değildi.

Rahatsız edici olan şey, Vanessa'nın çocukluğunda söylediği, annesini babasına tercih ettiği sözünün artık daha somut bir hal almasıydı. En büyük kız olan Vanessa, önce Julia sonra da Stella'nın Leslie'yi rahat ettirebilmek için kendilerini nasıl kurban ettiklerini görmüştü. Bitip tükendiklerini ve öldüklerini görmüştü; onları örnek almak istemiyordu. Üstelik Vanessa, sadece Stella'dan daha zeki ve daha kararlı değil, aynı zamanda daha da bencildi; ressamlığın o hiçbir şeye boyun eğmeyen bencilliği ona güç veriyordu. Resim odasında, sadece karakalemin kâğıda sürterken çıkardığı hafif sesle bozulan o kutsal sessizlikte, çok çalışmanın ve terebentinin olduğu o güzel ortamda, Hyde Park Gate'ten çok uzak gibi görünen bir hayatın tadını bir süre için de olsa çıkarabiliyordu. Çünkü Vanessa o zaman şekil ve renk, renk tonu ve dış hatlar, farklı ışık ve düzen altında nesnelerin duruşu gibi bazı meselelerin -Hyde Park Gate'in diğer sakinlerinin kafasına hiç takılmayan meseleler- azami önem kazandığı bir dünyada yaşayabiliyordu. Leslie böyle şeylerden kesinlikle hiç anlamıyordu. Yüksek Alpler'in zirvelerinden uzaklardaki Lombardiya ovalarına o kadar çok bakmış olan Leslie hayatında bir kez olsun İtalya'ya gitmemişti. Resim onun için hiçbir şey ifade etmiyordu. Virginia'nın daha geniş bir bakışı olsa da hayatı boyunca ablasının resmi onun ilgisini çekmiş, onu hayrete düşürerek şaşırtmıştır; resim ona göre tuhaf ve yabancı bir şeydi ve Virginia yazar olduğundan aslında Vanessa'dan çok babasına yakındı. İkisinin ortak bir sırrı, ortak bir atölyesi vardı ve Virginia yeteneğinin farkına vardıkça aralarında hakiki bir sevgi bağı oluştu.

Fakat Vanessa'nın sanatı onun kalkanıydı; felaketleri -ve bu yıllarda sıkıntıları epey fazlaydı- şiddetli saldırılara uğrayan fakat iyi silahlanmış bir askerin metanetiyle karşılıyordu. Üstelik bir de müttefiki vardı. Jack Hills'in kayınpederini sevmek için çok fazla sebebi yoktu; öyle bir kayınpeder ki bu evliliğe engel olmak için elinden gelen her şeyi yapmış ve en sonunda bu işe ancak sızlanarak razı olmuştu. Şimdi ise ona öyle geliyordu ki Leslie, Stella'nın ölümü karşısında duygusuz kalırken, bir yandan da soğukkanlılıkla bir sonraki kurbanı sömürmeye başlıyordu. Painswick'te Jack Hills iki kız kardeşe de aynı şekilde içini dökmüş ve ikisi de onu teselli etme görevine aynı vefakârlıkla sarılmışlardı; ama Jack giderek Vanessa'ya yaklaştı. Vanessa onunla birlikte Stella'nın ölümüne ağlamaya hazırdı ve iş Leslie'yi eleştirmeye gelince de ortak bir konuları vardı.

Virginia'nın günlüğüne yazdıkları 1897 yılının sonlarına doğru azalmaya başlar ve nihayet Ocak 1898'de günlüğünü yazmayı bırakır. Bundan sonrasına dair elimizdeki deliller azdır. Aile 1898 yazında New Forest'taki Ringwood'a gitmiştir fakat bu tatille ilgili elde çok fazla kayıt yoktur. Ertesi yıl ise Godmanchester'ın ve Stephen ailesinden kuzenlerinin yakınında bulunan Warboys'taki *Rectory*'ye* gitmişlerdir. Virginia burada yine günlük tutmaya karar vermiştir. Bu günlük pek çok bakımdan insanı çileden çıkaran bir belgedir. Virginia bu sıralar sert bir kalem kullanmaya başlamıştı ve bu onun çok küçük, uzun, ince ve çoğu zaman adeta hiç okunmayan bir el yazısı geliştirmesine sebep olmuştur; Virginia'nın günlüğünün sayfalarını Dr. Isaac Watts'ın *Right Use of Reason* adlı kitabının sayfaları üzerine veya aralarına yapıştırmasından dolayı bu yazı daha da okunmaz hale gelmiştir.** Bütün bu günlük şimdi çok büyük bir sabır ve şifre çözme işidir.

---

* Papaz Evi.

** *Mantık/veya/Aklın Doğru Kullanımı/Din ve İnsan Hayatı ve aynı zamanda da bilimde hatalara karşı insanı koruyan çeşitli kurallarla/*Isaac Watts D.D. Londra/mdcclxxxvi. Virginia bunu cildi ve şeklinden dolayı St. Ives'da almıştır: "Başka bütün kitaplar, planladığım bu hürmetsizliğe maruz kalamayacak kadar kutsaldır."

Warboys'ta tutulan bu defter onun 1897'de yazdığı günlükten çok farklıdır. Daha yetişkin işi, daha ketumdur ve o kadar kişisel değildir. Evin diğer sakinleri olan babası, Vanessa, Thoby, Adrian ve misafirlerden çok az bahsedilir. Virginia burada ancak yakın çevresinin dışında bulunan insanları tasvir eder; mesela bölge papazı veya Stephen tarafından kuzenleri; onlarla birlikte yaptığı adeta korkunç denecek bir piknikle ilgili yazılanlar günlükteki en iyi şeylerden biridir. Ama Virginia'nın asıl amacı yazma sanatında pratik yapmaktı.

> ... Bunun kıyısı...(bulut) ateş gibi parıldıyordu -doğuda, hükmün veya intikamın kılıcı gibi capcanlı ve ışık saçıyordu- fakat ışıklarının yoğunluğu giderek azaldı ve arkadaki gri gökyüzüne değince kayboldu; öyle ki her şey bir siluetten ibaret kaldı. Bu, izlediğim pek çok günbatımından çıkardığım bir gözlem – hiçbir bulutun şeklinde belirsiz veya keskin bir çizgi yok, hiçbir yerde kaleminizle düz bir çizgi çizip "bu çizgi böyle devam ediyor" diyemiyorsunuz. Her şey farklı renk tonları ve ışık derecelerinden meydana geliyor – bunlar sonsuz kereler eriyip birbirine karışıyor. Ressamlar ümitlerini kesebilirler!
>
> Bu, günbatımının esasıydı ama... başka bir ihtişamlı güzellik daha vardı ve bu güzellik aslını yansıtıyordu ama en az onun kadar azametli ve kusursuzdu... Öğleden sonra gökyüzüne karmakarışık gri bulutlar saçılmıştı – bunların bir kısmı şimdi doğuda ve güneyde tek bir bulut tarlasında toplanıyor, diğerleri de yalnız buz dağları gibi yüzüyordu. Hepsinin üzerinde de güneşin ölmekte olan öpücüğünün izi duruyordu. Buzdağları açık kırmızı rengiyle parlıyordu; buz tarlaları(?) enfes kırmızı kalıplara bölünmüştü ama bu kırmızı renk, fonu yumuşak ve donuk bir gri olunca daha da zarif ve enfes görünüyordu.
>
> Bunların hepsi on dakikada olup bitti. Eve döndüğümüzde doğu ile batı hızla gecenin karanlığına büründü – hiçbir kırmızı parıltı, güneşin battığını görecek kadar kalmadı.

Tasvirle ilgili bu Ruskin vari denemeyi, Virginia'nın aynı uzun ve ince yazıyla kuzeni Emma Vaughan'a yazdığı bir mektupla karşılaştırmak ilginç olacaktır.

12 Ağustos 1899

Warboys Rectory
Warboys
Huntingdonshire
(gereken adres bu kadar)

Çok sevgili Karakurbağası,

Bu sabah, Susan Lushington'ın pazartesi günü 12:30 dolaylarında Huntingdon'a geleceğini öğrendik. Bir kısmımız, sanırım, onu karşılamak zorunda; bu da 1:30'a kadar buraya dönemeyeceğimiz anlamına geliyor. Senin ne zaman geleceğini bilmiyorum (eğer geleceksen) ama seni öğle yemeğine ***bekliyoruz.*** Bu yüzden kısa ve açıkça söylemek gerekirse, 1:30'dan çok önce gelir de sen buraya geldiğin saatte ***hepimiz*** seni karşılamak için burada olmazsak, kesinlikle kendini ihmal edilmiş hissetmemeni, rahat etmeni senden rica ediyoruz. Punt'a git, martıyı besle, ahırlara göz at, fotoğraflara bak ve yatak odalarımızı ve eklentilerini kendinin bil. Susan Lushington'ın öyle veya böyle öğleden sonramızı bozabileceğinden korkuyorum ama bavullarını açıyor, dinleniyor ve mektup yazıyor olacağı kesin; ayrıca Susan Lushington çok sevimli biridir ve küçük klavseni mükemmel denecek kadar iyi çalar. Başka ***bazı*** insanlar da -karakurbağaları olduğunu söylemeliyim, çirkin, pis sürüngenler- onlar da çalabildiklerini ***zannediyorlar*** – öhö!

Görüyorsun sevgili karakurbağam, bu iklimin verdiği korkunç bunalım henüz neşemi bozmamış. Sen ve Marny'nin (Margaret Vaughan) içimizi karartmak için bazı gizli sebepleriniz olduğundan şüpheleniyorum. Ya da belki, hayal gücünüz buranın güzelliğini duyamayacak kadar zayıf ve ruhsuz. Sözüme güven Todkins, -St. Ives'ı hariç tutarsak- burası kadar sevdiğim bir evde, bahçede veya bölgede hiç bulunmadım. Dün bisikletle Huntingdon'a gittik ve akrabalarımızı (Lady Stephen ve ailesi) ziyaret ettik. Geri dönerken, gökyüzüne bakarak -dalarak, içinde eriyerek- bütün sıkıntılarımızı unuttuk (aslında çok vardı -Nessa ile bende- durmadan, dizlerimize vuran kavun dolu birer büyük file vardı). Burada yaşayana kadar gökyüzünü gördüm deme. Sanki artık yeryüzünde yaşamıyoruz. Gerçekten birer buluta dönüştük. Hayalci mistikler olduk ve küçük orgda füğler çalıyoruz. Yengenin Doges Farm'ını okudun

mu?* İşte o, buna çok benzer bir yeri anlatıyor ve onun, gerçekten sanatçı ruha sahip olan biri olarak, buradan ne çok zevk aldığını görüyorsun. Bataklık bölgeyi sevip sevmemelerini gelecekteki arkadaşlar için bir imtihan sayacağım. Bütün gün burası hakkında kitaplar okuyup soneler yazmak istiyorum. Zihnin ve bedenin dinlenebileceği tek yer ve mutluluğun ve kremalı patateslerin ve hayatın bütün zevklerinin yeri burası. Burada düşünen bir Alderney ineği gibi büyüyorum. Buranın sıkıcı olduğunu, ilginç olmadığını düşünen insanlar da var!!!!

Bunların hepsi istemeden ya da bilmeden dudaklarımdan dökülüverdi. Aslında kısa ve öz yazmak istiyordum. Zavallı karakurbağası, gelince sana diyeceğim ki "Mektubumu okudun mu;" sen de yolda biraz okumaya çalıştığını ve gerçekten geri dönerken bir teşebbüste daha bulunmayı düşündüğünü itiraf edeceksin. Hepsini bitirmek için sadece yağmurlu bir gün bekliyorsundur. Augusta** gözlerin için iyi olmadığını düşünüyor ve Marny de telgraf çekerek, "Virginia'nın mektuplarını okumak yasak," demiştir. Bu öğleden sonra biraz çatlağım. Bugüne kadar gördüğüm en sıcak gün. Bir romanı baştan sona okudum. Sabah kahvaltıda başlayıp akşamüstü saat dörtte bitirdim.

Şimdi çay saati. (Tanrıya şükür, *Toadus inquit*) [der Karakurbağası]

Bu kadar uzun bir mektup yazdığım için özür dilerim ama bunu telafi etmek için çok siyah bir mürekkeple bir özetini yazacağım.

Sevgili Marny'ye ve bütün yeğenlerime sevgiler.

Her zaman senin *Goatus*'un.***

Bize anlatacak haberler bul. Özlüyoruz.

Ah ekim ekim

Keşke artık *bitseydin*

(büyük, okunaklı bir yazıyla) Bu mektubun amacı sadece pazartesi sabahı Susan Lushington'ı karşılamak zorunda olduğumuzu, bu yüzden sana yetişemeyebileceğimizi, ama ne olursa olsun 1:30'da öğle yemeğine geleceğimizi ve Kendini Evinde Bilmenin,

---

* *Days Spent on a Doge's Farm,* Margaret Symonds'ın (Mrs. W.W. Vaughan) eseri, 1893.

** Emma'nın ablası Mrs. Croft.

*** Keçin.

ihmal edildiğini düşünmemeni söylemekti! Geriye kalanı daha çok saklamak için.

Tanıdığımız birinin ve *tanımadığımız* başka birinin haberleri acil bekleniyor.

Bu mektubun seninkilerden ne kadar daha iyi olduğunu görüyor musun?

Bu mektup, hızıyla, alaycılığı, mübalağası, hayalciliğiyle, liseli kızlara özgü bazı sözlere rağmen, yıllar sonra yazacağı mektuplardan çok farklı değildir. Ve onun konuşmasını hatırlayanlar, bazı deyimleri, ifadesindeki bazı şiddetli tarafları tanıyacaktır ki bunlar, on yedi yaşındayken Virginia'nın, tanıdıkları o insandan pek bir farkı olmadığını göstermektedir. Virginia o zamanlar bir bakıma yaşına göre erken olgunlaşmıştı, ama başka bir bakımdan da hâlâ çocuktu; çok da sıkılgan bir çocuktu. Yuvasının kenarından bakarak yüksekliği görünce korkmuş ve ablasının talihsiz uçma çabaları bu korkuyu daha da artırmıştı.

Vanessa "dışarıda"ydı ve onu dışarı çıkarma işini George üstlenmişti; Vanessa bu işten hiç hoşlanmıyordu ve Virginia, bunun kendisinin o kadar bile hoşuna gitmeyeceğinden korkuyordu. Bu korkutucu bir durumdu ve Virginia, okul odasında çok daha mutlu olacağını düşünüyordu. Burada, sağlığı da giderek düzeldiğinden, gayet faal bir şekilde hem Yunanca hem de Latince öğreniyordu. Yunanca öğretmeni, Walter Pater'in kız kardeşi Miss Clara Pater'di* -Virginia onun için "çok beyaz ve kuruyup büzülmüş" diyordu- ve bir de Miss Case vardı. Janet Case "kusursuz"du; Virginia'nın gramer ve aksanları bir tarafa bırakarak bir parçaya alelacele anlam vermeye meyyal olduğunu ve Miss Pater'den ders alırken dile olan gevşek yaklaşımının yanına kâr kaldığını anlamıştı. Virginia'nın şimdi en başa dönerek grameri yeniden öğrenmesi gerekiyordu. Ama bu güçlüklere rağmen ya da bunlardan dolayı Janet

* Miss Pater muhtemelen "Slater's Pins Have No Points"teki Miss Craye karakterinin kaynağıdır; *A Haunted House*'da (Perili Ev) tekrar basılmıştır, 1943.

Case, Virginia'nın dikkatini ve aslında saygısını nasıl muhafaza edeceğini biliyordu. Öğrencisiyle tartışıyor ve onun söylediklerini ciddiye alıyordu. Kendisi de sadece dille değil Yunanlıların fikirleriyle de yakından ilgileniyordu; Aeschylus ve Euripides'i çok seviyor ve onların eserlerini kendi dönemiyle ilgili buluyordu; bu sebeple dersler, Virginia'nın çok şey öğrendiği tartışmalara dönüştü. Virginia, Temmuz 1901'de Thoby'ye yazdığı mektupta, *Trachiniae*'yi okumakta olduğunu ve *Antigone* ile *Oedipus Coloneus*'u bitirdiğini söylüyordu. Kendisiyle öğretmeni arasında bazı tartışmalar olmuştu; Virginia Miss Case'i sinirlendirmeye uğraştıysa da bunu başaramamıştı. Fakat bu dersler ömür boyu sürecek bir dostluğun başlangıcı oldu.

O sırada Cambridge'de olan Thoby de bir bakıma Virginia'nın öğretmeni veya kesinlikle entelektüel tartışmalardaki ortağıydı. Virginia'nın 5 Kasım 1901'de ona yazdığı bir mektuptan alınan şu kısım tartışmaları konusunda bize fikir vermektedir:

> Yazmaktaki esas maksadım bir itirafta bulunmak – böylece Fritham ve başka yerlerde kesinlikle büyük bir İngiliz yazardan -en büyük- bahsederken kullandığım bir araba dolusu *keçiliği* geri getirecek. Marlow'u okuyorum ve ondan düşündüğümden daha fazla etkilendim; Cymbeline'i sadece şu büyük William'da düşündüğümden daha fazla bir şeyler olup olmadığını görmek için okudum ve altüst oldum! Gerçekten de şimdi, hayranlarının arasına katıldım – ama yine de, zannederim onun büyüklüğü karşısında kendimi biraz ezilmiş hissediyorum. Görüştüğümüzde senden bir ders isteyeceğim; oyunlar hakkında bazı noktaları netliğe kavuşturmak için. Yani karakterlerden bahsediyorum. Neden daha insani değiller? Imogen ve Posthumous – ve Cymbeline'in beni aştığını görüyorum. Bu benim yukarılarda kadın olarak zayıflığımdan mı kaynaklanıyor? Ama gerçekten de bu karakterler makasla kesilip çıkarılmış olabilir – sadece insanlık söz konusu olursa. Tabii ki çok tanrısal şeyler söylüyorlar. Oyundaki – hatta neredeyse bütün oyunlar arasındaki en iyi mısraları işaretledim.
>
> Imogen şöyle diyor: "Bir kayanın üzerinde olduğunu düşün ve şimdi beni yine at! Posthumous da şöyle cevap veriyor: "Orada bir

meyve gibi asılı dur ruhum, ta ki ağaç ölene kadar! Şimdi bu seni ürpertmiyorsa, soğuk tavuk ve kahveden oluşan yemeğinin ortasında olsan bile, gerçek bir Shakespeare hayranı değilsin demektir! Ah canım ah canım – ben bunlardan bahsedecek ruh haletindeyken, sen gidip kendini Cambridge'e bağlıyorsun.

Yarın Ben Jonson'a geçeceğim ama onu Marlow kadar seveceğimi zannetmiyorum. *Dr. Faustus*'u ve *II. Edward*'ı okudum ve bunların o büyük adama çok yakın olduğunu düşünüyorum; belirtmeliyim ki bunlardaki insanlık tarafı daha güçlü – hepsi bu kadar büyük bir trajedi içinde olmasa da. Tabii Shakespeare'in daha küçük karakterleri insani; benim söylemek istediğim şey insanüstü olanların *gerçekten* insanüstü olduğu. Bana sadece bunu izah et; ayrıca Shakespeare'in temalarının neden kaçıkça şeyler olduğunu da – Marlow'unkiler onlar kadar inandırıcı değil; bütün oyun inandırıcılıktan daha yoksun ama bazı "çok parlak" (Strachey'nin sözü) mısralar, konuşmalar ve sahneler de var, mesela Edward'ın öldüğü sahne...

Virginia'nın bahsettiği Strachey, Thoby'nin yeni arkadaşlarından biriydi; göründüğü kadarıyla Thoby, Trinity'de çok ilginç arkadaşlar edinmişti – bir Sydney-Turner vardı: bütün gün uyuyup bütün gece oturarak okuyan, sizin veya benim gazeteye göz attığımız gibi *Menander*'i karıştıran başka bir deha; güçlü bir zekâya sahip, tuhaf ve yabani bir adam olan Woolf; şiir yazan, resimden anlayan ve ata tahtıymış gibi binen Bell. Thoby, Bell'in biniciliğini Sydney-Turner'ın geniş bilgisi kadar ilginç buluyordu çünkü o dünyaya çok samimi bir sağduyuyla bakıyordu; babasının sağlam bir Hıristiyan olması gibi o da sağlam bir ateistti. Entelektüeller onu, o da entelektüelleri seviyordu; ama onunla onlar arasında ince fakat sezilir bir sınır vardı – lakabı olan "Goth" sevgi dolu bir beğenmezliği anlatıyordu. Kendisi onlardan biraz daha geleneksel, biraz daha muhafazakârdı ve onlar için Cambridge'in güzel olmasının sebebi fikirlerle dolu olmasıyken, ona göre sebep, imtiyazlı gençlerin sahip olduğu geleneksel zevklerin sahnesi oluşuydu. Bu yüzden de entelektüeller o yarı gizli entelektüel cemiyete -"Apostles"- onu davet edip etmemeyi düşünürken vicdanlarını hiç yokla-

madan ve tereddüt etmeden onun gerçekten "Apostle" olamayacağına karar vermişlerdi. Sempatileri onu "Kardeşler"den çok Bell'e yakın kılıyordu – Trinity'deki odasında Edna May'le birlikte öğle yemeği yiyen, Newmarket'a atla giden ve sadece G.E. Moore'un değil, Surtees'in de eserlerini okuyan Bell'e.

O zamanın Cambridge'i sadece erkeklere ayrılmış bir yerdi ve kız kardeşlerinin buraya ancak nadiren utana sıkıla gelen misafirler olarak girebildiği inkâr edilemez bir gerçektir. Thoby kadar sağlam erkeksi karakterlere sahip birinin gözüyle ise Cambridge kadınlara karşı epey saldırgan ve onlara tahammül edemeyen, kadın düşmanı bir yer gibi görünüyordu. Bu durum Virginia'da ciddi yankılar bulmuş olmalıdır. Virginia ile ablası sabahlarını Yunanca çalışarak veya paletten renk tonlarını seçerek geçirebiliyorlardı. Fakat öğleden sonraları ve akşamları ailenin erkeklerinin uygun gördüğü meşguliyetlere ayrılmıştı: evle ilgilenmek, çay masasına oturmak, sohbet etmek, George, Gerald ve *onların* arkadaşlarına hoş gözükmek, Minna Teyze, Mary Teyze, Anny Hala, Kuzen Mia, Lady Stephen ve Leslie'nin bütün arkadaş ve hayranlarına nazik davranmak. Büyük entelektüel macera ve özgürlükler sadece Thoby'ye sağlanıyordu ve daha sonra Adrian da bunlara sahip olacaktı – bu iş paraya mal oluyorsa, ki, öyleydi, o zaman onlar, kız çocuklar, erkek çocuklar için feda ediliyorlardı. Hayattan aslan payını alacak olanların erkek çocuklar olduğu ortadaydı.

> Artık kimse benimle tartışmıyor ve ben bunun eksikliğini hissediyorum. Ben senin her akşam ateşin başında oturup Strachey vs. ile birlikte piponu tüttürerek aldığın şeyleri, yalnız başıma ve acıyla kitaplardan arayıp bulmak zorundayım. Kuşkusuz bilgim çok kısıtlı. Bir eğitimci diliyle konuşmak gibisi yoktur, eminim. Yine de Shakespeare'le elimden geleni yapmaya çalışıyorum. Sidney Lee'nin biyografisini okudum...

Fakat Sidney Lee'nin Shakespeare biyografisi, Virginia'nın da gayet iyi anladığı gibi, Lytton Strachey'nin sohbetinin yerini tutmuyordu. Virginia hayatının geri kalanı boyunca yetersiz bir eğitim

aldığını düşünecek ve bunun cinsiyetinden dolayı aldığı bir yara olduğunu hissedecekti. Dünyanın düzenindeki bu büyük eşitsizlik, başka bir şekilde daha kendisini gösterecek ve bu Virginia ile Vanessa için ağır bir darbe olacaktı.

Thoby'nin Cambridge'deki ilk yılının sonunda aile, yaz tatilini New Forest'taki Fritham'da geçirmişti ve George burada bir akşam Virginia'yı bahçede bir köşeye çekerek Vanessa ile ilgili ciddi bir konuşma yaptı. Söylediğine göre Vanessa akılsızca davranıyordu. Jack Hills'le çok fazla görüşüyordu. Bu durum tabii ki çok yakışıksızdı ve insanlar onlarla ilgili konuşmaya başlamıştı. Virginia nüfuzunu kullanamaz mıydı?

Virginia olanlardan öyle veya böyle habersizdi. Jack'in kendisinden daha çok ablasıyla görüştüğünü fark etmişti. Ancak Vanessa'nın anlayış duygusunun daha tutkulu bir duyguya dönüştüğünü fark etmemişti. Aslında Vanessa Jack'e iyiden iyiye âşık oluyordu ve Jack de kesinlikle sevilmek istemiyor değildi.

George bu durumdaki ironiyi görüyor muydu? Muhtemelen hayır; George'un içini büyük ihtimalle gayet anlaşılır bir endişe kaplamıştı, bu endişeye biraz kıskançlığın da karıştığına şüphe yoktur. O zamanki kanunlara göre -bu kanunlar 1907'de değişmiştir- bir erkeğin ölen karısının kız kardeşiyle evlenmesi yasaktı. Böyle evlilikleri yasallaştırmak için pek çok girişimde bulunulmuştu. Avam Kamarası üyeleri sık sık bu mealdeki kanun tasarılarını onaylıyordu fakat rahiplerin etkisinde kalan Lordlar 1896'ya kadar seçimle iş başına gelen Avam Kamarası'nın isteğine direnmiştir. O sıralarda ruhbanın büyük kısmını yatıştıracak şekilde kaleme alınan bir tasarı Lordların önüne getirildi ve onaylandı. Fakat Başbakan Lord Salisbury bu tasarının aleyhinde oy kullandı ve kuşkusuz ondan dolayı bu tasarı Avam Kamarası'na hiç ulaşmadı. Eğer ulaşmış olsaydı bu hikâye çok farklı olacaktı, ayrıca hikâyeyi anlatan bu kişi de başka biri olacaktı.

Vanessa Stephen ile Jack Hills arasındaki aşk bundan dolayı zorunlu olarak suçluluk duygusu yaratan bir meseleydi. En iyi ihtimal Holman Hunt'larınki gibi yurtdışında bir evlilikti – ancak böyle bir

evlilik muhtemelen siyasi arzuları olan parlak ve genç bir avukata pek uygun bir evlilik olmazdı. Daha olası sonuç ise bir skandaldı. Parlamentonun vaktinin yetersizliği ya da başbakanın siyasi hesaplarının masum bir sevgiyi günahkâr bir ilişkiye dönüştürebilmesi resmi ahlak anlayışının *reductio ad absurdum*'u* gibi görünmektedir. Parlamentonun kendisini namuslu bir kadın yapabileceği düşüncesi, parlamento hakkında her zaman şüpheleri olan Vanessa'yı, buradaki anlamıyla "namus"un çok anlamı olmadığını düşünmeye sevk etmişti. Vanessa da kendi başına zor bir yoldan giderek, faziletin kurallara itaatte veya kabul edilen geleneklere saygılı davranmakta değil, insanın kafasında olduğunu savunan Thoby'nin arkadaşlarının düşüncelerine çok benzer sonuçlara varmıştı. Vanessa, kendi kafasının Westminster'daki Birlik Partisi'nin gücüyle hiç ilgisi olmadığına karar verdi.

Düşünebildiğimiz kadarıyla bunların hiçbiri George'un aklına gelmemiştir veya gelseydi de bir an bile üzerinde düşünmezdi. Onun tek bildiği ve tek bilmesi gereken "insanların konuşacağı" idi. Kendi menfaatlerine zarar gelecek, kariyeri tehlikeye düşecekti. Sosyal bir servet olarak insanların önüne çıkarmayı umduğu ve güzelliğiyle dükün küçük oğlunun kalbini çalabilecek olan üvey kız kardeşi, iflası getirebilecek sosyal bir borç haline gelecekti. Fakat George kuşkusuz kendi menfaatleriyle ilgili bu hesapların ötesini de düşünmüştür. Böyle bir ilişki "yakışık alır bir şey" değildi ve George büyük bir samimiyet ve istekle aslında ne olabileceğini hiç düşünmeden "yakışık alan şeyler"e tapıyordu. O akşam Fritham'da Virginia'yı bir kenara çekerken, hiç kuşkusuz ahlak, aile ve doğal olarak Vanessa'nın menfaati doğrultusunda hareket ettiğinden hiç şüphesi yoktu.

Hiçbir şeyden haberi olmayan Virginia ise ne diyeceğini bilemedi, büyük bir şaşkınlık içinde, dürüstçe ablasına gitti ve kekeleyerek George'un ne düşündüğünü anlattı. "Demek sen de onların tarafındasın," oldu Vanessa'nın cevabı: Bu cevap o kadar dokunaklı, o

---

* Mantıksızlığının ispatı.

kadar acı ve aynı zamanda da o kadar etkili oldu ki Virginia derhal, bütün mücadelelerinde olduğu gibi yine ablasının yanında olduğunu anladı.

Karşılarındaki grup güçlüydü: George'un birçok müttefiki vardı. Fakat bu grupta önemli bir zayıf nokta olduğu da kaydedilmelidir; Leslie, iyilikle yad edilmeyi hak eden bir âlicenaplıkla, George'un bütün yalvarmalarına rağmen toplum ahlakının güçlerine katılmayı reddetti. Ona göre bu meselede kararı Vanessa vermeliydi. Fakat geri kalanına bakılınca manzara gerçekten de karanlıktı. Belki de önyargılı bakan Virginia'ya göre Jack'in ağır bir sorumluluğu vardı; Vanessa'yı bu işe teşvik etmiş, onun nezaketiyle teselli bulmuş ve Vanessa'nın bunun için ne bedel ödeyebileceğini hiç düşünmemişti. Jack düşüncesiz ve bencildi; erkek egoizmiyle davranıyordu. Ama tabii esas işkenceciler George'un grubuna mensuptu ve bunlar genelde o her zamanki kadın akraba alayından oluşuyorlardı. Mary Fisher -yine Virginia'ya göre- son derece kötü niyetliydi. O kadar ki Vanessa sokakta karşılaştıkları zaman teyzesini ve Fisher'ları görmezden geliyordu. Bu davranışı Thoby'nin sitemine neden oldu. Thoby'nin bu meseleyi ne kadar anladığı belli değildir - genelde Thoby kız kardeşlerine olanlar hakkında pek fazla şey bilmiyor gibi görünmektedir- ama ne olursa olsun teyzesinin nasıl bir hürmeti hak ettiğini biliyordu ve Olimposlulara özgü bir soğukkanlılıkla, aynı zamanda da yine onlara özgü bir şiddetle, Mary Teyzesine böyle davranılmasını doğru bulmadığını bildirdi. Thoby otoritenin -erkek otoritesinin- tarafındaydı; George kızların partiye gitmesini istiyorsa gitmeleri gerekiyordu, Leslie anlayış istiyorsa kızların anlayışlı olması gerekiyordu. Thoby ile kız kardeşleri arasında hiçbir zaman bir izahın olmaması bu durumun sebebiydi. Cinsellik tabuydu, ölüler tabuydu, en önemli duygularının yarısı tabuydu; hepsi de açık davranamayacak kadar utangaçlardı. Ağabeyine çok bağlı ve kendi duygusal hayatıyla ilgili bir konuyu tartışamayacak kadar utangaç olduğundan, Vanessa herhalde o sırada umutsuzluğunun doruk noktasına ulaşmıştı.

Bütün bu hadiselerin küçük işler ve pek şaşmaz bir rutinin bir

parçası olduğu düşünülmelidir. 1897-1904 yılları arasında Hyde Park Gate 22 Numara'da hayat herhalde şöyle yürüyordu: Vanessa güne, George'un kendisine verdiği bir ata binerek Ladies' Mile'a giderek başlıyordu. 8:30'da kahvaltı; önce Vanessa'yla Gerald, sonra da Leslie'yle Adrian – Adrian genellikle eşyalarının yarısını unutarak okula geç kalırken, Leslie de kendisine hiç mektup gelmediği için homurdanıyor olurdu (Herkes beni unuttu). Ya da Barkers'tan gelen bir faturaya homurdanırdı (Mahvolduk). Sonra Vanessa neredeyse tamamen karanlık olan bodrum kata iner ve Sophy'yle konuşarak o günün yemeklerini ısmarlardı. Sonra uzun bir elbise ve geniş kenarlı bir şapkayla, bisikletine atlayarak Mr. Cope'un resim okuluna veya daha sonra olduğu gibi Academy Okullarına giderdi (1902'de arkadaşlarının önüne geçerek *Antique*'ten *Life Room*'a geçmişti). Gerald bazen iki kişilik arabasıyla -sürekli kullandığı bir arabası vardı- doğuya doğru, 1898'de kurduğu yayınevine giderken onu da bırakırdı. George ve Virginia daha sonra aşağıya inerlerdi; George Londra hayatının kibarlıkları için tam teçhizatlı bir durumda, pırıl pırıl, üstü başı kusursuz ve lekesiz bir halde olurdu. Bazen, Charles Booth veya Austen Chamberlain'ın yanındaki maaşsız sekreterlik görevine gitmeden önce Virginia'ya önceki geceki sosyal zaferlerini anlatırdı. Leslie çalışma odasına çekilerek bütün sabah oradan çıkmazdı. George sohbeti kesip gidince, Virginia da Liddell ve Scott ile birlikte, Sophokles ya da Euripides ile uğraşmak veya mektup ve yazı yazmak için yukarı kata çıkardı. Bu işleri evin en üst katındaki eski çocuk odasında yapıyordu. Burada epey kitap biriktirmişti ve bazen arkadaşlarını veya öğretmenlerini -Janet Case'i veya Vaughan kızlarından birini- burada ağırlıyordu. Odanın duvarları beyazdı ve parlak mavi perdeleri vardı. Virginia'nın çalışma tarzı bayağı sıra dışıydı. Yaklaşık bir metre beş santim yüksekliğinde, tepesi eğimli bir çalışma masası vardı. Masa o kadar yüksekti ki Virginia ayakta durarak çalışmak zorundaydı. Bu tuhaf çalışma yöntemine çeşitli sebepler ileri sürse de anlaşıldığı kadarıyla esas sebebi, Vanessa'nın pek çok ressam gibi uzakta durarak tuvaline bakabilmek için ayakta çalışmasıydı. Bu, Virginia'nın kendi ilgi alanı-

nın ablasınınkine göre daha zahmetsiz görülebileceğini düşünmesine sebep olmuştu, ta ki Virginia durumu eşitleyene kadar... Virginia böylece uzun yıllar boyunca bu tuhaf masada ayakta çalışarak çok gereksiz yere kendisini yormuştur.*

Vanessa gibi Virginia da modaya pek dikkat etmeden giyinirdi ve ikisi arasında en dağınık olanı Virginia'ydı; sabah ondan öğlen bire kadar o büyük dünya görmezden gelinebiliyordu. Öğle yemeğinden sonra -Leslie'nin öğle yemeği her zaman koyun pirzolasıydı- sosyal gerekler daha aciliyet kazanabiliyordu. Saat dört otuzda bu gerekler önemli hale geliyordu çünkü Hyde Park Gate'te arka odadan iki yana açılıp kapanan kapılarla ayrılan ön odada çay içilirdi. Bu odada Stephen kızları Mrs. Humphry Ward'ı, Mr. C.B. Clarke'yi ve belki de Mr. F.W. Gibbs'i ve daha genç nesli temsilen de Mrs. Maxse ile kız kardeşi Miss Susan Lushington'ı, Miss Massingberd'leri, Miss Stillman'ları, Mr. Ronald Norman'ları -Adrian'ın hepsine birden daha sonra "Hyde Park Gate'liler" adını vereceği Freshfield'ler, Booth'lar, Prothero'lar, Pollock'lar, Creighton'lar, Ritchie'leri- ağırlardı. Gerek sosyal, gerekse entelektüel bakımdan orta sınıfın hatırı sayılır temsilcileri olan ve birçoğu ünlü veya ünlü kişilerle bağlantısı olan, birçoğu Stephen'lara Kensington'da komşu bu aileler Leslie ile Julia'nın arkadaşlarıydı; onların kuşağında çocukların da arkadaş olduğu düşünülüyordu. Ayrıca teyzeler, halalar ve kuzenler de geliyordu ve bunların hepsinin sosyal kurallara uygun bir şekilde ağırlanması gerekiyordu. Leslie'nin işitme cihazına doğru şeyleri bağırarak söyleyecek doğru insanın bulunması gerekiyordu ve böyle görünmek zorunda kalan genç hanımlar uygun olan bu küçük konuşmaları yapmak zorundaydı. Bu sanatı öğrenmişler ve hiçbir zaman tamamen unutmamışlardı – hoş görünme, misafirlerin memnuniyetini sağlama, uygun sosyal karışımları ayarlama sanatı; aslında insanları memnun etme sanatı. Vir-

* "Hayatının geri kalanı boyunca," der Holroyd, *Lytton Strachey* 1. cilt, s. 404; bu muhtemelen mübalağadır – aslında muhtemelen 1912'ye kadar böyle devam etmiştir.

ginia daha sonraki hayatında bu sanattan bir şeylerin mürekkebine de karıştığını düşünmüştür – romanları yazarken değilse de gözden geçirirken. Burada Virginia kendini çok nazik, o genç hanıma çok benzeyecek şekilde çok saygılı biri gibi hissediyordu.

Bu kolay bir iş değildi. Leslie sosyal açıdan bir problemdi. Bazen eğlenceli olabiliyor ve geçmişten bahsetmekten hoşlanıyordu ama kolay sıkılıyor ve sıkıldığında da kendi kendine homurdanmaya başlıyordu. Leslie'nin homurdanmaları, aslında Hyde Park Gate'teki en şevk kırıcı şeylerden biriydi. Leslie umutsuzluk içinde karısını kaybettiğini homurdanır, banka hesabından şikâyet eder. Ayrıca bir gece ağır ağır merdivenleri çıkarken her basamakta homurdanarak şöyle bağırdığı da söyleniyordu: "Bıyıklarım neden uzamıyor? Bıyıklarım neden uzamıyor?"

Ama Leslie'nin çay saatindeki homurdanmaları genellikle çok daha kötü bir şeylerin başlangıcı oluyordu. Leslie kendi kendiyle yaptığı konuşmaları duyamayacak kadar sağırdı ya da duymuyor gibi yapıyordu.

"Bu genç adam neden gitmiyor?" derdi birden, son derecede duyulur bir sesle. Ya da yine eski arkadaşı Frederick Waymouth Gibbs, yaklaşık yirmi dakika boyunca Kanada Dominyonu'yla ilgili çok fazla bilgi verince, Leslie büyük bir homurtuyla ve kulakları sağır edecek bir fısıltıyla şöyle demişti: "Ah Gibbs, ne sıkıcı adamsın." Sonra genç bir hanım -büyük ihtimalle Kitty Maxse, çünkü kendisi her türlü sosyal yeteneğe sahipti- bu söze içerlemiş (fakat sıkıcılığı da inkâr edilemez) olan Mr. Gibbs'i yine kendine gelmeye tatlı sözlerle ikna ederek onu pohpohlamak zorunda kalmıştı.

Gün her zaman sosyal düzenlemelerle doluydu; Leslie'yi istenmeyen misafirlerden kurtarmak, başka biri geldiği zaman birinin evde bulunmasını sağlamak, Mary Teyze, Kuzen Mia ve benzeri çeşitli facialarla baş etmek gibi düzenlemeler. Ve çay saatinin sosyal sıkıntıları bitince, daha tehlikeli olan akşam yemeğiyle uğraşmak zorunda kalınıyordu. Akşam yemeğinden önce, akşamın daha sonraki saatleri ne kadar sakin geçecek olursa olsun, aile giyinmek için odalarına çekiliyordu. Duckworth kardeşler tabii kusursuz kıyafet-

lerle geliyordu; ancak aldıkları hediyelere rağmen genç hanımlar bunları beğenilecek birer tuvalete dönüştürmekte zorlanıyordu. Yani George'un beğeneceği tuvaletlere; George üvey kız kardeşlerini, bir başçavuşun erleri teftiş ettiği gibi dikkatli ve acımasız bir gözle inceliyordu. Kendi anlayışıyla görgü kurallarının en ufak bir şekilde ihlal edildiğini görürse, mesela Virginia parlak bir fikre kapılarak akşam yemeği elbisesini ucuz yeşil bir perde kumaşından yapmaya karar verdiği zaman, George memnuniyetsizliğini kaba ve zalimce bir şiddetle ifade ediyordu. Ve sonra, akşamın ilerleyen saatlerinde, çay saatiyle akşam yemeği arasını çalışma odasında geçirmiş olan Leslie, Hobbes ya da Bentham'ı okumak ve lületaşından yapılan pipolarından sayılamayacak kadar çok içmek üzere buraya dönünce -bu pipoların her biri yeni olup sadece bir kez kullanıldığından,* şömine paravanası ertesi sabah bunların kırık parçalarından oluşan bir enkazla dolu oluyordu- George da kız kardeşlerini o büyük dünyaya götürüyordu.

George, Vanessa'da acı bir hayal kırıklığına uğradı; Vanessa onun hayatta kazanabileceği başarıları mahvetmeye kararlı görünüyordu. Yanlış adama âşık olmuştu ve George onun kucağına hediyeler döktüğü zaman ona itiraz edecek kadar akılsızca davranıyordu. Aklı başında hangi kız (özellikle de yılda elli pound harçlık alan bir kız) kendisine yelpazeler, kolyeler, elbiseler, çiçekler, gezinti için bir Arap atı ve Londra'daki büyük evlerin yarısına davetiyeler verilmesinden şikâyet edebilirdi? Ama Vanessa ediyordu; buna rağmen itirazları başlangıçta muhtemelen sessiz olmuştur. Aslında Vanessa, üstünde hâlâ Stella için giydiği yas elbisesini -çok güzel dikilmiş bir yas elbisesi- taşıyor olsa da en başta danslara götürülmek hoşuna gitmişti; ama duyguları kısa zamanda değişti ve güzel elbiseleri sevse de öyle bir zaman geldi ki gece elbiselerine bir mahkû-

---

* Tütün sadece erkeklere tanınan bir imtiyazdı. Vanessa ile Virginia'nın babalarının yanında tütün içmeleri yasaktı. Bir keresinde bir hanım onun yanında sigara yakınca, Leslie tarafından kendisine kaba bir tavırla misafir salonunun bar salonu olmadığı söylenmişti. (MH/A 5). Ayrıca bkz. VW, 'Leslie Stephen': *Collected Essays,* IV. cilt, s.79.

mun hüküm kâğıdına baktığı gibi bakmaya başladı. Utangaçtı, beceriksizdi, doğuştan sessizdi, kötü dans ediyordu ama rahatlıkla konuşup dans edebilse bile George'un arkadaşları ona ıstırap verecek derecede sıkıcı geliyordu. George, o soğuk üst sınıf sosyetesiyle zaman geçiriyordu fakat durum sadece Vanessa'nın bu insanlarla konuşacak bir şey bulamamasından ibaret değildi. Bundan daha da kötüsü, Vanessa bizzat George'un çok sıkıcı olduğunu düşünüyordu. Sadece orada bulunmakla bir partiyi mahvedebilirdi. Vanessa sevdiği eski arkadaşlarıyla akşam yemeği yerken, George yemekten sonra davetsiz çıkagelerek ve kız kardeşini eve bırakma vaktine kadar kibar sohbetler ederek akşamı mahvedebilecek biriydi ve ediyordu da. Gerçekten de George'a göre partilerin amacı eğlenmek değildi; kız kardeşleri, eğlenmek için değil, mesleklerini -koca bulmak demek olan o büyük meslek- icra etmek için dışarı çıkarılıyordu. George da zarafet konusunda karar mercii, sansürcü ve eşlikçi olarak orada bulunuyordu. Her eğlenceye bir imtihan gözüyle bakılmak zorundaydı ve başarılarına da acımasız bir sertlikle karar veriliyordu. Karşılaştıkları insanlar hoşlarına gitmeyebilirdi, bunun bir önemi yoktu; bunlar "doğru" insanlardı ve onlarla bir araya gelmek bir görevdi.

Vanessa artık direnmeye başlamıştı. Her gelen davetiye bir mücadeleyi de beraberinde getiriyordu. George yalvarıp yakarıyor, bazen gerçekten ağlamaya başlıyordu, eğer daha fazla hüsrana uğratılmaya devam ederse de suratını asıyordu. Bütün aileyi harekete geçiriyordu -teyzeleri Mary Fisher her zaman güvenilebilecek bir müttefikti- ve bütün aile gürültülü, öfkeli bir şekilde ve defalarca Vanessa'nın nasıl bu kadar aptal, bu kadar inatçı, bu kadar kadına yaraşmaz bir şekilde davrandığını, nasıl George'un cömertliğini reddedecek kadar nankör olabileceğini anlamadıklarını söylüyordu. Ve Vanessa bu işten paçayı sıyırdığını düşünürken bile George'un gizlice onun adına bir daveti kabul ettiğini, sefalet ve bunalımla dolu bir akşama veya bir hafta sonuna daha mahkûm edildiğini öğreniyordu.

1900 yılı dolaylarında, Vanessa'nın muhalefeti öyle sinir bozu-

cu hale geldi ki George, Virginia ile talihinin daha yaver gidip gidemeyeceğini görmeye karar verdi. Ona bir broş vererek Vanessa'nın nezaketsizliğinin kendisinin evden gitmesine sebep olacağını ve -bu söylenmekten ziyade duygusal bir şekilde ima edilmiştifahişelerin kollarında teselli bulacağını söyledi. İyi bir kız kardeşin davranacağı gibi davranıp yüksek sosyeteye girerek kendisini bu korkunç akıbetten kurtarmak Virginia'ya düşüyordu. Daha önce Trinity Balosu'na gitmiş ve orada epey eğlenmiş olan (Thoby'nin arkadaşı Bell sayesinde balo daha da eğlenceli hale gelmişti) Virginia, Vanessa'nın şikâyetlerinin belki de mübalağalı olduğunu düşünerek çok fazla güçlük çıkarmadan George'un isteğini kabul etti.

Çok geçmeden hatasını anladı: Vanessa sıkılmıştı, Virginia ise dehşete düştü. Ne de olsa uzun zamandır yabancıların yanında bulunmaya katlanamıyordu. Şimdi ise "kibar sosyete"nin çok sıkıcı bir kesiminin bütün mensuplarını karşısında bulunca, Stella'nın verdiği derslere rağmen, hiç de zarafetle dans edemediğini ve bir balo salonunda hiç de rahat sohbet edemediğini gördü. Utancın verdiği acılardan, dans edecek bir kavalye bulamadığı zaman sefalet ve aşağılanmayla geçen akşamlardan, çıkmaza girerek yüzünü kıpkırmızı eden ve onu dilsiz bırakan korkunç derecede anlamsız sohbetlerden geçmişti.*

> ... İşin aslı, birbirimize de sık sık söylediğimiz gibi biz fiyaskoyuz. Gerçekten sosyetede kendimizi gösteremiyoruz. Bunun nasıl yapıldığını bilmiyorum. Popüler değiliz – köşelerde oturuyor ve bir cenaze töreninin özlemini çeken dilsizler gibi görünüyoruz. Ama bu hayatta daha önemli şeyler de var – duyduklarımdan anlıyorum ki bir sonraki dansta dansa kaldırılmayacağım....

---

* Yirmi beş yıl sonra şöyle yazıyordu: "Ateş geldi ve yanında partilerin o izah edilemeyecek derecede tatsız hatıralarını ve George Duckworth'ü de yanında getirdi; bir otobüsün tepesinde Park Lane'den geçerken hissettiğim bir korku bugün bile peşimi bırakmıyor ve aklıma Lady Arthur Russell ve diğerleri geliyor. Her şeye duyduğum sevgiyi yitiriyorum..." AWD (Berg), 25 Mayıs 1926.

George'un bütün sosyal emellerine rağmen gerçekte hayli bir beceriksiz olması her şeyi daha da kötüleştiriyordu. Bir hafta sonu Vanessa'yı Chamberlain'larda kalmaya götürdüğü zaman, eve yanlış vakitte gitmişler ve uşakların kapısından girmişlerdi. Virginia bir akşam çok daha dehşet verici bir yanlışlığın yapıldığını hatırlıyordu.

Bu sefer George, Virginia'yı dul Carnarvon Kontesi ve onun kız kardeşi Littlecote'lu Mrs. Popham'la birlikte akşam yemeği yemeye götürmüştü; akşam yemeğinden sonra da tiyatroya gidilecekti. Akşam gayet güzel başladı; iki hanım nazik kişiler gibi görünüyordu ve Virginia konuşmak istedi. Aslında konuşmasına kendinden emin bir serbestlikle başlamıştı. Söylediğine göre insanın duygularını ifade etme ihtiyacını anlaması gerekiyordu. Lady Carnarvon, Platon'u okumuş muydu? Eğer okuduysa hatırlayacaktı ki...

Burada Virginia korkunç, dehşet verici bir şey söylemişti. Ne olduğunu hiç bilemeyeceğiz ve belki de sadece gereğinden fazla konuşuyordu; ama Virginia'nın her zaman karşısındakilerin kim olduğunu unutmak gibi korkunç bir alışkanlığı vardı ve Platon, yirminci yüzyılın ilk yıllarında kolaylıkla, Lady Carnarvon veya Mrs. Popham'ı dehşete düşürebilecek ve genç bir hanıma hiç uygun olmayan konulara gidebilirdi. Gerçekten de George'un daha sonra onu kınarken söylediği gibi: "Onlar genç hanımların *bir şey* söylemesine alışkın değiller." Her ne söylediyse, Virginia, ancak George'un yüzünün utançtan kıpkırmızı olduğunu görünce hatasının farkına vardı. Hemen yeni bir konu açıldı ve Virginia yine başarısız olduğunu anladı.

Ama felaketlerle dolu bu akşamın sonu daha gelmemişti. Fransız aktörlerinin oyununa biletleri vardı. Pardösülerini giyerek çıktılar; Virginia o sırada hâlâ yüzü utançtan yanıyor olsa da, Mrs. Popham'ın sıkıntılı karşı koyuşlarına rağmen George'un salon direklerinin birinin arkasında davetlisine ateşli bir öpücük verdiğini görmüştü. Ve sonra oyun başladı. Başlangıçta Virginia öyle üzgündü ki sahnede neler olduğunu fark etmiyordu bile; ayrıca Fransızların konuşmaları da onun duyamayacağı kadar hızlıydı; ama bir yerde

olaylar öyle hareketli hale geldi ki dikkatini çekti. Bir adam odanın etrafında bir kadını kovalıyordu ve onu yakaladı, kadın kanepenin üstüne düştü, adam onun üstüne atlarken bir yandan da düğmelerini çözüyordu ve perde kapandı.

Lady Carnarvon, Mrs. Popham ve George dehşet içinde ayağa kalktılar; hep birlikte aceleyle yerlerinden kalkarak Virginia'yı önlerine katıp sokağa çıktılar ve burada hanımlar bir kupa arabasına binerek gittiler.

Virginia'ya ve kuşkusuz kız kardeşini böyle bir eğlenceye götürerek yaptığı kendi sosyal ahmaklığına çok kızan George, buna rağmen akşamın sosyal görevlerinin sona ermediğini düşünüyordu. İki kişilik bir arabayla Melbury Road'a, Holman Hunt'larda verilen bir akşam partisine gittiler; burada Üstadı etrafında büyük bir topluluğa, imparatorluğun büyük şehirlerini dolaştıktan sonra yakın bir zamanda kendi stüdyosuna geri dönmüş olan *The Light of the World*'ün yüksek vasıflarını izah ederken buldular. Virginia burada en azından yakışıksız davranışlar konusunda daha rahat olabilirdi ama bu da uzun sürmeyecekti. O gece, yatak odasında George'un heyecanlı sarılışlarına bir kez daha katlanmak zorunda kaldı.

Bu olay, Virginia'nın bu dönemde George ile ilişkilerinden çıkardığı resmi görmemize yardımcı olabilir. Virginia kendisini George'un sosyal emellerinin savunmasız kurbanı olarak görüyordu. Aşağılanmış, korkutulmuş ve topal bir köpek gibi, George kendi önüne sirk çemberini koyarsa onun içinden atlamaya zorlanmıştı. Sanırım bu resim gerçeğe uygundur ama resmin tamamı da bundan ibaret değildi. Virginia, George'un cinsiyetine saygı gösteriyor, onun otoritesi karşısında siniyordu; kendi fakirliğinin ve onun zenginliğinin farkındaydı ama asla ona zayıflıkla boyun eğmedi.

Çocukken, bilmiyorum hangi yaşta, Duckworth'lerin tarihini yazmıştı. Bu tarih kayıptır ama girişi şuna benzer bir şeydi:

> Bir gün, William Rufus New Forest'ta avlanırken bir ördek vurdu. Ördek bir havuzun ortasına düştü ve kimse havuza girip onu oradan alamadı ama gayretli ve küçük bir erkek uşak, suya girerek ku-

şu alıp getirdi. Kral kılıcını çekerek çocuğa şu sözlerle unvan verdi: "Kalkın Sir Duckworth, çünkü siz şüphesiz pek çok ördeğe değersiniz."*

Bu hikâye George ve Gerald'ı hiç eğlendirmemişti ve bu küçük *jeu d'esprit*'nin** onların canını yakmak için uydurulduğu tahmin edilebilir. Bu espri, tatlı bir dille ama kötü niyet olmadan Virginia'nın Duckworth'lere biçtiği değeri ifade eder. Virginia küçük yaştan itibaren aile miraslarının Duckworth'lere güzellik verse de zekâ vermediğine inanıyordu. Bu açıdan Stephen'ların keskin zekâsı daha değerliydi. George ve Gerald ile kolaylıkla alay edilebiliyordu ve Virginia böyle bir fırsatı kaçıracak insan değildi; sosyal gafları kendisine acı verse de, George'a daha büyük bir acı verdiğini fark ederek büyük ihtimalle bunlardan biraz memnuniyet de duyuyordu. Bir seferinde, bir partide tam ev sahibesine veda ederken paçalı külotu yere düştü. Virginia onu bir bohça halinde toparlayarak elinden geldiği kadar aceleyle oradan ayrıldı ama Hyde Park Gate'e gelip George'u evde bulunca, misafir salonuna giderek başına iş açan bu kıyafeti onun suratına savurdu. George öfkeden tek bir söz bile söyleyemedi.

Ama yine de sıkıntıları gayet gerçekti. Bu sıkıntılarla dalga geçerek onlar sayesinde George ile alay edebiliyordu, ama bu kendisiyle Vanessa'nın, kendi deyişiyle "fiyasko" olduğu gerçeğini değiştirmiyordu. Bu dönemde yazdığı bir yazıda Virginia, başarısızlığını ele alıyor ve sonra danslarda kendilerini gösteren erkek ya da kadınların meziyetlerinden bahsederek devam ediyordu. Virginia burada adaletli davranmaya itina göstermiştir. Sosyal açıdan başarılı insanların yapmacıklığı, açık samimiyetsizliğinin ayıplanmayı hak ettiğine dair genel olarak kabul edilen görüşü reddeder. Bu, memnun etme ve memnun edilme arzusunu temsil eder ve bu da en nihayetinde kötü bir şey değildir: aksine bu zarafet gösterilerinde bir ce-

---

* Duckworth soyadı kelimesi kelimesine çevrildiğinde "ördeğe değer" gibi bir anlama gelir. (ç.n.)

** Espri. (ç.n.)

saret, bir insanseverlik vardır. Ciğer mundar değildir ve yine yakın bir arkadaşına şöyle yazmıştır:

> Geçen hafta *Two Dances*'a gittim ama sanırım Tanrı bana anlaşılmaz bir şekilde başka bir kader tayin etmiş. Adrian ile ben vals yaptık (Polka eşliğinde!) ve Adrian, insanların nasıl dansla eğlenecek kadar aptal olduklarını anlayamadığını söylüyor -ve ben de bunu nasıl yaptıklarını anlıyorum ama gerçekten bütün genç hanımların başka bir gezegen kadar uzakta olduklarını hissediyorum- bu da çok üzücü. Gerçekten iyi dans edebilmek için bütün o derin Yunanca bilgimi feda ederdim – Adrian da bunun için sahip olduğu her şeyden vazgeçerdi.

Ama Virginia her zaman sosyal bakımdan başarısızlık göstermiyordu; George'un hayal ettiği gibi olmasa da başarılı olma arzusu mevcuttu. Akıl ve güzellikten epey iyi bir pay aldığının farkında olan çok az kız, Virginia'nın kendisini kapısında bulduğu *beau monde*'u* toptan reddedebilirdi. Virginia bu dünyadakilerin çoğunun aptal olduğunu gayet iyi görüyordu; George'un anladığı anlamıyla başarının epey can sıkıcı bir şey olduğunu da görüyordu. Virginia'nın Kibar Sosyete'de tiksindirici ve ürkütücü bulduğu çok şey vardı ama burada sevdiği bir şeyler de her zaman olmuştu. Her şeyin merkezinde olmak, çok büyük güce sahip olan ve bazı lütuf ve imtiyazları doğal kabul eden insanları tanımak, süsleyen ve süslü dünyaya karışmak, kâhyanın Shakespeare hayattayken bile eskimiş olan bir ismi ilan ettiğini işitmek... Bunlar Virginia'nın tamamen kayıtsız kalamayacağı şeylerdi. Virginia aslında romantik bir ukalaydı. Bunun başka değerleri bozmasına hiçbir zaman izin vermese de bu yönü onun hayatında bir rol -oldukça önemli bir rol- oynamıştır. Virginia gençliğinde, kendisine sempatik gelecek bir şekilde sunulsaydı, rütbe ve modanın dünyasına bakmaya hazırdı; Vanessa da öyleydi. İhtiyaçları olan şey bir rehber, bir zorba değil bir arkadaş, bir erkek değil bir kadındı – Mayfair'i bütün o dehşetlerinden kur-

* Yüksek sosyete dünyası.

taracak ve Kensington'ı güzelleştirecek inceliğe, hayal gücüne ve nezakete sahip bir kadın. Sosyetenin içinde ve sosyete için yaşayan böyle bir insan kuşkusuz bazı noktalarda kısıtlanacaktı ancak bu kısıtlamalar aşılmaya öyle yakındı ki bu utangaç ve zeki bir kızın gözüne fazla gözükmeyecekti. Böyle biri, kibar sosyetenin vaizliğini yapabilir ve adeta bunun hem dünyevi hem ruhani olmasının mümkün olduğuna insanı inandırabilirdi. Virginia, *The Voyage Out*'u yazarken böyle bir kadın karakteri çizmeye çalışmış, *Mrs. Dalloway*'de de böyle bir karakteri daha derinlikli ve kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Gerçek hayatta ise o ve Vanessa bu kadını Kitty Maxse'de bulmuşlardı.

Kitty Maxse, bir Miss Lushington'du; Lushington'ların Stephen'larla, Julia'nın ailesiyle, Hindistan'la, Clapham'la, Baro'yla ve *Preraphaelite* ressamlarla pek çok bakımdan bağlantıları vardı. Mrs. Vernon Lushington, Julia'nın en yakın arkadaşıydı ve Stephen çocuklarını yıllardır tanıyordu. Hatırlanacağı gibi Talland Evi'ndeki orman asmasının altında, Kitty ile Leopold Maxse'yi birleştiren kişi Julia olmuştu. Leo Maxse hastaydı; politikada istediği gibi faal bir rol alamayacak kadar hastaydı; buna rağmen *National Review*'ün editörlüğünü yapıyordu. Zor bir kocaydı; çocukları yoktu. Kitty akıllıydı, onda bir zarafet, düzgünlük ve sevimlilik vardı; mavi gözleri dünyaya yarı kapalı kirpiklerin arasından bakıyordu. Sevimli ve alaycı bir sesi vardı, hep dimdik dururdu.*

Kitty Maxse, bir bakıma Stephen kızlarını miras almıştı. Julia'ya minnet ve derin bir bağlılık duyuyordu; onun kızlarına da annece bir tavır benimsemişti. Büyük dünyayla baş etmekte onun en çok yardımına ihtiyaç duyan kişi en büyük kız olan Vanessa'ydı. Kitty, Vanessa kendisine söylemese bile, George'un Londra Sosyetesi için mükemmel bir rehber olmadığını anlayabilecek kadar hassas bir ya-

* Mrs. Maxse'nin *Mrs. Dalloway*'in kaynağı olduğu kesindir, ama ben romanın eksiksiz bir portre sunduğunu ya da böyle bir gayesi olduğunu zannetmiyorum. Mrs. Maxse'yi tanıyan Lord David Cecil hiçbir yakın benzerlik görmemektedir. Virginia, modelini sevdiği zaman onun tipatip portresini çıkarmaya çok yaklaşır. Virginia, Kitty Maxse'yi sevmiyordu.

pıya ve keskin bir zekâya sahipti. Rehberi iyi duygular ve iyi ilkeler olduğundan, Kitty, Stella ölünce gerçekten anlayışlı ve yardımsever davrandı; bundan sonra da Vanessa'nın en yakın iki arkadaşından biri oldu. (Diğeri, Margery Snowden ise üstü başı dağınık, resme büyük bir ciddiyetle eğilen bir resim öğrencisiydi.)

Böylece Kitty'nin yardımlarıyla ve kendi tarzında Vanessa sosyeteye adım attı.

Virginia bu seyahatte epey geride kalmıştı. Ona göre Kitty, Vanessa'nın düşündüğü kadar sempatik biri değildi; belki Virginia biraz kıskanıyordu ama Kitty'de hoşlanmadığı dünyevi bir parlaklık, cilalı bir parıltı görüyordu. Sürekli kendisine Kitty'nin *gerçekten* iyi bir kadın olduğunu söylüyor buna rağmen karşısına çıkınca Kitty ona itici geliyordu. Ama Virginia da kadın aristokrat çevresine kesinlikle girmiştir; bu çevre, George'un vakit geçirdiği çevre kadar parıltılı olmasına rağmen ondan daha rahat ve daha az gösterişçiydi. Lady Bath ve kızları Beatrice ile Katherine Thynne (Lord Cromer ile evlenmiştir) ve arkadaşları Lady Robert Cecil; bu kişiler Virginia'nın gözünde sadece rütbe, güzellik ve rahatlık, iyi bir terbiyeye değil, aynı zamanda kendisini büyüleyen doğal bir lütuf olan bir tür tembelliğe meyilli dünyaya dönük bir ihtişama da sahipti. Virginia onlarla epey görüşmüş ve onlarla birlikte olmaktan büyük zevk almıştır, ancak buraya girerken ona rehberlik eden kişi Kitty değil, kendi arkadaşlarından biriydi.

Bu önemli arkadaşlığa geçmeden önce Stephen ailesi için 1900, 1901 ve 1902 yıllarının üzüntüyle ancak çok da önemli hadiseler olmadan geçtiğini kaydedelim. 1900 yılında Vanessa ve Jack Hills arasındaki ilişkide bir kriz yaşanmıştı; bundan sonra anlaşıldığı kadarıyla Jack onunla olan bağlarını yavaş yavaş, kendi kendine koparmıştır. Her halükârda bu mesele, tahmin edileceği gibi, kahramanlara ve Virginia'ya acı vermeden de kapanmamıştır. George herhalde bu durumdan memnundu ama kendi ilişkileri çok iyi gitmiyordu. Lady Flora Russell'a âşık oldu ve onu etkilemek için *Love in the Valley*'i (Vadide Aşk) ezberleyerek evlenme teklif etmeye gitti. Ezber konusunda gösterilen bu başarı amacına

erişti ve George eve mektup yazarak nişanlandığını bildirdi. Bu haber, tahmin edilebileceği gibi coşkuyla karşılandı. Virginia onu, "O bir melek," diye yazarak her zamanki lakabıyla imzaladığı bir telgrafla tebrik etti. Telgraf Islay'e vardığında okunan yazı şöyleydi: O YAŞLI BİR KEÇİ. Bu telgraf hoş karşılanmadı ama anlaşıldığı kadarıyla bu nişanın hemen denilebilecek kadar kısa bir süre de bozulmasının sebebi de değildi. George yılgın ve perişan bir halde geri döndü ve söylendiğine göre yaşadığı sarsıntının acısıyla yatağa düştü.

1902 yılı ise Taç Giyme Töreni'ne ve büyük nişanların dağıtılmasına sahne oldu. Leslie'ye Yüksek Şövalye Örgütü Komutanlığı teklif edildi. Görünüşe göre Leslie böyle bir onuru kabul etmeyi pek istemiyordu fakat anlaşıldığı kadarıyla çocukları ve Thoby ona bu konuda ısrar etmişlerdir. Aynı yılın daha önceki bir döneminde Leslie hastalanmış ve Sir Frederick Treves'e muayene olmuştu; Treves de ameliyat olmasını tavsiye etti. Onun tam olarak ne söylediğini bilmiyoruz ama Leslie şöyle yazmıştır: "Bunun yolculuğumun sonuna geldiğine dair bir uyarı olduğunu düşünüyorum." Aslında Leslie kanser olduğunu büyük ihtimalle biliyordu. O yılın sonunda en büyük oğlüna şöyle yazmıştır: "Sanırım sana durumumu açıkladılar. Hastalığın artık giderek kötüleştiği gerçeğini -bu bir *gerçek*- kabul etmediklerini zannediyorum."

O yaz aile yine Fritham'daydı. Buraya üçüncü kez kalmaya gidiyorlardı. Gençler New Forest'ta ata binmenin keyfini çıkarırken Sir Leslie de, her ne kadar hastalığından dolayı evden pek uzaklaşamasa da burayı seviyordu. Buradaki misafirleri arasında Clive Bell ve Virginia açısından daha önemli olan Violet Dickinson vardı.

Violet Dickinson, Duckworth'lerin arkadaşıydı ve önceden Stella ile samimiydi; *Quaker* olmuştu fakat aristokratlarla bağlantıları olan bir *Quaker*'dı: Eden'lerle akrabalığı vardı. Leslie'nin kaydettiğine göre "tek kusuru bir seksen iki boyunda olması"idi. Leslie'nin gözlemlediğine göre Violet "kızlar tarafından çok seviliyordu; bütün gün onun etrafında dolaşıyorlar ve onunla hiç durmadan edebiyat veya başka meseleleri tartışıyorlardı." Bu hayranlık karşı-

lıklıydı ama Virginia'nın Violet'tan neden bu kadar etkilendiğini söylemek çok kolay değildir. Violet'ın Fritham'a yaptığı bu ziyaret sırasında, arkadaşlıkları oldukça yeniyken, Virginia Violet'ı şu sözlerle tasvir etmeye çalışmıştır:

> Ona odasını gösterdik ve uzun seyahatten dolayı üstü başı epey kirlendiğinden temizlenmesi için yalnız bıraktık. Violet akşam yemeğine rahat, zarif ve resim kadar güzel bir kıyafetle indi – uzun boyuna ve yüzünün biraz komik olmasına rağmen bedenini bir vakarla taşıyor. Her zaman uygun ve ahenkli kıyafetler giyiyordu – ama bu kıyafetlerin bir mevsimden fazla kullanıldığını da saklamıyordu. Violet gerçekten de pek çok bakımdan oldukça açık biriydi; sürekli konuşuyor, gülüyor ve konuşulan her konuya gençlere yakışan bir şevkle giriyordu. İnsan ancak bir süre geçtikten sonra onun kişiliğini tam olarak anlamaya başlıyordu – kesinlikle her şeyin neşe ve keyiften ibaret olmadığını görüyordu. Onun da bunalımlı zamanları ve aniden ilgisizleştiği anlar vardı ama bunun ardından her zaman çabucak neşeli bir ses geleceği de doğrudur. Onun büyüsü de genelde bundan kaynaklanıyor – ...* Ona üstünkörü bakan birine sanırım çok neşeli, biraz çatlak, delişmen biri gibi görünecektir – hayattaki rolünün biraz gülünç, canayakın ve her grup içinde başarı kazanmak için hesaplanmış olduğu düşünülecektir. Violet'ın, çoğu toprak ve unvan sahibi olan geniş bir tanıdık çevresi var. Violet bu kimselerin kır evlerinde her zaman ağırlanır ve hepsi tarafından da çok seviliyor gibi görünmektedir. Violet 37 yaşında ve çok güzelmiş gibi davranmıyor -kendini çok iyi tanıyor ve sizin de tanımanıza izin veriyor- hatta ağaran saçlarından gülerek bahsedecek ve yüzünü çok gülünç şekillere sokacak kadar zahmete bile giriyor. Fakat burada kalan bir gözlemci onu her yerde kabul gören ve hiçbir yerde vazgeçilmez olmayan o akıllı, her ortama uyum sağlayan orta yaşlı hanımlardan biri olarak görecektir – böyle bir gözlemci gerçekten de yüzeyseldir.

Bu elyazması metin bu noktada sona erer ya da daha doğrusu yazıldığı sayfa kesilip atılmıştır.

---

* Bu kısım asıl metinden çıkarılmıştır.

Virginia'nın Violet'a yazdığı çok sayıda mektup saklanmıştır. Bunlardan modern okuyucunun kolayca anlayacağı gibi, -bu durum Virginia tarafından pek açık bir şekilde bilinmese de- Virginia âşıktı ve aşkına da karşılık bulmuştu. Çünkü bu mektuplar tutku dolu, büyüleyici, eğlenceli, utandırıcı mahrem şakalar ve sevgi sözcükleriyle doludur; Virginia'nın kendisine lakaplar uydurduğu, kendisini utangaç, biraz vahşi bir hayvan, okşanıp sevgiyle bağrına basılması gereken bir ev hayvanı gibi gördüğü mektuplardır ve mektupları alan kişinin portresi bu mektuplardan çıkartılmaya çalışılır.

Violet kesinlikle çok iyi, mizah anlayışına, zekâya ve sabra sahip bir kadındı. Virginia ona, "Sen bana Mrs. Caryle'ı hatırlatıyorsun," demiş ve sonra onu, sevdiklerinin ardından çok sıcak bir kalple koşarak akıbetini tehlikeye atmaması konusunda uyarmıştı. Sanırım Violet'ın Virginia'ya bu kadar cazip gelmesinin sebebi, kendisinden çok farklı olmasıydı; Violet'ta erkeklere özgü teklifsiz bir özgüven, neşeli ve soğukkanlı bir denge vardı; yüksek ve insana emniyet hissi veren güçlü bir kuleydi. Ama muhtemelen onda güçten daha fazla bir şey; hakiki bir akıl ve karakter yüksekliği vardı. Alaya katlanabiliyor, büyük bir cömertlikle anlayış ve sevgi gösterebiliyordu. Hiçbiri aptal olmayan, hepsinde de tenkitçiliğe meyil olan diğer Stephen çocukları da onu seviyorlardı. Zannederim onun tepkilerini beğeniyorlardı. Violet her zaman terbiye, nezaket ve sağduyudan yana olmuştur.

Madge Vaughan gibi Violet Dickinson da bir ihtiyaca cevap veriyordu. Çok ihtiyaç duyulduğu bir zamanda anlayış ve denge sağlıyordu. Virginia'nın entelektüel gelişimine çok büyük bir katkısı olduğunu sanmıyorum. Aslında Virginia müsveddelerini eleştirilmek üzere ona göndermiştir (ayrıca arkadaşının şakayla karışık bir biyografisini de yazmıştır) ama ben Violet'ın eleştirilerinin, verdiği teşviklerden ayrı olarak, Virginia için çok önemli olduğundan şüpheliyim. Violet'ın yetenekleri genelde maneviydi, başka ve daha dikkate değer insanlar Virginia'nın hayatına girince bu tutku yavaş yavaş sevecenliğe dönüştü. Bu arkadaşlığın bir gönül meselesi ola-

rak görülmesi gerekir ki sanırım aslında burada kalmıştır; bu ilişki doruk noktasındayken yani 1902-1907 yılları arasında oldukça şiddetliydi.

Violet Dickinson'ın yakınlığı imtihana tabi tutulacaktı. O, 1902 yılında Fritham'a geldiği sırada Sir Leslie bir ameliyata girmeyi bekliyordu. Bu ameliyat aralık ayından daha sonraya ertelenemedi; Leslie'nin yaşayıp yaşamayacağı belli değildi ama aslında Leslie epey iyileşmiş, çocuklarının Noel'i neşeyle kutlamasına imkân sağlayacak kadar iyi olmuş ve ocak ayında eve dönmüştür. Fakat 1903 yılının nisan ayında Dr. Seton ile hemşire, hastalığın yayıldığını ve hastanın çok yakında öleceğini açıkça gördü. Bu haber Vanessa'ya verildi; o da kardeşlerine haberi verdi ve Sir Leslie'nin mümkünse bundan haberi olmamasının en iyisi olacağını düşündü.

Seton'un raporundaki "çok yakında" kelimesi, hastayı mayıs ayında gören ve ona altı ay ömür biçen Treves ile daha kesin bir anlam kazanmıştı. Ölümünü mümkün olduğunca kolaylaştırmaya çalışmaktan başka yapabilecekleri bir şey yoktu. Bu, herkes için hüzünlü ve üzücü bir dönemdi ama sanırım çocuklardan hiçbiri Virginia kadar acı çekmemiştir. Hepsi de merhamet ve suçluluk duydu. Öksüz kalmaktan hepsinden daha fazla rahatlık duyan -hatta memnun olan- Vanessa, babası öldükten sonra rüyasında cinayet işlediğini görmeye başlamış ve Freud'dan hiç haberi olmamasına rağmen, kurduğu bu bağlantının farkına vararak bu rüyalara son vermiştir. Thoby de kuşkusuz üzgündü ama iyimser kişiliğiyle, geleceğe yönelik pek çok umut dolu planlarıyla, bu iş ona büyük bir darbe indirmedi. Adrian ise babasını çok az severdi. Ama Virginia; Leslie'nin Vanessa'ya davranışları karşısında nefret ve öfke duymasına, içerlemesine rağmen aynı zamanda babasına çok derin bir sevgi de besliyordu. Leslie'nin ölmek istemediğini çünkü çocuklarının en sonunda onları tanıyabileceği ve tanırken sevebileceği bir yaşa geldiklerini görüyordu. Leslie onların ne olacağını görmek istiyordu. O haliyle artık zorba olamazdı ve zorbalıkları da unutulabilirdi. Onunla Virginia arasında özel bir bağ kurulmuştu. Virginia onu seviyor, o da bazen ona karşı özel bir şefkat duyuyordu. "Ginia,"

diye yazıyordu, "bana hâlâ iyi davranıyor ve büyük bir teselli oluyor." Ve yine: "Bu kız insanı büyüleyebiliyor." Bu nedenle bu duygu karmaşasını Virginia, en şiddetli ve perişan edici bir şekilde duymuştur.

O yaz Salisbury yakınlarındaki Netherhampton House'a gittiler. Sir Leslie hâlâ az da olsa yürüyebiliyordu ve Virginia onu Wilton'a ve Stonehenge'e götürdü. Sonbaharda, kadın yakınlardan oluşan o her zamanki koro yine feryatlar ederek Hyde Park Gate'e geldi. Ölmekte olan adamın onları tahammülsüzlükle karşılaması normaldi:

> Beni görmeye gelen sevecen hanımlar çok fazla değil ve onların beni epey sıkacaklarından korkuyorum. Birisi az önce buradaydı; o kadar hızlı konuşuyordu ki en sonunda onu buradan gönderebilmek için elimden geldiğince yorgun görünmek zorunda kaldım.

Caroline Emelia da onu görmeye gelmiş ve söyleyecek hiçbir şey bulamamıştı. Leslie, sıkıldığını açıkça gösteren bir tarzda homurdandı ve Caroline, burnunu çekerek ve sarkık yanaklarından aşağı gözyaşları dökülür halde aşağı indi. Kitty Maxse hemen dönüp Leslie'nin onunla neden bu kadar uzun zamandır görüşmediğini sordu. Virginia'nın yorumu da, "Pek revaçta," oldu. Anny Hala da sürekli gelen misafirlerdendi; neşesi gayet yerindeydi ve Leslie'nin çok kısa zamanda iyileşeceğinden hiç kuşkusu yoktu – onu gözleyen bir kişiye onun bu neşe dolu iyimserliği çok zalimce gelmiştir. Ardı arkası hiç kesilmeyen görüşmeler arasında kalan bir beyefendi ve bir hanım misafir odasında, birbirleriyle tanıştırılmadan sessizce oturuyorlardı. En sonunda adam şöyle dedi: "Ben Henry James." "Ben Violet Dickinson," diye cevap verdi hanım ve sohbetleri böyle sona erdi.

Ancak pek çok, hatta gereğinden fazla sayıda kişi yukarı katta ölmekte olan sağır adama veda ettikten sonra onun kızlarına içlerini dökme ihtiyacı hissediyordu. Kendileri ağlıyor ve Stephen kızlarının da kendileriyle birlikte ağlaması gerektiği konusunda ısrar ediyorlardı. Akrabalar her zamankinden daha fazla ve daha sulugöz görünüyorlardı. Virginia şöyle diyordu: "Üç sabah boyunca elimi

tutarak duygularımı dışarı çıkarmaya çalıştılar – ama hiç de başarılı olamadılar. İyi insanlar, biliyorum ama eğer erdemlerini, sevgilerini ve başka her şeylerini kendilerine saklasalar daha merhametli davranmış olurlar." "Bu hastalık," diyordu Virginia, "insan doğasının duygusallık ve faydasızlık bakımından nasıl olabileceğini gösteriyor." Virginia bu isyankâr duyguları kendi içinde saklayamıyordu. Adeline Teyze (Bedford Düşesi) ile araları bozulmuş ve Virginia'nın akrabalarına karşı görevini yerine getirmediğini düşünen Mary Teyze ile de kavga etmişlerdi. Bu, sıkıntının giderek tırmandığı ve adeta katlanılamaz hale geldiği bir zamandı. "Neden ölmesi gerekiyor? Ve ölmesi gerekiyorsa neden ölemiyor?" Virginia kabaca bunları hissediyordu. Ölüm bu eve yabancı değildi ama daha önce hiç bu kadar ağır adımlarla gelmemişti.

Leslie'nin ölmekte olduğu apaçık ortadaydı ve bir süre sonra ölmeyi istediği de belliydi ama ölüm hâlâ gelmiyordu. Sir Frederick Treves'in biçtiği altı aylık müddet sona eriyordu. Hüzünlü bir Noel'i kasvetli bir Yeni Yıl takip etti. Noel arifesinde Sir Leslie her yıl yaptığı gibi Milton'un *"Ode on the Nativity"* adlı şiirini ezberden okumaya çalışmıştı. Şiir hâlâ hatırındaydı ama konuşamayacak kadar güçsüzdü.

Ocak ayında bir kriz geldi ama bu kriz bile uzun sürdü ve ölüm nihayet geldiğinde tarih 22 Şubat'tı.

BEŞİNCİ BÖLÜM
1904-1906

Babaları ölmeden önce bile, Stephen çocukları Hyde Park Gate'ten kaçıp gitmek gerektiği konusunda hemfikirdi. Tam ve daimi bir taşınma zaten düşünülüyordu ama en acil ihtiyaç, âdetler yerine getirilir getirilmez, o karanlık ve herkesin girip çıkabildiği matem evinden kaçmaktı. George ile birlikte Pembroke sahilindeki Manorbier'e gittiler; bu yabani ıssız yeri belli ki hepsi seviyordu çünkü yine geleceklerdi. Aslında Virginia'nın ileriki yıllarda buraya dönüşü bu civarın iyileştirici gücünün epey takdir edildiğini göstermektedir çünkü Virginia mutlu değildi, en azından genelde mutlu değildi. Diğerleri kuşlarla ya da manzara temalarıyla ilgilenirken, o yazmaya başlamış ve ne hakkında yazmak istediğine dair ilk sezgilerini burada hissetmişti.*

* "(On altı yaşındayken) ... Bilinecek her şeyi bilmeyi ve bir kitap yazmayı arzu ediyordum – kitap ama ne kitabı? Bu hayal yirmi bir yaşındayken Manorbier'de, deniz kıyısında yürürken daha açık bir şekilde kafamda belirdi." AWD (Berg), 3 Eylül 1922.

Ama artık yazmak iyi gitmiyordu, hiçbir şey iyi gitmiyordu, nasıl gidebilirdi ki? Babasını kaybetmişti ve geçmişte düşündüğü zaman korkunç gelen bu hadise şimdi çok daha yürek burkucu, trajik bir şey gibi geliyordu. Virginia, babasının yaşamak istediğine ve onunla kendisi arasındaki gerçek ve mutlu ilişkinin daha yeni başladığına her zamankinden daha şiddetle inanıyordu. Onun için hiçbir zaman çok şey yapmamıştı; babası yalnızdı ve Virginia ona ne kadar değer verdiğini hiç söylememişti. Geceleri rüyalarında onun yine hayatta olduğunu ve ona söylemek istediği her şeyi söyleyebildiğini görüyordu. Yürüyüşlere çıktıkları zaman, eve döndüklerinde hep babasını, onları beklerken bulacaklarını düşünüyordu. Babasının hataları unutulmuştu ama nezaketi, zindeliği ve zekâsı unutulmamıştı.

Bütün bunlar, gayet doğal bir üzüntü ve sevdiğimiz kimseler öldüğü zaman örneklerine pek de az rastlanmayan bir suçluluk duygusu uyandırıyordu; ama bir şey daha vardı – şiddetli bir öfke. Virginia, taziye mektuplarına, ölüm ilanlarına öfkeleniyordu – bunlar asıl söylenmesi gerekeni söylemiyor, babasının nasıl biri olduğunu kesinlikle anlatmıyordu. Virginia bunlardan başka, kardeşlerine ve aslına kendisine de öfke duyuyordu. "Merak ediyorum, nasıl böyle yaşamaya devam ediyoruz," diye yazıyordu, "bütün gün böyle şen şakrak." Bu hiddetle sadece Violet Dickinson ve Janet Case'e yazabiliyor ve onlara, hislerine dair bir şeyler -çok şey değil- anlatabiliyordu. Onun acısı, daha sonra kendisinin de farkına vardığı gibi, hummalı, hastalıklı, onu etrafından tecrit edip korkutan bir histi. Yazma teşebbüslerinde, daha sonra kendisinin de söyleyeceği gibi, şuna çalışıyordu: "Bir şeyim olmadığını kendime ispat etmek – ki öyle olduğundan korkmaya başlamıştım."

Stephen'lar, belki de onun durumundan dolayı daha köklü bir değişikliğe karar verdi. Manorbier güzeldi ama eğlenceden mahrumdu. Gerald Venedik'e, Violet Dickinson Floransa'ya gidiyordu; onlar da İtalya'ya gitmeye karar verdiler. Kutsal Cuma günü denize açıldılar; trenleri bir tipide St. Gotthard'dan geçti ama Como'da

güneş parıl parıldı ve iki günlük seyahatin sonunda bir gondola atladılar.

Seyahat esnasında yorgunluklar ve can sıkıcı hadiseler yaşandı: Humphry Ward'lar da trendeydi; Gerald bazen huysuzluk ediyordu, böyle bir seyahat için mükemmel bir yol arkadaşı olduğu söylenemezdi.* Ve sonra, oda ayırtmadıklarından gece yarısı yatacak bir yer bulmak için bütün Venedik'i dolaşmak zorunda kaldılar. Fakat Bolonya'dan uzağa hiç gitmemiş olan Virginia şaşkın ve halinden memnundu. Bir-iki gün o ve aslında hepsi çocuksu bir hayret ve neşe içindeydi; buranın gerçek olduğuna inanamıyorlardı.

Memnuniyet verici bu ara kısa sürdü; yabancı ülkelere seyahat, kafayı dağıttığı kadar bir soğukkanlılık imtihanıdır da. Vanessa'nın Tintoretto'yu keşfederken, Ruskin'e kusur bulurken ve manzaraya genelde, Virginia'nın ortak olamadığı mesleki bir ilgiyle yaklaşırken güzel vakit geçirdiğine şüphe yoktu fakat on gün sonra Venedik'ten ayrılmaya o bile hazırdı. Şehirde kendilerini kafese kapatılmış gibi hissetmişlerdi ve biraz yeşillik görmeyi özlüyorlardı. Floransa'ya gittiler ve burada birkaç eski dost buldular -hepsinin de sevdiği Rasponi'ler- ama onlardan başka Lyttelton'lar, Humphry Ward'lar, Carnarvon'lar, Prinsep'lar, hatta Minna teyzeleri. İtalyanları ilk görüşünde memnun olan Virginia şimdi hayal kırıklığına uğramıştı.** Ayrıca çok fazla Alman ve "otellere musallat olan tuhaf bir ırk – karanlıkta ortaya çıkan yaratıkları andıran, cüce gibi kadınlar" da vardı. "Bir otel kara bir mağara gibi." Tabii bunları telafi eden şeyler de vardı; ancak Vanessa'nın mektupları Virginia'nınkilerle karşılaştırıldığında, ablanın sevme-

---

* "Her nedense Gerald, hiçbir zaman benim kafamdaki Venedik manzarasına ait olmadı." VW, Violet Dickinson'a, (Mart 1904).

** "... Seyahatimiz pek keyif verici değil, bu yüzden gerekenden fazlasını istiyoruz. Demiryollarıyla, dükkânlarıyla, dilencileriyle ve pek çok âdetiyle bundan daha *kaba* bir millet yoktur. Sevgili karakurbağam, nazik bir hanım bazen nereye bakmalıdır?" VW, Emma Vaughan'a, 25 Nisan 1904.

diği, kardeşi de memnun eden adeta hiçbir şey yok gibi görünmektedir.

Onlarla Floransa'da buluşan ve bir süre Vanessa ile Virginia'nın yanında kalan Violet Dickinson'ın ve hepsinin birlikte epey sıkıntı çektiği anlaşılmaktadır; Virginia'nın deyişiyle "huysuzluk nöbetleri" başlamıştı. Nisan sonunda hep birlikte dönüş yolculuğuna başladılar. Bir hafta Paris'te mola verdiler ve burada Beatrice Thynne'yi buldular. Büyük bir cesaretle kafeteryalarda oturup sigara içtiler ve iki genç adamla konuştular: Thoby'nin arkadaşı Clive Bell ve *onun* arkadaşı Mr. Kelly (sonradan Sir Gerald Kerry, P.R.A.). Bunlar Paris için harika rehberlerdi: Salon'a, *Chat Blanc*'a ve Rodin'in stüdyosuna gittiler. Aslında Paris hayatını bütün güzelliğiyle tattılar; ama yine esas zevk Vanessa'ya aitti.

Zannederim bu, yaklaşmakta olan fırtınanın bir habercisiydi. Vanessa istediği şeye kavuşmuştu – özgürlüğüne. Artık istediği gibi resim yapabilir, istediği kişiyle görüşebilir, istediği gibi yaşayabilir ve kuşkusuz, kimle isterse onunla evlenebilirdi. Babasına bakmaktan ve onun huysuzluğundan kurtulmaktan duyduğu mutluluk gün gibi ortadaydı. Vanessa'nın memnuniyeti apaçık ve şüphe götürmezdi. Sir Leslie'nin uzun aylar süren son hastalığından dolayı duygusal açıdan gergin, bitkin ve hiddet dolu olan, kendini hâlâ suçlu hisseden ve hâlâ teselli bulamayan Virginia için ise bu tahammül edilemez bir durumdu.

Bilmiyoruz ama doğru olması muhtemel tahminlerimize göre, baş ağrıları, kalbinde ani asabi çarpıntılar vardı ve aklıyla ilgili bir sorun olduğuna dair kanaati giderek kuvvetleniyordu. Mayıs ayında bir şeyler, kendisine rahat vermeyen düşüncelerini meşgul edecek büyük ve somut bir şeyler üzerinde çalışmaya müthiş bir arzu duyuyordu. Londra'ya döndüklerinin ertesi günü, Emma Vaughan bazı mektupları ödünç almaya geldiği zaman, Virginia ne dediğini ya da ne yaptığını bilmez haldeydi.

Bundan sonra gelen sinir kriziyle, Virginia, geçen aylarda görülen belirtilerin müthiş yoğunlaştığı bir kâbus dönemine girdi. Vanessa'ya duyduğu güvensizlik ve babası için duyduğu üzüntü

çılgınca bir hal aldı, hastabakıcıları -üç kişi vardı- canavara dönüştü. Çılgınca şeyler yapmasını telkin eden sesler duyuyor, bunların fazla yemekten ileri geldiğine ve kendisini aç bırakması gerektiğine inanıyordu. Bu buhranlı durumda en ağır yük Vanessa'nın omzundaydı ama Violet Dickinson'ın da Vanessa'ya büyük yardımları oldu. Violet Dickinson, Virginia'yı Burnham Wood'daki evine götürdü ve Virginia ilk intihar teşebbüsünü burada gerçekleştirdi. Kendisini pencereden attı ama pencere ona ciddi bir zarar gelmeyecek kadar alçaktı.* Burada da hasta yatağında yattı ve Yunanca öten kuşları dinleyip Kral VII. Edward'ın akla gelebilecek en müstehcen dille konuşarak açelyaların arasında gizlendiğini hayal etti.

Bütün yaz deli gibiydi. Burnham Wood'dan ancak eylül başında ayrılabildi; incecik ve sarsılmış bir halde de olsa Vanessa ile sakin sakin oturabilecek kadar aklı başındaydı. Stephen ailesi o yazı Nottinghamshire'daki Teversal'da geçirdi. Virginia burada kısa mektuplar yazabilecek, biraz tenis oynayabilecek ve yürüyebilecek haldeydi. Ona, daha önce Sir Leslie'ye bakmış olan hemşire Traill bakıyordu ve o sırada Virginia, Thoby ile Latince çalışabilecek durumdaydı. Aklı başına gelmişti ama bedensel acılar -baş ağrıları ve nevralji- duyuyordu.

> Ah Violet'ım, eğer bir Tanrı varsa, beni bu son altı aydaki ıstıraplardan sağ salim kurtardığı için ona şükretmem gerek! Şu an hayatımın her ânı bana ne büyük bir neşe veriyor bilemezsin ve tek duam yetmişime kadar yaşamak. Sanırım daha önceki bencillik ve ukalalığımı atabilir ve başkalarının sıkıntılarını daha iyi anlayabilirim. Şu anda babam için duyduğum üzüntü yatışıyor ve hayatı üzücülüğüne rağmen daha değerli kılıyor. Bütün bu zamanlarda benim

---

* Virginia'nın ilk sinir krizi sırasında da (yani 1895'te) kendini öldürmeye çalıştığı söylenmektedir. Ben bununla ilgili bir delil bulamadım ama Virginia'nın 1904'ten önce intihar fikriyle ilgilenmiş olması gayet muhtemel görünmektedir. Kraliçe Victoria'nın cenaze töreninde Jack Hills'e şöyle demiştir: "Jack, sence ben bir gün intihar eder miyim?" (s.i., Lady Hills).

için neler ifade ettiğini sana hiçbir zaman anlatamam -bir kere bunlara sen inanmazsın- ama eğer sevginin bir değeri varsa sende var ve benimki de her zaman senin olacak.

Virginia'nın bu dönemde Violet Dickinson'a yazdığı mektuplar iyimserdir – aşırı iyimser. Virginia, yeniden yazmaya başlamak için sabırsızlanıyor ve kendisinin tamamen iyileştiğine inanıyordu ki aslında o kadar iyileşmemişti. Virginia'nın doktoru ve eski bir aile dostu olan Dr. Savage, çok sakin bir hayat sürmesi ve mümkünse Londra'dan uzakta yaşaması gerektiği konusunda ısrar ediyordu. Ekim ayında Stephen'lar, Hyde Park Gate'e dönerek taşınmak için hazırlık yapmaya başladıkları zaman, Virginia'nın ev taşıma kargaşasından uzak kalması gerektiği düşünüldü. Bu yüzden Virginia, halası Caroline Emelia'nın yanına Cambridge'e gitti. Burada, hâlâ Trinity'de okuyan Adrian ile de görüşebiliyordu (Thoby o yaz mezun oldu). Ortam gayet sakindi çünkü Virginia'nın halasına taktığı isimle *Quaker* ya da "Rahibe", küçük evi Porch'ta hayırseverlikle geçen sessiz bir hayat sürüyordu.

Üstelik Cambridge'de Virginia, kendisine çok uygun, faydalı ve teskin edici bir iş bulmuştu. Tarihçi F.W. Maitland, eskiden St. Ives'da Stephen'larla kalan gençlerden biriydi; Virginia'nın kuzeni Florence Fisher ile evlenmişti. Sir Leslie onu severdi ve bir "biyografi"si olacaksa, Maitland'den yazmasını istemişti. Virginia Cambridge'e gittiği sırada Maitland bu biyografi üzerinde çalışıyordu; kendisi görmeden önce Virginia'nın okuması gerektiğini düşündüğü bazı mektuplar -çoğunluğu anne ile babasının birbirlerine yazdıkları aşk mektupları- vardı ve Virginia bunlardan seçme yapıp nüshalarını çıkaracaktı. Bundan başka Maitland ondan Leslie'nin çocuklarıyla ilişkisini anlatan birkaç sayfa yazmasını istedi; bu ona ait, basılan ilk şey oldu. Virginia'nın ayrıca bundan sonraki bazı bölümlere de kaynaklık ettiğine kesin gözüyle bakılabilir. Maitland'in Leslie'nin eğitim ve ev idaresi konularındaki hatalarını hassasiyet ve ihtiyatlılıkla rötuşladığı bu bölümler, Leslie'nin en sonunda çocuklarına olan sevgisinden başka hiçbir şey hissetmediği ve söylemedi-

ğine dair bir ifadeyle -kuşkusuz Virginia'nın inancını dile getirmektedir- sona erer.

Jack Hills bu konuda tavsiye verdi; Virginia'nın malzeme seçiminde düşüncesizce davranmasından korkuyordu. Bir enişte ve avukatın bütün ihtiyatlı otoritesiyle ona mektup yazdı. Virginia'nın cevabı sert oldu. "Anne ve babasının söz konusu olduğu bir yerde hassasiyet ve ihtiyatlılığa ondan on bin kere daha fazla dikkat ederdi;" o Leslie'yi hiçbir zaman gerçekten tanımamış ya da anlamamıştı, eleştiri ve tavsiye vermek istiyorsa Maitland'e vermeliydi; Jack Hills -bu kısmı Violet Dickinson'a yazacağı mektuba saklamıştı- "kırmızı bantlı parşömenden, zavallı küçük bir Avukat"tı ve "'bir kitabın nasıl olması gerektiği konusunda ancak karşı tarladaki inek kadar fikri vardı." Aslında Vanessa da onunla aynı fikirdeydi ama Vanessa, Jack'in olduğu yerde zayıftı ve bu yüzden ondan yana tavır aldı. Bu Virginia'nın Vanessa ile tek kavgası değildi çünkü Virginia iki hafta sonra Cambridge'de huzursuzlanmaya başladı; neden kendi evine kendi odasına dönemiyordu? Doktorlar bunu yasaklamıştı ama ona göre doktorlar hep yanılıyorlardı; hastalığınızı tahmin edebiliyor ama tedavi edemiyorlardı. Burada, Cambridge'de iyi uyuyamıyordu; *Quaker* sinirine dokunuyordu. Ailesi onun halinden anlar ve bunu dikkate alırdı ama *Quaker* öyle değildi. Fakat Vanessa, doktorların emri doktorların emridir ve dinlenmelidir şeklindeki o çileden çıkarıcı görüşü savunuyordu ve maalesef, Virginia'nın Cambridge'de ya da Londra'da olmasının kimsenin umrunda olmadığı anlamına gelecek bir şey ilave etmişti veya Virginia kendisini buna inandırmıştı. Ve bu da tabii ki durumu pek düzeltmemişti.

En sonunda ara bulundu: Virginia on günlüğüne Gordon Square'deki yeni eve döndü; sonra da Yorkshire'a, kuzeni Will Vaughan'ın müdür olduğu Giggleswick Okulu'na gitti. Vanessa, Madge Vaughan'a şöyle yazdı:

> Şu an gerçekten çok iyi -sadece pek iyi uyuyamıyor- ve bazı bakımlardan bir şeyleri fazlasıyla yapmaya hevesli... Çok uzağa ya da

> çok uzun zaman tek başına yürümemesi gerek... Artık sabahları yazmaya başlamadan önce yarım saat dışarı çıkıyor... sonra öğle yemeğinden önce yine yarım saat tek başına yürüyor – ama öğleden sonra yürüyüş için başka birine ihtiyaç duyuyor. Tabii bazen çocuklarla birlikte çıkabilirse çok iyi olur. Çok erken yatıyor ki sanırım siz de öyle yapıyorsunuz ve diğer yönlerden davranışları gayet normal.

Virginia, Vaughan ailesini merakla inceledi. İlk edindiği izlenime göre Will kesinlikle Madge'e layık değildi. Baskıcı ve tam anlamıyla gelenekseldi. Virginia'nın Madge'i "hastalıklı" konularla eğlendirebileceğinden hep korkuyordu; Virginia ayrıca çocuklara da, tam anlamıyla "hastalıklı" denemezse de, sıkıcılık örneği olabilecek "Pazar Kitapları"na ayrılan bir gün olan kutsal pazar gününe uygun sayılmayan hikâyeler anlatıyordu. Bütün işleri, sadece bir anneye değil bir müdür eşine de düşen bütün işleri Madge yapmak zorundaydı; bir yazar olarak çalışmalarının ikinci sırada gelmesi doğal kabul ediliyordu. Virginia bir süre bu görüşle boğuştu -bu onun her zamanki tavrı haline gelecekti- ve Will'de şüphe duyulmayan manevi ve evlilik hayatıyla ilgili özellikler keşfetti; ama ilk izlenimi son kararı oldu: Madge de hayatları ve yetenekleri kocalarına feda edilmek zorunda kalan kadınlardan biriydi.

Virginia'yı seven ve "onun dehasına inanan" Madge, buna rağmen Virginia tarafından dikkatle incelendiğini sezmiş ve bundan epey endişeye kapılmıştı. Bu ziyaretten sonra Vanessa'nın onu rahatlatmak için şunları yazdığını görüyoruz:

> Söylediklerin için "komik" demem seni korkutmasın -biliyorum sen bizim çok tenkitçi olduğumuzu düşünüyorsun- ama ben gerçekten de haksız yere eleştiride bulunduğumuzu düşünmüyorum. Kesinlikle insanlara arkalarından gülüp yüzlerine sevecenlikle davranmıyoruz. Bu yüzden "tuhaflıklarınız"dan bahsedeceğiz diye sakın korkma! Ginia bana senden ve Will'den büyük takdirle bahsetti – ve sanırım onun güvencesi insanlarda her zaman gerçek iyiyi görmesidir. Çok fazla insanı can sıkıcı bulacak kadar akıllıdır -ve sanırım doğru da olsa gayet geçici olan hislerini şiddetli bir şekilde

ifade etmeyi çoğunlukla sever- ama onun nasıl davrandığını bilince insan ne kadarının kalıcı olup ne kadarının değişeceğini her zaman anlayabiliyor. Sanırım onun kimse hakkında gerçekten nezakete sığmayan hiçbir şey söylemediğini samimiyetle söyleyebilirim. Bu yüzden eleştirilere önem verme. Aklı olan herkes gençken tenkitçi olmalıdır. Ginia da kesinlikle daha hoşgörülü biri olacaktır ve şimdi bile bu kısmen pek çok şeyde yüksek standarda sahip olmaktan kaynaklanıyor.

Madge'in, bu mektubu pek rahatlatıcı bulmamış olması mümkündür.

Giggleswick seyahati, sadece Virginia'nın daha önce hayran olduğu ve hâlâ da sevdiği biri hakkında bir şeyler öğrenebilmesinden değil, aynı zamanda burada ilk yayımlanan makalesinin konusunu bulmasından dolayı da unutulmaz bir seyahatti.* Virginia, Yorkshire'dayken Haworth Papazevi'ni ziyaret etti ve bu konuyla ilgili bir yazısını, ruhban bir kitleye hitap eden haftalık gazete *The Guardian*'a gönderdi; Kadın Eki'nin editörü Mrs. Lyttelton, Violet Dickinson'ın arkadaşıydı. Virginia, mümkün olursa son hastalığının masraflarını karşılamak için biraz para kazanması gerektiğini düşünüyordu ve *The Guardian*'a eleştiri yazısı yazanların çoğu kadar iyi yazabileceğinden emindi; buna rağmen gazetelerde yazı yazmanın öğrenmesi gereken bir beceri olduğunu da kabul ediyordu.

Violet Dickinson'ın başlangıçta onu takdim etmesi ve sonra da devam eden teşvikleri sayesinde, Virginia, *The Guardian*'da gazete yazarlığı alanındaki ilk denemelerinin yayımlanacağı bir alan buldu. Uzun zamandır kendisini yazarlık konusunda eğitiyordu. Yani doymak bilmez bir iştahla okuyor ve büyük bir gayretle yazıyordu. Bu yıllardaki günlüklerinin neredeyse tamamı sanki yayım-

---

* W.D. Howells'in *The Son of Royal Langbrith*'i üzerine yazdığı bir yazı, *The Guardian*'ın 14 Aralık 1904 tarihli sayısında yayınlandı; Howarth makalesi ise bir hafta sonra çıktı; ancak aslında yazı, makaleden sonra yazılmıştı. (VW/VD, 26 Kasım 1904)

lanmak gayesiyle yazılmış, özenli yazılardan meydana gelmektedir: Köyde bir günü, bir Earl's Court seyahatini, civardaki bir balonun müziğini dinleyerek geçen bir geceyi tasvir etme denemeleri... Haworth makalesinde yaptığı şeye çok benzeyen türden denemeler. Bu sıralarda bunlardan başka Caroline Stephen, Mary Fisher Teyze ile George Duckworth'ün komik hayatlarını da yazıyordu; maalesef bugün bunların hepsi kayıptır. Bunların Virginia'nın gazetelerde yayımlanan yazılarından daha eğlenceli olduğunu tahmin etmek zor değildir. Çünkü bu yazılar, Virginia'nın yazarlık mesleğine kendisini hazırlarken kullandığı büyük ciddiyet ve aşırı titizliği göstermeleri haricinde, biyografik öneme sahip değildir. Virginia'nın aralıksız, adeta kendini zorlayarak okuma ve yazmaktan maksadı, kendi deyişiyle "gerçek bir eğitim" -bununla üniversite eğitimini kastediyordu- almamış oluşunu telafi etmekti. Yazma talimleri ona, çok genç bir gazete yazarında sık rastlanmayan bir akıcılık, bir hitabet rahatlığı veriyordu. Bıkmadan usanmadan okuması sayesinde modern gözlere kesinlikle bir cehalet abidesi değil, okuduklarının çok etkisinde kalan tahsilli biri gibi görünmektedir. Bugün kitaplar için zamanın daha az olduğu ve yazılı söze eskisi kadar bağımlı olmayan bir toplumda yaşıyoruz; bütün eğitimli insanların İngiliz ve Fransız edebiyatını gayet iyi bildiğini ve Johnson'dan ya da La Rochefoucold'dan bir alıntıyı hemen tanıyacaklarını varsayamayız; ancak bu, Leslie Stephen'ın kızı için gayet doğal bir varsayımdı.

O andan itibaren Virginia kısa makale ve eleştiri yazıları yazarı olarak düzenli işe başladı. Artık neredeyse her şeye el atacaktı.

Gigglewick'ten Londra'ya ve yine Cambridge'e döndü ve sonra Stephen'larla birlikte Minna Teyze'nin New Forest'taki küçük kır evine gittiler (Minna Teyze o sırada evinde değildi). Boswell'in mektupları hakkındaki bir makaleyi ters bir tavırla reddeden *The Cornhill* ve Virginia'nın Haworth konulu yazısı hakkında Violet Dickinson'a heyecansız bir mektup yazan liberal devlet adamı Mr. Haldane, Virginia için bu Noel tatilinin tadını biraz da olsa kaçır-

mıştı.* Bu, Virginia'nın yaşadığı ilk edebi talihsizlikti ve hoşuna gitmemişti. Yine de tatil eğlenceliydi; Thoby ile Adrian ava gitti; akşam bolca yenildi, içildi ve eğlenildi. Minna Teyze'nin kitaplığındaki en aptalca romanları bulup sesli sesli okuyarak kahkahalara boğuldular; genç, saygısız ve pervasızdılar. Virginia'nın bu tatildeki boş vaktini -çalışma zamanları genelde Maitland'in *Life of Leslie Stephen* (Leslie Stephen'ın Hayatı) çalışması için bir şeyler yazmaya ayrılmıştı- dolduran ilginç bir meşguliyet de resim çizmekti ve sonuç, Blake ve Rossetti'nin silik ama yine de hissiz denemeyecek birkaç kopyasıydı.

Yeni yılın başlarında Virginia, Dr. Savage ile görüştü ve doktor, tamamen iyileştiğini ve artık normal bir hayat sürebileceğini söyleyerek onu memnun etti. Bu, artık Londra'ya dönüp kendisi yokken Gordon Square, Bloomsbury 46 Numara'ya taşınan evde aileye katılabileceği anlamına geliyordu.

Stephen çocukları bu taşınma işini planlarken, arkadaşlarıyla akrabaları şaşırmış ve biraz sarsılmıştı. Kensington iyi bir adresti ama Bloomsbury öyle değildi. Virginia, "Kitty, Bloomsbury'ye feryadı bastı bile," diye yazıyordu (bu olay Mart 1904'te olmuştu) ve muhtemelen bunu yapan ilk kişi oydu. Fakat buranın meziyeti de zaten, içinde büyüdükleri birçok trajedinin yaşandığı o karanlık evden bu kadar uzakta olmasıydı. Minna Teyze, Kuzen Mia, Mary Teyze ve diğerlerinin sevdikleri ve çok sık gittikleri evlerinden de

---

* "Ayrıca Haldane, övgülerinde pek içten değil ve genel olarak, kendimi İncil'de de okuduğun gibi, insanlar tarafından hor görülmüş ve reddedilmiş gibi hissediyorum." (VW/VD, Ocak 1905). Haldane tam olarak şunları yazmıştı:

"Sevgili Miss Dickinson,

"Bana Miss Stephen'ın Haworth hakkındaki makalesini gösterdiğiniz için teşekkür ederim – biliyorsunuz Howwarth beni çok yakından ilgilendiren bir yerdir. Yazı değerli – ancak zannederim yazar konusunu daha ayrıntılı ele alabilirmiş. Ama bu da bir başlangıçtır ve bir yetenek olduğunu gösterir..." R.B. Haldane, Violet Dickinson'a, 27 Aralık 1904.

uzaktaydı. Aynı zamanda da ucuzdu. Sir Leslie'nin çocuklarına büyük bir miras kalmamıştı ve gelirleri konusunda da kafalarında epey belirsizlikler vardı -sonraki sayfada ele alacağımız bir konu- ama kiraların Kensington'dan çok daha düşük olduğu bir yere gitmek için birçok sebepleri vardı. Vanessa ayrıca bir süre gittiği Slade School'a da yakın olmak istiyordu.

Gordon Square 46 Numara, Hyde Park Gate 22 Numara'dan daha geniş ve daha güzeldi ve Vanessa, 1904 sonbaharında burayı devraldığı zaman meziyetlerini göstermişti. İç dekorasyonla ilgili fikirleri büyük ölçüde Charles ve Katherine Furse'ten etkilenmişti;* Vanessa onların evinde resimlerin çarpıcı, etkili bir şekilde tek başına durduğu beyaz badanalı büyük çıplak alanlara hayran olmuştu. Bu onun resim konusundaki fikirlerindeki büyük bir değişimin bir parçasıydı ve Clive Bell'e söylediği gibi, o aile idolü G.F. Watts hakkında "söylenecek hiçbir şey olmadığı"na Virginia'yı ikna etmeyi başarmıştı. Watts, karanlık Viktoryen döneme aitti; yeni nesil ferahlık, sadelik ve ışık istiyordu. Blooomsbury'ye taşınma, geçmişten ve onun bütün dehşetlerinden bir kaçış olacaktı.

Fakat vahim ve korkunç bir engel çıktı. Gerald, Stephen çocuklarından ayrılarak kendi bekâr evini kurmaktan memnundu. Ama her zaman sevecen ve nazik olan George, kız kardeşlerini, sosyal açıdan hiçbir faydaları olmayan Thoby ve Adrian ile bırakma düşüncesine tahammül edemedi. O da bu gruba dahil olmalıydı; kuşkusuz şehrin modern kısmından bu kadar uzağa gitmek konusunda ısrar etmeleri onu üzmüştü ama ne de olsa Gordon Square'den West End'e gitmek imkânsız değildi ve George onlarla birlikte gitmeliydi, buna mecburdu. Bu kararlılık diğerleri tarafından üzüntüyle karşılandı ama bu kadar iyi niyetli bir ağabeyin duygularına nasıl karşı çıkacaklarını bilemiyorlardı. Aslında korkak denecek ka-

---

* Daha çok Whistler'ın nüfuzu altındaki New English Art Club'ın üyesi olan Charles Furse, J.A. Symonds'un en küçük kızı Katherine ile evlenmişti ve bu yüzden Madge Vaughan'ın enişteşiydi. Kendisi bu sıralarda öldü (16 Ekim 1904).

dar zayıflardı: George'un ilgisinin uzun hikâyesi o güne kadar bütün ayrıntılarıyla herkesçe bilindiğinden elbette hesap vermesi istenebilirdi. Virginia 1904 yazında delirdiği zaman, Vanessa, Savage'a olanları anlatmış ve anlaşıldığı kadarıyla Savage, George'u davranışlarından dolayı suçlamıştır.* O zaman George bile üvey kız kardeşleriyle aynı çatı altında bulunmasının artık istenmediğini anlamış olabilir. Fakat duygularının aksi yönünde bir yoldan gitmek konusunda o kadar anlayışsız ve bundan o kadar acizdi ki, onun sevimli ısrarları karşısında diğerleri de buna razı oldu. Bütün geçmişten kaçış ümitleri ellerinden gitmişti; artık geçmiş onlarla birlikte yaşamaya geliyordu.

Ve o sırada, gökten inen bir yardım meleği gibi Lady Margaret Herbert ortaya çıktı. George'un evlenme teklifini kabul etti ve "büyük tantanalarla" evlendiler; bu sırada, 1904 sonbaharında Virginia hâlâ Teversal'da nekahet dönemindeydi. Vanessa nedime oldu; Adrian da Vanessa'nın bütün yolcu eşyasını kaybederek kendisini bir kez daha gösterdi. Bloomsbury hanesi felaketten kurtulmuştu.

Virginia'nın 1905 Ocak ayında aralarına döndüğü hane halkı bu yüzden sadece Stephen çocuklarından ibaretti.

> (Vanessa, Madge Vaughan'a yazıyor) Şimdi yaptıklarımız bizi yıllar önce tanıyan ve bizimle yaşayan birini nasıl etkilerdi diye çoğu zaman düşünüyorum... herkesin aynı yaşlarda olduğu bir ev kurmak gerçekten çok ideal. Pek çok şeyi kolaylaştırıyor ve farklı talepleri karşılamaya çalışmak mecburiyeti ve farklı kuşakların yarattığı sıkıntılar yok... Sadece hep böyle devam edebilmemizi isterdim – ama ne de olsa daha epey vaktimiz var. Bir gün Thoby'nin âşık olduğunu duymaktan korkuyorum!

---

* "George, daha sonra Dr. Savage'a söylediği gibi, üç-dört kat aşağıda kanserden ölen babamın ölümcül hastalığı nedeniyle beni teselli etmek için yatağıma atlayıp, beni okşayıp öpüyor veyahut sımsıkı sarılıyordu." (MH/A 16). Çıkarabildiğim kadarıyla Dr. Savage'a bunları söyleyebilecek kişi Vanessa ya da Virginia idi; bu olay Virginia'nın 1904'teki delirmesi sırasında olmuş olmalıdır. Savage'ın George ile konuşmasına sebep ve şahit olan tek kişi Vanessa olacaktır.

Hyde Park Gate'i o kadar bunaltıcı ve acı verici kılan geleneklerden bıkıp usanmış, denetimsiz, velisiz gençlerden oluşan bir evde, fırsatlar kendini göstermeye başlamıştı. Akşam yemeği için ne diye giyinilecekti? Can sıkıcı insanlara ne diye tahammül edilecekti? "Toplum" niçin umursanacaktı? Neden resim ve edebiyattan, din ve aşktan yalansız ve hilesiz bahsedecek insanlarla arkadaşlık edilmesindi? Her şey mümkün gibiydi. Ya da öyle görünüyordu, ama aslında Stephen hanımlarının artık aradığı özgürlükler, kendi çağlarının standartlarına göre bile mütevaziydı. Onların öncelikli hedefleri olumsuz türden hedeflerdi; akrabalarının sürekli ve can sıkıcı müdahalelerinden kurtulmak istiyor, özgürlük talep ediyorlardı... Fakat kesinlikle serbestlik için yaygara koparmıyorlardı. Aslında kendilerini hâlâ katı kurallarla sınırlı olan toplumun geleneklerinden zar zor kurtarmışlardı. Virginia'nın bu dönemdeki masumluğu bugün pek inanılmayacak türdendi. Bütün okuduklarına rağmen tanıdığı insanların iffetsiz olabilmesini aklı almıyordu ve Virgil'in sayfalarında Corydon* ile tanışmış olmasına rağmen, onun Thoby'nin bir arkadaşı ve Gordon Square'in konuklarından biri olduğunu öğrenince dehşete kapılırdı. Leonard Woolf, Virginia ile Vanessa'yı ilk gördüğü zaman Newnham'ın müdür yardımcısı olan kuzenlerinin onlara eşlik ettiğini hatırlıyordu; halbuki Trinity'ye sadece kardeşlerini ziyaret etmek için gelmişlerdi. Virginia doğduğu zaman onun dedesi olacak yaşta olan Leslie, altmışlarda olgunluğa erişen bir kuşağa mensuptu; Leslie aslında "Viktoryen Dönemin başlarına mensup"tu ve agnostisizmi onu âdetlere uymaktan alıkoymamış, aksine âdetlere daha fazla riayet eden bir insan yapmıştı. Bu konuda ailenin kadın akrabalarından ve tabii George'dan da destek görüyordu. Thoby de genel olarak yerleşik âdetlerin savunucularındandı ve kız kardeşleri utangaçtı – Virginia son derece utangaçtı. Gelenekleri kırmanın ne kadar zor olacağı görülebilmek-

---

* Romalı şair Virgil'in bir oğlana âşık olan çoban kahramanının adı; daha sonra André Gide'in homoseksüelliği işlediği bir kitabının da adı olmuştur. (ç.n.)

tedir ve aslında Virginia'nın o zamanlar bunu yapmaya ne cesareti ne de isteği vardı.

Bu kopuş 16 Şubat 1905 tarihinden itibaren başlatılabilir. Bu tarihte avukatlık eğitimi görmekte olan fakat Cambridge'den arkadaşlarıyla da görüşmek isteyen Thoby, bunun için perşembe akşamları eve geleceğini bildirmişti ve o akşam Saxon Sydney-Turner, Gordon Square 46 Numara'nın misafiri oldu. Bu ilk olayda sadece Thoby, misafiri ve köpek Gurth bulunmuştu. Herhalde oldukça sessiz bir akşam olmuştu çünkü Saxon Sydney-Turner fazla hayat dolu bir arkadaş değildi. Gerçekten de Thoby'nin arkadaşlarının çoğu son derece sessiz görünüyordu ve Stephen hanımları perşembe akşamları misafir odasına inmeye başlayınca, Virginia'ya onların sessizlikleri ne olursa olsun rahatsız edici gelmişti. İkisi, Sydney-Turner ve muhtemelen R.G. Hawtrey, o yaz Stephen çocuklarıyla birlikte kalmak için Cornwall'a geldiler ve Virginia onları hayretle izledi. Şöyle olduklarını söylüyordu:

> ... büyük bir imtihan; sürekli sessiz, hiç ses çıkarmadan oturuyorlardı. Arada bir köşeye çekilip Latince bir fıkraya gülüyorlardı. Belki de Nessa'ya âşık oluyorlardır, kimbilir? Sessiz ve çok malumatlı bir ilişki olurdu. Ama ben onların çok fazla şey hissedebilecek kadar zinde olduklarını düşünmüyorum. Ah, benim işim kadınlarla, bu ruhsuz yaratıklarla değil. En kötüsü de gidecek güçleri olmaması...

Onun, Virginia'nın mahrum edildiği üniversite eğitimi imtiyazıyla bunlar ne yapmışlardı? Görünüşe göre bu eğitim onları sessiz ve iç karartıcı bir hale sokmuştu. Kendilerini çok büyük görüyorlardı, epey yapmacıklardı ve o gösteriş dağı gülünç bir fare doğurduğu zaman havalarının pek de yerinde olmadığı görüldü: bu farenin adı *Euphrosyne* idi. Bu, 1905'ten önce yayımlanmış olan, Clive Bell, Lytton Strachey, Walter Lamb, Saxon Sydney-Turner, Leonard Woolf ve başka birkaç kişinin daha şiirlerinin yer aldığı ve daha sonraki hayatlarında pek bahis konusu etmedikleri bir şiir kitabıydı; Virginia hatırasını canlı tutmaya dikkat etmeseydi unutulacaktı. Bu kesinlikle bir hayal kırıklığıydı ve kitapta şiirleri bulunan kişilerin

hiçbiri gerçek şair değildi. Virginia buna gülüyordu ve kitap ve yazarlarıyla ilgili sivri dilli bir yazı yazmaya başladı (Bkz. Ek C).

Thoby'nin müstesna arkadaşları işte bunlardı. Shelley ile bir köy asilzadesinin karışımı olduğu düşünülen Clive Bell ve kendisine -başka şey yokmuş gibi- parlak zekâ atfedilen Sydney-Turner da buradaydı.

"Bahsettiğin şey kıvrak zekâysa," diye cevap verdi Thoby, "o halde hayır, kıvrak zekâlı biri değil; ama dürüst biri ve sessiz kalıyorsa, bu, hakikati söylemeye özen göstermesindendir." Bir süre sonra Virginia da Thoby'in sözlerinde gerçek payı olduğunu kabul etmeye başladı. Bu tuhaf genç adam grubu, George'un onu götürdüğü partilerdeki gençlere hiç benzemiyordu; onlardaki, münasip bir sıradanlık arayan adamların sessizliği değildi. Ve konuştukları zaman Virginia'ya daha önce hiç rastlamadığı bir konuşma dinliyormuş gibi geliyordu. Öylesine söylenmiş bir söz, tartışmaya açık bir ifade, diyelim ki resimlerde güzellikle ilgili bir şey, birden bir sohbet başlatıyordu. Meselenin tartışma seviyesi giderek yükseliyor ve tartışanların sayısı giderek azalıyordu.

> En sonunda tartışmaya devam edenleri izlerken hayrete düştüm; benim gözümün göremeyeceği kadar yükseldikten sonra onlar hâlâ dikkat ve doğrulukla taşları üst üste koymaya devam ediyorlardı... Havada mucizevi bir şeyler olduğu arada bir görülebiliyordu. Çoğu zaman sabahın ikisinde veya üçünde bir halka halinde hâlâ oturuyor olurduk. Saxon yine konuşacakmış gibi piposunu ağzından çıkarıyor ve konuşmadan geri koyuyordu. En sonunda saçlarını geriye doğru atıp dağıtarak özet halinde ve çok kısa olarak son sözü söylüyordu. O muhteşem bina tamamlanmıştı; yalpalayarak yatağına giderken insan çok önemli bir şey olmuş duygusu taşıyordu. Güzelliğin resmin bir parçası olduğu ya da olmadığı -hangisi olduğundan hiç emin olamadım- ispatlanmıştı.

Artık bu toplantılar, çok şık giyimli genç bir adamın bütün akşam ufak değişikliklerle "bir nevi" tekrar edilen basit bir cümleyle kendisini tatmin ettiği partilerden oldukça farklıydı. Gordon Squ-

are'deki bu toplantılarda kimse çok şık giyimli değildi; tabii Stephen hanımları da öyle değildi. Burada onlardan, daha önce kendilerinden beklenmeyen bir şey yapmaları isteniyordu – beyinlerini kullanmaları. Başka hiçbir şeyin bir önemi yoktu. Çünkü Belgravia'daki bir partinin örtülü amacı evlilik iken, Bloomsbury'deki bir partinin gayesi fikir alışverişiydi. Thoby'nin Cambridge'den arkadaşlarını ya da en azından çoğunu Virginia için ilginç kılan husus, bunların tamamen entelektüel olan bu tavrıydı ve Virginia evlilik piyasasından kurtulduğuna memnundu.

Haziran 1906'da Virginia, Violet Dickinson'a Sydney-Turner ve arkadaşının "ruhsuz yaratıklar" olduğunu söylediği mektubu yazmasının üzerinden bir yıl geçmeden, Phyllis ve Rosamund adlı iki genç kadının hayatını anlattığı bir öykü yazdı. Bu kadınlar yüksek rütbeli bir memurun kızlarıdır ve tamamen sosyal bir hayat sürmekte, "Misafir salonunda doğmuş gibidirler." Burası onların ne kadar alabilirlerse o bedel karşılığında kendilerini sattıkları işyerleri, pazarlarıdır. Virginia onlara anlayışla yaklaşır: onlar da namus ve sadakat sahibidir, ne duygusuz ne de aptaldırlar; fakat annelerinin verdiği terbiye yüzünden mutsuz bir flörtten aşksız bir evliliğe geçmeye mahkûmdurlar. Virginia onları Gordon Square'deki bir perşembe akşamına götürür – sanki 1903'teki Stephen hanımları, 1905'teki Stephen hanımlarına misafir olmaktadır. Phyllis ile Rosamund, bu insanların hayatın bütün sıradanlıklarına karşı kayıtsızlıkları ve sohbetin samimi nezaketsizliği karşısında hayrete düşerler. Aşk tartışılmaktadır ama bu insanlar için aşk, Phyllis ile Rosamund'un çok iyi bildikleri o süslenip ayartma oyunu değil, "gün ışığında çırılçıplak ve gerçek, tercihinize göre, elle vuracağınız veya dikkatle inceleyeceğiniz, güçlü ve doğal bir şey"dir. Misafirler bu denli samimiyet karşısında ne yapacaklarını bilememiş ve biraz bu samimiyetin cazibesine kapılsalar da, gördükleri genelde onları memnun etmemiştir; böyle bir hayatın onlara göre olmadığına karar verirler.

Ve kuşkusuz, Bloomsbury geliştikçe giderek daha şaşırtıcı bir hal aldı. George, aristokrat gelinini gururla koluna takıp getirdi, baş eğerek selam verip onu gösterişli bir hareketle Sydney-Turner'a

takdim etti. Sydney-Turner her zamanki gibi bir pipo yakıyordu ve işine ara vermedi; hafifçe ve yarım yamalak sandalyesinden kalkar gibi yaparak kafasını belli belirsiz sallarken kibritini çaktı. Bu insanların kıyafetleri de davranışları kadar kötüydü. "Ah sevgilim, ne korkunç görünüyorlar!" diye feryadı bastı Kitty Maxse. "Esef verici, esef verici! Vanessa ile Virginia nasıl oldu da böyle arkadaşlar buldular?" diye homurdandı Henry James.

Ve böylece, bu olaydan hemen sonra, Stephen çocuklarının başı derde girdi. Thoby'nin arkadaşları "uygunsuz"du ve sabahın üçüne kadar kalıp Thoby'nin kız kardeşleriyle başlarında ber veli olmadan konuşmaları daha da "uygunsuz"du. En sonunda eski arkadaşlarla yenileri arasında bir tercih yapılması kaçınılmazdı ama Virginia 1905'te böyle bir tercihin mümkün olabileceğini hayal bile edemezdi.

> Seninle görüştüğümüzden, yani George ile birlikte Lady Carnarvon'larda -Tanrı'ya şükür bu kez *genç* Lady C.- akşam yemeği yediğimizden beri at yarışları cemiyetinde oyalanıyorum. O akşam Kemptown yarışlarının olduğu akşamdı ve bütün gece atlardan konuşmuştuk – muhtemelen kitaplardan daha ilginçti. Sonra Margaret'ı (Lady Margaret Duckworth) gördüm; kendisi genç bir kadın ve ilişkimiz ümit vaat edici bir şekilde gelişiyor. Birbirimizi hayatımız boyunca tanımak zorundayız; bu yüzden acele etmeyebiliriz.

"Hayatımız boyunca"; bu kadar yakın bir akrabalık ilişkisinin kullanmaya mecbur ettiği tabir buydu. Zannederim Vanessa -tamamen at yarışlarına vakfedilen akşam yemeği partilerini kastederek böyle söylediyse- bu cümleyi değiştirmeye ya da tamamen bir kenara atmaya yarı yarıya hazırdı. Ama bundan yıllar sonra şehirli bir beyefendi, "O hoş insan, kuzeninizin eşi," diye sorduğu zaman, bahsedilen hanımın hayatta olup olmadığını bile bilmediğinin anlaşılmamasını sağlayacak bir cevap bulmaya uğraşacağını o zamanlar o bile, alabildiğine iyimser olduğu anlarda dahi tahmin edemezdi. En sonunda gerçekten böyle oldu; Bloomsbury sadece arkadaşlıkların kurulmasıyla değil, kopmasıyla da büyümüştür.

"İyi toplum" ile sahip oldukları "kötü arkadaşlar" arasında gerçek bir tercih olamazdı, buna rağmen bunu anlaması uzun yıllar aldı. George ile kibar arkadaşları sorun teşkil etmiyordu. Kitty Maxse ile Violet Dickinson'ın daha büyük arkadaşlık iddiaları vardı ve 1905'te *onlardan* kopmak herhalde imkânsız görünüyordu. Fakat bu "esef verici" genç adamların Vanessa ile Virginia'nın en çok saygı duyduğu değerleri temsil ettikleri açıkça anlaşılıyordu ve konuşmaya başladıklarında hiç de sevimsiz olmayan kişilikleri ortaya çıkıyordu.

Virginia onların sessizliğini abartıyordu (belki ben de abartmışımdır). Bu insanlar belki de bir çekirdek gruba -G.E. Moore/Saxon Sydney-Turner, Leonard Woolf ve Lytton Strachey'den oluşan ağzı sıkı, mihrap etrafında pipolarından dumanlar çıkararak oturan, dilsiz, hakikati arayanlar halkası- ve daha dünyaya dönük ve konuşkan kimselerden oluşan bir dış halkaya ayrılabilir. 1905 ve 1906'daki Perşembe Akşamlarında bu halkada Thoby'nin kendisi, Clive Bell ve -tam bir Moore'cu olmasına rağmen kesinlikle suskun biri olmayan- Desmond MacCarthy bulunuyordu. Burada, daha sonra Virginia'nın en yakın arkadaşları olacak bu gençlerin o zaman bir grup olarak -Ralph Hawtrey, Hilton Young, Jack Pollock, Walter Lamb veya Robin Mayor gibi- diğerlerinden ayrı olmadığı da kaydedilmelidir. İsmini saydığım bu diğer kişiler de Thoby'nin Cambridge'den arkadaşlarıydı ve Perşembe Akşamlarına onlar da katılıyorlardı. Sanırım diğerlerinden ayrı bir zümre hayal etmek yanlış olacaktır.

Thoby'nin Gordon Square'e ilk davet ettiği arkadaşlarından biri Leonard Woolf'tu fakat sadece Seylan'a gitme arifesinde veda etmek için gelmişti. Leonard Woolf 17 Kasım 1904 akşamı Stephen'larla birlikte akşam yemeği yedi; o sırada Cambridge ve Giggleswick seyahatleri arasında bir haftalığına Londra'da kalan Virginia da orada bulunuyordu. Woolf onun yemek boyunca hiç konuşmadığını ve ne kadar hasta göründüğünü hatırlıyordu. Ama Virginia onu gözlemiş ve hakkında bilgiler edinmişti. Lytton Strachey, Woolf'un Swift gibi olduğunu ve karısını öldüreceğini söyledi. Bütün

insan ırkını hor görüyordu. Baştan ayağa titriyordu; o kadar şiddet dolu ve zalimdi ki bir rüyada başparmağını yerinden çıkarmıştı. Kısacası ciddi ve güçlü biriydi ama ormanda yaşamaya gitmişti ve geri dönüp dönmeyeceğini kimse bilmiyordu.

Leonard Woolf, uzaklardaki esrarlı biriydi; Saxon Sydney-Turner ise göz önündeki bir muammaydı. Sydney-Turner sessizlik konusunda doğuştan yetenekliydi ve bazen konuştuğu zaman hiç durmadan ve geniş bilgisini ortaya sererek akla hayale gelmeyecek konuları tartışırdı ya da esrarını bütünüyle muhafaza ederdi. Buna rağmen aydınlatıcı da olabiliyordu; son derece zeki ve son derece yetenekli olduğu belliydi. Şiir yazıyor ve resim yapıyordu, hararetli bir müziksever ve operaseverdi, düzenli olarak hacca gider gibi Bayreuth'a gidiyordu ve Bayreuth başladığından beri, hangi operada hangi bölümü kimin söylediğini bilirdi. Aynı zamanda da bestekârdı ve ender olarak içini açtığı anlardan birinde, Clive Bell'e şu sırrını vermişti:

> ... Son sonatım, eserlerim arasında gördüğü takdir açısından eşsizdir ve bugüne kadar yazılmışlar arasında en güzel pasajlara sahip: dileğim, bazı kısımlarını inceltiğim zaman bu eseri bastırmaktır ama bu işe nereden başlayacağımı bilmiyorum.

Bu olay 1906 Martı'nda olmuştur. Sydney-Turner'ın arkadaşları onun sonatını nasıl bitireceğini hiçbir zaman bulamayacağını, bu eserin icra edilmeden kalarak bütün diğer eserleriyle birlikte yok olacağını zaten biliyorlar mıydı? Bilmiyorum. *Euphrosyne* yayımlandıktan sonra Virginia, Sydney-Turner'ın büyük bir şair olacağını değil de belki bir ihtimal müzisyen olacağını düşünmüş olmalı. Yine de şurası kesin ki bu kadar hayret verici bir zekânın bir gün harikulade bir başarı yakalaması gerektiği düşünülüyordu.

Virginia onunla ilgili bir şeyler yazmaya çalıştı.

> Arkadaşları ona inanmaya devam ediyordu. Zamanının büyük adamlarından biri olacaktı. Kasvetli Londra'ya geri döndüğü za-

manlarda arka sokaklardan birinde kalıyor ve mesai saatlerinden sonra muhtemelen bir şiir üzerinde çalışıyordu. "Ne zaman çıkacak?" diye sıkıştırıyorlardı onu. "Hadi, bize yazdıklarını göster." Yoksa tarih miydi? Ya da felsefe mi?.. Kontrpuan çalışıyordu. Aynı zamanda da kendi kendine resim öğreniyordu. Çince öğreniyordu... Gerçekte hiçbir şey yayımlanmadı. Ama, "Biraz beklemeli," dedi arkadaşları. Beklediler...

Lytton Strachey'nin de adını duyuracağına kesin gözüyle bakılıyordu. Bu genç adamların bir lideri olduğu müddetçe bu lider oydu. Saxon Sydney-Turner gibi o da çok sessiz sakin biriydi ama onun sessizlikleri çok daha endişe verici sessizliklerdi çünkü Sydney-Turner su yüzüne çıktığı zaman bir hikmet incisi çıkarabiliyordu. Halbuki Strachey bazen sivri bir yüzgeç, bazen de bir dizi kesici diş gösteriyordu. Kısacık tek bir etkili cümleyle bir grup insanı kahkahaya boğabiliyor veyahut bir aptalı öfkeden ne konuştuğunu bilmez hale getirebiliyordu – ve siz de aptal olabiliyordunuz. Virginia'nın bu Perşembe Toplantılarında çok sessiz olmasının sebeplerinden biri belki de Strachey idi. Sanırım onu çok korkunç buluyordu (bu adamların neredeyse hepsinde biraz da olsa korkunçluk vardı); onun ne kadar nazik ve sempatik olabileceğini daha sonra keşfedecekti. Strachey'ler her zaman hayatın uç köşelerinde yaşıyordu ve Lytton'ın kız kardeşlerinin de Virginia'nın doğuştan arkadaşı olduğu söylenebilir, çünkü Stephen'lara çok benzer bir dünyaya mensuplardı – Londra'nın eğitimli üst-orta sınıfı. Hepsi de diş geçirmesi zor insanlardı ve korku uyandırabilecek bir konuşma tarzları vardı. Konuşmalarında alaycılıklarını, şüphecilikleri-ni, cehalet, samimiyetsizlik ya da zalimlik karşısında duydukları büyük şaşkınlığı anlatan bir vurguları vardı ki bu kolay unutulmayan bir özellikti. Aile arasında yaptıkları şakalar çoktu ve herkesin anlayamayacağı türdendi. Stephen'lara göre daha çok bir klanı andırıyorlardı çünkü eski kuşağa daha mutlu bir ilişkiyle ve daha mutlu şartlarla bağlılardı. Lytton, yavaş yavaş Virginia için ailesinin en önemli ferdi haline geldi.

Desmond MacCarthy'nin başarısına, Lytton Strachey'ninkin-

den daha da kesin gözüyle bakılıyordu. MacCarthy, Cambridge'de biraz daha eski bir kuşağa mensuptu -Thoby oraya geldiğinde o mezun oluyordu- ve kendisi Apostles grubunun gençlerinden en dünyaperest olanıydı. Londra sosyetesine gitti ve burada Stephen hanımlarını, kendi deyişiyle, "köleye benzer" bir halde buldu. Bütün dünya önündeydi; MacCarthy yakışıklı, zeki ve kabiliyetliydi. Çok parası olmasa da sanırım rahat bir sandalyesi, keyif veren bir şöminesi, bir çalışma masası, bir top güzel yazı kâğıdı vardı; bu kâğıtlar dikkat çekici üç müthiş kelime -bir romanın adı- hariç tertemizdi. O tertemiz sayfalar kirlendiği zaman MacCarthy, yirminci yüzyılın büyük İngiliz romancısı olacaktı. Omuzları Henry James'in mantosunu taşımaya hazırdı ve onu dinlerken -çünkü *o* kesinlikle sessiz biri değildi- o ele avuca sığmaz yaratığı; İngiliz dilini, ona istediğini yaptıracak, kendisine onu istediği yere -eğer isterse göklere- götürecek bir güç, bir maharet alanı verecek kadar büyülediği ve ehlileştirdiğini düşünmeden edemiyordunuz ve bir de doğuştan dehaya ve çok iyi bir tabiata sahipti. Delikanlılık döneminin o parlak yıllarında bile Desmond MacCarthy kuşkusuz biraz tembel, işlerin yapılması ya da randevulara uyulması konusunda kendisine güvenilmez, insanı biraz çileden çıkaran biriydi. Ama o zaman ya da başka bir zaman onu sevmeyen biri var mıydı? Buna inanmak imkânsızdır. Sanırım Bloomsbury'nin sıcak sosyal havasında, zorlu ve soğuk tiplerin uzlaştırılmasında ve yine bu çevrenin bir parçası olan anlaşmazlık ve huysuzluklara galip gelen genel hoşgörü ve anlaşma havasında MacCarthy'nin büyük payı vardı.

Clive Bell de kuşkusuz bu topluluktaki sertliklerin yumuşatılmasına yardım edenlerdendi. O bir bakıma grubun en tuhaf üyesiydi. George, daha iyi giyindiği, ata düzgün oturduğu ve kuşları havada vurmakta usta olduğu için Clive Bell'in farklı olduğunu beğeniyle kaydetmişti; çünkü başka herkesin entelektüel olduğu ortadayken, o kuş, hayvan ve kendisine gelince kız avlayan bir çevreden geliyordu. Ailesi kömür satarak sahte bir gotik kır evine ve Wiltshire Kontluğu'nda muteber bir mevkiye sahip olmuştu. Küçük oğul-

ları olan Clive, Marlborough'dan Cambridge'e gitti ve kader burada onu Trinity'de Saxon Sydney-Turner ile buluşturdu ve Thoby Stephen da en yakın arkadaşı oldu. Clive Bell sanırım Cambridge'deyken arkadaşlarından hak ettiği değeri görmemişti; arkadaşları onun entelektüel bakımdan kendilerinden daha ilgili olduğu alanlarla ilgilenmiyorlardı. Clive Bell'in odalarının duvarlarında Degas'nın bir tablosunun bir reprodüksiyonu asılıydı ki arkadaşlarının pek çoğu muhtemelen bu ressamın adını bile duymamışlardı çünkü yüzyıl sonunda Cambridge estetik açıdan kördü. Clive Bell 1902'de Cambridge'den ayrıldıktan sonra, Paris'e gitti ve burada Roderick O'Conor, Gerald Kelly ve James Morrice ile arkadaş oldu. Resme bu bakışı onunla Vanessa arasındaki bir bağdı ve Clive'ın Thoby ile kız kardeşlerine Mayıs 1904'te İtalya'dan dönüş yolundayken Paris'i gezdirebilmesi de bu bağı güçlendirmişti. Clive Bell, Virginia'nın nekahet döneminde olduğu eylül ayında birkaç gün Stephen'larda kalmıştı ve sanırım bundan sonra da evlerinin daimi misafiri oldu. 1905 yazında Vanessa'ya evlenme teklif etti ve reddedildi; ama bu onu ümitsiz bırakacak türden bir ret cevabı değildi. Virginia kısa süre sonra bu ilişkinin farkına vardı ve zannederim ki ilişkiyi tasvip etmiyordu.

1905'te Virginia, *The Times Literary Supplement*'la neredeyse hayatının sonuna kadar devam edecek bir ilişki kurdu. Editör Bruce Richmond, gazete ilk yayınına başladığı zaman Sir Leslie Stephen'ı yazı yazmaya davet etmiş, ancak Leslie Stephen bu gazete için çok şey yazmaya imkân bulamamıştı. Şimdi, o öldükten bir yıl sonra, Richmond onun kızına müracaat etti ve 10 Mart'ta onun babası için yazdığı ilk yazı, *Literary Geography* (Edebi Coğrafya) yayımlandı. Bruce Richmond bu yazıyı "harika" buldu ve ona "konusu hakkında *hiçbir şey* bilmediği için bir başka büyük ve kalın kitap" gönderdi.

Nisan ayında Virginia ile Adrian, Yarımada'ya kısa bir seyahat yaptı. Oporto, Lisbon, Granada, Seville'e gittiler, görülecek yerleri gezdiler ve bütün turistler gibi kirli moteller, keçi sütü, doğal güzellik ve rötarlı demiryollarını tecrübe ettiler. Güzel havada de-

nizden yapılan bir haftalık seyahat; garip geçici hayatı, ağır aksaklığı, yüksek dalgaları, sığınak yerleriyle gemi, sanıyorum *The Voyage Out*'un (Dışa Yolculuk) yazarı üzerinde daha kalıcı bir etki bırakmıştır. Ama bunun memnuniyet verici bir seyahat olduğu açıktı; geri dönmekten memnun oldukları kadar seyahati yaptıklarına da memnunlardı. Virginia Londra'ya döndüğü zaman, Bruce Richmond'ın "büyük kalın kitap"ın -Edith Sichel'in *Catherine de' Medici & The French Reformation* adlı eseri- eleştiri yazısını tarihsel açıdan ciddi bir eleştiri olmadığı gerekçesiyle reddettiğini öğrendi; ama Richmond bunu telafi etmek için ona İspanya ile ilgili üç kitap göndermişti. "İspanya konusunda uzmanım dersem şaşıracaksın," diye yazıyordu Virginia, Violet Dickinson'a, "ama öyle."

O yıl önemli bir gezi daha gerçekleşti; artık güzel yılların geri geldiğine inanıldığından dolayı, Stephen çocukları, belki de sembolik bir maksatla, St. Ives'a geri dönmeye karar verdi. Virginia için bunun isteyerek yapılan bir nostalji talimi olduğu kesindi; Paddington'dan bindikleri tren onları geçmişe geri götürecekti. Oraya geceleyin vardılar ve hâlâ çocuklarmış da günlük bir gezintiden dönüyorlarmış gibi Talland Evi'ne kadar yürüdüler; kapıyı cesaretle açtılar, aşina basamakları tırmandılar ve eskalonya çalısının yanına giderek buradan taş vazoları, uzun çiçek yığınını, parıldayan pencereleri gördüler. Ev sanki onları bekliyordu. Geri dönen hayaletler gibi sessizce, büyüyü bozmadan eve döndüler.

Gündüz bunun kadar gizemli zevkler sunmuyordu. Kasabada değişiklikler olmuştu – yeni evler ve yeni yollar; ama bunlar keyiflerini bozamadı. Burada zevkle tasdik edilecek hatıralarda kalmış pek çok ayrıntı ve anneleriyle babalarını hâlâ sevgiyle anan insanlar vardı. Kır, deniz, kasaba sakinleri, hepsi de büyüleyiciydi. Ekim ayına kadar burada kalarak koyda yakalanan sardalyeleri görme zevkine eriştiler.

Ekim ayında şehre dönünce Vanessa, uzun zamandır düşündüğü bir projeyi hayata geçirdi – Cuma Kulübü. Bu, her hafta toplanacak olan, güzel sanatlarla ilgili bir cemiyetti.* Bu projeyle çok il-

gilenmemesine rağmen kulübün bazı faaliyetlerine katılan Virginia, hizip çatışmalarıyla eğleniyordu: "Komitenin yarısı," diye yazıyordu, "Whistler ve Fransız empresyonizmi diye çığlıklar atıyor, diğer, yarısı da zaten iri yapılı İngilizler." Bu, Blooomsbury'nin görsel sanatlarla ilgileneceğinin ilk işaretiydi.

Fakat Virginia çok farklı bir faaliyetle daha fazla ilgileniyordu. Eve döndükten kısa bir süre sonra Rahip Norwich'in kızı Miss Sheepshanks ziyaretine geldi; Miss Sheepshanks, okul müdürü olarak Morley College'a yardım edecek insanlar bulmak istiyordu. Bu, Waterloo Road'daki Old Vic'in hemen yanına kurulmuş olan, çalışan kadın ve erkeklere yönelik bir akşam okuluydu. Miss Sheepshanks, Virginia'nın "eğlenceyle dersi birleştirerek -biraz dedikodu, biraz sempati- sonra da kitaplar ve resimler hakkında 'konuşmalar' yapmasını" teklif etti. "Eminim ki ne kadar konuştuğuma bakmam ve gerçekten hakkında konuşabileceğim konuların bir sınırı olduğunu zannetmiyorum," diye yazıyordu Virginia, Violet Dickinson'a." Ancak kendisi -Miss Sheepshanks- benim çok faydalı olacağımdan emin olduğundan ben de denemekten zarar gelmez diyorum." Miss Sheepshanks o kadar gayretliydi ki birkaç kez diğer Stephen'ları da -resim dersi için Vanessa'yı, Latince için Thoby'yi (ve Clive Bell'i) ve Yunanca için de Adrian'ı- kandırmayı başardı; ama onlar, Virginia'nın aksine, heveslerini kısa sürede yitirdiler.

Miss Stephen'ın öğrencileri onun "konuşmaları" karşısında herhalde kah şaşırıyor, kah neşeleniyordu ve anlaşıldığı kadarıyla Virginia bu konuşmaları hazırlamak için epey kafa yoruyordu.

> Yarın, çalışan kadınlarımın dersi var; onlara Hastings Savaşı'nı canlı bir şekilde anlatacağım. Tüylerini diken diken etmeyi umuyorum!

---

* Clive Bell ilk komitedeydi, tabii Vanessa da öyle; Henry Lamb, Neville Lytton, E.M. O'R. Dickie, Pernel Strachey ve Saxon Sydney-Turner da üyeler arasındaydı. Sergiler ve tartışmalar yapılıyordu; tartışmalar sanatsal konularla sınırlı kalmıyordu. Bu kulüp anlaşıldığı kadarıyla 1912 veya 1913 dolaylarına kadar varlığını sürdürmüştür.

Virginia, "gölgeler arasında kanlı canlı gerçeği" görebilmeleri için öğrencilerinin hayal gücünü ateşlemenin kendi görevi olduğuna inanıyordu. Ama acaba hayal gücü biraz fazla mı genişti? Onun anlattığı İngiliz tarihi daha sonra *Orlando*'nun sayfalarını dolduracak şeylere fazla mı benziyordu? Yukarıda bahsedilen mektupta daha ileride geçen bir bölümden anlaşıldığı kadarıyla Hastings'te Antik Çağın Breton'ları boy gösterecekti; onu İngiliz Edebiyatı'na dönmeye ikna eden yetkililerin maksadı aşılabilir boyuttadır.

> Sonra, çarşamba günleri İngilizce Kompozisyon dersim var; 10 kişi: 4 erkek, 6 kadın. Sanırım bu kolejdeki en faydasız ders; Sheepshanks de öyle düşünüyor. Dün gece bütün ders boyunca oturdu ve sabırsızlıktan adeta yerinde duramadı. Ama ne yapabilirim? Sınıfta 50'lik bir ihtiyar Sosyalistim var ve Sonbahar konulu bir Yazıda... Parazit'in (Aristokrat) de olması gerektiğini düşünüyor; ayrıca -dersin sonunda bile- kendisine Aritmetik öğrettiğimi zanneden bir Hollandalı ve daha fazla yazardık ama akşam yemeği için sadece bir saatimiz var, yazmaya vakit kalmıyor diyen donuk tezgâhtar kızlar var...

Ya da:

> Dün dört çalışan erkeğe ders verdim – biri "m"leri telaffuz ederken kekeliyor; biri İtalyan ve İngilizce'yi ortaçağ Latincesi gibi okuyor; biri de benim abartılı konuşan dejenere şairim, aynı mısralar hoşumuza gittiği zaman kızarıp bozararak neredeyse elimi tutacak oluyor... Sana dersimin ilk cümlesini söyleyebilirim: "Şair Keats yirmi beş yaşındayken öldü ve bütün eserlerini bundan önce yazdı." Gerçekten mi – ne kadar ilginç, Miss Stephen.

Virginia, Morley'de 1907 sonuna kadar öğretmenlik yaptı ve öğrencilerinin ondan neler öğrendiğini bilemiyoruz fakat Virginia'nın onlardan neler öğrendiğini biraz olsun tahmin edebiliriz. O güne kadar kendisinden aşağı tabakadan insanlarla hiç entelektüel tartışmalara kalkışmamıştı. Onları tanımak için bunu iş edinmesi gerektiğini düşünüyordu; onlara kendileri hakkında yazılar yazdır-

dı. Ona içini döken Miss Williams adında biri vardı. Bu iç döküşler sayesinde Virginia ilk kez Grub Sokağı'nı tanımaya başladı; adeta hiçbir ölçüsü olmayan, bütünlükten tamamen yoksun bir yer buldu – ve bu keşif, şaşırtıcı olması mümkün değilse de, herhalde etkileyiciydi. Sıradan yazarlar burada avlunun yanında adi edebiyat eserleri üretmek için çalışıyordu. Virginia bunları kendisine anlatan sıradan yazarın zekâ ve gayretine, anlatışındaki samimiyete hayran olmaktan kendini alamıyordu. Herhalde bir de isyankâr bir merak; bir hanımefendinin sokaktaki yaşama duyacağı hisleri duyuyordu. Bu açıklamalar onun kafasında daha sonra kendisinin "Yeraltı" diyeceği, toplumca lekelenmiş edebiyatçı kadınların dünyasına dair bir resim oluşmasına yardımcı oldu; bu, hayalinde daha da büyüyecek olan bir alandı.

Ama Virginia'nın edindiği esas izlenim -çünkü öğrencilerinin çoğu edebi ürünler vermiyor, tüketiyordu- doyurulmamış aç koyunlar olarak gördüğü öğrencilere dairdi. Onları umduğundan daha zeki bulmuştu fakat korkunç bir eğitimsizlikten mustarip olduklarını düşünüyordu. Morley College onlar için gerçekten faydalı şeyler yapabilirdi, oysa bu konuda başarısızdı ve "yetkililer" Virginia'yı ve öğrencilerini gereksiz işlere koşuyorlardı – en azından Virginia durumu böyle görüyordu. Buna rağmen kolejde üç yıl çalışmaya devam edecek kadar güçlü bir zorunluluk ve fırsat bulmuştu.*

Virginia'nın Morley College ile irtibatı onu dönem boyunca Londra'da kalmaya mecbur ediyordu ve bu görevi yerine getirebilmiş olmasından çıkarabildiğimiz kadarıyla sağlığı yerindeydi. Londra'dan zaman zaman ayrılmıştır da -Cambridge'deki halasını, Oxford'daki Fisher'ları, Sussex'teki Cecil'leri ve Welwyn'deki Violet'ı ziyarete gitti- ve 1906'da Paskalya Bayramı için Giggleswick'e döndü. Bu kez Madge Vaughan ile kalmayıp ona yakın bir yerde ev kiraladı ve köpeği Gurth ile birlikte fundalıklarda uzun yürüyüşlere çıktı. Ağustos ayında Vanessa ile Virginia, Norfolk'un uzak bir köşesinde, etrafı hendekle çevrili, köhne ve güzel bir ev -

* Bkz. Ek B.

Blo' Norton Hall- kiraladılar ve burada, Virginia'nın deyişiyle "korkunç misafirlerle bölündüğü doğru olsa da, adeta bir balayı," geçirdiler.

Fakat o yıl gerçekten büyük ve önemli bir gezi tertiplenmişti. Stephen'lar Yunanistan'ı görmeye karar verdi. Bu teşebbüs muazzam hazırlıklar istiyordu: Thoby ile Adrian vasiyetlerini yazdı; sandıklar ve erzak, yeşil örtüler, mavi gözlükler, beyaz çizmeler, gri keçe şapkalar, yeşil kenarlı şemsiyeler, boya kutuları ve şövaleler, ilaçlar alınması ve Messrs Cook'un yardımının istenmesi gerekti. Yunanistan'a gidiş tatilden ziyade bir keşif gezisiydi. Thoby ile Adrian -kız kardeşlerini Norfolk'a bıraktıktan sonra- yola çıktılar. Bir aylık vakitleri vardı ve Trieste'den at sürerek Karadağ ve Arnavutluk'u geçtiler. Sonra hanımlar -Vanessa, Virginia ve Violet Dickinson- trenle Brindisi'ye, oradan da gemiyle Patras'a geldi. 13 Eylül'de iki grup Olympia'da buluştu.

> Marathon ve Salamis'i gördüler ve bir bulut kucaklamasaydı Atina da onların olacaktı; ne olursa olsun iki yanları da muazzam varlıklarla dolu gibi hissediyorlardı. Ve tam anlamıyla ilham alabilmek için, şarap mataralarını kendilerine eşlik eden, kir pas içindeki Yunanlı köylü çocuklarıyla paylaşmakla kalmadılar, alçakgönüllülük göstererek onlarla Yunanca konuştular; Platon Harrow'da Yunanca öğrenseydi o da aynen böyle konuşurdu.

Pentelikos Dağı'ndan iniyorlardı ve Virginia her zamanki gibi manzarayı tasvir ediyordu:

> Fakat düz yeşil bir çıkıntılı kaya tabakası Pentelikos'tan inişe engel olur; burada tabiat bir an dimdik durur ve sonra yine dağdan aşağı doğru atılır. Ulu çınarlar yardımsever ellerini uzatır; bizdeki gibi sık düzende ferah çalılar vardır; bir derenin onlara methiyeler düzerek, şarap ve şarkının hazzıyla çağladığı düşünülebilir. Belki de Teokritos'un taşlara feryat eden sesini duymuşsunuzdur; bazı İngilizler de bu sesi duymuştur ama evlerindeki raflarda kitap toz içindedir. Burada, ne olursa olsun tabiat ve klasik dönem ruhunun şarkısı altı arkadaşı bineklerinden inerek dinlenmeye teşvik etmiştir.

Sonra sohbete koyuldular ve elbette sohbetlerinin esas konusu Yunanistan ve Yunanlılardı. Güzel sözler edip tartışıyorlardı ve belki de etraflarındakilere karşı biraz fazla duyarlı idiler. Sonra birden, küçük çalılar çatırtıyla eğildi ve aralarından irice, kahverengi bir siluet belirdi. Bu sadece bir yük odun taşıyan bir keşişti; kir pas içinde ve muhtemelen cahil biriydi ama onlara dikilen o gözde öyle bir güç vardı ki Virginia, tabiatından değilse de şiddetinden, bizzat Pan'ın ilham etmiş olabileceği duygulara kapıldı.

Yirminci yüzyılın başında klasik eğitim almış bir İngiliz yolcu, modern Yunanistan'da olmayı hem çok zevkli hem de çok sıkıntılı bulabilir. Buraya bir fikrin peşine takılarak gelmiş ve onun yerine çoğu zaman kendisini altüst eden bir gerçeklik bulmuştur. Görünüşe göre Thoby de bu yolculardan biriydi ve Virginia onun coşku ve şaşkınlıklarını gülerek ve ilgiyle izliyordu. Fakat aslında onun duyguları da Thoby'ninkilerle aynıydı. Virginia'nın Yunanistan'a tepkisi, 1906 yılında her eğitimli genç İngiliz kadının vereceği tepkiye çok benzerdi. Virginia, Bizans sanatından bihaberdi ve beşinci yüzyıl sanatını da değerlendirebilecek durumda değildi; modern Yunanlılar onun umrunda değildi. O, Noel'lerin Prokopi'deki arazisinde bulunan medeniyetten uzak Eflaklıları tercih ediyordu. Her zaman olduğu gibi otellerdeki diğer konuklar onu büyülüyor ve onlar hakkında hikâyeler uyduruyordu.

Vanessa'nın görüşleri farklı olabilir -onu en çok etkileyen şey, Yunanlıların binalarını inşa tarzıydı- fakat Vanessa'nın Yunan resmini incelemeye pek fırsatı olmadı. Patras'ta karaya çıktıklarında kendisini pek iyi hissetmiyordu; Olympia'dan Korint'e yaptıkları tren yolculuğu onu daha da sarstı, ama bir-iki gün sonra Atina'ya doğru yola devam edebilecek kadar iyileşti. Sonra Epidauros, Tiryns ve Mykenae'yi görmek için Peloponez'e gitmek amacıyla denize açıldılar; demiryoluyla yapılan geri dönüş yolculuğu Vanessa'nın yine hastalanmasına sebep oldu ve grup, onun dinlenmesi için Korint'te mola vermek zorunda kaldı. Vanessa'yı orada Violet'la ve anlaşıldığı kadarıyla iyileşir halde bırakan Virginia, Thoby ve Adrian, Noel ailesini görmek için daha önceden Eğriboz'a planladıkları geziyi

gerçekleştirdiler. Birkaç gün sonra Atina'ya geri dönünce Vanessa'yı yine yatakta ve bu sefer endişe verici derecede hasta halde buldular.

Bu Yunanistan'a dair garip, sıkıntılı ve mutsuz bir tecrübe oldu. Virginia vaktinin büyük kısmını Atina'daki bir otelin yatak odasında Merimée okuyarak ve tencere tencere keçi sütü kaynatarak geçirdi; tabii *Lettres à une Inconnue* çok ilginç gelince sütler taştı. Aşağı katta Thoby ile Adrian, Portsmouth Road ile ilgili şiddetli bir tartışmaya girişmişlerdi: Hindhead'den ilerisi şose miydi değil miydi? Bu tartışma onları birkaç gün meşgul etti;* ama Thoby, Noel'lere bir kez daha dönecek kadar sağlıklı ya da girişkendi.

İki hafta kadar sonra Vanessa biraz iyileşti ve ilk planlarına geri dönme fırsatı buldular; Thoby Londra'ya döndü ve ekibin geri kalanı deniz yoluyla İstanbul'a gitti. Vanessa hâlâ çok iyi değildi. Taşınmak durumundaydı ve Pire'de gemiye bindikleri zaman ve yine İstanbul'a geldikleri zaman neredeyse bayılacaktı, fakat buradaki bir doktor İngiltere'ye trenle dönebilecek kadar iyi olduğunu söyledi. Virginia çok bir şey göremeden, İstanbul'dan 29 Ekim'de ayrıldılar ve 1 Kasım'da Dover'a geldiler. Burada George bir hemşireyle birlikte Vanessa'yı bekliyordu. George onlara Thoby'nin, Gordon Square 46 Numara'da yüksek ateşle yattığını söyledi. Vanessa da derhal yatırıldı ama uyuyamadı; Thoby için endişeleniyordu. Thoby ertesi gün daha iyi görünüyordu ve ateşi düşmüştü. Doktor belli ki onun nesi olduğunu anlayamıyordu; "şu veya bu"nun şiddetli bir nöbetiydi ama ciddi bir şey olduğunu veya iyileşmeyeceğini düşünmek için hiçbir sebep yoktu. Bir süre o da Vanessa da yataktan çıkmayacaklardı.

Böylece Virginia ile Adrian kendilerini iki hastalı bir evi idare ederken buldular; öbür taraftan Virginia'ya büyük destek olan Violet da Manchester Street'teki kendi evinde hasta yatıyordu. Virginia hemşireler, yatak lazımlıkları, fenol ve doktorlar arasında yaşadığını anlatıyordu ve belki kasvetin giderek arttığı bir ortam diye de

---

* Bkz. *The Voyage Out*, s. 417.

ilave edebilirdi, çünkü Vanessa'nın iyileştiği söylenmesine ve Savage çeşitli sinirsel belirtilere bakmak için uğrayıp bunları küçümsemesine -ya da en azından hiç ciddi olmadığını söylemesine- rağmen, Thoby tedaviye cevap vermiyordu. Bu pek de şaşırtıcı değildi, çünkü doktorlar onda sıtma olduğuna karar vermişler fakat ancak on gün geçtikten sonra, hemşirenin ihtiyatlı fakat çaresizce müdahalesi sırasında tifo olduğu anlaşılmıştı. Violet Dickinson'ın da tifoya yakalandığı anlaşıldı.

Daha sonra olanların sebebinin doktorların bu hatası olup olmadığını bilmiyorum. Stephen ailesinin doktor yönünden şanssız olduğu kesindir; 1895 ve 1897'dekiler de anlaşıldığı kadarıyla ölüme çaresizce ve anlaşılmadan sürüklenmelerdir. Thoby nöbet üstüne nöbet geçiriyordu; halsiz, bitkin ve zayıftı; en sonunda onda kalan tek şey kahramanca ölecek cesaret oldu.

Yine çok hasta olan Violet'ın, doktorlarına göre Thoby'nin ölümünden derinden etkilenecek olması, hepsini takatsiz bırakan ve hayatlarının anlamını alıp götürmüş gibi gelen felaketin dehşetini Virginia için biraz daha artırdı. Virginia'ya bu gerçeği ne pahasına olursa olsun ondan gizlemesi gerektiği söylendi. Ve Violet'a her gün mektup yazan Virginia, ona ağabeyi hâlâ yaşıyormuş gibi davranmaya mecbur oldu. Thoby'nin öldüğü gün olan 20 Kasım günü, "Yavaş yavaş iyileşiyoruz," diye yazıyordu. "Thoby'nin durumu çok iyi gidiyor. Kendisine koyun pirzolası ve bira vermiyorlar diye hemşireleriyle arası bozuk ve niye Bell ile birlikte ata binip yabani kaz avlayamıyorum ben, diye soruyor." Cenazeden üç gün sonra bunları yazmıştı. Bu acı verici kurgu talimi yaklaşık bir ay boyunca her gün devam etti, ta ki gerçek ortaya çıkıp da Virginia durumu izah etmek için mektup yazana kadar.

Şimdi tartışılacak bir haber daha çıkmıştı. Thoby öldükten iki gün sonra, Vanessa yaşadığı çaresizlikle, teselli için Clive Bell'e dönmüş ve onunla evlenmeyi kabul etmişti.

Bu bir bakıma teselli oldu. "Ümitle beklenecek olan, Nessa'nın hayatı olacak," diye yazıyordu Virginia, Violet'a. Ama şimdi Vanessa kadar mutlu olmak biraz vefasızlık olmaz mıydı; her ne kadar

onun mutluluğu, *Dalgalar*'daki Bernard'ın mutluluğu gibi, tuhaf bir şekilde parçalanmış olsa bile? Ve Clive – Virginia'nın onun hakkındaki duyguları karışık fakat genelde aşırı derecede eleştireldi. O bir Stephen ile evlenmeye layık mıydı? Peki en sevgili ağabeyini yitirmiş olan ve Violet'ını da yitirebilecek olan kendisi, Virginia, şimdi bir de ablasını mı yitirecekti? Bu kadar mutlu olduğu Gordon Square'den ayrılmak zorunda kalacaktı. Güzel yıllar kısa sürmüş ve Stephen'lar yine felakete sürüklenmişti. Virginia bütün bunları düşünmüş olabilir, bir kısmını da gerçekten düşünmüştür ama göründüğü kadarıyla genel olarak fevkalade iyi tepki vermiş, çok daha güçlü bir bünyeyi yıkabilecek bir duruma gelmiş ve hepsini kaybetmesinin rahatlıkla beklenebileceği bir zamanda, aklına ve soğukkanlılığına hâkim olmuştu.

ALTINCI BÖLÜM
1906-1908

Thoby'nin ölümü Virginia'nın kolay kolay üstesinden gelemediği bir felaket oldu. İki yıl sonra hâlâ bu kaybın acısını bütün şiddetiyle hissediyordu. Onun olmadığı bir dünyada yaşamak tuhaftı ve yirmi yıl sonra bile hâlâ kendisinin hayatına devam ediyor oluşu, Virginia'ya onsuz gidilen bir geziymiş ve ölüm de onun yanına dönmekten ibaret olacakmış gibi geliyordu.

Hemen istediği şey onu daha yakından tanımak oldu. Bilmediği çok şey vardı, çünkü Thoby kız kardeşlerinin sevgisine açık bir sevgiyle ya da sırlarını paylaşarak karşılık vermezdi – hepsi de bunu yapamayacak kadar utangaçtı ve tabii bir de bir erkeğin kız kardeşleriyle konuşamadığı şeyler vardı. Bu yüzden Thoby'nin özel ve entelektüel hayatının büyük kısmı hâlâ bir sırdı ve belki de Cambrid-

ge'deki arkadaşlarından biri bir şey yazmazsa hiçbir zaman keşfedilemeyecekti. Virginia, Lytton Strachey'ye başvurdu; o da bir yıl sonra bu görevin kendisine çok ağır geldiğini itiraf etmek zorunda kaldı. Clive da teklifi reddetti, bunun üzerine Virginia, Saxon Sydney-Turner ile konuştu; o da Seylan'daki Leonard Woolf'a başvurdu, ama onun da yardım edemeyeceği ortaya çıktı.

Thoby'nin o bilinmeyen tarafının Virginia için taşıdığı önem, kısmen onu sevmesinden ve hepimiz gibi onun da ölülerimizin bizden sonsuza dek alıp götürdüğü şeylerin peşinde olmasından, kısmen de daha karmaşık bir sebepten kaynaklanıyordu: Cambridge'in imtiyazlı erkek topluluğu hakkındaki neşe dolu fakat öfkeli bir merak. Virginia, onun odasından Jacob'u ve etrafını saran arkadaşlarının duyarlıklarından da Percival'i çıkararak akıl gözümüzle *-ex pede Herculem-** yeniden kurduğumuz o yok olup giden varlığa dair hem acı hem tatlı bir tür teoriye geri döner.

Ömrünün sonlarına doğru yazdığı bir yazıda Virginia, Thoby'ye ne olabileceğini sorar. "Mr. Justice Stephen... namına birkaç kitabı olan..." diye başlar ülkesi ve sınıfına göre tipik, başarılı bir Stephen'ın tablosunu çizmeye ve sonra adeta kendini düzeltir gibi, Thoby'nin bu olmadığına karar verir: onda hüzünlü ve orijinal bir şey vardı, hayatın sıradan hırsları onun için çok önemli değildi.

Bu mütehakkim ve ikna edici genç adamın, karısıyla birlikte -çünkü mutlaka evlenirdi- kız kardeşlerinin hayatlarında nasıl bir rol oynayacağını düşünmemek elde değil; acaba Thoby, Vanessa'nın artan özgürlüğünü ve Virginia'nın flört etmeye artan eğilimini nasıl görürdü? "İstikrar etkisi" denen etkiyi gösterir miydi? Post-Empresyonistlere, savaşa ve kız kardeşinin romanlarına nasıl tepki gösterirdi? Zannederim Thoby yaşasaydı, arkadaşları arasında kısa süre sonra devrilecek olan konuşma, düşünce ve gelenek engellerini zayıflatmaktan çok güçlendirirdi. Onların yıkımını başla-

* "Herkül'ün ayağından" anlamında Latince deyim. Parçadan bütünü çıkarabileceğimizi anlatır. (ç.n.)

tan onun ölümü oldu: Mr. Sydney-Turner ve Mr. Strachey, Lytton ile Saxon oldu; sürekli Gordon Square'de idiler ve Virginia, acılı günlerinde onlardan ve Clive'dan -Thoby'nin Cambridge'den arkadaşlarından- başka kimseyi görmek istemedi. Virginia, bu genç adamların sadece beyni değil kalbi de olduğunu ve alakalarının akrabaların yavan taziyelerinden farklı olduğunu o zaman keşfetti. Thoby'nin ölümü neticesinde Bloomsbury, sağlam ve derin bir karşılıklı anlayış temeli üzerinde yeniden kuruldu; onun ölümü aynı zamanda Vanessa'nın evliliğine de doğrudan sebep olmuştu.

1906 yılbaşında Virginia ile Adrian, Bell'lerin Devizes yakınlarındaki evi Cleeve House'da Vanessa ve Clive ile birlikteydi. Virginia, üzerinde ünlü bir av atının toynağı şeklindeki bir mürekkep hokkası duran bir masada oturup yazdı. Gümüş bir kabartma üzerinde hayvanın adı ve ölüm tarihi yazılıydı. Virginia bu mürekkep hokkasından daha sonra sık sık bahsetmiştir: Hayatında daha önce hiç böyle bir mürekkep hokkası görmemişti; bu hokka bütün evi anlatan bir şey gibiydi. Burası doldurulmuş hayvanlarla ve epeyce de canlı hayvanla doluydu; hayvanların hâkim olduğu sohbet sadece ara ara tenis, hokey ve hava durumuna dönüyordu. Buranın insan sakinlerinde de hayvanların kır hayatına özgü sağlıktan, vahşetten, sevimlilikten bir şeyler ve entelektüel darlıklarından da epeyce mevcuttu. Bunların hepsi Virginia için yeni şeylerdi; Kensington'dan ya da Kitty Maxse ve Duckworth'lerin dünyasından çok farklıydı. Burası aslında kültürsüz ve zevkten yoksun insanların yaşadığı bir yer ve Vanessa'ya göre de, pek çok karamsar mektubun da gösterdiği gibi, evliliğin icapları yüzünden dönem dönem sürgün edildiği bir Tomi -İskitlerin yaşadığı ıssız bir yer- idi.

İki Miss Bell akşam yemeğine uçuk mavi saten elbiseler ve saçlarında satenden fiyonklarla indi. Mr. Bell boğuk sesi, kaba tavırları ve samimiyetiyle masanın baş köşesinde; güçlü dini inançları olan, zayıf ve tavşan suratlı bir kadın olan Mrs. Bell ise onun karşısında oturuyordu. Anlaşıldığı kadarıyla normal halinin dışında bir tavır sergileyen, ertesi gün öğle yemeğinde hiddetlenerek kendini kaybedip evden hızlıca çıkan ve akşamleyin kesinlikle olabildiğince

cazibeli olma arzusuyla geri dönen Virginia, kimbilir bu insanlar üzerinde nasıl bir etki bırakmıştır. Onu sonra sadece bir kez gördüler ve Bell ailesinin, enişte dışında Virginia'nın gelecekte tamamıyla bağlanacağı tek ferdi olan, Clive'ın erkek kardeşi Cory o sırada orada bulunmuyordu. Virginia'nın ünlü olduğu 1920'lerde, ondan mahcubiyetle ve sanki iki kafalıymış ama yine de bir düşesmiş gibi -pek alışkın oldukları bir şey değil- şaşkınca bir merakla bahsedeceklerdi.

Virginia'nın havai davranışları muhtemelen yeni akrabalarından çok Vanessa'nın kendisiyle ilgiliydi. Bell ailesini gördükten sonra bu evliliğe üzüntüyle baktığı kesindi; ama onun bu birlikteliğe karşı çıkışının çok daha derin bir sebebi vardı.

Vanessa'yı kaybetmişti; kendisinden alınıp götürülen Vanessa şimdi esrik bir halde, şaşılacak derecede mutluydu. Bu katlanılamaz, tahammül edilemez bir şeydi. Ve Clive da yeterince iyi değildi. Kibirli, nazik ve ufak tefek biriydi; ablasının -Thoby'nin kız kardeşi ve Sir Leslie'nin kızının- nasıl olup da böyle saçma küçük bir yaratıkla evlenebildiğini aklı almıyordu. Onları birlikte gördükten sonra, Clive'ın ne olursa olsun çok iyi özellikleri olduğunu kabul etti; kibar, akıllı ve hassastı, Vanessa'yı çok iyi anlıyor ve onu mutlu ederek güzelleştiriyordu. Elbette bir dâhi değildi ama zaten Vanessa da değildi ve belli ki Vanessa evlenmek için doğmuştu. İki -en az iki- sevimli insana mutluluk getirmeye bu kadar uygun olan bir beraberliğe kusur bulmak tahammül edilemez ve iğrenç derecede bencilce olurdu. Ama yine de...

Böyle devam edip gidiyor, Virginia kendisiyle mücadele ediyordu; ablasının mutluluğunu ıstırapla seyretmek ile kendi kıskançlığı arasında bölünmüştü. Bu memnuniyet ve kızgınlık hali aylarca, yıllarca sürdü ve bu hale onun içindeki gerilimi yatıştırmaktan ziyade doruğa çıkaran başka bir duygu hâkim oldu.

Öncelikli mesele düğün töreniydi. Tarihi 7 Şubat olarak belirlenmişti. Henry James çok geçmeden Vanessa'yı görmeye geldi; onun damat hakkındaki düşünceleri Virginia'nın en saldırgan hallerindeki düşüncelerinden bile daha olumsuzdu.

> Fakat sanırım kendisi ne yaptığını biliyor ve çok mutlu, istekli ve adeta delicesine âşık gibi görünüyordu (aman aman, o Ölüler evinde!) ve ben de ona ("saç tokaları için") eski gümüş bir kutu aldım; o da senden "Floransa işi güzel bir çay takımı" aldığından bahsetti. Bu hediyeye çok sevindiği belliydi ama ben bunu duyunca irkilerek dişlerimi gıcırdattım. Vanessa ile Clive Bloomsbury'deki evde oturacak; Virginia ile Adrian da başka bir yerde ev bulacaklar – bu arada Virginia gayet zarif, alımlı ve "gösterişli" denecek kadar güzel bir kadın olmuş. Onlarla birlikte olmak güzel ama (tutkulu gelecek ***arzularıyla***) her şey tuhaf, korkunç ve tek görebildiğim ***hayaletler*** oldu; sevgili ihtiyar Leslie ve güzel, solgun, talihsiz Julia bir yana, Thoby ile Stella'yı bile gördüm – bu gençler bunların hepsine gayet tabii ve neşeli bir şekilde sırt çevirmişlerdi.

Düğünden önceki gece hep birlikte *Fidelio*'ya gittiler. "Gitmesinden nefret ediyorum," diye yazıyordu Virginia, "ama gerçekten çok sakindim." Düğün St. Pancras Evlendirme Dairesi'nde oldu. George düğün için son model arabasını onlara ödünç verdi; daha önce bu kadar alt tabakanın oturduğu bir semte gelmediğinden yolu kaybetti ve Vanessa ile Virginia düğüne geç kaldılar. Virginia'nın balayı için Manorbier'a gitmelerini önerdiği yeni evliler yine bu yüzden Paddington'da trenlerini kaçırdı; bu gecikme sayesinde Vanessa, istasyondan kız kardeşine sevgi dolu bir not yazacak vakit buldu. Ertesi gün Virginia kendisini "uyuşmuş ve sersemlemiş" olarak tarif ediyordu.

Virginia ile Adrian, Clive ile Vanessa Manorbier'dan dönmeden, yanlarına aile aşçısı Sophia Farrell'ı da alarak yeni bir eve taşınmayı planlıyordu.* Virginia, Fitzroy Square 29 Numara'da (daha önce Bernard Shaw'a ait olan) güzel bir ev buldu; Adrian da

---

* Oldukça iriyarı bir kadın olan Sophy, "Kendimi ikiye bölüp aranızda paylaştırabilmem lazım," diyor ve daha ciddi bir tavırla şunu ilave ediyordu: "Ama yanında kalacağım kişi Miss (Virginia) olmalı; o öyle delişmen bir şeydir ki kendisini satsalar ruhu duymaz. Tabağında ne var onu bile bilmez." MH/A 130.

Sophy de bu eve onay verdi ama burayı onaylamayanlar vardı. "Beatrice (Thynne) uğradı, anlamsız sözlerle bana komşularından dolayı o evi tutmamam için yalvardı," diye yazıyordu Virginia, Violet'a ve Violet da bu konuda ihtiyatlıydı. Virginia henüz akrabalarına meydan okuyacak kadar cesur değildi: "George, Gerald ve Jack'e itibar meselesini sezdirecek olsam," diye yakınıyordu, "burayı tutmama izin vermezler." Polisten bilgi istedi ve anlaşıldığı kadarıyla onlar da iç rahatlatıcı şeyler söylediler ki Mart 1907'de Adrian ile birlikte bu eve taşındılar.

Onlara göre durum gayet iyiydi: güzel bir evdi ve Stephen'ların, Bell'lerin müştemilatı olacak kadar Gordon Square'e yakın olmamakla birlikte, iki hane halkının istedikleri zaman görüşemeyecekleri kadar da uzak değildi. Bu evlerden birine misafir olup sonra da ağır ağır dolaşarak diğerine geçmeyi âdet haline getirmiş olan arkadaşlar için ideal bir yerdeydi. Bloomsbury'nin artık birbirine uygun bir mesafede bulunan iki merkezi vardı.

Virginia'nın bu evi tutarkenki gayesi Adrian'a bir ev sağlamaktı. Adrian bu hikâyede çok büyük bir rol oynamamıştı ama artık Virginia'nın en başta gelen yoldaşı olacaktı. Virginia 1903'te onun için "hepimizden on beş yaş küçük" dese de aslında o sırada neredeyse yirmi yaşındaydı ve ondan sadece on sekiz ay küçüktü. Virginia'nın pek çok mübalağası gibi bunda da epey hakikat payı vardı. Fertlerin yavaş olgunlaştığı bu ailenin en yavaşıydı Adrian. En küçükleri olarak elinden geldiğince onlara yetişmeye çalışıyordu; diğerleri coşkuyla kelebek avlarken, o kurumlu bir şekilde bir kenarda dururdu; Thoby ile Virginia *Hyde Park Gate News*'ü çıkarmaya başlayınca o da rakip bir gazete çıkarmaya başlamıştı. İki teşebbüste bulundu ama rekabet çok şiddetliydi; *News*'ün editörleri lütfederek ona kendi yazarları olmasını tavsiye ettiler. Leslie de bazı tavsiyelerde bulundu ama bu tavsiyeler dinlenmedi; *Pelican News* ve ondan sonra çıkan *The Cockscrew Gazette* kısa zamanda yok oldu. Adrian'ın en büyük müttefiki ve savunucusu annesiydi; onun en sevdiği çocuğuydu ve Adrian da ondan sevgi ve himaye bekliyordu. Babasının ona ders vermek yönündeki sert girişimleri

korkutucu ve hayret verici oldu; Adrian'ın Evelyn's ve Westminster'daki karneleri vasattı ve haksız ama kaçınılmaz olarak Thoby ile mukayese ediliyordu.*

Adrian, babasının ruhsal ve bedensel özelliklerinden bir şeyler miras almıştı; hassas ve epey evhamlı, zayıf ve kemikli, aile arasında Cüce adıyla bilinen, adeta bodur ve gürbüz ağabeyine hiç benzemeyen, ufak tefek bir çocuktu. Tuhaftır ama bu ayıbından kurtulmayı başardı. On altı yaşında boy atmaya başladı; on sekiz yaşındayken boyu bir metre seksen üç santim civarındaydı ve bir santim kadar daha uzadı. Cüce artık dev olmuştu; ama bu fasulye sırığı olma teşebbüsü de adeta *The Cockscrew Gazette*'nin bir tekrarı oldu: Boyu hepsini geçmişti ama boşunaydı ve bu çaba onu bedensel olarak tüketmiş gibi görünüyordu. Cambridge'de ağabeyinin gölgesi gibiydi; onun kadar parlak ve etkileyici değildi. Her zaman olduğu gibi burada da bağımsız davranarak zamanın entelektüel modalarına uymadı; G.E. Moore'a inanmıyor, onun bir sahtekâr olduğunu söylüyordu. Moore'un takipçileri ve özellikle de Lytton Strachey, onun tavrına içerliyor ve küçümsüyorlardı.

Cambridge ona üçüncü bir seçenek sundu ve Adrian 1905'te buradan mezun olurken kafasında ne yapacağına dair net bir fikir yoktu. Kıvrak bir zekâya ve güçlü bir eleştirel temayüle sahip olan Adrian, beklenebileceği gibi, meslek olarak hukuku düşündü ama bu onun daimi mesleği olmayacaktı.

Virginia onu zaman zaman iç karartıcı veya çileden çıkarıcı bir yoldaş olarak görüyordu. Adrian insanı delirtecek kadar uyuşuk, acınacak derecede sessiz olabiliyor, bazen eski aile hatıralarının sürekli anlatılmasından başka hiçbir şeyle ilgilenemiyordu; bunlar ger-

---

* Adrian 1923 yılında psikanaliz seansına girdiği zaman, psikanaliz uzmanının onun "bir trajedi" olduğunu söylediği rivayet edilir; "ve bu trajedi Adrian'ın hayattan zevk alamamasından kaynaklanıyordu. Muhtemelen bunun sorumlusu benim (Virginia). Büyüklerle takılmak yerine onunla arkadaşlık etmem gerekirdi. Bu yüzden hayat dolu abla ve ağabeylerin taş gibi sertliği karşısında, şevkini kaybederek solup gitti." AWD (Berg) 13 Mayıs 1923.

çekten de her zaman onun en sevdiği konulardı. Kişiliğinin bir yönü daha vardı ki ara sıra neşeli, atılgan ve eğlenceli olabiliyordu ama bu durumlar ender görülüyordu ve kız kardeşiyleyken zekâsı ve mizah anlayışı alaycı bir denetim ve sessiz ve ince bir alaya, başka insanların hatalarına karşı yıkıcı bir eleştiri ve her şeyden önemlisi de acımasız bir şakacılığa yöneliyordu. Virginia'nın havailiği onun o Stephen'lara özgü alaycı gerçekçiliğini, coşkusu şüpheciliğini, iddiaları da alaylarını tahrik ediyordu. Adrian insanlara takılmayı seviyordu ve Virginia'da takılmaya çok müsait birini görüyordu. Aslında ikisi de utandırma sanatında çok yetenekliydi ve nükteli taarruzlarını epey ileriye vardırıyorlardı. Fitzroy Square'de Sophy tereyağını küçük yuvarlak kalıplar halinde sofraya çıkarırdı ve Adrian ile Virginia, başka savunma yolları faydasız kaldığı zaman, bu yuvarlak kalıpları birbirlerine karşı silah olarak kullanırlardı; bu yüzden duvarlar bu yassı mermilerle bezenmişti; herhangi bir tartışmanın tereyağı savaşıyla bittiğini görmüş en az bir şahit mutlaka vardır.

Virginia ile Adrian birbirlerini hakikaten severlerdi – gerçekten de bütün ailede kardeşlik hisleri derin, belki başka ailelerde olduğundan daha derindi ve Thoby öldükten sonra kardeşler yeni bir bağla birbirine bağlanmıştı. Bazı duvarlar yıkıldı; özellikle de o güne kadar bir tabu olan -o kadar ki Stella'nın, ölümünden sonra yıllar boyu adı hiç anılmamıştı- ölüler hakkında daha rahat konuşmaya başladılar, fakat Virginia ile Adrian'ın birbirlerine duydukları sevgiyi dile döktüklerinden kuşkuluyum. Bu derin duygu, ne olursa olsun başka insanların yanında ifade edilmeden kaldı; misafirlerin gördüğü, misafir salonundaki tartışmalar ve duvarlardaki tereyağı idi.

Virginia için, küçük kardeşiyle pek de itibarlı olmayan bir semtte yaşamaya başlamak gayet güzeldi ama, diyordu eski arkadaşları, küçük kardeş hiç de kendine iyi bakabilecek kadar dinç değildi, üstelik bakıma açık bir şekilde ihtiyaç duyan kişi de Virginia'nın kendisiydi. Vanessa'nın işbaşında olduğu zamanlar sona ermişti; Adrian, bavulları kaybeden o sorumsuz çocuk, bu işe uygun biri değildi. Virginia'nın kesin ve açık olarak bir kocaya ihtiyacı vardı. "Virginia evlenmeli," dediler.

Virginia bu öneriden rahatsız olarak Violet'a şöyle yazıyordu: "Keşke herkes bana evlenmemi söylemese. İnsanların kaba tabiatı mı ortaya çıkıyor? Ben bunu iğrenç buluyorum." Buna rağmen, bu fikre o güne dek olduğu kadar şiddetle karşı çıkmıyordu. Bunun, ablasının mutluluğunu görmekten mi, kendi yalnızlığını farklı bir şekilde hissetmesinden mi, yoksa ne de olsa en çok sevdiği adamın ortadan kayboluşundan mı kaynaklandığını bilmiyoruz ama 1907 yılı şüphesiz Virginia'nın duygusal eğilimlerinde belirgin bir değişimi simgeler.

O güne kadar erkekler, sevgili olarak Virginia'nın hayatında hiçbir rol oynamamış gibi görünmektedir. Mektuplarında veya günlüklerinde, bir erkeğin kendisinde ufak da olsa bir cinsel heyecan uyandırdığına dair hiçbir şey yoktur. Virginia'nın bütün ihtirasları, kıskançlıkları ve şefkati kendi cinsine ve herkesten önemlisi de Violet'a saklanmıştır, fakat artık bir erkeğe âşık olmaktan çok uzak olsa da, en azından flört etmeye hazırdı.

Flört ettiği ilk adamın neredeyse babası olacak yaşta olması çok da şaşırtıcı değildir. Walter Headlam eski bir aile dostuydu. 1866 doğumlu olan Walter Headlam, Julia'nın evde misafir ettiği kimselerden, genç bir adamdı. Şimdi King's'de öğretim görevlisi, Helenistler arasında büyük şöhret sahibi bir adam, kullandığı İngilizce'de çok titiz bir dil zevki sergileyen bir çevirmendi ve kendi çapında şair sayılırdı. Bunlar Virginia'nın hemen dikkatini çeken özelliklerdi: Virginia'nın Yunanlı yazarlara bir hürmeti vardı, onların kendisinin de gitmeye kalktığı bir toprağın hâkimleri olduğunu düşünüyordu ve aynı ölçüde de, kendisi gibi yaşamını edebiyata adamış biriyle ilgilenmemesi düşünülemezdi. Üstelik Headlam'in kişiliği bazı açılardan cazipti; onda kendini tamamen işine vermiş olmasından kaynaklanan çekici, tuhaf bir çılgınlık vardı. Büyük bir kısmı sebatla hakikat arayışıyla geçen bir hayatın karmaşası, öğrenmekle geçen çalkantıları, çok az anladığı pratik meselelere arada bir yaptığı acımasız hücumlar, saflıkla en gülünç kazaların başına gelişi ve bunlardan şaşkın, hayret içinde ama her zaman hayatta en önemli şeyin ne de olsa Herodes'in gerektiği gibi çev-

rilmesi olduğuna ilişkin büyük inancı... bunların hiçbiri de sevimsiz değildi.*

Virginia ona saygı ve sevgi besliyordu ve Vanessa'ya göre Headlam onun dehasına yürekten inanıyordu – bu da sevilen bir özellikti. Vanessa'da da Violet'ta da bu dostluğa dair bazı endişeler vardı. Walter Headlam onlara göre korkunç bir flörttü ve söylendiğine göre onun hayattaki asıl arzusu küçük kızlardı.**

Thoby'nin ölümünün üzerinden uzun zaman geçmeden -aslında Virginia, onun hâlâ yaşadığı hikâyesine devam ediyordu- Virginia, Violet'a gönderdiği bir mektupta, heyecanlı bir tavırla, "ciddi bir eleştiri" için bütün "yayımlanmamış eserleri"ni Walter Headlam'e göndereceğini söylüyordu; üstelik Headlam kendi *Agamemnon* çevirisini Swinburne yerine Virginia'ya ithaf etmek istiyordu: "Benim dört yıl önce yazıp gönderdiğim ve kendisinin gördüğü üç sayfalık en iyi eleştiriye şükran ifadesi olarak!" Bundan sonra Mr. Headlam ile Virginia sık sık yazıştılar (Headlam ona "bir kardeşe" yazar gibi yazıyordu) ve buluştular. Headlam çaylara geliyordu – bir seferinde Lytton Strachey ile birlikte, ki o zaman Virginia "çay koyup kadın gibi konuşmaktan" nefret ettiğini söylemişti; başka bir sefer de "ciddi bir tartışma" yapmışlardı; Headlam, Virginia evlenmediği ve yalnız başına, "b.ktan bir fiyasko" olduğunu düşünerek üzgün üzgün oturduğu için kendisinin de çok üzüldüğünü söylemişti. İki saat boyunca bu konuyu tartıştılar ve bunun duygularına şüphesiz büyük bir katkısı oldu. Virginia onu halasını ziyaret etmek için gittiği Cambridge'de gördü; Headlam onu Covent Garden'da Opera'ya götürdü.

Sonra Headlam onu kararsızlıkla suçlamaya başladı; üzgün, va-

---

* Headlam, *Deniz Feneri*'ndeki Mr. Bankes için bir örnek teşkil etmiş olabilir. Bkz. George Duckworth'ten VW'a, 28 Mayıs 1927.

** Violet Dickinson'ın Mr. Headlam'a tavrında yakın arkadaşı Stella Duckworth'ün etkisi olabilir. Eylül 1893'te Headlam, St. Ives'da Stephen'larda kalmıştı; Stella günlüğüne (21 Eylül) şöyle yazmış: "Annem ve Mr. Headlam geç vakitte akşam yemeğine geldiler; yorgun ve mutsuz görünüyordu. *Lanet* Mr. Headlam. Ne *oldu?*" ve (22 Eylül): "Mr. Headlam saat 10:30'da gitti. Onu düşününce ürpermemek elimde değil; yine de çok acınacak halde – korkunç."

kur ve yaralıydı. Sonra, anlaşıldığı kadarıyla, ilişki iki tarafa da fazla zarar gelmeden bitti. Headlam 1908 Haziranı'nda beklenmedik bir şekilde öldüğü zaman Virginia çok büyük bir acı duymadı.*

Virginia, Vanessa evlendiği zaman tamamen değişeceğine ve kendisiyle ablasının ilişkisinin bir daha hiç eskisi gibi olmayacağına inanıyor ya da inanmak istiyordu. Clive onların dostluğunu mahvedecekti. Vanessa, balayından döndükten sonra Virginia'yı bu konuda rahatlatmaya girişti: Virginia, vaktinin büyük kısmını Gordon Square'de geçirmeliydi ve Vanessa, Virginia'yı gidip görmek konusunda ısrarcı davrandı. Hep birlikte Paris'e gittiler ve o yaz birlikte kalacakları bir yazlık ev bulmaktan bahsettiler; 46 Numara'da çok

---

* Virginia, Headlam'in mektuplarından birini saklamıştır. Bilgi verici ve davetkâr bu mektup belki onun Virginia'ya tavrına örnek teşkil edebilir.

King's College,
Cambridge.
Cumartesi.

Sevgili Virginia,

Bana zaten teşekkür ettiğin kitap için teşekkür etmek amacıyla lütfen yazma demek için sana yazmayı düşünmüştüm. Sürekli olarak benim bir şeyler verdiğimden söz ediyorsun ama hatırladığım kadarıyla bu benden almanı istediğim tek şey – ve şimdi mektup gelmeden senden gelen bu kitabı buluyorum. Önce okumadan bıraktığım bir şey olduğunu zannettim ama okumadan bıraktığım kitap bu değildi. Biyografiyi ve senin elyazmalarını zaten yurtdışına giderken yanıma alacaktım. Bunları henüz okumamış olmam tuhaf gelebilir ama bunların tadını tatilde çıkarmak istiyorum.

Bana iyi olduğumu söyleme: bunu benim sana söylemem gerek; her hafta, hiç sektirmeden bu kasvet dolu odaya gelerek bu sıfatı hak eden sensin ve iyi ki böyle, yoksa sana hiç teşekkür edemezdim.

Χαῖρε φίλη [Selamlar *Mistress*]
Walter Headlam

Yani Headlam, yeraltı mezarlıklarındaki dini yazılara telmihte bulunarak -burada **φίλη** kelimesi "iffetli" anlamındadır- Virginia'ya cüretkâr bir şekilde "mistress" [hanım, metres; ç.n.] diye hitap edebilmektedir. (Headlam'in bu iki anlamlı ve hünerli söz oyununa dikkatimi çektiği için meslektaşım Dr. Shiel'e müteşekkirim.)

fazla hizmetçi vardı ve bunların üçte ikisi kovulursa böyle bir tasarıyı gerçekleştirmek için gereken mali kaynağın bulunması kolay olacaktı. Bunun gibi tartışmalar, açık bir gerçek olan Vanessa'nın aslında değişmediği gerçeği, neredeyse her gün bir arada olmaları ve uzun özel sohbetlerine devam etmeleri... Virginia'nın Vanessa evlenirken daldığı karamsar hayallerden kurtulmasında bunların hepsinin payı olmuştur.

Kız kardeşler birbirinden uzak oldukları zamanlar her gün yazışıyorlardı; birlikte Virginia'nın taliplerini konuşuyorlardı. Vanessa her zaman, Virginia'nın tanıştığı her adamın ona hemen evlenme teklif edeceğini hayal ediyordu. Bu arada Fitzroy Square'de, Virginia, kendi misafir odasında kendi ayakları üstünde durmaya ve az konuşmaya mecbur kalmıştı. Sonbaharda Adrian ile birlikte çekine çekine eğlenmeye ve Thoby'nin Perşembe Akşamlarını yeniden canlandırmaya başladılar.

En başından beri Virginia'nın uygun eşle ilgili fikirleri, Vanessa'nınkilerden çok farklıydı. Bloomsbury'yi -bu kelime artık biraz daha rahat kullanılabilir- ve Thoby'nin döneminde Cambridge'de ve Gordon Square 46 Numara'da olan diğer genç adamları -Charles Tennyson, Hilton Young, Theodore Llewelyn Davies- ve bir de epey eski bir Cambridge mezununu davet etti. Dilbilimci, eleştirmen ve avukat olan Charlie Sanger da arkadaşlarına göre bir azizdi; Bertrand Russell ile birlikte Apostles'a seçilmişti ve sanırım son derece rahat ve teklifsiz olduğu daha genç arkadaşları üzerinde büyük bir etkisi vardı. Bu entelektüeller Fitzroy Square'de karşılarında "Ozzie" Dickinson (Violet Dickinson'ın erkek kardeşi), Lady Beatrice Thynne, Lady Gwendolen Godolphin Osborne, Margaret Vaughan, Janet Case,* Miss Sheepshanks veya Hyde Park Gate'ten

* "Bir gün Yunanca dersleri sona erip de, V. yeni Bloomsbury hayatına girdikten sonra ve ben artık onunla bir ilişkimin kalmadığını düşündüğüm, bu yüzden (muhtemelen Fitzroy Square'e) gitmeye çekindiğim zamanlarda seninle çay içtiğimizi hatırlıyorum ve *sen* bana ondan uzaklaşmamanı söylemiştin. Bu onun hoşuna giderdi – bu yüzden sana bunun için teşekkür ederim." Janet Case, Violet Dickinson'a, 19 Nisan 1937.

başka kimseleri bulabilirlerdi – ama zannederim bu ikinci grubun perşembe akşamları yerine akşam yemeğine davet edilmiş olması daha muhtemeldir.

Virginia insanlara karşı her zaman meraklıydı ve onun burada hükümetle ilgili gündemdeki konuşmaları dinlemek için kibar sosyeteye karıştığını görüyoruz: "Ülke köpeklere gidiyor... donanmamız yok... Almanlar bize dışarıdan, Sendikalar da içeriden tehlike oluşturuyor..." Çünkü Duckworth'ler hâlâ otoriteyi temsil ediyordu ve Virginia bazen onların yanında kendini çocuk gibi hissediyordu; bu çocuk azarlanabilirdi çünkü George "incinmiş"ti. Artık ailesini hiç görmediğinden şikâyet ediyordu; gerçekten de Clive ile Vanessa ona hiç iyi davranmıyorlardı; yolları ayrılıyordu. Bu doğruydu çünkü Gordon Square'de artık her şey çok farklıydı. Clive çok daha çabuk sıkılıyor ve davet ettiği kimseler konusunda çok daha seçici davranıyordu; Vanessa da eski dostları ve akrabalarına kapıyı kapamaya hevesliydi. Piazza della Signoria'da bir lamba direğinin arkasında durarak Mrs. Humphry Ward'dan saklanmaya çalışanın Vanessa olması kuvvetle muhtemeldir ve Opera'da Richmond Ritchie'yi -Anny Hala'nın kocası- görmezden gelecek kadar umursamaz olanın yine Vanessa olduğu kesindi. Bell ailesi gerçekten de kendilerini tecrit etmeye çalışıyordu ve Virginia Kasım 1907'de biraz iğneli bir üslupla şöyle diyordu:

> Nessa ile Clive, sanırım, Fransız salonlarındaki büyük leydilere çok benziyorlar; bütün zeki, yetenekli kimseler ve bütün şairler onların etrafında ve Nessa onların arasında bir tanrıça gibi oturuyor.

Misafir salonlarını bir sanat eseri gibi görüyor ve davetsiz misafirlerin gelmesini istemiyorlardı.

Virginia'nın misafir salonu ise bir sanat eseri değildi, çünkü misafirlerin kibritlerini patisiyle söndürmekten zevk alan ve bu yüzden rahatsızlanıp birkaç partiyi bölen köpek Hans da burada duruyordu. Bir keresinde Virginia Lady Strachey ile çay içerken, şömi-

nenin önündeki halıya pislemişti – misafir de ev sahibesi de bu hareketi görmezden gelmeyi yeğlemişti.

Virginia, Hyde Park Gate'te gördüğü eğitime rağmen, sanırım, kesinlikle içinde dolaştığı topluluğun lideri değildi. Genellikle suskundu; saygıdan -ve bazen de dalgınlıktan- susardı; Saxon'un ya da Lytton'ın yanında huşu duymak isterdi, duyardı da; hayranlık uyandıran fakat pek çekici olmayan Miss Sheepshanks bile yıkıcı bir soruyla onu eleştirebilmişti: "Miss Stephen, siz *hiç* düşünür müsünüz?" Buna rağmen Virginia, sosyal hayatını kendi başına idare etmekten muhtemelen umulduğundan daha memnundu ve teselliye ihtiyacı olduğunda hâlâ ablasına gidebiliyordu.

İki ev halkının 1907 yaz tatilini birbirlerinin yakınında geçirmelerine karar verildi. Virginia ile Adrian, Rye'ın biraz kuzeyindeki Playden'da bir yazlık kiraladı; Wiltshire'daki Bell ailesini ziyaret ettikleri için biraz daha geç gelen Bell ailesi de Rye'da kaldı. Misafirler bir ölçüde paylaşılıyordu ve sürekli buluşuluyordu. Virginia oradayken, bazı gazete yazıları dışında bir de annesiyle babasını, çocuk odasındaki hayatı, Stella ile Jack'i ve üvey ağabeylerini yazmaya başladı. Bu, Vanessa'nın çocukları için yazılan (Vanessa artık hamileydi) bir biyografi şeklindeydi. Virginia ayrıca ışık ve sis, gece manzaraları ve kırsal hayata dair tasvirler de kaleme alıyordu ve bir de, bir romancı gözüyle ruh hallerine bakmaya çalışıyordu; Sussex'teki bir çiftlik işçisinin kafasına girmeye çalışıyor, romanlardaki teşhis sanatını, romancının duygularını birbirlerinden çok farklı insanların -hatta hayvanların- duygularıyla yorumlama âdetini düşünüyordu. Ayrıca Henry James okuyordu ama pek istekli okuduğu söylenemezdi.*

Rye'ın abideleri arasında Üstadın kendisi de vardı ve ziyaret talebinde bulunuldu. Vanessa, Wiltshire'dan Virginia'ya yazarak,

---

* "Henry James'in Amerika hakkındaki eserini okuyorum ve kendimi dümdüz bir kehribar parçası içine mumyalanmış gibi hissediyorum; kötü değil, çok huzurlu, alacakaranlıkta dolaşmak gibi, ama bu bir dâhinin işi değil: Hayır, hızlı bir akış olmalı." VW'tan Clive Bell'e, (18 Ağustos 1907).

"İhtiyar Henry James'in çok azametli ve zorlu olmayacağını" umduğunu söyledi. Ama James, Violet Dickinson'a yazılmış şu mektuptan da anlaşılabileceği gibi, gayet azametliydi.

> ... Bugün golf kulübüne gidip Henry James ve Mr. ve Mrs. Prothero ile çay içtik ve Henry James o boş bakan görmeyen gözünü bana dikti, gözü bir bilye gibi, şöyle dedi: "Sevgili Virginia, bana diyorlar ki, bana diyorlar ki, bana diyorlar ki, sen gerçekten babanın kızı, hayır dedenin torunu olarak, diyebilirim ki bir asrın, bir asrın, kuştüyü kalem ve mürekkebin, mürekkebin, mürekkep hokkalarının soyundan gelen biri olarak, evet, evet, evet, bana diyorlar ki, aa, hımmm, sen, sen, sözün kısası sen *yazıyormuşsun*." Bu konuşma sokakta da devam etti, hepimiz çiftçilerin tavuğun yumurtlamasını beklediği gibi bekliyorduk – öyle mi? Gergin, nazik ve bir bu ayağının bir öteki ayağının üzerinde. Kendimi bıçağın düştüğünü, saplandığını, sonra yine düştüğünü gören bir mahkûm gibi hissettim. Başka hiçbir kadın "yazmak"tan benim kadar nefret etmemiştir. Ama yaşlanıp meşhur olunca ben de Henry James gibi konuşacağım. Belli aralıklarla onu silkerek konudan çıkarmak zorunda kalıyorduk, alelade konular hakkında konuşuyordu; "kaba ve süratli"ydi ve hepimize Rye skandalını anlattı. "Üzülerek söylüyorum ki Mr. Jones, on iki küçük Jones'u ve muhtemelen bir on üçüncüsünü daha Mrs. Jones'a bırakarak âşığıyla Tazmanya'ya kaçtı. Çok üzücü, çok talihsiz bir hadise ama yine de, tabiri caizse kimsenin çözmek için kendi özel anahtarının olmadığı bir hareket." Galiba bundan sonrası pek ilgini çekmeyecektir...

Bell ailesi, Saxon ve Lytton da geldi. Anladığımız kadarıyla Henry James, Clive'ı umursamıyordu; Saxon'u ise onun kadar bile sevmiyordu. Ne Bell'ler ne de Stephen'lar bir daha Rye'a gitmedi ve Virginia ilerleyen yıllarda Henry James ile çok fazla görüşmedi. Onun Virginia'ya ilke olarak bağlılık hissettiği düşünülebilir -o Leslie Stephen'ın kızıydı- ama Virginia o zamanlar onun incelik, görgü ve hürmet anlayışına pek uymuyordu ve ilerideki yıllarda bunlara daha da uzak olacaktı. Henry James'in, Virginia'nın o kılıksız,

dikkafalı arkadaşlarını beğenmesi imkânsızdı. Virginia da ona eğlenerek ve saygıyla bakıyor, eserlerine saygı duyuyordu ama bu saygıda bazı çekinceler vardı ve yukarıda aktardığım mektuptan da anladığımız gibi, geriye baktığında onunla birlikte olmaktan memnundu.*

27 Aralık 1907'de Gordon Square'deki bir toplantıda Saxon, Vanessa, Clive, Adrian, Lytton ve Virginia, Vanbrugh'un *The Relapse*'ını okudu. Lytton, Lord Foppington olarak büyük başarı gösterirken, Virginia da hem Berinthia hem Miss Hoyden oldu. Bu, benzer birçok toplantının ilki oldu. Bu toplantılar 1908 yılı boyunca cuma akşamları, genellikle Gordon Square'de yapıldı; okuyucular her zaman aynıydı: Bu dönemde Bloomsbury'nin çekirdeği olarak kabul edilebilecek kişiler. Clive'ın arkadaşlarından olan, Trinity'de bulunan ve daha fazla işleyeceğimiz Walter Lamb de bu toplantılarda bir kez rol almıştır. Kendisi o zaman Clifton'da okul müdürüydü ve sürekli bir katılımcı olması imkânsızdı. Saxon, bir süre tutanak tuttu, her okumada oyuncu listesini düzenleyerek birer yorum yazdı; Nisan 1908'de sekreter olan Clive da aynı şeyi yaptı; tutanak defteri grubun zevkine dair bir fikir vermesi açısından ilginçtir. Grubun zevkleri çeşitliydi: Restorasyon ve Elizabeth dönemi yazarları, Milton, Shakespeare, Swinburne, Ibsen. Sekretere göre Virginia, *Rosmersholm*'da Rebecca West rolü için gereken yoğun asabi güç duygusunu vermeyi başaramamıştı ama *Atalanta in Calydon*'da Althaea rolünde büyük başarı göstermişti.

The Relapse, Sir Leslie'nin kızlarının genç erkeklerin yanında okuduklarını duymak isteyeceği türden bir oyun değildi. Ve yine babası yaşasaydı, mektuplarında "b.ktan"dan daha şiddetli bir ifa-

---

* "(Henry James) Virginia ile Vanessa hakkında pek çok sorular sordu. 'O küçük şekil' Clive'ın rahatsız edici varlığından dolayı Gordon Square'e gelemiyormuş. 'Hayatın kaçınılmazlarının, bir an için bile olsa, o babanın çocuklarından birinin gözümden uzak olmasına sebep oluşunun beni ne kadar üzdüğünü Virginia'ya söyleyin – söyleyin ona.'" Sydney Waterlow, *Diary (Berg)*, 10 Mart 1912.

de kullanmaya çalışmayan Virginia, böyle bir cüret göstereceğini hayal bile edemezdi. Babasının ölümünün üzerinden geçen dört yılda ahlaki atmosferde bir değişim yaşanmıştı.

Virginia, Cambridge'den genç adamların kendisinin peşinde olmadıklarını anlamanın verdiği ilk rahatlıktan sonra, onların ilgisizliklerinden sıkılmaya başladı; Walter Headlam ile yaşadığı ilişki onu daha maceracı bir tavra sevk etmişti. Ve sonra, yaşadıkları müşterek acıyla kalbini açan ve artık çok yakın bir dost olan Lytton da geçmişin iffetlilik taslamalarının ve çekingenliklerinin devam etmesine müsaade edilmesini tahammül edilmez buluyordu.

> Bir bahar akşamıydı. Vanessa ile ben misafir salonunda oturuyorduk. Misafir salonu 1904'ten sonra çok değişmişti. Sargent-Furse devri artık kapanmıştı. Augustus John devri başlıyordu. Bütün bir duvarı onun Pyramus'u kaplıyordu. Babamla annemin Watts tablosu aşağı kata asılmıştı, tabii asılmış denebilirse. Clive, mavi ve sarı renkleri odaya hâkim renklere uymadığından bütün kibrit kutularını kaldırmıştı. Clive her an içeri girebilir ve ikimiz, önce dostça, kişisel konular dışında konuşmaya başlardık; çok geçmeden de birbirimize sövüp sayarak odada bir aşağı bir yukarı dolaşmaya girişirdik. Vanessa sessiz sakin oturuyor ve iğnesiyle ya da makasıyla gizemli bir şeyler yapıyordu. Bense, şüphesiz kendimle ilgili, bencilce ve heyecanla konuşuyordum. Birden kapı açıldı ve Mr. Lytton Strachey'nin uzun boylu, netameli silueti eşikte belirdi. Parmağıyla Vanessa'nın beyaz elbisesindeki bir lekeyi gösterdi.
>
> "Meni mi?" dedi.
>
> "İnsan bunu söyleyebilir mi?" diye düşündüm ve kahkahayı patlattık. Tek bir sözle bütün ketumluk ve çekingenlik duvarları yıkılmıştı. Sohbetimiz baştan ayağı cinsellik kokuyordu. Oğlancı lafı ağzımızdan düşmez oldu. İyinin tabiatını ne kadar heyecan ve açıklıkla tartıştıysak, cinsel ilişkiyi de aynı heyecan ve açıklıkla tartıştık. Bunca zamandır, bu denli ketum ve çekingen olmamız ne tuhaf.*

---

* MH/A 16. Virginia bu olayın 1909 dolaylarında olduğunu düşündürmektedir, fakat Vanessa'nın Virginia'ya gönderdiği ve tarihinin 11 Ağustos

Bu, Bloomsbury ve belki de İngiliz orta sınıf *törelerinin* tarihinde önemli bir andı fakat Virginia'nın içinde bulunduğu sosyal ortamın o andan itibaren tamamen değişmesine rağmen -bunun türlü türlü sonuçları oldu- kendisiyle arkadaşlarının müstehcen konuşmalarının kendi davranışlarında ya da sanırım hayal gücü üzerinde köklü bir tesiri olmamıştır. Virginia derin bir şekilde saflığını muhafaza etti ve onun için 1907-1908 yılının büyük hadisesi, Bloomsbury'de açık saçık konuşulmaya başlanması değil, *Melymbrosia*'nın doğuşu oldu.

Melymbrosia'nın doğuşu aslında Virginia'nın hayalinde daha öncelere; hatta belki 1904'te Manorbier'a dayanıyor olabilir. Ama artık bu adın onun mektuplarında geçtiğini duyarız; artık Virginia tavsiyeler istemekte ve bu romanı yazmak için mücadele ettiğine dair işaretler vermektedir.

Melymbrosia, sonraki beş yıl boyunca onu meşgul edecek ve en sonunda *The Voyage Out* (Dışa Yolculuk) olacaktı. Kendisinin "hayal ürünü" dediği eserler yazmak konusundaki daha önceki teşebbüsleri hakkında çok bilgimiz yok. Tuhaftır, ama Jack Hills ile ortaklaşa yazmak üzere bir oyun tasarlamıştı:

> Bir kadın ve bir erkek olacak -onların büyüdüklerini göstereceğim- hiçbir zaman birbirleriyle karşılaşmayacaklar, birbirlerini tanımayacaklar ama sürekli onların birbirine daha da yaklaştığını hissedecek-

---

1908 olduğundan emin olabileceğimiz bir mektup, o tarihte Lytton'ın özel hayatının iki kız kardeş tarafından da gayet iyi bilindiğini ortaya koyar; öbür taraftan Maynard Keynes'in Duncan Grant'e gönderdiği, 2 Ağustos 1908 tarihli bir mektupta şöyle bir bölüm mevcuttur:

"Lytton'ın kadınlarıyla arası epey iyiye benziyor. Vanessa'ya en müstehcen şiirlerini göstermiş – Vanessa bundan çok memnun, şiirleri ezberlemiş ve Virginia ile diğerleri ile daktiloyla bir sürü nüsha çıkarmış."

Buradan bu izahatın tarihinin 1908 yazından sonra olmadığını çıkarabiliriz; tabii bunu Virginia uydurmadıysa. Memoir Club'da (1922 dolaylarında) okunması, bunun tamamen uydurma olmamasını muhtemel kılmaktadır. Bu dinleyici kitlesi hatalardan rahatsız olmasa da tamamen uydurma bir şeyi kabul etmezdi.

siniz. Bu asıl heyecanlı kısım olacak (anladığınız gibi). Ama tam tanışacaklarken -arada sadece bir kapı kalmışken- birbirlerini nasıl kaçırdıklarını ve teğet geçtiklerini ve bir daha hiçbir yerde birbirlerinin yakınına gelmediklerini göreceksiniz. Sonsuz, okyanuslar dolduracak konuşmalar ve duygular olacak.

Bu ilginç fakat çetin senaryo 1903 dolaylarında tasarlanmıştı; bildiğim kadarıyla da hiç gerçekleşmedi.

Geriye birkaç parça kalmıştır: Bir roman ve öykünün başlangıç kısımları ki bunlardan bahsetmiştik. Ayrıca, anlaşıldığı kadarıyla, alışılmadık türden bazı eserler de vardı. Bunları biliyoruz çünkü Virginia ile Madge Vaughan birbirlerine elyazmaları ve eleştiriler göndermişlerdi. Virginia'nın (tabiri caizse) ilk kurgu denemelerinin Madge'i çok şaşırttığı kesindir ve Virginia savunma yoluyla amacını izah etmeyi gerekli görmüştür.

Tek savunmam her şeyi gördüğüm gibi yazmamdır ve bunun çok dar ve oldukça ruhsuz bir bakış açısı olduğunun da her zaman farkındayım. Sanırım -ben Mrs. Green'e yazan Mr. Gosse olsaydım!- bunun neden eğitim, hayat tarzı vs. gibi harici nedenlerden kaynaklandığını biraz izah edebilirdim. Ve bu yüzden belki de büyüdükçe daha iyi şeyler yakalayabilirim. George Eliot ilk romanını -Scenes'i (*of Clerical Life*)- yazdığında neredeyse kırk yaşındaymış.

Ama şu andaki düşüncem sevgi, kalp, tutku ya da cinsellikten yoksun bu müphem ve rüyamsı dünyanın benim asıl önemsediğim ve ilginç bulduğum dünya olduğudur. Çünkü bunlar her ne kadar senin rüyaların olsa da ben onları hiç de yeterli anlatamıyorum, bu şeyler bana göre gayet gerçek.

Ama lütfen bir an benim tatmin olduğumu ya da görüşümün her şeyi kapsadığını düşünme. Sadece hissettiğim şeyleri yazmanın, doğrusunu söylemek gerekirse zerrece anlamadığım şeyler hakkında amatörce bir şeyler karalamaktan daha iyi olduğunu düşünüyorum. Bu ikincisi -edebiyatta- bana korkunç ve affedilemez görünen türden bir hatadır: Yani duyguları anlamadan onların içinde yüzen insanlar. Ama tabii büyük bir yazar onları işler ve böylece bunlar güzelleşir; büyük bir yazar heykelleri kadın ve erkeklere dönüştürür. Acaba benim ukala ve ham düşüncelerimi anlıyor musun? Sa-

na gönderdiklerim denemeden ibaretti ve bunları hiçbir zaman tamamlanmış eserler olarak ileri sürmeyeceğim. Yakılana kadar masada duracaklar!

Bunların yakıldığına şüphe yoktur; *The Voyage Out*'un yedi farklı şeklinin akıbeti de aynı olmuştur.

Virginia eleştiri yazılarına da hızla devam ediyordu. 1908 yılında *Cornhill*'de yayımlanan bir dizi makalede Virginia, *The Guardian, The Times Literary Supplement* ve diğer gazetelere yazdıklarından biraz daha iddialı olma imkânı bulmuştu çünkü burada daha geniş bir hareket alanına sahipti; ama otuz üç yaşına kadar hiçbir kurgusal eser yayımlamamıştır.

Virginia'nın edebi sessizliği kısmen utangaçlığından kaynaklanıyordu; dünyadan ve kendini göstermekten hâlâ korkuyordu. Ama başka ve daha asil bir duygu da bununla birleşiyordu – mesleğinin ciddiyetine büyük önem vermesi. Kendi kriterlerine uygun bir şey üretmek için doymak bilmeyen bir iştahla okunması, hiç durmadan yazılıp, yazılanların yeniden yazılması ve şüphesiz, fiilen yazmadığı zamanlarda da ifade ettiği fikirlerin kafasında evrilip çevrilmesi gerekiyordu.

Virginia, gitmek istediği yönü az veya çok keşfettikten sonra, işine çok yakın yaşayacaktı. Bir sanat eseri meydana getirme tecrübesine sahip hiç kimseye, bir kez girişildi mi bu sürecin zihne hâkim olduğunu söylemeye gerek yoktur. Bu iş artık insanın uyanık olduğu zamanlarda kafasını meşgul eden şey, başka her şeyden daha gerçek, hem zevk hem eziyet haline gelir. Bu yüzden, Virginia'nın biraz acımasızlıkla ve belirtilmelidir ki pek fazla vicdan azabı duymadan pek ümitsiz duygusal maceralara girdiği bu dönemdeki olaylar düşünülürken, onun genellikle kendi icadı olan bir dünyada yaşadığı unutulmamalıdır ve görüleceği gibi, pek övgüye layık olmayan davranışlarının bazıları bu dünyanın gerekleriyle ilgiliydi.

YEDİNCİ BÖLÜM
1908-1909

Gördüğümüz gibi, Virginia'ya sürekli evlenmesi gerektiği söyleniyordu fakat 1908 yılında yakın çevresini oluşturan adamlar düşünülürse, evlenme şansının pek olmadığı kabul edilmelidir. Virginia'nın en çok ilgilendiği genç adamların çoğunun oğlancı olduğunu keşfetmesiyle birlikte araştırma sahası daralmış ya da en azından alan bozulmuştu.*

Kendisinde aşkı uyandırmasına rağmen -belki Virginia da onda aynı duyguyu uyandırıyordu- Saxon'u koca olarak düşünemezdi.

* Oğlancı, kaba ve muhtemelen uygunsuz bir kelime. Buna rağmen Virginia ile arkadaşları kullandıkları için bu kelimeyi kullanıyorum ve diğer alternatiflerin çoğunun aşırı kibar ve -cezalandırılan sapkınlığı hatırlatmadığından- yetersiz olduğunu düşünüyorum.

Leonard Woolf, Lytton'a yazdığı bir mektupta, onun en sonunda Saxon ile evlenebileceği ihtimali üzerinde durmuştur; ancak Saxon'un bir âşık olarak vasıfları şüpheliydi. Başka pek çok şeyde olduğu gibi aşkta da kendine has tuhaflıkları vardı ve belki de durumunu netleştirmek için bunları Virginia ile tartışıyordu.*

Duncan Grant de, tabiri caizse kâğıt üzerinde, muhtemel bir kocaydı. Virginia onunla 1907'de Bell ailesiyle birlikte Paris'te iken tanışmıştı; Duncan Grant o zamanlar bu şehirde resim öğreniyordu. Grant, Bell ailesini sevmiş ve Virginia'nın son derece nüktedan ve "hayran olunacak kadar güzel" olduğunu düşünmüştü. Clive ile Vanessa da onu büyüleyici bulmuşlardı ve Londra'ya döndüğü zaman onunla sık sık görüşmeyi ümit ediyorlardı.

Öyle de yaptılar; Duncan Grant, Gordon Square'deki tanıdık yüzlerden biri haline gelecekti; Fitzroy Square'de daha da sık görülecek ve burada bir stüdyo sahibi olacaktı. 29 Numara'da her saat pantolonunu yukarı doğru çekerek dolaştığı görülebilirdi. Pantolonları her zaman tehlike arz ederdi ve o sıralar giydiği pantolon kendisi kadar zayıf olmayan birinden sık sık ödünç alınıyordu; sonra iki penilik tramvay parasını ödünç alır ve birazdan yine dışarıya çıkardı. Bu evin kapısı Duncan Grant'e her zaman açıktı; fakat hizmetçi Maud onun teklifsizliğinden biraz utanıyordu: "Şu Mr. Grant," diyerek şikâyet ediyordu, "her yere giriyor." Maud'un onun çekiciliğine karşı duyarsız kaldığından şüpheliyim; Virginia'nın kalmadığı kesindi. Duncan'ın onun güzelliğini övdüğünü ve bir seferinde kuzeni Lytton Strachey'ye onunla evlenmek isteyebileceğini söylediğini bilmek Virginia'yı memnun ediyordu.** Ama

---

* "Saxon ile ne tuhaf bir konuşma yapıyordunuz. O yumuşak huylu, ufak tefek adamın gerçekten bir sadist ya da neyse artık öyle bir şey olduğuna inanamıyorum." VB/VW, (16 Mart 1909).

** Bu söz kendi bağlamı içinde yorumlanmalıdır:

"Sanırım Vanessa ile neredeyse evlenebilirdim ve onunla beraber Clive ile de." Lytton Strachey, Duncan Grant'e, 6 Kasım 1907.

"Sanırım ben Virginia ile evli olmaktan hoşlanabilirim – ama Clive ile değil. Zannederim bunu tuhaf buluyorsun." Duncan Grant, Lytton Strachey'ye, 8 Kasım 1907.

Virginia bu sözü çok ciddiye almamıştır; o zamanlar Duncan'ın duyguları daimi -ya da geçici- olarak aileden birine yönelmişse, bu kişinin Adrian olduğunun pekâlâ farkındaydı.

Virginia'nın Bloomsbury grubundaki arkadaşlarından onunla evlenmeyi en çok düşünmüş olan kişi muhtemelen Lytton Strachey'dir. Buna rağmen koca olarak düşünüldüğünde Lytton baştan kaybediyordu ve bunun iki sebebi vardı: çekilmez bir kişiliği vardı ve Bloomsbury'nin baş oğlancısıydı. Buna rağmen, Virginia'nın onunla evlenmeyi düşündüğü kesindir ve Lytton da Virginia ile evlenmeyi istememiş değildir. İki tarafın da birleşmeye gönüllü olduğu bir yerde izleyicinin bu işi kesin bir şekilde reddedemeyeceği açıktır ve ilk bakışta bu evliliği bu kadar imkânsız kılan sorunları araştırmaya ve burada söylendiği gibi bunların abartılmış olmadığını görmeye değer.

Lytton'ın tam anlamıyla eşcinsel olduğu inkâr edilemez. Bir keresinde Virginia'nın taliplerini düşünürken ablası şöyle demiştir:

> Tanıdığım herkesten çok Lytton'ın eniştem olmasını isterim ama bunun gerçekleşmesinin tek yolu onun Adrian'a âşık olmasıdır – o zaman bile Adrian onu muhtemelen reddedecektir.

Buna rağmen pek az insan cinsellik konusunda tamamen tutarlıdır; gerçekten de Clive bir keresinde Lytton'ın ilgisinin kadınlara döndüğünü söylemiştir. Lytton'ın Virginia'ya duyduğu ilgi, böyle bir dönüşümün gerçekleşebileceğini düşündürecek türden bir ilgiydi ve Lytton'ın hayatının ilerleyen yıllarında bir kadının sevgisine cevap verebileceği görülmüştür. Virginia'nın onu kendi cinsi namına kazanabileceği düşünülebilir fakat kazanılması gereken Lytton'ın sadece cinsel eğilimleri değildi.

Virginia için muhtemel bir koca olarak düşünüldüğü dönemde Lytton ile ilgili tablo karanlıktır. Sanırım Lytton için hem eziyet eden hem edilen, bir acıdan diğerine düşen zavallı bir yaratık, çevresiyle uyumsuz, iç çekerek ellerini ovuşturan biri, çekilmez bir insan demek yanlış olmaz. Buna rağmen pek çok insan onunla geçinmekle kalmıyor, onu samimi buluyor ve çok sık olduğu üzre, yara-

mazlık yaptığı zaman affediyordu. Neden? Sebep Lytton için pek gurur verici sayılmazdı; affediliyordu çünkü ne kederleri ne kabahatleri ciddiye alınmıyordu. Thoby öldüğü zaman hissettiği hakiki ve samimi duygulara rağmen, çok ağladığından değil dökecek fazla gözyaşı olmadığından, Virginia'nın Lytton hakkında şüpheleri vardı. Bu onu sosyal açıdan, halkın muhayyilesindeki sulu gözlü canavardan daha sorunsuz kılıyordu. Sosyal açıdan gerçekten de sorunsuz biriydi. Zalim veya kinci olabiliyordu ama bu huysuzlukları da sahte inlemeleri yalandan feryatları kadar suni, yapmacıktı. Virginia, onda kendi deyişiyle âlicenaplığın olmadığını düşünüyordu ve ben de bununla insanın eleştirileri görmezden gelmesine imkân veren yüce gönüllülüğü, belki de bir insanı hakiki bir şair yapan vasfı kastettiğini düşünüyorum. Clive ona okuması için Lytton'ın bazı şiirlerini gönderdiği zaman Virginia şöyle yazmıştı:

> Evet, bunlar çok güzel ve burada elimde bulunan, Viktoryen şiirlerin toplandığı küçük bir antolojideki şiirler kadar iyi. Fakat (bunu bekliyorsundur ama, tadını çıkar) bunları gerektiği kadar çok beğenmekten beni alıkoyan, maharetle ilgili bir şey var; onun etkileyici ifadelerinden bahsettiğim zaman ne demek istediğimi biliyor musun; gerçek bir şair sanırım kendisini şiirine adadığı zaman bu gibi ifadelerden her nasılsa sakınır. "Koca ağız", "tahayyüle sığmaz sükûnet", "gizemli huzur", "emsalsiz derecede donuk;" bunlarla karşılaştığım zaman tereddüt ediyorum. Bu ifadeleri dilimde döndürüyorum; taze akıntılar karşısında olduğumu hissetmiyorum. Ama ben de onun çağdaşıyım, kıskanç bir çağdaşı ve belki de Julian'ın (yani gelecek neslin) bütününü göreceği aracın üzerindeki lekeleri görüyorum. Bazen Lytton'ın aklının bir şeyi ebedileştiremeyecek kadar uysal ve esnek olduğunu düşünüyorum. Kıskançlık – şüphesiz!

Kıskandığına şüphe yoktu; eleştirel yaklaştığı açıktı ve eleştirisinde de keskin görüşlü olduğu, Lytton'ın meziyetlerini değilse de kusurlarını doğru bir şekilde değerlendirdiği söylenebilir. İkisinin de yollarını edebiyat dünyasında çizmeleri ve ikisinin de diğerinin büyük bir rakip olabileceğini sezmesi, ilişkileri açısından hem bir

avantaj hem bir sıkıntı olmuştur. Virginia, birlikteliklerinin iki rakip gücün birlikteliği olacağını herhalde hissediyordu. Fakat bu nedenden dolayı da cazip bir şey gibi görünüyordu. Meslektaş olarak Lytton rakipti ama aynı zamanda da kafa dengiydi ve başka bir açıdan değilse de edebi açıdan epey iyi, diğer arkadaşlarından daha iyiydi. Çünkü Saxon'un pek eser veremeyeceğini Virginia şimdiye kadar anlamış olmalıydı ve Virginia da Lytton da Clive'ın edebiyatçılığını reddetmekten yanaydı. Fakat bütün eleştirilerine rağmen Virginia ile arkadaşlarında Lytton'ın başarılı olacağına dair kuvvetli bir inanç vardı. Virginia onu çok seviyordu; bir bakıma da ondan korkuyordu ve belki -öyle ya da böyle- onu sevebilirdi.

Ancak yaygın evlilik standartlarına göre değerlendirildiğinde, Virginia'nın arkadaşlarından tercih edilir bir eş olarak görülebilecek tek kişi Edward Hilton Young'dı. Young 1879'da, Vanessa ile aynı yıl doğmuştu; babası Sir George Young, Sir Leslie'nin arkadaşıydı ve Hilton ile erkek kardeşleri Kensington Bahçelerinde küçük Stephen'larla birlikte çember çevirmişlerdi. Sir George dağcılıkla uğraşırdı, kraliyet tahkikat kurullarında yer alırdı, Homeros ve Yunan şiveleri hakkında bir eser yazmıştı ve aslında eski nesilde çokça rastlanan o mazbut Viktoryen dönem insanlarından biriydi.

Hilton da babasıyla aynı kibar ve ölçülü hamurdan gibi görünüyordu – hatta babası gibi o da Cambridge'de Birlik başkanı olmuştu. İleriki hayatında savaş ve siyaset alanında adını duyurduğu, en sonunda asilzade olduğu, bir dizi nişan aldığı ve hürmete şayan birkaç nesir ve nazım eser yazdığı zaman kimse şaşırmadı. Üniversiteden mezun olduktan sonra Baro'ya hazırlandı ve daha sonra, Stephen ailesi Bloomsbury'ye taşındığı ve perşembe akşamları davetler vermeye başladığı zaman, o da onlarla yeniden tanıştı ve hem Gordon hem Fitzroy Square'in müdavimlerinden biri oldu. Başlangıçta bu grubun parlak entelektüelleriyle birlikte olmak, yerleşik görüş ve âdetlerin taviz vermez bakışı onun gözünü epey korkutmuştu. Onların standartlarına göre Young *gerçekten de* gelenekseldi ama grup üyeleri büyüleyici ve başarılı olduğu kadar hoşgörülüydü de.

Young sıcakkanlı ve iyi karakterliydi: Zaman içinde o onların fikirlerine, onlar da onun fikirlerine değer vermeye başladı.

Hilton, Virginia'dan etkilenmişti ama -zannederim- hiçbir zaman ona derin bir aşk duymadı. Virginia da onun ilgisini memnuniyetle karşıladı ama yine, esas noktaya gelince, onun incelikten yoksun olduğunu düşünüyordu. Vanessa'nın kendine has deyişiyle, "züccaciye dükkânına girmiş fil gibi"ydi.* Hilton'ın mükemmellikleri her nasılsa Virginia'yı sıkıyordu; bütün iyi vasıflar onday dı ama yine de çok ilgi çekmiyordu. Ama ***aslında*** ilginçti ve Virginia uzun yıllar boyunca onunla epey görüştü. Onunla evlenmenin ve ne olursa olsun onun kendisine evlenme teklif etmesinin güzel olabileceğini düşündü. Hilton'a yine döneceğiz ama önce farklı bir hayranı; Hilton'dan, Saxon'dan ve hatta Lytton'dan bile altüst edici ve üzücü bir âşığı daha ele almamız gerek.

Şubat 1908'de Vanessa'nın Julian adını verdiği bir oğlu oldu. Nisan ayında, o zaman gerekli görülen uzun nekahet döneminden sonra, Clive, Vanessa ve Adrian, Paskalya için St. Ives'da bulunan Virginia'nın yanına gittiler. Tabii bebek ve bakıcısı da onlarla birlikte gitti. Virginia'nın daha önce bebeklerle ilgili hiç tecrübesi olmamıştı. Bu küçük yaratık onda, uğursuz bir kedi gibi bağırıyormuş hissi yaratıyordu; tamamen insanlık dışı bir şey, sürekli sıkıntı çıkaran yabancı ve dehşet verici bir şey gibi görünüyordu.

Vanessa, genç bir anneden beklenebilecek şeyleri hissediyordu;

---

* VB'den VW'a (11 Ağustos 1908). Vanessa'nın atasözü ve deyimleri kullanışı ve yanlış kullanımları Virginia için tükenmez bir eğlence kaynağıydı. [Orijinali "like an elephant in a china shop"tır. Aslında bu deyimin doğru kullanımı "like a bull in a china shop"tır; ç.n.] "It's an ill worm that has no turning", [doğrusu, her işte bir hayır vardır anlamındaki "It's an ill wind that blows no good"; ç.n.] "to take the bull by the udders," [doğrusu, gözünü kırpmadan tehlikeye atılmak anlamındaki "to take the bull by the horns"; ç.n.] "a stitch in nine saves time" [doğrusu, bir mıh bir nal kurtarır, bir nal bir at kurtarır anlamındaki "a stitch in time saves nine"; ç.n.] vs. Bunların hangilerinin bizzat Virginia tarafından uydurulduğu belli değildir.

ama annelik duyguları başkaları tarafından anlaşılamayacak kadar çok gelişmişti çünkü ona göre bebek, herhangi bir yetişkin kadar önemli, ilginç ve kendisiyle bir yetişkin gibi konuşulabilecek bir varlıktı. Bütün hareketleri, hatta bağırışları bile ilgi ve memnuniyetle izleniyordu. Vanessa onun bu duygularını paylaşamayan ve bebek kendi hayatının merkezi olduğundan, bu kadar büyüleyici bir meşguliyet için diğer konuların ertelenebileceğini kabul etmeyen insanların var olduğuna inanmakta çok güçlük çekiyordu. Bu Virginia'ya akıl almaz geliyordu; ablasıyla konuşmanın bütün güzellikleri yok olmuştu. Clive'a yaklaştı ve onun duygularının da kendininkilere çok benzediğini gördü. İkisi de bir anlamda bebeği kıskanıyorlardı.

Clive birçok açıdan çok iyi bir babaydı; müşfik ve cömertti, arada bir çocukları onu tahammül edilemeyecek derecede kızdırsa da hiçbir zaman darılmazdı. Ama küçükleri etkileyip eğlendirmeye girişmeden önce, ortak bir zeminde buluşmaları gerekiyordu. Küçük bir bebek söz konusu olduğu zaman aciz kalıyordu. Dağınıklıktan nefret ederdi – küçük çocukların altına yapması, kusması, salya akıtması ve gürültüleri onu bunaltıyordu. Herkesin sağlığı konusunda doğuştan evhamlı ve kolayca telaşlanabilen biri olduğundan, bebeklerin zayıflığı onu rahatsız ediyordu. Bir bebek bağırsa onun çok hasta olduğuna hükmedeceği kesindi ve bağırmaya devam ettiği takdirde de kendisi bu gürültüden hasta olurdu. Bu yüzden şimdi St. Ives'da, hem merhamet hem hiddetten acı çeken Clive, çareyi evden kaçıp kırlarda uzun yürüyüşlere çıkmakta buluyordu. Bir terk etmişlik ve ihanet duygusuyla ama biraz da bir işe yaramadığı düşüncesiyle avunarak, Virginia da onunla birlikte gidiyordu.

Kedi kavgalarını andıran dehşetli gürültülerin işitilemeyeceği kadar uzakta yine huzur bulabiliyorlardı; kitaplar ve arkadaşlar hakkında konuşabiliyor ve bunu aile hayatının korkunç zulümleri karşısında bir yoldaşlık, bir ittifak duygusuyla yapıyorlardı. Bu sohbetlerde Virginia eniştesinin iyi özelliklerini daha rahat görebiliyordu: Nezaketinin arkasındaki gerçek mizah anlayışını, başka insanların duygularına karşı onu yaygaracı gibi gösterebilecek olan hassaslığı-

nı, neredeyse her zaman sakin oluşunu, tuhaflıkları çabuk fark edişini, etkileyiciliğini. Clive da Virginia'nın müstesna, keyif verici, etkileyici bir yol arkadaşı olduğundan hiç şüphe etmemişti; ama şimdi belki, bazı ışıklar altında ve bazı hareket anlarında, onun Vanessa'dan daha güzel olduğunu fark etmişti. Clive hiçbir zaman çekici bir kadınla beş dakikadan fazla konuşamaz ve flörtü andıran bazı ufak davranışlar göstermeden duramazdı. Şimdi belki de nezaketin gerektirdiğinden biraz daha sıcaktı ve -önemli olan da buydu- her zaman bütün taarruzları büyük bir şiddetle geri püskürten Virginia da tam bir sertlik göstermiyordu. Clive'ınki gibi heyecanlı ve iyimser bir mizaç direnişten tahrik olur ve en küçük bir başarı işareti böyle bir mizacı güçlendirirdi. Kısacası, Clive, on dört aylık evlilikten sonra, baldızıyla şiddetli ve uzun bir flörte başladı.*

Flört kelimesini kullanıyorum çünkü bu bağlılığa "ilişki" dersem, bu ifade Clive'ın hedefine ulaştığını düşündürür ki bu durum aslında hiç de yatakta sona eren hoş ve küçük bir sadakatsizlik değildi. Uzun yıllar sonra, Virginia onu başka yuvalara yumurta bırakan bir guguk kuşu olmakla suçlamıştır.** O da gülerek şu cevabı vermiştir: "Virginia'cığım, sen yuvana yumurtlamama hiç izin vermedin ki." Aslında Virginia ona istediğini verseydi, bu işin bu kadar uzun sürmeyeceğini ya da bir zaman ikisi için de bu kadar önemli olmayacağını tahmin ediyorum. Ama Virginia bunu asla yapmamıştır ve davranışı, çok kaba anlamıyla, erdemli olarak nitelendirilebilir.

O halde Virginia ne istiyordu? Clive'a zerre kadar âşık değildi. Âşık olduğu biri varsa Vanessa'ydı. Birbirlerinden ayrı oldukları zamanlarda her gün ona mektuplar yazıp ondan mektuplar alıyordu ve mektupları aşk mektuplarına çok benziyordu. Vanessa'dan mektup gelmeyince hemen ablasının hasta olduğunu ya da öldüğünü veya

---

* Tahmin: flört daha önce başlamış olabilir ama benim verdiğim tarihte başlamış olması muhtemeldir.

** Orijinal ifade "a cuckoo that lays its eggs in other birds' nests"tir. Aslında bu, istenilmediği yere giren kimse anlamına gelen bir deyimdir. (ç.n.)

en azından büyük ve korkutucu bir felaketin içinde olduğunu düşünüyordu. Vanessa'nın varlığıyla teselli bulmayı özlüyordu. Ama Vanessa'yı incitmeye, Vanessa ile Clive'ın içinde o kadar mutlu oldukları ve kendisinin öyle zalimce dışında bırakıldığı o büyülü daireye girmeye ve girerken de bu daireyi kırmaya ve ne de olsa ona layık olmayan kocayı göndererek Vanessa'nın yine kendisine kalmasını sağlamaya mecbur olması, onu bu kadar çok sevmesindendi.

Ekim 1907'de Virginia, Bell ailesiyle ilgili olarak "onu (Clive) ondan (Vanessa) ayırmak biraz zaman alacak" diye yazmıştı. Bu bir dil sürçmesiydi -görünürde demek istediği "onu ondan ayırt etmek"ti- ama bu hata Virginia'nın o zamanlar kendisinin de farkında olmadığı bir arzusunu ele veriyor olabilir. Evliliğin aşikâr başarısı bu tür duyguları kuvvetlendirecekti. Virginia, ablasının hayatındaki mutluluğa, soğuk bir kaldırımda duran ve bir pencereden ateşin başında yapılan hoş ve dostça sohbetlere imrenerek bakan biri gibi bakıyordu. Adrian ile kendi hayatı onun yerini tutamayacak kadar neşesizdi ve Virginia, Lytton, Saxon, hatta Hilton Young'ın bile Gordon Square 46 Numara'da, o imrendiği neşeli ev sıcaklığını verdiğini hayal edemiyordu. Kader onun önüne evliliğe ait normal bir şehvetin son derece iyi bir örneğini getirip koymuştu ve bu örnek onun kendini yalnız hissetmesine ve kendi yalnızlığından korkmasına sebep oluyordu. Şimdiyse bu büyük işkenceye son vermek kendi elindeydi ve Virginia bunu yapma ayartısına nasıl karşı koyacağını bilmiyordu.

Virginia'nın kısa zamanda anlamış olması gereken ya da daha doğrusu en başından beri gayet iyi bilmesi gereken şey, Vanessa'nın kocasına derin bir sevgiyle bağlı olduğuydu ve böyle bir teşebbüsün, sebebi ne olursa olsun, her şeyden çok bağlanmak istediği Vanessa'da derin bir hınç uyandırmaktan başka bir sonucu olamazdı.

Vanessa'nın durumu, Virginia'nın da anlamış olması gerektiği gibi, son derece acı vericiydi ve büyük bir ihtiyat ve metanet gösterilmesi icap ediyordu. Öfkeli sözler ve ithamlarla açıktan bir kavga hiç olmadı; iki kardeşin de bu "rezalet" düşüncesinden sakınmış ol-

ması muhtemeldir. Clive ve Virginia'ya yazdığı mektuplarda, Vanessa durumu hafife alarak, rahat bir şekilde bir mizah gösterisiyle ele alır; kendi içindeyse hem incinmiş hem öfkeliydi. Söylediğine göre, Virginia Clive'a karşı gerçek bir aşk duysa, ona hakikaten ya da cidden âşık olsaydı onu affederdi. Ama öyle olmadığı açıktı; dolayısıyla bu davranışının sebebi şeytanlıktan zevk almaktan başka bir şey değildi. Bu durum Clive'ı rahatsız etmiş, onu -Vanessa'yı- çok üzmüştü. Virginia bundan ne zevk almıştı? Hayır, bu ancak diliyle ağrıyan dişiyle uğraşıp duranın aldığı zevk gibi olabilirdi.*

Buna rağmen Clive'ın bağlılığının bir anlamda Virginia'ya gerçekten faydası dokunmuştur. Zannederim Virginia, sırf hayal kırıklığına uğratmak için erkeklerin arzularını tahrik edecek kadar sevimsiz bir tabiata sahip değildi. Diğer gönül işlerindeki tavırları ve hatta onun mizacıyla ilgili bildiğimiz her şey farklı bir yöne işaret etmektedir – Virginia aslında herhangi bir insanda şehvet duygusu uyandırmaktan çok çekinen biriydi. Ama kendisine hayran olunmasını -görüntüsü, aklı, kişiliğine hayran olunmasını- ve kendisini kadınlara sevdirme sanatını çok iyi bilen bir erkek tarafından övülmeyi severdi. Bu onun hayatında çok yeni bir şeydi; Madge'den ya da Violet'tan, hatta Walter Headlam'den böyle bir şey görmemişti. Clive'da normalliğin o özel büyüsü vardı. Bu ise Virginia'ya sadece cinsiyetinden dolayı değer verdiği (halbuki Lytton ona cinsiyetine rağmen değer veriyordu) anlamına gelmiyordu; bunun başka bir anlamı da Clive'ın, Apostles'dan oğlancıların o küçük inziva mekânına -Virginia'nın zorunlu olarak dışarıda bırakıldığı dehşet, rahatsızlık ve tiksintiyle baktığı o mekâna- ait olmadığıydı. Sanırım Clive, Virginia'nın kendi normal eğilimlerinin farkına varmasını, bir erkeğe ihtiyaç duymasını -o güne kadar hissetmediği bir ihtiyaç- sağlamak konusunda Walter Headlam'den çok daha başarılı olmuştu.

Buna çok daha önemli bir şey daha ekleniyordu: Madge ve Vi-

---

* "Clive ve Nessa ile aramdaki mesele... Bir sebepten bu, içimde başka her şeyden daha çok bir bıçağa dönüştü." VW, Gwen Raverat'a, 22 Mart 1925.

olet'ın inandıkları gibi, Clive da Virginia'nın dehasına (kullandıkları kelime buydu) inanıyordu; ama onlardan farklı olarak, Clive ona makbul eleştiriler de getirebiliyordu. Bu bakımdan Clive, Lytton'dan gerçekten çok daha faydalı olmuştur. Lytton genel olarak edebiyat tartışması yapmak konusunda harikaydı, ama iş Virginia'nın yazılarına gelince hiç de öyle değildi. O zaman o da ciddi bir rakipti. Virginia onunla birlikteyken daima savunmadaydı, onun için en edebi tavrını takınıyordu ve bunun sonucunda da ona gönderdiği mektuplar, bütün yazdıkları arasında en sıkıcı ve tumturaklı olanlarıydı. Clive, değerli bir eleştirmen olmasına rağmen, daha anlayışlı ve daha az korkulur biriydi. Virginia onunla kendisini rahat hissediyordu. Clive da bu yüzden bazı faydalı tavsiyelerde bulunabilmiş ve *Melymbrosia*'nın yazılmasına hakiki katkılar yapabilmiştir. (Bkz. Ek D)

Virginia, St. Ives'dan Londra'ya dönerken, *The Cornhill* için hakkında tafsilatlı bir eleştiri yazdığı John Delane'in *Biyografi*'sini unutmuştu. Kitabı trende okumak istiyordu ama onu pansiyonunda unuttuğunu çok geç fark etti. Clive kitabı getirmek için koşa koşa geri gitti ve hareket halindeki trenin arkasından koşarak Virginia'nın kompartımanının penceresinden kitabı içeri atmaya çalışırken kayıp düşerek kolunu bacağını incitti. Bu olay mektuplarla oynanan flört oyununa bahane oldu: Söylediğine göre, "hizmetinizde kazanılan onurlu yaralar"dan söz etmeyecekti. Virginia buna yarı alaylı bir merhamet ifadesiyle cevap vermiştir: "Sargılı ellerden, sakatlanan dizlerden bahsettiniz; gözümü yaşarttınız, yanağımı al al ettiniz." "Samimiyet ve hayatta gerçekten heyecan veren anlarla ilgili konuşmamızı," diye yazar Clive, "hatırlıyor musun? Biz acaba hiç doruğa ulaştık mı?" Ve, "Rosewall'un tepesinde, dünyada seni öpmekten başka hiçbir isteğim yoktu." "Neden," diye cevap verir Virginia, "bana yarısı söylenmemiş ve iki manalı cümlelerle eziyet ediyorsun?" "... Öpüşmesek de -(ben istiyordum ve bir kez teklif etmiştim...)- sanırım senin deyişinle, 'doruğa ulaştık.'"

Bu arada Vanessa da Virginia'ya şunları yazıyordu:

Bizim hakkımızda *senin* ne söylediğini merak ediyorum – "Tabii ki Nessa bebeğe esir olmuştu. Evet, maalesef bütün bireylik duygusunu yitiriyor ve sıradan, evcimen bir anneye dönüşüyordu ve Clive - tabii, onu çok severim ama düşünceleri tuhaf derecede yavan ve sıkıcı- ve ikisi sürekli benim hakkımda ahlaki yargılarda bulunuyorlar. Ne kadar mutlu görünürlerse görünsünler ve her ne kadar ben bunun iyi bir şey olduğunu düşünsem de, daha uzun kalmadım. Belli ki onları sıkmaya başlamıştım." Evet Billy* – şerefin üzerine yemin et, bunları sen söylemedin mi?

Daha sonra Bell ailesi Virginia'nın peşinden Londra'ya gitti ve şüphesiz flört, iki tarafta da manevralar ve karşı manevralarla devam etti; ama biz ancak oyuncular ayrıldığı zaman oyunun durumu hakkında bir fikir sahibi olabiliyoruz.

"Oyun"un kendisi (çünkü bütün katılımcılar kaybediyordu) rahatsızlıklar ve sosyal sıkıntılarla daha da karmaşıklaşıyordu. Genel sohbetin, özellikle de Clive'ın o kaba erkeksi konuşma tarzının Virginia'ya hitap etmediği anlar oluyor ve Clive onun şaşırtıcı derecede ilgisiz olduğunu görüyordu; bazen de Virginia, Miss Sheepshanks'in özel bir sohbeti bozmasına müsaade ediyordu. Sonra bir de Lytton vardı; yaz ilerledikçe onun Virginia'ya olan ilgisi artmıştı – ya da öyle görünüyordu. Ve sonra, Clive'ın kıskançça kızgınlıklarını şiddetlendiren Hilton Young vardı. Hilton gerçekten de Virginia'nın ciddi hayranlarından olarak görülüyordu ve Virginia'nın kendisi de onun o yaz kendisine evlenme teklif edeceğine inanıyordu. Teklif etmeyince, Virginia epey hayal kırıklığına uğradı çünkü en azından itibar hanesine bir evlenme teklifi eklemeyi umuyordu.

Yaz tatilinin ilk kısmında Virginia tek başınaydı; Adrian, Saxon ile birlikte Bayreuth'a gitmişti, Bell ailesi de her zamanki gibi Cleeve House'daydı. Onlara yakın ama yine de bağımsız olmak için, Virginia Wells'e yerleşti ve ağustosun birinde romanı üzerinde ça-

---

* Yani Billy-Goat (Erkek Keçi). Virginia, Vanessa'ya yazarken bunu "B" şeklinde kısaltır.

lışmaya kararlı olarak iki köpeğini de yanına alıp buraya gitti. Yüz sayfayı bitirmiş – ya da en azından yazmıştı: Helen Ambrose doğuyordu, Rachel Vinrace de ama o anda adı Cynthia idi. Virginia, Wells'teyken bu ismin uygun olmadığına karar verdi.* Virginia, Vanessa'ya mektup yazarak ondan başka bir isim bulmasını istedi. Vaftiz anası olmaya pek hevesli olan Vanessa, Penelope, Perdita, Chloe, Euphrosyne isimlerini önerdi. "Ona Apricot (kayısı) diyemez misin?" diye de acımasızca bir ilavede bulunmuştu. Clive da Belinda'nın çok uygun olduğunu düşünüyordu. "Belinda fazla zarif," diye cevap verdi Virginia; ayrıca kızın babası kaptan olduğundan çocuğuna yabancı bir isim verirdi – belki Cintra ya da Andalusia. "Ya da Barcelona," dedi Clive heyecanla, Belinda adının reddedilmesine epey kızmış olarak, "ama Polly ve Catherine de benim zevkime göre yeterli olacaktır." Virginia sonra, gayet tutarsız davranarak, isim değiştirmenin en önemsiz iş olduğunu söyledi.

Başlangıçta Mrs. Wall'un Vicar's Close'daki pansiyonu -kilisede pinekleyen şişmanların seslerinin hafiften duyulduğu bir yer- Virginia'nın ihtiyaç duyduğu sükûneti sağlayacak gibi görünmüştü ama sonra Virginia, Mrs. Wall'un mahcup ilahiyat talebesi rolünde yanında bulunma teşebbüslerinden rahatsız oldu, bu sebeple Cathedral Green'deki bir zangoç evine taşındı. Şimdiye kadar kendisine bütün bir hayat tasarladığı Mrs. Wall ile ilgili çalışmasını bırakarak, aşağı sokaktaki çocukları incelemeye başladı. Ama çalışma masası ya da normal bir masası olmayan bir odada ve Prens Albert aşağıdan bıyıklarının arasından kendisine bakarken yazmak zordu; bu yüzden Manorbier'a taşındı. Burası fakir ve zorlu sadeliği bakımından Wells ile kıyaslandığında daha iyiydi ve yazmaya daha uygun bir yer

---

* *The Voyage Out,* Virginia'nın çalışmalarını öyle veya böyle başkalarına açtığı, tavsiye istediği, yazdıklarının bazı kısımlarını başkalarına gösterdiği ve kitabın ilerleyişini arkadaşlarıyla tartıştığı tek romanıdır. Kitabın daha sonraki yazım aşamalarında sanırım daha ketumdu. Sonraki romanlarında bitene kadar kimsenin hiçbir şey görmesine izin verilmemiştir.

gibi görünüyordu. 30 Ağustos'ta Virginia, Violet Dickinson'a "bugünlerde epeyce iyi yazacağına" inanmaya başladığını yazıyor, Clive'a da şöyle diyordu:

> Geleceğimi, hangi kitapları yazacağımı, romana yeniden nasıl bir şekil vereceğimi ve şu anda ele geçiremediğim pek çok şeyi yakalayıp bütünün etrafını nasıl çevireceğimi düşünüyorum bolca; ve sonsuz sayıda tuhaf şekli nasıl şekillendireceğimi... Ama yarın, biliyorum ki o eski ruhsuz cümleleri yazmak için masama oturacağım.

Virginia'nın Manorbier'da kaldığı sırada Emma Vaughan'a yazdığı bir mektup vardır ki bu mektuptaki çılgınca bir şaka, aniden deliliğe çok yakın bir duruma düşüldüğünü düşündürür. Ama başka bakımlardan ve bu dönemde yazdığı bütün mektuplara bakılırsa, Virginia'nın sağlığının gayet iyi olduğu görülmektedir.

Clive ile Vanessa, önce Wiltshire'da sonra da İskoçya'da yanlarında kalarak Clive'ın ailesine karşı görevlerini yerine getirmişti. Eylül ayında gerçek bir tatile başlamak için serbesttiler. Virginia, onlarla birlikte Milan'a, Pavia'ya, Siena'ya, Perugia'ya ve Assisi'ye gitti. Her zamanki gibi manzarayı tasvir etmek için bir defter tuttu. Ayrıca Siena'da, Wells'te gördüklerinden çok farklı görünen kilise ayinleriyle de ilgilenmiştir. Otellerdeki kişileri tasvir eder: yabancı ülkelerde durmadan *table d'hôte*'tan *table d'hôte*'a koşan biri olmuş, açgözlü ihtiyar kız kurusu (Virginia, altmışlarda aldığı eğitim ve İngiltere'deki ailesi hakkında hikâyeler uydurmaya başlamıştır) ve iki basit, arkadaş canlısı kızı sessiz sedasız koca arayan, zayıf ve derlitoplu bir hanım.

Virginia resim ve mimari konusunda genellikle çok şey söylemez; ama Perugia'daki Collegio del Cambio'da gördüğü fresklerden etkilenmiştir ve hızla, kesik kesik aldığı notlar ilginç sayılabilir.

> Perugino'nun freskine bakıyorum. Onun eşyayı bazı değişmez formlar içeren gruplar halinde gördüğünü, bunları var olmayan (?) yüzlerde, hareketlerde ifade ettiğini anlıyorum; bütün güzellik insanların anlık görüntülerindeydi. Perugino bu güzelliği sanki mü-

hürlenmiş gibi görüyordu ve bütün değeri içindeydi; korku ya da gelecekle ilgili hiçbir belirti yok. Freski bana fevkalade sessiz görünüyor; sanki güzellik tepeye çıkmış ve orada kalmış, başka her şeyin üzerinde konuşma, devam eden yollar, beynin beyinle ilişkisi yok.

Her kısım diğerlerine bağlı; bunlar onun zihninde tek bir fikir oluşturuyor. Bu fikrin sözlerle ifade edilebilecek hiçbir şeyle ilgisi yok. Bir grup Tanrı figüründen ayrı duruyor. Çizgi ve renkleri bağlantılı olduğundan ve onun zihninde bir güzellik anlayışını ifade ettiğinden bir araya gelmişler.

Yazmaya gelince – ben de güzelliği ifade etmek istiyorum – ama hayatın ve dünyanın hareket halindeki güzelliğini (simetrisi?). Çelişki mi? – bu mu? – Eğer resimde hareket varsa sadece çizgileri göstermek içindir ama güzellik görüntüde sona erer. Farklı bir güzellik türü yok mudur? Çelişki yok.

Ben farklı bir tür güzelliğe erişiyor, sonsuz çelişkiler vasıtasıyla simetriyi yakalıyor, zihnin dünyadan geçişinin izlediği bütün yolları gösteriyorum; en sonunda ürpertici parçalardan bir bütüne erişiyorum; bu bana doğal bir süreç gibi geliyor; hayal. Onlar da gerçekten aynı şeye ulaşıyorlar mı?

Virginia'nın, yanında götürdüğü küçük bir Hint romanları koleksiyonundan da alacağı, bu kadar derinlikli olmasa da, aynı ölçüde bir zevk vardı. Virginia, Thomas Hardy'nin *Two on a Tower*'ını okudu ve Hardy'nin klasik olarak kabul edilemeyecek kadar acemi bir yazar olduğu sonucuna vardı; ama onda karanlık bir güç, onun zevkine çok hitap eden bir tür "kaba dürüstlük" de vardı. Ayrıca *Harry Richmond*'ı da okudu. Meredith'i sanırım eskiden beri severdi ama şimdi, "Meredith beni tatmin etmiyor," diyordu; Virginia onun kibrinde, üslubunun parlaklığında azametli bir şeyin ancak gölgesini bulmuştur, buna benzer bir şeyi değil; ona ait bir dünyayı değil, alelade bir dünyayı. Virginia'nın o eylül ayındaki entelektüel eğlenceleri bunlardı.

Virginia'nın duygusal eğlencelerinin nasıl gittiğini söylemek daha zordur. Perugia'da şiddetli bir kavga oldu; o ve Clive şehrin dar ve dik sokaklarında, yine Siena'da birbirlerine bağırarak dolaş-

tılar.* Ama genelde her şey gayet iyi görünüyordu. Clive, Saxon'a şöyle yazıyordu: "Vanessa ile Virginia, ikisi de iyi ve inanılmaz derecede büyüleyici." Saxon da buna cevaben kendi has üslubuyla şöyle yazmıştır: "Vanessa ile Virginia'nın inanılmaz derecede büyüleyici olduğuna pekâlâ da inanabilirim dersem paradoks gibi mi olur?"

Virginia, tatil sonunda Violet'a, Clive'ın "harika bir adam" olduğunu söylemiştir; biz de bundan her şeyin yolunda olduğunu çıkarabiliriz.

Bu sonbaharda ve aslında bütün bu yıllarda Virginia, sadece romanı ve gazete yazılarıyla değil, aynı zamanda eğitimiyle de meşguldü. Janet Case artık öğretmeni olmasa da hâlâ arkadaşıydı ve Virginia'nın onun tavsiyelerinden faydalanmış olması mümkündür. Ne olursa olsun Yunan ve Romalı yazarları okumaya devam ediyordu.** Ağustos ayında Manorbier'da iken, Cambridge'li arkadaşlarının adeta çağın incili olarak gördükleri eseri eleştirmişti: G.E. Moore'un *Principia Ethica*'sı. Bu eseri zorlukla ve büyük bir hayranlıkla okudu. Bloomsbury'de okunması adeta mecburi olduğu (ama Vanessa veya Duncan Grant bu işe hiç teşebbüs etmemişlerdir) düşünülen bu eseri okumakta bu kadar geç kalması biraz şaşırtıcıdır ve zannederim onu bu kitabı okumaya ikna eden, kendi tartışmalarında Moore'dan yararlanmayı pek seven Clive olmuştur.

Clive bu sıralarda onun için bir otoriteydi ve modern Fransız edebiyatı alanındaki okumalarına o rehberlik ediyordu. Ayrıca ve çok daha önemlisi, onun edebi sırdaşı olmuştu. 1908 ve 1909 yıllarında Clive'ın *The Voyage Out*'un ilk müsveddelerine çok uzun ve

---

* Üzerinde Siena'daki Viale della Fortezza'nın resmi bulunan ve 17 Haziran 1935'te Clive'a postalanmış bir kartpostalda Virginia şöyle yazmıştır: "Şimdi bir haç işaretinin bulunduğu bu noktada, Clive Bell Eylül 1908'de baldızıyla kavga etmiştir. Burada, portakal çiçeğinin altına hatıranın gözyaşının döktüm. V.W."

** Virginia 1907'de Juvenal'i, 1908'de *Odessa* ve Platon'u, 1909'da *Ion, Ajax* ve *Kurbağalar*'ı okumuştur; bir deftere bu eserler hakkında epey kapsamlı yorumlar yazmıştır. MH/A 21.

detaylı eleştiriler getirdiğini ve Virginia'nın bu eleştirileri kabul ettiğini gösteren mektuplar mevcuttur. Clive'ın beğenmediği pek çok şey, ona kaba, ham veya alelade gelen bölümler vardı. Ama genelde bu konuda çok heyecanlıydı; Virginia'nın kelimelerinin "ancak en güzel şiirlerde rastlanan" bir güce sahip olduğunu ve "gelecekte yazılacak olanlarda mümkün olduğu kadar, temelde yatan hakikate yakın" olduğunu düşünüyordu. Onun övgülerinin Virginia'ya güç verdiği ve yazdıklarının "tümüyle uçup gidecek şeyler" olmadığına dair temin edilmekten çok memnun olduğu açıktır. Virginia ayrıca onun bazı eleştirilerini de kabul ederek, anlaşıldığı kadarıyla kullanabiliyordu.

Bu alışveriş, başka açılardan giderek mutsuzlaşan karışık bir gönül ilişkisinin en keyif verici ve en yapıcı tarafını oluşturuyordu.

---

* Bkz. Ek D.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
1909

17 Şubat 1909'da Lytton, Fitzroy Square 29 Numara'ya gelerek Virginia'ya evlenme teklif etti ve teklifi kabul edildi.

Lytton, bizzat teklifi yaparken, bir süredir düşünmekte olduğu ve çok karışık özel hayatının sorunlarına çözüm olarak gördüğü fikrin hiç de çözüm olmadığının farkına vardı. Virginia'nın cinsiyetinin ve bekâretinin kendisini korkuttuğunu keşfetti; onun kendisini öpebileceği düşüncesinden ürküyordu. Hayal ettiği "evliliğin huzurlu cenneti"nin imkânsız olduğunu anladı; bu işe yaramayacaktı. Kendisini içine düşürdüğü durum, en çok da Virginia'nın kendisini sevdiğine inanmasından dolayı, onu dehşete düşürdü.

Virginia bunu anladı ve anlayışlı bir nezaket göstererek onun bu durumdan kaçmasına yardımcı oldu. Lytton'ın en sonunda onunla

evlenemeyeceğini söylediği ve Virginia'nın da onu sevmediğine dair onu temin ettiği ikinci bir görüşmeden sonra, sessizce ayrılmaya karar verdiler.

Lytton için büyük ihtimalle mesele kapanmıştı; herhalde duygularının niteliğinin tam anlamıyla farkına varmıştı. Böyle bir evliliği yeniden düşünebileceğini varsaymak zordur.

Ama Virginia için durum farklıydı. Bu ihtimalin çok uzak olduğunu anlamış olsa da, hâlâ onunla evlenme ihtimalini düşünüyordu. Lytton'a onu sevmediğini söylemişti. Sanırım gerçekten öyleydi. Onun kişiliğini kabul edebilirse de, iş girişime gelince kendisini kabul edemezdi. Virginia, ileride kendisinin de itiraf edeceği gibi, her zaman cinsel bakımdan korkak biri olmuştu ve erkek şehvetiyle ilgili tek tecrübesi ise korkutucu ve iğrençti. Ama evlenmeyi gerçekten istiyordu; yirmi yedi yaşındaydı, evde kalmış kız olmaktan ve Adrian ile yaşamaktan çok sıkılmıştı; Lytton'dan da çok hoşlanıyordu. Onun, aklına saygı duyabileceği bir kocaya ihtiyacı vardı; entelektüel seçkinliğe her şeyden daha çok değer veriyordu ve bu bakımdan henüz hiçbir rakip çıkmamıştı. Hatta Lytton'ın eşcinselliği bir rahatlık kaynağı bile olabilirdi; bir koca olarak cinsel bir beklentisi olmayacaktı ve onunla adeta kardeşçe olacak bir birliktelik zaman içinde belki hakiki, sağlam ve derin bir sevgiyle dolu bir şeye dönüşebilirdi.

Ama bu tür bir evliliğin umuduyla yaşamaya devam ediyorsa, ki sanırım hem o hem de Vanessa kesin olarak böyle bir ümit besliyordu, Lytton'ın teklifi geri alındıktan sonra herhalde beklentileri oldukça azalmış olmalıdır. Bu kesinlikle büyük bir hayal kırıklığı yaratan üzücü bir tecrübe olmuştur.*

---

* Virginia yanlış kartı çekme tehlikesiyle karşı karşıya gibi görünse de, doğru kart hemen destenin altından çıkıverdi. Seylan'daki Leonard Woolf'a yazılan bir mektupta (21 Ağustos 1909, Berg) Lytton şöyle diyordu: "Virginia ile... bu dünyadaki tek akıllı kadınla sen evlenmelisin." Leonard ise şöyle cevap veriyordu: "Sence Virginia beni ister mi? Eğer kabul ederse bana telgraf çek. Sonraki gemiyle oraya gelirim."

Lytton bozulan sinirlerini yatıştırmak için Brighton'a çekildi; Virginia da çok yoğun ama sanırım çok mutsuz bir hayat sürmeye devam etti. Bu sıralarda onu Queen's Hall'de izleyen ve ne kadar yalnız ve kederli göründüğünü fark eden bir yabancı, adını vermeden Galsworthy'nin o sırada Haymarket'ta oynamakta olan *Strife*'ına bir bilet gönderdi, onun yanına oturdu, onunla konuştu ve daha sonra onunla arkadaş olmak istediğini belirten bir mektup yazdı. Virginia bu isteği yerine getiremeyeceğini düşündüyse de adamın mektubunu sakladı.

1909'un bu ilk aylarında Virginia, başka ve belki de çok daha tehlikeli bir maceraya atıldı. Arkadaşlarından biri oyuncuların -Virginia, Lytton, Walter Lamb, Clive, Vanessa, Saxon ve muhtemelen Adrian- her birinin hayali bir karakter rolü üstlendiği ve her birine takma bir ad verildiği bir mektup yazma oyunu icat etti; fikir, mektuplarla bir roman yazılmasıydı.* Fakat isimlerin hayali olmasına rağmen, mektuplarında anlattıkları kişi ve olayların hayali olmadığı kısa zamanda anlaşılmıştır; aslında bu, maskelerin sadece katılımcıları cesaretlendirmeye yaradığı bir tür mektupla maskeli baloydu. Clive, maskesinin arkasından aşıkâne sözlerine görülmedik bir açıklık ve heyecanla devam eder; Lytton bunları Virginia ile dürüst bir şekilde tartışır ve Vanessa'nın muhtemelen hissettiği acıyı ima eder. Virginia da duyduğu ıstırabı ifade eden kaçamaklı sözlerle cevap verir; Vanessa, onu Hilton Young konusundaki üzücü zayıflığından dolayı azarlar. Oyunun Lytton'ın evlenme teklif ettiği sıralarda sona ermesi şaşırtıcı değildir. "Hayat," diye yazmıştır Virginia, "kesinlikle çok heyecan verici.... Ah, bir roman yazmayı ne kadar da isterdim!"

Bell ailesi Virginia'ya, nisan sonuna kadar bir aylığına kendile-

---

* Virginia, Elinor Hadyng; Clive ile Vanessa, James ve Clarissa Philips; Lytton, Vane Hatherley; Walter Lamb, Humphry Maitland; Saxon da Mr. Ilchester olmuştu. (Lady Ottoline Morrell, Caroline Lady Eastnor adıyla; Philip Morrell, Sir Julius adıyla ve Hilton Young da anlaşıldığı kadarıyla Roger adıyla anılıyordu ve sanırım bu kişiler oyuna katılmamıştır.) Bkz. *Virginia Woolf and Lytton Strachey Letters*, 1956, s. 28.

riyle birlikte Floransa'ya gelmesini teklif etti. Virginia, Adrian'la birlikte deniz yoluyla St. Malo'ya gitmeyi ve "Paskalya bayramında ilk horoz öterken" karaya çıkmayı planlıyordu. Ama 7 Nisan'da bir süredir hasta olan halaları Caroline Emelia en sonunda öldü. Virginia, *The Guardian*'a ölüm ilanı* yazma ve ölü yakma törenine katılma işleri arasında Vanessa'ya bir kartpostal göndererek ne olursa olsun onlarla birlikte gideceğini söyledi. Clive tabii ki memnun olmuştu ve kendinden geçmişçesine yazıyordu; Virginia da çok davetkâr bir mektupla cevap verdi.

Ama Floransa onları memnun etmedi. Virginia "o yapmacık Floransa Sosyetesi"nden hoşlanmamıştı; burada kendisini himayesine alan -ki Virginia himaye altına girmekten hoşlanmazdı- azametli Mrs. Ross'la, zayıf ve kemikli olan, "olduğu yere mıhlanmış bir yabani tavşanı andıran" şair -kadın edebiyatçılar için pek özendirici bir örnek olmayan- Mrs. Meynell'le tanıştı. Virginia, İngiliz kolonisinin onlar kadar itibarlı olmayan mensuplarını ve özellikle de *The Life of Father Damien*'i şiirleştiren ihtiyar bir kişi olan Mrs. Campbell'i incelemekten daha memnundu. Bu, Virginia'nın aklında kalarak romanlarına giren tuhaf şeylerden biri oldu.**

Virginia'nın günlüğünde ayrıca Clive'ın biyografisine giriş niteliğinde bazı notlar da bulunmaktadır. Maksadı sanki biraz fazla kibar ve kendi sosyal kabiliyetlerinin biraz fazla farkında olan hassas, dürüst, nazik bir adamın kavrayışlı ve kayıtsız bir portresini çizmektir. Clive, sanırım, o sıralar Virginia'nın zihninde epey yer işgal ediyordu. İlişkileri mutsuz bir ilişkiydi; başka nasıl olabilirdi ki? Clive'ın ilgisi Lytton'ın kaçışlarından sonra sevindirici bir teselli olmuş olabilir; fakat Virginia da kendi açısından Lytton kadar kaçamaklı davranıyordu. Clive'ı ne kabul ediyor ne bırakıyordu; Clive da onun bu işveli tavırları karşısında hem çileden çıkıyor hem memnun oluyor, hem kendini engellenmiş hissediyor hem de öfkeleniyordu. Virginia, ona göre, kalbine değil aklına göre yaşıyordu ve

---

* Bu ölüm ilanı *The Guardian*'da 21 Nisan 1909 tarihinde yayınlanmıştır.

** Bkz. *The Voyage Out*, xi.bölüm ve *Jacob'ın Odası*, xxi. Bölüm.

flört etmedikleri zaman kavga ediyorlardı. Virginia'ya, Clive sanki onun soğukluğunun intikamını iğrenç bir şekilde, yani basit bir yolla, karısını sevip okşayarak alıyor gibi geliyordu. En küçük, en doğal bir sevgi gösterisi -bir okşayış, bir öpüş- Virginia'nın kendisini sevilmeyen, istenmeyen ve dışarıda bırakılan biri gibi hissetmesine sebep olabiliyordu. Daha sonra şöyle yazmıştır: "O yaz mutsuzdum ve bütün düşüncelerimde şiddetliydim." Muhtemelen önceki ayların heyecanları ve hayal kırıklıkları sinirlerini bozmuş ve onu yıpratmıştı. Kavgacı olduğuna şüphe yoktu; bazı gürültü patırtılar oluyordu. Vanessa'nın söylediği gibi, Virginia Bargello'da "usandırıcı"ydı ve iki hafta sonra tatili kısa kesip eve dönmeye karar verdi.

Vanessa ile Clive ısrarla kalmasını istedi: Fransa'da grevler vardı; Virginia çok az Fransızca biliyordu, İtalyancası ondan da azdı; trenleri yakalamak konusunda başarısızdı. Ama kararlıydı ve yanlarından ayrıldı.

> [Vanessa, Margery Snowden'a yazıyor] Onun bu uzun yolculuğa bizi burada bırakarak tek başına çıkması çok üzücüydü! Tabii bazen onun durumunun dokunaklılığından etkileniyorum; ben de olağandan daha uzun zamandır buradayım. Sanırım Virginia evlenmeyi çok istiyor ve herkesten çok Lytton'la evlenmek istediği kesin. Adrian'la yaşamak zor; Adrian onu anlamıyor ve hayatının sonuna kadar onunla yaşamak üzücü bir ihtimal. Umarım önümüzdeki bir-iki yıl içinde yeni biri çıkar çünkü bütün güçlüklere rağmen Virginia'nın evlenmesinin daha iyi olacağını düşünmeye başladım. Ama çocuklarla ne yapacağını bilmiyorum!

Gezi bir fiyasko olmuştu; Virginia İngiltere'ye döndü ve bir fiyaskoyla daha karşılaştı. Mayıs ayında Cambridge'e gitti ve burada, Cam'de, uygun bir fırsatta Hilton Young ona evlenme teklif etti. Pek çok olumlu özelliği vardı, Virginia onun umudunu kırmamıştı, kendisi ve kişiliğine hayran olunacak biriydi; üstelik Virginia'nın bütün sorunlarına çözüm olabilirdi, çünkü o sırada Lytton'la evlenme ümidi gerçekten de çok azdı ve Clive'la flörtü de mutluluk-

tan çok acı getirmişti. Ama iş evlenmeye gelince, Virginia onu sevmediğini ve onunla evlenemeyeceğini biliyordu. Belki de bir mazeret olarak ona, Lytton'dan başka kimseyle evlenemeyeceğini söylemiştir.

İşte bu sıralarda Virginia'nın sosyal hayatına yeni ve önemli biri eklendi.

"Lady Ottoline Morrell adında harika biriyle tanıştık; kafası bir Medusa başına benziyor ama buna rağmen çok basit, masum ve sanata tapıyor."

Sanırım Virginia onu masum sözcüğüyle tarif etmekte haklıydı; bu kadın gerçekten de son derece basitti ve çok akıllı biri değildi. Görüntüsü insanda kötü niyetli, sahtekâr ve biraz karmaşık biri izlenimi uyandırıyordu. Çünkü kendisi bir Avusturya barok kilisesi kadar süslü ve egzotikti ve bu gösterişli yapıdan öyle bir ses çıkıyordu ki biraz kumru ötüşünü, biraz da aslan kükremesini andırıyordu; bu sesi o inanılmaz Hapsburg çenesi inceltiyor gibiydi ve bununla birlikte onda bir zarafet, hem göz korkutan hem ayartıcı bir konuşma şekli vardı. Virginia'nın Perşembe Akşamı toplantılarından birine Dorelia ve Augustus John ile, onun kadar güzel ve az rastlanan tiplerle birlikte gelmişti (birlikte herhalde ender görülen bir manzara oluşturuyorlardı çünkü Ottoline'ın kendisi zaten sokakta epey büyük bir kalabalığı etrafına toplayabiliyordu); Ottoline'ın kocası Philip Morrell da onlarla birlikte gelmişti.

Daha sonra Ottoline, Virginia'ya mektup yazarak bütün o "harika dostları"nın isim ve adreslerini istedi; hepsi de onun Bedford Square'deki evine davet ediliyordu. "Daha sonra," diye yazdı Virginia – ve "daha sonra" sözü iki veya üç yıl sonra anlamına geliyordu:

> hepimiz tuhaf değneklerle saman çöplerinin bir anlığına bir araya geldiği o sıradışı girdaba sürüklendik. Siyah bir atkı ve kadife bir palto ile çok netameli (?) gözüken Augustus John; Buckingham Sarayı'na giden yolda baştan aşağı altın renkli danteller ve madalyalarla bezenmiş, al yanaklı Winston Churchill; nükteli sözler patlatan Raymond Asquith; bana Susie Teyzesiyle birlikte nasıl böcek

öldürdüklerini çok canlı bir üslupla anlatan Francis Dodd:* Susie Teyzesi lambayı, kendisi de parafin dolu bir leğen tutuyormuş; böcekler tavandan aralıksız bir sel halinde geçiyormuş. Kanepenin bir ucunda Lord Henry Bentinck, diğer ucunda da belki Nina Lamb vardı. Philip [Morrell] Avam Kamarası'ndan yeni çıkmıştı ve şöminenin önündeki halının üzerinde mırıldanarak kesik kesik konuşuyordu. Ottoline'a âşık olduğu söylenen Gilbert Cannan vardı. Ottoline'ın âşık olduğu söylenen Bertie Russell vardı. Ve her şeyden önemlisi Ottoline'ın kendisi vardı.

Buna, Bedford Square'de dedikodular acımasız olduğundan, Virginia'ya âşık olduğu söylenen diye bir ekleme de yapabiliriz. Kimsenin Virginia'nın onun aşkına karşılık verdiğini söylediğini sanmıyorum; ama makul olarak Virginia, Ottoline'ı seviyor, onu komik, büyüleyici ve Kraliyet Ailesi veya Kilise gibi çok farklı buluyordu. Ottoline ona göre bir kadın olmaktan çok bir mucize, başka bir çağın romanlarından çıkmış bir kahramandı ama aynı zamanda da çok sempatikti. Bloomsbury'deki hayata yeni bir şeyler getirdiğine şüphe yoktu – dünyevi bir ihtişam ve Virginia'nın memnuniyetle karşıladığı, çok güçlü bir heteroseksüel unsur. O, Fitzroy Square'in eğlencelerine, oğlancılarına ve yüksek entelektüellerine kadınlık, hoppalık ve şampanya getirmişti.

6 Haziran-16 Temmuz tarihleri arasında Adrian bir günlük tutmuştur ve bu günlükte kendisinin ve Virginia'nın Perşembe Akşamlarını anlatır. Bu tasvirler, bu dönemde bir Bloomsbury partisinin nasıl olduğuna dair fikir verdiği ve Adrian'ın Virginia'ya bakışını yansıttığı için kayda değerdir.

---

* Francis Dodd (1874-1949; 1935'te Tuğamiral). Onun ricası üzerine Virginia, Ekim 1907 ve Temmuz 1908 arasında portresi için birkaç kez poz vermiştir. Dodd, çizimlerden onun dört gravürünü çıkarmıştır; bunlardan biri National Portrait Gallery'de, diğeri de New York'ta, Mr. Benjamin Sonnenberg'in koleksiyonunda bulunmaktadır. "Susie Teyze", Manchester Academy of Arts üyesi ve Dodd'un yakın arkadaşı Miss Isabel Dacre'dır (1844-1933).

Perşembe, 1 Temmuz

Gordon Square'e dönerken yolda Keçi'yi gördüm ve onunla birlikte yürüdük. Akşam yemeğini ikimiz yalnız yedik ve yemekten sonra misafirler gelene kadar uzun bir süre bekledik. Saxon her zamanki gibi ilk gelen oldu ama çok geçmeden onu Norton, Norton'u da James ve Lytton Strachey takip etti. Başlangıçta çok sessizdik; bütün konuşmayı Virginia, Lytton ve ben yapıyorduk; Saxon her zamanki gibi uyuşuk davranıyor, Norton ile James ise arada bir birbirleriyle fısıldaşarak konuşuyorlardı. Sonra Vanessa ile Clive, yanlarında Duncan Grant ile birlikte geldiler. Bundan sonra sohbet canlandı. Vanessa, Lytton ile birlikte kanepede oturuyordu ve yarı yarıya yakaladığım şeylerden, onun ve James'in iğrenç aşkları hakkında konuştuklarını anladım. Tartıştıkları her neyse, ani bir sessizlik onları birden durdurdu; bu onları, özellikle de Vanessa'yı çok memnun etmişti, ben de nazikçe neden durduklarını sorarak neşelerine neşe kattım. Çok geçmeden, Oxford'da birkaç portre yaparak geri dönmüş olan Henry Lamb içeri girdi. Sohbet, çok ilginç olmasa da iyi bir şekilde devam ediyordu ve en sonunda, on bir buçuk sularında Miss Cole geldi.

Miss Cole içeri girip uzun hasır koltuğa oturdu; Virginia ile Clive da onun hemen yanında yere oturdular. Virginia, o her zamanki samimi hayranlığını ifade eden ses tonuyla Miss Cole'un görünümü hakkında iltifatlar etmeye başladı. "Tabii, siz Miss Cole her zaman çok şık giyiniyorsunuz. Çok orijinal, bir deniz kabuğu gibi görünüyorsunuz. Bizim çamurlu çizmelerimiz ve pipo dumanlarımız arasına o çok şık kreasyonlarınızla gelmeniz büyük incelik." Clive da çok daha tumturaklı iltifatlar etmeye girişti ve sonra Miss Cole'a kendisinden neden hiç hoşlanmadığını sorarak, söylediği bütün bu güzel şeylerin başka herhangi bir genç hanımı ne kadar memnun edeceğini, halbuki onun kendisine çok sert davrandığını söyledi. Virginia burada onun sözünü keserek, "Sanırım Miss Cole'un çok sert bir mizacı var," vs. vs. dedi. Miss Cole gayet doğal olarak mutsuz ve rahatsız olmasına rağmen Virginia ile Clive'ın bu taşkınlığına gülmeden durmak imkânsızdı ve onların hep bir ağızdan gürültüyle konuşmaları bütün sohbetleri durdurmuştu; bu yüzden hepimizin bakışlarına hedef olan zavallı kadın ne yapacağını bilemez haldeydi. En sonunda biri merhametli davranarak konuyu değiştirdi ve Virginia ile ben yerlerimizi

değiştirdik; her nasılsa ben Clive'ı kontrol altında tutmayı başardığımı söyleyebilirim.

James ve Lytton Strachey gitti ve biz Vanessa ile Clive'ın Freshfields'de öğrendikleri saçma bir oyunu oynamaya başladık. Oyunun mantığı şöyleydi: yarım dakika içinde verilen bir harfle başlayan en çok sayıda kelimeyi türeten kişi oyunu kazanıyordu. Clive saat tutarak hepimize oyunu oynattı. G harfi verilen Norton'un Jerusalem ve Jesus kelimelerini türeterek başlaması herhalde zavallı Miss Cole'un zaten epeyce uzun olan listesine bir sıkıntı daha eklemiştir. Hepimiz sırayla oyunu oynadık; Vanessa sınırları elinden geldiğince zorlamaya çalışıyor, sürekli açık saçık bir söz söylemeye uğraşıyor ve bunu başardığı zaman şımarık bir çocuk gibi memnun oluyordu. Miss Cole saat birde ayrıldı, Duncan Grant de yaklaşık aynı zamanlarda gitti; bu sırada kim tarafından bilmiyorum ama kötülük hakkında büyük bir tartışma başlatıldı. Çok geçmeden Virginia o mükemmel sanatıyla kendisini tartışmanın odağı haline getirerek en yoğun duygularla çok müphem sözler etmeye başladı; kendisine gülen herkesi terslemeye hazırdı. Yöntemi ustaca ve başlangıçta oldukça şaşırtıcı, çünkü biri onun iddiasını dikkatlice inceleyip kesin bir dille reddettiği zaman, Virginia hemen coşkulu bir tavırla onunla hemfikir olduğunu söyleyerek bu kişinin kendi söylemek istediğini tam olarak ifade ettiğini belirtiyor.

Bu tartışma söz oyununa dönüştü, bu yüzden oldukça eğlenceliydi; daha sonra da Saxon'a takılma oyunu halini aldı. Küçük tuhaflıklarından ötürü alay edilip kendisine gülünen Saxon bütün bu zaman boyunca sessizliğini hiç bozmadı ve sadece arada bir gülümsemekle yetindi. Clive orada bulunduğu zaman, kahkahaların hiç eksik olmadığı, Virginia'nın en cüretkâr taarruzları karşısında bile Saxon hiçbir şekilde söz söylemeye tahrik edilemiyordu. En sonunda Saxon hariç herkes gitti. Saxon, Cook'lardan yeni bilgiler edindiğinden Almanya ile ilgili farklı yönleri tartışmaya girişti. Ama Virginia ile benim o kadar uykumuz gelmişti ki çok ilgisiz davranarak onu kovmayı başardık. Saat beş sularında şafak sökerken yattık.

Zavallı Miss Cole şanssızdı. Virginia'nın uydurup sonra neşeyle, alenen, hatta cömertçe (çünkü kendi uydurmalarını, onlara

inanmayacak kadar çok severdi) onun geriye kaçırdığı ayaklarına doğru fırlattığı kendi imajıyla ne yapacağını bilmesi hiç kolay değildi. Fakat aşıkâne sözlerini her zaman çok iyi tartamayan Clive, Virginia ile güç birliği ederek onun çok taşkın iltifatlarını şamatalı bir şekilde daha da büyütünce, Miss Cole için durum herhalde daha da zorlaşmıştır. Virginia'nın konuşmalarındaki taşkınlıklara zaman zaman eşlik eden zalimlik, bu konuşmalardaki kötü niyetten değil -gerçekten de ben onun (genellikle) kötü niyetli olduğunu zannetmiyorum- daha çok samimiyetten kaynaklanıyordu. Virginia'nın yarattığı imaj gerçekten uzaktı, ama kurban -Virginia'nın bu hayal ürünü imajı üzerine kurduğu zayıf temel- böyle hayaller bu kadar güçlü bir şekilde ortaya konulmamış olsa bunları kolayca reddedebilirdi; bu güç o kişiyi yanlış tanıtma arzusundan değil, inançtan doğuyordu. Miss Cole deniz kabuğu gibi görünüyor olabilirdi de olmayabilirdi de:* Onda Virginia'nın hayal gücünü tetiklemeye yetecek kadar (bu hayal gücü çok kolay tetikleniyordu) parlak bir zarafet olduğuna şüphe yoktu, fakat Virginia neredeyse hemen, bu kadar kolayca ortaya koyduğu bu parlak binanın gerçekliğine inanmaya başlıyordu. Aslında gülünç olan kendisiydi ve ilerleyen yıllarda da ne olursa olsun, insanlara laubali davranmak için hayal gücüne başvurduğu zaman gülünen kişi, kurbanı değil kendisi olmuştur.

Kabahatin bu kadar büyük olmadığı ve yine bu döneme ait başka bir anekdot daha vardır; bu anekdot Virginia'nın efsaneler uydurma yeteneğinin nasıl sıkıntı ve kafa karışıklığına yol açtığını bayağı yalın bir şekilde gösterdiğinden, kayda değerdir.

Cornwall'da Virginia, Vanessa, Clive ve sanırım Adrian, birlikte bir pansiyonda öğle yemeği yiyorlardı. Hizmetçi -anlayışsız, utangaç ve ürkek bir hizmetçi- koyun eti ve iki sebze yemeğinden geriye kalanları toplamaya gelmişti.

"Tatlı olarak ne var?" diye sordu Virginia.

"Mount St. Michael Pudingi, hanımefendi."

---

* Miss Cole, 1910 yılında Mrs. Neville Chamberlain olmuştur.

Virginia'nın hayal gücü ateşlenmişti; pudingin nasıl olacağını görüyordu ve bu hayal gözlerinin önündeyken onu tasvir etmekten kendini alamadı. Tam olarak söylediği sözler kaybolmuştur ama şöyle bir şeyler olduğunu söyleyebiliriz:

Etrafında parlayan şekerden bir kaleyle çevrili olan yüksekçe bir çikolata tümseği; mazgallı, siperli, burçları delikli bu şeker kalesinin tepesinde kristalleştirilmiş melekotundan bayraklar ve altında da şeffaf jöleden, krema köpükleriyle bezenmiş ve gemilere, denizkızlarına, yunuslara ve su perilerine benzeyen kimbilir ne şekerlemelerle süslenmiş, dalgalı bir okyanus vardı... Virginia'nın yanındakiler için bu tarifi dinlemenin asıl zevki, hizmetçi kızın varlığıydı. Kız, Virginia'nın bu belagatlı konuşması karşısında hayran hayran bakarak durmuş ve birkaç dakika sonra şekli ve dokusu hiç de kumdan bir kaleye benzemeyen, cimrice sadece bir parça çilek reçeliyle süslenmiş klasik bir puding getireceğini bildiğinden dehşete kapılmıştı.

Bu Virginia ile yaşamanın zor yanlarından biriydi; hayal gücünün bir gaz pedalı vardı ama freni yoktu. Hızla akarak gerçeklikten kopuyordu ve gerçek bir insan olduğu zaman, sonuç söz konusu kişi için korkunç olabiliyordu; çünkü bu kişi kendisinden Virginia'nın icat ettiği karaktere göre yaşamasının beklendiğini görüyordu. Ama bu gerçek bir şemsiye olduğunda, büyük bir karışıklığa yol açabiliyordu.

1909 yazının ilerleyen zamanlarında, Virginia Bayreuth'tayken Adrian ile birlikte alışverişe giderek bir kalem sapı satın aldı. Bu iş her zaman fevkalade zor olurdu çünkü Virginia elle yazmayı çok severdi. İyi ve sert bir kalem ucunun harfleri kâğıt üzerine çizişinden hoşlanırdı ve adi yazı gereçleri onu perişan ederdi; kesin olarak on beş yaşından itibaren ve muhtemelen çok daha erken bir yaştan beri sürekli yeni kalemler ve kalem sapları deniyordu ve doğal olarak onu memnun etmek müthiş zordu. Bu sebeple Adrian'a göre gezi kötü başlamıştı. Virginia'nın hakkında yazı yazdığı ve herhalde İngiltere'den getirdiği *The Autocrat of the Breakfast Table* adlı

eserin Tauchnitz baskısını ararken ortalığı birbirine kattığı bir kitapçı ziyareti geziyi berbat etmişti. Virginia bu kitapçıda en azından ne istediğini biliyordu. Maalesef kitap dükkânda yoktu ve Leipzig'den bir nüshasının istenmesi gerekti. Daha da talihsiz olan şey, eve gidince Virginia'nın kitabı çantasında bulması oldu. Kadınlara özgü umursamazlıkla, Adrian'a siparişi iptal etmek için dükkâna kendisini ikinci kez götürmesini teklif etti. Adrian bu teklifi reddetti; o insanların yüzüne bir kez daha bakamazdı. Ama bu olay, çok daha uzun ve çok daha eziyetli bir iş olan güneş şemsiyesi satın alma hadisesinden sonra olmuştu. Virginia, beyaz bir güneş şemsiyesine ihtiyacı olduğunu söyledi ve dükkândaki bütün beyaz şemsiyeler ortaya çıkarıldı; ama bunlar Virginia'nın hayalindeki şemsiye gibi değildi. İzah ettiğine göre, beyaz bir güneş şemsiyesi yeşil astarsız hiçbir şeye benzemezdi. Onun istediği gibi bir şemsiye yoktu; bu yüzden Virginia daha sonra kahverengi bir şemsiye istedi ve en sonunda dükkândaki en ucuz şey olan kahverengi kaba bezden bir şemsiye satın aldı.

Virginia hayatı boyunca tereddütlü, kararsız ve insanları çileden çıkaran bir müşteri oldu; herhalde pek çok zavallı tezgâhtarı küfretmenin ya da ağlamanın eşiğine getirmiştir. Virginia kendi hayalindeki şeyle dükkânlarda kendisine sunulan şey arasındaki fark karşısında büyük bir tereddüt geçirirken, sadece dükkân sahipleri değil, yanında bulunan kişiler de büyük bir eziyete maruz kalıyordu.

Konu bu yöne sapınca Bayreuth'u anlatmam ve Ağustos 1909'da Virginia'nın neden orada bulunduğunu izah etmem gerekiyor. İlerleyen yıllarda Virginia'nın en son bulunabileceği yer burasıydı. Virginia kesinlikle müzikle ilgili bir insan değildi. Hiçbir enstrüman çalmıyordu ve sanırım bir bestenin notalarını iyi bir şekilde anlayarak takip edemezdi. Müziği sevdiği doğruydu; ailenin mekanik piyanosunu severdi (Adrian çok uzun çalmadığı zamanlarda), daha sonraları gramofonu da sevecekti; müzik, onun derin düşüncelerine bir fon, kalemine bir tema oluşturuyordu. Adrian'ın günlük tuttuğu dönemde Virginia sık sık konserlere ve çok sık ola-

rak da operaya gitmiştir;* o operayı bir gösteri ve bir sosyal etkinlik olarak seviyordu. Ancak Virginia'nın opera zevkini, Adrian'ın da olduğu gibi, muhtemelen Saxon teşvik etmiştir. Virginia'nın artık Wagner'e duyduğu hissedilir hürmetin sorumlusu kesinlikle oydu çünkü Saxon ateşli bir Wagner hayranıydı ve her zaman öyle kaldı. Çeyrek bölümler boyunca *The Ring*'de oturuyor, *Tristan* ve *Parsifal*'ın her bölümünün tadını çıkarıyordu (1910 yılında 300'üncü opera oyununu kutlamayı başarmıştır). Zannederim o zaman bile Mozart'ı dinlemeyi tercih eden Virginia'yı Wagner'ciliğin kutsal mekânına götüren ve ona son derece çirkin görünen Almanlarla, karşılaşmak istemediği İngiltere'den eski aile dostlarıyla, hiçbir zevk vermeyen pansiyonlar ve yemeklerle onu karşı karşıya bırakan Saxon'un o güçlü ve sessiz baskısı olmuştur.

Bayreuth'ta iki hafta kaldılar. Her sabah Adrian ile Saxon yürüyüşe çıkarken, Virginia bir komodin üzerine bir sandık koyma suretiyle yapılmış sallanan bir masada yazı yazıyordu. Öğle yemeğinde bir araya geliyor ve öğleden sonra operaya gidiyorlardı.

> (Adrian, Vanessa'ya yazıyor) Herhalde perde aralarında opera salonundan çıkarken çok ilginç bir görüntü oluşturuyorduk; elinde bir yandan bir güneş şemsiyesi, büyük bir deri çanta, bir paket sigara, bir kutu çikolata ve operanın metnini tutan ve öbür yandan da uzun beyaz bir pelerini ve ne kadar yukarı çekerse çeksin tozun içinde sürünmekte ısrar eden bir eteği boş yere üzerinde tutmaya çalışan Keçi. Sonra, heyecanlı bir sesle kendi kendine mırıldanan ve insana vücudundaki bütün kemiklerin yerinden çıktığını düşündürecek kadar taşkınca hareketler yapan Saxon; sonra başımı çok yukarıda tutarak ve acayip bir şey olmuyormuş gibi davranarak, bir yandan da ikisini kalabalığın içinden çıkarmaya çalışan ben geliyorum.

---

* Adrian, altı hafta içinde Virginia'nın iki kez *Don Giovanni*'ye, iki kez *Louise*'e, *The Wreckers*'ın ilk gösterisine, *Aida, Madame Butterfly, Faust* ve *Orpheus and Eurydice*'ye gittiğini kaydeder; Virginia birkaç konsere gitmiş ve Cimarosa ve Delius'un eserlerini (*The Mass of Life*) dinlemiş, iki oyuna ve ayrıca Morrell ailesiyle birlikte Coliseum'daki Rus dansçıları izlemeye gitmiştir.

("... Büyük bir kalabalık var ve herkes bize bakıyor ama güzel olduğumuz için değil," diye yazıyordu Virginia. Adrian'ın o acayip sıska siluetini, hantal tavırlarını ve kafasını yukarıda tutmaya çalışmasa bile bütün kalabalığa yüksekten bakacağını hatırlayınca, onun bu üçünün en tuhafı olarak görünüp görünmediği merak edilebilir.)

> Keçiyi yüklerinden kurtarmaya çalışmak faydasız çünkü insan elini atar atmaz yarısı yere saçılıyor. En sonunda onları büyük boş bir alana götürüyorum ve burada Virginia ile ben oturuyoruz, romatizması izin verdiği zaman Saxon da oturuyor; Saxon burada her zamankinden iki kat daha ölümsü* ve aksine Virginia en taşkın hayallere dalmaya başlıyor. En sonunda onu açıkça terslemeden yapamıyorum ve o da bana cevaben hafifçe vuruyor; sonra hepimiz sakinleşerek sessiz ve nispeten huzurlu bir şekilde çikolatalarımızı yiyoruz.

Buna rağmen Saxon'un arkadaşlık etme konusundaki uyuşukluğundan etkilenen Virginia ile Adrian, genellikle birbiriyle iyi geçiniyorlardı (ancak Adrian, Virginia biraz daha alışveriş yapmak konusunda ısrar ederse, bu güzel durumun böyle sürebileceğinden şüpheliydi). Ayrıca Virginia neredeyse her gün ablasına mektup yazarak gördüklerini, yaptıklarını ve diğer insanları tasvir ediyordu:

> [Almanların] irilikleri hayret verici – ama çok temiz ve nazik görünüyorlar. Saxon'a çok uygunlar. Saxon onların çok hassas insanlar olduğunu düşünüyor.

Saxon gerçekten de Virginia'nın sürekli incelemesi altındaydı:

> Saxon bütün gün uyukluyor ve uykusunu bölersen iyice hırçınlaşıyor. İleri geri sıçrayıp duruyor ve o çirkin bastonunu sallayarak cırlak bir çekirge gibi şarkılar mırıldanıyor. Bana biraz babamı hatırlatıyor. O da aynı şekilde yumruklarını sıkarak kaşlarını çatıyor ve

---

* Saxon'un ölüye çok benzeyen ruh hallerini anlatmak için bu kelimeyi Adrian icat etmiştir. Burada kullanılan orijinal kelime "mortish"tir. (ç.n.)

ona baktığın zaman hemen duruyor. Adrian ile ben birbirimize göz kırpıyoruz ve bazen de yakalanıyoruz. Gece saat on bir gibi, biz esnemeye başlarken, o canlanıyor ve çok zekice ama oldukça can sıkıcı bir soru ortaya atıyor. Dün gece saat bir buçuğa kadar tartıştık. Konu Adrian'ın iki, hatta muhtemelen üç perşembe önce söylediği fakat Saxon'un anlamadığı bir şeyle ilgiliydi. Fındıkfaresi gibi her şeyi bir araya yığıyor. Hafızası harikulade kuvvetli ama zekâsı beni çok şaşırtıyor... Burada keşişler ve rahibeler gibi çok sade bir hayat sürüyor ve az konuşuyoruz – ah, seni özlüyorum!

Ve bir hafta sonra:

Saxon... şen şakrak denecek bir durumda. Konuşmaları hâlâ acayip. "Virginia, üç yıl kadar önce senin hayata bakışının bir Henry James romanına, benimkinin de bir George Meredith romanına benzediğini söylerken ne demek istemiştin?" Bir anlam uydurmak zorunda kaldım ve Saxon bana benim çok akıllı bir genç hanım olduğumu düşündüğünü söyledi – bu, bugüne kadar ondan duyduğum en büyük övgü.

Saxon kendine has katkılarda da bulunur:

... Sadece mektup yazmakla ilgili başka bir mektup daha yazdığımı anlamaya başlıyorum... Adrian şüphesiz gerçek olaylara dair eğlenceli ve gerçeğe sadık taslaklarından birini; Virginia da her şeyin nasıl olması gerektiğine dair o parlak ve hayali resimlerinden birkaçını gönderdiğinden, benim bu mütevazı yoldan ayrılarak gücendirici ve sonu felaket olacak bir rekabete girmeme gerek yok.

Bu her ne kadar Saxon'un tatili olsa da, bir bakıma, Virginia söz konusu olduğunda onun başarısının zirvesiydi de. Bir daha hiçbir zaman onu Bayreuth'a gitmeye ikna edemeyecekti ve Thoby'nin bütün arkadaşları arasında en akıllısı olan, altı veya yedi yıl boyunca onun üzerinde büyük etkisi bulunan ve Virginia'nın adeta derin bir saygı ile baktığı Saxon, bir şakaya, sıkıcı bir şakaya benziyordu. Virginia onu seviyordu ve her zaman da sevmeye devam etmiştir; ama Saxon'un bilmece çözmek ve birkaç sessiz coşku yaratmaktan

başka hiçbir şey yapamayacağı da giderek ortaya çıkıyordu. Saxon'un bir dâhi olduğuna inanmak kolaysa da dehasının somut hiçbir ürün veremeyeceğine inanmak daha da kolaydı. Saxon yaşlandıkça görünüşe göre kaçış sanatını giderek geliştirmiştir. Onu belki bulanık, kahverengi bir bulutun arkasına gizlice kaçan mürekkepbalığına, ya da belki de sadece kendisini gizlemekle kalmayıp fazla meraklı gözlere zarar verebilecek bir oklukirpiye benzetmek mümkündür. Saxon sadece bilmece çözmüyor, aynı zamanda üretiyordu da; yaratıcılığı seviyor ve kendi maharetinden doğal bir gurur duyuyordu. Onun o anlaşılması güç lafları, kinayeleri, akrostişli mektupları geniş bilgisinin kanıtıydı fakat aynı zamanda da muhatabını küçük düşürerek şaşkınlığa uğratıyordu ve Saxon bunu da seviyordu. Arkadaşlarıyla oyunlar oynamayı seviyordu – o kadar incelikli oyunlar ki arkadaşları birazdan bir şaka yapılacağını nadiren anlayabiliyorlardı. Saxon onlara sessizce gülüyordu, fakat sanırım burada şaka içinde şaka vardı; aslında kendisine yapılan ve teması kendi korkunç hayatı olan üzücü küçük bir şakaya gülüyordu.

Eylül ayının başında, Dresden'de iki arkadaşıyla on gün geçirdikten sonra Virginia, Fitzroy Square'e döndü. Bell ailesi hâlâ itaatkâr bir şekilde Wiltshire'da Clive'ın anne ve babasının yanında kalıyordu. Adeta iki âşığın gizli planlarını anımsatan ayarlamalardan sonra Virginia, Salisbury'de onlarla buluştu. Sonra Studland'de küçük bir yazlık ev kiraladı ve sanırım hayatında ilk kez ev işlerinin zevklerini ve zahmetlerini küçük çapta da olsa yaşadı. Kendi kahvaltısını hazırlıyor, sabahleyin sütü kapıdan alıyordu... kendi deyişiyle "biseksüel" bir mayo almıştı ve, "Martılar beni sürüklenen bir deniz lalesiyle karıştırarak kafamın üzerinde dolaşana kadar açıklarda yüzüyordum." Çok geçmeden Bell ailesi de yakındaki bir pansiyona taşınarak ona katıldı ve böylece Virginia sadece onları değil, on sekiz aylık olan ve artık Virginia'nın anlayabileceği türden güzellikler sergilemeye başlayan yeğeni Julian'ı da görme imkânı bulmuştu.

Bell ailesi yanında başka insanlar da getirmişti. Vanessa, Lytton'ı davet etti ama Lytton o sırada İsveç'teki bir sanatoryum-

da tedavi görüyordu. Walter Lamb'den onun yerini doldurması istendi. Clive'ın Trinity'den dönem arkadaşı olan Walter Lamb, yakın bir arkadaştı fakat belki de istediği kadar yakın olamamıştı. Klasikleri öğrettiği Clifton College ile Cambridge ya da ailesinin Manchester'daki evi arasında yaptığı seyahatler sırasında, Gordon Square'e arada bir misafir oluyordu. O yıl daha önce, Bell ailesi evlerinde değilken, adeta Fitzroy Square'in pansiyoneri olmuştu ve şöyle diyordu: "Fevkalade iyi vakit geçirdim. Virginia ile ilk kez iyi bir sohbet ettim. Sonuç... onun zekâsı konusunda söylediğin her şeyde seninle hemfikirim: ...Doğru söylediğini de itiraf etmek zorundayım çünkü onun ne kadar sıcak göründüğüne şaşırdım." Bundan sonra Walter, Euripides'in bir eserini çevirerek Virginia'ya gönderdi. Clive onu övdü, Adrian teşvik etti; Virginia'nın da onu daha çok beğenmiş olması muhtemeldir.

Ancak Walter Lamb, Lytton'ın yerini tutamazdı ve Virginia 6 Ekim'de ona şöyle yazıyordu:

> Yine döndük ve yine çoğunlukla kültürle... ve Walter Lamb ile yaptığımız sohbetlerin hatıralarıyla -maalesef sönük kalıyor!- yaşıyoruz. Keşke (her zamanki gibi) yeryüzünün karnı yarılsa da yeni bir yaratık çıksa diyorum.

Virginia hep yaptığı gibi roman üzerinde çalışıyordu; aynı zamanda, 1908 ve 1909 yıllarının tamamında, gazete yazılarıyla her zamankinden -ya da sonraki birkaç yıl boyunca olacağından- daha fazla meşgul olmuştur. En çok *The Times Literary Supplement* için yazsa da artık *The Cornhill* için de uzunca yazılar yazıyordu. Ona göre ne olursa olsun yepyeni bir yazı türü olan bir taslağı bu gazetenin editörü Reginald Smith için tasarlamıştı. Onun *Memoirs of a Novelist* (Bir Romancının Hatıraları) adını verdiği bu yazılar, görünüşte Miss Linsett'in yazdığı Miss Willatt biyografisinin eleştirisidir:

> Charing Cross Road'da hâlâ satın alma şansı bulunabilecek bir kitap... Bu kitaplar Sturm'ün *On the Beauties of Nature* ve *Veteri-*

nary Surgeon's Manual adlı kitapları arasında, dışarıdaki raflarda sıkışıp kalmış; burada gazdan ciltleri bozulmuş, tozdan kararmışlar ve çocuk izin verdiği müddetçe insanlar bunları okuyabilir.

Anlaşıldığı kadarıyla Miss Linsett, Viktoryen döneminin tipik biyografi yazarlarındandır ve Virginia onun biyografi yazma üslubunu anlatırken insanı eğlendirir. Fakat eleştiri yazarını asıl ilgilendiren, bir romancı ve Miss Linsett kadar karanlıkta kalmış bir kişi olan Miss Willatt'tır: Miss Willatt'ın hayatı Virginia'yı her zaman büyülemiş olan, karanlıkta kalmış hayatlardan biridir. Virginia, Miss Willatt'a sevgi, merhamet ve eğlenceli bir tavırla yaklaşır. Miss Willatt evlenememiş ve hayır işleriyle uğraşmıştır. Daha sonra mesleği olmadığına karar vererek, bundan sonra bütün gayretini roman yazmaya ayırmıştır. Yazdıkları son derece romantik romanlardır.

> Gördüklerini tasvir etmeyi yakışıksız bulduğundan, erkek kardeşlerinin bir biyografisini (birinin hayatı çok ilginçti) ya da babasının hatıralarını yazmak (bunun için ona minnet duyardık) yerine, Arap âşıklar kurgulayıp onları Orinoco Nehri'nin kıyılarına yerleştirmiştir.

İşte bu noktada Miss Willatt'ın da Miss Linsett'in de uydurma birer karakter olduğundan emin olunur.* *Memoirs of a Novelist*, aslında eleştiri görüntüsü altında bir kurgusal eser yayımlama ya da daha doğrusu iki türü de birleştirme teşebbüsüdür. Bundan dolayı Virginia'nın yazar olarak geçirdiği gelişimin tarihinde ilginç bir yeri vardır ve çok önemli de olmuş olabilir. Sanırım bu teşebbüs, *The Voyage Out*'u tekrar tekrar yazmakla geçen uzun sürecin onun için bir ölçüde sabır imtihanı olduğunu ya da her halükârda, Virginia'nın kanatlarını açarak hayale dayanan bir eser yayımlamak istediğini göstermektedir. Üstelik bu teşebbüs tek olmayıp bir yazı dizisinin ilk kısmı olacaktı.

Virginia, yazdıklarının müsveddesini Clive'a gösterdi. Clive bu-

---

* British Museum Library ve Library of Congress'in kataloglarında Miss Linsett ile Miss Willatt'ı arama girişimlerim boşa çıktı.

nun zekice olduğunu düşünüyordu fakat belli ki bazı çekinceleri vardı; daha sonra bu çekincelerin önemli olmadığını açıklayarak kendi kendini acemilikle suçlamıştır – Clive'ın bu eleştirel tutumu, Virginia'nın kendisine karşı hislerinin soğuduğuna inanmasından etkilenmiştir ve Clive bu konuda bir düzeltme yapmak istemiştir. Kasım ayında Clive, Cambridge'den mektup yazarak ona bu yazı dizisinin "yüzyılın şaheseri olmasının beklendiğini" söyledi. Böyle bir övgü gayet güzel olacaktı, fakat bunun ardından çok kısa bir süre sonra Reginald Smith'in yazdığı mektup geldi: "Kanaatimce iğneye bir kelebek değil, bir yabanarısı geçirmişsiniz. Başlı başına zekice fakat..." Kısaca Smith, bu yazı dizisini nazikçe üzülerek fakat çok kesin bir tavırla reddeder. Bunun yeni bir başlangıç olması ve Virginia'nın arkadaşlarının ondan çok fazla şey ummaları da herhalde bu olayın acısını artırmıştır. Virginia *The Cornhill*'de bir daha hiç yazı yayımlamadı ya da sanırım yayımlamaya çalışmadı.

Ancak pek çok üzüntü ve hayal kırıklığı getiren 1909 yılı yeni bir endişeyle sona eriyordu, çünkü artık görünüşe göre Bloomsbury yok olup gidecekti. Görsel sanatlarla çok meşgul olan ve Manş Denizi'nin öteki yakasında gerçekleşen büyük şeylerin giderek daha fazla farkına varan Clive ile Vanessa, sanatın merkezinden çok uzakta olduklarını düşünmeye başlamışlardı. İkisi de Fransa hayranıydı; Fransa'daki hayatın güzelliğini ve özgürlüğünü seviyorlardı ve Paris'te yaşarlarsa daha mutlu olacaklarına karar verdiler. Bu, dostlarını geride bırakmak anlamına geliyordu ama Virginia'nın, hatta belki Lytton'ın da kendileriyle birlikte geleceğini ümit ediyorlardı. Bu fikrin Virginia'nın hoşuna gitmiş olması imkânsızdır. Clive'dan, hele hele Vanessa'dan ayrılmayı hiç istemiyordu ancak kendi ülkesi dışında hiçbir yer onun vatanı olamazdı, çağdaş resme özel bir ilgi duymuyordu ve planı Lytton'a açtığı zaman Lytton da bunun korkunç bir fikir olduğunu düşündü. Ama Virginia, Clive ile Vanessa giderse kendisinin de gideceğini söyledi. Vanessa'nın tahminine göre iş gerçekleşme noktasına gelince Virginia İngiltere'de kalacaktı; yaklaşık bir yıl boyunca bu konuda bir girişimde bulunulmayacak ve o zamana kadar Virginia, Lytton ile ev-

lenecekti – ya da en azından nişanlanacaktı. Ama Virginia bu plana rağmen tereddütteydi; bu gerçekten de karar vermesi çok zor bir meseleydi.

Yılın son gününde Vanessa, Adrian'ın hukuk okumaktan vazgeçerek sahneye çıkmaya karar verdiğini bildiriyordu. Virginia da Paris konusunda fikrini kesin olarak değiştirmişti.

Noel arifesinin sabahı, Regent's Park'ta tek başına yürürken, Virginia birden Cornwall'a gitmeye karar verdi. Söylediğine göre bu fikir aklına geldiğinde saat on iki buçuktu ve tren saat birde kalkıyordu. Sophy neredeyse sinir krizi geçiriyordu, Maud onun mor yakut kolyesini çantasına koydu ve mendillerini çıkarttı, ama Virginia treni yakaladı. Lelant güzeldi, hava bahar havası kadar yumuşaktı ve Virginia kırlarda yürüdü, Tren Crom'dan sendeleyerek çıktı ve Noel'i eğlencesiz geçirdi. Sohbet için hizmetçi ve feribotun kaptanı, entelektüel egzersiz için de Dr. Meryon'un Lady Hester Stanhope ile ilgili yazdıkları vardı. Bu çok acayip kişinin fantastik hikâyesi hoşuna gitmişti ve Clive'a mektup yazarken aklında bu hikâye vardı:

> Farz et ki burada kalmışım ve kendimi taze bir genç kız zannediyorum. Mayıs akşamlarında İngiliz kampında dansa gidiyorum! – Julian için utanç verici bir teyze ama büyüyünce... ve tuhaf akrabalar istediği zaman gayet iyi olabilirim. Perşembe geceleri beni nasıl havalı bir şekilde takdim edebileceğini düşünebiliyor musun: "Bir ağaçta sevişen ve bir çekirgeden çocuğu olduğunu zanneden bir teyzem var – büyüleyici, değil mi? Yeşil giyinir, annem ona dükkânlardan fındık fıstık gönderir."

Bell ailesi Bloomsbury'den ayrılmadı ve Adrian hiçbir zaman oyuncu olmadı. Buna rağmen dikkate değer ve çok başarılı bir rolü canlandıracaktı.



Virginia, Fitzroy Square 29 Numara'da.
(Duncan Grant'ın deseni)

DOKUZUNCU BÖLÜM
1910 - Haziran 1912

10 Şubat 1910 gününün sabahı, Virginia, beş arkadaşıyla birlikte Paddington İstasyonu'na giderek buradan Weymouth'a giden bir trene bindi. Başında bir sarık, beline kadar sarkan güzel bir altın zincir ve üzerinde işlemeli bir kaftan vardı. Yüzü simsiyahtı. Çok güzel bir sakal ve bıyık takmıştı. Gruptan diğer üç kişi -Duncan Grant, Anthony Buxton ve Guy Ridley- de ona çok benzer bir şekilde kılık değiştirmişlerdi. Adrian da oradaydı ve bir sakalla kendisine hiç uymayan bir melon şapka takmıştı; bu haliyle, kendi deyişiyle "kılıksız bir gezgin tüccar"a benziyordu. Diğer taraftan grubun altıncı üyesi (ve lideri) Horace Cole ise bir dışişleri memuru olduğuna herkesi inandıracak bir kıyafet giymişti.

Bu seyahatlerinin amacı İngiliz Donanması'nı oyuna getirmek,

güvenlik duvarından içeri sızarak ülke deniz filosunun amiral gemisi olan ve o zamanın en heybetli, en modern ve en gizli savaş gemisi olan, Majestelerinin Gemisi *Dreadnought*'u toplu halde gezmekti.

Virginia, bu küstahça ve gelişigüzel hazırlanmış şakaya adeta tesadüfen katılmıştı. Şaka Adrian ve Horace Cole tarafından tasarlanmıştı. Aslında en çok pay sahibi olan kişi Cole'du. Horace Cole, zengin ve pek çok bakımdan budala bir adamdı; o güne kadar pek çok muziplik planlamıştı ve Cambridge'deyken Adrian'ın arkadaşı olmuştu. En dikkat çekici şakalarından biri, Zanzibar Sultanı'nın ya da daha doğrusu Cole tarafından canladırılan amcasının maiyetinde üç kişiyle (bunlardan biri Adrian'dı) ve bir tercümanla birlikte Cambridge'e yaptığı resmi ziyaretti. Grup belediye başkanı tarafından Guilthall'da resmen karşılanmış, bir hayır kermesine katılmış, önde gelen kolejleri gezmiş ve tren istasyonundan uğurlanmıştı. Cole bu hadiseyi *Daily Mail*'e bildirdi ve gazete hikâyeyi yayımladı; bu olaya çok sinirlenen belediye başkanı üniversitenin rektör yardımcısından suçluları üniversiteden attırmasını istedi. Fakat hiçbir ciddi netice çıkmadı.

"Dreadnought Şakası" -ün kazandığı adıyla söylersek- esas olarak Zanzibar muzipliğinin bir tekrarı olacaktı. Adrian'ın arkadaşlarından Mr. Tudor Castle, dışişleri bakanlığından geliyormuş gibi ülke deniz filosunun baş komutanına, Habeş İmparatoru'nun yakında gerçekleşecek ziyaretini bildiren bir telgraf gönderecekti. İmparatoru Anthony Buxton canlandıracak ve dışişleri bakanlığı memuru olarak ona Cole refakat edecekti. Adrian tercümanlık yapacak ve soylu muhafızlardan bir maiyet bulunacaktı. İlk sıkıntılarını burada yaşadılar. Habeş Saray Erkanı, Guy Ridley ve Duncan Grant'ten ibaret kalana kadar küçüldü. Bu kadar kişi Judah Aslanı'nın azametini desteklemeye yetmeyecek gibi görünüyordu. En az bir kişiye daha ihtiyaç vardı. Adrian, Virginia'ya sordu; o da memnuniyetle katılmayı kabul etti; iki günlük bir vakti vardı.

Bu fikir Vanessa'yı korkutmuştu. Ona göre şaka kesinlikle başarısızlığa uğrayacaktı ve Virginia'nın bu konuyla hiçbir ilgisi olma-

malıydı. Bizzat Cole'da da çok derin endişeler vardı ve belki de bu yüzden hükümdar nedimleri eksikti. Mutlu, kendinden emin ve devam etmeye çok kararlı görünen tek kişi Adrian'dı.

Yola çıkarken Donanma'nın açık bir şekilde dışişleri bakanlığından gelen bir telgrafi kabul edip sorgulamayacağına güveniyorlardı. Bırakın bir Habeş İmparatoru'nu, bir Habeşlinin bile nasıl göründüğü konusunda kimsenin en ufak bir fikri yoktu. Donanma'nın ihtiyatına galip gelmek için güvendikleri tek şey Swahili dilinden birkaç kelime, Mr. Clarkson'ın yağlıboyaları ve pek de inandırıcı olmayan ve belki de *Il Seraglio* oyunu için hazırlanmış olan bir gardıroptu. Ve sanki sırf tehlikeyi artırmak için, Adrian'ın, amiral gemisi olan kuzeni William Fisher ile karşılaşmasının adeta kaçınılmaz olduğu bir savaş gemisini ziyaret etmeyi tercih etmişlerdi. Bu durum aslında Adrian'ın iyimser mizacı için teşvik edici bir sebep olmuştu; Donanma'yla dalga geçmek eğlenceli olacaktı, bunu Fisher ailesine karşı yapmaksa karşı konulamaz bir ayartmaydı. Ama ya foyaları meydana çıkarsa, o zaman ne olacaktı? Pekâlâ da gemiden denize atılabilirlerdi – bu, şubat ayında hiç de hoş bir tecrübe olmazdı ve Virginia böyle bir tecrübe için ne zihnen ne de bedenen gerekli donanıma sahipti.

Tren Weymouth'a varınca, vagonlarının kapısına bir amiral emir subayı yaklaşarak İmparator'u duruma uygun bir ciddiyetle selamladı. Cole gerektiği gibi onları takdim etti. Kalabalığı geride tutmak için bir bariyer konuldu ve İmparator, maiyetiyle birlikte, onları körfezde demirlemiş olan donanma filosuna götürmek üzere hazır tutulan küçük bir buharlı geminin olduğu yere doğru azametle ilerledi. Majestelerinin Gemisi *Dreadnought*'ta Virginia kendisini kuzeniyle el sıkışırken buldu; kahkahayı koyvermemek çok zor oldu.

Şeref Kıtası'nı teftiş ettiler. Amiral, Adrian'a dönerek ondan bazı üniformaların anlamını İmparator'a izah etmesini istedi.

"*Entaqui, mahai, kustufani,*" dedi Adrian ve sonra Swahili dilinden bildiği kelimelerin -eğer bu gerçekten Swahili ise- tükendiğini anladı. İlhama ihtiyacı vardı. Beklenen ilham geldi ve Adrian şu sözlerle devam etti:

"*Tahli bussor ahbat tahl æsque miss. Erraema, fleet use...*"*

Bir şairin parçalanmış bedeni,** tercümanın imdadına yetişecekti ve İmparator, çabucak bu acil duruma koşarak Virgil'in meşhur dizeleriyle cevap verdi; Duncan ile Virginia belki de çok farklı bir lehçe konuşmuştur. Virginia'nın Yunanca'sını sergileme fırsatından yararlanmış olması pek muhtemel değildir; aslında kendisi çok az ve sonra mümkün olduğunca boğuk ve sert bir sesle konuşmuştur. Daha sonra kendisinin de söylediği gibi konuşurken sesini değiştirmek zordu. "Ne acayip bir dil konuşuyorlar," diye mırıldandı astsubaylardan biri, ama başka biri, misafirlerle kendi dillerinde konuşabilecek bir denizci olduğunu söyleyince kalpleri korkuyla titredi. Maalesef -aman ne yazık ki- bu denizci izindeydi.

Ve böylece gemiyi gezdiler; kaptan silahları, taretleri, telemetreleri, gemi revirini ve telsiz odasını Adrian'a anlatıyor; Adrian da bu izahatları Virgil'in ya da bazen Homer'in diliyle İmparator ile maiyetine tekrarlıyordu; en sonunda görülecek başka bir şey kalmadı. 21 parelik top atışı törenini ve soylu Etiyopyalıların takma bıyıklarının çıkmasına sebep olabilecek hafif içkileri reddeden Adrian, resmi ziyaretin sona erdiğini belirtti ve İmparator ile maiyeti konvoy eşliğinde Weymouth'a geri götürüldü. Ziyaretin büyük bir kısmını *Dreadnought*'un yemekhanesinde geçiren Cole, eve dönerken, kompartımanlarında kendilerine hizmet eden garsonların beyaz eldiven takmaları konusunda ısrar etti.

"Ah Miss Genia, Miss Genia!" diye haykırdı Sophy, hanımı bitkin, üstü başı darmadağın, yüzü kapkara ve bıyıklı halde o akşam geç vakitte Fitzroy Square 29 Numara'ya gelince.

Basına hiçbir şey söylenmemeliydi. Ne olursa olsun bu çoğunluğun görüşüydü. Müthiş eğlenmişler, kendilerini suçlu hissettirecek bir nezaketle ağırlanmışlardı ve her halükârda şaka amacına ulaşmıştı.

---

* "*Talibus orabat talisque miserrima fletus.*" Æneid iv, 437.

** Horace'a ait olan bu ifadenin Latince aslı "disiecta membra poetae"dir ve "parçalanmış ölü bedeni" veya "bir eserin parçaları" anlamına gelir. (ç.n.)

Ama Cole'a göre öyle değildi; o her zaman şöhret peşindeydi ve burada şöhret kazanma şansı vardı. Müttefiklerine hiçbir şey söylemeden gazetelere gitti.

Gazeteler ve özellikle de *Express* ve *Mirror*, hikâyeyi, tam sayfalık fotoğraflarla manşetten yayımladı. Fitzroy Square 29 Numara'ya muhabirler geldi; Habeşlilerden birinin (bazı rivayetlere göre, kendisine uygun bir şekilde Ras Mendax adı verilenin) -çok güzel, klasik yüz hatlarına sahip- genç bir hanım olduğunu öğrenince haberle özellikle ilgilenmişlerdi; Virginia'nın hikâyesini istiyorlardı ve istediklerini aldılar. Ayrıca gece elbisesiyle bir fotoğrafını da istediler; ancak öğrenebildiğim kadarıyla bu istediklerini elde edemediler. Başyazarlar kızmakla gülmek arasında tereddütlüydü; üzüntülü vatanseverler editörlere mektuplar yazdı ve en sonunda basın bu konudan sıkılınca, konuyu Avam Kamarası devraldı.*

Dokuz günlük merak sona ermiş ve herkes konuyu neredeyse unutmuştu. Ama olayın yankıları devam ediyordu. Virginia'nın arkadaşlarının çoğu bunun müthiş bir şaka olduğunu düşünüyordu. Vanessa rahatlamıştı ama yine de bu olayın, kibirli ve sıkıcı bulduğu Horace Cole'u daha fazla görmelerine sebep olmasından korkuyordu. Ancak Stephen ailesi kötü muameleye maruz kaldı. Adrian, Hindistan'da hâkim olan kuzeni Harry tarafından resmi bir şekilde kınandı; Zanzibar şakasına çok gülen Harry, buna karşılık, bir belediye memurunu oyuna getirmek gülünç olsa da (Cambridge belediye başkanı dükkân sahibi bir adamdı), bir donanma görevlisinin -"itibarlı bir adamın"- gülünç duruma düşürülmemesi gerekiyordu. Virginia, Dorothea Stephen'dan bir mektup aldı. Dorothea bu mektupta bunun aptalca ve bayağı bir iş olduğunu söylüyordu; onu kınamayacak, sadece Virginia'nın hayatının hiç tatmin edici olmadığını ve dine ihtiyacı olduğunu söyleyecekti.

Willy Fisher ve subay kardeşleri, gerektiği gibi sert bir tavır gösterdiler. Donanmanın şerefinin kurtarılması gerekiyordu ve bu ancak şakayı yapanların bedensel ceza almalarıyla mümkündü. Bazı

---

* Bkz. Ek E.

hayal kırıklıkları, teşrifatta titizlik ve yakışık alırlıkla ilgili oldukça gülünç bir dizi iddiadan sonra, donanma ekibi Duncan Grant'i kaçırarak Hampstead Çalılığı'na götürmeyi başardı; burada, ayakları terlikli bir barış yanlısının sevimli şaşkınlığı ve uysal cesareti, onları bir kez daha mağlup etti.

Virginia'nın 1940'ta bu konuyla ilgili yazdığı bir belgeden -bunun neredeyse tamamı kaybolmuştur- başka, Virginia "Dreadnought Şakası"ndan yazılarında sadece bir kez bahsetmiştir. *A Society* adlı bir öyküde,* Virginia, Rose adlı bir genç kadının nasıl "bir Habeş prensi kılığına girerek Majestelerinin Gemilerinden birine bindiği"ni anlatır. Şakayı anlayan kaptan sivil bir beyefendi kılığında onu ziyaret etmiş ve bu lekenin temizlenmesini talep etmiştir. Önce Donanma'nın, sonra Rose'un onurlarının son derece gülünç bir şekilde kurtarılması en fazla beş yüz kelimeyle anlatılır; fakat bu tema, yani erkek onuru, erkek şiddeti ve aptallığı, erkeklerin altın dantelalı sahte vakarı teması hayatı boyunca onun peşini bırakmamıştır. Virginia, bu Habeş macerasına eğlence için girmişti fakat bu işten erkeklerin zalimliği ve aptallığına dair yeni bir anlayışla çıktı. Ve bu bakış da bir süredir kafasında şekillenmekte olan siyasi düşünceleri güçlendirecekti.

1910 ülke meselelerinde bir kriz yılı oldu. Ocak ayında Lordlar Kamarası ile seçilmiş çoğunluk arasındaki bir mücadele, bir genel seçimle son safhasına girmişti. Vanessa, Virginia, George ve Gerald'ın, kızların Liberallerin büyük zaferini alkışlamak, erkeklerinse buna üzülmek için Trafalgar Square'e gittiği Ocak 1906 tarihinden beri, Virginia belirsiz bir şekilde de olsa nerede durduğunu biliyordu; ama şimdi işleri karıştıran bir faktör vardı. Virginia, Muhafazakârların yenilmesini istiyordu; Clive'ın radikal tarafta fiilen siyasetle uğraştığını görmekten kesinlikle üzüntü duymuyordu; fakat *onun* mücadelesi tamamen Virginia'nın mücadelesi değildi çünkü Clive'ın iki oy hakkı varken Virginia'nın hiç oy hakkı yoktu. 1910 yılının baharında, Virginia'yı "Bütün Reşitlere Oy Hakkı" hareketi

* *Pazartesi ya da Salı*'da yayımlanmıştır, 1921.

yararına zarfların üzerini yazarken -bu, siyasi davalarda gönüllü olan gençlerin neredeyse her zaman kaderi olan bir işti- görmemiz şaşırtıcı değildir. Virginia uzun zamandır feministlerin davasına yakınlık duyuyordu. 1 Ocak 1910'da Janet Case siyasi eylemden yana iddiaları karşı konulmaz bir güçle ortaya koyduktan sonra Virginia ona mektup yazarak hesap yapamayacağını, iddialar ortaya atıp konuşamayacağını fakat daha mütevazı bir yolla yardım etmek istediğini söyledi. Janet Case, Margaret Llewelyn Davies'e müracaat etti; o da Mrs. Rosalind Nash ile konuştu ve Mrs. Nash çok makul görünen bazı önerilerde bulundu. Virginia, Yeni Zelanda'daki oy hakkı hareketinin tarihini yazmak isteyebilir ya da temsil konusunda alıntılardan bir derleme yapabilirdi. Veya dergilerdeki makalelerde söylenmesi faydalı olabilecek şeyler vardı. Anlaşıldığı kadarıyla Virginia zarfların üstünü yazmayı tercih etmiştir.

Bu işi sevdiğinden değil – "saatler boyunca zarfların üzerine Cowgill gibi isimler yazdı." Üstelik politika, hayırseverlik gibi, ona ruhsuz, insanlıktan çıkmış kimseleri cezbediyor gibi geliyordu. Gayretli, eğitimli genç kadınlar ve kardeş gibi davranan erkek sekreterlerin, H.G. Wells'in bir romanında yaşar gibi doldurduğu bir büroda iş buldu. Buna rağmen bayağı faydalı işler yaptı; hatta toplantılarda kürsüye bile oturdu ve hastalıktan kaynaklanan bir araya rağmen, yıl sonunda bu işe geri döndü.

Çok fazla zarf yazdığından mı yoksa "Dreadnought Şakası"nın diğer sonuçlarından mı ya da -bu çok daha olasılık dahilindedir- genellikle bir romanın sonuna yaklaşırken ona musallat olan şiddetli sinirsel gerginlik hallerinden birine girdiğinden mi (kendi düşüncesine göre artık *Melymbrosia*'nın sonuna yaklaşıyordu) bilmiyorum. Ama mart ayında hastalandı ve yine deliliğin eşiğine geldi.

Dr. Savage'a başvuruldu; o da her zamanki gibi sakin bir hayat, erken ve düzenli saatlerde yatmak ve epey istirahat salık verdi. Virginia, Bell ailesiyle birlikte Studland'e gitti ve doktorun talimatlarına uymaya çalıştı. Üç hafta sonra Clive'ın Saxon'a bildirdiğine göre iyileşmişti.

Ama bu temelli bir iyileşme değildi. Londra'nın keşmekeşi,

Studland'in bütün tedavisini mahvetmişti; kısa süre sonra Virginia'nın baş ağrıları yine başlamıştı – onun deyişiyle kafada uyuşukluk, uykusuzluk, sinirsel rahatsızlık ve yemeği reddetmeye yönelik güçlü bir dürtü; bütün o eski belirtiler en şiddetli şekliyle yeniden kendini göstermişti. Yine Savage'a başvuruldu ve o da yine Virginia'nın Londra'dan uzaklaşarak istirahat etmesini söyledi.

Clive ile Vanessa, Canterbury yakınlarındaki Blean'de bir ev - Hendekli Ev- kiraladılar ve Virginia ile buraya yerleştiler. Saxon'u davet ettiler; Saxon onlara katılamasa da muhtemelen Virginia'nın Hendekli Ev'den ona gönderdiği mektuplarla avunmuştur, çünkü Virginia şöyle yazıyordu:

> ...seni memnun etmekten çok kendi sinirlerimi yatıştırmak için. Yağmur yağıyor, kuşlar durmadan ötüyor, vadilerden sıcak kükürt dumanları yükseliyor ve tarlada kırmızı inek buzağısına böğürüyor. Bu koşullar altında sen kendini Chaucer'a verir ve onun çaydan önceki alışkanlıklarını edinirdin. Ben denedim ama dayanamıyorum – çikolata yiyip ablamı kaygılandırıyorum. Üç gün önce, yağmur başlamadan kısa süre evvel, pencerelerimizi bir demirciye manivelayla açtırmıştık. Yüzyılların sebep olduğu çürümeden dolayı pencereler sıkışmıştı. Artık hiçbir insan gücü onları kapatamaz. Bu yüzden bütün gün rüzgâra karşı ve ıslanarak oturuyoruz. Geceleyin de beyaz pervane sürüleri evi işgal ediyor. Mum ateşinde cızırdayarak kızarıyor ve eteğime tırmanarak diz boşluğumda ölüyor. Bacaklarını kaybetmiş bu yaratıkların dokunuşunda tarif edilemeyecek kadar iğrenç bir şey var. Ama Nessa bizim için elinden geleni yaptı. Öyle bir yaşlı kadın buldu ki kimse istemeden önce geliyor, bacaların tütmesini engelliyor ve kümeste yumurta arayıp buluyor. Sonra Nessa kahvaltıda, "Mr. LeFevre'ın ne kadar büyük bir ailesi varmış!" diyerek Wiclif zamanından kalma İncil vaizlerine ait bir fotoğraf gösterdi. Evvelsi gün bu evin sahibi olan zavallı ihtiyar Mr. LeFevre buraya uğradı ve en mutlu zamanlarının burada geçtiğini fakat artık her şeyin değiştiğini söyledi. Doğurgan karısının ölümünü ima etti; çok üzücü koşullarda gerçekleşen bu hadiseyi bir gün açıklayacağım. Bunun üzerine Nessa ile Clive birden kendilerini

kaybettiler ve öyle bir hoşgörüsüz bir zalimlik sergilediler ki ihtiyar adam gözyaşlarına boğulan kızı tarafından (o da çok etkilenmişti) dışarı çıkarıldı.

Eğer bana yaşayan dillerden [Saxon'un Latince yazmak gibi şaşırtıcı bir alışkanlığı vardı], tercihen Romans dillerinden biriyle, yazarsan mutlu bir kahvaltı edeceğim...

Saxon, Virginia'nın Bell ailesinin Mr. LeFevre'a zalimlik ettiği hikâyesini çok ciddiye almış -ya da öyle görünüyordu- ve Clive ile Vanessa'nın gerçekten de her türlü duygusal taşkınlığa karşı görülmedik derecede sert olduklarını ciddi ciddi düşünmeye başlamıştı ki Vanessa buna itiraz etme mecburiyetini hissetti.

Virginia küçüklüğünden beri bana canı istediği gibi bir kişilik uydurmayı iş haline getirmiştir ve şimdi de aynen bu şekilde bu hikâyelerin kesinlikle doğru olması gerektiğine herkesi inandırmayı başardı.

Bu hikâye doğru olsun ya da olmasın (Virginia'nın uydurma hikâyelerinde çok küçük de olsa bir gerçek payı oluyordu) Virginia, Bell ailesiyle ve özellikle de hoşgörüsüz ve zalim eniştesiyle iyi geçiniyordu. Virginia'nın mutsuzluğu ve acısı Clive'ı gerçekten etkilemişti ve artık Clive son derece düşünceli ve ilgiliydi. Orada olmadığı zamanlar etkileyici ve sevgi dolu mektuplar yazıyor, birlikte olduğu zamanlar da övgüler yağdırarak onunla flört ediyordu. Clive'ın Virginia'nın sağlığından duyduğu ciddi endişeler ve kıskançlığını uyandırabilecek bir rakibin olmaması, onları uzun zamandır olmadıkları kadar mutlu hale getirerek yakınlaştırmıştı.

Clive hiç şüphesiz insana hayat veren bir yoldaştı ama belki de Virginia'nın ihtiyacı olan bir yatıştırıcıydı; iki hafta sonra durumunun hiç de iyiye gitmediği anlaşıldı. Vanessa Londra'ya dönerek Savage'a Virginia'nın iyileşmediğini söyledi; daha da kötüsü, kendisi Virginia'ya daha fazla bakamayacaktı çünkü temmuz ayında bir bebeği daha olacaktı. Vanessa 23 Haziran'da hem Clive'a hem Virginia'ya büyük endişelerle dolu bir mektup yazarak onlara Sava-

ge'ın Twickenham'daki bir bakımevinde tam bir istirahat dönemi konusunda ısrarlı olduğunu söyledi.

Virginia bu kararı üzülerek fakat uysallıkla kabul etti; sadece keşke Savage bu konuda daha en baştan ısrarcı olsaydı, diyordu. Tedaviye bir an önce başlamak, yine iyileşmek istiyordu. George Duckworth ona nazik fakat alımakça bir mektup gönderdi. Virginia'nın sağlığının bozulduğuna üzülüyor -şüphesiz Virginia, hendekten gelen sinekleri kovmak için çok fazla sigara içiyordu- ve onu kendi kır evine davet ediyordu. Virginia bir cevap düşündü:

> Ona gelecek ay hastaneye yatırılmayı beklediğimi söyleyerek şaşkın şaşkın bu konuyla uğraşmasını sağlayacağım. Saxon'dan şüphelenecek ve derhal onu terfi ettirmek için gerekli adımları atacak. Ayrıca Brighton'a giderek Saxon *père*'le (baba) anlaşmaya varacak. Bir sepet dolusu yağmurkuşu yumurtası getirerek -umarım- ne kadar incelikli davranacaktır.

Fakat böyle kibarlıklar, kadın akıl hastaları için kibar bir tımarhane olan Cambridge Park, Twickenham'daki "Burley"de bir ay yatma ihtimalini hafifletemezdi. Burada mektupları, okumaları ve misafirleri ciddi şekilde kısıtlanacak, Virginia karanlık bir odada yatakta tutulacak, zorla sağlıklı yiyecekler yedirilecek ve Londra'nın bütün sosyal eğlencelerinden uzak kalacaktı. Delilik ihtimali karşısında kaderine razı oldu ama bu kaderi yine de huysuzlukla ve direnerek kabul etti.

Virginia son derece zor bir hastaydı. Temmuz sonunda beklenen fakat 19 Ağustos'a kadar gelmeyen bebeğin hareket edemez hale getirdiği Vanessa sürekli bir savaş vermek zorundaydı. Kız kardeşinin ihtiyatlı davranması için onu azarlamak, teşvik etmek ve ona yalvarmak zorundaydı. Bazen sıkıntıdan patlayarak tam bir umutsuzluk içine düşen, bazen de sağlığı konusunda aşırı derecede iyimser olan Virginia tıbbi danışmanlarını kendi tarafına çekerek tasarladığı rutine ve sağduyuya karşı her türlü planda müttefiki haline getirmek için onlar üzerinde bütün etkileyiciliğini kullanmak konusunda her zaman çok maharetliydi. Eğer Savage idare edilebi-

liyorsa, "Burley"nin mal sahibi Miss Thomas ve Vanessa'nın delilerden biri olduğunu zannettiği ama aslında eğitimli bir hemşire olan Miss Bradbury de idare edilebilirdi. Virginia onların etkileyici ve iyi kadınlar olduklarını fakat dinin onları bozduğunu söylüyordu: "Yeteneklerime saygı duyuyorlar ama onlara göre Tanrı beni karanlıkta bırakmış. Sürekli Tanrı'nın ne yapmak üzere olduğunu düşünüyorlar. Dindar akıl çok hayret verici." Fakat onlar da hayret içindeydi ve özellikle de Miss Thomas, o korkunç temmuz ve ağustos aylarında ara ara ziyarete gelmesine izin verilen Clive'ın gözlediği gibi, büyülenmişti. Miss Thomas "değişmişti... tekdüze ve kasvetli bulduğu hayat birden heyecan verici ve değerli hale gelmişti... her şey heyecan dolu ya da eğlenceli geliyordu... hastasının varlığı ve boş konuşmalarıyla renklenen hayatı şiirsel bir hal almıştı... çünkü hayatında ilk kez kendini önemli hissediyordu; varlığının farkına varmıştı... ve bu varlığı önemli kılan bütün küçük şeylerin de. Büyücü büyüsünü yapmıştı."

Bunların hepsi memnun edici şeylerdi ve Miss Thomas da bunların karşılığını Virginia'ya büyük bir bağlılık göstererek ödeyecekti. Ama bu durum aynı zamanda hastasının daha önce duyulmamış özgürlüklere kavuşmasını, bahçede sadece bir battaniyeye sarınarak dolaşmasını, istirahat ve yemek konusundaki kuralları bozmasını ve sonuçsuz kalsa da aniden Londra'ya dönmeyi planlamasını kolaylaştırmıştı. Kendisine engel olmaya çalışılınca Virginia, Vanessa'ya bir mektup yazarak onu kendisine karşı Miss Thomas'la işbirliği etmekle suçladı: Miss Thomas "kara bir şeytan"dı, hepsi de arkasından dolaplar çeviriyorlardı; "burada yapayalnız olmak çok sıkıcı" idi ve Virginia buna daha fazla katlanamayacaktı. Kendisini pencereden atacaktı.

Vanessa, artık tahammül sınırını aşmış biri olarak cevap verdi. Virginia'nın durumundaki korkunç tarafları gayet iyi görüyordu; ama Virginia hayatının geri kalanı boyunca hasta (o korkutucu "deli" kelimesini kullanmaktan kaçınmıştır) olmak mı istiyordu? Muhtemelen öyle olmak istiyordu ve kendi istediği gibi yapardı; Savage'dan kaçabilirdi. Savage onu istemediği bir şeye zorlayamazdı

ama eğer Londra'ya geri dönmek konusunda ısrar ederse kuşkusuz yine hastalanacaktı. Fakat, Miss Thomas her ne kadar "herkesin iyiliği mutlaka çok yakınında, kalbindedir" dese de, Virginia'nın kendi kararını kendisi vermesi gerekiyordu.

En sonunda Virginia çılgınca ihtiyatsızlıklara girişmekten vazgeçirildi. Hâlâ Gordon Square'de lohusalık dönemini bekleyen Vanessa ona her gün mektup yazarak sabır tavsiye ediyor, Londra'nın müthiş sıkıcı olduğuna dair onu temin ediyor ve kendi eksikliklerinden şikâyet ediyordu. "Ah canım," diye yazar, "yine iyi olsan ne güzel olur... Sen konusunda gereksiz yere huysuzluk etmiyorum... Gerçekten de son üç yılda çok az huysuzluk ettiğimi düşünüyorum."

Virginia, ağustos ortasına kadar Twickenham'da kaldı ve sonra çok iyi bir istirahatın ardından sağlıklı egzersizler yapmayı denedi. Cornwall'a gitti; kendi kendine gidecek durumda olması mümkün değildi fakat sadık Miss Thomas da onunla birlikteydi ve burada gayretli yürüyüşler yaparak sıkıntıdan kurtuldular. Kısa süre sonra Virginia, hiçbir entelektüel heyecanı olmayan biri, tamamen hayvanlar gibi yaşadığından şikâyet etmeye başladı. Ama Cornwall onun en sevdiği yerdi ve ona iyi gelmişti; hâlâ kötü geceler geçirmesine ve arada bir baş ağrısı tutmasına rağmen kendini uzun zamandır hissetmediği kadar iyi hissetmeye başladı. Eylül başında yeni doğan bebeği görmek için Londra'ya döndüğünde, Vanessa onun iyileştiğini düşündü. Fakat ruh hali biraz şaşırtıcıydı. Kendine çok güvenli görünüyordu, mutluydu ve gelecek konusunda heyecanlıydı; şöhreti ve evliliği dört gözle bekliyordu. Aynı zamanda da ufak tefek şeylerden rahatsız oluyor, bunları abartıyor ve bu gibi konulardaki aşırı endişelerinden kolay kurtulamıyordu.

Tedavisi Bell ailesiyle birlikte gideceği Studland'de tamamlanacaktı ve bir anlamda da öyle oldu. Buna rağmen, her ne kadar bunu tahmin etmeleri gerekirse de Clive ile Virginia birbirlerini kızdırıyordu (bu sefer suç Virginia'dan çok Clive'ındı). Sıkıntının sebebi çoğunlukla olduğu gibi Lytton'dı. Clive, Lytton'ın dayanılmaz derecede kibirli olduğunu düşünüyordu; Lytton, Virginia ve

Vanessa ile samimiyet kurup onlarla sırdaşlık ederken Clive'ı zerre kadar önemsemiyordu. Buna tahammül edilmeyecekti ve Clive bundan sonra Lytton'ın Gordon Square'e misafir olamayacağını bildirdi. Bu tartışma Virginia'yı aşırı derecede rahatsız etti; bu konudan bahsetmemek ikisi için de zordu.

Buna rağmen Vanessa deniz kenarındalarken sükûneti sağlamayı başarıyordu. Burada bebekler ve aralarında Saxon, Marjorie (Strachey kızlarının en küçüğü) ve Sydney Waterlow'un -yine bir Cambridge entelektüeli ve Clive'ın arkadaşı; Virginia onu canayakın bulsa da pek heyecan verici olduğunu düşünmüyordu- bulunduğu çok sayıda misafir onları oyalıyordu. O sırada Clive Paris'e gitti ve iki kız kardeş dinlenerek en sevdikleri konuyu -tabii ki Virginia'nın kendisini- uzun uzun tartışma fırsatı buldular. Virginia, Lytton'dan epey bahsetti; sonbaharda yine görüşeceklerdi ama artık ilişkileri tamamen platonik olarak görülmeliydi. Virginia'nın Hilton Young ile arasındaki belirsiz ve neticesiz kalan ilişkisi hâlâ zihnini işgal ediyordu; ama Clive ile ilişkileri artık söylediğine göre memnun edici bir durumdaydı. Daha önceki durumları, zannederim tartışılmadan kalmıştır.

Virginia en sonunda ekim ayının ortasında Fitzroy Square'e döndü ve Londra'daki hayatına yedi ay önce bıraktığı yerden tekrar başladı. Kendini iyileşmiş hissedebilirdi; ama Dr. Savage ile Miss Thomas, her ne kadar onun gösterdiği bu iyi gelişmeden cesaret bulup rahatlamış olsalar da, hâlâ Londra'nın, gece geç vakitlere kadar oturmanın, çok fazla insanın ve çok fazla heyecanın hastaları üzerindeki tesirinden korkuyorlardı. Gerekli ikazlarda bulundular ve Miss Thomas, Virginia'nın uyması için bazı kurallar belirledi. Vanessa da, Virginia bilmese bile, onun sağlığının hâlâ tehlikede olduğunun farkındaydı. Doğal olarak şu soru ortaya çıktı – ya da ben öyle olduğunu düşünüyorum: Virginia'nın Londra yakınlarında gerektiğinde kaçabileceği sessiz ve rahat ulaşılabilecek bir yer bulmasının iyi bir plan olup olmayacağı.

Buna göre 1910 yılı Noel zamanında Virginia taşrada bir ev aramaya başladı. Lewes yakınlarında Firle'de aradığı şeyi buldu; bun-

dan daha sessiz bir yere rastlayamazdı. Ancak Virginia'nın oturmayı seçtiği evin köy sokağının sükûnetine pek bir katkısı olmadığı da kabul edilmelidir; ev kaba, kırmızı, yeni inşa edilmiş, sivri çatılı bir villaydı. Virginia buraya Küçük Talland Evi adını verdi çünkü burada bile St. Ives'ın müthiş güzelliklerini unutamamıştı. Buna rağmen Sussex'in güzelliklerinin de onu etkilediği ortadaydı ve Küçük Talland Evi, bu civarla Virginia'nın hayatının sonuna kadar sürecek bir bağı başlatmış oldu.

Virginia bu kır evine 1911 başlarında taşındı. Vanessa evin konforlu hale getirilmesine yardımcı oldu ve o yıl bahar ve yaz aylarında, çoğunlukla kalmaya gelen arkadaşlarıyla birlikte sık sık burada kaldı. Buranın iyileştirici bir etkisi var gibi görünüyordu; Virginia burada yaşamayı, Downs'da yürümeyi seviyordu; romanına devam edecek ve "Bütün Reşitlere Oy Hakkı" hareketi için çalışabilecek kadar iyi durumdaydı. 1911 Nisanı'nda hayatından gayet memnun bir şekilde Küçük Talland'da kalırken kader onu birden Propontis* kıyılarına götürdü.

Önceden düşünülmemiş bu seyahatin sebebini anlamak için 1910 yılına geri dönmemiz gerekiyor. Bu yılın başında, Cambridge'e yaptıkları bir ziyaretten sonra Londra'ya dönerken Clive ile Vanessa, Roger Fry ile birlikte seyahat etmişti. Clive ile Roger önceden birbirlerini tanımıyorlardı; şimdi ise ortak ilgi alanları ve ortak zevkleri olduğunu keşfetmişlerdi. Clive heyecanlanmış ve etkilenmişti; Roger Fry'ın Cambridge'den ayrıldığından beri tanıştığı en önemli insan olduğunu düşünüyordu. Bunun doğal sonucu olarak bu yeni arkadaşı, samimi bir dost ve gerçekten Bloomsbury'nin bir parçası haline geldi. Roger Fry kırk dört yaşındaydı ve hayatında duygusal ve entelektüel bir dönüm noktasında bulunuyordu. Karısı deliriyordu ve aynı yılın sonlarında tedavi edilemeyecek şekilde aklını kaybederek akıl hastanesine yattı. Cambridge'de bir bilim adamı olarak eğitim gören Roger Fry, sanata yönelmiş ve oldukça muhafazakâr bir ressam, Yeni İngiliz Sanatı Kulübü'nün üyesi ve aynı

* Marmara Denizi.

zamanda da hatırı sayılır bir bilim adamı ve uzman olmuştu. Bu vasıflarını New York'taki Metropolitan Müzesi'nin satın alma işlerini yürütürken kullanmıştı ancak bu görevden yakın bir zamanda istifa etmişti. Roger Fry aslında 1910 yılının sonbaharına kadar fevkalade saygın ve itibarlı bir kişiydi; bu tarihte ise, eski arkadaş ve sevenlerinin çoğuna göre aklını kaçırmış, düşmanlarına göre ise de Paris yeraltı dünyasının sahtekârları, ahlaksızları ve suçlularıyla isteyerek ahlaksızca işbirliği etmişti. Özetle Roger Fry, İngiliz kamuoyundan Cézanne'ın eserlerine bakıp onları beğenmelerini istemişti.

Bugün "İlk Post-Empresyonist Sergisi" addedilen, Roger Fry'ın bütün sorumluluğunu ve suçunu üstlendiği serginin Kasım 1910'da açılmasının ardından baş gösteren şiddetli tartışmalarda, Clive ile Vanessa onun hararetli destekçilerindendi. Virginia, Post-Empresyonistlere derin bir ilgi duymuyordu fakat Roger, Gordon Square'in daimi misafirlerinden olduğu için bunların yarattığı kargaşayı görmezden gelemezdi. Roger Fry'ın ve serginin doğurduğu atmosfer, Virginia'nın yakın çevresini merkeze biraz daha yaklaştırdı ve onları devrimci ve kötü şöhretli olmak konusunda biraz daha bilinçlendirmeye başladı. Bloomsbury, kamuoyunun ayıplamalarına maruz kalmış, düşmanlığın, Habeş imparatorlarının ve anlaşılmaz estetiğin merkezi haline gelmişti. Aynı zamanda Bloomsbury'nin entelektüel niteliği de değişmeye başlıyordu. Cézanne başlıca sohbet konusuyken G.E. Moore'un doktrinleri artık o kadar önemli gözükmüyordu ve Lytton Strachey de belki Roger Fry ile mukayese edildiğinde eskisi kadar seçkin görülmüyordu.

Bizans sanatının merkezini görmek üzere bir ekip kurulmasının Roger'ın etkisiyle gerçekleştiğinden pek şüphem yok. 1911 Nisanı'nın başında Clive ile Vanessa, Brüksel'de H.T.J. Norton (Cambridge'li bir matematikçi) ve Roger'la buluştular ve hepsi birlikte buradan İstanbul'a gidecek trene bindiler. Bu seyahate başlarken Clive'ın kafasında bazı endişeler vardı. Vanessa pek iyi değildi ve bu onu kaygılandırıyordu; fakat Virginia'ya karşı duyduğu o sahiplenici kıskançlık hissi onda çok daha şiddetli bir rahatsızlığa yol açtı. Clive'da, kendisi uzaktayken Virginia'nın başına bir şey gelebilece-

ğine dair "mantıkdışı bir önsezi" vardı. Âşık olabilir ya da başka biri ona âşık olabilirdi. Kendisini, Virginia'nın kalbindeki "kendine ait o küçük yer"in emniyette olduğuna dair temin etmesi için Virginia'ya yalvardı.

Clive yurtdışındayken çok fazla şey oldu ama Virginia'ya değil. Bursa'dayken Vanessa bayılma nöbetlerine tutuldu ve çöktü. Burası o zamanlar ücra bir yerdi -İstanbul'a bir günlük mesafede- ve kaldıkları han çok eskiydi; bir eczacı dışında hiçbir tıbbi görevli de bulunmuyordu. Clive'ın mektuplarından -Clive bu mektuplarda onu elinden geldiğince rahatlatmaya çalışıyordu- yorumlar çıkaran Virginia, 1906'daki kâbusun korkunç bir şekilde tekrarlandığını hayal ederek bütün planlarından vazgeçip ablasının yanına gitmek üzere Avrupa'yı geçti.

Virginia Bursa'da Norton'u umutsuzluk içinde, Clive'ı kaygılı ve aciz bir sıkıntıda, Vanessa'yı nekahet döneminde ve Roger'ı da her şeyi ele almış halde buldu. Roger kendi havasında, aşçılar ve tercümanlar buluyor, bir elinde bir şişe ilaç, diğer elinde bir Türkçe konuşma kılavuzuyla derdini anlatmaya çalışıyor, İngiliz turistleri tatlı sözlerle ikna ediyor, bir sedye yapıyor, her zaman yeni bir resim taslağı için gereken zamanı buluyor ve Virginia'nın inancına göre enerjisi, anlayışlılığı ve sağduyusuyla Vanessa'nın hayatını kurtarıyordu.

Virginia artık Roger'ı çok iyi tanımaya başlamıştı. Vanessa'nın seyahat edecek duruma gelmesini beklerken dördünün de Bursa'da geçirdiği birkaç gün boyunca Virginia, Roger'ın mizacının olağanüstü zenginliğini takdir etmişti. Konuşmaları, yaptıkları, fikirlerle ve aslında gördüğü veya duyduğu her şeyle güler yüzle ilgilenmesi, Virginia'yı hayrete düşürerek etkilemişti. Roger güçlü bir kaleydi. Dahası, daimi bir eğlence kaynağıydı.

Kendisi şiddetli siyatik ağrıları çekmesine rağmen Roger, hasta ve diğer yolcuların sorumluluğunu üstlenerek onları ve onlarla birlikte epey miktarda tablo, çanak çömlek ve dokuma ürününü de başarıyla İngiltere'ye getirebilmişti. Vanessa yavaş iyileşiyordu. Hastalığına sinirsel belirtiler eşlik ediyordu ve eski sağlığına tam an-

lamıyla kavuşana kadar aylar geçti. Virginia için bu doğal olarak bir mutsuzluk kaynağıydı; en çok da ablasına çok bağımlı olması ve onun desteğine ihtiyaç duyması nedeniyle böyleydi. Fakat Vanessa'nın talihi Virginia'yı başka bir şekilde de etkiledi; İngiltere'ye döndüklerinde Roger ile Vanessa birbirlerine âşık olduklarını biliyorlardı. Vanessa bu konuda Virginia'ya açılmadı; onun çenesini tutamayacağını düşünüyordu fakat Virginia her şeyin pekâlâ farkındaydı ve muhtemelen kısa bir süre sonra, Vanessa'nın Clive'ın sevgi gösterilerine karşı hoşgörülü tavrının artık hislerden çok politikaya göre belirlendiğinin de farkına varmış olmalıdır. O güne kadar Clive'ın Virginia'ya olan tutkusu gizli de olsa şiddetli bir ıstırap kaynağı olmuştu. Artık bu durum kayıtsızlıkla karşılanıyordu. Aslında Vanessa artık Clive'ın kız kardeşine kafayı takmış olduğunu görmekten ancak memnuniyet duyardı; fakat aksine -işte her şey böyle tersti- bu mesele kapanıyor gibiydi. Aslında Vanessa'nın çok sevdiği fakat insanı çileden çıkaran kız kardeşinin Roger'ı kendine âşık etmeye kalkabileceğinden korktuğu bir an olmuştur -ya da ben öyle zannediyorum- fakat korkulacak ciddi bir şey yoktu. Virginia Roger'dan etkilenmişti ve Roger da şüphesiz en başından beri onun bir deha olduğunu düşünüyordu; ama Roger'ın duygularının kime yöneldiği başından belliydi ve bu onun için büyük bir talihsizlik olarak uzun yıllar değişmeyecekti. Virginia'nın ise aklını ve kalbini meşgul eden başka şeyler vardı.

Genel olarak Bell evliliğinin bozulması, yani bu evliliğin dostane bir birlikteliğe dönüşmesi -ki bu durum 1911-1914 yılları arasında yavaş yavaş gerçekleşmiştir- kız kardeşler arasındaki gerginliğin yatışmasına ve Virginia'nın Clive ile arasındaki uzun ve sıkıntılı ilişkinin yavaş yavaş kopmasına (bu kopuş hiçbir zaman tam olarak gerçekleşmemiştir) sebep olmuştur. Belki de bunun yarattığı durum sayesinde artık ablasının evliliğiyle fazla meşgul olmadığından, Virginia daha kolay bir şekilde kendi evliliğini düşünmeye başlayabilmiştir. Çünkü önceden Bell ailesinin aile hayatına imrenen Virginia'nın bu hayata artık imrenmesine gerek yoktu; bu aile artık dağılıyor, her şey değişiyordu.

Bloomsbury 1908'de konuşmalarında ahlaksızlaşmıştı, 1910'da ise davranışlarında da ahlaksızlaşıyordu; daha doğrusu artık ahlaksızlık homoseksüel unsurun bir imtiyazı değildi. Virginia bir keresinde insan tabiatının Aralık 1910'da ya da bu dolaylarda değiştiğini söylemiştir. Virginia tarihleri nadiren doğru kullanır fakat dünyanın (ya da en azından onun dünyasının) bu sıralarda bir dönüşüme uğradığı doğrudur. Bu dönemde, 1907 yılının genç kızı Miss Stephen'ı çok şaşırtacak şeyler oluyordu. Her zamanki gibi başı çeken Vanessa'ydı; ne kadar ciddiydi bilmiyorum ama herkesin cinsel özgürlük sahibi olacağı özgürlükçü bir cemiyet kurulmasını teklif etmiştir. Genel olarak dünya bu sözleri duysa şaşırmazdı; Vanessa ile Virginia Post-Empresyonist Balosu'na Gauguin kızları gibi omuzları ve bacakları çıplak bir şekilde, -öfkelenerek onları protesto etmek için azametle oradan çıkan hanımların görüşüne göre adeta çırılçıplak gitmişlerdi. Ve Gordon Square'de de Vanessa ile Mr. Maynard Keynes'in kalabalık bir misafir odasının ortasında, herkesin gözü önünde seviştikleri fısıldanıyordu. Bir kere her şeyden önce Mr. Keynes'in ilgisinin başka alanlarda olmasından dolayı bu hikâye pek inanılır değildir. Aslında ben, Vanessa'nın cinsel anarşiyi cesurca sergilemesinde gereksiz bir cesaret unsuru olduğuna inanıyorum.

Bloomsbury'nin çılgın partilerinden birinde Vanessa o kadar ateşli dans etmişti ki giysilerinin çoğunu üzerinden atarak beline kadar çırılçıplak kalmıştı; bu partide bulunan ressam Henri Doucet -belki biraz dalgınlıkla- şöyle demiştir: "*en France ça aurait fini dans les embrassades;*"* çünkü belli ki böyle olmamış, şehvet oyunu sadece bir oyun olarak kalmıştır. Artık cinselliğin evlilikle kutsanması gerekmediği kabul edilmiş olsa bile hâlâ aşkla kutsanması gerektiği düşünülüyordu. Virginia için bu fesih şartıydı. Aslında Virginia'nın aslı istediği şey âşık olabileceği biriydi. Bunun yerine temmuz ayında -bir tür- evlilik teklifi aldı.

Hatırlanacağı gibi 1909'da Studland'deki ekipten biri ve Blo-

* Fr. "Bu, Fransa'da kucaklaşmayla sonuçlanırdı."

omsbury'nin müdavimlerinden olan Walter Lamb, hâlâ Virginia'nın çevresinde bulunuyordu. Temmuz ayında ondan Richmond Park'ta bir gezinti talep etti. Virginia bu konudaki tek şahidimiz olduğundan, tahminen 21 Temmuz 1911'de yazılmış bir mektupta Vanessa'ya anlattıklarını pekâlâ aktarabiliriz.

29 Fitzroy Square, W.
Cuma.

Sevgilim,

Yazmak büyük bir bağlılık, çünkü korkunç bir sıcak var.

Dün büyük gezimiz gerçekleşti. Her şey çok tuhaftı. Her şeyden önce çok yapmacıktı; ağaçların altına uzanarak Bedford Square planını tartıştık.* Sonra yürüdük ve o (Walter) asil ruhların eksikliğinden şikâyet etmeye başladı. Soyut olarak aşkı ve kadınları tartıştık. En sonunda oturup şöyle dedi: "Söyler misin, hiç âşık oldun mu?" Ben de ona Lytton meselesini bilip bilmediğini sordum. "Clive bana biraz anlattı," dedi ve bu sözü beni kızdırdı ama yapılacak bir şey yoktu. Sonra, eğer sırf meraktan değil de gerçekten bilmek istiyorsa ona anlatacağımı söyledim. Benim ne hissettiğimi öğrenmek istediğini ve bir şey anlatırsam memnun olacağını söyledi. Ona meselenin özetini anlattım. Sonra o, "Normal bir şekilde çocuk sahibi olmayı ve âşık olmayı ister misin?" dedi. Ben de, "Evet," dedim. O, "Sen benim için çok önemlisin," dedi. Ben, "Ama sen gayet mutlusun?" dedim. O, "Öyle korkunç engeller var ki," dedi. Ben de, "Ne?" dedim. O şöyle dedi: "Sen bir eşekarısı kovanında yaşıyorsun. Ayrıca evlilik çok zor – beni bekler misin? Acele ettirme," dedi. Ben de şöyle dedim: "Arkadaş olmamamız için hiçbir sebep yok – neden her şeyi değiştirip altüst edelim?" O ise şöyle dedi: "Tabii, her şey böyle de çok güzel."

Sonra konudan konuya atlayarak konuşmaya devam ettik: ben onun benim ne hissettiğimi bilemediği için âşık olmak konusunda tereddütlü olduğunu anladım ve ayrıca karakterimin bazı yönleri de onu şaşırtıyordu. Benim her şeyi karmakarışık ettiğimi ve

* Bedford Square'de ortak bir ev kurma planı ki bu plan daha sonra Brunswick Square'de gerçekleştirilecektir. Bkz. ileriki bölümler.

kendi hatalarımdan dolayı ona çok sert davranabileceğimi söyledi. Bende büyük bir egoizm, dalgınlık, kibir; bütün kötülüklerim vardı. Clive'ın ona, benim olumsuz yönlerimi göstermek için korkunç hikâyeler anlattığını söyledi. (Tanrı aşkına, bunu tekrarlama.) Ben de onu sevdiğimi ve arkadaş olabileceğimizi düşündüğümü söyledim. Durumu netleştirmeye çalıştım. Sonra o senden bahsetti -ne soylu ve iyiydin, onu ne kadar korkutuyordun- seninle ne kadar çok konuşmak istiyordu, sana karşı nasıl bir estetik sevgi besliyordu vs. vs. Bundan sonra genel şeylerden bahsettik – onun gut hastalığından ve sonra çay içtik, eve gittik ve operaya gittik. Kültürlü ekipten büyük bir kalabalık vardı – Sanger'ler, Forster, Rupert, Ka, James, Wolf* vs. Walter eve kadar yürüdü, içeri girdi ve Adrian dışarıdayken burada içti: Yine ilişkimizden bahsetmeye başladı ve sonbaharda benim yakınımda oturmayı istediğini söyledi ama bunun üzerine fazla bir şey söylemedi. Rahatsızlık verici bir durum çünkü Walter sürekli benim ne hissettiğimi öğrenmeye çalışıyor ve ben sadece arkadaşlığın güzelliğinden bahsedebiliyorum. Tabii ki ondan eskisinden çok daha fazla hoşlanıyorum çünkü gayet dobraydı ve gerçekten çok şey hissediyordu (tabii ben bu konuda karar veremeyecek kadar kibirli değilsem). Ama mesele rahatsız edici bir halde kaldı. Walter eylül ayında Firle'ye gelmek istiyor. Onu seviyorum ama çok uzun konuşma beni çok korkutuyor. Onda hastalıklı bir yön var. Kendini aptal durumuna düşürmekten çok korkuyor ve buna rağmen bu ihtiyatının biraz gülünç olduğunun da farkında. Sanırım hatırlayabildiğim her şeyi -en azından özetini- anlattım. Sana başka iltifatların da geleceğine kuşku yok. Ah, Roger beni nasıl yerin dibine batırdı. Nezaket! Ve Post-Empresyonist dönemde bizler. Bana onu gönderdiğin için hiçbir iltifatı hak etmiyorsun. Bu arada, W.'ın konuşmamız bölünmeden önce söylediği son şey bende en ufak bir kusur bile göremediğiydi. "Bir eş olarak bile mi?" dedim ben; "Hayır: Bir eş olarak bile." Bana göre bana âşık ama sen bu konuda ağzını açmamalısın.

Randevularım konusunda büyük sıkıntılar yaşıyorum. Eily ce-

---

* Yani Charles ve Dora Sanger, E.M. Forster, Rupert Brooke, Katherine Cox, James Strachey ve haziran ayında Seylan'dan dönmüş olan Leonard Woolf.

vap vermiyor ve sanırım Firle'ye yazmış olmalı. Eğer o beni geciktirirse, önümüzdeki perşembe veya cuma gecesi [Vanessa'nın nekahet döneminde olduğu Guildford'a] gelebilirim (eğer beni istersen). Case, pazartesi günü geliyor ve ne kadar kalacağını söylemedi. Sonra Savage da perşembe günü beni görmek istiyor ve ben çarşamba uygun olduğumu söyledim. Jean (Thomas) çok kızgın – telefonu elinden fırlatıyor çünkü benim kendisiyle akşam yemeği yemekten kaçtığımı düşünüyor. Saxon'da da Bayreuth hastalık halini aldı. Hepsi birlikte, W.'ın dediği gibi bir eşekarısı kovanı. W. bizim entrikaların ortasında yaşadığımızı söylemeye çalıştı ki bu durum onu üzüyor ve Harry, Roger ve Desmond'ı sordu. Evlenirsem aldatıp aldatmayacağını sordu. Ben de, "Kocama âşıksam hayır," dedim. Ama cesurca bir soruydu.

Daha iyi misin? Bu sıcak seni de bunaltıyor mu? Öğle yemeğinde seni, ağaçların altında panterlerin uyuduğu bir Güney Amerika ormanına benzettim. Ayrıca aşkımıza dair ateşli bir hayal de gördüm – yani senin bana olan aşkın demek istiyorum.

Sevgiler, B.

Virginia, Walter'ın kendisini sevdiği konusunda haklıydı. Walter aşkını uzun ve biraz gülünç mektuplarda anlatmıştır ama durumu umutsuzdu. Canayakın biri olmasına rağmen etkileyici biri değildi ve onun Virginia'da uyandırdığı tek ihtiras, Clive'a duyduğu hiddetti. Virginia öfke dolu bir mektupta Vanessa'ya patlamıştı; o da her zamanki gibi sükûneti sağlamak zorunda kalmıştı. Daha sonra Clive, Walter Lamb ve Sydney Waterlow, Virginia'ya kimin ne söylediği konusunda şiddetli bir kavgaya tutuştu (Virginia gerçekten de bir eşekarısı kovanında yaşıyordu) ve en sonunda, Virginia ile hiçbir yere varamayacağını fark ettiğinden bir eş sahibi olamayan Walter Lamb, aynı zamanda arkadaşını da kaybettiğini anladı çünkü Clive onunla bir daha konuşmadı.

Vanessa, Virginia'yı Millmead'de kiraladığı bir kır evine davet etmişti; ev Roger'ın Guildford yakınlarındaki Durbins'teki evine oldukça yakındı. Vanessa, Walter'ın tekliflerinin en sonunda Clive ile kız kardeşi arasında fırtınalar koparacağından biraz endişeliydi. Ama hem gerçek anlamıyla hem mecazen hava gayet iyiydi. Hafta-

lar boyunca güneş, güneşlenme ve manzara resimleri yapmaya, pikniklere ve Neo-Paganlara imkân tanıdı.*

Bunlardan bir kısmını Virginia muhtemelen 1911 yılından çok önce de tanıyordu çünkü bunlar, Lytton, Maynard Keynes ve arkadaşlarıyla pek çok bakımdan ilişkili olan Cambridge'li bir gruptu. Ama şimdi Virginia onlardan birkaçını daha iyi tanımaya başlıyordu. Neo-Paganlardan özellikle biri Virginia'nın hayatında epey önemli olacaktı. Virginia, Katherine Cox -genelde kullanılan adıyla Ka Cox- ile Ocak 1911'de "genç kadınların ortasında" -yani Marjorie Strachey ve onun Newnham'dan arkadaşları Ray ve Karin Costelloe ile birlikteyken- tanıştı. "Miss Cox, Newnham'lıların en gençlerinden biri," diye yazıyordu Virginia Clive'a, "ve söylendiğine göre ya bir Keynes ile ya da bir Brook ile evlenecek. Çok daha genç ve güzel bir Sheepshanks'i andırıyor. Neşeli, zeki ve sevimli bir yaratık; söylediğine göre duygusal yönü zayıf..." Virginia ona "Bruin"** derdi ve bu nedenle hayalimde onu şöyle canlandırıyorum: ayılığın daha vahşi ya da kaba özellikleriyle değil; fakat yumuşak kürklü, ağır hareket eden, sarıldığın zaman sıcaklık hissi uyandıran, bal seven, biraz hantal, biraz duyarsız ama incinmeyecek kadar duyarsız da değil – daha çok, biraz anlayışsız ama tutkularının etkisinde olmadığı müddetçe yardımsever ve güvenilir. Katherine Cox, Neo-Paganların çoğu için, özellikle de Gwen Darwin ve Jacques Raverat için (bunlar 1911'de evlenmiştir), Frances Cornford için ve herkesten önce de bu topluluğun en tanınmış üyesi olan ve Lytton'ın kendi neslinde yaptığı gibi bu grubun yönünü belirleyen Rupert Brooke için bir sırdaş, adeta bir kız kardeş olmuştur. Fakat Neo-Paganların yönü oldukça farklıydı.***

---

* *Neo-pagan* terimi, anlaşıldığı kadarıyla, Bloomsbury'de muhtemelen Vanessa tarafından icat edilmiştir. Bu terimin ilk kullanıldığı yer, benim bulabildiğim kadarıyla, onun Ağustos 1911'de Roger Fry'a gönderdiği bir mektuptur.

** Avrupa folkloruna ait bir fabl olan *Tilki Reynard*'daki ayının adı. (ç.n.)

*** Neo-Paganlar, Cambridge'le yakın ilişkileri olması ve kesinlikle örgütlenmiş olmamaları açısından Bloomsbury'ye benzer. Kimin Neo-Pagan oldu-

Neo-Paganların aile geçmişi Bloomsbury üyelerininkine çok benziyordu; Neo-Paganların çoğu seçkin Viktoryen dönemi aydınlarının çocuklarıydı fakat onlarda daha güçlü bir unsur, Bedale'ye, Rugby'ye ait bir unsur da vardı; kadınların çoğu, Virginia'nın çok imrendiği üniversite eğitimi avantajına sahipti. Pek kadınsı değiller ve kendilerinden önceki hanımlara göre daha pratik, daha sağduyuluydular. Erkekler de kadınlar da çökmüş sanatçılara ve estetlere şiddetle ve güçlü bir şekilde tepki göstermişti; bunlar, G.E. Moore'un etkisini Lytton'ın neslinden çok daha az hissediyorlardı ve sanatla ilgilenip bizzat icra etmelerine rağmen aynı zamanda aktif sosyalisttiler.

Bu grupta masumane sayılabilecek bir spor arkadaşlığı vardı; sadece misafir salonlarında değil çadırlarda da bir araya geliyorlar; kano kullanıyorlar, süveter giyip bandanalar takıyorlar, gayretli bir şekilde yürüyüşler yapıyorlardı. Hem neşeli hem ciddiydiler ve aşklarında genellikle evliliği ideal kabul ederek karşı cinsi arıyorlardı.*

Bu nedenle, Virginia Grantchester'da Rupert Brooke ile birlikte kalmaya gittiği, onun şiirlerinden birinin bir kelimesini bulduğu ve onunla Granta'da ayışığında çırılçıplak suya girdiği zaman, tahminimize göre Rupert Brooke, bu iki eylemi de anlayışlı jestlerin doğal bir sonucu olarak görmüştür. Virginia'nın Rupert'a bir benzetmede yardım etmesi ve bir erkeğin yanında soyunmak konusunda fazla iffetlilik taslamaması da onun nezaketinden kaynaklanıyor-

---

ğunu, kimin olmadığını söylemek çok kolay değildir. Saydığımız isimlere Justin Brooke, Dudley Ward, Gerald Shove, Geoffrey Keynes, David Garnett ve Fabian Sosyalisti Sir Sydney Olivier'ın dört kızını da ilave edebiliriz. Bunlar arasında ayrıca -mesela James Strachey ve Francis Birrell gibi- bir sonraki paragrafta belirtilen genellemelerin pek geçerli olamayacağı bazı kişiler de bulunuyordu.

* "Bizim mensup olduğumuz grup... evlilik olmadan cinsi münasebette bulunmaz ama evlilik olmadan kafeteryalarda buluşur, otobüslerde sohbet eder, eşlikçisiz yürüyüşlere çıkar, birlikte kalır, birbirimize kitaplar veririz." Rupert Brooke'dan Katherine Cox'a (? Mayıs 1911), *The Letters of Rupert Brooke*, 1968, s. 304.

du; bu ona dostça bir muameleydi. Ama sanırım, Virginia için daha önemli olan bu utanmazca davranış, Vanessa'ya yakışan bir kadın özgürleşmesi hareketiydi. Bu konuda Adrian'ın sözlerine güvenebilirsek, bu olayın arkadaşları arasında sansasyona yol açmamasına Virginia'nın biraz canı sıkılmıştı. Adrian'ın onların arkadaşlıklarına "Rupert Aşkı" demekte haklı olup olmadığı belli değildir. Ben iki tarafta da ciddi bir bağlılık olduğunu zannetmiyorum ama araları çok iyiydi ki Rupert, Teign kıyılarındaki Clifford Köprüsü'nde yapılacak bir kampa kendisi ve birkaç arkadaşıyla birlikte Virginia'yı da gelmeye ikna edebilmiştir. Bu gezi iyi ve rahat başlamamıştı. Diğer kampçılar Crediton'a bir gezinti yapmış ve geri döndükleri zaman Ka Cox ile Virginia'ya bozulmaya başlamış bir böğürtlenli pudingden başka yiyecek hiçbir şey bırakmamışlardı – sade yaşamın zahmetli yanlarından biri budur. Ama bunu telafi edecek şeyler vardı: Hava hâlâ güzel gidiyordu ve geceleyin kamp ateşi etrafında müzik çalınıyor, güzel sohbetler ediliyordu; sonsuz temiz hava ve güneş ışığıyla geçen bir hayata eşlik eden o kendine has huzur vardı.

O eylül ayında Clifford Köprüsü'nde kamp yapanlar arasında Maynard Keynes de bulunuyordu; Keynes'in Neo-Paganlara "mensup" olduğu söylenemezse de bu grupla samimiydi; aslında Keynes, Virginia'nın Cambridge'den bütün arkadaşları tarafından tanınıyordu ve 1907'den itibaren Fitzroy Square 29 Numara'nın misafirlerindendi. Daha sonra King's'de öğretim üyeliğine seçilmesinden dolayı daha çok Cambridge'de yaşasa da 1909'da Fitzroy Square 21 Numara'da Duncan Grant ile birlikte ikâmet etmiş ve bundan sonra Virginia'yı gerçekten çok yakından tanımıştır. Çok zeki bir adam olan Maynard Keynes, çok cazip olabilecek, şehvet düşkünü, sevgi dolu, havai ve iyimser bir mizaca sahipti. Pratik siyaset açısından Maynard, Virginia'nın yakından tanıdığı en büyük adamdı ve 1911'de onun çok parlak bir geleceği olduğu ve büyük ihtimalle büyük bir kariyer yapacağı düşünülüyordu.

Fitzroy Square 29 Numara'da geçirilen zamanlar sona eriyordu; belki de uzun zamandır devam eden ve kavgalarla geçen birlikteliklerinden sıkılmış olan Virginia ile Adrian, ev konusunda bir devrim

yapmayı planlıyordu. Evlerini diğer arkadaşlarıyla paylaşacaklardı - evin büyük olması gerekiyordu- bunun için Bedford Square'de bir ev tutmayı düşündüler ama ekim ayı olduğundan aradıklarını Brunswick Square 38 Numara'da buldular. Burada Virginia ikinci katta kendine ait odalarda yaşayacak; Adrian birinci katta kalacak ve Maynard Keynes de Duncan Grant'in de stüdyo olarak kullanılabileceği zemin katta, ikinci bir eve sahip olacaktı. Boş kalan üçüncü kat Leonard Woolf'a teklif edildi. Ev idaresinin giderleri ortak olarak karşılanacaktı, buna karşılık "ev arkadaşları" mümkün olduğunca bağımsız olacaktı. Hizmet ve ayrı ayrı yemekler Sophy ile hizmetçi Maud tarafından sağlanacaktı.*

Modern gözle bakıldığında bu düzenleme çok tuhaf gözükmemektedir fakat 1911'de tuhaf görünüyordu. George, Virginia'nın üç genç adamla birlikte kendi başına oturmaya gidemeyeceğini söyleyerek itiraz etti. "Ah, hiçbir sorun yok George," diye izah etti Vanessa, "görüyorsun Foundling Hastanesi'ne ne kadar yakın." Bu George'a yeterdi; ama Violet Dickinson'a verecek bir cevap bulmak o kadar kolay değildi çünkü Violet ne kadar geniş görüşlü olursa olsun, arkadaşının çok ileri gittiğini düşünüyordu. "Julia sağ olsaydı bundan hoşlanmazdı." Böyle bir yerden gelen böyle bir itiraz herhalde Virginia'yı bir an için duraksatmıştır. Virginia, Violet'ı seviyor ve ona saygı duyuyor, Violet'ın sağduyusuna değer veriyordu. Violet onun en iyi arkadaşıydı. Ya da daha doğrusu mektuplarının yavaş yavaş ama kesin olarak azalmasından da anlayabileceğimiz gibi Violet onun *eskiden* en iyi arkadaşıydı. Virginia onu her zaman sevecek, ona güvenecek, ona hayranlık duyacak ve ona daima minnettar olacaktı. Ama her nasılsa arkadaşlıklarındaki hayati mana uçup gitmişti ve şimdi sınava tabi tutulunca Virginia, Violet'ın açıkça tasvip etmeyişine rağmen, onunla bağlarını koparıp

---

* "Yemekler şöyle: / Kahvaltı sabah 9:00 / Öğle Yemeği 13:00 / Çay öğleden sonra 16:30/ Akşam Yemeği 20:00 Tepsiler tam bu saatlerde antreye konacak. Ev arkadaşlarının kendi tepsilerini yukarıya çıkarması ve kirli tabakları bunlara koyarak *yemek biter bitmez* yine aşağı indirmeleri isteniyordu.

kendi istediği gibi yaşayabileceğini gördü. Bir soğukluk olsa da hiçbir kavga yaşanmadı; arkadaşlıkları kavga edemeyecekleri kadar eskiye dayanıyordu. Üstelik Virginia'nın davranışı, ne kadar âdetlere aykırı olursa olsun ahlaksızca değildi. Yine de Violet hayatındaki en önemli insandı ve bu olay büyük bir bağlılığın kesin olarak sona erdiğini göstermektedir.

Bu dönem gerçekten de bitişlerin ve yeni başlangıçların yaşandığı bir dönem oldu. Virginia, sadece Fitzroy Square'den değil Küçük Talland'dan da ayrılıyordu. Firle'ün batısına birkaç mil mesafede, yalnız ve romantik bir yerde tuhaf ve güzel bir ev buldu: Asham.* Yılbaşından sonra burayı kiralamaya karar verdi. Vanessa heyecanlıydı ve kirayı paylaşmayı kabul etti. Bitmeyen tek şey Virginia'nın romanı gibi görünüyordu. Nisan 1911'de, romanı belki altıncı kez gözden geçirirken Clive'a şöyle yazmıştı:

> Dün Mel(ymbrosia)'in 8. bölümünü bitirdim; burada kahramanlar Güney Amerika kıyılarına yaklaşıyor. Bu sanırım kitabın üçte biri. Sırf korkaklıktan diğer bölümleri buraya (Küçük Talland'a) getirmedim. Eğer, "İşte! Çok sağlam oldu ve bitti," diye düşünürsem eminim inme inecek. Eminim ki betim benzim atacak.

1910 yılının sinir krizleri 1911'de tekrarlanmasa da epey baş ağrısı çektiğine şüphe yoktu. Haziran 1911'de Virginia, Vanessa'ya bir bunalım anını anlatan bir mektup yazdı:

> Yazamıyordum ve bütün şeytanlar -kara tüylü olanlar- ortaya çıktı. 29 yaşında ve evlenmemiş olmak -başarısız ve çocuksuz- ayrıca deli olmak, yazar falan olmamak.

Bu ruh hallerinin ne kadar sık ve ne kadar önemli olduğunu söylemek zordur, fakat yazın bazen hüzünlü olsa da sonbaharın daha mutlu geçtiğini düşünmek için bazı sebepler vardır.

Kasım ayında -1910 yılında Studland'de onlarla birlikte kalmış

---

* Ya da Asheham.

olan- Sydney Waterlow* aşkını ilan etti. Virginia anlaşıldığı kadarıyla onu nazik ama kesin bir dille reddetmekte hiç tereddüt etmedi ve Sydney'in aşkı da kısa zamanda söndü. Düşünülebileceği gibi bu hediye hoş karşılanmamış da değildir; buna karşılık o sıralar Virginia yeni ve çok daha önemli bir ilişkiyle meşguldü.

Leonard Woolf Haziran 1911'de Seylan'dan geri dönünce, doğal olarak 1904 yılında arkasında bıraktığı Cambridge'li arkadaşlarını aradı: Lytton, Saxon, Desmond MacCarthy, Clive, Maynard Keynes ve Morgan Forster. Bu kişilerle görüşürken çok daha az tanıdığı başka kişilerle de görüşmesi kaçınılmazdı. Roger Fry, Duncan Grant, Vanessa, Adrian ve Virginia. Leonard, Cambridge'den ayrılarak Bloomsbury'ye dönmüştü. Bloomsbury onu çok kolay kabul etti. "Woolf çaya geldi," diye yazıyordu Vanessa, "ve rengin var olup olmadığına dair bir tartışma yaptık." Bundan çıkarılabileceği gibi Woolf, Trinity'den ayrıldığından beri çok fazla şey değişmemişti. Ama elbette bazı şeyler *değişmişti*, kendisi gibi. Artık onunla diğerleri arasında bir fark vardı; yine Vanessa'nın yazdıklarından alıntı yapacağız:

> [Leonard] Elbette çok zeki; ıssız ve yabani yerlerde yaşadığından bana, "takımın" sanki çok da yeni veya özgün pek fazla şey üretememiş geri kalanından daha ilginç bir bakışa sahip gibi geliyor.

Cambridge'teyken Leonard özellikle Lytton'a yakındı; Leonard, Lytton'ın sevip güvendiği fakat aşkta rakip olarak görmediği ya da âşık olmadığı çok az adamdan biriydi. İkisi de Apostle

---

* Sydney Waterlow, Bloomsbury'ye sık sık gelen misafirlerdendi ve aşağıdaki günlük alıntısının da ortaya koyduğu gibi Bell ailesiyle epey samimiydi: "Clive Bell'lerle akşam yemeği yedim; ne büyük rahatlama ve değişiklik (seçim çalışmalarından sonra). Virginia S.'dan başka kimse yok. Artık gerçekten samimileşmeye başlayan sohbetler ettik. Vanessa, gruplarındaki oğlancılık konusunda pek çok şakalar yapıyor. İlk kez onunla Virginia arasındaki farkı keşfettim. Soğuk, alaycı, sanatkâr ruhlu Vanessa ve çok daha duygusal olan ve güzellikten çok hayatla ilgilenen Virginia. Muhteşem bir akşam." Sydney Waterlow, *Diary* (Berg), 8 Aralık 1910.

olarak son derece içtendiler. Bu onlara göre bir tür dindi. Leonard, kendi aralarındaki Henry James dilinden bahsetmiş ve Seylan'dayken *The Golden Bowl*'u okurken aslında ikisinin de ne kadar James'vari olduğunu görünce şaşırmıştı.* Leonard ve Lytton, Saxon ile birlikte, G.E. Moore topluluğundaki önemli kişilerdi. Bu büyük adama bağlılıkları onları birleştiriyor, entelektüel dürüstlüğe duydukları hakiki sevgilerine ve dikkate değer şahsi özelliklerine rağmen bu genç adamlar Cambridge'den çok değerli, kendilerine özgü bir havayla ayrılmışlardı. İncil gibi gördükleri *Principia Ethica*'yı almışlardı ve kendilerini seçilmişler olarak görüyorlardı.

Bu sebeple Leonard, Seylan'a gitmek üzere yola çıkınca, Lytton arkadaşını kaybetmiş ve Leonard'ın kendisi de yalnız kalmıştı. O eski dünyayla, onun "gerçek" kısmıyla tek bağlantısı Lytton'dan gelen mektuplardı. Saxon'un da bazen mektup yazdığı doğrudur fakat bu mektupları genellikle sadece söyleyecek hiçbir şey olmadığını veya bazen de -ve burada örnekler de veriyordu- söylemeye değer hiçbir şey olmadığını uzun uzadıya anlatmak için yazıyordu. Lytton'ın bir gün çıkıp Seylan'a geleceği fikri her zaman mevcuttu – bu, gerçekleştirilmekten ziyade hakkında konuşulan bir şey olarak kaldı. Belki de bir gün bunu yapması gerekirdi. Lytton, kaderin Gibbon'a sunduğu o çetin imtihandan -imtihan diyebilirsek- en ufak bir pay dahi almamıştı. Gibbon, pratik adamların işi nasıl iyi veya kötü idare ettiğini biliyordu çünkü kendisinin savaş ya da en azından ordu konusunda hakiki tecrübeleri olmuştu. Lytton da Jaffna ve Hambantota'nın sinekleri ve pisliği arasında otursaydı acaba Gordon'a ve Florence Nigtingale'e -biraz daha derin bir anlayış belirtisiyle- çalım atar mıydı? Lytton'ın, bir eyaleti bırakın idare etmeyi, ziyaret ettiğini söylemek ve hayal etmek bile zordur.

---

* "*The Golden Bowl*'u yeni bitirdim ve hayret içindeyim. James mi bizi icat etmiş yoksa biz mi onu? En teknik anlamıyla bizim ***bütün*** kelimelerimizi kullanıyor; biz hepsini ondan almış olamayız." Leonard Woolf'tan Lytton Strachey'ye, 23 Temmuz 1905.

Fakat Leonard eğer Cambridge'den ve Londra'dan hiç ayrılmayıp maymunlarla dolu bu yabani yerde İngiliz bayrağını dalgalandırmaya gelmemiş olsaydı, *onu* bir idareci olarak hayal etmek zor olabilirdi. Leonard böylelikle bu tecrübeyi, yerliler arasında bir *sahib* olma tecrübesini edindi; burada çok açık konuşabildiği bütün o arkadaşlarından, Cambridge'in bütün şakalarından, yüksek ciddiyetinden ve entelektüel birliğinden tamamen uzaktaydı. Seyahat etmeyi ve tek başına yaşamayı, bir polisin görevlerini üstlenmeyi ve bir sulh hâkiminin otoritesini icra etmeyi, insanları ölüme göndererek idamlarını izlemeyi, imparatorluğun o sonu gelmez sıkıcı işlerini yerine getirmeyi öğrendi. En zoru da, sabırsız bir umutsuzluk anında "ahlaksız ve embesillerden oluşan aptal ve geri kalmış çevre" olarak tasvir ettiği yurttaşlarla uğraşmak ve anlaşmak zorunda kalmasıydı. Adanın idaresi ve sömürüsü ellerine bırakılan bu insanlar, yarı eğitimli *sahib*'ler ve bunların korkunç *memsahib*'leri* Seylan ile Cambridge'in birbirinden ne kadar farklı olduğunu korkunç bir netlikle gösteriyordu. Ancak işinde başarılı olması için -ve başından beri buna kararlı olduğu açıktı- üniversite mezunu olarak kaçınmayı tercih edeceği insanlarla samimiyet, hatta arkadaşlık kurarak yaşamaktan başka, onları eğitmesi, incelemesi ve memnun etmesi gerekiyordu. Bunu başardı ve bu süreçte daha hoşgörülü biri haline geldi; bu insanların kesinlikle birbirinin aynı olmadığını, aralarında kendilerinden bir şeyler öğrenebileceği pek çok kişinin ve gerçekten sevebileceği bazılarının olduğunu fark etti. Genç entelektüelin kibri kırılmış, anlayışı artmıştı. "İyi düşünceler"den hiç anlamayan insanlarla geçinebildiğini ve onlar tarafından hoş görülüp kendisine değer verildiğini gördü. Bunu da Cambridge'in kendisine verdiği o ilk ince kavrayıştan çok şey feda etmeyerek gerçekleştirdi.

Bu noktada Lytton'ın bazı endişeleri vardı. Leonard'ın "işine fazla dalması"ndan ve böylece diğer alanlara ilgisinin sönmesinden korkuyordu. Neredeyse dediği gibi olacaktı.

---

* Hindistan'da evli, Avrupalı kadın. (ç.n.)

İlk umutsuzluk feryatlarında bile Leonard, bilerek veya bilmeyerek, sesinin tonunu konuştuğu kişiye göre ayarlıyordu. Zaman geçip de hizmette yükseldikçe, idarecilik oyununu büyüleyici bulmaya başladı. Memuriyetleri tasfiye ediyor ve reforma tabi tutuyor, kaosa düzen getiriyor, arızalı makineyi düzgün çalışır hale sokuyordu. Üstleri, kısa zamanda emirlerinde çok faydalı bir adam olduğunu anladılar. Ona bir krallık, Güney Eyaleti'nin Hambantota bölgesini verdiler ve Leonard iki buçuk yıl boyunca kendisini burayı sükûnetli ve müreffeh kılma işine adadı. 1911'de çok başarılı bir sömürge memuru olmuştu; belki de Lytton'ın korkuları haklı çıkmış gibi görünüyordu.

Bloomsbury bu büyüyü bozdu. Leonard geri dönünce, Cambridge serasında Lytton ile birlikte ektikleri tohumların büyüdüğünü ve kuşkusuz tuhaf çiçekler verdiğini gördü. Ama bitki hâlâ aynı bitkiydi. Eski değerlere, her ne kadar Cambridge'dekinden daha büyük bir dünyaya uygulansa da, hâlâ önem veriliyordu. Üzücü bir kayba rağmen eski arkadaşlar hâlâ buradaydı; hayatları yeni arkadaşlarla ve hepsinden önemlisi kadın unsuruyla, yani Vanessa ve Virginia ile zenginleşmiş ve gelişmişti.

Bu yeni fakat yabancısı olmadığı toplulukta Leonard, Sömürge İdarecisi'ne dönüşen entelektüelin çekingenliğinden kurtulabilmişti; kendisini yine evindeymiş gibi hissediyordu (sanırım annesinin Putney'deki evinden daha fazla). Aynı temel değerlere saygı duyan insanlar; hoş karakterler ve özellikler keşfedebildiği insanlar arasındaydı. Yedi yıl sonra bu tatil çok iyi gelmişti. Yalnızlığın yükünden ve çalışmanın soğuk zevklerinden serbest kalan Leonard, gelişigüzel ve düzensiz bir şekilde sosyal zevkler ve yeni tecrübeler aramaya koyuldu (hatta bir ara resim bile yaptı) ve sonra ilgileri yine tek bir nokta üzerinde yoğunlaşmaya başladı: yeniden bir amaç keşfetti ve bu amaç onun için her şeyden önemli hale geldi. İngiltere'ye geldikten altı ay sonra Virginia'ya evlenme teklif etti.

3 Temmuz'da Leonard, Clive ve Vanessa ile birlikte Gordon Square'de akşam yemeği yemişti; yemekten sonra Virginia, Walter Lamb ve Duncan Grant içeri girdi. Birkaç gün sonra Virginia "sev-

gili Mr. Wolf"a bir mektup yazarak onu "Güney Downs'taki kır evi"ne hafta sonu için davet etti. Leonard, birkaç ziyarette bulunmaya söz verdiğinden bu daveti kabul edemedi ve bu yüzden, Virginia, Walter Lamb ile "büyük gezi"sini ve Rupert Brooke ve Neo-Paganlar ile de küçük gezisini yaparken, Leonard önce Somerset'teki bir papaz evine, sonra Lytton ve G.E. Moore ile Devonshire'da bir toplantıya ve son olarak da İskandinavya'ya gitti. Ama geri dönünce Miss Stephen'a davetini hatırlattı. Virginia da davetini tekrarlayarak birbirlerine adlarıyla hitap etmelerini teklif etti; bahsettiği yerin "bir kır evinden çok çirkin bir taşra villası" olduğunu da ilave etti. Leonard 16 Eylül'e denk gelen hafta sonunda buraya gitti; Marjorie Strachey de diğer misafirdi. Sonra Leonard, Downs'da Virginia ile birlikte yürümenin ne kadar güzel olduğunu keşfetti; Virginia, Asham'ı onunla birlikteyken bulmuştur.

Bu hafta sonu ziyareti onlar için belirleyici oldu; bundan sonra Leonard, Fitzroy Square ve Gordon Square'de çok daha fazla görülmeye başladı; sürekli Virginia'nın yanında olmak istiyordu. Kasım ayında Virginia, Brunswick Square 38 Numara'ya taşındı ve Leonard bu sırada Bloomsbury'nin öyle ayrılmaz bir parçası haline gelmişti ki onu bu kadroya katılmaya davet etmek çok doğal görünmüştü. Leonard 4 Aralık'ta, en üst kattaki iki odaya, haftada 35 şilin kirayla taşındı. Odalar boyanmıştı ve Virginia bir de kitaplık geleceğine dair onu temin etti.

Böylece 1911 yılının son üç ayında Leonard ile Virginia birbirlerini çok sık gördüler ve Leonard sırılsıklam âşık olduğunu anladı. Virginia'nın da ondan hoşlandığı belliydi ama bu duygunun ne boyutta olduğunu ne kendisi ne Leonard tam olarak bilemiyordu ve onun duygularının gücü ve niteliği konusundaki şüpheleri Leonard'ı kendi duygularını açıklamaktan alıkoyuyordu.

Yeni yılın başlarında Leonard yine Somerset'teki Frome'un papazı olan eski arkadaşıyla kalmaya gitti; burada, bu köy papaz evinin sessiz ortamında, Virginia'ya derhal onunla evlenip evlenmek istemediğini sorması gerektiğini düşündü. 10 Ocak'ta Brunswick Square'e iadeli taahhütlü bir telgraf gönderdi: "Yarın seninle bir sa-

at görüşmem gerek, perşembe günü 12:50'de şehre gelip yine 17:00'de döneceğim, eğer 13:15'te Brunswick Square'e gelebilirsem seni o zaman görebilir miyim? Leonard."

Onunla görüştü ve evlenme teklif etti. Virginia'nın buna çok şaşırdığı söylenemez ama kesin bir cevap hazırlamamıştı; onu daha iyi tanımak için zaman istedi. Walter Lamb'in gelişiyle konuşmaları bölündü ve Leonard Frome'a dönmek zorunda kaldı. Oraya varınca şu mektubu yazdı:

Büyük Elm Papazevi
Frome
Somerset

11 Ocak 1912

Sevgili Virginia, yatmadan önce sana yazmam gerek ve sanırım, muhtemelen daha sakin kafayla düşünebiliyorum.

Bu öğleden sonra sana gerçekten ne söylediğimi çok net hatırlayamıyorum ama eminim ki neden geldiğimi biliyorsun – sadece âşık olduğumu değil, belirsizlikle birlikte bunun insanı böyle şeyler yapmaya sevk ettiğini kastediyorum. Belki yanlış davrandım çünkü bu haftadan önce hep senin de bana âşık olduğundan ve benimle evleneceğinden emin olana kadar niyetim bunu sana söylememekti. Sonra benden hoşlandığını ama hepsinin bundan ibaret olduğunu düşündüm. Seylan'a geri dönmem konusunda konuşmamıza kadar seni ne kadar sevdiğimi hiç fark etmemiştim. Bundan sonra senden başka hiçbir şeyi düşünemedim. Beni sevip sevmediğin ya da bir gün sevip sevemeyeceğin, hatta benden hoşlanıp hoşlanmadığın konusunda umutsuzca bir belirsizliğe düştüm. Tanrım, umarım telgrafi çekene kadar burada geçirdiğim gibi bir zamanı bir daha hiç yaşamam. Bir kez sana, seninle önümüzdeki pazartesi konuşacağımı yazdım ama sonra o zamana kadar seni görmezsem delireceğimi düşündüm. Böylece telgrafi çektim. Bana ne hissettiğini eksiksiz söyleyeceğini biliyordum. Tam da seni tanıdığım gibiydin ve eğer daha önce âşık olmamış olsaydım o an olurdum. Seni sevmem sadece, sadece senin bu kadar güzel olmandan değil – tabii bu önemli bir sebep ve öyle de olmalı: seni sevmemin sebebi aklın ve kişiliğin. Bu açıdan senin gibi birini hiç tanımadım – bilmem inanır mısın?

Ve şimdi sen ne istersen onu yapacağım. Uzaklaşmamı istediğini zannetmiyorum ama eğer bunu istersen hemen yaparım. Eğer öyle değilse, eskisi gibi devam edemememiz için hiçbir sebep göremiyorum -sanırım bunu yapabilirim- ve sonra eğer beni sevebileceğini düşünürsen bunu bana söylersin.

Demek istediklerimi ya da hissettiklerimi ifade edebiliyor muyum pek bilmiyorum: çok yorgunum. Bütün Somerset'i yoğun bir sis kapladı, tren gecikti ve istasyonla ev arasındaki üç millik mesafeyi sürünerek gelmek zorunda kaldım.

Walter'ın gelişi sence de Tanrı'nın varlığını kanıtlamıyor mu?

Sevgiler, L.

Ertesi gün bir mektup daha yazdı:

... Sen orada otururken sakince ve heyecansız bir şekilde tartışmanın çok zor olduğu şeyleri yazmaya çalışacağım. Duruma senin açından bakamayacak kadar bencil biri olduğumu düşünmüyorum. Benim açımdansa, artık eminim ki âşık olmaktan başka... seninle evlenerek her şeyi riske atmaya değer. Bu tabii, senin açından – dün sürekli olarak sorduğun ve belki de sorman gereken soruydu. Ateşten halkanın dışındayken karar vermen, içinde olduğun zaman karar vermenden çok daha iyi olacaktır. Tanrım, biriyle ve özellikle benimle evlenmenin tehlikesini görüyorum. Bencilim, kıskancım, zalimim, şehvet düşkünü ve yalancıyım; muhtemelen daha da kötüsü. Bundan dolayı kimseyle evlenmeyeceğimi kendime defalarca söylemiştim; en çok da sanırım, benden aşağı olan, aşağılığı ve itaatkârlığıyla beni her geçen gün daha fazla öfkelendirecek olan bir kadın karşısında bunları hiç kontrol edemeyeceğimi düşünüyorum... Sen öyle olmadığından bu tehlike bu kadar az. Söylediğin gibi kibirli, egoist, güvenilmez olabilirsin ama diğer özelliklerinle, ihtişamın, zekân, nüktedanlığın, güzelliğin, dobralığınla kıyaslandığımda bunların hiçbir önemi yok. Ne de olsa ikimiz de birbirimizden hoşlanıyoruz, aynı şeyleri ve insanları seviyoruz, ikimiz de zekiyiz ve hepsinden önemlisi anladığımız ve bizim için önemli olan hakikatler...

O sırada Küçük Talland Evi'ne muhtemelen son ziyareti için treni yakalamak üzere telaş içinde bulunan Virginia şu cevabı yazdı:

> Benim için gerçekten şunlardan başka söyleyecek bir şey yok: eskisi gibi devam etmek istiyorum, beni rahat bırakmalısın ve dürüst olmam gerek. Kusurlara gelince, zannederim benimkiler de en az seninkiler kadar kötü – belki seninkiler kadar asil de değil. Ama tabii esas mesele bunlar değil. Bunu tamamen bir sır olarak saklamaya karar verdim; Vanessa hariç ve ondan bunu Clive'a söylememesi için söz aldım. Adrian'a da sana vaat edilen bir iş için geldiğini söyledim.

Vanessa, Leonard'ı en başından beri sevmişti ve kız kardeşini mutlu edecek özelliklerin onda olduğuna inanıyordu. Derhal mektup yazarak şunları söyledi:

> ... İstediğini elde edebilsen ne kadar memnun olurum. Sen tanıdığım ve onun kocası olarak hayal edebildiğim tek kişisin.

Vanessa ayrıca, Leonard'ın, Asham'daki yeni eve taşınma partisine de geleceğini umuyordu. Leonard bu partiye gerçekten geldi – aslında burada yapılan yeni eve taşınma partilerinin ikisine de geldi; bunlardan ilki, Virginia'ya göre, şöyle bir günde olmuştu:

> Son kırk yılın en soğuk günü; bütün borular dondu, kuşlar pencerelerin önünde açlıktan ölüyor. Birkaç kişi içeri girip ateşin başına oturdu; ızgaraların altı düştü. Racine'i okumakta olan Marjorie (Strachey) birden durup, "Suçiçeğine yakalandım," dedi.

İkinci ve daha büyük parti de bir hafta sonra; Bell ailesi, Roger ve Duncan, Adrian ve Virginia ile gerçekleşti ve Leonard da yine oradaydı. Ancak bu eğlencelere rağmen Virginia sıkıntılıydı. Leonard onu endişelendirmeyi hiç istemiyordu. Virginia önceki gibi devam etmek konusunda özgür olmalıydı; ama Leonard'ın, Virginia'nın daha önceki taliplerinden daha büyük bir baskı oluşturması kaçınılmazdı. Daha önce evlilik kendisini hiç bu kadar gerçek, bu kadar güzel ve buna karşılık bu kadar endişe verici bir ihtimal olarak göstermemişti. Virginia'nın sinirleri iflas etti; ocak ayı sonunda bir hafta hastalanarak yatağa düştü – "her zamanki hastalığımın et-

kisi, biliyorsun, kafadan." Sonra, bu yeni ev partilerinin ardından, belirtiler daha da ciddileşti ve Virginia yine Twickenham'ın o nefret ettiği fakat güvenli çatısı altına ve Miss Thomas'a geri dönmek zorunda kaldı. Vanessa üzülerek Leonard'a mektup yazdı ve ona bir süre Virginia ile görüşmemesi veya ona mektup yazmaması gerektiğini söyledi. Her şeyin en sonunda iyi olacağını umuyordu. Şubat ayının sonunda, Leonard'ın Virginia'ya üzerinde özenle çalışılmış sıkıcı bir mektup göndermesine izin verildi ve en sonunda Virginia bakımevinden çıkınca Vanessa, Leonard'ı nazik fakat kati bir iyi niyetle Somerset'e gönderdi; Leonard burada Virginia'dan bir mektup aldı; mektup şöyleydi:

> Sana delilerin harika hikâyelerini anlatacağım. Bu arada beni Kral seçtiler. Buna şüphe yok. Özel bir toplantı düzenleyerek Hıristiyanlık hakkında bir beyanatta bulundum. Başka maceralarım da oldu ve başka felaketler; çok heyecanlı ve meraklı bir tabiatın neticesi. Sevgiden de nefretten de kaçındım. Şimdiyse çok net ve soğukkanlıyım; hayvanat bahçesindeki o kocaman hayvanlardan biri gibi ağır ağır hareket ediyorum. Örgü örmek hayat kurtarıyor; Adrian da bu işe merak sardı. Bu işin en güzel yanı Stephen'variliği Saxon'variliğe çevirmesi; o kadar ki bu zavallı ihtiyar yaratık kendisinin taklit edildiğini düşünerek kötü niyetten şüpheleniyor.
>
> Bugün Lytton çaya geldi, çok etkileyiciydi ve Cambridge hayatı ve... hımlar* hakkındaki bütün eleştiriler karşısında uysal. Şöminenin önündeki halının çürüdüğü ve balinaların rezalet koktuğu konusunda benimle hemfikir. Ben senin de öyle olduğunu söyledim ve ışığı görünce homurdandı.
>
> ... Gidip bunu postalamam lazım. Bir beşliğim var – bunu çikolata ve bir uyku ilacı almak için harcayacağım, eğer dükkânlar açıksa ve saldırıdan kaçabilirsem. Ne olursa olsun uyku ilacına ihtiyacım olmayacak.

Leonard'ın bu mektubu rahatlatıcı bulmuş olması imkânsızdır; mektubun delice bir yanı olsa da bazı tuhaflıkları muhteme-

---

* "Apostles"a bir atıf.

len hastalıklı bir zihinden çok özel şakalardan kaynaklanmaktadır. Soğuk bir âşık nasıl bir eşe kur yaptığını düşünebilir ve bu işten el çekebilirdi; ama Leonard'ın aşkında zerre kadar soğukluk yoktu.

Virginia zamanının büyük kısmını Asham'da çok sakin bir hayat sürerek ve romanı üzerinde çalışarak geçiriyordu. Bu sırada kendisi de can acıtan, mutsuz bir aşk ilişkisinin acısını çekmekte olan* Ka Cox, kendini Virginia'ya adayarak son derece yararlı olup yeteneğini göstermeye başladı.

Bu arada Leonard'ın durumu gerçekten de giderek zorlaşıyordu. Virginia'ya duyduğu hisler, Seylan'a olan hisleriyle daha da karmaşık bir hal alıyordu. Bu adaya ve halkına duyduğu ilgi, 1911 yılının sonbaharında başladığı bir romanda -*The Village in the Jungle*- ifade bulmaya başlamıştı; aynı zamanda Leonard, İmparatorluk Hükümeti'nin memuru olarak geri dönüp dönmemesi gerektiğini düşünmeye başlamıştı ve aslında bizzat İmparatorluk hakkındaki şüpheleri de artıyordu. Virginia onu kabul ettiği takdirde bu problem kendiliğinden çözülecekti çünkü onunla *birlikte* Seylan'a dönmek kesinlikle imkânsız olacaktı; ama ya onu kaybederse *onsuz* nasıl geri dönecekti? Aynı zamanda da Sömürge İdaresi onun mesleği haline gelmişti; bu işte iyi olduğunu biliyor ve bazen hayatının geri kalanını uzak bir Seylan halkına adamayı hayal ediyordu. Fakat Bloomsbury'den ve Virginia'dan beş bin mil uzaktaki bir görev yerine böyle yapayalnız dönme fikrini gerçekten de çok hüzünlü hale getiren başka hayalleri de vardı. Ama bu ihtimalle yüzleşmek ve eğer Virginia onu sevemezse buna razı olmak zorundaydı. Virginia da hâlâ kararsızdı ve Leonard onu karar vermek konusunda acele ettirmemeyi kafasına koymuştu; bu yüzden hayatıyla kumar oynamaya mecbur kaldı, çünkü izni 20 Mayıs'ta sona eriyordu ve bu tarihten önce ne yapması gerektiğine karar vermek zorundaydı.

---

* Rupert Brooke ile; o da bir sinir krizi geçirdi ve Virginia'ya yazdığı mektupta kendisini örnek almaması için yalvarmıştır.

14 Şubat'ta Virginia'nın karar vermek için daha uzun bir vakte ihtiyacı olabileceğini anlayan Leonard, Sömürgeler Bakanı'na dilekçe yazarak özel işlerini halletmek için izninin dört ay daha uzatılmasını talep etti. Müsteşar ona cevap yazarak kibar bir dille bu işlerin ne olduğunu sordu. Leonard da bunları tartışamayacağı cevabını verdi. Mart ayında konu Seylan valisine havale edildi; o da Leonard meseleyi açıklamadığı takdirde iznin verilemeyeceğine karar verdi. Leonard 25 Nisan'da istifasını gönderdi.

Böyle bir feragatin doğal bazı üzüntüler yaşanmadan yapılması mümkün değildir. Leonard'ın bu sırada duyduğu endişeler, Asham'da geçirdiği bir hafta sonuyla iyice artmış olmalıdır. Bu hafta sonunda Leonard, Virginia ile arasındaki ilişkinin çok kötü gittiğini fark etti. 29 Nisan'da, Müsteşar'a son mektubunu gönderdikten sonra, Virginia'ya çok farklı bir üslupla bir mektup yazmıştır (çünkü aşkın etkisi altında üslubu hiç de ona özgü olmayan bir şekilde gereksiz kelimelerle dolu ve imlasızdı):

> ... Seni görmek, seninle konuşmak istiyorum ama artık sanırım yapamam sana söylemek isteyip söyleyemediğim şeyleri çok perişan bir şekilde yazacağım.
>
> Dünden beri sende bana karşı bir şey oluşmaya başladı gibi. Bu benim uydurmam olabilir: Eğer öyleyse beni affetmen gerek. Bunun benim için ne kadar önemli olduğunun senin bile farkında olmadığını düşünüyorum. Tanrım, senin yanındayken ve seninle konuşurken hissettiğim mutluluk sanki bazen kafa kafaya ve can cana birlikte gibi hissediyordum. Sana karşı ne hissettiğimi gayet iyi biliyorum. Bu sadece fiziksel aşk değil ama tabii o da var ve ben bunun en küçük parçası olduğunu düşünüyorum, sadece seninleyken mutlu olmam değil,...: senin sevgini de istiyorum. Başka insanlara karşı soğuk ve ketum olduğum doğru; insanları çok kolay sevmem: ama aşktan başka senden çok hoşlanıyorum, daha önce dünyadaki hiç kimseden ya da hiç kimseden hoşlanmadığım kadar. Sevimliliğine sık sık gülüyoruz ama sen kendinin ne kadar sevimli olduğunu bilmiyorsun. Beni başka bütün arzulardan daha çok uyutmayan şey işte bu. Artık beni endişeye boğan, bazen ikiye bölen şey bu – çünkü eğer seni mutlu etmeyeceğimi düşünürsem se-

ni bu kadar sevmeme rağmen benimle evlenmeni istemem. Bu gerçekten doğru ama senin bir sözün, Vanessa'ya muhtemelen kimseyle evlenmeyeceğini söylemen beni en şiddetli fiziksel acıdan daha çok incitti.

Çok daha fazla şey yazmıştı. Tekrarlarla dolu bu uzun mektupta Leonard sanki kendi kendine konuşuyor, umuttan umutsuzluğa ve sonra yine umuda geçiyordu; ama aşamadığı korkunç bir psikolojik engel olduğu korkusu onu hiç rahat bırakmıyordu.

Ve Leonard Virginia'ya bu şekilde yazarken, Bakanlık tarafından da kendisine, izninin uzatılabileceğini teklif eden yarı resmi bir mektup yazılmaktaydı. Leonard bu mektubu alınca hemen Asham'a yazarak Virginia'ya cevap göndermeden önce kendisiyle konuşup konuşamayacağını sordu.

... Nasıl bir kariyerden vazgeçiyorsun! (diye cevap veriyordu Virginia ve sonra):

Bana öyle geliyor ki sana çok acı çektiriyorum -bir kısmı tamamen tesadüfen- ve bu yüzden sana karşı elimden geldiğince açık olmam gerekiyor çünkü benim kararsız olduğum her an, sen benim hiç göremediğim bir sisin içindesin. Tabii hissettiklerimi izah ***edemem*** – bunlar bana darbe vuran şeylerden bazıları. Evliliğin aşikâr avantajları gözümün önünde. Kendi kendime diyorum ki her nasılsa onunla çok mutlu olacaksın ve o senin yoldaşın olacak; sana çocuklar ve dopdolu bir hayat verecek. Sonra diyorum ki Tanrı biliyor ki evliliğe bir iş gözüyle bakmayacağım. Bu konuyu bilen herkes, hepsi de uygun olduğunu düşünüyor ve bu sürekli benim isteklerimi denetim altında tutmamı sağlıyor. Sonra tabii, senin arzunun gücüne bazen kızıyorum. Muhtemelen Yahudi olman da bu noktada işin içine giriyor. Çok yabancı gibi görünüyorsun. Sonra korkutucu derecede değişkenim. Anında ve sebepsizce sıcaktan soğuğa geçiyorum; bunun dışında sanırım fiziki uğraş ve yorgunluk beni etkiliyor.

Tek söyleyebileceğim, seninleyken bütün gün birbirini peşi sıra kovalayan bu düşüncelere rağmen, daimi ve giderek büyüyen bir his var. Bu hissin seninle evlenmemi sağlayıp sağlayamayacağını merak ediyorsun tabii. Nasıl söyleyebilirim ki? Sanırım sağlayacak.

Çünkü öyle olmaması için hiçbir neden yok gibi – ama geleceğin ne getireceğini de bilmiyorum. Bazen kendimden korkuyorum, bazen hiç kimsenin paylaşmadığını ya da hiç paylaşamayacağını düşünüyorum – bir şeyi. Bu, senin bana dağ veya taş gibi demene sebep olan şey. Yine, her şeyi istiyorum – aşk, çocuklar, macera, samimiyet, çalışma. (Bu ipe sapa gelmez sözlerden bir şey çıkarabiliyor musun? Aklıma gelenleri birbiri ardına yazıyorum.) Bu yüzden bazen sana adeta âşık oluyor ve her zaman yanımda olmanı ve benimle ilgili her şeyi bilmeni istiyor, bazen de bu durumdan aşırı bir yabanilik ve soğukluğa geçiyorum. Bazen seninle evlenirsem her şeye sahip olabileceğimi düşünüyorum – o halde aramıza giren şey evliliğin cinsellik tarafı mı? Sana evvelsi gün zalimce söylediğim gibi, sana karşı hiçbir fiziksel çekim hissetmiyorum. Bazı anlar -evvelsi gün beni öptüğün zaman bu anlardan biriydi- kendimi bir kaya gibi hissediyorum. Ama yine de benimle ilgilenmen neredeyse bana galip geliyor. Çok gerçek ve çok tuhaf. Neden yapasın ki? Ben gerçekten hoş ve cazibeli bir yaratıktan başka neyim? Ama sen benimle bu kadar ilgilendiğinden dolayı evlenmeden önce benim de seninle ilgilenmem gerektiğini düşünüyorum. Sana her şeyi vermem gerektiğini düşünüyorum ve eğer veremezsem, o zaman, hem senin hem benim için evlilik ancak ikinci iyi tercih olacaktır. Eğer hâlâ eskisi gibi devam edebilir ve beni kendi yolumu bulmaya bırakabilirsen -beni en çok memnun eden şey bu olur- o halde ikimiz de gerekli riskleri almak zorundayız. Ama sen beni çok mutlu da ettin. İkimiz de muazzam bir canlı, her zaman yaşayan, her zaman sıcak olan, pek çok evlilik gibi kısmen ölü ve gevşek olmayan bir evlilik istiyoruz. Hayattan çok şey istiyoruz değil mi? Belki alırız; o zaman ne âlâ! Kimse bir mektupta bu kadar çok şey söylettiremez değil mi?

Ama söyledikleri yetmişti; bütün şüphelerine rağmen -ve bu şüpheler muhtemelen epey fazlaydı- Leonard artık Seylan'a geri dönmemeye kesin olarak kararını verdi. İstifası en sonunda 7 Mayıs'ta kabul edildi.

Artık Leonard gerçekten gemilerini yakmıştı ve aslında Virginia ona çok fazla umut da vermemişti. Söyleyebildiği en iyi şey, ona adeta âşık olduğu, onu sevmek istediği ve ancak elinden gelirse

onunla evlenmek istediğiydi. Bunun daha önceki flörtlerinden çok farklı bir şey olduğuna şüphe yoktu.

"Hayır, Lytton ile ruhsuz bir beraberliğe başlayamam – her ne kadar Lytton arkadaş olarak bazı açılardan mükemmel olsa da, ama bir kız arkadaş olarak." Bunları Mart 1912'de yazmıştı; aynı mektupta şunlar da yazılıydı:

> Hayata çok büyük, gülünç bir evlilik idealiyle başladım; sonra pek çok evliliğe yukarıdan bakarak tiksindim ve mümkün olamayacak bir şey istediğimi düşündüm. Ama bu da geçti. Şimdi ise sadece beni coşturacak birini istiyorum ve işte o zaman onunla evleneceğim!

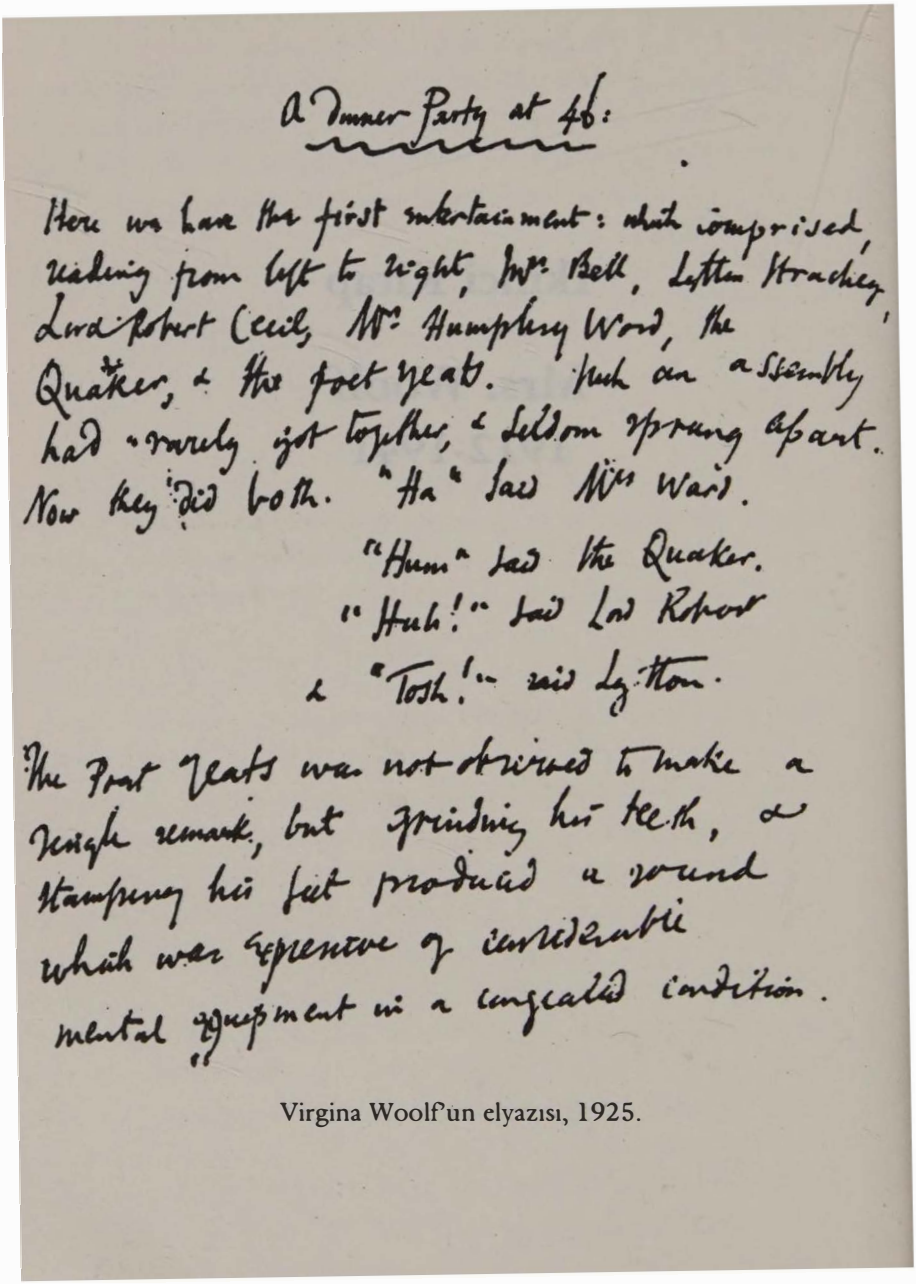
Ama Leonard acaba onu "coşturabilir" miydi? Belli ki Virginia'nın bu konuda ciddi şüpheleri vardı. Fakat bu olumlu bir şeydi ki Virginia bu sıralarda Leonard'a bu konuda her türlü şansı tanımak istiyordu. Yine Brunswick Square'e döndüğü zaman, Leonard onun komşusu oldu. Onu daha iyi tanımaya başladı ve artık onun karakterinin kendisininkine ne kadar uygun olduğunu anlayabiliyordu. Bugüne kadar sadece Lytton'da bulduğu entelektüel üstünlük ve bununla birlikte Lytton'ın sahip olmadığı güvenilir bir güç vardı onda. Leonard da bir yazar, bir romancıydı ve müsveddelerinden birini okuduktan sonra bir gün, Virginia'nın "şaşırtıcı derecede iyi bir şey yazabileceğini" söylemişti; Brunswick Square'de her sabah ikisi de beş yüz kelime yazmak için masanın başına oturuyorlardı – bu, birlikte karar verdikleri bir programdı ve yazı yazmaları bittiği zaman serbest kalıyorlardı. Birlikte öğle yemeği yiyebiliyor ya da Square'in içinde dolaşarak ağaç gölgelerinin altında sessizce oturabiliyor ve birbirlerinin varlığında yeni güzellikler keşfedebiliyorlardı. Virginia onu daha çok gördükçe ondan daha da çok hoşlanıyordu ve Vanessa, Clive ve Roger'ın o sırada İtalya'da olmaları sohbetlerinin güzelliğini muhtemelen daha da artırıyordu. Meraklı gözlerden uzak olmak bir avantajdı. Vanessa İtalya'dan şöyle yazıyordu: "Umarım Leonard meselesi seni çok fazla endişelendirmi-

yordur. Bence kendi haline bırakıp ne olacağına bakmalı. Eminim sonunda her şey çok güzel olacak."

Her şey gerçekten çok güzeldi. Samimiyetleri arttıkça Virginia'nın korkuları eriyip gitti, güveni arttı, Leonard'a olan duyguları daha belirgin hale geldi ve en sonunda, 29 Mayıs'ta Leonard'a onu sevdiğini ve onunla evleneceğini söyledi. Bu, hayatında aldığı en akıllıca karardı.

İkinci Kitap

Mrs. Woolf
1912-1941


A Dinner Party at 46:

Here we have the first entertainment: which comprised, reading from left to right, Mrs Bell, Lytton Strachey, Lord Robert Cecil, Mrs Humphrey Ward, the Quaker, & the poet Yeats. Such an assembly had rarely got together, & seldom sprung apart. Now they did both. "Ha" said Mrs Ward.

"Hum" said the Quaker.

"Huh!" said Lord Robert

& "Tosh!" said Lytton.

The Poet Yeats was not observed to make a single remark, but grinding his teeth, & stamping his feet produced a sound which was expressive of considerable mental discomfort in a congealed condition.

Virgina Woolf'un elyazısı, 1925.

BİRİNCİ BÖLÜM
1912-1915

Virginia ile Leonard nişanlandı. Bunu bana bu sabah gelip söylediler ve çok mutlu görünüyorlardı. Birkaç gün önce olmuş ama biz dönene kadar sır olarak saklamışlar.
(Vanessa Bell, Roger Fry'a, 2 Haziran 1912)

Bu sır çok iyi saklanmamıştı ya da böyle bir nişan ihtimalini uzun zamandır tartışan arkadaşları için kesinlikle sürpriz olmadı. Vanessa kuşkusuz bunun umudunu taşıyordu; Leonard'ın, Virginia'nın talipleri arasında hem bir erkek olarak hem de zekâsıyla ondan saygı görebilecek tek kişi olduğunu gayet iyi görüyordu. Arkadaşlarına göre bu evliliğin iki avantajı vardı: böylece hem Leonard İngiltere'de kalacak hem de Virginia'nın, sevdikleri bir kocası olacaktı. Bu arkadaşlardan biri olan Lytton bu haberi, üzerinde şöyle yazan bir kartpostaldan öğrendi:

Ha! Ha!
Virginia Stephen
Leonard Woolf

Lytton'ın hem eğlendiği hem rahatladığı düşünülebilir.

Clive, hislerine biraz da olsa acınması gereken tek kişiydi. Clive'ın Virginia'ya aşkı, iki yıl önceki kadar kuvvetli değildi ve artık sadakatsizlikleri başka bir yere yönelmişti ama hâlâ Virginia ile özel bir ilişkisi olduğunu ve onun üzerinde hak sahibi olduğunu düşünüyordu ve her zaman da böyle düşünecekti. Virginia'ya yazdığı mektupta, her zaman onu kocasından daha çok sevip takdir ettiği inancıyla kendisini kandıracağını söylüyordu. Bu söz anlaşıldığı kadarıyla nezaketsizce karşılanmamıştır ama maalesef Clive'ın Virginia'ya duyduğu hislerde sevgi kadar öfke de vardı. Virginia bunu o sırada bilmiyorsa da, Adrian, Clive'ın mektuplarını ona gösterdiği zaman kesin olarak öğrenmiştir; bu mektuplarda Clive öfkesini açığa vurarak gerçekten çok acı şeyler söylemişti. Virginia ile Leonard buna çok kızdılar; belli ki herkesin birbiriyle arasının açık olduğu Brunswick Square ile Gordon Square arasında kıyamet kopacaktı. Vanessa bu noktada kadri bilinmeyen uzlaştırıcı rolü oynadı ve sonunda bu görevinde başarılı oldu; Leonard ile Virginia kızgınlıklarını uzun zaman sürdüremeyecek kadar mutluydular ve genel bir barışma oldu. Ama, Vanessa'nın da söylediği gibi: "Bu anlaşma uzaktan seyredenlere bile yıpratıcı ve şaşırtıcı bir şey gibi görünüyor."

Oyunun baş kahramanlarının da durumu böyle gördüğü kesindi. Leonard'ın tanışması gereken pek çok kişi vardı: George ve Gerald Duckworth, Minna Teyze, Mary Teyze, Anny Hala, Jack Hills, Nelly Cecil. Bütün bu insanlar geçmişe aitti ve bu işi onaylamamalarına serinkanlılıkla tahammül edilebilirdi. Ama daha önemli olan başkaları da vardı; herkesten önemlisi Violet Dickinson'dı. Daha önce Virginia, Violet'ın kendisiyle ilgili görüşünün kendi mutluluğu için vazgeçilmez olduğuna inanıyordu; artık böyle değildi ama Violet'a bilgi verilerek onayının istenmesi hâlâ gerekliydi. Virginia ona, adeta bir cesaret gösterisiyle şu mektubu yazdı:

38 Brunswick Square W.C.
4 Haziran 1912

Violet'ım,

Sana bir itirafta bulunacağım. Leonard Woolf ile evleneceğim. Kendisi beş parasız bir Yahudi. O kadar mutluyum ki kimse bu kadar mutlu olacağımı söylese inanmazdım – ama senin onu sevmen konusunda da *ısrar* ediyorum. İkimiz birlikte salı günü gelelim mi? Yoksa tek başıma mı gelmemi tercih edersin? Leonard, Thoby'nin yakın arkadaşlarındandı, Hindistan'a gitmişti – geçen yaz geri döndü ve onu o sırada gördüm; kıştan beri de burada yaşıyor. Sen her zaman muhteşem ve sevimli biri oldun; seni çocukluğumdan beri her zaman sevdiğim için kocamı onaylamamana katlanamam. Senden çok bahsettik. Ona senin iki metre boyunda olduğunu ve beni sevdiğini söyledim.

Romanım bitmek üzere. L. yazarlığımın benim en iyi yönüm olduğunu düşünüyor. Birlikte çok çalışacağız. Çok mu anlamsız? Açıklamam gereken bir şey de sana duyduğum derin sevgi. Sana ne kadar sıkıntı verdim ve sen bana her zaman ne çok şey verdin.

Serçen

Leonard ile Violet birbirini sevmeye hazırdı ama Virginia'nın evliliğinin zaten açıkça hissedilmeye başlayan bir uzaklaşmayı büyütmesi kaçınılmazdı.

Madge Vaughan'ın durumu ise farklıydı; Leonard, Virginia'nın kendini gereğinden fazla hissettiren böyle bir hassasiyette hayran olacak ne bulduğunu anlamıyordu. Ama Madge artık Virginia'nın hayatında çok önemli bir yere sahip değildi ve Leonard'ın hiç sevmediği, kocası Will Vaughan'ın önemi ondan da azdı. Sonra Vaughan kız kardeşler Emma ile Marny vardı; Emma ile görüşmek bir formaliteden ibaretti ama Hoxton fakirleri için çalışan yardım komitesinde görevli olan Marny bir açıdan etkili oldu. Sosyal yardım işlerine büyük bir ilgi duyarak Londra'ya dönmüş olan Leonard, Marny'nin uğraşlarıyla çok ilgilendi ve bunlara katılmayı teklif etti. Birkaç kez East End'e gitti; burada, şehirdeki yoksulluğun dehşeti ve zavallı Marny'nin hayatını adadığı ama pek sonuç vermeyen ha-

yır işleri konusunda şahit olduğu şeyler onu sosyalist yaptı. Virginia'nın tanıdıklarından Leonard'ın ilk kez gördüğü başka biri ise onun siyasi anlayışının gelişimine daha belirgin bir yön verecekti. Bu kişi, sekreteri olduğu Kadın İşbirliği Derneği'ne hayatını büyük ölçüde adamış, büyük bir gayrete sahip, zeki bir kadın olan Margaret Llewelyn Davies idi. Virginia onunla Yunanca öğretmeni Janet Case vasıtasıyla tanışmıştı ve bu iki kadın, Margaret ile Janet, Virginia'nın hayatı boyunca sadık arkadaşları olmakla kalmadı aynı zamanda sonraki yıllarda gerçekleşen felaketlerde Leonard'ın en vefalı destekçileri olduklarını da gösterdiler.

Virginia da Woolf ailesiyle tanışmak zorundaydı. Bu, onu yıldıran bir tecrübe oldu. Leonard'ın Yahudiliği Virginia'ya rahatsızlık verecek derecede yabancıydı ama onda bu özellik sınırlıydı. Leonard o kadar onun dünyasına ait biri olmuştu ki Lytton ile evlenme ihtimali dışında, Bloomsbury ile bu kadar içlidışlı kalması pek mümkün olmazdı. Ancak Leonard'ın dul annesi -büyük ailesiyle Putney, Colinette Road'da yaşayan anaerkil biri- Virginia'ya çok yabancı görünüyordu. Müstakbel kayınvalidesinin evi dışında hiçbir yer ona ev olmaktan bu kadar uzak görünemezdi.

Ya Woolf'lar onu nasıl görmüştü? Mobilyalarını çok çirkin bulduğunu anlamışlar mıydı? Acaba Virginia onlara zeki oğullarının ailesi için fazla iyi olduğunu düşünen, Yahudi olmayan kibirli biri gibi mi görünmüştü? Maalesef böyle düşünmüş olmaları muhtemeldir.

Gece ve Gündüz'de Ralph Denham, Katherine Hillbery'yi Highgate'teki ailesine götürdüğü zaman, Virginia'nın Woolf ailesine yaptığı bu ilk ziyareti hatırladığına hiç şüphe yoktur. Burada da romanda olduğu gibi durumun kurtarılıp kurtarılmadığı şüphelidir. Görünen o ki Virginia kendini rezil etmiştir.

> "Sandviç alır mısınız Miss Stephen – yoksa size Virginia mı diyeyim?"
>
> "Ne? Çay saatinde domuz etli sandviç mi?"
>
> "*Domuz etli* değil: kavurmalı. Biz bu evde domuz eti, domuz pastırması veya kabuklu deniz hayvanı yemeyiz."

"Kabuklu deniz hayvanı yemez misiniz? Neden yemezsiniz?"

"Çünkü Kutsal Kitap'ta bunların pis yaratıklar olduğu söylenir ve sinagogdaki Mr. Josephs'ımız da..."

Tuhaftı.

Virginia, Mrs. Woolf'un çok iyi bazı özelliklere sahip olduğunu kabul etmeye hazırdı ama bunları keşfetmek için ne kadar çok fırsatı olduğunu düşününce gözü korkmuştu.

"İş, aşk ve Putney'deki Yahudiler beni bitkin düşürdü," diye yazıyordu ve bu kesinlikle doğruydu. Virginia ile Leonard çok keyif verici pek çok gezinti yaptı: yürümek, ata binmek, opera dinlemek veya Rus dansçıları seyretmek. Ama Virginia'nın hâlâ romanını bitirmesi gerekiyordu: roman hep bitmek üzereydi. Virginia'nın bazen kendini pek iyi hissetmemesi şaşırtıcı değildir.

Düğünün 12 Ağustos'ta yapılması planlanmıştı ama Bell ailesinin de katılabilmesi için tarih öne alındı. Bu yüzden düğün 10 Ağustos Cumartesi günü oldu; resmi nikâh töreni de St. Pancras Nikâh Dairesi'nde kıyıldı. (Belki de bu sebepten dolayı Mrs. Woolf katılmadı.) Bu, Virginia'ya çok iyi bir evlenme usulü gibi görünüyordu; çok sadeydi ve kısa zamanda tamamlandı. Ama kısmen gözleri pek iyi görmediğinden -ya da Virginia'ya öyle gelmişti- kısmen çok şiddetli, gök gürültülü bir fırtına olduğundan ve kısmen de nikâhı onaylamaya gelince pek iyi bilmediği isimler -Virginia ve daha da kötüsü Vanessa- kafasını karıştırdığından nikâh memuru bu işi zahmetli bulmuştu. Ve sonra Vanessa, o tereddütlü fakat ihtiyatlı tavrıyla muameleyi böldü. Küçük oğlunun adını değiştirmek istiyordu; bu işe nereden başlamalıydı?

George ve Gerald, Bell çiftinin Gordon Square 46 Numara'da verdiği düğün kahvaltısına frakları ve bu düğünün gerektirebileceği başka şeylerle katıldılar. Törene onlar kadar uygun giyinmek isteyen fakat her nasılsa bu gayesine ulaşamayan Duncan Grant'in görünümü ve kıyafetleri rehine vermenin en iyi yöntemleriyle ilgili bir sohbet, herhalde George ile Gerald'ın canını biraz sıkmıştı. Duncan'ın üzerindeki kıyafetlerin rehin olması imkânsızdı; bunları

asla geri veremezdi. Bu kıyafetlerin çok farklı bedenler giyen farklı kişilerden ödünç alınmış olduğu o kadar belliydi ki. Diğer konuklar Roger Fry, Saxon Sydney-Turner, Mary Fisher Teyze (elinde bir koltuk değneğiyle) idi ve bu düğün kahvaltısına tıraşsız, gözlüklü ve acayip bir kılıkla gelen Frederick Etchells de manzaranın tuhaflığına ilave edilmiş son bir rötuştu.

Sabahleyin biraz endişeli olsa da Virginia, hem nikâhta hem partide eğlendi. Bütün bunlar sona erince Virginia ile Leonard neşe içinde Asham'a gittiler. Geceyi burada geçirdikten sonra, yurtdışına gitmeden önce birkaç gün Quantocks'ta kalmaya gittiler. Balayılarını İzlanda'da yapmayı düşünmüşlerdi ama mevsimi çok geçmişti ve Somerset'ten daha alışıldık bir yöne, Avignon, Vaucluse ve sonra da İspanya'ya gitmek üzere yola çıktılar.

Barcelona'da yemekler kötüydü. Madrid'de sıcaklık dayanılmazdı; buradan Toledo'ya ve Saragossa'ya gittiler. Sıcaktan bunalmışlardı ve çabuk yoruluyorlardı ama buranın sadeliği ve güzelliği onları hayran bıraktı. Katırlarla ve ağır giden trenlerle yolculuk ettiler. Virginia, Dostoyevski ile Charlotte M. Yonge'u okuyordu. Sonra kendilerini Valencia'da buldular ve Virginia bu sırada *Kırmızı ve Siyah*'ı okuyordu. Valencia'dan bir gemiye binerek Marceilles'e gittiler, buradan Kuzey İtalya ve Venedik'e geçtiler; bu iki şehir İspanya'dan sonra onlara rahat ama kesinlikle yavan geldi. En sonunda 3 Ekim'de* Londra'ya döndüler. Söylediklerine göre hiç durmadan konuşmuşlar ve "müzmin derecede göçebe ve tekeşli bir hayat" sürmüşlerdi.

Göçebe olduklarını düşünmekte haksızdılar. Bir daha hiçbir zaman bu kadar uzağa ya da bu kadar uzun süre seyahat etmeyeceklerdi ama arkadaşlarının çoğuyla karşılaştırıldıklarında tekeşli olduklarına şüphe yoktu. İki ay süren bu seyahatte kişiliklerinin birbirini tamamladığını, sevdikleri şeylerin birbirine olağanüstü dere-

---

* "... Kasım ayı sonunda..." – Leonard Woolf (*Beginning Again*, s. 83). Leonard bu sefer, belki de 1912 sonbaharında günlük tutmadığından dolayı hatalıdır. Bkz. VB/VW, 19 Ağustos 1912 ve VW/VD, 11 Ekim 1912.

cede yakın olduğunu keşfetmişlerdi. Birbirlerine duydukları sevgi ve hayranlık, ikisinde de iyi vasıfların hakiki takdirine dayandığından, hayatın tüm sıkıntılarına, evlilik hayatlarının olağan dertlerine ve yakın bir zamanda yaşanacak deliliğin dehşetlerine karşı koyacak kadar güçlüydü. Bu, derin ve değişmeyen sevgilerinin, fiziksel aşkın daha yoğun zevklerine bağlı olmadığının kanıtıdır. Evlilikten önce bile Virginia'nın, Leonard'ın fiziksel ihtiyaçlarına cevap veremeyeceğinden şüphe etmiş olmaları gerekir ama herhalde tutkulu tabiatından hiç şüphe edilmeyen Leonard'ın bunu değiştirebileceğini ummuşlardı. Saragossa'dan Ka Cox'a yazılan bir mektup, bu umuda sahip olunsa bile aynı zamanda hayal kırıklığına uğranıldığını da açıkça göstermektedir.

> Sence insanlar evlilik ve cinsellik konusunda neden bu kadar yaygara yapıyorlar? Sence bazı arkadaşlarımız bekâretini kaybedince neden bu kadar değişiyor? Muhtemelen benim yaşımın büyük olması bunun bir felaket olmasını engelliyor ama bence bu durum kesinlikle çok abartılıyor. Her öfke sancısının hemen kocama yansımasından dolayı hissedilen daimi bir keyif hariç -Leonard bunu görmesin- hâlâ Miss S. olabilirim.

Bu şekilde Virginia, rahat bir konuşma tarzıyla, kendi cinsel soğukluğunu ima eder. Buna rağmen bu durum ikisi için de bir endişe kaynağı olmuş ve İngiltere'ye dönünce Vanessa'dan tavsiye istemişlerdi.

> Çok mutlu görünüyorlardı ama belli ki Keçi'nin soğukluğu meselesi ikisinin de zihnini biraz meşgul etmişti. Keçi'yi sanırım kızdırdım ama onun erkeklere karşı bir tutkusu olmadığını söyleyerek Leonard'ı teselli etmiş olabilirim. Belli ki Virginia bu işten hiç zevk almıyor ve bu da bence tuhaf. Benim ilk kez ne zaman orgazm olduğumu çok merak ediyorlardı. Hatırlayamadım. Sen hatırlıyor musun? Ama şüphesiz böyle şeyleri o zamanlar yaşamış olmasam da iki yaşımdan beri anlıyorum.

Vanessa, Leonard ve sanırım Virginia'nın kendisi de George Duckworth'ü suçluyordu. George kesinlikle Virginia'da şehvete karşı derin bir tiksinti uyandırmıştı ama belki de tek yaptığı daha derindeki bir yarayı azdırmak ve Virginia'nın cinselliğin kabalıklarından korku duyma eğilimini -derindeki ve belki de doğuştan gelen bir engellenmeden kaynaklanan bir eğilimi- kuvvetlendirmek olmuştu. Sanıyorum Virginia'nın kişiliğindeki erotik boyut zayıf ve hafifti. Onu en yakından tanıyan iki kadından biri, gördüğümüz gibi, onun erkeklere karşı cinsel arzu duymadığını söylüyordu; diğeri de -Vita Sackville-West- yıllar sonra şöyle diyecekti: "Virginia erkeklerdeki sahip çıkma güdüsü ve egemenlik sevgisinden nefret ediyor. Aslında o, erkeklik vasfından nefret ediyor." Ben de daha ileriye giderek Virginia'nın cinselliğe korkudan çok anlamaz gözlerle baktığını söyleyeceğim; onun hem kişiliğinde hem sanatında şaşırtıcı derecede uçucu bir özellik vardı ve edebiyatın gerekleri onu şehveti düşünmeye zorladığı zaman ya bundan yüz çevirir ya da bize yataktaki okşayış ve sarılmalarda, mum alevinin yağına uzaklığı kadar uzak olan bir şey sunar. Fakat Virginia cinsel soğukluk yaşasa da, başka açılardan bütün normal gelinlerin taşıdığı bütün ümit ve korkuları taşıyor gibi görünmektedir. Londra'ya döndükten bir hafta sonra şöyle yazmıştır:

38 Brunswick Square W.C.
11 Ekim 1912

Violet'ım,

Dün, tesadüfen bekâr odalarından birine girince, bir imparatoriçenin gayrı meşru oğluna layık bir beşik gördüm. Ama ben bu teorimden bahsedince onlar beşiği bana yordular. Ben de yüzüm kızararak böyle bir niyetim olduğunu inkâr ettim... ve yüzüm kıpkırmızı halde dirseğimi bir masaya yasladım. "Bu da ne güzel bir masaymış!" diye bağırdım; konuyu benim kaybolan bekâretim ve bunun muhtemel meyveleri konusundan uzaklaştırmak istiyordum. Masa da reddedildi. Hikâyeyi parça parça bir araya getirdim – nasıl büyük bir sandık gelmişti, Miss Dickinson nasıl... Miss Dickin-

son'dan başka hiç kimse hayatın gerçeklerine bu kadar cesaretle karşı koyamazdı tabii. Başka hiç kimse eski dükkânları bu niyetle karıştırmamıştır. Bebeğim şu beşikte uyuyacak. Bu gece akşam yemeğimi şu masada yiyeceğim.

Bu sıralarda Virginia hâlâ sevinçle çocukları olacağı ümidini taşıyordu. Leonard'ın zaten bazı endişeleri vardı ama sanırım Virginia bunların farkına ancak 1913 başlarında varmıştır. Bu zamandan önce Woolf'lar (arkadaşları arasında yaygın olarak kullanılmaya başlayan bir deyişi kullanırsak) Brunswick Square'den taşınmışlar, onların yerini Maynard Keynes'in kardeşi Geoffrey almış ve kendileri Fleet Sokağı'nın hemen yakınındaki Clifford's Oteli'nde bir yer bulmuşlardı. Böylece Bloomsbury'den uzaklaştılar ve bunun iki avantajı oldu: birbirleriyle daha sık baş başa kalıyorlardı ve çalışmaya daha fazla zamanları oluyordu.

Yapılacak çok iş vardı. Leonard geri dönünce yıl sonuna kadar Grafton Galleries'de yarı zamanlı bir işi kabul etmişti; burada Roger Fry'ın ikinci Post-Empresyonist sergisi ziyarete açılmıştı. Picasso ve Matisse'in eserleri karşısında gülerek veya öfkeyle kendilerini tutamayan kızgın sanatseverlerle uğraşmak Leonard'ın göreviydi. Bu herhalde insanı çileden çıkartan ve bunaltan bir işti. Virginia, Leonard'ın yerine ve aynı zamanda da bazen resim sanatına tahammül edemediğinden, rahatsız oluyordu. Söylediğine göre, ressamlar: "iğrenç bir grup. Bu insanların bütün kış boyunca yeşile ve maviye boyalı tuvallerinin önünde heyecandan kendilerinden geçmeleri iğrenç." Sanırım Virginia, Leonard'ın "aşağı sanat"ın hizmetinde çalıştırılmasına içerliyordu. Bu sırada elbette Leonard'ın çok daha ciddi bir sanatta; yani romanda çok başarılı olabileceğini fark etmiş olmalıydı. *The Village in the Jungle* (Ormandaki Köy) onlar evlenmeden önce bitmişti. Virginia'nın bu romanı hangi aşamada okuduğunu bilemiyoruz (kitap kasım ayında, Edward Arnold tarafından yayımlanmak üzere kabul edilmişti); Virginia kitabı gördüğü zaman hayran oldu. Aslında ikisi de hayatlarını yazarak kazanmaya niyetliydi. Kendi dergilerini çıkarma fikri üzerinde düşündü-

ler ama bu da buna benzer bütün düşünceler gibi para istiyordu; bu iş için 2000 sterlin toplamayı ümit etseler de başaramadılar. Ayrıca Leonard siyasette de faal olmaya kesin olarak karar vermişti ve 1913 yılının başlarında, gayretle kendi siyasi eğitimine başladı. Aynı zamanda da, Grafton Galleries'deki iş sona erince buna denk olacak başka bir iş aramaya koyuldu.

Virginia'nın kendi çalışmaları ise büyük güçlükler çıkarmaya devam ediyordu. Leonard ocak ve şubat aylarında, *The Voyage Out* tamamlanmak üzereyken, onun "adeta eziyetli bir gayretle" yazıldığını söylemiştir. Balayılarından döndükleri sırada Leonard, Virginia'nın sağlığından endişe duyuyordu. Virginia'nın istirahate ve sessizliğe ihtiyacı vardı ve bunların şehir dışında bulunma ihtimali daha fazlaydı. Noel'de Asham'a giderek sürekli burada yaşama ihtimalinden, atlar, bir inek, tavuklar ve birkaç domuz almaktan bahsettiler. Bu planlar, biraz zahmetli olan bahçe düzenlemesi işinden başka bir netice vermedi; Woolf'ları Londra'ya çeken çok fazla şey vardı ve her zaman da öyle olacaktı.

Ocak ayında Vanessa, Asham'da misafirleri oldu; o da pek iyi durumda değildi: .

> Virginia bana çok iyi davranıyor. Dün benim bunalımda olduğumu gördü ve çok iyi davrandı – beni epey neşelendirdi. Sence ona bazen çok mu gülüyorum? Önemli olduğunu zannetmiyorum ama bazen gerçekten de ondaki iyi özellikler bana galip geliyor. İstediği zaman geniş görüşlülüğünü en olağanüstü şekilde gösterebiliyor. Sanırım Virginia'da aslında hayata dair hayranlık verici bir cesaret ve sağlıklı bir bakış var. Son zamanlarda onu o kadar az gördüm ki bunu burada fark ettim.

Ama Vanessa'nın tam da Virginia'nın "hayata sağlıklı bakışı"ndan bahsettiği sırada Leonard günlüğüne onun sağlığındaki değişimleri endişeyle kaydetmekteydi ve bence Vanessa söylediklerinde tamamen haksız olmasa ve Virginia'da sağlıklı bir bakış olsa da, bu, kesinlikle başka iç güçler tarafından bastırılabilen bir özellikti ve yılın ilerleyen zamanlarında bu iç güçler kuvvetlendi.

Ocak ayı sonunda Virginia ile Vanessa, Virginia'nın çocuklarının olması meselesini konuşuyordu. Leonard, Dr. (artık Sir George) Savage ile konuştu ve Sir George o şen tavrıyla bunun ona çok iyi geleceğini söyledi ama Leonard Sir George'a güvenmiyordu. Bu yüzden başka insanlara da danıştı: Vanessa'nın mütehassısı Maurice Craig, T.B. Hyslop ve bakımhane idare eden ve Virginia'yı iyi tanıyan Jean Thomas. Bu kişilerin görüşleri farklıydı ama en sonunda Leonard, ikisinin de çocuk istemesine rağmen, çocuk yapmanın Virginia için çok tehlikeli olacağına karar vererek onu bu konuda ikna etti. Ben Leonard'ın bu düşüncesinde haklı olduğuna inanıyorum. Virginia'yı anne olarak hayal etmek zordur. Ama bu, onun için daimi bir üzüntü kaynağı olacaktı ve sonraki yıllarda Vanessa'nın doğurganlığını üzüntü ve imrenme olmadan düşünememiştir.

Belki Vanessa ile kendisini mukayese etmesi, başka çoğu zaman çok mutlu olan ve artık Clive tarafından bozulamayan bu ilişkiyi zaman zaman tatsızlaştırmış olabilir. 1913 yılının bahar aylarında kız kardeşler arasında bazı tartışmalar oldu. Adrian ile Leonard'ın arası bozuldu ve Vanessa, Adrian'ın tarafını tuttu. Vanessa evlenirken Virginia'yı çok inciten o kıskançlık duyguları belki Virginia koca bulduğu zaman da küçük bir yankı bulmuş olabilir. Kız kardeşlerin ikisi de bir erkeğin diğeri için yeterince iyi olabileceğini gerçekten düşünemiyordu. "Keşke Woolf beni bu kadar rahatsız etmese," demişti Vanessa bir keresinde ve Leonard da onun hakkında aynı şeyi söylemiş olabilir. İkisi de güçlü kişiliklere sahip insanlardı; hata yaptığına ikisini de inandırmak zordu. Ve Vanessa ile Leonard arasında bir anlaşmazlık baş gösterdiği zaman, Virginia kocasının tarafını tutuyordu. Vanessa'ya göre evlilik Virginia'yı bir ittifakın parçası yapmıştı. Leonard'ın kendine özgü bir ahlaki ve entelektüel tavrı vardı ve Virginia bunu kabul etmişti. Leonard'ın, doğudaki bir sürgün yerinin kurak ikliminde çok iyi bir şekilde muhafaza ettiği Cambridge'in o yüksek ciddiyetini Virginia kendine çok yakın buluyordu. Öbür taraftan diğerleri, Londra'nın daha yumuşak ve bozucu ortamında -Clive ile Lytton'ın, Lady Ottoline ile Maynard

Keynes'in Londrası- bu yüksek ciddiyeti yarı yarıya kaybetmişlerdi. Leonard ile onlar arasında çok büyük bir anlaşmazlık yoktu. Leonard, arkadaşlarının saygısız şüpheciliğini kabul ediyor ama havailiklerini ya da dünyeviliklerini pek kabul edemiyordu. *The Village in the Jungle*'ı bitirdikten sonra Leonard, *The Wise Virgins* adını verdiği bir roman üzerinde çalışmaya başladı.* Bu hikâyede iki genç kadın arasında tereddüt eden genç bir adam (Leonard'ın kendisi) anlatılmaktadır. Bu kadınlar çok farklı sosyal çevrelerden gelmektedir; biri -az ya da çok- Putney'deki Woolf ailesine çok yakın bir muhite aittir ve diğeri aşağı yukarı Virgina'dır. Virginia burada itinayla tasvir edilmektedir ve Vanessa'yla Clive'ın da rahatlıkla tanınabilen portreleri çizilir. Romanın kahramanı, Bloomsbury fikirlerini Putney'deki genç kadına sunar ve kendisi de pek dürüstçe davranmadan onu hamile bırakır. Aslında sevdiği kişi Virginia olmasına rağmen onunla sevgisiz bir evlilik yapmaya mecbur olur. Leonard'ın yayıncısına dediği gibi, "kitabın bütün manevi önemi," kahramanının "pek doğal olmayan kültürlü insanlar arasında yaşıyor oluşu ve onlar gibi, inandığına inanması, çılgınca ve abartılı konuşma alışkanlığına sahip olması idi. Bu konuşmaların sonucu, ilgili bütün kişiler için felaket olmuştur."

Romanın Leonard'ın hayatının büyük kısmında en yakın arkadaşları olan insanlara dair kesin görüşünü temsil etmediği açıktır; ama onun 1913'teki ruh halini, Gordon Square'deki bazı sığ ko-

---

* *The Wise Virgins/A Story of Words, Opinions and a few Emotions*, yazarı L.S. Woolf, Edward Arnold, 1914. Leonard'a göre, bu roman savaşın başında ortaya çıkmıştı ve ilk zayiattan biriydi. Vanessa, bu romandaki karakterlerin Leonard'ın arkadaşlarına benzediğine şiddetle karşı çıkıyordu (VB/LW, 14 Ocak 1914) ve Morgan Forster da benzer endişelere sahip görünmektedir (EMF/LW, 7 Kasım 1914). "... Dikkat çekici bir kitap: Bazı kısımlar çok kötü; bazıları birinci sınıf. Sanırım gerçek bir yazarın kitabı çünkü iyi kısımların neden bu kadar iyi olduğunu ve çok kötü kısımların da neden çok da kötü olmadığını ancak bir yazar görebilir. Ben L(eonard)'deki şiirsel yönü seviyorum ve bu yön, raporlarda ve teşkilatlarda biraz bastırılıyor." *AWD (Berg)*, 31 Ocak 1915.

nuşmalara karşı tahammülsüzlüğünü ve her şeyden önemlisi Clive'a karşı tutumunu yansıttığı kesindir.

Leonard, Virginia'nın Clive ile uzun flörtünün pekâlâ farkındaydı ve ileriki yıllarda Virginia'nın bu işteki rolünü savunmayacaksa da, o zamanlar ateşli, sabırsız ve âşık olduğundan onu suçlamayı zor, bacanağını suçlamayı ise kolay bulmuş olabilir. Kendisi Seylan'a giderken, Clive'ı Cambridge'in entelektüel çevresinin kenarındaki önemsiz bir yerde bırakmıştı; geri döndüğü zaman onu Bloomsbury'nin merkezindeki biri olarak ve bu yüzden pek de hoş karşılamadığı bir üye olarak gördü. Leonard, Clive'ın tarafsız olmadığını, hayatın sosyal süsleriyle, gösteriş ve kibarlık gibi küçük meselelerle çok fazla meşgul olduğunu düşünüyor ve Virginia gibi o da Clive'ın Vanessa için yeterince iyi olmadığına inanıyordu. Muhtemelen Clive'ın da, Leonard'ın Virginia için yeterince iyi olmadığını düşündüğünün farkındaydı. Clive'a göre Leonard taşralı ve bağnazdı; hayatta büyüleyici ve eğlenceli olan her şeye düşmandı. Üstelik Virginia üzerinde korkunç bir etkisi vardı. Söylediğine göre Virginia güzelliğini kaybediyor, eski dostlarından uzaklaşıyor ve politikanın tatsız rutinlerine sevk ediliyordu. Clive'ın, Virginia'nın sosyalist olmasına itirazı yoktu -o sırada kendisi de sosyalist olmaktan uzak değildi- ama o güzel bir kadının büyüleyici olmak dışında herhangi bir şey olmasından hoşlanmıyordu. Clive onun Komite ve İşbirliği salonlarına, üzerinde "pratik" giysiler ve kaba çizmelerle götürüldüğünü görmekten sıkıntı duyuyordu. Ve tabii Virginia'nın böyle işler için ne gerekli yeteneklere ne de güce sahip olduğunu makul bir şekilde söylemiş olabilirdi.

Virginia gerçekten de ilk siyasi inceleme gezisine Leonard ile birlikte gitmişti ama ekonomik sorunların kendisini aştığını da itiraf etmişti; 1913 Martı'nda on gün boyunca kuzeydeki sanayi bölgesini gezerek Liverpool, Manchester, Leeds, York, Carlisle ve Leicester'a gittiler. Bildiğim kadarıyla bu zahmetli yolculuğun ona bir zararı olmadı. Aynı yıl daha sonra başka bir siyasi gezi sırasında sağlığı aniden kötüleşti ama bunun pekâlâ başka bir sebebi de olabilir.

Mart ayında *The Voyage Out* en sonunda bitmişti. Leonard ki-

tabı baştan sonra okudu ve 9 Mart'ta, Kuzey gezilerine çıkmadan önce elyazmasını Virginia'nın üvey ağabeyi ve bir yayınevi sahibi olan Gerald Duckworth'e götürdü. Virginia, Violet Dickinson'a "reddedilmesini bekliyorum" diye yazarak bunun "hiçbir bakımdan kötü bir şey olmayabileceğini" ilave etmişti. Fakat Gerald'ın musahhihi Edward Garnett kitap hakkında son derece olumlu bir rapor verdi ve 12 Nisan sabahı Virginia bizzat Henrietta Sokağı'na gitti ve Gerald ona romanını yayımlamaktan çok memnun olacağını söyledi.

Virginia'nın derhal endişelere kapıldığını düşünmek yanlış olmaz. Bir sanat eseri yaratmaya teşebbüs eden neredeyse herkes, onun o zaman ne hissettiğini biraz olsun anlayacaktır. Kitap insanın öyle ayrılmaz bir parçası olmuştur ki onu kamuoyuna sunarken sanki kendi çocuğunu trafiğin ortasına itiyormuş gibi hisseder. O ölür veya yaralanırsa insanın kendisi incinir ve eğer bu eser ilk doğan çocuğu, yedi yıllık bir düşünce ve çalışmanın ürünüyse, eğer bir acemilik ürünü ve eleştirilere açıksa ve hiçbir eleştirmenin sunamayacağı bütün müşfiklik ve anlayışa ihtiyacı varsa, o zaman bu eserin akıbetiyle ilgili endişeler çok şiddetli bir hal alır.

Virginia, böyle endişelerin kendisini nereye götürebileceğini biliyordu. 1895, 1904 ve 1910 yıllarında yaşanan dehşetlerin tekrarlanmaması için makul olması ve kendi kendisini kontrol etmesi gerektiğinin farkındaydı. Ama insan makul olmayı nasıl öğrenir? Uykusu geldiği zaman beynine hareketsiz kalarak bilincini kaybetmeyi nasıl emreder? Birçok insan bu engellenmeyi yaşamıştır. Çok küçük bir şey -sosyal bir gaf, istenmeyen bir görüşmenin gerçekleşme ihtimali- insanı bütün gece uykusuz bırakabilir. Kendine unutmayı emrettiği konu zihne sürekli olarak geri gelir ve bir noktada zihin sadece bu istenmeyen önemsiz konuyu kendinden uzaklaştırmak isterken, başka bir noktada geri gelmesi konusunda ısrarcı davranır ve yine bir zaman ruh kendisiyle savaşır. Mutsuz beden unutmak için yalvararak hiç rahat olmayacağını ısrarla söyler, ta ki en sonunda yorgunluktan bitkin kalıp bu savaş mütarekeyle sona erene ya da çalar saat zihni o günün işlerine döndürene kadar. Ama Virginia'ya

eziyet eden konu küçük bir mesele değildi; uykusuz geceler boyunca Virginia sanatının, hayatına bütün anlam ve gayesini veren şeyin anlamsız olup olmadığını, zalim kahkahalarla parça parça edilip edilmeyeceğini düşünüyordu.

Böyle geceleri ardından günler, başın arka tarafını çürümüş bir diş gibi adeta matkapla delen baş ağrıları getiriyor ve sonra geceler, endişe ve bunalımın artan ağırlığıyla korkunç hale gelen o geceler geliyordu: "Bu bitmez geceler on ikide sona ermez, iki basamaklı rakamlara geçer – on üç, on dört ve sonra yirmi, sonra otuz ve sonra kırka kadar böyle devam eder... Eğer istiyorlarsa, geceleri bundan alıkoyacak hiçbir şey yoktur."*

Sanırım Leonard'ın günlüğünde Virginia'nın 1913'teki durumuyla ilgili tuttuğu kısa ve anlamlı kayıtların altında da böyle bir şey gizlidir: V.g.i., V.b.a., i.g., g.i.g., k.g. vs: Virginia gayet iyi, Virginia'nın biraz baş ağrısı var, iyi bir gece, gayet iyi bir gece, kötü bir gece. Leonard'ın endişelerinin giderek arttığı açıkça görülmektedir. İhtiyatlı davranarak nisan ve mayısın büyük bir kısmında Asham'da kaldılar ama sonra, Covent Garden'daki *Ring*'e gitmek için Londra'ya döndüler ki Virginia daha sonra bunu bir daha yapmayacağına yemin etmiştir: "Gözlerim morardı, kulaklarım sağırlaştı, beynim bir püre gibi – ah ses, sıcaklık ve bir zamanlar beni kendimden geçiren o haykıran duygusallık şimdi yerimden bile kımıldatmıyor." Ama Londra'ya gidince, sosyal baskılar dayanılmaz hale geliyordu: arkadaşlar uğruyor, dışarıda akşam yemekleri yeniyor, konserlere, balelere, tiyatrolara gidiliyordu. Yine Asham'da inzivaya çekiliyorlar ve sonra Londra onları tekrar çekiyordu. Haziran ayının sonu ile temmuz ayının başındaki yaz günlerinde arkadaşla-

---

* *The Voyage Out*, s. 403. Burada ve sonraki bölümlerde Virginia'nın deliliğini onun kendi bakış açısıyla anlatmaya çalıştım; onun biyografisini yazarken böyle bir teşebbüs gerekli gibi görünüyor ama açıkça görüldüğü gibi büyük ölçüde tahminlere dayanmaktadır. Burada *The Voyage Out*, *Mrs. Dalloway* ve ayrıca Leonard Woolf'un *Beginning Again* adlı eserinde onun semptomları hakkında anlattıklarından yararlandım.

rı Sussex'de onların yanına gelerek sayfiye yerinin güzelliklerini paylaştılar: ata binmek, yürüyüş yapmak, konuşmak ve bahçeyle ilgilenmek. Oliver ve Ray Strachey, Lytton ve Norton, Morgan Forster ve Molly MacCarthy – hepsi de Asham'da kalmaya geldiler. Leonard her gün karısının durumunu kaydediyordu: gayet iyi, fena sayılmaz bir gece, iyi bir gece, gayet iyi bir gece. 1 Temmuz'da kontrolden çıkan at Virginia'yı üzerinden attı ve Virginia akşam eve getirildi. 7 Temmuz'da yine Londra'daydılar; akşam yemeğinden sonra Ottoline'a, Gordon Square'e, Rus Balesi'ne, *Don Giovanni*'ye gittiler. Asham'a döndüler; Leonard artık çok ciddi bir endişeye kapılmıştı: Virginia'nın baş ağrıları, uykusuzluğu, depresyonu ve suçluluk duygusu, yemekten tiksinmesi artık korkutucu bir dereceye ulaşmıştı ve Leonard intihar tehlikesinin artık epey gerçek olduğunu anlamaya başlıyordu.

Bu sırada Sydney ve Beatrice Webb tarafından konuşmacı olarak kaydedilen Leonard, 22 Temmuz'da Keswick'te Fabian Society'nin bir konferasında konuşmakla görevlendirilmişti. Virginia kendisinin hiçbir şeyi olmadığı ve onunla birlikte gitmesi gerektiği konusunda ısrar etti, fakat Lodore Oteli'ne vardıkları zaman yatağından çıkamayacak durumdaydı. Leonard ayın 24'ünde onu Londra'ya geri götürdü ve felaketin eşiğine gelmiş olduğuna kanaat getirdiğinden, Virginia'nın bütün geçmişini bilen mütehassıstan, yani Sir George Savage'dan tavsiye istedi.

> ... Virginia'nın epey kötü olduğunu düşünüyor gibi görünüyor (diye yazıyordu Vanessa, Roger Fry'a)... her zamanki şeyin aynısı olduğunu ve Virginia'nın iyileşeceğini ama dinlenmesi gerektiğini söyledi. Bu yüzden Virginia dün öğleden sonra Twickenham'deki Jean'e (Thomas) gitti. Çok kötü, korkuyorum... Lütfen onun, insanların romanı hakkında ne düşüneceğinden endişe ettiği hakkında *hiç kimseye* tek kelime söylememeye *çok* dikkat et; onun sinir krizinin bütün sebebi gerçekten de bu gibi görünüyor. Ben Duncan'a söylenebilecek en kolay şeyi, Virginia'nın yayınevi düzeltmelerinden endişelendiğini ve Asham'ın çok iyi gelmediğini söyledim. Sanırım Virginia öyle bir durumda ki kendisini hakkında bu şekilde

düşünmesine sebep olan her şey sinirine dokunacaktır. Ah Tanrım, daha çok şey yapmam gerektiği için çok endişelenmemek elde değil ama ne de olsa insan evli insanlara çok fazla şey yapamıyor.

Savage, Leonard'ın da gördüğü gibi, Virginia'nın gerçekten de çok hasta olduğunun farkındaydı fakat onun hastalığının sebeplerini veya tedavisini Leonard kadar anladığından kuşkuluyum. Ona göre her zamanki şeydi ve aynı reçete verildi. 1910'da Jean Thomas'ın Twickenham'deki bakımevinde yatakta geçirilen birkaç hafta görünüşe göre onu iyileştirmişti; bu yüzden Virginia'nın itirazlarına rağmen, bu tedavinin tekrarlanması en iyi yol gibi görünüyordu. Ve önceki sefer istirahat tedavisi Cornwall'da bir tatille takviye edilmiş olduğundan Savage bu kez, eğer Virginia bu kez onun söylediği şeyleri yaparsa, Somerset'e zaten planladıkları bir tatile Leonard ile birlikte gidebileceğini vaat etti.

Geçmişe dönüp bakıldığında bu iki tavsiye de çok yanlış gözükmektedir. İstirahat tedavisi faydasız olmaktan da kötü bir netice vermişti; bu tedavi Virginia'yı şimdi kendisine yardım edebilecek tek kişiden ayırmıştı; Somerset'teki tatil ise, Twickenham'deki yalnızlığının artırdığı intihar isteğini bastırmayı güçleştirmişti.

Ve buna rağmen insan, bu kadar uzaktan daha iyi bir tedavi olup olmadığını -en azından o zaman için- düşünmeden edemiyor. İstirahat ve gıda, "Robin'in Hipofosfatı" ve geceleri sıcak şarap reçeteleriyle gelen doktorlar en azından Virginia'nın rahatsızlığının belirtilerini hafifletebiliyorlardı. O zamanın doktorları bu hastalığı ancak büyükbüyükbabalarının anlayabildiği kadar anlayabiliyordu. Hastalık kontrol altındaydı: vakti geldiği zaman darbesini vurdu.

Virginia 25 Temmuz'da Twickenham'e gitti ve 11 Ağustos'a kadar orada kaldı. Bu zamandan, Leonard'a pek kötü, titrek, kurşunkalemle yazılmış birkaç not hâlâ durmaktadır. Bu notlar insana anne-babası tarafından çok baskıcı bir okula giden bir çocuğu düşündürmektedir. Virginia burada her şeyin çok soğuk, çok gerçekdışı olduğundan yakınıyordu. Kendisini bu korkunç yere bırakan kocasına bir çocuk gibi öfkeyle patlıyordu. Ama sonra onun yıpran-

mış ve üzgün yüzünü görünce içini suçluluk ve ıstırap kaplıyordu. Birbirlerine defalarca bu tedavinin bir şekilde işe yarayacağı, en sonunda birlikte mutlu bir hayat sürecekleri umudunu dile getirdiler.

Ama bu kez, Virginia her ne kadar aksini düşünmeye çalışsa da, tedavi faydalı olmadı. Twickenham'den ayrılırken öyle zayıf, umutsuz ve tahammülsüzdü ki intiharla her şeye son verme arzusu oldukça şiddetlenmişti. Asham'a döndüler ve burada kaldıkları on gün boyunca Leonard, Virginia'nın günlük sağlığı hakkındaki kısaltılmış kayıtlarına iki yeni terim daha ekledi: *endişe* – "Virginia epey endişeli," "Endişesi azaldı," ve *neşeli*; ancak bu kelime endişelerin, iyi ve kötü gecelerin -bu gecelerde Leonard ona uyuyamadığı için uyku ilacı vermek zorunda kalıyordu- arasında nadiren görülür. Leonard 20 Ağustos'tan sonra günlüğünü şifreli tutmaya başladı; Seylan dili ve Tamil dilinin bir karışımından meydana gelen bir şifreli yazı icat etmişti; bunları evliliğinden önce ketum olmak istediği zaman (skandal olacak sırları sakladığından değil) kullanıyordu; fakat artık bu şifreli yazıyı Virginia'nın durumunu kaydetmek için sürekli olarak kullanır olmuştu.

22 Ağustos sabahı Woolf'lar Londra'ya döndü ve burada geceyi Gordon Square'de Vanessa ile birlikte geçirdiler. Leonard bu sıralarda Virginia'yı yalnız başına Somerset'e götürmekten çok korkuyordu ve Savage ile görüştüğü zaman ona bu korkusunu anlattı. Sir George onlarla alay ederek, bu tatil ödül olarak vaat edildiğinden dolayı ısrarla vaadin tutulması gerektiğini söyledi; bundan dönmek psikolojik açıdan çok kötü sonuçlar doğururdu. Bu arada Virginia, Vanessa ile birlikte Gordon Square 46 Numara'daydı. Vanessa, Clive'a durumu şöyle aktarıyordu: "Virginia bana çok kötü görünüyor. Daimi bir endişe halinde ve bir endişeden kurtulunca birkaç dakika içinde başka bir tanesinin baş gösterdiğini görüyorsun. Sonra bir de insanlar hakkındaki kuruntuları var." Leonard, Savage ile görüşmesinden sonra, konuyu Vanessa ve Roger Fry ile de görüşme imkânı buldu; kendisi de bir bilim adamı ve deli bir kadının kocası olan Roger Fry, en azından artık Leonard'ın bütün inancını yitirdiği Savage'a bir alternatif sunabiliyordu. Çok saygın

bir bilim adamı ve kültürlü bir adam olan (Heine'yi tercüme etmişti) Henry Head, danışılmaya çok daha uygun biri gibi görünüyordu. Leonard onunla derhal bir görüşme ayarladı. Ama Head'in de bu noktada yapabileceği çok fazla şey yoktu. Vaat edilen tatilin gerçekleştirilmesi konusunda Savage'ı onaylamak zorundaydı; bu tatil belki çare olabilirdi. Eğer öyle olmaz ve Virginia'nın durumu kötüleşirse, Leonard yardım istemeli ve daha da kötüleşirse Londra'ya dönmeliydiler.

Gerçekten de durum böyle oldu. Leonard ile Virginia 23 Ağustos'ta trenle Bridgewater'a ve oradan da arabayla Quantock Hills'teki Holford'da bulunan, düğünlerinden hemen sonra kalmış oldukları Plough Oteli'ne gittiler. Burası güzel, sakin bir yerdi ve oteli işleten insanlar hasta konuklarına azami bir ihtimam gösteriyorlardı ama Virginia o sırada bu ilginin farkında değildi. Leonard'ın günlüğünde yazılanlar farklı ruh hallerinin sürekli olarak birbirini takip ettiğini düşündürmektedir; kötü sabahlar ve iyi akşamlar, gündüz kuruntular ve huzurlu geceler, kötü geceler ve neşeli günler. Ancak endişeler, kuruntular, yemek konusundaki tartışmalar, uyku ilaçlarına duyulan ihtiyaç arttı ve Leonard 1 Eylül'de Ka Cox'a telgraf çekti. Bu canayakın, makul ve nazik kadın 2 Eylül'de Holford'a geldi ve en azından Leonard'ın üzerindeki baskıyı biraz hafifletmeyi başardı.

Fakat Virginia'nın üzerindeki baskı hafiflemiyordu: insanların kendisine güldüğünü düşünüyordu; herkesin sıkıntılarının sebebi kendisiydi. İçini kaplayan suçluluk duygusu yüzünden cezalandırılması gerekiyordu. Bedeninin her nasılsa bir canavarın bedenine benzediğine kanaat getirmişti: yemek isteyen iğrenç ağız ve iğrenç karın – daha sonra tiksindirici bir şekilde boşaltılması gereken o iğrenç şey; tek çare yememekti. Maddi şeyler çok fena ve öngörülemeyen, hayvani ve ürkütücü özellikler ya da -bazen- korkutucu bir güzellik kazanıyordu.

Ve buna rağmen, solgun bir ışıkta, kirli bir pencere camından görünen şeyler gibi, olağan hayat devam ediyordu. Virginia'nın deliliğinin dehşet verici taraflarından biri de kendi deliliğinin farkında

olacak kadar aklının başında olmasıydı. Tıpkı insanın uyanmaya başlarken rüya görmesi gibiydi. Ama Virginia bu rüyadan uyanamıyordu.

En sonunda Leonard, gerçekten geri dönüp bir doktora görünmeleri gerektiğine karar verdi. Virginia önce karşı koydu, gitmekten çok korkuyordu ama sonra Leonard'ı şaşırtarak Dr. Head'i görebileceklerini söyledi ki Leonard'ın içten içe zaten istediği şey de buydu. Virginia, Gordon Square'de Head ile ilgili tartışmada bulunmamıştı fakat kuşkusuz Roger Fry'ın konuşmasından pek çok insan gibi o da etkilenmişti. Böylece 8 Eylül günü öğleden sonra Ka ile birlikte Londra'ya döndüler; artık karısının durumu o kadar kötüydü ki Leonard onun her an kendisini trenden atmaya çalışabileceğini düşünüyordu. Ama Brunswick Square'e vardılar ve geceyi burada, Adrian'ın katında geçirdiler. Ertesi sabah Dr. Maurice Wright'a gittiler; Leonard kendi namına ona birçok kez danışmıştı ve bu doktora epey güveniyordu. Dr. Wright, Virginia'ya gerçekten hasta olduğunu kabul etmesi gerektiğini söyledi ve öğleden sonra Dr. Head de bu görüşü tekrarlayarak, eğer tavsiyelere kulak vererek yeniden bir bakımevine girerse yine çok iyi olacağını söyledi.

Virginia kendisinin hiçbir şeyi olmadığına, endişeleri ve uykusuzluğunun tamamen kendi hatalarından -tıbbi yardım almadan üstesinden gelmesi gereken hatalarından- kaynaklandığına inanıyor ve susuyordu. Brunswick Square'e döndüler; Vanessa gelip onlarla çay içti. Virginia daha neşeli görünüyordu ve sonra dinlenmek için yattı. Daha sonra, Sir George Savage ile önceden görüşmeden Dr. Head'e danışma düşüncesizliğini göstermiş olan Leonard, Vanessa ile birlikte ona mazeret beyan etmeye gitti. Leonard, Savage'ın yanındayken, sabah saat 6:30'da Ka ona telefon ederek Virginia'yı yatağında baygın bulduğunu söyledi.

Leonard koşarak bir taksiye atladı ve Brunswick Square'e geldiğinde olanları anladı. Virginia, kendisinin ilaçları sakladığı kutuyu bulmuştu. Kutu açıktı. Virginia 6,5 gram Veronal [uyku ilacı] almıştı – bu, öldürücü bir dozdu.

Dr. Head, hemşireler ve Vanessa çağırıldı; Ka, Virginia'nın ya-

nında kaldı. En üst katta Maynard Keynes'in küçük kardeşi ve St. Bartholomew'da müessese cerrahı olan Geoffrey oturuyordu. Geoffrey, Leonard'ı Londra trafiğinin içinden, "Acil! Doktor!" diye bağırarak son hızda götürdü ve hastanesinden bir mide yıkama hortumu alarak son sürat geri döndü. Doktorlar ve hemşireler Virginia'nın midesini yıkadı ve sonra Virginia gece boyunca gözetimde kaldı. Leonard 12:30'da bitkin bir halde yatıp uyudu. 1:30'da Virginia neredeyse ölüyordu; sabah altıda Vanessa, Leonard'ı uyandırarak Virginia'nın daha iyi olduğunu söyledi. Saat dokuzda Dr. Head döndü ve Virginia'nın tehlikeyi atlattığını söyledi. Virginia o gün akşama kadar baygın yattı.*

Ama bilincinin yerine gelmesiyle kâbus sona ermedi. Ka Cox'un Janet Case'e yazdığı gibi, "Biraz sakin ve daha çok yiyor ama belirtiler çok kötü bir şekilde devam ediyor." Virginia'nın gücünün yerine gelmesiyle mani nöbetleri de geri dönmüştü ve Leonard şimdi onun deliliğinin onaylanarak bir akıl hastanesine yatırılması meselesiyle yüzleşmek zorundaydı. Birkaç "eve" baktı ama daha sonra bu fikri aklından uzaklaştırdı. Doktorlar, eğer Leonard ve eğitimli hastabakıcılar tarafından bakılabilirse Virginia'nın deli hükmü giymeyeceği konusunda hemfikirdi. Fakat bu iş için Clifford Ote-

---

* "Onu mahveden o roman oldu. Romanı bitirdi ve matbaa provasını düzeltme için geri aldı... Uyuyamıyor ve herkesin kendisiyle alay edeceğini düşünüyordu. Sonra onlar da yanlış bir şey yaparak bu konuda onunla dalga geçtiler; Virginia ümidini kaybetti ve buraya bir enkaz halinde geldi. Bu yürek paralayıcı bir durumdu... Onlar muhtemelen Sir George'u (Savage) suçlayacaklar, ama evlenmek haricinde onun tavsiye ettiği hiçbir şeyi yapmadılar. Ve evlilik her şeyden daha iyi geldi ta ki kitap onun yıkımına sebep olana kadar – ve doktorların da dediği gibi, böyle bir girişimden sonra *ne kadar* ihtimam ve dirayet gösterilirse gösterilsin bu iş bu kadar hassas bir zihnin başına gelebilirdi." Jean Thomas, Violet Dickinson'a, 14 Eylül 1913 (*Berg*).

Leonard'a göre bu durumun güçlüklerinden biri de Jean Thomas'ın Virginia'ya karşı bilinçsiz de olsa çok yoğun bir eşcinsel aşk duyması ve aynı zamanda Sir George Savage'a çok bağlı olmasıydı; bu durum onu çok kaba ve kavgacı yapıyordu. (s.i. L.W.)

li'nde kaldıkları oda hiç de uygun değildi. Burada George Duckworth olaya müdahale etti ve büyük bir nezaket göstererek onlara Dalingridge Place adındaki, Sussex'te East Grinstead'deki büyük ve güzel döşenmiş evini teklif etti; burada bol miktarda oda, uşaklar ve her türlü maddi konfor mevcuttu. Ka ile bir hastabakıcı önden Dalingridge'e gittiler; bunların arkasından Leonard, Virginia ve ikinci bir hastabakıcı da motorlu bir arabayla oraya vardılar. Virginia hiç olmadığı kadar kötüydü; uyuyamıyor, yemek yiyemiyor, yoğun bunalımlar ile şiddetli heyecanlar birbirini takip ediyordu.*

---

* Leonard'ın günlüğünün bu dönemle ilgili kısımları, onun her gün yaşadığı gerginliği düşündürse de tam olarak anlatmamaktadır:

10 Eylül: V. bütün gün baygındı. *11 Eylül*: V.'yi sabah gördüm. Benimle konuştu. V.'nin bilinci biraz daha yerine gelmişti. *12 Eylül*: V.'nin bilinci tamamen yerinde. Hatta gayet mutlu. *13 Eylül*: V. epey neşeli. Hatta çok neşeli. *14 Eylül*: V. gayet sakin ve neşeli. 6-7:30'da V.'yle oturduk. Başlangıçta çok endişeli. *15 Eylül*: Sabah V. ile. Öğleden sonra konuştuk. Akşam yemeğinden sonra V. ile oturduk. Neşeli. *16 Eylül*: V. ile. Hatta bayağı neşeli. Gece iyi değil. *17 Eylül*: V. ile. Çaydan sonra çok endişeli. V. kötü gece geçirdi. *18 Eylül*: V. ile çay. Square'de V. ile yürüdük. V. bunalımlı ve çok endişeli. V. çok kötü uyudu. *19 Eylül*: Sabah V. ile. V. çok endişeli. Çok endişeli. V. çok kötü uyudu. *19 Eylül*: Sabah V. ile. V. çok endişeli. Kötü gece. *20 Eylül*: Hastabakıcı ve V. ile Dalingridge'e arabayla gittik. V. çok kötü gece. *21 Eylül*: V. çok heyecanlı ve endişeli. Yemek büyük sıkıntı. Kötü gece. *22 Eylül*: V. çok sıkıntılı, yemek daimi sıkıntı. Kötü gece. *23 Eylül*: V. çok sıkıntılı. Bütün öğünlerde büyük sıkıntı. 5 saat uyku. Paraldahide. *24 Eylül*: V. güzel gün. Zor öğle yemeği. Çok zor akşam yemeği. 5 saat uyku. Uyku ilacıyla Paral. *25 Eylül*: V. bütün gün çok heyecanlı. Her yemek iki saat sürüyor. Hiç uyumadı. *26 Eylül*: Kahvaltı biraz zor. 11:30 sütü rahat. Ka 11:47 treniyle gitti. V. yürüyüşte çok tuhaftı, bir an yürüyemedi, sonra sinirlendi. Yattı. Hastabakıcı 1,5 tabak öğle yemeği yedirdi, sıkıntısız dinlendim. Öğleden sonra benimle yürüdü. Çok daha sakin. Çayda iyi yedi. Hastabakıcı ona akşam yemeğini yedirdi. 2,5 saat uyku. Adalin. *27 Eylül*: Kahvaltıda biraz sıkıntı. 11:30 sütü rahat. Marg [Llewelyn] D[avies] öğle yemeğinde geldi. V. çok heyecanlı. Hastabakıcı yarım tabak öğle yemeği yedirmeyi başardı. Ben de dinlendim. Akşam yemeği aynen. V. bazen hastabakıcılara karşı şiddetli. 5,5 saat doğal uyku. Aspirin. (vs.)

Vefakâr Ka bir hafta kaldı ve onun orada bulunduğu sırada Leonard bir gün tatil yapıp Asham'a gitti; Clive ile Vanessa'yı burada buldu. Clive, Molly MacCarthy'ye şöyle yazıyordu:

> Woolf dün bisikletle öğle yemeğine geldi; hasta ve çok yorgun görünüyordu ve sanırım morali çok bozuktu. Virginia görünüşe göre şu Veronal hadisesinden sonra çok daha kötüleşmiş ve yemek konusunda -ki söylediklerine göre durumun çözümü bu- hiç söz dinlemiyormuş. Yanlarında götürdükleri hastabakıcılar onu bir şey yemeye ikna etmekte aciz kalıyor gibi görünüyor; başka hastabakıcılar arıyorlar. Bu arada gerçekten zor olan bu işin büyük kısmı, Woolf'un sırtında. İnsan, Virginia'nın yeniden gerçekten sağlığına kavuşup kavuşamayacağını merak etmeye başlıyor.

Virginia çok yavaş bir şekilde iyileşmeye başladı. "Heyecanlı" günler giderek azaldı; yavaş yavaş biraz yemek yemeye ikna olmaya başladı. Sakin günler ve iyi geceler arttı; en sonunda iki ay sonra doktorları hâlâ iki hastabakıcıyla da olsa onun Asham'a taşınabileceğine karar verdiler. Woolf'lar, Clifford Oteli'ndeki odalarından tamamen ayrılarak buraya yerleşti ve 18 Kasım 1913'ten Ağustos 1914'e kadar neredeyse aralıksız olarak burada kaldılar. Burada, pek çok aksiliğe rağmen Virginia iyileşiyor gibi görünüyordu.

Leonard kendi otobiyografisinde Virginia'nın ruh halini anlatır; kendisininkinden hiç bahsetmez. Kendine acımak lüksüne dalmaz -ve bu çok karakterli bir harekettir- ve aynı şekilde Yehova'ya da, olur da farkına varır diye, öfkeli bir yumruk sallamaya kalkmaz. Bütün şikâyet ve sızlanmalar, hayatından olduğu gibi kitabından da çıkarılmıştır. Buna karşılık Leonard, Yehova değilse de, bu durumdan sorumlu tutulabilecek olan diğer kişilerden pekâlâ da şikâyet etmiş olabilir.

Leonard, iki kez delirmiş ve bir kez intihara kalkışmış bir kadının bakımını üstlenmişti ve bunu yaparken kendisine -benim bilebildiğim kadarıyla- neye giriştiğine dair ciddi ve çok açık hiçbir ikazda bulunulmamıştı. Bu en büyük ve en kötü kriz gerçekleşene kadar ne Vanessa ne de Adrian ona Virginia'nın hastalıklarıyla ilgi-

li ayrıntılı ve açık bilgiler vermemiş ve bu hastalıkların ne kadar ciddi olabileceğini söylememişlerdi. Ailedeki başka sıkıntı verici şeyler gibi, Virginia'nın deliliği de bir şakayla örtülmüştü.

"Ah, Keçi'nin deliliğini çok iyi bilirsin." Bu söz kolayca söyleniyor ve kolayca görmezden geliniyordu. Virginia'nın kendisi de o zaman ve daha sonraları, neşeli bir şekilde "aklını kaçırdığı" dönemlerden bahsetmiştir. Bu yüzden Leonard, bilerek olmasa da sonuç olarak Virginia'nın hastalıklarının çok ciddi bir şey olmadığını düşünmeye ve böyle bir birlikteliğin ne kadar korkutucu bir endişe haline geleceğini bilmeden evlenmeye sevk edilmişti. Bütün taraflara adaletli davranmak için şu da söylenmelidir ki, Virginia'nın kardeşi ve ablası olmaları gerektiği kadar açık olup ayrıntılı bilgi vermiş olsalardı bile Leonard'ın Virginia ile evlenme hedefinden vazgeçmeyeceği kesindir. Ama vazgeçmemekle birlikte, aslında zaten tehlikeli derecede hasta olan birine daha sonraki muamelesi çok farklı olabilirdi. Ancak Leonard bunu zor yoldan öğrendi. Bunun ne kadar zor olduğuna, bu kadar uzun zaman boyunca Virginia'nın daimi intihar tehlikesine tahammül etmek, sürekli tetikte olmak, yemek saatlerinde sonu gelmez ikna etme taktiklerine başvurmak ve hiç sonu gelmeyen, bir ümit bir hayal kırıklığı duygularına maruz kalmak zorunda kaldığına bakılınca, Leonard'ın da delirmemiş olmasına şaşılabilir.

Aslında Leonard neredeyse deliriyordu ama kendisi bundan bahsetmez. Üzerindeki baskı çok yoğun ve sürekliydi. Arada bir, bir günlüğüne ya da geceliğine Londra'ya kaçıp arkadaşlarını ya da ailesini görebiliyor, bir tiyatroya gidebiliyor ya da bir toplantıya katılabiliyordu. Ama neredeyse altı ay süren aralıksız ihtiyatlılık halinden sonra bu yük taşınmaz bir hale geldi. 1914 yılının ilk kısmında kötü baş ağrıları çekmeye başladı. Bu ağrılar o kadar şiddetliydi ki onu hiçbir şey yapamaz hale getiriyordu ve mart ayı başında, Ka Cox ile Janet Case'in sırayla Virginia'nın yanında kalmak için Asham'a gelmeleri ve Leonard'ın on gün tatil yapması kararlaştırıldı. Leonard, Lytton ile birlikte hiç de konforlu olmayan bir kır evinde kalmak üzere Wiltshire'a gitti. Lytton ona burada kendi eseri olan

Cardinal Manning'i okudu ve Ulster hakkında tartıştılar – tuhaf bir tedaviydi, ama anlaşıldığı kadarıyla faydalı olmuştu.*

Nisan 1914'te Woolf'lar mekân değişikliğine kalkışacak kadar kendilerini iyi hissediyorlardı; bu sırada danıştıkları ve görüşleriyle tavsiyelerine Leonard'ın saygı duyduğu Maurice Craig (artık Savage'a sadece nezaket icabı başvuruluyordu), Virginia'nın oturduğu çevreden uzaklaşmanın taşıdığı kesin tehlikeyi atlatabilecek kadar iyi olduğuna karar verdi. Woolf'lar üç haftalığına Cornwall'a -Leland, St. Ives ve Carvis Körfezi'ne- gittiler. Leonard'a göre bu gezi epey sinir bozucu bir iş oldu; Virginia yabancılardan çok korkuyordu, yemek konusunda hâlâ güçlük çıkarıyordu ve hâlâ heyecan ve umutsuzluk nöbetleri yaşıyordu. Ama bu tatil büyük oranda ona iyi gelmişti; çocukluğuyla ilgili manzaralardan duyduğu nostaljik keyif iyice bozulmuş sinirlerini yatıştırdı ve iyileşmeye doğru gidişatı, ne kadar düzensiz olursa olsun, Asham'daki yaz ayları boyunca da devam etti.

O zamana kadar siyasi çalışma ve meşguliyetleriyle ilgilenmeye bir ölçüde devam edebilmiş olan Leonard, haziran ayı ortasında Kadın İşbirliği Derneği'nin bir toplantısına katılmak üzere Birmingham'a gitti. Gitmeden önce bir tür anlaşma imzaladı; şeklen komik olsa da maksadı bakımından ciddi olan bu anlaşmaya göre Virginia, öğle yemeğinden sonra yarım saat boyunca başını yastıkların üzerine yaslayarak istirahat edecek, Leonard orada olduğu zamanki kadar çok yiyecek, her gece 10:25'te yatakta olacak ve he-

---

* "Leonard *gerçekten* daha iyi... Sanırım ben daha iyi olabilirsem o da kısa zamanda düzelecek... Kendimi daktilo yazıları ve İşbirliği'nin kılavuzlarıyla oyalayarak neşeleniyorum ki gördüğüm kadarıyla bu, L.'yi başka her şeyden daha çok şevklendiriyor." VW/Janet Case, Mart 1914.

Leonard ile Virginia'nın arkadaşları onlara yardım etmek için ellerinden geleni yapıyorlardı; Lytton Strachey, Leonard'a misafirperverlik ve sohbet sunarak, Virginia'ya da kendi mesleğinin basit işlerini vererek anlayışını gösteriyordu. Virginia onun öyküsü *Ermyntrude and Esmeralda*'yı daktilo ediyordu. Virginia'nın İşbirliği'nin kılavuzlarıyla *nasıl* meşgul olduğunu bilmiyoruz.

men uyuyacak, kahvaltısını yatağında yapacak, sabahleyin bir bardak da olsa süt içecek, beklenmeyen durumlarda kanepede istirahat edecek ve evde ya da bahçede dolaşmayacak, akıllı ve mutlu olacaktı. 1914 Haziran ayının 16, 17 ve 18'inde bu ihtarlara riayet edilecekti. Virginia anlaşmayı gösterişli bir yazıyla imzaladı ve aslında, hâlâ kötü günler ya da kötü geceler geçirmesi muhtemel olmasına rağmen, istirahat, gıda, sükûnet ve entelektüel heyecanlardan kaçınmaya dayanan bu deneysel metot iyi sonuçlar veriyordu.* Virginia okuyor ve kısa mektuplar yazabiliyor, dikiş dikiyor, aşçı ve hizmetçiyle ev idaresini belli bir ölçüde yürütebiliyor (hastabakıcılar gitmişti) ve iki köpeği Shot ve Mike ile birlikte uzun yürüyüşlere çıkabiliyordu. Vanessa, temmuz ayının sonunda Asham'dan, Virginia'nın kesinlikle çok daha iyi olduğunu ve aslında Londra'ya dönmek istediğini bildiriyordu. Bu düşünce Leonard'ın içini umutsuz-

---

* Mayıs 1914'te Leonard, *The New Weekly* için *Psychopathology of Everyday Life* hakkında yazacağı eleştiri yazısına hazırlık olarak Freud'un *Interpretation of Dreams* (Rüyaların Yorumu) adlı eserini okuyordu. Bu kitaptan epey etkilendi ve Freud'u iki yıl önce okumuş olsa Virginia'nın tıbbi geçmişinin farklı olması mümkündür. Ancak Virginia'nın psikanalize tabi tutulup tutulamayacağı veya bunun onun için uygun bir tedavi olup olmayacağı bilinmemektedir. Analiz uzmanları genellikle delirmiş hastalarla uğraşmak konusunda isteksizdir ve Virginia'nın ilk sinir krizinin Freud tarafından bile tedavi edilebilmesi zordu: bu kriz onun *Studien über Hysterie* (1895) adlı eseriyle aynı zamana denk geliyordu. Freud'un analiz teknikleri, Virginia'nın ikinci sinir krizi sırasında (1904) bu ülkede neredeyse hiç duyulmamıştı ve 1913'te bile çok iyi biliniyor olması mümkün değildir. (Ernest Johns, psikanalizi Londra'da 1913 yılında uygulamaya başlamıştır.) Bildiğim kadarıyla Japon psikiyatr Mme Miyeko Kamiya, Virginia Woolf'un bir patografisini hazırlamaktadır ve bu patografi belki psikiyatrinin ona yardım edip edemeyeceğini öğrenmemizi sağlayabilir. Sıradan bir gözlemciye, Leonard'a da olduğu gibi, Virginia'nın sergilediği semptomlar manik-depresif niteliğe sahip gibi görünecektir ki bu semptomlar psikanalize cevap vermezdi. Virginia hayatının ilerleyen yıllarında Freud'un keşiflerine çok az ilgi ve ondan da az hayranlık sergilemiştir ve bir psikiyatra gitmeye ikna edilmesi pek mümkün değildi.

lukla doldurdu. Londra ona kesinlikle kötü gelecek ve kaçınılmaz olarak bir sinir krizine daha sebep olacaktı.

Savaşın çıktığı ilan edildikten kısa bir süre sonra Leonard, Virginia'yı gerçekten de Londra'ya götürmüştür ama Northumberland'e giderken yol üzerinde sadece bir geceliğine. Cheviotlar'da, Wooler'da kaldılar. Virginia buradan Ka Cox'a şöyle yazmıştır:

> Ya bir hemşire ya da ordunun bir parçası olarak bir yerlerde muhtemelen görev yaptığın düşünülüyor. Daha önce bu genel güvensizliğe benzer hiçbir şey görmemiştim. Asheham'dan bir hafta önce ayrıldık ve burası fiilen sıkıyönetim altındaydı. Askerler hudutta dolaşıyor, adamlar siperler kazıyordu ve Asheham ahırının hastane olarak kullanılacağı söyleniyordu. Herkes işgal beklentisi içindeydi – sonra Londra'dan geçtik. Ah Tanrım! Ne kadar çok şey konuşuluyordu! Tabii Roger amirallikten özel bilgiler alıyor ve Alman Büyükelçisinin karısıyla görüşüyordu. Clive, Ottoline ile çay içiyordu; hiç durmadan konuşuyorlar ve bunun uygarlığın sonu olduğunu, hayatlarımızın geri kalanının değersizleştiğini söylüyorlardı. Keşke yazsan ve bana neler duyduğunu anlatsan – büyük bir savaş olacağını söylüyorlar ve burada, Kuzey Denizi'nden 15 mil ötede, savaşın ortasında kalacaklarını düşünüyorlar ama Seaford'da da öyleydi.
>
> Geleceğin mahvoldu çünkü yirmi farklı komitede olacaksın. Çok samimi ve yetenekli kişiler şehre gelmeye başladı, becerileriyle birlikte – ama ben hiçbir zaman komitelerin faydasını anlayamadım.
>
> Burada bugüne kadar gördüğüm en güzel yerle karşılaştık. Denizi olmaması hariç, sanırım Cornwall'dan daha güzel – büyük kırlar, düz çayırlar ve çok hızlı akan nehirler. Kuzeyli insanlarla; yüzlerine bakılmayacak kadar somurtkan ama insanın yüzünü utançtan kızartacak kadar da modern Kuzeyli insanlarla dolu bir oteldeyiz. Thomson'ın şiirini ve post-empresyonizmi tartışıyorlar. Her şeyi okumuşlar ve aynı zamanda da bütün hayvan derisi ticaretini kontrolleri altında tutuyorlar. Komik şarkılar söyleyip varyete dansları yapabiliyorlar – aslında Bloomsbury grubu onlarla kıyaslandığında koza halinde kalıyor. Ama siz beni İskoç lehçesine ve ne zaman duysam gülmeme sebep olan o ahenkli sese neden hazırlamadınız?

Kuzey'deki bu tatilin başarılı olduğuna şüphe yoktu. Leonard'ın günlüğünde, birlikte yaptıkları geziler ve adeta hiç bozulmadan devam eden bir iyi geceler silsilesi kaydedilmiştir. 15 Eylül'de Londra'ya döndüler ve Virginia'nın sağlığı hâlâ çok iyiydi, o kadar ki ekim ayında Leonard'ın her gün düştüğü kayıtlar sona erer.

Virginia'nın durumundaki bu belirgin iyileşme onun Londra'da yaşama konusunda ısrar etmesini kolaylaştırdı. Leonard ile birlikte o sonbaharın büyük bir kısmını ev arayarak geçirdiler. Hampstead, Highgate, Westminster, Holborn, Chelsea ve Twickenham'e baktılar; en sonunda Richmond'ın hepsinin en iyisi olduğuna karar verdiler. Richmond, Leonard'ın siyasi çalışmaları için Londra'ya yeterince yakın ve şehrin sosyal eğlencelerinin Virginia'nın sağlığı için büyük bir tehlike haline gelmesini engelleyecek kadar da uzaktı. Ekim ayında burada Yeşil adlı 17 numaralı evde, Mrs. le Grys adındaki Belçikalı bir hanımın yanına yerleştiler ve Clifford Oteli'ni bıraktıklarından beri depoda duran mobilya ve kitaplarını getirttiler. Richmond'da ev ararken, on sekizinci yüzyıla ait Suffield House adında güzel bir malikâneye rastladılar; bu malikâne ikiye bölünmüştü; bir kısmı orijinal adını taşırken diğerine artık Hogarth House deniyordu. Burayı çok beğendiler; tutmaya çalıştılar ama bazı sıkıntılar ve gecikmeler oldu; bu yüzden ümitle vazgeçmek arasında kalarak başka yerlerde arayışlarına devam ettiler. Virginia yeniden faal olabilecek durumdaydı ve yoksul bir adamın karısı olarak bazı ev becerilerini öğrenmesi gerektiğini düşünüyordu; Victoria Sokağı'ndaki bir aşçılık okuluna gitmeye başladı.

> Odanın bir ucunda denizciler var ve sonra büyük bir kültür ve zarafet sahibi ak saçlı birkaç hanım, tavukların işleriyle uğraşıyorlar. Bazıları çok zeki, akşam yemeği partisi çorbası hakkındaki bilgilerini artırmaya gelmişler. Ben de nikâh yüzüğümü iç yağlı bir pudingin içine düşürerek kendimi gösterdim!

Virginia bu işi çok eğlenceli bulmuştu ama o zamanlar eğitiminden pratik bir şekilde faydalandığı şüphelidir çünkü yemeklerini ev sahipleri hazırlıyordu.

Virginia yine biraz da olsa sosyal bir hayat sürmeye başladı; çaya ya da akşam yemeğine arkadaşları geliyor ve bazen birileriyle görüşmek, kütüphaneden kitap almak ya da bir konser dinleyip bir oyun izlemek için Londra'ya gidiyordu. Bloomsbury savaşın başlamasıyla birlikte dağılmıştı ama bu gruptan geriye kalanlar Lady Ottoline Morrell tarafından bir araya toplanarak teşvik ediliyordu; Lady Morrell'in Bedford Square'de verdiği görkemli ve hareketli partiler tam da Leonard'ın Virginia'nın kaçınmasını istediği türden şosyal hadiselerdi. Woolf'lar heyecan aramıyordu; misafirleri tek kişi ya da iki kişi olarak geliyordu – Janet Case, Margaret Llewelyn Davies, Saxon veya Ka, Leonard'ın ailesi, Sydney Waterlow ve Walter Lamb. Walter Lamb artık Royal Academy'de sekreterdi; Kew'da onlara yakın oturuyor ve eğlenceli biri olarak görülüyordu.

O yılın sonunda Virginia yeniden yazmaya başladı – bir roman ya da hikâye ama bu eser kaybolmuştur; ayrıca günlük tutmaya da başladı. Bu günlük, sessiz fakat normal bir hayat süren aklı gayet başında bir kadının eseridir:

> Cumartesi, 2 Ocak (1915)
>
> Hayatımızın ortalama bir gününü seçmek mümkün olsa, benim seçeceğim gün böyledir. Kahvaltıdayız: ben Mrs. le Grys ile konuşuyorum. Mrs. le Grys, Belçikalıların büyük öğünlerinden ve yemekleri yağda kızartılmış olarak tercih etmelerinden şikâyet ediyor. "Kimseye hiçbir şey *vermezler*," dedi. Noel'de akşam yemeğini onlarla birlikte yiyen Kont, domuz eti ve hindiden sonra ısrarla üçüncü bir çeşit et istemiş. Bu yüzden Mrs. le G. savaşın kısa zamanda bitmesini ümit ediyor. Eğer sürgündeyken böyle yiyorlarsa kendi vatanlarında kimbilir nasıl yiyorlardır, diye soruyor. Bundan sonra L. ile ben birlikte bir şeyler karalamaya oturuyoruz. O, Folk Story hakkındaki eleştiri yazısını bitiriyor ve ben de zavallı Effie'nin hikâyesinin yaklaşık dört sayfasını hazırlıyorum; öğle yemeği yiyip gazetelere bakıyoruz ve doğru dürüst bir haber olmadığı konusunda hemfikiriz. Ben yukarı katta yirmi dakika Guy Mannering okuyorum ve sonra Max'i yürüyüşe çıkarıyoruz. Köprü'nün yarısındayken gözle görülür şekilde yükselen ve nabız gibi bir kabarıp bir inen nehrin yolumuzu kestiğini görüyoruz. Gerçekten de geldiği-

miz yol beş dakika sonra beş-altı santim derinliğindeki bir akıntıyla kaplanmış. Taşrayla ilgili tuhaf şeylerden biri de en çirkin küçük kırmızı villalarda her zaman birinin oturması ve birinin bile açık ya da perdesiz bir penceresinin olmaması. Sanırım perdeleri insanlar için bir gurur kaynağı ve komşular arasında büyük rekabet var. Bir evin perdeleri sarı ipekten, aralarına şerit halinde danteller konulmuş. İçerideki odalar herhalde yarı karanlıktır ve sanırım et ve insan kokuyordur. Evinin perdeli olmasının bir itibar işaret olduğuna inanıyorum. Sophy de bu konuda ısrarlı davranırdı. Sonra alışverişimi yapıyorum. Cumartesi gecesi alışveriş için çok iyi bir gece ve bazı tezgâhların etrafı üç sıra kadınla kuşatılmış. Ben her zaman bir libre için yarım peni daha fazla para verilen boş dükkânları tercih ediyorum. Ve sonra çay içip bal kaymak yiyoruz. Ve şimdi L. makalesini daktilo ediyor ve bütün akşam okuyup yatacağız.

Mrs. le Grys, mülteci pansiyonerlerinden epey şikâyetçiydi. Kont banyosuna tükürmüştü (bu olay *Yıllar*'da hatırlanacaktı). Mrs. le Grys'in hizmetçileri de Virginia için bir ilgi, sıkıntı ve eğlence kaynağıydı. Hizmetçi Lizzy bir seferinde neredeyse evi, başka bir seferinde de içinde su olmayan kazanı yakıyordu; ayrıca çanak çömleği de kırıyordu. Onun yerine gelen Maud, bir albayın kızı olduğunu iddia ediyor, odaya kömür getirirken kibar konuşmaya çalışıyordu. Buraya gelen misafirler kaydedilmiştir: Sydney Waterlow gelip felsefe hakkında konuşuyor; Walter Lamb gelip kraliyet ailesi hakkında konuşuyor; Marjori Strachey de gelip kendisi hakkında konuşuyordu. Molly MacCarthy, Bloomsbury'den dedikoduları getiriyor, Clive'ın son aşk ilişkisini ve Desmond'ın köyde yaşamaya ve en sonunda romanını yazmaya karar verdiğini anlatıyordu.

Leonard artık kendi yazılarına ve başka faaliyetlerine çok daha fazla vakit ayırabiliyordu; komitelerden ve "İşbirliği ve Uluslararası" konularında, konuşmacı olarak her geçen gün daha fazla talep görüyordu. "Sidney Webb ailesi yaklaşık haftada bir kez bizi akşam yemeğine davet ediyor ve Leonard'ın yarın gitmesi gerekiyor ama bu çok üzücü görünüyor. Büyük bir iş için ona pençelerini geçir-

diler..."* diye yazıyordu Virginia aralık ayında. Virginia, onunla birlikte siyasi toplantılara gidiyor ve kocasının konuşmalarına, netliğine ve çalışan erkek ve kadınlara tam bir alçakgönüllülükle yaklaşmasına büyük hayranlık duyuyordu. Artık Virginia da Fabian Society'nin üyesi olmuştu. Savaşın gidişatına duyduğu ilgi günlüğünde pek görülmese de, Virginia *Formidable* ve *Blücher* adlı gemilerin batışını kaydetmiştir.

Virginia'nın otuz üç yaşına girdiği 25 Ocak'ta, Leonard ona yeşil bir çanta ile içinde *The Abbot*'ın üç ciltlik ilk baskısının olduğu kahverengi bir paket verdi. Öğleden sonra Picture Palace'da bir ziyafete ve Buszards'ta çaya gittiler ve o akşam eğer Hogarth House'da yaşamaları mümkün olursa bir matbaa makinesiyle bir buldog almaya karar verdiler. Virginia doğum gününden çok memnun olmuş ve kendi matbaalarına sahip olma fikri onu çok heyecanlandırmıştı.

İki gün sonra Virginia günlüğüne, Janet Case ile birlikte, hakkında "zannederim herkesin beni okudukları en muhteşem şey olduğuna temin edeceği ve kendi aralarında da kınayacakları (ve çünkü gerçekten kınanmayı hak ediyor)" dediği romanı tartıştıklarını kaydetti. Bu, Virginia'nın *The Voyage Out*'a yaptığı tek atıftır ve eğer zannettiğim gibi günlüğün bu zamanlardaki amacı kısmen bir yatıştırıcı, kendisine ne kadar normal olduğunu kanıtlamanın bir yolu idiyse, o zaman sonraki yılların meraklı tahminlerine hiç benzemeyen bu ketumluk şaşırtıcı değildir. Roman mart ayı sonunda yayımlanacaktı; şubat ayında Leonard, Virginia'yı önce dişçiye, sonra da Farringdon Sokağı'ndaki basımevlerine bakmaya götürdü; ertesi gün eve döndüğünde Virginia'nın başının çok ağrıdığını öğrendi. Her zamanki tedavisine, yani istirahat, sükûnet ve geceleri Veronal'e başladı; daha önceki gibi yine gidişatını günlüğüne kaydediyordu.

Fakat bir sabah, yatakta kahvaltısını ederken, Virginia annesiyle konuşmaya başladı; çok sıkıntılıydı ve giderek daha fazla heyecan-

---

* Fabian Society, Leonard'dan uluslararası ilişkiler hakkında bir rapor hazırlamasını istemişti; bu, Milletler Cemiyeti'nin tohumu olacaktı.

lanıp daha saçma şeyler söylemeye başladı. Bir-iki gün sonra -en azından kendisine göre- o uçurumdan geri adım atmış gibiydi ve önceki yılki kâbusu hatırlayarak, Margaret Llewelyn Davies'e neler borçlu olduğunu dile getirmeye çalıştı:

17, Yeşil, Richmond.
Perşembe (25 Şubat 1915)

Sevgili Margaret'ım

Morris ile ilgili olarak bu kadar sıkıntıya girdiğin için çok teşekkür ederim. [Virginia, Margaret'tan *The Pilgrims of Hope*'u ödünç istemişti.] Bunu gerçekten görmeyi çok istiyordum.

Sana son birkaç günde her şeyin ne kadar güzel bir şekilde değiştiğini söylemek istiyorum. Şu an epey yorgun olsam da çok iyiyim. O kadar harika ki buna inanamıyorum bile. Ve bütün o korkunç dönem boyunca seni düşündüğümü ve senin bir resmine bakmak istediğimi ama bunu senden istemeye korktuğumu söylemek istiyorum! Sen, yapacak işler vererek Leonard'ı kurtardın ve sanırım ben bunun için seni her zaman hayırla yad edeceğim. Seni çok tanımadığım için bunlar tuhaf geliyor ama senin beni tuttuğunu hissettim ve böylece tamamen batmadım. Bunu yazıyorum çünkü konuşmak istemiyorum ve yine de bilmek isteyeceğini düşünüyorum. Artık mutluluğumuz hayal bile edemeyeceğim bir boyutta.

Lütfen gel. Shaw'lardan ayrıldık. Cumartesi öğleden sonra saat dört gibi bana uygun. Hâlâ yatmaktan başka çok fazla şey yapamıyorum ama seni görmeyi ve Madame Tournier ile diğer arkadaşlar hakkında dedikodu yapmayı çok istiyorum.

Sevgili Margaret, seni o kadar çok düşünüyorum ki ikimiz için de yaptıkların için teşekkürler. Bunun bizim için ne anlama geldiğini tarif etmek imkânsız.

Sevgiler V.W.

Sana söylediğim şeyleri Janet'a [Case] da söylemek istedim ama Leonard iyi olmayacağını düşündü. Onun da çok iyiliği oldu.

Epey aceleyle, epey kuralsız ama kurşunkalemle epeyce sert bir yazıyla yazılmış olan bu mektup, belki de mantıkdışı bir öfkenin ya-

rattığı üzüntüden kaynaklanan makul bir suçluluk ve pişmanlık duygusunu ifade etmektedir ve Margaret Llewelyn Davies'in böyle duygular uyandırmasının sebebinin incelenmesine ihtiyaç vardır. Margaret, Leonard'ı gerçekten kurtarmış ve son iki yılda onun hayatında Virginia'dan sonraki en önemli kadın haline gelmişti. Leonard'ın da dediği gibi, Margaret doğuştan bir liderdi; gayretli, coşkulu, sevimli ve çekiciydi. Leonard'ı kendi teşkilatının -Kadın İşbirliği Derneği- çalışmalarına dahil etmişti; Virginia da gelmiş ve gerçekten çok etkilenmişti. Buna rağmen Leonard'ın bu güzergâhta Virginia'dan daha ileriye ve daha hızlı gideceği herhalde en başından belliydi. Rehberi Margaret ile birlikte Leonard kısa zamanda politikayla çok yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlamıştı ve Virginia'nın da fark ettiği gibi, böyle bir zamanda bu, tam da onun ihtiyacı olan şeydi. Aksi takdirde Virginia'nın hastalığından dolayı umutsuzluğa düşerdi.

Fakat bu son derece yardımsever, fevkalade faziletli elli yaşındaki Egeria'nın* etkisinin bütünüyle iyi karşılanması mümkün değildi. Kadın politikacılar Virginia'yı hiçbir zaman cezbetmemişti ve Margaret bütün o iyi özellikleriyle epey sıkıcı biriydi.** Leonard'ın Margaret'a bu kadar bağımlı olması -ve Virginia'nın da, çünkü Margaret'ın kibarlığı sayesinde Virginia'nın hastalığı sırasında Leonard ona sözle ifade edilemeyecek bir minnettarlık duymuştu- her bakımdan olumlu bir şey değildi.

Virginia, 25 Şubat'ta Margaret'a bu mektubu yazarken iyileştiğine inanıyordu ama bu geçici bir aradan başka bir şey değildi. Bundan sonra gelen ve ikisi de tuhaflık derecesinde yüzeysel olan iki mektup Leonard'a yazdırılmış ve Leonard bunların sonuna Vir-

---

* Romalıların doğum tanrıçası; Kral Numa'nın danışmanı olan kadın; mec. büyük bir adama yol gösteren kadın. (ç.n.)

** Leonard, Margaret Llewelyn Davies'i İşbirliği Hareketi'nin kurucusu Robert Owen ile mukayese eder (*Beginning Again*, s. 104/5) ve burada Leslie Stephen'ın bu konudaki tasvirini nakleder: "Çok iyi kalpli olan o katlanılmaz sıkıcı insanlardan biri" – ama Leonard "katlanılmaz" kelimesini çıkarmıştır.

ginia'nın biraz daha iyi olduğunu düşündüğünü bildiren notlar ilave etmişti; ama aslında Virginia hızla kötüleşiyordu. Bunalıma girdiği, hareketsizleştiği ve bazen şiddetle de olsa çoğunlukla sessizce intiharı düşündüğü deliliğinin ilk safhasından epey farklıydı. Şimdi Virginia, konuşkan bir mani haline girmişti ve giderek daha çılgınca, anlamsız şeyler söylüyor ve hiç durmadan konuşuyordu, ta ki en sonunda iyice saçma şeyler söylemeye başlayıp komaya girene kadar. Doktorlarla hastabakıcılar çağrıldı. Woolf'ların kaldıkları pansiyonda sonsuza dek kalamayacakları açıktı. Mrs. le Grys iyi bir kadındı ama sayıklayan bir deliye ve onun bakıcılarına hizmet etmesi pek beklenemezdi. Hogarth House'ın kiralanması için gerekli görüşmeler tamamlanmıştı ve 25 Mart'ta, yani *The Voyage Out*'ın yayımlanmasından önceki gün Virginia bir bakımevine gönderildi. O bir hafta burada kalırken, Leonard da eşyalarını yeni eve taşıdı ve Virginia da sonra dört akıl hastanesi hastabakıcısının gözetimine verildi. Hogarth House'da hayat iyi günlerle kötü günlerin, çileden çıkaran yemek saatleri ve uykusuz gecelerin o çok tanıdık ve kasvetli silsilesiyle başladı; ama bu sefer çok daha üzücü belirtiler vardı çünkü artık Virginia şiddet gösteriyor ve bağırıyordu, sonunda deliliği bizzat Leonard'a karşı şiddetli bir düşmanlıkla doruğa ulaştı. 20 Mayıs'ta Leonard'ın günlüğüne şöyle yazılmıştır: "Bütün gün heyecanlı ve aşırı duyarlı ama dün kadar kötü değil. Marg. çaya geldi. Hastabakıcı Missenden geldi. V.'yı görmedim." Neredeyse iki ay boyunca Leonard onu çok az gördü. Vanessa, Roger Fry'a şöyle diyordu.

> Dün Woolf'u gördüm. Çok üzgündü. Anlaşıldığı kadarıyla Virginia'nın durumu inişli çıkışlı. Bazen gayet makul, bazen de çok şiddet dolu ve zorlu oluyor. Leonard yapılacak tek şeyin, bir akıl hastanesine değil, ki Leonard bunun onun üzerinde korkunç bir etkisi olacağını düşünüyor, bir bakımevine girebilecek kadar iyileşebilmesi ümidiyle mümkün olduğunca tahammül göstermek olduğunu düşünüyor. Asıl sorun hastabakıcıların buna katlanıp katlanamayacağı. Woolf da öyle bir hale gelmiş ki artık olanları fazla umursamıyor; bu da çok korkutucu ve insan fazla bir şey söyleyemiyor.

Virginia çok ama çok yavaş bir şekilde iyileşmeye başladı. Yani artık şiddet ve heyecan dolu anlar giderek azalıyordu. Daha kolay anlaşılır ve makul bir hale geldi. Ama anlaşıldığı kadarıyla bu ikinci hastalık nöbetini hiçbir zaman gerçekten atlatamayacaktı; bu nöbet onda iyileşmez gibi görünen bir yara açmıştı. Nisan ayında Jean Thomas'ın Violet Dickinson'a söylediği kadarıyla, Virginia'nın aklı "oyunun sonuna gelmiş"ti ve bozulan sadece aklı değil, bütün kişiliğiydi. Haziran ayının sonunda Vanessa şöyle yazıyordu:

> Ka, Virginia'yı görmeye geldi; onun gerçekten yavaş yavaş iyileştiğini düşünüyor ama Virginia'nın çok kavgacı bir kişilik kazanmış olması çok üzücü. Leonard ile hiç görüşmüyor, bütün erkeklere düşman oldu. Herkese aklına gelen en kötü ve sert sözleri söylüyor; bunlar da çok akıllı olduğundan hep incitiyor. Ama bana göre en kötü şey, Frances Cornford'un yeni şiirlerinden oluşan küçük bir kitaptı; yeni çıkan bu kitaba Virginia incitici alaylar ve açıklamalarla notlar düşmüştü. Bu yazdıkları daha çok terbiyesiz bir okul çocuğunun nüktelerini andırıyor, komik bile değil. Son zamanlarda onun eski mektuplarını çok okuyorum ve bunlar gerçekten korkunç. İlk yazdıkları muhteşem, romanından bile daha iyi – belki sana daha önce bunlardan bahsetmişimdir. Geçen bir-iki yılda yazılan sonrakiler ise eskileriyle kıyaslanamayacak kadar yavan – sanki Virginia zihnini tüketmiş gibi.

Yani 1915 yazında Virginia'nın, delilikten tam anlamıyla kurtulmuş gibi görünse de kolaylıkla yeniden delirebileceği açıktı ve her atak öncekinden daha kötü görünüyordu. Bir durup bir başlayan iki yıllık delilikten sonra aklı ve kişiliği artık kalıcı olarak bundan etkilenmiş gibiydi.

İKİNCİ BÖLÜM
1915-1918

The Voyage Out, Mart 1915'te yayımlandığı zaman Virginia, arkadaşları ve genel olarak basın tarafından içtenlikle tebrik edildi. E.M. Forster (Virginia için görüşü ondan daha değerli olan hiç kimse yoktu) kitapla ilgili eleştiri yazısını *Daily News*'da yayımladı.

"İşte en sonunda, farklı bir yoldan da olsa, *Uğultulu Tepeler* kadar bütünlüğe sahip bir kitap."

Başka eleştirmenler de onun kadar coşkuluydu. Bazıları "deha" kelimesini kullanıyordu.

> (*Observer*'ın eleştirmeni yazıyor) Bu, düşünmeden kullanılacak bir kelime değil ama bu kitaptaki zekâyı renklendiren yetenekten daha büyük bir şey var. Daima beklenen değil, gerçeği söylemeye çalışması, mizahı ve ironi anlayışı, bazen duygularındaki dokunaklılık,

müthiş özgünlüğü – insan hiçbir kitapta eleştirme melekesini yitirmek istemiyor ve bunun alanı kişisel ve öznel bir konu olabilir – ama bu kitap, eleştirmen için sıradan romanlar arasında, güzel gri kazların arasındaki yabani bir kuğu gibi; ve yazarının adı da yepyeni ve hiç duyulmamış.

1915 yazında Virginia'nın bu yazılanları tam olarak ne zaman okuduğunu bilmiyorum, ama okuduğu zaman bunlar ona herhalde büyük bir keyif ve daha da önemlisi rahatlık vermiştir.

Aralık 1914'te Virginia, Molly MacCarthy'ye, bir cümlenin "başka birini aşağı yukarı takip ettiği"ni görmenin, kitabının "ne kadar uzun ve sönük olursa olsun" bazen korktuğu gibi saçma sapan sözlerden ibaret olmadığını görmenin kendisini rahatlattığını söylemişti. Ben bu tevazunun tamamen tevazu olduğunu zannetmiyorum. Virginia'nın romanları kendi şahsi hayallerine çok yakındı; Virginia bunların dış dünyaya delice görünebileceğinin ya da daha da kötüsü gerçekten delice olduklarının her zaman farkındaydı. Dünyanın onunla acımasızca alay edeceğinden duyduğu korkuya daha derindeki başka bir korku daha karışıyordu: sanatının ve dolayısıyla kendisinin bir yalan, hiç kimse için bir değeri olmayan bir geri zekâlının hayalleri olduğu korkusu.* Bundan dolayı Virginia'ya göre olumlu bir değerlendirme övgüden daha değerliydi; bu bir anlamda akıl sağlığının tasdikiydi. Virginia'nın eleştiriye hassas oluşunu -hastalıklı olduğu düşünülebilecek ve bir bakıma gerçekten de hastalıklı olan bir hassasiyet- değerlendirirken unutmamamız gereken bir nokta da bu hassasiyetin bir hastalık durumundan kaynaklandığıdır. Daha güçlü bir varlık tarafından kendisine kolayca direnilebilecek olan eleştirel hücum ve darbeler, Virginia'da hiçbir zaman tamamen iyileşmemişti ve her zaman kolay acıyan yaraları yeniden açabiliyordu.

Virginia'nın 1915'te sağlığını yavaş yavaş yeniden kazanmasın-

* "Düşün ki insan bir gün uyanıyor ve kendisinin bir yalandan ibaret olduğunu fark ediyor? Bu, benim deliliğimin dehşet verici tarafıydı." *AWD (Berg)*, 16 Mayıs 1927.

da, ilk romanına yapılan olumlu değerlendirmelerin yardımcı olduğuna inanıyorum. Ama bu çok yavaş ve güvenilmez bir iyileşmeydi; Virginia'da uzun ve usandırıcı bir hareketsizlik düzeni ve Leonard'da da sonsuz bir sabır olmasaydı böyle bir şey mümkün olamazdı. Leonard o kadar başarılı olmuştu ki ağustos ayında artık Virginia'nın sağlığıyla ilgili günü gününe kayıt tutma ihtiyacını hissetmemeye başladı. O ay Virginia'yı arabayla veya hasta koltuğunda gezdirmeye başladı; Virginia bir-iki arkadaşıyla görüşüyordu ve daha çok okuyup biraz yazmasına izin verilmeye başlıyordu; 31 Ağustos tarihinde Margaret Llewelyn Davies'e gönderilen bir kartpostal onun eski üslubuna çok yakındır:

> Mektubun bana hâlâ keyif veriyor. Ara ara Madame T ile yakınlaşmak için onu elime alıyorum. (Muhtemelen Margaret *The Voyage Out* hakkında bir iltifatta bulunmuştu). Ama sevgili Margaret'ım, *benim* roman yazmamın amacı ne? Her şey senin parmaklarının ucunda ve benim etkimi uzakta tutan sıkıntı değil, imrenme olacaktır. Forster'ı gördüm; kendisi bir fare kadar utangaçtır ama deliğinden çıktığı zaman çok büyüleyici oluyor. Vaktini yaşlı hanımları nehirde kayıkla gezdirerek geçiriyor ve romanına devam edemiyor. Ayrıca Ray Strachey'yi de gördüm ama Tanrım, o bende hafif bir sonbahar sisi hissini uyandırıyor; çok etkili biri ve benim bir budala olduğumu düşünüyor.

Eylül ayında Virginia hâlâ bir hastabakıcıyla da olsa Asham'a taşınacak kadar iyiydi; burada çok sessiz bir hayat sürüyordu. çok az misafirleri vardı -Vanessa, Waterlow'lar, kuzeni Fredegond ile kocası Gerald Shove-* ve bu düzenli hayat o kadar faydalı oldu ki ekim ayının ortasında Lytton'a şöyle yazıyordu: "Sanırım artık yeniden mektuplaşmaya başlamamızın vakti geldi... Artık gerçekten çok iyiyim ve 76 kiloyum! – bugüne kadarki en fazla ağırlı-

* Cambridge'li bir ekonomist ve barış yanlısı olan Gerald Shove, 1915'te Fredegond Maitland'le evlendi; Fredegond, kızlık soyadı Fisher olan Florence'ın yani Virginia'nın ilk kuzeninin ve Cambridge'li bir tarihçi olan, aynı zamanda da Leslie Stephen'ın biyografisini yazan F.W. Maitland'in kızıydı.

ğımdan 19 kilo fazla ve sonuç olarak yokuş yukarı zar zor çıkıyorum."

4 Kasım'da Woolf'lar, Hogarth House'a geri döndü ve birkaç gün sonra son hastabakıcı da yanlarından ayrıldı. Artık, çok dikkatli bir şekilde yeniden normal bir hayat sürmeye başladılar. Genelde Richmond'da kalıyorlardı ama Asham'ı da bırakmadılar ve genellikle Noel ve Paskalya'da, mayıs ayında muhtemelen bir-iki haftalığına ve her zaman temmuz sonundan ekime kadar süren uzun yaz tatilleri için buraya gidiyorlardı. Burada savaş yıllarından ve yayıncılığın tatillerini sınırlamadığı bir zamandan bahsediyorum.

Hogarth House'da, 1915 ve 1916 yıllarında, Virginia Londra'dan epey kopuk yaşamıştır; Bloomsbury diyemiyoruz çünkü o zamanlar Bloomsbury'nin var olduğunu söylemek pek mümkün değil. "Sabah sisi gibi yok olup gitti," diye yazıyordu Virginia, Ka Cox'a. Bu grup yeniden canlansa da bir araya gelişi savaşın çıkışından kaynaklanıyordu. 1915 yılı savaşın sonunu getirmedi ve kanlı geçti (Rupert Brooke o yıl öldü) ve bundan dolayı, *jeu de massacre*'ı [katliam oyunu] devam ettirmek için yeni askerlerin bulunması gerekiyordu. Ocak 1916'da mecburi askerlik yasası ilan edildi. Virginia'nın nerdeyse bütün arkadaşları bu yasadan öyle veya böyle etkilendi; bunların çoğu vicdani sebeplerden ötürü savaşa karşı çıkıyordu, hepsi de vatan cephesindeki şovenizmle histeriye tepki gösteriyordu ve birçoğu, inanmadıkları bir dava uğrunda savaşmak ya da mahkemenin karşısına çıkmak seçenekleriyle karşı karşıya kaldı; mahkeme onların samimiyetine hükmederse onları silah ve teçhizat işleri yapmaya veya hapishaneye ya da orduya gönderiyordu; ama burada her zaman askeri mahkeme karşısına çıkarak kurşuna dizilme ihtimalleri vardı. Bu müşterek tehlike karşısında Bloomsbury yeniden bir araya geldi.

Leonard, savaşa karşı olmadığına karar verdi; bu sebeple doğrudan askerliğe çağrılma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu, şüphesiz Virginia için kesin olarak iyileşmeye dair bütün umutların sona ermesi anlamına geliyordu. Leonard'ın elleri titriyordu; bu yüzden rahatça çay dolduramıyor ya da bazen imza bile atamıyordu. Le-

onard'ın bu rahatsızlık ve Virginia'nın rahatsızlığı hakkında kendisine danıştığı Dr. Maurice Wright,* herhalde iki hastasının sağlığının da Leonard'ın evde kalabilmesine bağlı olduğunu gayet iyi biliyordu. Leonard'a tıbbi heyetten, askerlikten muafiyetini sağlayan bir rapor verdi.

Lytton'ın aşikâr zayıflığı ordu tarafından fiilen takip edilmesini imkânsız kılıyordu ve Lytton, mahkemeyi hâkimlerle dalga geçecek bir kürsü olarak kullandı. Görüşleri arkadaşlarının görüşlerinden daha süratli bir şekilde pekişen Clive,** bürokrasi ağından çok zorluk çekmeden kurtuldu; ziraat işi yapmayı kabul ederek Philip Morrell'in Garsington'daki çiftliğinde iş buldu. Savaşa açıkça karşı çıkan çok az milletvekilinden biri olan Philip Morrell, tahmin edilebileceği gibi arazisine çok kazanç getirmeyecek olan epey sayıda barış yanlısını çiftlik işçisi olarak işe almıştı.

Savaşın başladığı sıralarda Karin Costelloe ile evlenmiş olan Adrian (Virginia ile Vanessa, onun kardeşlerine layık bir eş olduğunu düşünmüyordu), Bloomsbury'nin barış yanlılarından davasına en şiddetle inanan ve en faal olanıydı ve mahkemelerde savaş aleyhtarlarını savunuyordu. Durumu en belirsiz olan kişi Maynard Keynes'ti; Hazine'de büyük bir sorumluluk gerektiren ve mahkemele-

---

* Leonard (*Beginning Again*, s. 178) kendisine raporu verenin Dr. Maurice Wright olduğunu söylemesine rağmen, Virginia 14 Mayıs 1916'da Vanessa'ya şöyle yazmıştır: "Leonard, Craig'e gitti; o da ona hem onun hem benim hesabımıza çürük raporu vereceğini söyledi. Craig çok etkili bir mektup yazarak L.'nin ciddi bir sinir hastalığı olduğunu, sürekli titremeden mustarip olduğunu ve orduya katıldığı takdirde büyük ihtimalle sinir krizi geçireceğini söyledi. Ayrıca benim durumumun da çok nazik olduğunu ve onu askere alırlarsa çok büyük ihtimalle benim de kötü bir sinir krizi yaşayacağımı söylemişti."

** *Peace at Once* (Derhal Barış) -Clive'ın müzakereli bir anlaşmanın gerekliliğini savunduğu bir broşür- 1915 baharında National Labour Press tarafından yayınlanmıştı. 1915 yazında bu broşür, Londra Belediye Başkanı'nın emriyle imha edildi (bkz. Clive Bell, *Warmongers,* Peace Pledge Union tarafından yayınlanmıştır [1938], s. 1).

rin erişemeyeceği bir mevkideydi; gönlü barış taraftarlarından yanayken, uğraşları savaşa yönelikti.

Virginia'nın en büyük endişesi tabii ki Leonard'dı. Ama düşündüğü başka şeyler de vardı. Delirdiği dönemde Bell ailesinin durumunda bir değişiklik olmuştu. Clive, Gordon Square 46 numarada ve Garsington'da kendi hayatını yaşıyor, Vanessa ise Duncan Grant'le birlikte yaşıyordu ve yerel mahkeme Duncan Grant'in askerlikten muafiyetini reddedince, Vanessa yardım için Virginia'ya müracaat etti. Bu kararın bozulmasını sağlamak için verdiği uğraşlarda Vanessa kız kardeşinden gayri ahlaki nüfuz kullanmasını istemekten çekinmemişti. Virginia'nın belki Lady Robert Cecil'i Duncan namına Lord Salisbury ile konuşmaya ikna edebileceğini ve onun da mahkeme kararını etkileyebileceğini ümit ediyordu. Virginia -Vanessa'yı bu kadar derinden etkileyen hiçbir şeye karşı duyarsız kalamazdı- bu konuyla ilgili bir şey yapmayı reddedemezdi. *Gerçekten de* Lady Robert'a müracaat edildi ve Lady Robert *gerçekten* eniştesine yazdı, ama eniştesi konuya müdahale edemedi ve bu mesele çözülemedi.

Bu entrikanın başarısızlığa uğramasından kısa bir süre sonra, Temmuz 1916'da, Leonard ile Virginia; o sırada Suffolk'taki Wissett'te bir çiftliği idare etmeye girişen Duncan, David Garnett ve Vanessa'nın yanında kalmaya gittiler. Virginia açısından bu ziyaret önemliydi çünkü bu, sonraki romanını etkiledi.

Virginia yine yazmaya başlamıştı ama anlaşıldığı kadarıyla yazma işi çok ciddi kısıtlamalar altında idi. Wissett'e yaptığı ziyaretten sonra Lytton'a şöyle söylemişti:

> Çalışmalarım çok küçük sonuçlar veriyor ve bu şekilde bir kitabı bitirmek konusunda umutsuzluğa düşmeye başlıyordum – bir cümle yazıyorum – saat vuruyor – Leonard elinde bir bardak sütle çıkageliyor. Ama sanırım bunun çok önemi yok. Wissett sanki insanın bütün heveslerini uyutuyor – sence de hayatın sırrını keşfetmemişler mi? Ben bunun son derece ahenkli olduğunu düşündüm.

Bu ifade büyük ihtimalle Virginia'ya her sabah bir veya iki saat

süre tanındığı şeklinde yorumlanabilir. Ne olursa olsun zihni yeniden faal hale geçmişti ve Wissett'tan evine dönünce Vanessa'ya şöyle yazdı:

> Hayatın çok ilgimi çekiyor ve bu konuda bir roman daha yazmayı düşünüyorum. Seninle birlikte kalmak öldürücü – insana o kadar çok yeni fikir veriyorsun ki.

Ve Vanessa'nın verdiği bu yeni fikirler gelişerek *Gece ve Gündüz*'e dönüşecekti.

Virginia'nın Cecil ailesiyle ilgili diplomatik girişimi başarısızlığa uğramasına rağmen, Duncan Grant'e ve onun gibi güç durumda olan David Garnett'a tam zamanlı zirai işe başlamaları şartıyla askerlikten muafiyet tanındı. Çeşitli sebeplerden ötürü en iyi yol Suffolk'tan ayrılmak gibi görünüyordu ve onlar da gayet doğal olarak Sussex'i düşündüler. Virginia daha mayıs ayında Vanessa'ya şöyle yazmıştı:

> Keşke Wissett'ı bırakıp Charleston'a gelseniz. Leonard...buranın çok güzel bir ev olduğunu söylüyor ve burayı tutmanızı şiddetle tavsiye ediyor...Firle'den bir mil kadar uzakta...Downs'ın aşağısında. Büyüleyici bir bahçesi, bir havuzu, meyve ağaçları ve sebzeleri var; hepsi şu anda yabani ama sen burayı çok güzel bir hale getirebilirsin. Ev çok güzel ve odaları geniş... Bir tuvaleti ve bir banyosu var ama banyoda sadece soğuk bulunuyor... Çok cazip bir yer gibi görünüyor ve bize dört mil mesafede, yani seni rahatsız etmeyiz.

Bu isteği gerçekleşmedi. Ama temmuz ayında, Vanessa'nın ailesinin geleceği meselesi daha acil bir şekilde yeniden gündeme gelince, Virginia Vanessa'nın namına faal bir şekilde araştırma yapmaya girişti. Eylül ayında Vanessa, Sussex'e bizzat gelerek konuyu çözüme bağladı, Charleston'ı kiraladı, yakındaki bir çiftlikte Duncan ve David Garnett'a iş buldu ve ekim ayında taşındılar. Bu, çok uygun bir düzen gibi görünüyordu ve kız kardeşlerin artık birbirlerini daha sık görebilecekleri anlamına geliyordu. İstenilen böyle bir şeydiyse, o halde bu düzenin uygunluğu meydandaydı. Ama bu

gerçekten istenir bir durum muydu? Belli ki Vanessa öyle olduğunu düşünüyordu, yoksa en başta Virginia'ya müracaat etmezdi; Virginia ise sayısız mektubunda Vanessa'dan ısrarla Suffolk'u bırakıp Sussex'e gelmesini istemişti. Buna rağmen burada hâlâ şüpheli bir durum mevcuttur.

> Sanırım Woolf'larda hepimize karşı hastalıklı bir korku var [diye yazıyordu Vanessa, Lytton'a] – sebebini bilemiyorum. Sanki bizim havayı kirleterek, Virginia'nın hayatına berbat eğlenceler getireceğimizi düşünüyorlar. Keşke ne kadar sessiz bir hayat yaşadığımızı görebilselerdi! Elbette tepeler hepimize yetecek kadar geniş ve Woolf orada olduğu müddetçe Asheham'a sürekli girip çıkacağımızdan korkmalarına hiç gerek yok – tabii onlar orada yokken, burası yedek oda olarak faydalı olabilir.

Leonard Lytton'a, Vanessa'nın yakınlarında bulunmasında itiraz etmesinin, Virginia'nın her pazar Vanessa'yı görmek için oraya yürümek, yani dört mil gidip dört mil gelmek konusunda ısrar edeceğinden ve bunun sağlığına verebileceği zarardan kaynaklandığını açıklamıştı. Ancak Leonard böyle söylese de, Lytton'a göre "arka planda bir kirlenme teorisi" vardı.

Lytton belki de muziplik yapıyordu ama bir yere kadar haklı da olabilir. Duncan ile Vanessa tek komşuları olsa, Virginia ile Leonard'ın buna hiçbir itirazı olmazdı; ama tek başlarına gelmiyorlardı. Çocukları ve David Garnett'ı da getiriyorlardı.

David Garnett'ın Asham'a ilk gelişi, hafifletilmiş bir ifadeyle söylersek, uygunsuzdu. Kendisi ile Duncan'ı işe alacak olan çiftlik sahibiyle görüşmek için Sussex'e geldiği zaman, yanında resim öğrencisi iki genç kadını, yani Barbara Hiles ile Dora Carrington'u da getirmişti. Asham yakınlarında bir yerde aniden akşam karanlığı bastırdı ve Woolf'lar o sırada evde olmadığından üç kişilik bu grup eve zorla girerek geceyi burada geçirdi. Sabah erkenden gittikleri görülmüştü ve bu hırsızlık macerası, David Garnett'ın açıklamasından ya da Vanessa'dan kendisi için uydurmasını istediği açıklamanın dinlenmesinden önce Woolf'lara bildirildi.

Arkadaşlarının, hatta tanıdık sayılmaları bile zor olan bunlar gibi davetsiz misafirlerin evlerine zorla girmesini önemsemeyecek insanlar vardır, ama bu iş Woolf'ların hoşuna gitmemişti. Virginia'nın canı sıkılmıştı. Garnett'ın, bizzat Vanessa'nın da söylediği gibi ikiyüzlüce olan açıklaması ve Virginia'nın yatağının başucunda tuttuğu Oxford şiir kitabını da almış olması durumu daha da kötüleştirdi.*

Vanessa'nın yanında getirmeyi düşündüğü komşular bunlar mıydı yani? "Kısa saçlılar," "Bloomsbury Bunnies,"** yarı entelektüel yeraltı dünyası mı? Virginia, "(Sen hariç) komşumuz olmasını çok istediğimiz söylenemez," diyordu. Charleston da ciddiyetten uzak, tasasız, ahlaka karşı duyarsız, anti-sosyal ve gürültücü Slade öğrencileriyle dolu başka bir Garsington mu olacaktı?

Vanessa, bu koşullar altında Leonard ile Virginia'nın haklı sebepleri olduğunu muhtemelen kabul ediyordu. Virginia, böyle insanlar tarafından rahatsız edilmeye gelecek durumda değildi ve Leonard da her hâlükarda onları görmeyi pek istemiyordu. Aslında bu

---

* "Carrington'dan, Asheham hadisesi hakkındaki her şeyi öğrenmek isteyen Virginia'yla akşam yemeği yenmesi istendi! Sanırım Virginia onun ağzından olayın bütün ayrıntılarını alacak ve böylece Bunny'nin mektubu açığa çıkacak. Carrington'un Mrs. Woolf karşısında duramayacağına inanıyorum çünkü o bir şeyi öğrenmek istedi mi bu konuda ne kadar yetenekli olduğunu herkes bilir. Ben yine de Carrington'a Bunny'nin açıklamasına uygun konuşmasını söyledim; bu açıklama mektupta doğru olsa da mealen kesinlikle öyle değil." VB/DG, [?17 Ekim 1916]. Ayrıca bkz. Carrington, *Letters,* s. 45: "...Dün akşam Virginia'ya gittim. Ne imtihandı!!! Ama ben çok sağlam durdum ve her şeyi inkâr ettim. Hatta Bunny'nin bir kitap aldığını bile, ama tabii ki bu doğruydu. Ama Virginia bana Bunny'nin bir kitap alıp almadığını sorunca bunu inkâr ettim. Bu yüzden sen de, kitabı bir hafta önce kendin aldığını söyleyip ona geri *vermelisin.* Geceyi Firle'de geçirip geçirmediğimizi sordu. Ben de Bunny'nin hikâyesini destekleyerek evet dedim. Onun gerçekten büyüleyici ve aynı zamanda da yaman bir kurt olduğunu düşündüm." Carrington'dan VB'ye, tarihsiz [? Ekim 1916]; ayrıca bkz. VW/ VB, [24 Ekim 1916].

** (Bunnies= Bunny'ler) Bunny, argoda eşcinsel anlamına gelir. Aynı zamanda David Garnett'e takılan isimdir. (ç.n.)

tehlike kuruntuydu; David Garnett gelecekte rahatsızlık vermemek konusunda çok tedbirli davranacaktı ve en sonunda Barbara Hiles'ı kendilerine misafir olmaya teşvik edenler bizzat Woolf'lar oldu. Ama Vanessa'nın anlayamadığı ve hakikaten gerçek payı olan başka bir itiraz sebebi daha vardı; Vanessa'nın çocuklarının ve dadılarının ziyaretlerine Virginia'nın karşı koyması, Leonard'ın da içerlememesi mümkün değildi ve bu ziyaretler birkaç yıl boyunca Asham'ın sükûneti karşısındaki gerçek bir tehlike olacaktı.

Leonard'a nankör aile canavarı rolü biçilmişti. Leonard, Virginia'nın çok misafir kabul etmemesini sağlamak, onu yorucu gezilerden alıkoymak, evden bir yere gittiğinde erken dönmesini ya da bir misafir kabul ettiği zaman misafirin çok uzun kalmamasını temin etmek zorundaydı. Virginia'nın hâlâ ağır bir nekahet döneminde olduğu 1916 yılında Leonard hiçbir riske giremez ve hiçbir tedbiri ihmal edemezdi. Bu da onun herkesin gözünde fazla titiz ve gerçekten de huysuz biri olmasına sebep oldu. Genelde Virginia'nın bir rahatsızlığı olduğuna inanmak zordu – gerek misafir için, gerekse Virginia'nın kendisi için. Fakat misafirlerle geçen birkaç gün, bir-iki parti ya da Londra'ya yapılan bir gezi, baş ağrılarını ve uykusuz geceleri geri getirebiliyor ve bunlar ancak istirahat ve münzevilikle geçen uzun dönemlerle tedavi edilebiliyordu.

Ama dahası vardı; Virginia'nın sağlığı yerinde olsa bile Leonard, Ottoline'ın muhitinin genç üyelerine kıyasla daha evine bağlı ve daha oturaklı biriydi. Mizacı daha ciddi, alışkanlıkları daha ölçülüydü ve Charleston'ın sakinleri ile Leonard arasında, ilk grubun aptallık noktasına varan uçarılıklara karşı daha müsamahakâr olması bakımından da bir fark vardı. Leonard, baldızının "yaşam tarzı"nı kınamıyordu ama bunu biraz zavallı ve değersiz bir viranelik olarak görüyordu. Leonard'ın tavrında zannederim kolay hissedilemeyecek bir onaylamama vardı ve bir açıdan -ama tam olarak değil- Virginia da onun bu görüşüne ortaktı.

Virginia, gayet rahat bir şekilde bisikletle Charleston'a gidip dönebileceğine inanıyordu; Vanessa'ya gitmesinin ona hiçbir zararı olmayacağından, hatta iyi geleceğinden emindi ve hatta annele-

rinin izniyle yeğenlerini dahi kabul edebilirdi – en fazla bir öğleden sonra; eğer ziyaretlerini kesip çocukları ertelediyse bu (en azından Vanessa'ya böyle yazıyordu) kendisi makul bir sosyal hayat yaşarken mantıksız "haller"e giren bir kocaya itaat ettiği içindi. Aslında Virginia bu konularda oldukça tutarsızdı; (Leonard'a göre) yaramazlığı seviyor, buna rağmen Leonard'ın görüşlerine de saygı gösteriyordu. Bütün ciddi meselelerde müttefiklerdi; hatta küçük şeylerde bile Virginia düşününce onun haklı olduğunu kabul ediyordu.

Bunlar beni 1916 yılının biraz ötesine götürdü, çünkü aslında Vanessa o yılın ekim ayına kadar (David Garnett'ın Asham'da kırdığı potlardan sonra) Charleston'a taşınmadı; öbür taraftan, bundan sonraki sosyal muameleler daha çok 1917 ve 1918 yıllarına aittir. Aslında 1916 yılının sonbahar ve kış ayları sessiz ve hadisesiz geçti; Leonard ile Virginia Hogarth House'da neredeyse bütün hayatları boyunca bağlı kaldıkları bir yaşam tarzı geliştirdiler. Sabahları yazıyor, öğleden sonraları yürüyüşlere çıkıyor, akşam okuyorlardı; haftada bir-iki kez siyasi işler ya da yayınevleriyle ilgili işlerden dolayı Leonard Londra'ya gidiyor; haftada bir-iki kez de Virginia onunla birlikte giderek kütüphanelere, dükkânlara, konserlere ya da arkadaşlara uğruyordu. Çay saatinde yine buluşup dışarıda yemek yiyor ya da birlikte eve gidiyorlardı. Arkadaşları çay veya akşam yemeği için ve çoğu zaman da gece kalmak üzere Richmond'a geliyordu. Pazar günleri öğleden sonra yaptıkları yürüyüşler büyük ihtimalle çok daha büyük bir geziye dönüşüyor ve otobüse ya da trene atlayıp daha uzaklara gidiyorlardı – böyle bir yürüyüş pekâlâ da Leonard'ın ailesine yapılan bir ziyaretle sonuçlanabiliyordu.

Sonbaharda Virginia, Kadın İşbirliği Derneği'nin Richmond Şubesi'nin faal bir üyesi oldu ve ayda bir kez kendi evinde düzenlenen ve konuşmacıyı kendisi bulmaktan sorumlu olduğu toplantılara başkanlık etmeye başladı.

Virginia bu görevi sonraki dört yıl boyunca sürdürdü ve bundan sonra da gayet memnun bir şekilde bu görevden çekildi. O dö-

nemde Leonard'ı ve pek çok arkadaşını konuşmaya ikna etmiştir ("son üç ayda zekâ ve büyüleyicilikten başka bir şey görmedik – Morgan Forster Hindistan konusunda, Bob Trevelyan Çin konusunda, Mary Sheepshanks Peru konusunda"). Dernek üyeleri farklı konuları seviyordu ama bazen konuşma konusu onlara çok ağır geliyordu. 23 Ocak 1917'de Sivil Özgürlükler Konseyi'nden Mrs. Bessie Ward konuşmacıydı. Mrs. Ward mecburi askerlik ve özellikle de kadınların askere alınması ihtimali üzerine konuştu. Dinleyiciler arasında iki sessiz genç kızın olduğunu fark eden Mrs. Ward "ahlaki" konulara değineceğini söyleyerek devam edip edemeyeceğini sordu. Kimseden bir itiraz gelmeyince zührevi hastalık tehlikelerini, genç askerlerin taşıdığı enfeksiyon riskini ayrıntılarıyla anlatmaya başladı. Konuşma bittiğinde kimseden çıt çıkmadı ve Virginia Mrs. Ward'a teşekkür etti. İki hanım oradan derhal ayrıldı, çok şişman olan bir kadın oturup ağladı; faal ve değerli bir üye olan ve öfkesini dile getiren Mrs. Langston dışında herkes dağıldı. Mrs. Langston'un dediğine göre, ancak çocuğu olmayan bir kadın böyle bir konuşma yapabilirdi "çünkü bizler anne olarak oğullarımızın nelere maruz kaldığını unutmaya çalışıyoruz." Sonra da gözyaşlarına boğuldu.

Virginia durumdan hiç de pişman değildi. Bütün meseleyi Margaret Llewelyn Davies'e yazdığı bir mektupta anlatıyor ve daha önce hiç böyle saçma bir şey duymadığını söylüyordu; öbür taraftan zavallı Mrs. Ward böyle şeylere çok alışkındı – bölgede gezerek gittiği her yerde gözyaşı ve öfkeye sebebiyet veriyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Margaret, kadınların oğulları için duyduğu endişenin gayet doğal olduğunu söyleyerek cevap vermiş ve Virginia yazdığı ikinci bir mektupta bunu kabul etmişti ama yine de çalışan kadınların kendilerini çok yakından ilgilendirebilecek bir konuda cahil kalmayı tercih etmelerini şaşırtıcı buluyordu. Aşçısı Nelly Boxall, büyük bir sarsıntıya uğradığını itiraf ederek, kadınların böyle şeyleri bilmelerinin doğru olduğunu kabul etti. Ve aslında zamanla diğer üyeler de bunu kabul ederek Virginia'ya böyle söylediler; hatta Cinsel Eğitim konulu bir konuşma bile talep

ettiler – bu konuşma Virginia'ya göre genel olarak onlara çok faydalı olmuştu.*

Virginia'nın yeni ve önemli bir arkadaş edinmesi, Mrs. Ward'un konuşmasından çok uzun zaman önce gerçekleşmiş olamaz. Virginia'nın Katherine Mansfield'le tanışmak isteyebileceğini düşünen Lytton olmuştu – "...kesinlikle ilginç bir yaratık olduğunu düşündüm – çok eğlendirici ve oldukça gizemli. *The Voyage Out*'tan büyük bir coşkuyla bahsediyordu ve başka herkesten çok seninle tanışmak istediğini söyledi. Ben de bunun mümkün olabileceğini söyledim. Düşüncesizce mi davranmışım?" Söz konusu hanımın Cornwall'da olduğu söyleniyordu. Eylül ayı sonunda iki hafta St. Ives yakınlarında kalacak olan Virginia, "eğer bir kayanın üzerinde ya da denizde senin tarifine uygun birini görürsem yanına gideceğim," diyordu. Öyle olmadı ve muhtemelen tanışmaları o yıl daha sonraki bir tarihte Londra'da gerçekleşti.** Bu sırada Katherine Mansfield ile John Middleton Murry, Gower Sokağı 3 numarada, Maynard Keynes'ten kiralanan bir evde -Keynes'in kendisi Bell çiftinin Gordon Square 46 numaradaki evine taşınmıştı- Carrington

---

* "...Derneğe gittim, burası beni sağduyusu ve bu kadınlar için gerçek bir şeyi temsil edişiyle beni memnun etti. Ağırbaşlı edilgenliklerine rağmen derinlerde, gündelik hayatın ötesinde bir şeye dair gizli ve dile getiremedikleri bir arzu var. Subaylarla seçimlerin bütün o tantanasını bir tarafa bıraktılar çünkü inanıyorum ki bu bir bakıma öteki şeyi simgeliyor. Frengi konusunda konuşan kadına sövmekten vazgeçtiler ki sanırım bu onların yararına olacak bir şey. O zamandan bu yana, söylediklerine göre bu kadının sadece gerçeği söylediğini öğrenmişlerdi. Onlara Cinsel Eğitim konusunda konuşacak birini bulmamı istiyorlar, Mrs. Hiscoke bize bu dönemi kendi kızına anlatması için bir arkadaşını bulmak zorunda kaldığını ve cinsel konular tartışılırken kızının aynı odada bulunmasından hâlâ utandığını söyledi. Kızı 23 yaşında." *AWD (Berg)*, 18 Nisan 1918.

** Leonard Woolf (*Beginning Again*, s.203) Katherine Mansfield ve Middleton Murry'ye ilk kez Garsington'da rastladıklarını söyler, ancak Woolf'ların Garsington'a ilk ziyareti Kasım 1917'de gerçekleşmiştir. Bu kişilerden ilk kez Leonard'ın *Günlük*'ünün 12 Ocak 1917 tarihli kısmında bahsedilir: "Katherine Mansfield, Murry & S. Waterlow akşam yemeğine geldi."

ve Dorothy Brett'le birlikte yaşıyordu. Şubat 1917'de Virginia, Vanessa'ya şöyle yazıyordu: "Katherine Mansfield'le biraz yakınlaştık; onun nahoş fakat güçlü ve ahlaktan tamamen yoksun bir kişiliğe sahip olduğunu düşünüyorum."

Aralarında her zaman anlaşmazlık olacaktı ama bu anlaşmazlık hiçbir zaman nihai bir anlaşmazlık olmamıştır. Edebiyata olan bağlılıkları onları birleştirdiği ve yazar olarak aralarındaki rekabet onları birbirinden ayırdığı için ikisi de birbirine son derece cazip ve buna rağmen aşırı derecede rahatsız edici geliyordu; ya da en azından Virginia'nın böyle hissettiği kesindir. Virginia, Katherine'e hayrandı; aynı zamanda Katherine'in hayatının kendi duygusal kapasitesini aşan tarafı da onu büyülüyordu. Katherine, feleğin çemberinden geçmiş ve dünya tarafından incitilmişti; bütün kadınsı içgüdülerine tam bir serbestlik tanıyarak her türlü adamla beraber olmuştu; bir hayranlık, aynı zamanda da bir acıma hissi uyandırıyordu. İlgi çekici, savunmasız, yetenekli ve büyüleyiciydi. Ama aynı zamanda da bir sokak kadını gibi giyiniyor ve bir fahişe gibi davranıyordu. Ya da Virginia'ya bazen böyle geliyordu ve Virginia, aynı şekilde onun çok keskin gözlerle görülen çok kavrayışlı, bazen çok trajik ama buna rağmen bazıları çok ucuz ve apaçık olan hikâyelerine hayrandı. Sanırım Virginia'daki bu hayranlık ve aynı zamanda da düşmanlık duygusu Katherine'de de bir karşılık bulmuştu. Katherine muhtemelen Virginia'dan hem çok korkuyor hem de onunla çok eğleniyordu ve Virginia'ya sadece keyif değil acı da verebildiğini keşfetmekten memnun olmadığı söylenemezdi. Birbirleri hakkında büyük şüpheleri ve çekinceleri vardı; ama bir aradayken rahatlardı ve meslektaş olduklarını hissediyorlardı.

Virginia, Katherine'in hikâyelerinden birini basmak isteyecek kadar onun yetenekleri hakkında iyi şeyler düşünüyordu. Hatırlanacağı gibi 1915'te, Virginia'nın çöküntüye uğramasından önce Woolf'lar bir matbaa makinesi almayı düşünüyordu. Artık Virginia daha iyi olduğuna göre bu fikir yeniden gündeme geldi. Leonard'ın buradaki gayesi bir ölçüde tedaviyle ilgiliydi: Virginia'nın

bir el işiyle meşgul olması iyi olacaktı, ama elbette ikisi de yazardı ve kendi eserlerini, bir el matbaa makinesiyle küçük çapta da olsa basıp yayınlama fikri çok cazip bir fikirdi. Ekim 1916'da Virginia yine bir matbaa makinesi almaktan bahsetti ve Leonard'la birlikte matbaacılık konusunda ders alıp almamayı düşünmeye başladılar. Bu iş kolay değildi, çünkü Matbaacılık Okulları orta yaşlı amatörleri kabul etmiyordu ve en sonunda bu işi bir kitaptan öğrenmek zorunda kaldılar. Sonra bir güçlük daha ortaya çıktı; bir matbaa makinesi alacak kadar paraları yoktu.

Hogarth Press'in Leonard'ın Kalküta Piyangosu'nda kazandığı paralarla kurulduğu söylenmiş ve bu hikâye birden çok kez tekrar edilmiştir. Böyle bir sermaye bir iş kurmak için gayet sağlam bir temel gibi görünmektedir, ancak bu piyango, Leonard Virginia'yla evlenmeden çok önce kazanılmış ve aslında matbaa, 41 pound 15 şilin 3 penilik bir sermayeyle kurulmuştu – ve bu para kolay toplanmamıştı.

1912'de Virginia, Violet Dickinson'a beş parasız bir Yahudi ile evlendiğini söylerken, beş parasız tabirinin Violet'ın arkadaşlarının anlayacağı şekilde anlarsak, durumu mübalağa etmediğini söyleyebiliriz. Çünkü yılda 600 pound'dan daha az bir gelire sahip olacaklarını öngörmüşlerdi, ki bu yoksulluk gibi bir şeydi ve Sömürgeler Dairesi'nden yılda 260 pound kazanmakta olan Leonard, istifasının neticesinde çok daha az bir gelire kalmıştı. Annesi, kocası öldüğü zaman, kendisiyle dokuz çocuğuna bakmaya ve oğullarına iyi bir eğitim vermeye ancak yetecek kadar bir parayla kalmıştı. Çocuklar aldıkları eğitimden sonra kendi kendilerini geçindirmek zorundaydılar. Leonard, maaşı ve kuşkusuz piyangodan kazandığı parayla biraz para biriktirmeyi başarmış ve bu parayı borsa oyunlarıyla artırmıştı. Günlüğüne göre 1 Ocak 1912'de yaptığı 517 pound 15 şilin 2 penilik yatırım -burada kesin bir rakam veremeyeceğim- yılda 30 pound kadar bir kazanç getirecekti ki bu, 1912 yılının standartlarına göre bile zenginlik sayılmazdı. Leonard ile Virginia yazarak para kazanmayı ümit etmişti ama romanlarının 1916 yılındaki geliri yılda 25 pound'dan daha azdı ve Leonard, gazetecilikle bir şey-

ler kazanıyor olsa da, Virginia 1913 yılından beri pek bir şey kazanamıyordu ve hastalıkları da epey pahalıya mal olmuştu.

Bereket versin ki Virginia'nın kendi parası vardı. Ne kadar olduğunu bilmemiz kolay değil. Sir Leslie Stephen 1904'te ölüp de çocukları Gordon Square 46 numarada birlikte ev kurdukları zaman, para işlerinden sorumlu olan Vanessa'ya eski bir aile dostları gelirlerinin ne kadar olduğunu sormuştu.

> Yılda her birimiz için 300 pound kadar olduğunu düşündüğümü söyleyince gayet iyi olduğunu söyledi – 200 pound çok az olurdu ama hepimizin paylaşacağı 1200 pound ile endişelenmemize gerek yoktu. Biz de endişelenmiyorduk – ama Duckworth'lerin kötü idaresinden dolayı yıllardır inatla boş kalan Hyde Park Gate'teki evin başarı ile kiraya verilmesine bağlı olan gelirimiz büyük ölçüde hayaliydi: o sırada Adrian hâlâ Cambridge'deydi, Thoby baroya hazırlanıyordu ve ne Virginia ne de ben bir şey kazanmıyorduk. Sonra, bizim gibi her şeyin eskisi gibi devam etmesini doğal kabul eden eski aile hizmetkârlarımız vardı. Bazen iflasa doğru gittiğimize dair belli belirsiz bir şüpheye kapılıyordum ama hayatım boyunca babamın kederli bir şekilde hepimizin en sonunda düşkünler evine düşeceğimizi söylediğini duymuştum ve artık bunu ciddiye almamaya alıştım.

Thoby'den ve halası Caroline Emelia Stephen'dan kendisine bir miktar para miras kalan Virginia'nın -Leonard'ın deyişiyle "teorik olarak"- yaklaşık 9000 pound değerinde yatırıma dönüştürülmüş bir sermayesi vardı ve bu sermayenin yıllık geliri 400 pound'dan azdı.*

1914'te Woolf'lar kendi yağlarıyla kavruluyordu; doktor faturaları şüphesiz o yıl yüksek olmuştu ve Northumberland'de tatile çı-

---

* Üvey ablaları Stella'nın 1897'deki ölümünden sonra kocası Jack Hills, evlenirken üzerinde anlaştıkları geliri Vanessa ile Virginia'ya devretti ve Jack Hills ikinci kez evlenene kadar (1931'de) bu böyle devam etti. Thoby'nin emlakının üçte birini (6681 pound değerinde) Virginia miras aldı ve 1909'da da Caroline Emelia'dan 2500 pound'luk bir miras kaldı. Bu mirasın yarısını alması için Adrian'ı ikna etmeye çalıştı ama sanırım başarılı olamadı.

karken Virginia, Vanessa'dan Asham kirasından payına düşen miktarın 15 pound arttırılmasını istemek zorunda kaldı. 1915 yılında Leonard, kendisi ve Virginia'nın masraflarıyla ilgili şu hesabı çıkarmıştı:

	£
Odalar	130
Yiyecek	56
Cep harçlığı	52
Doktorlar (buna Virginia için hazır gıda ve ilaç da dahildir)	25
Kıyafet	50
Muhtelif	30
TOPLAM	443

Nispeten makul görünen doktor paraları muhtemelen büyük ölçüde 1916'ya kadar ertelenmişti. Bu sırada Woolf'lar Asham'a ve Hogarth House'a kendi hizmetçileriyle birlikte yerleşti ve harcama şekli değişti; aynı zamanda Virginia yine para kazanmaya başlamış ve Leonard'ın geliri biraz azalmıştı.

	Tahmin	*Harcama*
	£	£
Evler	140	129. 5. 8.
Muhtelif Ev (yakıt, mobilya vs. dahil)	50	69. 0. 8.
Yiyecek	220	220. 5. 2.
Hizmetçiler	60	67. 2. 2.
Doktorlar	25	81. 3. 3.
Kıyafet (Virginia)	36	30. 8. 7.
Kıyafet (Leonard)	14	14. 1. 5.
Muhtelif	50	66. 17. 9.
TOPLAM	595	678. 4. 8.

Leonard'ın tahmini 1916 yılının başında yapılmış ve görüldüğü gibi, büyük ölçüde doktorlardan gelen yüksek faturalardan dolayı 83 pound 4 şilin 8 peni aşılmıştı. Geri kalan kalemler için Woolf'lar görünüşe göre dikkatle ekonomi uygulamıştı; Leonard'ın kıyafet için ayırdığı 14 pound'luk tahminin bir şilin 5 peni aşılması, sanırım küçük bir sapmaydı. Hizmetçiler hesaplardaki yeni bir kalemdi; bunların ücret yekûnunun doktor harcamalarından ya da iki evin kirasından daha düşük olduğu görülecektir; ama tabii ki yiyecek konusundaki artan harcama, muhtemelen onlardan kaynaklanıyordu. O yıl Woolf'ların sıkıntıda olduğunu anlayan Violet Dickinson onlara borç vermeye çalıştıysa da bu konuda başarılı olamadı. Leonard'ın tuttuğu çok ayrıntılı hesaplar (Virginia da hesap tutmaya çalışmış ama çok geçmeden bu işten vazgeçmiştir) onun her kuruşu hesap ettiğini göstermektedir. Gazete ve sigara harcamaları dikkatle kaydediliyordu ve böyle sıkı hesaplara duyulan ihtiyaç sona erdikten uzun süre sonra da hâlâ kaydedilmeye devam ediyordu; kuşkusuz Leonard bu titizlikten zevk alıyordu ve bu iş başlı başına bir gaye haline gelmişti, ama evlilik hayatlarının ilk yıllarında böyle bir titizliğe ihtiyaç vardı. Lüks sayılabilecek kalemlere rastlamak kolay değildir; aslında tiyatro ve sinemalara yapılan nadir ziyaretler -arada bir tadını çıkardıkları zevkler- için de ayrı bir fon olması gerektiğini düşündüm ama böyle bir şeye rastlayamadım. 1916 yılında benim rastladığım ve en lüks sayabileceğimiz kalemler toplam olarak sigaraya harcanan 5 şilin 1 peni, çiçeğe harcanan 1 şilin 7 peni, bahşiş ve hediyeye harcanan 2 pound 5 şilin 6 peni, renkli kâğıtlara harcanan (bunlar Virginia'nın tutkusuydu) 3 şilin 4 peni ve bir köpek tasmasına harcanan 1 şilin 9 penidir. Kitap ve kütüphane aidatlarına 5 pound 3 şilin 5 peni harcamışlardı ama bunlar lüks sayılamaz. Şarap ve alkollü içkiler, gramofon plakları, puro, taksi veya konserlerden -hepsi de ileriki yıllarda sahip olacakları şeyler- hiç bahsedilmez.

İki eve ve iki hizmetçiye sahip olan Woolf'lar fakir sayılamaz, ancak sınıflarının standartlarına göre zengin oldukları da söylenemezdi. 1914, 1915 ve 1916 yıllarında, arkadaşlarının deyişiyle

meteliksizlerdi. Matbaa makinesi kuşkusuz menkul kıymetler satılarak alınabilmiştir,* ama belli ki bunu yapmayı pek istemiyorlardı. Niyetleri, Aralık 1916'da gelmesini bekledikleri 35 pound'luk bir gelir vergisi indirimini kullanmaktı. Ancak bu indirimin miktarı sadece 15 pound oldu. Daha fazla paraya ihtiyaç vardı ve kendilerine miras kalan birkaç Thackeray elyazmasını Pierpont Morgan Kütüphanesi'ne satarak bu paranın çıkarılabileceğini düşündüler. Bu işle Adrian ilgilenecekti ama satış tamamlanmadan önce sermayeyi başka bir yerden buldular. 23 Mart'ta Leonard ile Virginia, Farringdon Road'a giderek bir matbaa makinesi ısmarladı.

Makine bir ay sonra geldi. Büyük bir heyecanla ambalajını açarak onu salona taşıdılar ve en sonunda önemli bir parçasının bozuk olduğunu gördüler. Leonard, parçanın değiştirilmesini istedi. Noel sabahı çocuklar gibi heyecanlı bir şekilde basım kalıplarını harflere ayırmaya başladılar. Bir kısmı salon halısında kayboldu ve Virginia hiç vakit kaybetmeden küçük h'leri n'lerle karıştırmayı başardı.

"Görüyorum ki gerçek matbaacılık işi insanın bütün ömrünü yiyip bitirebilir. Katherine Mansfield'le görüşüp belki ondan bir hikâye alırım," diye yazıyordu Virginia Vanessa'ya ve bir hafta sonra da Leonard, Margaret Llewelyn Davies'e bu lanet şeyi hiç almamış olmayı istediğini çünkü artık basım yapmaktan başka hiçbir şey yapmadığını söylüyordu. Basacakları ilk eserin, ikisinin ortak ürünü olmasına karar verdiler ve 7 Mayıs'ta müstakbel abonelere elle basılan şu ilanı gönderdiler: "Leonard Woolf ve Virginia Woolf'a ait iki öyküyü içeren bir küçük kitabın kısa zamanda yayınlanması düşünülmektedir (posta ücreti dahil fiyatı 1 şilin 2 peni)."

Virginia bu sıralar *The Times Literary Suppplement* için yoğun

---

* Woolf'lar doktor ücretlerini ödeyebilmek için menkullerini satmış olabilir. Buna dair bir kanıt yoktur ve görünüşe göre başka kaynakları vardı: "...bu, birkaç küpe ve kolyemi satmak anlamına geliyordu." VW/ES, 1 Mayıs 1931.

bir şekilde çalışmaktaydı;* aynı zamanda da Temmuz 1916'da Wissett'te tasarladığı fikir, giderek zihnini meşgul etmeye başlayan bir romana dönüşüyordu. 1917 yılının Paskalya gününde Duncan Grant ile Vanessa, Charleston'dan Asham'a çaya geldi ve Virginia, kız kardeşiyle rahat, samimi bir konuşma yaparak ona "yeni romanı hakkında her şeyi" anlatma fırsatı buldu.

> Başkahraman benim; umuyorum ki çok ukalâ ve sert bir genç kadın olacağım ama belki sen benim 18 yaşındaki halimi göreceksin – zannederim en ilginç karakter, görünüş olarak bütün ayrıntılarıyla Lady Ritchie'ye benzetilen annem. Tabii kim olduğunu herkes anlayacak.

Gece ve Gündüz oldukça sıradan bir romandı ve öyle olması istenmişti. Virginia tam anlamıyla alışıldık ve geleneksel bir roman çıkarıp çıkaramayacağını görmek istiyordu. Ayrıca çok yakın bir zaman önce çıktığı uçuruma kendisini fazla yaklaştırmayacak bir şey yapmak da istiyordu. *The Voyage Out*'un son bölümlerinde ateşle oynuyordu. Aklının derinliklerinde bütün büyüklük ve iğrençlikleriyle yaşayan bazı şeytanları buradan çıkarmayı başarmış ve kendi rahatını epey kaçırmıştı. Bu roman ve onu dünyaya sunmak için girişilen son uğraşlar, Virginia'yı akıl sağlığının sınırlarına kadar götürmüştü ve artık o dehşet verici durumun tekrarlanması riskine giremezdi. Bu yüzden bilerek aklı başında, sakin ve rahatsızlık vermeyecek bir şeye girişti. Bu yönteme yine başvuracak ve son derece zahmetli bir romanın ardından daha hafif ve rahat bir şey yazacaktı; böylece *Deniz Feneri*'nin arkasından *Orlando*, *Dalgalar*'ın arkasından *Flush* ve *Yıllar*'ın arkasından *Üç Guiena* gelir; ağır bir romanı hafif bir kitap -kendi deyişiyle "bir şaka"- takip eder. *Gece ve Gündüz* bir şakadan öte bir şeydi ama büyük ebadına rağmen iyileştirici bir eser oldu. Virginia, bu kitabı üzerinde çalışmanın her aşamasından zevk almadı. Yıllar sonra Ethel Smyth'e yazdığı mek-

---

* Kirkpatrick (*A Bibliography of Virginia Woolf*, 1967) 1916'da 12 ve 1917'de 32 yazı sayar.

tupta bunu akademik bir deneme yapmaya benzetiyordu. Kendine bir tatil vaadinde bulunmaya başladı – yasak olan o tehlikeli bölgelere bir gezi.

> ...bunlar, geleneksel üsluptaki alıştırmalarımı yaptıktan sonra kendime verdiğim vaatlerdi. *Mark on the Wall*'u yazdığım günü hiçbir zaman unutmayacağım – aylarca taş kırdıktan sonra her şey bir anda uçar gibi olmuştu. Ama *Unwritten Novel* büyük keşifti. Bu -yine bir saniye içinde- bütün tecrübelerimi buna uygun bir şekle nasıl sokabileceğimi bana gösterdi...*Jacob'un Odası*...*Mrs. Dalloway* vs. Nasıl da heyecanla titriyordum, sonra Leonard içeri girdi, sütümü içerek heyecanımı gizledim ve sanırım o sonu gelmeyen *Gece ve Gündüz*'den bir sayfa daha yazdım.

1917 yazında *Gece ve Gündüz* bitmeye pek yaklaşmamıştı ve öyle olsaydı bile Woolf'ların küçük el matbaası için çok büyük bir girişim olurdu. Leonard'ın *Three Jews* [Üç Yahudi] adlı hikâyesi ile birlikte *The Mark on the Wall* [Duvardaki İz] temmuz ayında Hogarth Press tarafından *Publication No. 1. Two Stories* adıyla yayınlandı.

Bu kitap ve aldığı olumlu tepkiler* (çok küçük bir kitleden, çünkü sadece 150 nüsha basılmıştı) Virginia'nın muntazaman sağlığına kavuşmasının hem sonucu hem de sebeplerinden biriydi. Virginia, bu sıralarda adeta her zamanki kadar normal bir hayat sürüyor, Londra ve Richmond'da, ağustos ile eylül aylarında ise Asham'da epey insanla görüşüyordu. Bundan sonra Asham'da Woolf'larla birkaç gün geçirip sonra Vanessa'yla kalmak için Charleston'a geçmek -ya da tersi- birçok arkadaşının alışkanlığı haline gel-

---

* "*Two Stories* çok memnun edici bir üründü. Bunun mümkün olabileceğine hiç inanamazdım. Tek eleştirim göründüğü kadarıyla mürekkebin yeterli olmaması. Virginia'nınki bence bir deha ürünü. Üslubun akıcılığı içimi kıskançlıkla dolduruyor: gerçekten de bazı cümleler! – Nasıl oluyor da İngilizce'yi sanki suyun üstünde yüzdürüyor? Ve sonra modern bakışı o harika tarzıyla ortaya koyuşu. *Tiens*!" Lytton Strachey, Leonard Woolf'a, 17 Temmuz 1917.

di ve iki ev arasında sürekli bir gidiş geliş vardı. O yaz Virginia'nın Asham'daki misafirleri, Charleston'dan gelen ya da daha sonra buraya giden Roger Fry, Lytton Strachey ve Desmond MacCarthy; ayrıca Katherine Mansfield, Sidney Waterlow, G. Lowes Dickinson, Pernel Strachey ve Philip Morrell -Leonard, Lady Ottoline olmadan hiçbir zaman kendi başına çağırılmadığı gerekçesiyle onun davet edilmesinde ısrar etmişti- vardı. Virginia'nın Margaret Llewelyn Davies'e yazdığı gibi, "Ve sonra,"

> genç nesilden pek çok kişi gördük; bunlar benim gözümde sağduyunun, dürüstlüğün, ciddiyet ve nezaketin timsalidir...kahverengi fitilli kadife pantolonlar, mavi gömlekler, gri çoraplar ve saçları kısa kesilmiş kafalarında şapka olmadan tepelerde dolaşıyorlar; bense terasta otururken gerçekten Barbara Hiles'ı İrlanda Muhafızları'na katılan Nick Bagenal'dan ayırt edemiyorum.

Leonard'ın Philip Morrell'i davet etmesi, Virginia'nın daha acımasızca sosyal maceralarından birine verilmiş bir cevap olarak görülebilir. Virginia o yaz, evlendikten sonra ilk kez Ottoline ile görüştü – tekrar bir araya gelmek, anlaşıldığı kadarıyla iki kadını da çok memnun etmişti. Virginia, Vanessa'ya şöyle yazıyordu.

> Güzelliği beni öyle etkiledi ki gerçekten sanki birden denize gitmiş ve deniz kızlarının kayalıklarda flüt çaldığını duymuştum. Nasıl olduğunu bilemiyorum; ama saçındaki kızıl-altın sarısı saçlarını topuzlar halinde toplamıştı, yanakları yastık kadar yumuşaktı ve doruklarında hoş bir allık vardı ve vücudunun şekli gerçekten de benim hiç görmediğim kadar kafamdaki denizkızı hayaline benziyordu; ne bir kırışıklık ne bir leke ne bir şişkinlik; pürüzsüz.
>
> Konuşmamız daha çok bu yöndeydi, bu yüzden iyi bir izlenim bıraktığıma şaşırmadım. Benim daha önce düşündüğüm gibi aptal görünmüyordu; arada tatsızlaşsa da gayet aklı başındaydı. Ondan Bedford Square'i ve salonu canlandırmasını istedim, o da eğer onu özleyenler varsa yapacağını söyledi. Sonra taahhütler, davetler geldi – aslında oraya gitmekten nasıl kurtulacağımızı bilmiyorum ama Leonard gitmeyeceğini söylüyor ve ben de bunun bir hayal kırıklı-

ğı olacağının farkındaydım. Ama benim yöntemim ona bir hayalden ibaret olduğunu söylemek, ki bu doğru ve o zaman belki buna göre yaşayacaktır. Sana pek çok övgüde bulundu...

O ve Virginia [diye yazıyordu Roger Fry] birbirlerinin kollarına atıldılar ve ikisi de birbirini canla başla övüyor. Bu, bu samimiyet ne kadar çok geçici sıkıntıya sebep olacak – sanırım beni Virginia'dan uzaklaştıracak ve Ott. de sana dair birkaç girişimde bulunacaktır ama uzun sürmez.

Roger belki de kendisinin Ottoline'dan kötü bir şekilde bahsetmesine üzülmeyen ve geçmişte ikisi arasında bir kopuşa neden olmuş gibi görünen Vanessa'yı memnun etmek için yazıyordu. Roger, Virginia'nın tutkunluğunu biraz fazla ciddiye alıyordu; Virginia hiçbir zaman Ottoline'ın kollarına dengesini kaybedecek kadar çılgınca atılmamıştır. Bu dostluğu tazelemekten memnun olduğu kesindi ve yine kesinlikle Leonard'ın itirazlarına ve Vanessa, Clive ve Roger'ın isteklerine aykırı hareket etmek istiyordu. Ama bu arzusu, onu Ottoline'la alay etmekten alıkoymuyordu ve belki çok da gülünç bir şey değildi. Ottoline onun içindeki züppeye hitap ediyordu; kibar tavırlara sahipti ve aynı zamanda en büyük eğlencelerden biriydi. Virginia böylesine imkânsız bir şeyin var olduğunu düşünmekten hoşlanıyordu.

Mayıs ayındaki görüşmeleri gerçekten de Garsington'a bir davetle sonuçlandı. Bu ziyaret ertelenmek zorunda kaldı çünkü Ottoline kızamığa yakalanmıştı ve şu veya bu nedenden dolayı -belki de bu kara günü ertelemeyi Leonard başarmıştı- kasım ayına kadar gerçekleşmedi.

Bu arada, Virginia'nın hayatında değilse de en azından hayatın bundan sonra kaydediliş şeklinde bir değişiklik olmuştu. 5 Ekim'de Asham'a dönen Virginia, 1915'te aklının başında olduğu dönemde yazdığı günlüğü buldu; bu günlük onu güldürdü ve okudukları, onu yeniden başlamaya yetecek kadar memnun etti. Bundan sonra tuttuğu günlük çoğu zaman günlerce, haftalarca veya aylarca ihmal edilecektir, ama Virginia bu günlüğü yazmayı hiçbir za-

man tamamen bırakmamıştır. Virginia bu günlükte duygularını ifade edecek bir alan; bir gün, yaşlandığı zaman otobiyografisini yazmasını sağlayabileceğini umduğu bir kaynak görüyordu. Çay saatinden sonra defterini açarak son derece serbest bir üslupla yazma alışkanlığı edinmişti: bu doğal yazma metodunun, üzerinde daha fazla düşünülen eserlerine daha büyük bir güç ve açıklık kazandırmaya yardımcı olduğuna inanıyordu. Bu doğallık Virginia'nın günlüğünü biyografik açıdan ilginç hale getirmekte, aynı zamanda da yayınlanmasını güçleştirmektedir. Virginia, kalbinde o ana karşı duyduğu heyecanla yazıyor ve bazen duygularını büyük bir şiddetle ifade ediyordu. Fakat bunların hesapsız samimiyetine rağmen, ben bu günlüklerin yazarına dair tamamen gerçek bir resim sunmadığına inanıyorum. Bazen Virginia günlüğüne okuyamadığı için yazıyordu ve okuyamadığı zamanlar genellikle gergin, canı sıkkın ya da bir açıdan rahatsız oluyor ve kendi deyişiyle "acıdan yazarak kurtulmak" istiyordu. Bu nedenle kendini çoğunlukla kederli bir ışık altında gösterir, mektuplarında çok daha belirgin olarak görülen (ve aynı derecede karakterinin bir parçası olan) neşe ve hayalden çok endişeli ve korkulu ruh hallerini yakalar. Buna rağmen, bu günlüklerin yardımıyla Virginia'nın hayatıyla ilgili net bir fikir edinmek de mümkündür.

İşte Ekim 1917'de yazılan üç kısım:

> *Çarşamba, 10 Ekim*
>
> Hava saldırısı yok; ülkemizin ihtiyaçları yüzünden daha fazla rahatsız edilmedik [Leonard yine muayeneye çağırılmıştı]; aslında L. banyo yaparken iyi bir serveti hak ettiğini keşfetti ve mektuplarını açarken, hiç doğmamış olan ama yine de borçlarını ödeyen bir İsveç gazetesinden 12 pound'luk bir çek buldu. Ben de 4 pound'luk bir çek aldım. Dün gece geç vakitte Henry James'imin [*The Times Literary Supplement* için yazılan bir eleştiri] mümkünse cuma günü bitmesi gerektiği söylendi; bu yüzden bu sabah onu yazmak zorundaydım ve gazete yazılarına harcanan vakti kıskandığımdan ama yine de elimde varsa bu vakti vermeden edemediğimden, artık bunun benden çıktığına çok memnunum. Hardy ve

Brontë'deki kırsalla ilgili başka bir yazı teklif ediliyor. Nehirden aşağıya doğru ve parkın içinden bir yürüyüş yaparak erken bir çay saati için geri döndük. L. şu sırada [19]17 Kulübünü yaratıyor. Ben de ateşin başında oturuyorum ve K. Mansfield'ı akşam yemeğine bekliyoruz; yemekte pek çok güzel şey konuşuluyor. Yaprakların dökülmeye ve sararmaya başlamakta, Asheham'la kıyaslandığında ne kadar geç kaldığını fark ediyoruz. Yolun üzerine saçılmış meşe palamutları sayılmazsa hâlâ ağustos olabilir – bunlar bize, yok olmalarına neden olan o gizemli takdiri ilahiyi düşündürüyor, aksi takdirde bir meşe ormanına dönerdik.

Perşembe, 11 Ekim

Dün geceki akşam yemeği gelip geçti: güzel şeyler tartışıldı. İkimiz de insanın K. M. hakkındaki ilk izleniminin, sokakta yürümeye alışmış kötü kokulu bir kedi gibi olmamasını isterdik. Aslında ilk bakışta onun bayağılığı beni biraz sarstı; genel görüntüsü çok kaba ve ucuz. Ama bu ilk izlenim kaybolunca onun çok zeki ve dostluğun karşılığını verecek kadar anlaşılmaz olduğu görülüyor... Henry James'i tartıştık ve K. M. aydınlatıcıydı. Leslie Moor adında bir mühimmat işçisi onu almaya geldi – edebin sınır noktalarında olan ve doğal olarak yeraltı dünyasında yaşayan o kadınlardan biri daha – pek neşeli, soluk benizli, hiçbir yere bir bağlılığı yok. Bugün zavallı L., Dr.'lere gidip komitelerde dolaşmak zorunda kaldı; araya bir de Squire ziyareti girdi. Vesikaları yenileniyor. Sadece 59,8 [kilogram] geliyor. Kışlık eldivenlerimi aldım, Londra kütüphanesine gittim ve Spikings'de çay saati için L.'yle buluştum. Çok şükür trenimiz çabuk geldi ve evimizde ateşimizin başında olmaktan çok memnun bir halde eve vardık ama hizmetçilerin izin günü olduğundan ateşi yakıp akşam yemeğimizi kendimiz pişirmek zorunda kaldık.

Pazar, 14 Ekim

Bu, korkunç bir itiraf ve görünüşe göre ölümün işaretleri bu kitaba yayılıyor. Ama mazeretlerim var. Bell'ler bizi arayıp Soho'da birlikte akşam yemeği yememizi istedi ve üzülerek söylüyorum ki bu epey tartışmaya sebep oldu; Kingston'a gitmeyi [yani Leonard'ın annesini görmeye] erteledik; gece yağmurluydu ve L. gitmek istemiyordu – kısacası o eski tartışmalar daha büyük bir şiddet-

le yeniden yaşandı. Bu yüzden epey sıkıntılı bir şekilde gittik, orayı bulduk, arka tarafta Roger, Nina Hamnet, Saxon, Barbara [Hiles] ile birlikte akşam yemeği yedik; bu parti bir Wells romanında görülebilecek bir partiye benziyordu: yine de ben keyif aldım ve L. de kendini kontrol etmenin güzel bir örneğini verdi...Cumartesi günü tamamen orduya harcandı. Yine ve söylediklerine göre sonsuza dek güvendeyiz. Görünüşümüz bütün engelleri önümüzden kaldırdı; Kingston'dan yürüyerek saat 12 civarında doktora vardık ve 12.30'da her şey bitmişti. Ben etrafı kışla binalarıyla çevrili ve bir Cambridge kolejini andıran büyük bir meydanda bekledim – askerler geçiyor, merdivenlerden iniyor ve başka merdivenlerden çıkarak kayboluyordu; ama her yer çakıldı ve hiç yeşillik yoktu. Kontrol ve manasız bir kararlılığa dair nahoş bir izlenim; ordunun vakarını simgeleyen büyük bir av köpeği sanırım kendi kendine dolaşıyordu. L.'ye epey hakaret ettiler: doktorlar, bir perdenin arkasından onunla ilgili olarak "bunaklık titremesi olan adam" diye bahsediyorlardı. Bereket versin ki bu izlenim, Richmond'da dolaşırken yavaş yavaş kayboldu. Herbert [Woolf, Leonard'ın kardeşi] çaya geldi ve yanında köpek Tinker'ı da getirdi: bana biraz Dominic Spring-Rice'ı hatırlatan, güçlü, hareketli, atılgan bir hayvan, büyük ve komik gözleri olan kahverengi ve beyaz renkli. Onu yürüyüşe çıkardık ama hemen fırladı, duvarlardan atlayıp açık kapılardan içeri girerek bulunamayan bir şeyleri arayan bir ruh gibi davranıyordu. Onunla başa çıkabilir miyiz bilemiyorum. Bu hafta bize hediye edilen Manx kedimizi saymış mıydım?

Bu üç günlük parçası, 1917 ve 1918 yıllarında Virginia'nın günlüğünde en sık tekrarlanan temaları gösteriyor olabilir: hava saldırıları, Katherine Mansfield, "Yeraltı Dünyası" ve 1917 Kulübü. Virginia'nın bunlardan sık bahsetmesi bunların onun için çok önemli olduğu anlamına gelmez. Virginia'nın zihni öyle farklıydı ki onun için neyin çok önemli olduğunu bilmek çok zordu ve ne kadar gülünç gelirse gelsin, daha ileriki tarihlerde, bir eczaneden camdan yeşil bir kavanoz -eczane vitrinlerinde parlayan ya da eskiden öyle olan o büyük şişelerden biri- edinmesi onun için belki de Katherine Mansfield'in dostluğu ya da Almanları hava saldırıları kadar önemli bir hadiseydi; çünkü çocukluğundan beri çok istediği

bir şeydi galiba. Bu husus, kesin bir hükme varılacak ya da uzun uzadıya tartışılabilecek bir konu değildir ama akılda tutulması gerekir. Katherine Mansfield'den ya da eczacı kavanozundan çok daha önemli olduğu açık olan bir konu da *Gece ve Gündüz*'ün hiç durmadan ilerleyişiydi. Ama Virginia 1917 sonbaharında bu konuda tek bir söz etmez.

Öbür taraftan gazeteciliğiyle ilgili pek çok şey söyler; bu sıralarda Virginia'nın yazdığı kitap eleştirileri *The Times Literary Supplement*'ta neredeyse her hafta yayınlanıyordu. Bu gazete yazıları hem zevk hem sıkıntı kaynağıydı. Editör kendisine kitap göndermeyi keserse kovulduğundan şikâyet ediyordu; öbür yandan ona çok fazla iş verirse, bu işler tabii romanından vakit çalıyordu. Virginia'nın birkaç günlük bu yazıları -eğer onun *The Times Literary Supplement*'a yazdığı yazılar için böyle denebilirse- hiçbir zaman kolay çıkmıyordu; Virginia bir eleştiri yazısından memnun olana kadar birkaç müsvedde, bazen epey sayıda müsvedde hazırlıyordu.

> ...bu tür yazılar hep zamana karşı yazılıyor; ne kadar çok zamanım olursa olsun. Mesela burada, Hakluyt'la bütün haftayı geçirdim (ama iki gün ara verdim ve bir gün de Roger'la yenilen öğle yemeğinden dolayı kısaldı); Roger, benim genç gözüyle vardığım hükümleri defalarca olgun bir insanın gözüyle ispat ediyor. Yazıyorum, yazıyorum. Telefon geliyor ve yazmayı bırakmam söyleniyor: eleştiri yazısının cuma gününe yetişmesi gerekiyor; Times'dan gelen haberci kapıda belirene kadar yazıyı daktilo ediyorum; o burada ateşin başında otururken ben yatak odamda sayfaları düzeltiyorum.
>
> "Noel sayısı Mr. Richmond'un dediğine göre kendi zevkine hiç uygun değilmiş. *Supplement*'ın tarzına hiç uymuyormuş."
>
> "Hediye kitaplar herhalde?" dedim ben de.
>
> "Ah, hayır Mrs. Woolf, bu reklamcılar için yapılıyor."
>
> Ama işin kaynağına ulaştım. Perşembe günü Roger'la öğle yemeği yedim ve şu hikâyeyi duydum:
>
> Mrs. MacColl, Londra Kütüphanesi'nden Mr. Cox'a:
>
> "Virginia Woolf'un *The Voyage Out*'u sizde var mı?"
>
> "Virginia Woolf mu? Bir bakayım; kendisi Stephen ailesinin, Sir Leslie'nin kızıydı – ablası sanıyorum Mrs. Clive Bell. Ah, bu iki kı-

zın ne hale geldiğini görmek tuhaf. O kadar da güzel bir evde yetiştirilmişler. Ama zaten, hiç *vaftiz edilmemişler.*"

Virginia'nın eleştiri yazması için Londra Kütüphanesi'ne müracaat etmesi tabii ki zaruriydi; burası Hogarth House'dan bir saatlik mesafedeydi ve Virginia bu kadar uzağa gittikten sonra biraz daha gidip bir kalem, bir çift eldiven veya çorap alabiliyor ya da Vanessa'yla (eğer Londra'daysa) çay içebiliyordu ve böylece bütün bir öğleden sonra harcanıyordu. Evde geçen öğleden sonralarının artık neredeyse tamamı matbaa işine ayrılmıştı. Woolf'lar Katherine Mansfield'in *Prelude*'ü üzerinde çalışmaya başlamıştı; Virginia kitabın dizgisini hazırlıyor -68 sayfayı bulmuştu- Leonard da daha ağır olan makineyi kullanma işini üstlenmişti. Matbaacılık daimi bir keyif ve perişanlık kaynağıydı; yöntem ve işlemler sık sık kafalarını karıştırıyordu. Leonard yörede fason çalışan bir matbaacıya danıştı, o da onu daha büyük bir matbaa makinesine ihtiyacı olduğuna ikna etti; aynı zamanda da bir asistan aramaya başladılar. Virginia'nın dikkatini çeken o aklı başında ve ölçülü genç hanımlardan birinin kendilerine faydalı olabileceğini düşündüler.

10 Ekim'de Virginia günlüğüne şöyle yazmıştı: "Şu anda L. 17 kulübünü yaratıyor." Bu kulübün* yerel ikametgâhı Gerrard Sokağı'nda, Soho'daydı. Leonard ve diğer sosyalist entelektüeller, buranın samimi bir buluşma ortamı olabileceğini düşünmüştü; burası kısa zamanda, sadece siyasi amaçlar için değil, ikinci nesil Bloomsbury için de bir merkez haline geldi. Savaştan önceki eski Bloomsbury, artık çoğunlukla savaştaki bir ülkede bulunan uzlaşmazlardan meydana gelen genç insanlar tarafından hayran olup taklit edilen ya da kötülenen efsanevi bir varlığa kavuşmaya başlamıştı. Bu gençlerin çoğu politikayla ciddi olarak ilgilenmiyordu ama hepsi de kendi nesillerini felakete sürüklediğine inandıkları Victoria ve Edward dönemi insanlarının inanç ve ahlak anlayışına derin ve kesin bir düşmanlık besliyordu. *Eminent Victorians* Haziran 1918'de yayın-

* Kulüp, adını Rus Devrimi'nden, muhtemelen Şubat Devrimi'nden almıştır.

landığı zaman bu gençlerde hazır ve duyarlı bir kitle buldu. Aslında 1917 Kulübü'nün üyeleri arasında, Leonard'ın deyişiyle "bozulmamış bir kültür unsuru" mevcuttu. Görsel sanatlarda bunlar doğal olarak *avant garde*'dan yanaydı; ama resim büyük patlayışını 1910'da yapmıştı. Yeni imkânları görenler yazarlar oldu. Ezra Pound, James Joyce, T. S. Eliot ve Katherine Mansfield okunmaya ve tartışılmaya başlıyordu ve Roger Fry da Fransa'dan dönerken edebiyat dehası olduğuna şüphe olmayan birinin haberini getirmişti; Fry'ın Fransa'dan böyle bir haberle dönmesinin çok muhtemel olduğu belliydi ama bu kez söz konusu deha Marcel Proust'tu.

The Voyage Out'un yazarı da yeni doğan yıldızlar arasında bir yere sahipti – bu yıldızların çok az kişiye göründüğü de unutulmamalıdır. Virginia, 1917 Kulübü'nde kendisine gösterilen ilgiden yarı memnun, yarı rahatsızdı. Yazısını *The Times*'a verdikten sonra Mudie's'den, Day's'den ya da Londra Kütüphanesi'nden kitap topluyor, Gerrard Sokağı'nda çay içiyor ve ilgilenebileceği kişilerle bir araya geliyordu. Virginia kulüpte tanıştığı insanların çoğunu ya şahsen ya da ismen tanıyordu. "Kısa Saçlılar" ya da "Bloomsbury Bunnies" dediği bazı kimseler vardı; diğerlerine de "Yeraltı Dünyası" diyordu.* Virginia bu ilk grup arasında epey büyük bir iş olan *Prelude*'ün basılması ve ciltlenmesi işine bir yardımcı aradı. İlk asistanları Alix Sargant-Florence adındaki uzun boylu ve ağır başlı bir genç kadın, 16 Ekim 1917'de çalışmaya başladı. Leonard ile Virginia ona ne yapacağını gösterdikten sonra kadını yüksek taburesinde bırakarak köpeklerini yürüyüşe çıkardılar. Geri döndüklerinde Alix bu işi çok sıkıcı bulduğunu ve devam etmenin anlamı olmadığını düşündüğünü söyledi. Bir sonraki çırakları bu kadar eleştirel değildi ve çok daha sebatkâr çıkmıştı. Barbara Hiles, Asham'a zorla giren ve geceyi orada geçiren o düşüncesiz üçlüden biriydi. Bir tay gibi hızlı hızlı yürüyerek Bell çiftiyle Woolf'ların hayatına girdi

* Bu deyişler tabii ki son derece muğlaktı. "Bloomsbury Bunnies" deyişinin mucidi Mrs. Desmond MacCarthy idi; "Kısa Saçlılar" ise Virginia'nın kendi uydurduğu bir deyişti.

(bazen yolun yanlış tarafından geldiği de ilave edilmelidir); sevimli, elinden iş gelen ve makul biriydi, herkese yardımcı olmaya hevesliydi; Hogarth Press'te bir işe yaramaya hazır ve istekliydi ve 21 Kasım'da bir bisikletle, bütün canlılığıyla çıkageldi.

Çalışmaya koyuldu ama onda yetenekten daha çok heves vardı; bu yüzden Leonard o eve döndükten sonra sık sık kasnakları indirip yeniden kurmak zorunda kalıyordu. Barbara gevezelik ediyordu, şen şakrak ve süslü biriydi, hiç yakınmıyordu – pekâlâ şikâyet edebilirdi, çünkü ücreti sadece çalıştığı zaman günde bir öğün yemek, hava saldırısı olduğu zaman barınacağı bir yer teminatı ve kârdan paydı; bu payı iki aylık çalışmadan sonra alıyor ve Leonard o zaman eline yarım kron sıkıştırıyordu. Tahmin edilebileceği gibi, asıl ücret Virginia'nın yanında bulunmak ve ilgili bir dinleyiciye onun oldukça heyecanlı hayatından bahsetme fırsatına sahip olmaktı.

Sonraki haftalarda, Virginia'nın Barbara'yı tanımak için epey fırsatı oldu. Barbara ve arkadaşı Carrington -kısa saçları ve kalın kâkülleri, serbest ve bağımsız yaşayışları, neşeleri ve parlak, fark edilir kıyafetleri, kültür aşklarıyla ikisi de eski Slade öğrencisiydi- Virginia'nın, Kısa Saçlıların baş örneği saydığı kişilerdi. Virginia Vanessa'ya, "Bloomsbury hipnotizması çok büyük ve bütün zavallı Bunny'lerin akıl sağlığını tehdit ediyor; öyle ki sürekli yabani tavşana dönüşüp dönüşmediklerini kontrol etmek için arka ayaklarını yokluyorlar." Carrington, Lytton Strachey'e âşık oldu ve hayatını ona adadı. Barbara'nın yapmacıksız güzelliği Saxon'un kalbinde bir yere dokundu ve onun derin kazılmış siperlerle korunan bekârlık hayatını bozdu; Saxon'un bağlılığı -ki bu bir ömürlük bağlılık olacaktı- hayallerdeki Bloomsbury'nin En Yüksek Tabakasına girişi vaat ediyordu ama iş evliliğe gelince Barbara daha genç ve daha insancıl bir hayranı, yani Nicholas Bagenal'ı seçti. Bu *pas de troi*'nın [üçlü dans] hareketleri, bizzat Barbara ve onun arkadaşları tarafından anlatıldığı şekliyle, Virginia için sonsuz bir hayret ve düşünce kaynağı oldu. Nick Bagenal'in kız kardeşi Faith, Alix'in ciddiyeti ve kederi (çaresizce ama en sonunda başarıyla James Strachey'i elde

etmekle meşguldü) ve Virginia'nın kendi kuzeni, çok heyecanlı ve şairane bir genç kadın olan Fredegond da ona yoldaşlık ediyor ve Virginia'nın 1917 Kulübü'ne yaptığı ziyaretleri neşelendiren gençlere özgü gevezelikleri temin ediyorlardı. Virginia burada da kendi deyişiyle "Yeraltı Dünyası"nın pek çok örneğini görecekti. Virginia bu deyişi kötü niyetle ve kesinlikle bir tür ukalalıkla, bazen de tamamen sosyal bir anlamda, ama aynı zamanda da eleştirmenler ve yorumcular kadar yaratıcı sanatçılar olmayan kişileri -zekice bir yazı ya da güzel bir eleştiri yazısı yazabilen; yeteneklerden çok şöhretlerle ilgilenen insanları- anlatmak için kullanıyordu. Bu insanlara göre önemli olan başarıydı; bunlar kimin yükseleceği veya düşeceğini biliyordu; satılan nüsha sayısıyla bir yazarı diğerine göre ölçebiliyor ve gazetecilik ya da yayıncılık dünyasındaki son skandalı pazarlayabiliyorlardı. Onların arzusu kazanan tarafta olmaktı. Bu yüzden, biraz tahminde bulunursak, Conrad *Victory*'yi yayınladığı zaman, Virginia bu eserin Yeraltı Dünyası tarafından şaheser denilerek övüldüğünü gördü: Conrad tam da 'aranan şey'di. Ama Virginia şüphesini dile getirip bu kitabın Conrad'ın seviyesinin altında olduğunu düşündüğünü söyleyince, rahatsızlık verici bir görüş değişikliği oldu – belki de Conrad gidiyordu, belki de onu kötülemenin vakti gelmişti. İnsan gidip yeniden güçlenmeli ve geri dönmeliydi.

Grub Street* sanırım her zaman böyleydi ve Virginia'nın Yeraltı Dünyasının Squire'ları, Lynd'leri, Sullivan'ları ya da Swinnerton'ları daha kötü değildi, hatta belki de çoğundan daha iyiydi. Fakat Virginia'ya göre Yeraltı Dünyasının daimi reisi ve bilgesi John Middleton Murry idi çünkü Murry, oyunun derin, erkeksi, içsel duygular ve erdemli itirazlardan bir örtü altında oynanabilmesine imkân veren başka bir unsur -kısmen arkadaşı D. H. Lawrence'dan ödünç alınan yüksek bir ahlaki ses, iddialı bir felsefe- getiriyordu. Zannederim Virginia'nın Yeraltı Dünyası hakkındaki genellemelerinin çoğu gerçekten de Murry'ye dayanmaktadır; Murry "gelece-

* Londra'da niteliksiz, vasat yazarların yaşadığı bir sokak. (ç.n.)

ği parlak adam" kavramına çok uygundu. Virginia'yla Lytton onun en sonunda Oxford ya da Cambridge'de İngiliz Edebiyatı Profesörü olacağını düşünüyordu.

Kısa Saçlılar ve Yeraltı Dünyası, 1917 Kulübü'nde bir araya geliyordu ve bir ölçüde burada kaynaştılar; bu kimselerin bir kısmı ayrıca Oxford yakınlarında, Philip ile Ottoline Morrell'ın kapısını her zaman açık tuttuğu Garsington malikânesinde de görülüyordu ve hatırlanacağı gibi Woolf'lar da 1917 yazında buraya davet edilmişlerdi.

Leonard'ı kendisiyle birlikte buraya gitmeye ikna etmeden uzun zaman önce Virginia, Garsington'un nasıl bir yer olacağına dair epey doğru sayılabilecek bir fikir edinmişti. Burada Philip Morrell, askerliğin mecburi hale getirilmesinden beri, çiftliğinde barış yanlıları ve savaş aleyhtarlarına kolay işler sağlamıştı ve burada sonuç olarak farklı zamanlarda Clive Bell, Gerald ve Fredegond Shove, Middleton Murry'nin küçük kardeşi ve ressam Mark Gertler'in de aralarında bulunduğu insanlar yaşamıştı; Middleton Murry ile Katherine Mansfield'ın, Carrington ile arkadaşı Brett'in,* Lytton Strachey ve eğitim dönemlerini uzatmak için üniversiteden gelen pek çok genç adam da daha uzun ya da daha kısa dönemler boyunca yaptıkları ziyaretlerle bu grubu takviye ediyordu. Ortam çok memnun edici değildi ve Clive Bell'in anlatıp doğruluğuna şiddetle inandığı bir hikâye belki buna örnek gösterilebilir.

Bir seferinde Clive, bir pazar günü beklenmedik bir şekilde Londra'ya gitmek zorunda kalmış ve salondaki masanın üzerinde pazartesi sabahı postalanacak birkaç mektup bırakmıştı. Getrler ile Carrington, bu mektupları buharla açıp içinde yazılanları sesli bir şekilde okurlarsa, sıkıcı bir pazar akşamının eğlenceli hale geleceğini düşündüler. Ottoline'ın buna hiç itirazı olmadı veya olduysa da çok az oldu; bu ona yakışmayan bir hareketti, çünkü bir Lady ola-

* Carrington'a hüzünlü bir aşk duyan ressam Mark Gertler, onun Lytton'a olan tutkusunu şiddetli bir kıskançlıkla seyrediyordu; Brett (Saygıdeğer Dorothy Brett) Carrington ve Gertler'le birlikte Slade'de bulunmuştu.

rak onun huzurunda adice, alçakça ya da gülünç olan şeylerin -kuşkusuz Clive'ın en iyi Walpole üslubuyla- anlatılmasıyla eğlenmişti. Özellikle de pek çok iğrenç illetten ve ihtiyarlıktan ölen ve yemek masasında gösterişli giysileriyle yeniden beliren bir tavus kuşunun hikâyesi vardı. Clive Londra'dan dönünce, gayet doğal olarak, bir soğukluk yaşandı; durumun açıkça dile getirilememesinden dolayı her şey daha da yakışıksız bir hal almıştı.

Doğru ya da yanlış olsun, bu hikâye, Garsington'un o dönemdeki ahlaki ortamına dair bir fikir verdiğinden dolayı anlamlıdır.

19 Kasım 1917'de, Virginia buraya yaptığı ilk ziyaretten geri dönünce şöyle yazmıştır:

> Bu maceradan iki saat önce döndük. Bundan edinilen izlenimlerin tamamını anlatmak zor ama sadece hayal ettiğime pek benzemediğini söyleyebilirim. Balmumu renkli bir odanın dört bir yanına insanlar dağılmıştı. Aldous Huxley, fildişinden ve yeşil mermerden büyük yuvarlak levhalarla -Garsington'un taslakları- oynuyor: Brett pantolon giymiş: Philip çok güzel bir deri kıyafetle kaplanmış: Ottoline her zamanki gibi kadife ve incilerle: iki boxer cinsi köpeği: Lytton büyük bir koltuğa yarı yarıya uzanmış. Gerçekten güzel olamayacak kadar çok fazla süs eşyası, çok fazla koku, ipek ve biraz ağırlaşmış olan sıcak bir hava. İnsanlar gruplar halinde odadan odaya geçiyor -misafir salonundan yemek odasına, yemek odasından Ottoline'ın odasına- bütün pazar. Bazen her şey anlamını biraz yitiriyor gibi görünüyordu ve bunlarla gün kesinlikle çok uzamıştı. Fredegond sabah kabul edilmişti ve çaydan sonra ben de odun ateşinin başında Ottoline'la belki bir saatten fazla görüştüm... Genel olarak Ottoline'ı, arkadaşlarının beni hazırladığından daha çok sevdim. Ottoline'ın hayat dolu tavrı bana olumlu bir şey gibi göründü ve özel konuştuğumuz zaman gevezelikleri arasında oldukça açık zekâ parıltıları görünüyor. Garsington'daki durumun korkunçluğu elbette büyük ama yabancı birinin en belirgin olarak göreceği şey O. P. ve Garsington evinin çok şey verdiği ama bunların çok da nezaketle kabul edilmediğidir. Ancak böyle bir durumda doğrudan birini suçlamak insan zekâsını aşan bir şey – bu kişiler kendilerini öyle bir entrika ağına ve genel bir girift ilişkiler yuma-

ğına dolamış ki birbirlerine karşı pek makul davranamıyorlar. Böyle durumlarda sanırım Ott. gemisini dosdoğru yürütebildiği için takdir edilmeyi hak ediyor. Çok rahat ettirildik ve epey yemek getirildi; sohbetimizde sık sık açık yamalar vardı ama o zaman o özel halı çok sık kullanılıyordu. L., Philip'le şiddetli bir konuşma yaparak onun bugün Parlamento'ya gelmesini sağladı. Philip, genelde her şeyi en iyi hale getirmeye çalışan ve tabiatından hoşlanmadığı insanların en iyileriyle görüşen, zayıf, seveccn ve uzun zamandır sıkıntı yaşayan bir adam.

Garsington'ın "korkunçluğu" buranın bir sığınak olmasından kaynaklanıyordu. Ottoline'ın ağırladığı sevimsiz ve geçinilmesi zor insanlar, ev sahibelerine minnettarlıkla bağlıydılar ya da bağlı olmaları gerekiyordu. Bir zorunluluğun bilincinde olmak sevgi doğurmaz. Sığınmacılar ev sahibeleriyle ve birbirleriyle kavga ediyordu; kavgalardan sonra ise buradan gidemiyor, aksine memnuniyetsizliklerine sebep olan kişilerle bir arada kalıp yaşamaya mecbur oluyorlardı. Garsington'dan ayrılamamalarının sebebi buranın savaştan kaçılabilecek bir yer olmasıydı ve aynı sebepten de burada bulundukları müddetçe mutlu olamıyorlardı. Virginia gibi misafirler ise adeta "tarafsız bölge" denebilecek bu yerin zevkini çıkarabiliyor ve o iğrenç manevi ortama, artan güçlüklere ve savaş halindeki başkentin tehlikelerine geri döndüklerinden dolayı burayı daha çok seviyorlardı.

Her ay dolunayda hava saldırıları başlıyordu – ya da saldırı beklentisi başlıyordu – ve böyle zamanlarda da Hogarth House'un sakinleri bodruma iniyordu. Bu durumlarda yataklarla battaniyeler aşağı indiriliyor ve geçitlerle kilerler de kullanılıyordu; Leonard mutfak masasının üzerinde ölü gibi yatıyor, Virginia da masanın altına seriliyordu. Her gece yerin altında uyumayı tercih eden hizmetçilerin sürekli kullandığı ranzaları vardı; hizmetçiler gevezelik ederek Virginia'nın şakalarına gülüyor ve en sonunda Leonard sessiz olmalarını istiyordu. Sonra hepsi, bu durumda ne kadar uyunabilirse o kadar uyuyor; bu arada zeplinler ya da uçaklar başlarının üzerinde dolaşarak Slough ya da Staines zannettikleri yerlere bom-

balar atıyor, uçaksavar silahları da gecenin o genel gürültüsüne ve rahatsızlığına katkıda bulunuyordu. Ama bir keresinde, akşam yemeği partileri kilere taşınmak zorunda kalınca, artık arkadaşları R. C. Trevelyan sohbetine öyle yüksek sesle devam etmişti ki ne dostun ne düşmanın sesi duyulur olmuştu.*

Woolf'lar Noel'de Asham'a gitti ve Yeni Yılda şehre dönünce pek çok insanın barış ihtimalinden bahsettiğini duydular. Virginia, "Bu konuşmalar...üç ayda bir titrek bir ümit ışığıyla gündeme geliyor...sonra sönüyor...sonra yine kabarıyor," diyordu. Bu, sürekli olarak tekrarlanan bir hayal kırıklığıydı ve bu sefer Virginia kendisine oy hakkı tanındığını bilmekten büyük bir teselli duymadı. Savaştan önceki yıllarda Kadın Oy Hakkı Hareketi yararına verdiği uğraşlara rağmen zafer artık gelmişti ama çok önemli görünmüyordu. O dönem epey kasvetli bir dönemdi. Virginia hızlı çalışıyordu ve Mart 1918'de *Gece ve Gündüz*'ün 100.000 kelimeden fazlasını yazmıştı; ama bunalımdaydı ve şubat ayında grip olup yatağa düştü. Biraz iyileşince Leonard onu nekahet dönemi için on günlüğüne Asham'a götürdü ve savaş bitene kadar burada kalma ihtimalini ciddi bir şekilde tartıştılar. Hogarth House'a döndüler ama üç hafta sonra Paskalya Bayramı için yine Asham'a gittiler. Mart ayının son günleri çok sıcaktı ve Almanların Müttefikleri Amiens'a doğru geri püskürttükleri Flanders'teki top ateşinin sesleri tepeden rahatlıkla duyuluyordu. Leonard'ın kardeşlerinden biri Noel'den önce

---

* "Dün gece bir saldırı oldu – Bob bizimle akşam yemeği yiyordu ve o kadar yüksek sesle konuşuyordu ki silah seslerini duyamadık; ama Saxon Londra'da durumun epey kötü olduğunu söylüyor. Akşam yemeğimizin büyük kısmı kömürlükte geçti." VW/VB, 19 aralık 1917 (Berg).
Bunu ilk okuduğumda Virginia'nın abartılı üslubunun tipik bir örneği gibi geldi ama bunu Leonard'ın günlüğündeki 18 Aralık 1917 tarihli kısımla karşılaştıralım: "Çaydan sonra Bob Trevelyan gece kalmaya geldi. 6:45'te hava saldırısı başladı ama Bob'un kulakları tırmalayan sesi hiç kesilmedi ve silah seslerini bastırdı. Yemek odası ile kiler arasında akşam yemeği yedik. Ama o kadar uzun sürdü ki yorulup yukarı çıktık. Satranç oynadık ve ben kazandım. Saldırı saat 10.00'da bitti."

burada öldürülmüştü ve şimdi de Barbara'nın yeni evlendiği kocası savaştaydı;* Virginia rahatsız ve mutsuzdu, bahar güneşinin parladığı bu günlerde ona tuhaf ve sağlıksız bir sönüklük var gibi görünüyordu.

Lytton, Asham'a geldi ve belki de Virginia'nın kederini hafifletecek şeyler yaptı ama Lytton sorun teşkil ediyordu. Büyük bir kısmı kendisine okunmuş olan (Virginia'nın bir bölümü okunurken uyuyakalması utanç vericiydi) *Eminent Victorians* şimdi basılmaktaydı. Kısa bir süre sonra yayınlanacaktı ve Lytton, ince bir düşünceyle ama tekrar tekrar, bu kitabın eleştirisini Virginia'nın *The Times Literary Supplement*'a yapmasını önermişti; en sonunda Virginia kendi mantığına aykırı olarak bunu kabul edip Bruce Richmond'a mektup yazdı. Richmond, adını gizli tuttuğu takdirde kitabın eleştirisini yapabileceği cevabını verdi; ama Virginia bunu yapamayacağını düşündü ve kitap başka ellere düştü.

14 Nisan'da epeyce farklı bir edebi iş başladı; bu sırada Woolf'lar Richmond'a dönmüşlerdi. *Egoist Press*'in sahibi ve editörü Miss Harriet Weaver, elinde *Ulysses*'in elyazması ile çıkageldi; Hogarth Press'in bu kitabı yayınlayabileceğini ümit ediyordu.** Bu, Virginia'nın ne reddedebileceği ne de kabul edebileceği bir eserdi. Kitabın gücü ve kurnazca inceliği Virginia'da bir hayranlık ve kıskançlık uyandıracak kadar açıktı. Virginia'ya göre kitabın kendine has bir güzelliği ama aynı zamanda da ucuz, gösterişli ve sigara salonuna ait bir kabalığı vardı. Joyce, kendisininkinden çok farklı olmayan araçlar kullanıyordu ve bu acı vericiydi çünkü sanki kalem,

---

* 30 Mart 1918'deki Paskalya cumartesisinde ciddi bir şekilde yaralandı.

** Leonard Woolf'a göre Miss Harriet Weaver, Hogarth House'a T. S. Eliot'ın tavsiyesiyle gelmiştir (*Beginning Again,* s. 247). Kuşkusuz böyledir; ama Leonard, "Bize 1917 sonları ya da 1918 başlarında Miss Harriet Weaver'ın...James Joyce'un bir elyazmasıyla çok ilgilendiğini...söyledi." derken Virginia ile T. S. Eliot arasında bir samimiyet olduğunu düşündürmektedir ki o zamanlar böyle bir samimiyet yoktu. Kasım 1918'de yazılan bir günlük parçası, Virginia'nın Mr. Eliot'la o ayın 15'inden önce görüştüğüne inanmayı zorlaştırmaktadır.

bizzat kendi kalemi, birisi bir tuvalet oturağına *siktir* kelimesini yazabilsin diye elinden alınmıştı. Virginia ayrıca Joyce'un belli bir zümre için yazdığını düşünüyordu; ondan bahsederken "bu insanlar"dan da bahseder ve Joyce'u belki Ezra Pound'la ve "Yeraltı Dünyası"nın bilmem başka hangi üyeleriyle aynı kategoriye koyar. Virginia'nın bu tepkisi belki de önemlidir; Joyce'un rasgele ve terbiyeden yoksun kabalığı onun kendini birden çaresizce bir hanımefendi gibi hissetmesine sebep olmuştur. Buna rağmen Virginia bunun açıkçası yayınlanmaya değer bir şey olduğunu görebilecek kadar akıllıydı; bu eserin Hogarth Press'in teknik kapasitesini tamamen aştığı da aynı derecede açıktı. Profesyonel matbaacıların tutulması gerekecekti ve böyle bir işi üstlenmek için birini bulmanın imkânsız oluşu -çünkü Leonard'ın danıştığı kimseler bir davaya sebep olacakları hususunda ısrar etmiştir- Woolf'ları bu teşebbüsten vazgeçirmiştir.

Eminent Victorians mayıs ayında yayınlandı. Lytton'ın arkadaşları bazı açılardan hayal kırıklığına uğramıştı. Kitap elbette muhteşemdi – Lytton'ın ihtişama erişeceğine her zaman kesin gözüyle bakılmıştı. Ama o buna layık mıydı? Vanessa'yla Virginia öyle olmadığını düşünüyordu. Clive onlara göre daha coşkuluydu; ayrıca Virginia'nın Lytton'ın başarısını kıskandığını -saçmalık derecesinde ve utanmazca kıskandığını- söyledi. Öyle olsa bile Virginia bunu günlüğüne yazmamıştır ama acı duyuyor olması muhtemeldi. Kaçınılmaz olarak bir arkadaşı, edebiyat oyununda rakibi olduğu belli olan ve yıllardır deyim yerindeyse at başı koştuğu bir arkadaşı bir anda önüne geçince -sadece halkın gözünde öyle olsa bile, ki insanlar "Siz *o* Virginia Woolf musunuz?" yerine "Gerçekten Lytton Strachey'i tanıyor musunuz?" diyordu- geride kalan koşucunun sükûnetini tam olarak muhafaza edebilmesi için insanüstü ölçüde bir objektiflik ve çok istisnai bir ahlak üstünlüğü -kimsenin Virginia'da olduğunu iddia edemeyeceği vasıflar- gerekiyordu. Clive'ın yaraya tuz basmakta hiç tereddüt etmediği de belirtilmelidir. Clive hâlâ Virginia'ya takılmaktan hoşlanıyordu ve aralarındaki ilişkiler o sonbahar gergindi; o kadar ki göreceğimiz gibi epey şiddetli bir fırtına

koptu. Bir süreliğine Vanessa'yla ilişkiler de birazcık iyileşti; ancak anlaşmazlıklarını izah edebilmek için uzunca bir şekilde konudan ayrılmamız gerekmektedir çünkü bu anlaşmazlık Vanessa'nın deyimiyle "hizmetçi sorunu"ndan kaynaklanıyordu.

Bu pratik, ahlaki ve şahsi bir sorundu ve Vanessa, Virginia ve zannederim onlar gibi pek çok insan için ıstırap verici bir öneme sahipti. Bunu anlaması için okuyucuya bizim genellikle unuttuğumuz çok açık bazı gerçekleri hatırlatmam gerekiyor. Eğer siz bu kitabı satın alabiliyorsanız, muhtemelen akşam kitabı alıp eve götürdüğünüzde onu okumak için bir düğmeye basarak yakabileceğiniz bir ışığınız vardır. Odanız merkezi ısıtma sistemiyle ısıtılıyordur; bir musluğu açınca banyonuza ya da lavabonuza sıcak su akıyordur; bir tıpayı çekince de tuvaletinize soğuk su fışkırıyordur. Kendi yemeğinizi kendiniz pişiriyor ya da kendi ev işlerinizi yapıyor olabilirsiniz ama muhtemelen bu işte size onlarca mekanik alet, konserve ve konserve açacakları, donmuş gıdalar, buzdolapları ve plastik kaplar yardımcı oluyordur. Kimbilir her gün parmaklarınızın ucunda kaç bin beygirlik güç vardır? Fırınların ısıtılması, gıdaların öğütülüp karıştırılması, yerlerin temizlenmesi, odaların aydınlatılması ve ateşlerin yakılması için sizin çok ciddi bir çaba göstermenize gerek yoktur.

Halbuki Virginia Woolf, Asham'a gittiği zaman bu faydalı gereçlerin hiçbirine sahip değildi. Buraya gidebilmek için millerce yolu yürümek, bisikletle gitmek veya masrafa girip bir taksiye binmek zorundaydı. Bir ışık yakmak için halılara yağ damlatan mumları ya da tüten ve yeniden gaz doldurulması gereken, her sabah ayarlanan lambaları vardı; ısınma odun ya da kömürle sağlanıyordu – ve kömür 1916-1919 yılları arasında zor bulunuyordu; kömürün kovalarla taşınması, şömine ızgaralarının temizlenmesi, ateşin döşenmesi gerekiyordu ve bunlar usta eller tarafından yapılmadığı zaman oda dumanla doluyor ya da ateş çabucak sönüyordu. Köylerde sıcak suyu ocakta kaynatarak elde ediyordunuz. Soğuk suyunsa her gün bir su deposuna pompalanması gerekiyordu ve Asham'da sadece bir toprak tuvalet vardı. Buzdolabı ya da donmuş gıda yoktu;

konserve açacağı ise o kadar ağır bir bıçaktı ki konserveye onunla saldırıyor ve en sonunda çentikli bir zafer kazanıyordunuz. Bütün pişirme ve temizleme işleri inanılmaz derecede zahmetli, dağınık ve yavaştı. Hâlâ bu şartlarda ya da daha kötü -çok daha kötü- şartlarda yaşayan pek çok insan vardır, fakat açıktır ki bu şartlarda konfor veya temizliğin sağlanabilmesi için birilerinin sürekli olarak çalışması gerekir.

1914 yılından önce, şaşırtıcı derecede çok sayıda insan her halükârda bir ev hizmetçisi çalıştırabiliyordu. Emek çok kolay bulunuyordu ve kızlar sadece barınma ve çok az bir ücret karşılığında hizmetçiliği kabul ediyordu. Tek bir efendiye bağlı, örneğin altı hizmetkârı tutmaya gücü yeten zenginler, muhtemelen onları bizim mekanik cihazları bulduğumuzdan çok daha verimli buluyordu.

Savaştan önce Woolf'ların iki, Bell ailesininse dört hizmetçisi vardı – bu, kadının tam zamanlı olarak çalıştığı bir ev ve Bell ailesinin durumunda da iki çocuk için asgari hizmetçi sayısıdır. Savaş sırasında piyasanın durumu büyük bir değişim geçirdi. Fabrikalarda iyi ücretler kazanılabiliyordu ve kadın işgücü iyice azaldı. Genç kadınlar hizmetçilik yapmak istemiyordu; köylerde hizmetçiliğin getirdiği tecrit edilme insanların şevkini kırıyordu.

Aynı zamanda ahlaki bir sorun da vardı. Bir hizmetkâr ordusuna sahip Hyde Park Gate'te durum, doğruyu söylemek gerekirse ataerkildi. Evin reisi Leslie Stephen'dı. Minny, Julia, Stella ya da Vanessa onun vekilleriydi ve hizmetkârlar doğrudan onlara karşı sorumluydu. Herkes kendi yerini biliyordu. Bu sistem iyiliksever despotizmin kusurlarına ve meziyetlerine sahipti. 1904 ile 1914 yılları arasında bu sistem çökmeye başladı. Stephen kız kardeşler anne-babalarında olan sosyal inanca sahip değildi; hizmetçi/hanım ilişkisini sevmiyorlar fakat bundan nasıl uzak duracaklarını da bilmiyorlardı. Paternalizm ancak iki taraf da bunu uygun ve doğal gördüğü zaman işler. Sistem çöktüğü zaman adaletsizlikler ortadan kaldırılabilir ama ahlaki durum son derece rahatsız edici hale gelir. Mrs. Bell ile Mrs. Woolf, işverenle çalışan arasında farklı ve daha eşitliğe dayalı bir sözleşme tarzı arıyordu. Sophia Farrell'la -ki ken-

disi hayatta bulunmayacak bir hazinedir- durum son derece rahatsız ediciydi. Onu tutmak da zordu, göndermek de. Ne onun standartlarına göre yaşayabiliyor ne de onun kendilerinden beklediği anaerkil rolü oynayabiliyorlardı. Öbür taraftan, eğer Sophia'nın işe ihtiyacı varsa, bunu ailesinin sağlaması gerektiği açıktı. Sophia bir evden diğerine gitti ve en sonunda, oyunu hâlâ eskisi gibi oynamaya devam eden George Duckworth'lerde kaldı.

Sophia'dan sonra gelen hizmetçilerde aynı geleneksel arka plan yoktu ve bu bakımdan işler daha kolaydı ama şahsi ilişkiler eskisinden daha zordu. Bloomsbury'de hizmetçilere Viktoryen dönemin köle statüsü sunulmuyordu ama bugün "yardım eden gündelikçi kadın" ile "yardım edilen kadın" arasında kurulabilecek, ticarete özgü işveren/çalışan ilişkisi burada yoktu. Burada hizmetçiler ev halkının bir parçası, bir bakıma ailenin bir parçasıydı; fakat aynı zamanda da bağımsız insanlar, duygularına saygı gösterilmesi gereken denklerdi. İdeal olan, ümit edilen, arkadaş olmalarıydı. Ama insan kaç arkadaşını her gün görebilir, kaç arkadaşı geçimi için kendisine bağımlıdır, kaç arkadaşı kişinin kendi rahatını elinde tutar ve insan kaçından hiç sıkılmaz ve onunla arası bozulmaz? Ve bir arkadaşlığı bir kâğıt üzerindeki kişiliğe, bir görüşmeye dayandırmak ne kadar zordur; üstelik de arada yetişme, ilgi alanları, eğitim ya da sınıf bakımlarından hiçbir benzerlik yoksa. Bugün sınıf kelimesi adeta ayıp bir kelimedir ve umulur ki İngiliz toplumunda elli yıl öncekinden çok daha az şeyi temsil etmektedir. Fakat o zaman birinin sınıf bilincine sahip olmadığını düşünmek delilik olur.

Sınıf farklılıkları iki tarafta da anlaşmazlığa sebep olur. Bloomsbury'de hizmetçilerin olmadık kıyafetler giyen, olmadık resimler asan, olmadık görüşleri savunan ve son derece tuhaf arkadaşları olan nörotik ve sıradışı insanlarla uğraşmaları gerekiyordu. (Bu yüzden 1917'de Vanessa'nın aşçısı, evdeki misafirlerden biriyle komşu çiftlikteki çapkın bir seyis yamağı arasındaki ilişkiyi hanımıyla tartışmak zorunda kalmıştı. Bu misafir, elbette ki, Lytton Strachey'di.)

Virginia'nın evinde Vanessa'nın evindekilerden farklı sorunlar vardı ama kuşkusuz o da hizmetçilerini şaşkınlığa uğratıyor ve bazen de kızdırıyordu.

1916 yılının başlarında, Virginia'nın nekahet döneminde olduğu bir sırada, Leonard, Nelly Boxall ile hayat boyu arkadaşı olan Lottie Hope'u aşçı ve hizmetçi olarak işe almıştı. Bunlar daha önce Guildford'da Roger Fry'ın hizmetini görüyorlardı. İki kız birbirine çok bağlıydı. Sokaktan bulunmuş bir çocuk olan Lottie basit biri, cömert, fevri, sadakatsiz ve tez mizaçlıydı. Kolayca neşeden öfkeye geçebiliyordu. Nelly ise daha sakin, daha nazik ve derinlerde arkadaşından da tez mizaçlı biriydi.

Nelly 1916'daki ilk görüşmesini daha sonra hatırlayacaktı; Hogarth House'un misafir salonuna gelmiş, Virginia'yı üzerinde eski bir sabahlıkla kanepede uzanırken bulmuş, onun "çok tatlı" olduğunu düşünmüştü ve onunla çalışmak istediğini biliyordu. Ancak zavallı Nelly'nin bilmediği şey, Virginia tarafından hem büyüleneceği hem de sabrının tüketileceğiydi; öyle ki sonraki on sekiz yıl boyunca ne onunla ne de onsuz yaşayamayacaktı; Virginia da *onun* değişen ruh hallerinden öyle öfke duyacak ve bazen öyle etkilenecekti ki ne ona katlanabilecek ne de onu kovabilecekti. Nelly ile Lottie kavga ediyor ve barıştırılıyor, surat asıyor ve teskin ediliyor, şikâyet ediyor ve ayrılacaklarını söylüyorlardı ve bu defalarca tekrarlandı. Şehirde hava saldırılarından duydukları müthiş korku ve kırsalda yaşamanın sıkıcılığından duydukları umutsuzluk arasında kalmışlardı. Daimi bir heyecan kaynağı teşkil ediyorlardı. Virginia'yı hem neşelendiriyor hem de öfkeden delirtiyorlardı; onun içindeki hem en iyi hem en kötü kişiliği ortaya çıkarıyorlardı.

Nisan 1918'de Vanessa hamile olduğunu öğrendi. O sırada Charleston'da şu kişiler yaşıyordu: Vanessa, Duncan, David Garnett, bir mürebbiye ve sevgilisi, mürebbiyenin kızı ve yeğeninin de aralarında bulunduğu dört çocuk, bir aşçı ve bir mutfak hizmetçisi. Bu evde iş yükünün ağır olduğu açıktı. Sonra aşçı ayrılacağını bildirdi. Başka bir aşçı bulmak adeta imkânsız görünüyordu. Bu krizde Virginia, ilk kez olmamak üzere, iş bulma bürolarına gide-

rek yardımcı olurken, Vanessa da yakın çevrede araştırmalar yaptı ama bu çabaların hepsi boşa çıktı. Sonra Virginia'nın aklına, Nelly ile Lottie'nin en azından iki haftalığına ablasına gitmeleri fikri geldi. İçinden de kızların orada kalabileceklerini düşünüyordu çünkü Woolf'lar o kadar paraya sıkışmıştı ki hizmetçileri barındırmak imkânsız görünüyordu; bununla birlikte Leonard'a bir yerden editörlük teklif edilmesi ihtimali de vardı ve bu durumda tabii Nelly ile Lottie'yi geri isteyeceklerdi. Her halükârda geriye dönemeyebilecekleri ihtimali kızlardan gizlenmişti. Vanessa'yla Virginia arasındaki, Virginia ile hizmetçileri arasındaki ve hizmetçilerle Vanessa arasındaki görüşmeler -bu sırada Nelly ile Lottie'nin temelli gidiyor olabileceklerine dair şüpheleri, Vanessa'nın kalıcı olmayabilecek bir anlaşmayla ilgili tereddütleri ve Nelly ile Lottie kadar iyi olmadıkları açık olan fakat kısa bir süre sonra gelebilecek Miss Ford adlı yöreden bir kızın durumu karıştırmasıyla birlikte- mayıs ve haziran 1918'de kız kardeşler arasında adeta her gün yazılan mektupların büyük bir kısmını doldurmaktadır. En sonunda rahatsız olan Vanessa, işi bırakan aşçı Trissie'yi görüşmeleri sonlandırmak için Richmond'a göndermek zorunda kaldı ve aşçı meseleyi öyle bir çıkmaza soktu ki Nelly ile Lottie hiçbir şeyin kendilerini Woolf'ları terk etmeye ya da Charleston'a gitmeye sevk edemeyeceğini beyan ettiler. Bu sonuç o kadar geç geldi ki Vanessa, Miss Ford'u elinde tutamadı; kadını başka biri kaptı. Vanessa bu endişeli ve sinirli ruh haliyle, Nelly ile Lottie'yi almasına engel olan kişinin Leonard olup olmadığını sordu. Bu soruya Leonard'dan epey sert bir cevap geldi ve bunu iki taraftan gelen, açıklamalarla dolu barış mektupları takip etti.

Virginia, Vanessa'yla her zaman çok kolay barışırdı. Ama Clive'la öyle değildi ve 1918 sonbaharında onunla arası yine açıktı.

Clive her zaman Virginia'yı arabozuculukla suçluyor ve belki de haklı olarak, kendisi ile Maynard Keynes'in Hogarth House'da Katherine Mansfield'la ilgili söyledikleri nezaketsiz sözlerin, ev sahibeleri tarafından Katherine'e yetiştirildiğine inanıyordu. Tabii bu da biraz sıkıntıya sebep oldu ama daha kötü şeyler de olacaktı.

Bu sıralarda Clive'ın hayatındaki en önemli kişi ne Virginia ne de Vanessa'ydı; bu kişi Mrs. St. John Hutchinson idi ve bu da Miss Hutchinson'ın Bloomsbury'nin "üyesi" değilse de en azından buraya çok sık gelen bir misafir olduğu anlamına geliyordu. Vanessa da Virginia da ona hayrandı ama Clive, arkadaşlarından Mary'yi sevmelerinden daha fazlasını talep ediyordu. Coşkulu bir şekilde Mary'de muhitlerindeki kesinlikle en nazik ve medeni varlığı -bir Pompadour'un cazibesine sahip bir *du Deffand** - görmelerinde ısrar ediyordu. Mary'nin aslında böyle iddiaları yoktu ve muhtemelen Clive'ın bu taleplerde bulunurken onun insanların gözündeki değerini yüceltmekten çok küçülttüğünün ve başka türlü olsa gayet sıcak olacak bir karşılamayı ancak ve ancak bozduğunun farkındaydı. Aslında Virginia'nın Clive'ın arkadaşına dair duyguları çok değişkendi. Onun çok belirsiz olan itibar pazarında hissesi değer kazanıp kaybetmeyen hiç kimse yoktu; fakat bu borsa bazen korkunç çöküşler yaşıyorsa, bunun sebebi Clive'ın çok yanlış bir proje hazırlamış olmasıydı.

Virginia'nın 1918 sonbaharındaki arabozuculuğunu (eğer bunu yapan oysa) işte bu bağlamda ele almamız gerekmektedir.

Bu sıralarda Mrs. Hutchinson'a -kim tarafından olduğu bilinmiyor- Clive'ın arkadaşlarının, özellikle de Vanessa'nın, onun çok sıkıcı biri olduğunu düşündüğü ve kendisine sadece Clive'ın hatırına tahammül ettikleri söylenmişti. Bu kötü niyetli rivayet doğal olarak kadının canını çok sıktı. Clive ile Vanessa hiç düşünmeden, bu hikâyenin Virginia'dan çıkmış olduğu ve eylül ayında Asham'da bulunan Mark Gertler tarafından aktarıldığı sonucuna vardılar. "Gertler'e ne söylediysen bunları hemen yetiştirmiş..." diyen Vanessa şunu ilave ediyordu: "Söylediklerine dikkat et... ve lütfen onun veya aslında hiç kimsenin benim Mary'yi sevmediğimi düşünmesine izin verme, çünkü biliyorsun onu seviyorum."

Virginia'nın cevabı biraz öfkeliydi: evet, Mary bir sefer As-

---

* İki efsanevi Fransız kadını: Madame Pompadour, 15. Louis'nin metresi, Madam du Deffand ise ünlü bir Fransız entelektüeliydi. (ç.n.)

ham'da kendisiyle Gertler arasında bir sohbete konu olmuştu – Leonard da oradaydı ve bütün söylediklerine şahitlik edebilirdi. Virginia burada Mary'yi çok az tanıdığını, onun kendi yanında her zaman çok sessiz durduğunu ve evet, Vanessa'nın yanında da aynı şekilde sessiz olduğunu düşündüğünü söylemişti. Gertler'e gelince, ne fazla meraklı ne de kötü niyetli biriydi ve ("her zamanki gibi") tamamen kendisi ve kendi meseleleriyle meşguldü.* Mary'nin arkadaşlarından bazılarının arabozuculuk yapmak için bir sebebi olabilirdi ama kendisinin kesinlikle hiçbir sebebi yoktu. "Bu aşağılık casusluk sisteminin kurbanı haline getirilme"ye şiddetle karşı çıkıyordu ve gelecekte Clive ile yeni ekibinden uzak durmaya kararlıydı.

Clive'ın Vanessa'ya yazdığı bir mektup, Virginia'nın öfkelenmekte haklı olduğunu düşündürmektedir.

> Sadece seni bir konuda düzeltmek istiyorum. Virginia'nın Gertler'e masallar uydurduğunu söyleyen kişi ben değildim. Ben sadece masallar uydurulduğunu söyledim ve *fons et origo*nun [kaynak] Virginia olduğunu söyleyen kişi başka biriydi – sanırım sen. Hepimiz bunun mümkün olduğu konusunda hemfikirdik ve ben hâlâ öyle düşünüyorum ama bu masalların Virginia'dan çıktığını söylemediğimden gayet eminim çünkü şu anda hâlâ bunların ne yolla Mary'ye ulaştığını bilmiyorum. Öğreneceğim. Virginia'yla aramın bozulmasını hiç istemiyor da değilim. Buna gayet alışkınım ve hoşuma da gidiyor ama bu olacaksa hakiki bir konuda olsun isterim.

---

* Virginia günlüğüne, kendisi 17 Eylül'de Charleston'dayken Clive ile Mrs. Hutchinson'ın arabayla geldiklerini kaydetmiştir. 23'ünde şöyle yazmıştır: "[Mrs. Hutchinson] her zamanki gibi, bir alabalık kadar sessizdi -benekli elbisesinden dolayı alabalık diyorum- aynı zamanda da sessiz olmasına rağmen onda balıkların çevik sükûneti var." Ve aynı gün şöyle yazar: "Gertler'le Gertler hakkında yaklaşık 30 saattir konuşuyoruz; gözüne bir mikroskop takmak gibi bir şey. Yaptığımız köstebek tepesi bütün ihtişamıyla ortada; etrafındaki dünya yok oldu." *AWD* (*Berg*).

Virginia delillere değil şüphelere dayanılarak suçlanmıştı ve deliller, görüldüğü kadarıyla onu temize çıkarmaktadır. Bununla birlikte, daha önceden kötü bir şöhreti olmasa, Vanessa'nın (eğer bu kişi Vanessa'ysa) ondan şüphe etmeyeceği de iddia edilebilir. Virginia'nın boşboğaz olduğu kesindi. Kendisinin de hatırladığı bir olayda, başka insanların yanında ağızlardan kaçırılacağını düşünmeden bazı sırları söylemişti ve bu yüzden kendi deyişiyle kendisini "kaynar sular"ın içinde bulmuştu. Başka bir seferinde de Vanessa, Lady Strachey'e giderken onu uyarmayı gerekli görmüştü: "Lütfen, Tanrı aşkına, söylediklerine dikkat et...Unutma ki o ahlaki bakımdan modern *değil* -eşcinselliği hiç duymamış- en azından kendi ailesinde hiç. Sen böyle şeylere çok meraklısındır." Gerçekten de Virginia'nın aklına geleni söylemek gibi korkutucu bir alışkanlığı vardı. Ama bu, burada suçlandığı gibi kasıtlı ve son derece zalimce olan arabozuculukla aynı şey değildir.

Bu özeldeki heyecanlı olaylar, daha büyük çaptaki kamusal hadiseler zemininde düşünülmelidir; o sıralarda Virginia'nın dikkati giderek bu kamusal olaylara yöneliyordu. Çünkü Gertler-Mary Hutchinson kavgası, 1918 yılının Ekim ayı ortalarında meydana gelmişti ve o sıralarda savaşın nihayet gerçekten de sona erdiği ortaya çıkmaya başlamıştı. Leonard, savaştan sonra kurulacak olan uluslararası bir barış örgütü arayışından kaynaklanan siyasi mücadelelerle çok meşguldü ve bu uğraşlarla ilgili bazı şeyler Virginia'nın günlüğüne de kaydedilmiştir. Beatrice ve Sidney Webb, eylül ayında Asham'a gelmişti; Virginia'ya göre bu ziyaret büyük bir sosyal çaba gerektirmişti; aralıksız konuşmaları genelde yeniden inşa edilip kurulacak olan yeni sosyal düzenle ilgiliydi.

"Hükümetin işi," diyordu Sidney Webb, "gelecekte çok artacak."

"Benim de çorbada tuzum olacak mı?" diye sordu Virginia.

"Ah evet, senin de şüphesiz küçük bir mevkiin olacak. Karımla ben her zaman deriz ki demiryolu bekçisi en imrenilecek adamdır. Otorite sahibidir ve hükümete karşı sorumludur. Hepimizin durumu da böyle olacak."

Haftalar geçtikçe geleceğe dair bu güzel hayaller daha da parlak bir hal aldı.

"Bu hafta yaptığımız her şeyde," diye yazıyordu Virginia 12 Ekim'de, "bu olağanüstü ümit zemini; çocukken Noel yaklaşırken hissettiğim duygunun çok daha büyük bir hali vardı." Ertesi pazar, o zaman Bakan olan kuzeni H. A. L. Fisher, çay saatinde Hogarth House'a habersiz çıkageldi ve şöyle dedi: "Bugün savaşı kazandık."

Aslında beklenmesi gereken bir ay daha vardı ve Virginia, Lord Northcliffe'in katliamı uzatma arzusunu kızgınlıkla günlüğüne kaydetmişti. Şöyle yazıyordu:

> *Çarşamba, 30 Ekim*
>
> Bu inanılmaz derecede güzel sonbahar gününde parktaki yürüyüşten yeni döndüm. Pek çok evde portakal çiçekleri görülüyor; kayın ağaçları o kadar muhteşem ki onlara bakınca diğer her şey sönük kalıyor. (Mrs. H. Ward'u okuduktan hemen sonra yazı yazmaktan ne kadar nefret ediyorum! – grip beden için ne kadar tehlikeliyse o da akıl sağlığı için o kadar tehlikeli.) Barıştan bahsettik: sosis balonlar nasıl indirilecek ve altın paralar nasıl damla damla akacak ve insanlar nasıl kısa zamanda savaşla ilgili her şeyi unutacak ve kazandığımız zaferin meyveleri pansiyonların misafir salonlarında cam vitrinler ardında saklanan süsler olarak tozlanacak. Richmond'ın iyi insanları, Potsdam'ın iyi insanları için özgürlüğün kazanıldığını düşünerek ne kadar çok sevinecekler? Ben yine de kendi meziyetlerimiz konusunda daha kibirli olacağımıza inanıyorum. The Times hâlâ Almanya'yı savaşa çekmek ve böylece Alman köylülerinde özgürlüğe saygıyı iyice aşılamak için bir mevsim daha devam edilebileceği ihtimalinden bahsediyor. Bence ortalama vatandaşların böyle düşüncelere uzaklığı, şu anki halimizle sükûnete yeniden kavuşmamızın tek güvencesi.

Ve sonra:

> *Pazartesi, 11 Kasım*
>
> Yirmi beş dakika önce barışı ilan eden silahlar ateşlendi. Nehrin üzerinde bir siren çaldı. Sirenler hâlâ çalıyor. Birkaç kişi koşup

pencerelerinden dışarı baktı. Ekin kargaları etrafta dönüp durdu ve bir an için, mezarın üzerinde kısmen şükran, kısmen vedayı andıran bir töreni gerçekleştiren yaratıkların sembolik görüntüsüne büründü. Çok bulutlu ve sakin bir gün, dumanlar yoğun bir şekilde doğuya doğru yuvarlanıyor ve bu da bir an için suda yüzen, dalgalanan, eğilen bir şeyin görüntüsüne bürünüyor. Pencereden dışarı baktık ve boyacının bir kez gökyüzüne bakıp sonra işine devam ettiğini gördük; ihtiyar adam elinde kenarından büyük bir somunun dışarı fırladığı bir poşetle, arkasında melez köpeği, sokakta sarsak adımlarla yürüyor. Şu ana kadar ne bir çan, ne bir bayrak; sadece sirenlerin iniltisi ve sesleri hiç kesilmeyen silahlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kasım 1918 - Aralık 1922

Ateşkesi getiren Kasım 1918 tarihi, aynı zamanda *Gündüz ve Gece*'nin de sonu oldu – kitabın son kelimeleri 21 Kasım'da yazıldı; bu ay ayrıca Virginia'ya yeni bir dost daha kazandırdı: T.S. Eliot. Eliot, Hogarth House'a 15 Kasım'da üç-dört şiiriyle birlikte geldi. Virginia'ya göre kibar, eğitimli, gösterişli genç bir Amerikalıydı ve gereğinden fazla ağırbaşlı denebilirdi, ama bununla birlikte çok zeki ve tam bir şairdi. Virginia'nın fikirlerinden çok farklı olan görüşlerine katı bir bağlılığı vardı çünkü Eliot, Ezra Pound ile Wyndham Lewis'in büyük adamlar olduğunu düşünüyor ve James Joyce'a büyük bir hayranlık duyuyordu. Leonard ile Virginia, Hogarth Press'in onun son şiirlerini yayınlamasını kabul etti ve Virginia 1919 yılı Ocak ayının sonlarına doğru bu kitapları dizmeye başladı.

Fakat Virginia ocak ayının çoğunu yatakta geçirdi. Dişi çekilmişti ve sonra da bir baş ağrısı ortaya çıktı; Vanessa'nın lohusalığı sırasında evde bakımlarını üstlendiği yeğenleri, Gordon Square'deki babalarının yanına gönderilmek zorunda kaldı. Ateşkes, görünüşe göre her türlü şeyin kıtlığını sona erdirmekten çok artırmıştı. Sanayi alanındaki bir huzursuzluğun başgöstermesiyle hayat daha da zorlaştı. Artık Mrs. Arnold-Forster olan ve Cornwall'a yerleşen Ka Cox'a yazdığı bir mektupta, Virginia bu dönemde yaşanan güçlükleri anlatır:

> ... Lizard'da hasta olmak bana burada iyi olmaktan daha güzel görünüyor. Trenler ya da yeraltı trenleri olmadan, yoğun bir kar yağarken, kilerde hiç kömür yokken, çatıdaki bir sızıntı evde bulunan bütün kapları doldurmuş durumdayken ve yarın muhtemelen elektrik ışığı yokken hayatın nasıl olduğunu tahmin edemezsin. Biz Richmond'da hâlâ Waterloo'ya ulaşabiliyoruz ama Hampstead'ın dışarıyla bağlantısı tamamen kopuk. Leonard'ın çalışanları tabii kuzeydeki yüksek bölgelerde yaşıyor ve büroya zar zor gelebiliyorlar, bu yüzden ihtiyar adamın kendisi gitmesi gerekiyor ve ben de burada o gelene kadar, kimbilir karla mı sisle mi, oturup bekliyorum. Sonra da uzmanlar diyor ki çalışan sınıflar o kadar aptalca davrandı ki hükümet onları cezalandıracak ve bu grev bundan sonra olacak çok daha kötülerinin sadece başlangıcı. Şu âna kadar hiç bilinmeyen bir yılda olduğumuzu söylüyorlar. Senin gibi hassas insanlar gidip Cornwall'da yaşıyor. Keşke Gurnards Head'e gidip orada kiralık bir ev olup olmadığına bir baksan, çünkü bana olduğunu söylediler. Asheham'ı bırakmak gibi korkunç bir ihtimalle karşı karşıyayız. Burayı muhtemelen çiftlik için istiyorlar; hâlâ bir umut ışığı var ama korkarım çok fazla değil...
>
> Artık sağlığım gayet iyi ama yine de Londra gezintilerim biraz kısıtlanıyor, bu yüzden sana anlatacak çok fazla dedikodum yok... Charleston'daki felaketleri duydun mu? Bunları ayrıntılarıyla anlatamam çünkü sayfalar sürer. Ama düşün ki bir taşra doktoru bebeğe ilaç veriyor (1918 yılı Noel gününde doğan, Vanessa'nın kızı Angelica) ilaç onu gece gündüz hasta ediyor. Nessa doktora ilacı bırakmasını söylüyor – adam bunu reddediyor. Ne olduğunu bir türlü söylemiyor – hemşire ona uymak zorunda – çocuk giderek ki-

lo kaybediyor – Duncan, Brighton'a gidip Nessa'nın sütünün kalitesi hakkında Saxon'un babasıyla görüşüyor – sonuç alınamıyor – Noel (Olivier) telgraf çekiyor – gizlice kadın doktor geliyor – doktorun bir tür zehir verdiğini anlıyor – Mrs. Brereton (mürebbiye) doktora rakibinin varlığını haber vermeyi görev biliyor – kavgalar, patlamalar, reddetmeler – Nessa ile bayan doktorun zaferi ve bebeğin kısmen iyileşmesi. Bunlar biter bitmez, hizmetçiler içmeye ya da daha kötü şeyler yapmaya başlıyor ve kovulmaları gerekiyor; başka hizmetçiler bulmak için hummalı uğraşlar; hiç bulunamıyor; telgraflar gönderiliyor, görüşmeler ayarlanıyor, aşçı bulunuyor, son anda gelmiyor – her şey yeniden başlıyor; başka aşçılar bulunuyor; tam işe başlayacaklarken babaları sokakta düşüp ölüyor, bunun üzerine hem Nessa hem ben deli gibi koşturuyoruz ve sonuçta ikimiz de diğerine söylemeden birer aşçı buluyoruz ve birinin büyük bir masrafla ve müthiş gayrete mal olarak kovulması gerekiyor. Bu olanların hepsinin ne kadar çok vakit aldığını ve de mektuplarıma, "Jane Beale, ablam adına yazıyorum..." diyerek başlamaktan nasıl fenalık geldiğini tahmin edemezsin. Her şeyden önce bu tarz cümlelerden nefret ediyorum ve sonra o aceleyle yazılmış el yazısını ben bile anlayamıyorum.

Charleston'daki felaketler aslında, hiç de iyi olmadığı bir zamanda Virginia'yı çok yorucu işlerle uğraştırmıştı. Bunlara karşı koyamadı, ablasının taleplerinin ise (dile getirilmediği için daha da dokunaklı hale gelen talepler) onun sabrını taşırmaması imkânsızdı. İşler iyice sarpa sarınca, durumu kurtarmak için Nelly, Charleston'a gönderildi ama Leonard her zamanki gibi Virginia'yı kendi cömertliğinin sonuçlarından korumak için duruma müdahale etmek zorunda kaldı.

Virginia yeni doğan yeğenini ve Vanessa'nın ne durumda olduğunu kendi gözüyle görmek için Sussex'e ancak mart başında gidebildi. Yazdığına göre Charleston'da hayat fazlasıyla sadeydi – "rüzgârla yağmurdan başka hiçbir şey yok ve kilerde hiç kömür kalmadı." Aynı zamanda bu kasvetli evde cazip ve yatıştırıcı bir şeyler de vardı. Burası düzensizdi ve buradaki hayata rahatlıkla rezil bir hayat denebilirdi ama ortam güzeldi ve bazı ruh hallerinde Virginia,

kendisinin düzenli ve dört dörtlük evcimenliğiyle karşılaştırınca bu hayatı gıpta edilebilecek kadar romantik görebiliyordu.

Temmuzun birinde Virginia, Charleston'da bir gece geçirdi. Bu ziyaret önemliydi ve önemli oluşunun sebepleri bahardaki hadiselere geri dönülerek izah edilmek zorundadır.

Virginia'nın Ka'ya yazdığı mektupta Asham'ın muhtemelen kaybedileceğine üzüldüğü ama o zaman yine de bir umut ışığı olduğu hatırlanacaktır. Bu umut 1 Mart'ta, çiftçi Mr. Gunn onlara altı aylık müddet tanıdığı zaman söndü. Leonard ile Virginia hiç vakit geçirmeden ev aramaya başladılar – Virginia bu işin kendisine her zaman büyük zevk verdiğini itiraf ediyordu. Aynı çevrede bir yer bulmayı ümit ediyorlardı. Fakat Virginia, Katherine Mansfield'dan, Zennor yakınlarında her biri yılda 5 pounddan kiraya verilecek olan, birbirine bitişik üç kır evi olduğunu öğrendi. Bu evlerde daha önce D.H. Lawrence oturuyordu ve iki romancı hayatları boyunca sadece bu konuyla ilgili olarak mektuplaşmıştır. Virginia, Cornwall'ın cazibesine dayanamayıp evleri tuttu ama herhalde Higher Tregerthen'in mantıklı bir düşünce olamayacak kadar Londra'ya uzak olduğunu kısa zamanda fark etti. Woolf'ların oraya gittiğini zannetmiyorum ve bu planla ilgili daha fazla bir şey konuşulmamıştır.

Bu arada üç küçük kitap basmışlardı: T.S. Eliot'ın *Poems*, Middleton Murry'nin *The Critic in Judgement* ve Virginia'nın *Kew Gardens* (Kew Bahçeleri) adlı kitapları ve bu üç kitap da 12 Mayıs'ta yayımlanmıştı. 31 Mayıs'ta *Kew Gardens*'ın sadece 49 nüshası satılmışken Eliot ile Murry'nin kitapları gayet hızlı satılıyordu. Virginia, *Kew Gardens*'ın yayımlanmaya değer olduğuna kendisini ikna ettiği için biraz Leonard'ı suçladı.

Bundan dolayı bu dönemde Virginia halinden pek memnun değildi, kitabı istenmiyordu, ev sorunu çözülmemişti ve bu yüzden Charleston'a geri döndü. Buradaki ev durumu bu sıralarda kendi kendine çözüldü ama bu kez kız kardeşler arasında bir anlaşmazlık daha baş gösterdi. Bu seferki anlaşmazlık estetik bir konuyla ve *Kew Gardens*'ın basımıyla ilgiliydi. Bu kitabın gravürlerini hazırlamış olan Vanessa, bunların basılış tarzını hiç beğenmemişti. Vanes-

sa'nın eleştirilerinin ciddiyetini mübalağa etmeye çok meyilli olan Virginia'ya göre, bu kadar kötü baskılar yapan bir matbaanın ne faydası olduğunu soracak ve eğer ellerinden gelen en iyi iş buysa bir daha onlar için çalışmayacağını söyleyecek kadar ileri gitmişti. Meseleye yine Virginia'nın gözüyle bakarsak,* bu konuşmanın sonucu tuhaf oldu. Virginia, Lewes'e giderek satılık bir ev buldu ve hemen satın aldı.

Bu oldukça tuhaf bir işti ve ev de satın alınamayacak kadar tuhaf bir evdi. Bir zamanlar bir yeldeğirmeni olan bu ev Castle Wall yakınlarındaki Lewes Tepesi'nde yüksek bir yerdeydi. Kasabanın ortasında olduğundan pek de onların istediği gibi bir yer değildi. Virginia, Londra'ya meydan okuyan bir ruh haliyle döndü; Vanessa ile yaptığı kavgalar onun her zaman çok canını sıkardı ve bu durumda da Lewes'un ortasında silindir şeklinde küçük bir yapıyı 300 pounda satın almanın, ablasının Hogarth Press'in basım teknikleriyle ilgili eleştirilerine onun başlangıçta düşündüğü kadar ağır bir cevap gibi görünmeye başlamış olması muhtemeldir; yine de bu davranışın savunulması gerekiyordu.

O akşam Woolf'lar, Hogarth House'un giriş kapısını açınca bir yığın mektup buldular. Bu mektuplar *Kew Gardens* için gönderilen siparişlerdi: dağıtıcılardan, dükkânlardan ve tek tek insanlardan gelen siparişler. Birden kitabı herkes istemeye başlamıştı; *The Times Literary Supplement*'ta da kitapla ilgili çok olumlu bir eleştiri yazısı çıkmıştı.

---

* "Beni o gün bir ev alma düşüncesizliğine sevk eden şeyin senin sertliğin olduğunun farkında mısın? Dengeyi yeniden kurmak ve kendi gözümde yine değerli olmak için bir şeyler yapmalıyım dedim ve böylece bir ev satın aldım; bu işin kabahati senin. Hiç kimse benim kadar acı çekmiş midir? Ruhumun bir... gibi kuruyarak büzüldüğünü belki görebilirdin; bu imgeyi şu anda tam olarak hatırlayamıyorum ama bir parça balmumunu sürtmek gibi bir şey ve sonra her şey kıvrılıyor – büyük bir ıstırap içindeymiş gibi. Benim durumumu anlatacak hiçbir imge olmadığından değil. Fakat ruhumun doğuştan getirdiği yumuşaklık sanki yüzeyde kaymak gibi toplandı. Hayatta kaldım." VW/VB, (18 Haziran 1919), Berg.

Bunun çok neşeli bir an olması gerekirdi ama Charleston ziyaretinin yankıları akşamı bozdu ve sonra, ya Leonard ev hakkında ne diyecekti?

Leonard aslında yüce gönüllülük gösterdi ama birkaç hafta sonra buraya bakma fırsatı bulunca, ikisi de bunun bir hata olduğunu anladı. Onların asıl istediği taşrada bir evdi. Round House'u görmek için Lewes'a giderken yolda bir ilan gördüler; ilanda Lewes'un üç mil güneyinde bulunan Rodmell'de bir mülkün satışa çıkarılacağı bildiriliyordu. Leonard kederli bir ifadeyle, "Bu bize çok uygun olurdu," dedi.

Monk's House, Lewes ile Newhaven arasındaki anayoldan aşağıda, Rodmell'in nerdeyse tamamının evlerinin bulunduğu yılankavi köy sokağının en ucundadır. Bu ev tuğla ve taştan yapılmış, sokağa bakan tarafında tahta kaplamaları olan, yüksek eğimli, arduvaz kaplı bir çatısı olan, iki katlı mütevazı bir binaydı; içeride alçak tavanlı birçok küçük oda birbirine açılıyordu; yerler tuğlayla kaplanmıştı, merdivenler dardı ve basamakları eskimişti; tabii ne banyosu, ne sıcak suyu, ne de tuvaleti vardı. Evin arkasında verimli ve düzensiz bir bahçe, taş duvarlar ve birçok ek bina vardı ve bahçenin ilerisinde de bir meyve bahçesi, meyve bahçesinin ötesindeyse etrafı duvarlarla çevrili kilise avlusu bulunuyordu. Leonard ile Virginia buraya baktıkça daha çok beğendi. Eve kusur bulmak için ne kadar çabaladılarsa evi daha da sevdiler. Burayı satın almaya çalışıp Round House'u satmaya karar verdiler. Monk's House'un açık artırmayla satışı 1 Temmuz'da Lewes'da gerçekleşti. Vekilleri Mr. Wycherley'ye 800 poundluk bir limit verdiler ki Mr. Wycherley bu miktarın onlara büyük bir başarı şansı tanıyacağını düşünüyordu.

> Hayatımda hiçbir beş dakikanın bu kadar heyecanla dolu olduğunu hatırlamıyorum. Olayı izlerken bir ameliyatın sonucunu bekliyordum sanki? White Hart'taki oda kalabalıktı. Her yüze ve özellikle de her palto ve eteğe zenginlik işaretleri arayarak baktım ve böyle bir işaret göremeyince sevindim. Ama sonra L.'ye bakınca

acaba *o* cebinde 800 pound var gibi görünüyor mu diye düşündüm. Büyük çiftçilerden bazılarının çoraplarının içine sıkıştırılmış tomar tomar banknotları olabilirdi. Artırma başladı. Biri 300 pound teklif etti... Altı yüze, bana göre, çok çabuk ulaşıldı.

Bu rakamdan sonra iki rakip kaldı; bunların önce yirmişer, sonra onar, sonra da beşer olarak artırmalarına izin verildi; 700 pounda gelince bir sessizlik oldu; açık artırmacı konuştu. Çekiç kürsüye indi. Woolf'lar Monk's House'un sahibi olmuştu.

Rodmell'e taşınmadan önce geriye kalan iki aydan ağustosun tamamını Asham'da geçirdiler. Bu, özellikle de Virginia için yaslı bir ara dönem oldu. Bu kadar güzel, bu kadar hüzünlü ve bu kadar hatıralarla dolu olan Asham, ona çok uygun bir özelliğe sahipti. Virginia buranın nazik hayaletlerini, burada yaşayan birine adeta acı verecek şeyler hatırlatan sözlerle anmıştı. Yeni bir eve taşınmak şüphesiz heyecan vericiydi ama Monk's House, Asham ile karşılaştırıldığında gerçekten de güzel manzarası ve hoş bir bahçesi olan güzel bir kır evinden ibaret kalıyordu.

Virginia, Asham'dan son mektubunu 29 Ağustos 1919'da Vanessa'ya yazdı:

Asheham,
Cuma.

Canım,

Çek için çok teşekkürler. Taşınma sırasında benim ayak bağı olacağım konusunda Leonard da seninle aynı fikirde. Ama ben kendimi vazgeçilmez görüyorum. Bensiz nasıl başarabileceklerini anlayamıyorum. Ama teklifin için çok müteşekkirim. Belki daha sonra, eğer Charleston'da atlar için barınacak bir yerin varsa atlı arabamla bir gün çıkıp gelebilirim.

Taşınma işi pazartesi günü başlıyor; şimdiden her yeri çok ilginç mektuplarla -senin, Madge'in, Walter Lamb'in mektuplarıyla; bir de Brunswick Square'deki randevularım hakkında Maynard'dan gelen çok ters bir mektup daha görüyorum- dolu eski kutular kapladı. Çarşamba günü taşınmış olacağız ama Lytton'ı kalmaya davet

edemeyeceğime üzülüyorum, çünkü o zaman hizmetkârlar çıldırır ve herhalde gitmek isterler. Ona çok üzgün olduğumu söyle.

Sen ne zaman gelip Monks'u göreceksin? Eğer trenle Lewes'a gelirsen, arabam seni karşılar, buraya getirir ve geri bırakır. Evde epey boya işi yapacağım ama utanır gibi yapmadan.

Herkes Mrs. Dolphin'in [yani Vanessa] geçen geceki partinin gözbebeği olduğunu düşünüyor. Morgan sana, seni güzel ve büyüleyici bulduğunu söyleyeceğini ama çok utandığını söyledi. Beni en çok etkileyen şey veda oldu -herkes Asheham ile ilgili biraz duygusallaştı- yaşlı anne Bell terasta aceleyle Bedminton takımını arıyordu. "Bu durumlarda duygusallaşmak hiç iyi değildir. Leonard, eski halıdan bir parça var mıydı?" Ölümsüz kadın!

Monk's House, Asham'dan sadece iki-üç mil uzaktaydı. 1 Eylül'de Woolf'ların eşyalarının yüklü olduğu iki yük arabası kolayca Ouse Nehri'ni geçerek bir sabahlık müddet içinde bütün işlerini halletti ve o gece Leonard ile Virginia kendi evlerinde uyuyabildiler.

Yeni evine taşındıktan sonra, Virginia içinde bulunduğu bu yeni durumun avantajlarından yararlanmak için elinden geleni yaptı. Bahçenin daha güzel olmasından başka evin manzarası da daha geniş ve daha çeşitliydi; ama Virginia üzgün olduğunu kendi kendine itiraf etmek zorunda kaldı. Bu hüznün, yeni evinin eskisiyle kıyaslandığında sahip olduğu kusurlardan mı yoksa Duckworth'ün *Gece ve Gündüz*'ü yayımlamak üzere olmasından mı kaynaklandığına karar vermek kolay değildir.

Kitap yayımlamak, Virginia için her zaman olduğu gibi endişe verici bir işti ve o da her zamanki gibi bu konuda kalender olmaya çalışıyordu. 20 Ekim'de kitabının altı nüshasını alınca beşini derhal gönderdi – Vanessa'ya, Clive'a, Lytton'a, Morgan Forster'a ve Violet Dickinson'a. Heyecanla yorumlarını beklemeye başladı. Clive hemen kitabın çok yüksek bir deha ürünü olduğunu beyan etti, Violet ile Vanessa kitabı övüyordu, Lytton da coşkuluydu. Virginia onların övgülerini biraz şüpheli de olsa büyük bir memnuniyetle kabul etti. Ama Morgan yazdığı mektupta *The Voyage Out*'u tercih ettiğini söylüyordu. Virginia'nın yarattığı karakterlere gerçekten

yakınlık duyamamıştı; *Gece ve Gündüz* ona (daha sonra pek çok eleştirmene geleceği gibi) önceki kadar başarılı görünmemişti. Ama Morgan bu hükmünü öyle zekice ve nazik bir şekilde sunmuştu ki Virginia'nın canı çok sıkılmadı.

Katherine Mansfield *Gece ve Gündüz*'den nefret etmişti. Kitap hakkındaki şahsi görüşü kitabın "özünde yalan" olduğu şeklindeydi. "Savaş hiç olmamış: Kitabın verdiği mesaj bu... *En derin* anlamıyla hiçbir şeyin artık aynı olamayacağını düşünüyorum – sanatçılar olarak bizler başka türlü düşünürsek hain oluruz: Bunu hesaba katarak yeni düşüncelerimiz ve duygularımız için yeni ifade biçimleri, yeni kalıplar bulmak zorundayız." Katherine, Middleton Murry'ye böyle yazmıştı ve üç gün sonra da şöyle diyordu: "Entelektüel ukalalıktan bahsetmek – kitabı *böyle kokuyor* (ama ben bunu söyleyemiyorum). Kitabı hiç sevmeyeceksin, eline alıp okumazsın. O kadar uzun ve o kadar iğrenç ki." Katherine Mansfield, *Athenaeum*'da yazarken ihtiyatlı davrandı ama söyledikleri üzüntü yaratmaya yetmişti. Virginia bunun çok sinir bozucu bir eleştiri olduğunu düşünüyordu, Leonard da aynı fikirdeydi. "Onun kaçacak delik aradığını görebiliyor. 'Ben buna başarı demeyeceğim – eğer dersem de yanlış bir başarı derim.'"

Yine de bu eleştiri pek çok bakımdan zekiceydi. *Gece ve Gündüz*'ün geçmişin kasıtlı olarak anımsatılması olmak bakımından güncellikten yoksun olduğunu söylemek mantıksız olabilir ama kitap başka bir açıdan geçmişe aitti: alışılmışa çok uygun bir eserdi ve Katherine Mansfield de bunun *The Voyage Out* ya da *Kew Bahçeleri*'ndeki cesaretten yoksun olduğunu düşünmekle, daha sonraki pek çok eleştirmenin şaşkınlığını önceden görmekten başka bir şey yapmamaktadır. "Bu dünyanın bir daha ortaya çıkmamak üzere yok olduğunu, büyük edebiyat okyanusunda olanlardan habersiz olan tek bir gemi bile bulunamayacağını düşünüyorduk; ama şimdi yeni ve enfes *Gece ve Gündüz* var – İngiliz roman geleneğine uygun bir roman. Buna benzer bir şeyi bir daha göreceğimizi düşünmemiştik."

Virginia'nın Katherine Mansfield ile ilgili duyguları her zamanki gibi karışıktı ve ilişkileri onu şaşırtmaya devam ediyordu:

... Tuhaf ilgi, eğlence ve kızgınlık bilançomu çıkarmadan önce onu uzun uzun anlatmam gerekiyor. Sanırım aslında arkadaşlığımızın ifade edilmeden anlaşılan şartlarından biri, bu arkadaşlığın neredeyse tamamen bir bataklık üzerine kurulmuş olmasıdır. Bu arkadaşlığın önemli bir özelliği ilginç iniş ve çıkışları; aylarca ondan hiç haber almadım; sonra yine bir araya geldik ve görünüşe göre sağlam bir zemin üzerindeydik. Belki de açık olmaktan çok yoğun bir samimiyetimiz oldu; ama bana göre ilişkimiz her zaman ilginçti ve bu ilişkiye insanı hem memnun edecek -eğer doğru kelime buysa- hem de meraklandıracak o hoş şahsi unsurdan çok fazla karışmıştır.

Virginia, Şubat 1919'da günlüğüne epey kırgın bir şekilde böyle yazmıştı, çünkü Noel'den önce kendisinin Hampstead'de neredeyse her hafta ziyaretine gittiği Katherine'den o zamandan beri hiç ses çıkmamıştı. Aslında Katherine hastaydı ve bir daha görüştükleri zaman Virginia şöyle yazdı:

Bu akıl sır ermez kadın hâlâ aynı – bunu söylemekten memnunum; ne bir özür ne de özür anlamında herhangi bir şey beklenmiyor. Sanki on dakika önce ayrılmışız gibi kalemini elinden atıp hemen Dorothy Richardson konusuna daldı; ...her zamanki gibi Katherine'de başka zeki kadınlarda bulamadığım bir şey buluyorum – bir rahatlık ve ilgi ki sanırım, bu onun bizim değerli sanatımızla samimi bir şekilde ilgilenmesinden kaynaklanıyor, her ne kadar benim ilgileniş tarzımdan çok farklı olsa da.

1919 yazı boyunca görüşmeye devam ettiler ama çoğunlukla Murry de yanlarında bulunuyordu; onun varlığı ikisini de engelliyordu. Ama Murry o sırada *The Athenaeum*'un editörlüğünü yapıyordu ve Virginia kendisinden yazı istenmesine memnun oldu; sonraki iki yıl boyunca buraya on yedi kadar makale yazdı. *Gece ve Gündüz* ile ilgili eleştirisi yayımlandığı zaman Katherine Fransa'daydı; 1920 yazında İngiltere'ye dönünce Virginia ile görüşmek için hiçbir teşebbüste bulunmadı ve ilk hamleyi yapan Virginia oldu. En sonunda buluştukları zaman durum şöyleydi:

başlangıçta sabit ve şaşırtıcı bir resmiyet ve soğukluk. Ev vs. hakkında sorular. Beni görmekten dolayı hiçbir memnuniyet ya da heyecan yoktu. Onun kediye benzemesi beni şaşırtıyor; yabancı, kendi halinde, her zaman yalnız – dikkatli. Sonra yalnızlıktan bahsettik ve gördüm ki benim duygularımı daha önce hiç duymadığım bir şekilde dile getiriyor. Bunun üzerine duruma ayak uydurarak her zamanki gibi sanki sekiz ay birkaç dakikaymış gibi rahat bir şekilde konuştuk – Murry gelene kadar... Katherine insanda tuhaf bir etki uyandırıyor, tamamen kendisine odaklanmış; her zaman dikkatini "sanatına" veriyor: bana bu konuda fazla şiddetli görünüyor.

Virginia *Gece ve Gündüz*'den bahsetmeden edemedi.

"Şaşırtıcı bir başarı," dedi Katherine, affedilebilir bir ikiyüzlülükle. "Böyle bir şey görmedik, bilmiyorum ta ne zamandan beri..."

"Ama ben senin kitabı beğenmediğini zannetmiştim."

Sonra kitap hakkındaki fikirlerini ayrıntılarıyla anlatabileceğini söyledi. Gelip onunla bu konuda konuşur muydum -öğle yemeğine- bu yüzden öğle yemeğine gideceğim; ama o zaman yazdığı eleştiri yazısının anlamı ne? Yoksa bana karşı duygusal mı davranıyor? Ne olursa olsun bir kez daha ikimizin ortak bir anlayışa sahip olduğunu her zamanki kadar şiddetle hissediyorum – 'benzer' olduğumuza dair tuhaf bir duygu, sadece edebiyat konusunda değil, sanırım bu insanın kendini kaptırdığı gururdan bağımsız. Onunla konuşarak meseleyi çözebilirim.

Katherine'in geri kalan hayatı boyunca ve aslında ölümünden sonra çok uzun zaman, Virginia ona sempati ve kıskançlık karışımı duygularla bakacaktı. Son görüşmeleri 1920 Ağustosu'nda oldu. Virginia veda etmek için Rodmell'den Londra'ya gitti çünkü Katherine yine yurtdışına çıkıyordu. Virginia kendi kendine onu kaybetmeyi gerçekten ne kadar önemsediğini sordu ve bunu çok önemsediği sonucuna vardı.

1919 yılı sıkıntıyla bitti. Nelly ile Lottie ayrılacaklarını bildirdiler ve sık sık olduğu gibi bu kararlarından yine vazgeçtiler. Leonard, Oxford Üniversitesi Sosyalist Derneği'nin bir toplantısın-

dan döndüğünde ateşi vardı ve sıtmalı olduğu anlaşılan bu ateşten dolayı üç hafta kadar hasta oldu. O daha iyileşmeden Virginia grip olup yatağa düştü. Noel'de Adrian ile Karin (Leonard'ın çok görmek istediği misafirler değildiler) Hogarth House'da çaya ve akşam yemeğine geldikleri zaman Virginia hâlâ yataktaydı. Aralık ayı sonunda Woolf'lar Rodmell'e gittiği zaman hava çok bozuktu ve meyve ağaçlarını budamaya çıkan Leonard az kaldı bir parmağını da buduyordu.

"Biraz talihi hak ettiğimizi düşünüyoruz," diye yazıyordu Virginia 1919 yılının sonunda günlüğüne. "Yine de sanırım İngiltere'deki en mutlu çiftiz."

Çok önemli bir yıl olacak olan 1920 yılı çok talihli olmasa da yine de iyi başlamıştı. Woolf'lar birkaç gün Monk's House'da kaldı ve Virginia 7 Ocak'ta şöyle yazdı:

> Bu son akşamımız. Ateşin başında oturup mektup bekliyoruz – sanırım günü en güzel vakti. Yine de günün her vaktinin güzelliği başka – kızarmış ekmeksiz kahvaltının bile. Nasıl başlarsa başlasın çeşitli elmayla bitiyor; pek çok sabah güneş içeri giriyor; kahvaltıyı güzel bir şekilde bitiriyoruz ve ben buzlanmış çimlerin ve tuğla kadar sert zeminin üzerinden geçerek romantik odaya [Virginia'nın bahçede çalışma odası olarak kullandığı binalardan biri] gidiyorum. Sonra Mrs. Dedman siparişleri almak için geliyor – aslında vermek için, çünkü gelmeden önce bizim yemeklerimizi o gün pişireceklerine uygun olarak kendisi planlamış oluyor. Onun fırınını ortak kullanıyoruz. Sonuç her zaman lezzetli oluyor – yahniler ve püreler ve havuç ve soğanla bol sos içerisinde yüzen rengârenk yemekler. 18 yaşındaki Elsie'yle aklı başında biri gibi konuşulabiliyor. On bir buçukta ev boşalıyor, şimdi saat beşte de boş. Ateşimizi yakıp kahve yapıyor ve okuyoruz; en nihayet kendimi çok konforlu ve huzurlu bir halde buluyorum.

Bu, neredeyse tamamen kır hayatının güzelliklerine adanmış bir bölümün küçük bir parçasıdır: Leonard'ın bahçe işleri ve Virginia'nın şaşırtıcı güzellikteki yerlere yaptığı yürüyüşler – Monk's House'daki yürüyüşler Asham'dakinden daha büyük bir çeşitlilik

gösteriyordu. Burada ve daha sonraki bölümlerde Virginia ender rastlanan bir memnuniyet ve huzur içinde gibidir.

1920'nin bu ilk günlerinde, Virginia'nın yazıları konusunda anlatacak çok şeyi yoktur. *Gece ve Gündüz*'ü bitirdikten sonra herhalde çoğunlukla, ilk kez *Pazartesi ya da Salı*'da yayımlanacak olan öykülerle ve temmuz ayında *The London Mercury*'de yayımlanan *An Unwritten Novel*'le ilgileniyordu. Ayrıca gazete yazarı olarak da çok yoğundu;* ama görünüşe göre zihninde ya da en azından zihninin bilinçli tarafında büyük çaplı bir iş yoktu.

Kasım 1919'da şöyle yazmıştı:

> Bu işimi [günlüğü] hiç bu kadar çok ihmal etmediğim doğru. Sanırım bir cümle bile yazmak istemeyişimde sadece zaman darlığını ve yazmaktan yorulmuş bir kafayı değil, aynı zamanda da üslup değişikliğini pek sevmememi görebiliyorum. Bu yüzden herhalde bir hayvan, kürkü değiştiği zaman baharın yaklaştığını hissediyordur.

Ocak ayı sonunda Virginia'nın bahsettiği bahar yaklaşmaya başlamıştı. Bu sırada Woolf'lar Richmond'a dönmüştü ve Virginia doğum gününü Mozart ve Beethoven dinleyerek kutladı; ertesi gün, yani 26 Ocak Pazartesi günü şöyle yazdı:

> Doğum günümden sonraki gün; artık 38 yaşımdayım. 28 yaşımdakinden çok daha mutlu olduğuma şüphem yok ve bugün de dünden daha mutluyum, çünkü bu öğleden sonra yeni bir roman için yeni bir formla ilgili bir fikir aklıma geldi. Sanırım her şey başka bir şeyden çıkıyor – *An Unwritten Novel*'da olduğu gibi – sadece on sayfalık değil, yaklaşık iki yüz sayfa için – bu da benim istediğim esneklik ve hafifliği vermiyor mu; daha da yaklaşıp buna rağmen formu ve hızı korumuyor ve her şeyi, her şeyi içine almıyor mu? Merak ettiğim şey, hikâyenin insan kal-

---

* 1905 ya da 1906'dan sonra kitap eleştirileri hiçbir zaman 1918-1920 yılları arasında olduğu kadar sık yayınlanmamıştır. 1920'de, Eylül ayı dışında her ay *The Times Literary Supplement*, *Athenaeum* ya da *New Statesman*'de makaleleri yayınlandı.

bini ne kadar anlatacağı – diyaloguma yeterince hâkim miyim? Çünkü bu seferki yaklaşımın bambaşka olacağını zannediyorum: yapı iskelesi yok; nadiren bir tuğla görünüyor; her şey alacakaranlık, ama yürek, tutku, mizah, her şey sis içindeki ateş kadar parlak. Sonra bu kadar çok şeyi bir araya getireceğim – bir şenlik – bir tutarsızlık – canımın istediği gibi attığım tasasız bir adım. Her şeye yeterince hâkim miyim – şüphe ettiğim konu bu; ama düşün ki *Mark on the Wall*, K.G. ve *Unwritten Novel* el ele verip hep birlikte dans ediyorlar. Nasıl bir birlik olacağını göreceğim; temayı şu anda bilmiyorum; ama iki hafta önce tesadüfen diyebileceğim bir şekilde aklıma gelen bu formda büyük imkânlar görüyorum. Zannederim bunun tehlikeli yanı o lanet egoist benlik; bu benlik bana göre Joyce ile Richardson'u mahvediyor: kimse kitaba, Joyce ve Richardson'da olduğu gibi onu daraltıp sınırlamadan kendinden oluşan bir duvar temin edecek kadar esnek ve zengin midir? Umarım işimi şimdi türlü türlü eğlence sunacak kadar iyi öğrenmişimdir. Her halükârda yolun bu yönde bir yerde olduğuna şüphe yok; yolumu hâlâ el yordamıyla ve deneyerek bulmak zorundayım ama bu öğleden sonra bir parıltı gördüm. Gerçekten de yazılmamış romanı bu kadar rahat yazmamdan dolayı benim için burada bir yol olduğunu düşünüyorum.

Bir romanın olay örgüsünü ya da metodunu değilse de on yıllık bütün programını böyle açık bir şekilde ve aniden gören bir yazar bulmak kolay değildir.

1920 baharında *Jacob'un Odası* şekillenmeye başladı ve mayıs ayında ilk hamle gücünü yitirdikten sonra, romanın daha ciddi bir şekilde ilerlemesine rağmen Virginia hâlâ keyifle yazıyor, yeniden güç kazandığını ve bunun o güne kadar en eğlenceli roman yazma süreci olduğunu fark ediyordu.

Haziran ayı, Virginia'ya göre çok önemli ve psikolojik bakımdan etkili olan bir olaylar dizisini getirdi; bu olayların önemi asli niteliklerinden çok, Virginia'nın bunların etkisini daha yüksek bir algılayış gücüyle karşılamasından ileri geliyordu.

Virginia kendi deyişiyle "tatbikat günleri"nden birini yaşadı:

öğleden sonra Richmond'dan şehre giden bir trene binerek National Gallery'ye gitti, burada Clive ile buluştu; Clive her zamanki gibi onu Gunter's'da dondurma yemeye götürdü ve Virginia burada diğer müşterileri adeta büyülenmiş gibi seyretti. Sonra Vanessa'yla birlikte Gordon Square'de akşam yemeği yedi ve Mary'nin bütün hikâyesini dinledi. Mary, hizmetçilerden biri; güzel ve çok cazibeli bir kızdı. Korkunç bir hızla başına bazı talihsizlikler gelmişti; önce babası, sonra kardeşi ve sonra da nişanlısı kazalarda ölmüştü. Acısı şiddetiyle insanı korkutuyor ve doğal olarak her darbeyle artıyordu. Mary'nin yaşadığı talihsizliklerin hikâyesi giderek dehşetini ve karmaşasını artırdı, ta ki en sonunda, epey şaşırtıcı ve ani bir değişiklikten sonra, Mary'nin bu felaketleri kendisinin uydurduğu ve Gordon Square'de ona kötü haberlerle ilgili mesajlar bırakan ya da ona tavsiyede bulunmak veya uyarmak için mektuplar yazan akraba ve arkadaşlarının, aslında el yazısını ya da sesini değiştiren kendisi olduğu anlaşıldı. Heyecanlı bir kaçıştan sonra sayıklar halde geri getirildi ve St. Pancras Hastanesi'ne konuldu. Square'deki diğer bütün hizmetçiler tarafından pencerelerden seyredilen götürülüşü, Virginia üzerinde çok kötü bir etki bıraktı.

> Bu olay benim Waterloo'ya bir otobüsün tepesinde gidişimi çok canlı bir hale getirdi. Işıklı bir gece ve serinletici bir esinti. Yaşlı ve kör bir dilenci kadın, kucağında kahverengi melez bir köpekle Kingsway'deki bir taş duvara dayanarak oturmuş, yüksek sesle şarkı söylüyordu. Onda bir pervasızlık vardı; Londra'nın ruhuna çok uygun. Meydan okurcasına – adeta şen denebilecek bir tavırla, ısıtmak ister gibi köpeğine sıkı sıkı sarılmıştı. Acaba kaç haziran ayı orada, Londra'nın göbeğinde oturdu? Oraya nasıl geldi, ne sahneler yaşadı, tahayyül edemiyorum. Kahretsin, diyorum, neden ben de her şeyi bilemiyorum? Belki de o gece tuhaf gelen söylediği şarkıydı; şarkısını tiz bir sesle, ama dilenmek için değil kendini eğlendirmek için söylüyordu. Sonra itfaiye arabaları geldi – onlar da tiz bir ses çıkararak; adamların kaskları ayışığı altında solgun bir sarı renge bürünmüştü. Bazen her şey aynı ruh haline dönüyor; bunu nasıl tarif edeceğimi bilmiyorum. Olay bu kadar neşeli ve buna rağ-

men o kadar korkunç ve ürkütücü derecede canlıydı. Bugünlerde Londra beni çoğu zaman hasta ediyor; hatta şehirde dolaşan ölüleri düşünüyorum. Belki kiliselere gidilebilir. Hungerford Köprüsü'nün üzerinde görünen gri-beyaz sivri tepeli kulelerin görüntüsü bunu bana getiriyor ama yine de 'bu'nun ne olduğunu söyleyemiyorum.

Bu yaşlı kör kadın *Jacob'un Odası*'nda ortaya çıkar ve belki *Mrs. Dalloway*'de "Başucuma bir demet mor funda bırak" şarkısını söyleyen kadın odur.

1919'da, Woolf'ların Hogarth House'un antresini *Kew Bahçeleri* için siparişlerle dolu bulduğu o unutulmaz akşam, Hogarth Press bir hobiden işe dönüşmeye başladı. Woolf'lara göre bu işin hızlı büyüyüşü bazı bakımlardan endişe vericiydi ve işi büyütüp büyütmemek konusunu düşündüler. Ama aynı zamanda da bu iş, kolaylıkla görmezden gelemeyecekleri büyük imkânlar ve epey avantaj sunuyordu. Romanlarını Gerald Duckworth'e vermekten nefret eden Virginia -Gerald'da ona göre "bir kulüp üyesinin edebiyata bakışı" vardı- kendi kitaplarını kendisinin yayınlamasının ne büyük bir rahatlık olacağını düşünmeye başladı. İlk amatör girişimlerine başladıkları zaman onlara gülen ve şüpheli olan arkadaşları şimdi tekliflerde bulunuyor ya da basılacak kitaplar gönderiyordu. Dikkate değer bazı yazarları basıyorlardı. Katherine Mansfield, T.S. Eliot, Middleton Murry, E.M. Forster, Logan Pearsall Smith ve Maksim Gorki, bunların hepsini kendi imzalarıyla yayımlamışlardı ya da kısa zamanda yayınlayacaklardı. Söz konusu imkânlar ilginçti ve matbaa büyümeye devam ediyordu. Bazı dizgi ve basım işlerini dışarıya vermeye başladılar ama kendileri de Hogarth House'da epey iş yapmaya devam ediyorlardı.

Ama matbaa işliyordu ve işin büyüklüğü arttıkça bunun için zaman azalıyordu. Gördüğümüz gibi, Virginia sadece romanıyla değil pek çok gazete yazısıyla da uğraşıyordu. 1919'da *Empire and Commerce in Africa* adlı kitabını -Virginia'nın çok beğendiği bir kitap- bitiren Leonard şimdi başka bir kitapla uğraşıyordu (*Socialism and Cooperation*); ayrıca aylık gazete *The International Re-*

view'un editörlüğünü yapıyordu ve Mayıs 1920'de iki Birleşik Üniversite koltuğundan birine parlamenter adayı seçilmişti. Barbara Hiles'dan beklendiğinden daha çok sorumluluk alabilecek ve daha çok iş çıkarabilecek bir yardımcıya ihtiyaçları olduğu açıktı. Zeki bir genç erkeğe ihtiyaçları vardı ve kesinlikle epey sayıda zeki genç adam için en sonunda Hogarth Press'in ortağı olmasını sağlayabilecek bir çıraklık çok cazip bir teklifti – ilgili bütün taraflar için ideal bir durum.

Bu, aslında ilgili bütün tarafların düşüncesizce içine düştüğü bir tuzaktı. Bu işe istekli genç adamlar için yayıncılık her şeyden önce bir seçim, doğru yazarları seçerek onları dünyaya güzel bir şekilde sunma meselesiydi. Leonard'a göre ise -ve Leonard zorunlu olarak matbaanın idaresindeki etkin güçtü- harfleri dizme ve ayırma, sayfa üstüne sayfa basma, makineyi temizleme, ciltletip yapıştırma, paketleri hazırlayıp üzerlerine adres yazma ve mesajları gönderip mektup yazma meselesiydi ve bu durum, Hogarth Press'e geldiklerinde başvuranlara şüphesiz açıklansa da bu kişiler her nasılsa bütün bu bayağı işlerin kendilerini estetik yönelim cennetine götüren bir araftan ibaret olduğu ümidinden vazgeçmiyorlardı. Ama sonra bunların boş ümitler olduğunu anlıyorlardı. Leonard'ın matbaanın yayın politikası konusunda kendine ait bir fikri vardı ve şüpheye düştüğü takdirde Virginia'ya müracaat ediyordu. Leonard çok iyi bir işadamıydı ve sıkı pazarlık ediyordu -bazılarına bazen zalim denecek kadar sıkı geliyordu- ve tabii asistanın yapacağı çok iş vardı. Leonard, daha çok da Virginia, yayıncılığı yarı zamanlı bir iş olarak görüyordu, ancak asistan için bundan fazlası olacaktı. Aslında asistandan, kendisinin yapmak istediği çok az şey hariç her şeyi yapması bekleniyordu. Bu sebeple durum tabiatıyla zordu. Leonard'ın kendi deyişiyle mükemmeliyetçi ve hâlâ çabuk sinirlenecek kadar genç olması, durumu daha da zorlaştırıyordu. Matbaa onun çocuğuydu ve zaman geçtikçe bu konuda rasyonelliğini biraz yitirdi. Belki bu işin onun metresi olduğunu söylemek daha doğru olur. Onu icabında bir kadınla paylaşabilirse de bir erkekle paylaşamıyordu. Hogarth Press'te birbiri ardına çalışan genç adamlarla Leonard

genellikle çok iyi geçinememiştir; öbür taraftan kadın yardımcılar sanırım çok daha kolay ve mutlulukla barındırılmıştır.

Matbaada zorlu bir dönem geçirerek giden ve Virginia'nın sempati, gülümseme ve biraz rahatsızlıkla gözlediği genç adamların ilki, Lytton'ın arkadaşı Ralph Partridge idi. Ralph'in haftada üç gün Hogarth House'da çalışmasına karar verilmişti. Ralph Partridge, çekici ve dinç, yakışıklı ve zeki, iş hayatı için epey hevesli ve dikkat çekici bir yeteneğe sahip biriydi.

Ekim 1920'de Virginia'nın kaydettiğine göre Ralph, "işe büyük bir gayretle sarılıyordu ve 'fırtına gibi' iş çıkarmak niyetinde" idi. ondan pek çok şeyin beklendiği ortadaydı. Yıl sonunda Virginia'nın coşkusu biraz sönmüştü; Ralph hem itaatsiz, hem de oldukça mütehakkim davranıyordu ve Leonard ile aralarındaki sürtüşme giderek artıyordu. Virginia ancak kriz anlarında ya da kendi kitaplarının akıbetini ilgilendiren durumlarda, Leonard ile matbaadaki yardımcıları arasında çıkan anlaşmazlıkları tam olarak anlamaya çalışıyordu; onun fark etmediği ya da bakmaya zahmet etmediği çok şey vardı ama söz konusu anlaşmazlık ne olursa olsun ve Virginia ona ne kadar dikkatle bakarsa baksın, hiçbir zaman Leonard'ın haklı olduğundan şüphe etmiyordu.

Cuma, 18 Şubat [1921]

Uzun zamandır barışın geri dönüşüyle ilgili tarihsel bir makale yazmak niyetindeyim; eski Virginia ne kadar geveze olduğunu, her zaman insanlar hakkında konuşup hiç politikadan bahsetmediğini düşünse utanır. Üstelik yaşadığım dönemler çok sıradışıydı der. Herhalde bu dönemler taşrada sessiz sedasız yaşayan kadınlara bile öyle gelmiştir. Ama aslında hiçbir şey bir anda olmuyor. Bu yıl barışın en önemli göstergesi satışlar; yeni bitti. Dükkânlar ucuz kıyafetle doluydu. Kasım ayında 14 pound'a satılan bir manto ve etek 7, belki de 5 pound'dan gitti. İnsanlar artık bir şey satın almıyordu ve dükkânların ellerindeki malları öyle veya böyle elden çıkarması gerekiyordu. Debenhams'ta öğretmenlik yapan Margery Strachey bu ay pek çok dükkân sahibinin iflas edeceğini düşünüyor. Yine de ucuz satmaya devam ediyorlar. Savaştan önceki fiyatlarmış bunlar, öyle diyorlar. Ben de Soho'da bir sokak pazarı buldum ve burada

çorabı 1 pound'a aldım – ipekli bir çift çorabı (hafif kusurlu) 1/10'a. 100 metre aşağıda aynı mallara 5/6'dan 10/6'ya kadar fiyat istiyorlar ya da öyle görünüyor. Yiyecek fiyatları burada 1 peni orada 1 peni düştü ama kitaplarımızda pek bir değişiklik yok. Sütün fiyatı yüksek – bir kuartı 11 peni. Tereyağının fiyatı 3/- düştü ama bu Danimarka tereyağı. Yumurtanın ne yumurtası olduğunu bilmiyorum. 20 yaşındaki hizmetçi kızlar 45 pound ücret alıyor. Ve The Times bana yazı başına 2 gine yerine 3 gine ödüyor. Ama sevgili Virginia, sen sanırım bütün bu yazılanları başka kitaplarda daha eksiksiz olarak bulursun; mesela Mrs. Gosse'nin ve Mrs. Webb'in günlüklerinde. Sanırım son iki ayda ucuzluğa doğru hissedilir derecede *-yeni yeni* hissediliyor- ilerlediğimizi söylemek doğru olur. Yurtdışında mavi üniformaları ama kaskatı kesilmiş bacaklar, tek bacak, lastik geçirilmiş bastonlarıyla çok az yaralı asker olduğu da görülüyor ve boş gömlek kolları da oldukça yaygın. Ayrıca Waterloo'da bazen korkunç görünüşlü örümceklerin kendilerini yerde oradan oraya attıklarını görüyorum – sadece bedenlerinden ibaret kalmış adamlar – bacakları tamamen kesilmiş. Etraftaki asker sayısı az.

Virginia'nın günlüğünde "her zaman insanlardan bahsedip politikadan hiç bahsetmediği" ya da en azından politikadan bahsettiği zaman -mesela 1919'daki büyük demiryolu grevini ve kendisinin grevcilere verdiği faal desteği anlattığı zaman- bunun az rastlanır bir teşebbüs olduğu doğrudur. Aynı şekilde o yıl mart ayında Leonard ile birlikte seçim çalışmalarına katılması da hayatında, 1921 baharı büyük ölçüde *Jacob'un Odası, Pazartesi ya da Salı* ve boşa çıkan bir Rusça öğrenme girişimine vakfedilen, hayatındaki bir ara dönemdi. Leonard ile birlikte Manchester'a gittiler ve Virginia her zamanki gibi Leonard'ın mitinglerde gösterdiği ustalığa hayran oldu. Ama Manchester'daki sosyalist akademiler Virginia'nın içini kasvetle doldurdu. Bu insanların iyi, cesur ve samimi kimseler olduğunu, güçlü, kör ve kötü güçlere karşı, korkutucu başarısızlık ihtimaline karşı savaş verdiğini gayet iyi görüyordu. Ama bu insanlar korkunç derecede sıkıcıydı. Virginia onları küçük görüyor ve bu konuda kendi ukalalığından utanıyordu; ayrıca Manchester da onu bunaltmıştı. Diğer seçim gezilerine Leonard ile birlikte gitmedi.

Pazartesi ya da Salı[*] nisan başında yayımlandı, fakat Virginia'nın düşüncesine göre, yayın tarihi konusunda hata yapan Ralph'in bir yanlışından dolayı, kitabın *The Times*'da yayımlanan eleştirisi iyi olmadı, Doran (*The Voyage Out*'un Amerikalı yayıncısı) kitabı reddetti ve genel olarak kitap çok başarısız olmuş gibi görünüyordu. Bu arada Lytton'ın *Queen Victoria* adlı eseri her yerde kulakları sağır eden alkışlarla karşılanmıştı. Ralph Partridge onun ve Woolf'ların onuruna bu başarıyı kutlamak için, Gordon Square'de bir akşam yemeği partisi verdi; bu partide Lytton *Pazartesi ya da Salı*'dan hiç bahsetmedi; bu yüzden Virginia'ya göre eğer Old Bedford Music Hall'e gidip Marie Lloyd'u görmeselerdi o akşam tam bir fiyasko olacaktı: – "Kokuşmuş bir yığın – uzun ön dişler – 'arzu' demenin sarhoşça bir yolu ama yine de doğuştan sanatçı."

Virginia'nın bunalımı ne kadar şiddetli olursa olsun çok uzun sürmedi çünkü kısa süre sonra övgüler gelmeye başladı. Virginia yine hemen kendisini "önemli" hissetmeye başladı -"insanın istediği de budur"- ve nisan ortasında Lytton'ın devam eden başarısını hoşgörülü bir serinkanlılıkla değerlendirebiliyordu – Lytton'ın kitabı haftada beş bin nüsha satarken, Virginia'nınki topu topu üç yüz satmıştı. Ayrıca Lytton büyük ölçüde affedilebilirdi; Ralph, Virginia'ya onun *The String Quartet* (*Pazartesi ya da Salı*'daki hikâyelerden biri) hakkında söylediklerini aktarmıştı – Lytton bu hikâyenin muhteşem olduğunu düşünüyordu. Bu övgü bir an Virginia'nın keyiften dört köşe olmasına sebep oldu.[**]

Ralph Partridge Hogarth Press'te olunca, Mill House'daki

---

* *Pazartesi ya da Salı* aralarında *An Unwrittten Novel*, *Kew Bahçeleri* ve *The Mark on the Wall*'un ve beş yeni hikâyenin bulunduğu, aynı zamanda da Vanessa'nın dört gravürünün yer aldığı, Virginia'nın hikâyelerinden meydana gelen bir kitaptı.

** "Eliot da *Pazartesi ya da Salı*'yı överek beni çok şaşırttı! Bu beni gerçekten memnun etti. String Quartet'i, özellikle de sonunu beğenmişti. 'Çok iyi' dedi ve sanırım gerçekten böyle düşünüyordu. *Unwritten Novel*'ın başarılı olmadığını; *Haunted House*'un ise 'son derece ilginç' olduğunu düşünüyordu." *AWD (Berg)*, 7 Haziran 1921.

[Değirmen Ev] -Berkshire, Tidmarsh'ta Lytton için kurulan kır evi- ev içi meselelere Virginia da dahil oldu. Bu evin sakinlerini rahatsız eden olaylardan birinde Virginia'nın oynadığı rol çok sert bir şekilde anlatıldığından, bu olayla özel olarak ilgilenmemiz gerekmektedir.

Tidmarsh'ta hayat, Lytton'ın Virginia'ya söylediği kadarıyla "çok karışık"tı; bu evde hayat Ralph Partridge, Dora Carrington ve Lytton'dan -hepsi birbirine öyle ya da böyle ve hepsi de farklı şekillerde âşık olan üç kişi- oluşan adeta anlaşılmaz bir üçlü tarafından yürütülüyordu. Carrington, Lytton'ı derin ve fedakâr bir aşkla seviyordu; bu dönemde Ralph Partridge'den de onunla yatacak kadar hoşlanıyordu ve ne olursa olsun onu kaybetmek istemiyordu. Ama Ralph onu kovaladıkça Dora ondan kaçıyor ve bazen başka erkeklerin kollarına gidiyordu. Ralph kendini geri çekince, Dora ileri atılıyordu. Partridge, onun kusurlarını gayet iyi görmesine rağmen, Dora'ya kafayı takmıştı ve büyük bir arzuyla onunla evlenmek istiyordu; Ralph aynı zamanda Lytton'a da büyük bir tutkuyla bağlıydı ve kendisi de Ralph'a âşık olan Lytton, Carrington'a karşı müşfik, adeta baba gibi bir ilgi duyuyordu – üstelik Tidmarsh'taki hayatının evle ilgili rahatlıkları konusunda tamamen Carrington'a bağlıydı.

Carrington'un Lytton için gerçekten ne kadar önemli olduğunu Virginia'nın bildiğini zannetmiyorum; belki de bilmek istemiyordu. Carrington'un güzel özellikleri vardı -hem eğlendirici, hem içe dokunan ahlaksızca bir masumiyet- ve aslında Virginia onu severdi; ama aynı zamanda Carrington çok cahil ve oldukça aptaldı; cazibesi, gençliğin cazibesinden ileri geliyordu. "Carrington büyüyor," diyordu Virginia günlüğüne, "ve yaptıkları o yaşa uygun şeyler." Sanırım Virginia, Lytton'ın bir Kısa Saçlıda bulabileceğimizden daha bilgili ve daha güçlü bir zekânın dostluğuna ihtiyacı olduğunu ve bunu hak ettiğini düşünüyordu. Carrington görünüşe göre Lytton için çok iyi değildi.* Lytton da, belki eski bir bağlılığın ha-

* 1928'de *Elizabeth and Essex* hakkında yorum yapan Virginia şöyle der: "Çok zayıf, çok sığ ama Lytton'ın kendisi bu ikisi de değil. Bu yüzden mi

yaletine hürmeten, belki de Virginia'nın düşüncelerini yarı yarıya paylaşarak Carrington'u kendi sevgisinin gücünü hafife almaya teşvik etti.* Aralık 1920'de, Gordon Square'de tesadüfen bir araya gelerek Ralph ile Carrington'un evlenme ihtimalinden bahsettiler.

Virginia, "Ben olsam Ralph ile evlenmezdim. O bir despot," diyordu.

"Doğru. Ama ya C(arrington)'a ne olacak? Sonsuza kadar benimle yaşayamaz – belki onunla yaşayabilir?"

Yine, Lytton *Queen Victoria*'yı Virginia'ya ithaf ettiği zaman -onu memnun eden bir iltifat- Virginia yine de kitabın Carrington'a ithaf edilmesi gerektiğini söyleyerek itiraz etti.

"Ah, canım hayır," diye cevap verdi Lytton, "biz hiç de o durumda değiliz."

Mayıs 1921'de, artık Carrington'un kaçamaklı sözleri ve belirsiz davranışlarından dolayı ümidini kaybedip gerçekten hastalanan Ralph Partridge, bütün sıkıntı ve kafa karışıklıklarını Leonard ile Virginia'ya anlattı.

> C(arrington) konusunda çok sert ve şiddetli konuştu. "O kendisini bütün dünyanın dostu zannediyor," dedi. Sonra onun bencil, sadakatsiz olduğunu ve onun acılarına tamamen kayıtsız kaldığını söyledi. Bu yüzden âşık insanlar her zaman gidip sevdiklerine acı çektirir ve o bunu genelde bilir. Genelde doğru söylüyordu. Ama sanırım önyargılıydı ve yine sanırım -bunu ona da söyledim- kendisi biraz zalim ve canavar ruhlu. Benim vermek isteyeceğimden

---

insan sonra halkı ve sonra da Carrington'lar ile genç adamları suçluyor?" *AWD (Berg),* 28 Kasım 1928. Vanessa da aynı yıl şöyle yazmıştı: "Carrington'un Lytton üzerinde karanlık bir etkisi var; Lytton onun yanında bütün çekiciliğini kaybediyor" VB/CB, 23 Mayıs 1928.

* "[Lytton] ondan [Carrington]...övgü dolu olmasa da hiç de kötü niyetli olmayan bir samimiyetle bahsetti. 'O kadın beni bırakmaz,' dedi. 'Sanırım yazmama izin vermeyecek.' 'Ottoline senin en sonunda onunla evleneceğini söylüyordu.' 'Tanrım! Düşüncesi bile korkunç. Bildiğim tek şey var – kimseyle evlenmeyeceğim.' 'Ama ya sana âşıksa?' 'O zaman şansını denemesi gerek.'" *AWD (Berg)*, 12 Aralık 1917.

> daha fazla kontrol istiyor – yani sevdiğinin bedeni, zihni, vakti ve düşünceleri üzerindeki kontrolden bahsediyorum. Ralph'in tehlikesi, Carrington'un riski var; bu yüzden Carrington'un bu yağmurlu Hamsin Yortusu'nda kararını vermek zorunda olmasını pek kıskanmıyorum.

Carrington gerçekten de artık karar vermek zorundaydı çünkü Ralph'in durumundan dolayı Leonard ile Virginia onun, Leonard'ın dediği gibi, "Carrington'un kafasına silahı dayaması" yani eğer kendisiyle evlenmezse Ralph'in onunla bütün ilişkisini bitirip yurtdışına gideceğini söylemesi gerektiğini belirttiler.

Ralph ile evlenmek ya da Carrington'un kendi düşüncesine göre Lytton'dan tamamen ayrılmak alternatifiyle karşı karşıya kalan Carrington -çünkü biliyordu ki Lytton ile hayatı, Lytton'ın Ralph'e duyduğu sevgiden dolayı içinden çıkılmaz bir hal almıştı- teslim oldu. Gerçekten de on gün sonra evlendiler. Ralph içten davranarak ona Woolf'ların tavsiyesinin kararını güçlendirdiğini söyledi. Virginia ona, Lytton'ın Carrington'un kendisi üzerinde hakkı olduğunu düşünmesinden korktuğunu söylemişti; Lytton'ın ona bu kadar uzun zaman katlanabilmesi herkesi şaşırtmıştı çünkü açıkça görüldüğü gibi Carrington'un entelektüel ya da fiziksel olarak Lytton ile hiçbir ortak noktası yoktu. Carrington, Lytton'a yazdığı çok acıklı ve mutsuz bir mektupta, kendisini evlenmeye sevk eden duygu ve sebepleri anlattı; ayrıca Woolf'ların kendisine söyledikleriyle ilgili Ralph'in anlattıklarını da aktardı. Bir notta Carrington şunu ilave ediyordu: "Virginia ile Leonard'a söylediklerinden incindiğimi ve beni ***bunun*** ağlattığını zannetme. Çünkü ben sana aşık olduğum ilk yıllarda, bununla Alix konusunda uzun zaman önce karşılaşmıştım." Lytton da şöyle cevap verdi:

> Sana aktarılan konuşmalara bu kadar kolay inanmamalısın. Bence hayal kırıklığının yarattığı bir acı büyük ihtimalle sana söylenenlerin olumsuz tarafını abartmana sebep oluyor...Ben kesinlikle Virginia'dan gelen her şeye inanılmayacağı konusunda genel bir anlaşma var zannediyordum!

Virginia'nın bu meselede oynadığı rol yanlış anlaşılmış ve yanlış aktarılmıştı. Virginia'ya çok çirkin niyetler atfedilmiş, Lytton'a da onun davranışlarıyla ilgili neredeyse tamamen uydurma bir suçlama yüklenmişti. Ralph, Woolf'lara Carrington ile ilgili hislerini anlattığı zaman, Virginia'nın "kargaşa yaratmaya olan merakından ve sevdiği her şeyin anlatılacağını gayet iyi bilerek kendine ait bazı fesatça yorumlarda bulunduğu" söylenir. Lytton'ın nazik ve belki de biraz suçlanması gereken tekzibi (ne de olsa Virginia'ya Carrington'un kendisini sıktığı izlenimini veren oydu) değiştirilerek tanınmayacak hale getirilmişti: "Lytton ona Virginia'nın, kendine özgü nörotik kötü niyetiyle, kendi duyguları ve niyetleriyle ilgili yalan söylediğini söyledi."

Virginia *gerçekten* vicdan azabı çekti ama bu vicdan azabının Ralph'in aktarmış olabileceği kendi sözleriyle ilgisi yoktu. Onu rahatsız eden şey, basiretsiz bir evliliği teşvik etmekte payı olabileceği düşüncesiydi.

> Böylece Carrington, Partridge olmaya karar verdi – hayır, yapmaya karar verdiği şey tam olarak bu değil ve imzasını her zaman cüretkârca Carrington olarak atıyor. Eğer insanlar tavsiyeleri dinlediyse, Ralph'in kararını vermesi konusunda biraz sorumluluk hissediyorum. Yani bu evliliğin çoğu evlilikten daha riskli olmadığından emin değilim.

Virginia'nın şüpheleri asılsız değildi; bir yıl sonra şiddetli kavga ve suçlamalar başladı ve Virginia o zaman çoğunlukla Carrington'un tarafından yer aldı.

Başlangıçta kuşkusuz Lytton'ın bağlılığı canını sıkmış ve onu şaşırtmış olsa da, Virginia Carrington'u seviyordu ve bu bağlılığın Lytton için ne kadar önemli olduğu anlaşılınca, Carrington'u Lytton'dan ötürü de sevmeye başladı. Bütün bu meselelerde -ki Virginia bunlara dahil olmakla pek akıllıca davranmamıştır- Virginia ile Leonard'ın düşündüğü kişi Lytton'dı; Lytton ne de olsa en eski ve en sevgili arkadaşlarıydı ve esas gayeleri onun mutluluğuydu.

Ralph Partridge'in St. Pancras Nikâh Dairesi'nde Dora Carrington'la evlenmesinden üç gün önce, Virginia ile Leonard bir deney yaptı; deney konusu Desmond MacCarthy idi. 1919'da Virginia onunla ilgili olarak şöyle yazmıştı:

> Onun aramızda en iyi tabiata -insanın kısa zamanda benimseyeceği bir tabiata- sahip olan kişi olduğundan emin değilim. Onun bir arkadaş olarak kusurlu olduğunu düşünmüyorum, sadece dostluğu çoğunlukla bir belirsizlik bulutu altında gizleniyor; bizi ayıran ve bir araya gelmemize gerçekten engel olan, zaman ve mevsimlerden oluşan, bir araya toplanan bir duman. Belki böyle bir tembellik onun sevgisindeki bir karakter gevşekliğini gösteriyor olabilir – ama ben bunu pek hissetmiyorum. Bu durum, hiçbir şeyin ***önemli olmadığına*** dair, benim özgün ve cazip bulduğum bir bilinçten ileri geliyor. Her nasılsa Desmond esas itibarıyla şüpheci. Yine de hangimiz onun yaptığı kibarlıkları yapmak için ondan daha fazla zahmete giriyoruz? Hangimiz daha hoşgörülü, daha kadir bilir ve insan doğasını daha iyi anlıyor? Desmond'un kahramanca bir kişiliğe sahip olmadığını söylemeye gerek yok. Zevk ona çok hoş, yastıklar çok yumuşak, vakit öldürmek çok cazip geliyor ve sonra, benim bazen düşündüğüm gibi, hırslarından da vazgeçti. "Büyük Eseri" (felsefi ya da biyografik bir eser olabilir ve uzun bazı yürüyüşlerden sonra bu bahar kesinlikle başlayacak) sanırım sadece çay saatiyle akşam yemeği arasındaki zamanda – pek çok şeyin hem mümkün göründüğü hem de gerçekleştirildiği bir zamanda şekilleniyor. Gün ışıyor ve Desmond kendinden memnun, makalesine başlıyor; kalemini kaderinin böyle olduğuna dair yarı gülünç, yarı hüzünlü bir kabullenişle kullanıyor. Yine de onda parlak, güzel bir şeyin kararsız parçalarının bulunduğu doğrudur ve bunu kimse inkâr edemez – bazı hikâye kitapları, düşünceler ve çalışmalar onun içinde dağınık bir şekilde mevcut çünkü bunlar kesinlikle onun konuşmalarında kendini gösteriyor. Bana onun güç peşinde olduğunu; bu parçaların hiçbir zaman birleşerek bir iddiayı meydana getiremeyeceğini, konuşmalarındaki bağlantısızlığın hoş olduğunu, fakat bir kitapta maalesef birbirleriyle çok ilgisiz olacağını söylüyorlar. Bunu bilmek kuşkusuz bitirdiği tek kitapta, bu parçalar bozulmaz bir yavan yazıda bir araya getirilinceye kadar onu çok çalışıp terlemeye

sevk etti. Ama ben bugünlerde kendimi onun masasının etrafında dolaşırken görebiliyorum; kurutma kâğıtları ile eski fatura yığınları arasından bitmemiş sayfaları yeniden dolduruyor ve sofra konuşmaları ile ilgili küçük bir kitap hazırlıyor; bu kitap Desmond'un bizim en yeteneklimiz olduğuna dair genç nesle bir kanıt olacak. Ama "Neden hiçbir şey yapmadı?" diye de soracaklar.

Onu tanıyanlar da kendilerine bu soruyu sorabilirdi. Arkadaşlarının hayalinde Desmond, Henry James'in halefi olacaktı. Konuşmasını dinleseniz buna inanabilirdiniz. Dergilere yazmak, bir kitabı zamanında çıkarmak, idarecilerin taleplerini karşılamak, hayatla başa çıkmak konularında defalarca başarısızlıkların altına gömüldüğünde bile, karşısındakine büyük bir zevk vermek için dikkatten çok sevgiye hâkim olmak; keyfi yerinde olmadığı zaman da muhatabını kendisinin muazzam bir hazinenin sahibi olduğuna inandırmak için konuşması yeterdi. Sadece elini cebine sokup ne isterseniz onu çıkarması yetiyordu – incelik, parlak bir zekâ ya da derin bir hayal gücü zenginliği. "İstiyor ve alıyordunuz" çünkü o çok umursamaz denebilecek kadar cömert, entelektüel bakımdan insanların en müsrifiydi. Çok az oyun insanı Desmond'un gevezelikleri kadar büyülemiştir.

Konuşmak onun sanatıydı ve onun açısından trajedi, bu kadar kısa ömürlü bir araç seçmiş olmasıydı. Virginia'ya göre başka bir sıkıntı daha vardı; Desmond büyük ihtimalle davet edilmediği ve muhtemelen başka bir yere söz verdiği halde akşam yemeği için Richmond'a çıkagelir, telefonda sosyal hatalarını insanları büyüleyerek affettirir, gecenin geç saatlerine kadar çok etkileyici konuşmalar yapar, ertesi gün acil bir işe gidebileceğinden sabah erken kaldırılmasını ister, biraz geç kalkar, kahvaltıda biraz oyalanır, *The Times*'da kendisini eğlendirecek bir şey bulur, Ibsen hakkında hararetli bir tartışmaya girer, gitmesi gerektiğini söyler, kendisine bir şey hatırlatan bir kitabı eline alır ve kısacası bu kitap onun 12:45'e kadar hiç durmadan konuşmasına sebep olur, bu saatte, saat ondan beri kendisini bir ofiste bekleyen kişiyi arayarak ona etkileyici

şeyler söylemek ve aynı zamanda da öğle yemeğine iki farklı ev sahibesine söz vermesinden ve şimdi saat bir olduğu ve Richmond'dan West End'e gitmek kırk dakika alacağından kaynaklanan karmaşaları çözmek zorunda kalırdı. Desmond bütün bu işlerde sanatını -konuşma sanatını- icra ediyordu. Maalesef bunu yapmak için Virginia'yı kendi sanatını icra etmekten alıkoymak zorundaydı ve bazen Virginia boşa harcanan bir sabaha büyük bir üzüntüyle bakardı.

Yine de Desmond'un sevgiden yoksun olduğunu ya da sözlerine kalıcı bir biçim veremediği için yoğun bir pişmanlık duymadığını düşünmek de imkânsızdı. Onu gazetecilikten daha ciddi bir şeyler yapmaya ikna etmek için büyük çabalar sarf edilmişti. Rivayete göre Desmond bir keresinde romanına en azından başlayabilmesi için bir odaya kilitlenmişti. Daha inceликli bir girişim olarak karısı, onu edebiyata sevk etmek için Roman Kulübü'nü icat etti ve 1920'de de benzer bir amaçla Memoir Club (Anılar Kulübü) kuruldu.* Bu kulüp uzun yıllar devam etti ama hâlâ yazacağı umulan o şaheseri Desmond'dan çıkaramadı.

Woolf'ların deneyi kullandığı araç bakımından farklıysa da genel amacı bakımından benzerdi. Amaç, gayet basit olarak Desmond'un konuşmalarını kaydetmekti. Desmond, Hogarth House'da akşam yemeğine davet edildi. Roger Fry'ın da gelmesi isten-

---

* Memoir Club ilk kez 4 Mart 1920'de toplandı. Üyeler şunlardan oluşuyordu: Desmond ve Molly MacCarthy, Leonard ile Virginia Woolf, Saxon Sydney-Turner, Maynard Keynes, Lytton Strachey, Duncan Grant, Clive ve Vanessa Bell, Morgan Forster, Sydney Waterlow ve Roger Fry. David Garnett da çok kısa bir süre sonra kulübün üyesi oldu. Kulübün hiçbir kuralı yoktu, sadece üyelerin istediği şeyleri söylemekte serbest olmaları konusunda bir uzlaşma vardı; hiç kayıt da tutulmuyordu. Leonard Woolf (*Downhill...*, s.114) üyelerin Bloomsbury'nin esas on üç üyesiyle aynı olduğunu söyler; fakat eğer kulüp 1912'de başladıysa Adrian Stephen'ın da dahil olacağı ileri sürülebilir ve ben Sydney Waterlow'un gerçekten Bloomsbury üyesi kabul edilebileceğinden emin değilim. Çıkarabildiğim kadarıyla Roman Kulübü 1913 yılında kısa bir süre var olmuştur.

di. Leonard'ın *The International Review*'daki sekreteri olan ve Virginia'nın nezaketsizce ama doğru bir şekilde bir konsola benzettiği Miss Green, eline kalem ve kâğıt verilerek uygun bir yere oturtuldu. Bu plandan habersiz olan ve iki şişe Chablis ile güçlendirilen Desmond da konuşmaya teşvik edildi. Desmond muhteşem konuşuyor, Miss Green de duyduğu her kelimeyi yazıyordu. Planın tek bir kusuru vardı: Desmond'un konuşmalarını kaydetmenin hiçbir ilgi çekici tarafı yoktu.

10 Haziran'da Virginia bir konsere gitti ve o gece uyuyamadı. Ertesi gün yataktan çıkmadı; yine hastalık dönemlerinden birine girdiği, kısa zamanda ve üzüntüyle anlaşıldı. Bundan sonraki iki ayı çoğunlukla yatakta geçirdi. Leonard onu bir süreliğine Monk's House'a götürdü ama Virginia iyileşme kaydetmedi ve ancak 8 Ağustos'ta ve yine Rodmell'de günlüğünü yazabilecek kadar iyiydi.

> Bunlar, bu sabah, 60 günden beri yazdığım ilk kelimeler -yazmak denirse- ve bu günler yıpratıcı baş ağrılarıyla, hızlı atan nabızla, ağrıyan bir sırtla, endişeyle, huzursuzluklarla, yatakta uyanık yatarak, uyku ilaçları, yatıştırıcılar ve kalp kuvvetlendirici ilaçlarla, küçük bir yürüyüşe çıkıp yine yatağa yığılmakla geçti – bir kez daha oyalanmam için teşhir edilen o karanlık hastalık dolabındaki bütün o korkutucu şeyler. Bunun bir daha asla, asla olmayacağına yemin ediyorum ve ***ancak sonra*** bazı tazmin edici şeyler olduğunu da itiraf ediyorum. Yorgun olup yatmana izin verilmesi güzel; ... her şeyi serbestçe hesap edebileceğimi düşünüyorum. Sonra, karanlık yeraltı dünyasının dehşet verici yanları olduğu gibi cazip yanları da var.

Virginia yavaş yavaş iyileşiyordu ama asabiydi. Söylenene göre Rodmell, George dönemi şairleri için bir koloni haline geliyor ve meyve bahçelerinin ilerisindeki çayırlıkta oynayan köy çocukları çok fena gürültü yapıyorlardı. Virginia yeni bir ev aramalarının daha iyi olacağını düşünmeye başladı. Hayatında ilk kez vasiyetname hazırlamayı düşündü.

Yeniden yazabildiğini görünce morali yerine geldi ve sükûnetine yeniden kavuşmuş bir halde Richmond'a döndü. Ralph ve yeni

matbaa makinesi iyi çalışıyordu, Nelly ile Lottie sakindi, hatta Hogarth House'un halısının üstünde ayaklarını yere vurup boru gibi tiz bir ses çıkararak, Buz Çağı'na ait iğrenç bir kalıntı gibi yürüyen kuzeni Dorothea Stephen'ın ziyareti bile çok canını sıkmadı. Üstelik Dorothea bundan sonraki beş yılı Hintlilerin ahlak anlayışını geliştirmek için harcamaya karar vermişti. 4 Kasım Cuma günü Virginia *Jacob'un Odası*'nın son kelimelerini yazdı ve kitaba önceki yıl 16 Nisan tarihinde başlamış olduğunu fark etti.

Yeni yılın başında artık eleştiri yazısı yazmamaya karar verdi; bu iş çok zaman ve enerjisini alıyordu, Bruce Richmond onun yazdığı nüsha üzerinde oynamıştı ve Virginia artık başka yazı türleriyle de eleştiri yazıları kadar para kazanabileceğini düşünüyordu. Ayrıca Leonard'ın da görmüş olacağı gibi gerçekten iyileşmemişti.

Jacob'un gözden geçirme işini bir tarafa bırakarak uzun zamandır düşündüğü ve *Reading* adını verdiği yeni bir eser üzerinde çalışmaya başladı. Büyük bir neşeyle başladı ama çok kısa süre sonra gribe yakalandı ve iki hafta yataktan çıkamadı. Dr. Fergusson iki-üç hafta daha çalışmasını yasakladı. Dr. Fergusson, Woolf'ların Richmond'daki pratisyen hekimleriydi ve belli ki akıllı bir adamdı. Öyle olması gerekiyordu çünkü artık Virginia'nın düzensiz nabız atışı "makul sınırları aşmış ve aslında çıldırmıştı." Ateşi de çok anormaldi. İki uzmana gönderildi; bunlardan biri kalbinin hasta olduğunu ve çok ömrü kalmadığını söyledi; diğeri ise sorunun ciğerlerinde olduğunu söyledi. Dr. Fergusson onlara aldırmamaya karar verdi, Leonard da öyle yaptı. Fakat 1922 yılının ilk üç ayını Virginia yatalak gibi geçirdi. Yatağını misafir odasına ateşin yanına taşıttı ve burada biraz yazıp çok okuyarak, misafir kabul ederek ve Leonard ile Ralph'in Hogarth Press konusundaki gittikçe bozulan ilişkisini gözleyerek vaktini geçirdi.

Ama Virginia, Clive ile yine ufak bir flörte girişemeyecek kadar hasta değildi.

> ... Clive'la epey sık görüşüyorum. Çarşamba günleri geliyor; şen, ümit verici ve bodur; dünya adamı ve öğleden sonralarımı cıvıltılı

hale getirecek kadar eski dostum ve eski âşığım. Haftada bir muhtemelen yeterli. Mektupları şüphe uyandırıyor. Ama, ah sevgili ben, dokuz haftalık inzivadan sonra duvardan atlayıp birkaç çiçek koparmak istiyorum.

...Önceki gün 4.30'dan 10.15'e kadar konuştuk. Onun hafızasını tazelediğim kesin ve karşılığında o da benim davranışlarımı kibarlaştırıyor. Akşam yemeği partileriyle ilgili haberler alıyor, içki, sohbetler ve hadiseler hakkında bilgi topluyorum...Clive *her şeyi* seviyor – girişteki yaşlı cadıyı bile. Hayat hakkında hissettiklerimizden başka hiçbir gerçek yok diyor. Eğer hayatı seversen iyi, vs. Görünüşe göre aklın doruklarına ulaşamıyoruz. Çok samimi de olamıyoruz. Biraz renk katıyor. Bizim kendimize has bir kucaklaşmamız; kendi duygu süsümüz var – Nessa'nın dediği gibi bunsuz konuşmak imkânsız. Ama görüyorum ki ... iki haftada bir, bizim ilişkimizin doğal görüşme sıklığı.

Clive da Vanessa'ya mektup yazarak "her zamanki gibi" Virginia'ya biraz âşık olduğunu söylemişti ve on gün sonra şöyle yazıyordu: "Umarım daha fazla âşık olmam. Yine de bu kırk yaşında bir kadın için büyük bir iltifat, sence de öyle değil mi?"

İkisi de büyük bir tehlikede değildi. Clive'ın duyguları bu sırada başka bir yerle ilgiliydi. Virginia'ya gelince, onun Clive'a olan hisleri dalgalıydı ama kalp sarkacı hiçbir zaman aşka yakın bir yere varmamıştır. Clive ve Vanessa ile birlikte akşam yemeği yerken, Gordon Square'de *à trois* [üç kişilik] yemeklerin âdet olduğu ve Clive'ın onun hayatındaki en önemli adam olduğu o günlerden beri, hepsinin de daha mutlu, daha hoşgörülü, daha güvenli hale geldiğini düşünüyordu. Artık Virginia, onun doğal bir nezaketten ve hakiki bir memnun etme arzusundan kaynaklanan arkadaşlığının ve kibar davranışlarının keyfini sürebiliyordu; hatta daha geçen yıl şiddetle kınadığı maskaralıklarına bile şimdi gülebiliyordu. O zamanlar Clive'ın dünyevi hayatı, dışarıda yediği akşam yemekleri ve küçük öğle yemeği partileri, düşesleri ve kibar Fransız deyişleri, önemli insanları tanıdığını belirterek hava atarcasına konuşması, süslü yelekleri, gürleyen sesi ve kelleşen kafası Virginia'yı sinirlen-

diriyor ve biraz sarsıyordu. Şimdi onu hâlâ beğeniyor değildi ama daha çok seviyordu.

Virginia'nın Clive ile ilgili yorumlarındaki farklılıklar başlı başına onun eleştirilerinin çok ciddiye alınmaması gerektiğinin göstergesidir. Ama savaştan beri, Clive'ın dünyaya daha fazla daldığı ve aynı zamanda Virginia'nın da dünyevi işlerle daha fazla ilgilenip bunları daha çok eleştirmeye başladığı da doğruydu. Kendisi de bir züppe olduğundan, Virginia, Clive'da fark ettiği ve kendisinin de *Mrs. Dalloway*'de ayrıntılarıyla tasvir edeceği değerlerin incelikle yozlaşmasını anlayabiliyordu.

Haziran 1922'de T.S. Eliot, Hogarth House'a gelerek yeni eserini okudu.

> Onu şarkı gibi söylemiş, ritimlendirmişti. Eserde büyük bir güzellik ve ifade gücü, simetri ve nezaket var. Bunları bir araya getiren şeyin ne olduğundan pek emin değilim. Ama aceleyle çıkmak zorunda kalana kadar -London Magazine'le ilgili yazması gereken mektuplar- okudu ve böylece tartışma kısa kesildi. Ama insanda güçlü bir duygu uyandırıyor. Adı *Waste Land* [Çorak Ülke] ve eseri daha sessiz sakin bir şekilde dinleyen Mary Hutch [inson] bunu Tom'un otobiyografisi olarak yorumluyor – hüzünlü bir otobiyografi.

Başka pek çok kimseye olduğu gibi Virginia'ya da, işinde bu kadar ciddi ve özgün bir şairin günlerini bir bankada geçimini sağlamak için çalışarak geçirmesi yanlış geliyordu ve Virginia, Eliot'u bu zarüretten kurtaracak periyodik teşebbüslerden birine girişti. Eliot Arkadaşlık Fonu kuruldu; amaç Eliot için beş yıl boyunca yılda 300 pound toplamaktı. E.G. Aldington, Lady Ottoline Morrell ve Mrs. Virginia Woolf adına Lloyds Bank'te bir hesap açıldı ve bu konuda asıl teşvikçi olan Ottoline, muhtemel destekçileri düzenli olarak fona katkıda bulunmaya çağıran bir sirküler hazırladı. Konuyu Mr. Eliot'a açmak Virginia'ya düştü, Eliot 23 Eylül 1922 tarihine denk gelen hafta sonunda, E.M. Forster ile birlikte Monk's House'a davet edildi. Konuşmaları genelde *Ulysses* ile ilgiliydi. Virginia, Eli-

ot'un kitabını analitik savunmasından hem etkilenmiş hem aydınlanmış olmalıydı ki bunu günlüğüne kaydetmiştir.

> Joyce'tan sonra nazik konulara geldik – Eliot Fonu; bunun sonucunda (ve bazı sözleri çıkararak dikkatle ve gergin bir şekilde konuşuyorduk) Tom 500 pound'un altındaki bir rakamla bankadan ayrılmayacaktı ve vaatlere değil güvencelere ihtiyacı vardı. Bu yüzden ertesi sabah, Ottoline'ın beş yıllık vaatlere dayanan ve 300 pound toplamayı hedefleyen mektubuyla sirküleri geldiği zaman, telgraf çekerek onu durdurmak ve sonra sebeplerimi beyan eden uzun bir mektup kaleme almak zorunda kaldım. Ayrıca Tom'a da benim verdiğim bilgileri doğrulamasını isteyen bir mektup yazdım. Şüphesiz iki ayrı kaynar suda birden haşlanacağım.

Bağışlar gerçekten de geldi; ama şairin ketumluğu, çekinceleri ve utancı bu iyiliği zor bir işe dönüştürüyordu. Fon, jest olarak ona Noel için 50 pound gönderdi ama Virginia onun bunu bile reddetmesini bekliyordu.*

T.S. Eliot ile onun mali durumu beni 1922 yılının epey ilerilerine götürdü. Mr. Eliot'u tanımanın verdiği zevk ve sıkıntılar o yılın hadiseleri arasında çok küçük bir yer tutuyordu. Bu yıl, o güne kadar görülen en soğuk baharla başladı ve Virginia'nın sağlığı da iyi değildi; bir diş problemi vardı -üç dişi çekildi- ayrıca kalbi ve ateşinin sürekli yüksek olması da başka bir sorundu. Ama Virginia çok çalışmayı başardı ve haziran ayında Miss Green'in daktiloda yazması çıkarması için *Jacob'un Odası*'nın temiz bir kopyasını çıkardı. *Pazartesi ya da Salı*'yı Amerika'da yayımlamış olan Harcourt, Brace kitabı okumak istemiş ve temmuz ayına nüshanın hazır olacağı vaat edilmişti. O ayın 23'ünde Leonard da kitabı okudu ve bunun Virginia'nın en iyi eseri olduğunu -"hayranlık uyandıracak kadar güzel yazılmış" ve başka hiçbir romanına benzemeyen bir eser olduğunu- söyledi. Kitabın yayımlanma ihtimali yaklaştıkça Virginia

---

* Beş yıl kadar sonra bağışta bulunan kimseler harcadıkları parayı geri aldılar; Eliot o sırada başka yollarla bankadan kendini kurtarmıştı.

da heyecanlandı ve endişeleri giderek arttı. Başka insanların ne gibi tepkiler vereceği üzerine tahminlerde bulunuyordu ve her zamanki gibi günlüğüne iç monologlar kaydetmeye başladı. Kitap başarısız olacak, eleştirmenler tarafından kınanacaktı ve Virginia kendi kendine, bunu kafasına takmayacağını, ya da en azından çok fazla takmayacağını söylüyordu.

Virginia beklenen eleştiri yaralarına karşı kendisini savunmak için bir plan tasarladı: *Reading* ile devam edecek ve dergilere biriki hikâye yazacaktı. İnsanlar onun roman ve hikâyelerini sevmiyorsa eleştirilerini okuyabilirdi; eğer *Jacob*'un akıllıca bir teşebbüs olduğunu düşünüyorlarsa *Mrs. Dalloway in Bond Street*'i yazacaktı.

Mrs. Dalloway, *The Voyage Out*'daki *Euphrosyne*'de kısa bir süre sahneye çıkmıştı; şimdi ise Virginia'nın hayal gücünün karanlıklarından yeniden beliriyordu. Mrs. Dalloway, Virginia'nın o yaz Rodmell'de tasarladığı birkaç hikâyeyle bağlantılıydı. Bu karakteri bir ölçüde Kitty Maxse ile özdeşleştirmek mümkündür ve Kitty'nin Ekim 1922'deki ani ölümü -bir kat arası merdivenin tepesinden düşmüştü ve Virginia onun intihar ettiğine inanıyordu- bu hikâyeleri bir kitaba dönüştürmekte ve kitaba son karakterin verilmesinde kesinlikle rol oynamıştır.

Woolf'lar ekim ayı başlarında Richmond'a döndükleri sırada, Hogarth Press'in geleceği büyük endişe uyandıran bir mesele haline gelmişti. Leonard ile Ralph'in birlikte çalışamadıkları açıkça görülüyordu – ama Ralph gitmiyordu. Lytton'ın Ralph'e ve onun kariyerine duyduğu ilgi meseleyi daha da karmaşıklaştırıyordu. Bir seferinde Lytton, büyük ölçüde Ralph'in idare edebilmesi için *English Review*'ü Maynard Keynes ile birlikte satın almayı düşünmüştü. Lytton, Ralph Hogarth Press'te kalabildiği takdirde matbaanın kendi kitaplarını yayınlayabileceğini bildirmişti. Görmezden gelinemeyecek olan bu yem, ortaya çıkan ve hiç aralıksız devam eden tartışmalarda belli bir sıkıntıya sebep oldu ve Lytton'ın daha sonra Ralph için rakip bir Tidmarsh Press kurma fikri de aynı şekilde sıkıntı yarattı. Roger, matbaaya yatırım yapacak ve para bulacak zengin ve kültürlü bir genç buldu; Logan Pearsall Smith, Woolf'larla

Constable arasında anlaşma sağlamaya çalıştı. Heinemann da çok cazip bir devralma teklifinde bulundu. Lytton bu belirsizliğin Ralph'in sinirlerini bozduğunu söyledi ama yine de Virginia patladı: "Bu sinirli adam mı bizim için en alelade şeyleri bile yapmaya çalışmıyor. Her sabah paketleri L. bağlamak zorunda kalıyor. Ralph erken ya da geç trenleri yakalayamıyor. Pazartesi sabahını terzide geçirdi."

Sonu gelmeyen ve yıpratıcı tartışmalardan sonra tercihlerini özgürlükten yana kullandılar – ticari yayıncılardan, Ralph'dan ve sürekli Lytton'ın duygularını incitmenin verdiği gerginlikten özgür kalmak. Tamamen şans eseri, matbaacı olmak isteyen ve maaşlı olarak tam zamanlı çalışacak olan genç bir kadına rastladılar. Kadın ocak ayında geldi ve Mart 1923'te Ralph Partridge ayrıldı.

Jacob'un Odası, Hogarth Press'in yayımladığı ilk uzun kitaptı (Edinburgh'daki R.&R. Clark tarafından basıldı). 27 Ekim 1922'de yayımlandı. Virginia'ya göre başlangıçta basında çıkan eleştiriler kendi aleyhindeydi; tek tek insanlar ise olumlu düşünüyordu. Bunlardan biri olan T.S. Eliot'ın şu sözleri aktarılabilir:

> Sen beni, geleneksel romanla senin özgün yeteneğin arasında bir orta yol olmaktan kurtardın. Bana öyle geliyor ki, diğer romanlarınla deneme niteliğindeki düzyazı *Pazartesi veya Salı* arasında var olan boşluğa bir köprü kurdun ve büyük başarı gösterdin.

Ve bu görünüşe göre hem eleştirmenlerin hem kamuoyunun görüşüydü. Virginia memnundu; *Jacob'un Odası* onun olgunluk döneminin ve şöhretinin başlangıcına işaret eder.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
1923-1925

Virginia yeni yıla bunalımlı ve içe dönük bir ruh haliyle başladı. Kendini, daha çok Mr. Ramsay gibi,* şöyle hayal ediyordu:

> ...geceleyin tek başıma ilerliyorum...derinden, metanetle acı çekiyorum; ...yolumda hızla sonuna kadar ilerliyorum – ve böyle devam edip gidiyor. Aslında bir-iki gündür yelkenliler geri dönüş yolunda etrafımda dolaşıyor ve ben, gücüm tam yerinde olmadığından, düşünüp duruyor, aylak aylak dolaşıyorum. Ve hepsi geçici; yine de bu konuyu açıklığa kavuşturayım. Övünmeme gerek olmayan bir konuda bir itirafta bulunayım. Yıllar önce, Lytton mesele-

* Mr. Ramsay, Virginia Woolf'un *Deniz Feneri* adlı eserindeki kahramanlardan biridir. (ç.n.)

sinden sonra, Bayreuth'ta bir tepeyi tırmanırken kendi kendime dedim ki: hiçbir zaman, sahip olmadığın şeyler hiç de sahip olmaya değer değilmiş gibi davranma; sanırım iyi bir tavsiye. En azından aklıma çok sık geliyor. Mesela hiçbir zaman başka şeyler çocukların yerini tutabilirmiş gibi davranma. Sonra... kendime dedim ki; insan kendisi için bazı şeyleri istemelidir (bunu nasıl anlatayım?); bunların şahsi hayatı üzerindeki etkisinden kurtulmalıdır. Onu bir tarafa bırakıp kendisinden bağımsız olarak var olan şeylerle ilgilenmeye başlamalıdır. Genç kadınların bunu yapması çok zor. Bu yine de beni tatmin etti. Ve şimdi, L. ile evli olarak, hiç çaba göstermeme *gerek* yok. Eğer istersem yapıyorum. Belki de ruhuma iyi gelmeyecek kadar mutluyumdur? Belki de korkaklaşıp kendi zevkime düşkün biri olmuşumdur? Ve memnuniyetsizliğim de kısmen bundan ileri gelmiyor mu? Dün gece 46'da [Gordon Square] kalamadım çünkü L. telefonda memnuniyetsizliğini dile getirdi. Yine geç. Çok aptalca. Senin kalbin kötü, benimse kendime olan güvenim zedelendiğinden, onun isteğine karşı gelmeye cesaretim yoktu. Sonra tepki gösteriyorum. Bu tabii zor bir mesele. Çünkü mutlaka baş ağrıları ya da kalbimde çarpıntılar başlıyor ve sonra bu onun keyfini bozuyor ve insan biriyle birlikte yaşıyorsa buna hakkı vardır... Böyle devam edip gidiyor.

Virginia'nın karamsar düşüncelerinden birbiriyle bağlantılı bazı parçaları ayırmak mümkündür: çocuğu olmamasından dolayı duyduğu daimi ve düzelmeyen bir üzüntü; bu konuda Vanessa'yı doğal olarak kıskanması -başka bir imrenme sebebi-; anne olmasına rağmen Vanessa'nın kendisine göre daha özgür, daha maceralı bir hayat sürebilmesi. Bu da yine, kırkıncı doğum gününe yaklaşırken, hayatın geçip gittiği ve her nasılsa yakalanabileceği ya da taşra yerine şehirde yaşayan biri tarafından geçip gidişinin daha kolay geciktirilebileceği hissiyle ilgiliydi. Virginia, Londra'ya dönmek istiyordu.

Yeni arkadaşlar edinmek, Virginia'nın sosyal maceralara duyduğu özlemi kısmen dindirmiş ama kısmen de şiddetlendirmişti. 1922 yılı Aralık ayında Clive'ın verdiği bir akşam yemeğinde, Vita ve Harold Nicolson ile tanıştı; bu tanışmadan sonraki bölümlerde

bahsedeceğiz. Ayrıca bu sıralarda gelecek vaat eden bazı gençlerle de görüşmeye başlamıştı: George Rylands ve Angus Davidson (ikisini de yakından tanıyacaktı), Cambridge'den F.L. Lucas ve Frank Ramsay, Oxford'dan Raymond Mortimer ve Lord David Cecil. Bunların çoğuyla, 1916'da Maynard Keynes tarafından devralınan Gordon Square 46 Numara'da tanışmış olabilir. Maynard, güleryüzlü ve gayretli bir ev sahibiydi ve Gordon Square'i daha büyük ve daha özelliksiz bir "Bloomsbury" haline getirdi (bu terim çok genel anlamıyla kullanılmaktadır). Burada da Lydia Lopokova'yı bulacağından emin olabilirdiniz.

Lydia, Londra'ya 1918, 1919 ve 1921 yıllarında, Diaghilev'in topluluğunun baş balerini olarak gelmiş ve *Boutique Fantasque, Les Sylphides* ve *The Sleeping Beauty*'de (Uyuyan Güzel) çok güzel dans etmişti. Maynard da pek çok arkadaşı gibi ateşli bir bale hayranıydı; Lopokova'ya da aynı tutkunlukla hayrandı. Hayranlığı gayet anlaşılır bir şeydir. Ama ya onunla evleneceğini düşünmek? Virginia'ya göre, Lydia arkadaş olarak, daldan dala neşeyle sıçrayan misafir bir kuş olarak çok sevimliydi. Güzel, neşeli, gülünç, büyüleyici bir kadın ve fevkalade iyi niyetli biriydi.* Bu neşe dolu, daldan dala atlayan sıfatıyla ona hiçbir kusur bulunamazdı. Ama iki sağlam fikrin birbirine teması olmadan, Maynard Keynes'in arkadaşlarının ve aslında bizzat Maynard'ın kendisinin entelektüel konforunu mahvetmemesi nasıl mümkün olabilirdi?

> Geleceği gayet iyi görebiliyorum, [diye yazıyordu Virginia, Vanessa'ya] Lydia güçlü, büyüleyici, zor beğenen biri; Maynard Kabine'de; 46 [Gordon Square] düklerle başbakanların uğrak yeri. Basit bir adam olan ve bizim kadar analitik olmayan Maynard, içinde bulunduğu durumu anlayana dek çıkamayacağı kadar derine batar.

---

* 11 Eylül 1923'te Virginia, Maynard Keynes ve Lydia Lopokova ile birlikte Studland'de kaldıktan sonra şöyle demiştir: "Lydia'yı Rezia'ya [*Mrs. Dalloway*'de bir karakter; ç.n.] bir örnek olarak gözlemlemek istedim ve bir-iki uygunluk da buldum." *AWD (Berg)*.

Sonra uykusundan uyanır ve yanı başında 3 çocukla hayatını tamamıyla ve ilelebet denetim altına alınmış bulur.

Bloomsbury öyle bir gruptu ki, varlığının temelindeki o hassas, samimi arkadaşlıklar ağını içeriye giren her yabancı bozabilirdi. Adrian bu yüzden kız kardeşleriyle arkadaşlarından uzakta evlenmişti ve Clive'ın sevgilileri bu yüzden sürekli sıkıntıya sebep oluyordu. Fakat Maynard en sonunda, mutluluğunun ancak Lydia ile evlenerek sağlanabileceğine karar verdi ve bu doğru bir karardı. Arkadaşlarının ikisini birlikte kabul etmesi gerekiyordu – öyle de oldu.

Fakat Ocak 1923'te Lydia hâlâ, tabiri caizse, Bloomsbury'nin süslerinden biriydi. Onun dansları, Maynard'ın Gordon Square'deki Onikinci Gece Partisi'nin en keyifli yanlarından biriydi. Marjorie Strachey çocuk tekerlemelerine kendi müstehcen denebilecek komik yorumlarını katmış, Sickert da Hamlet rolünü oynamıştı; Virginia yine bütün arkadaşlarının arasında ve çok mutluydu. O akşam son derece keyif vericiydi.

Ama bu yalnızca geçici bir dönemdi. Çalışmalarına, tasalarına, bunalımına ve taşrasına geri döndü.

"Mrs. Murry ölmüş! Gazetede öyle yazıyor." Nelly 12 Ocak sabahı kahvaltıda bu çarpıcı haberi verdi. Virginia'nın duyguları karışık ve genelde acılıydı. Bir rakibi devrilmişti; ne bu düşünceyi kafasından atabildi ne de bunu kaydetmekten kendini alabildi. Ama Katherine ve Katherine'in arzusu, "beni unutma", unutulmayacaktı ve onun kaybedilmesi -ilişkilerinin bütün hadiselerine ve kıskançlıklarına rağmen gerçekten hissedilen bir kayıp- mutsuz bir dönemin mutsuzluklarına bir tane daha eklemişti.

Berta Ruck da ölmüştü. *Jacob'un Odası*'nda öldürülmüştü.

Yine de bu ışıkta bile mezar taşlarının üzerindeki yazılar okunabiliyor, birkaç kelime şöyle diyor: "Ben Bertha Ruck, ben Tom Gage." Ve hangi yıl öldüklerini söylüyorlar; İncil de onlar için çok azametli, çarpıcı ya da teselli verici bir şeyler söylüyor.

Virginia bu tuhaf ismi bir yerlerde görmüş ve bilinçsizce bir *h* ilave ederek ismi biraz değiştirmişti ama bu harf ilavesi onu, gerçek Berta Ruck'ın hayatta olduğunu ve kitapta öldürülmesi konusunda davacı olacağını bildiren bir avukat mektubundan kurtaramadı. *The Lad with Wings, Sir or Madam* ve *Dancing Star*'ın yazarı olan Berta Ruck da görünüşe göre Virginia ile aynı meslektendi ama Virginia *kendi* eserlerinin birkaç yüz nüsha satmasından memnun olurken, bir *feuilleton* [tefrika] yazarının vasıflarını sosyal davranış konusundaki bir otoritenin vasıflarıyla çok ustaca birleştiren Miss Ruck'ın kitapları binlerce, on binlerce nüsha satıyordu. Virginia gibi o da edebiyatçı bir adamla, Oliver Onions ile evliydi ve Virginia'nın, avukatlarının mektubuna verdiği dostane cevabı reddeden kişi, karısı namına öfkelenen Oliver Onions oldu: Mrs. Woolf nasıl olur da adı ve şöhreti Londra otobüslerinin bile tepelerini süsleyen Berta Ruck'ı hiç duymamış olabilirdi? Bereket versin ki öfkesi söndü ve barıştılar. İki kadın yazar birbirlerine mektuplar yazıp barıştılar ve daha sonra Lydia'nın ortak arkadaşları olduğunu öğrendiler. Virginia da Berta Ruck da Matmazel Lopokova'nın eğlenceli ve bazen de şaşırtıcı biri olduğunu düşünüyordu;* Lydia ikisi arasın-

---

* Miss Ruck, Lydia Lopokova'nın kendisini Virginia ile birlikte götürdüğü bir *Kurbağalar* oyununu hatırlar. Ön sıraya oturmuşlardır ve iki romancı çok eğleniyordur.

"Ama (aklındakini her zaman büyüleyecek kadar kendine has bir İngilizce'yle ifade eden) Lydia, 'Çok sıkıcı,' [orijinali 'This is so doll', doğrusu 'This is so dull'] dedi.

'Lydia! Sıkıcı *değil*! Çok, çok *eğlenceli*.'

'Sıkıcı. Gideceğiz.'

'Olmaz' dedi Teyzen [Virginia] fısıltıyla, 'Hiç olmazsa araya kadar bekle.'

'*Şimdi* gideceğiz. Çok sıkıcı, dayanılmaz. Şimdi. Gelin.'

'Olmaz ki, mümkün değil...'

'Kimse görmez.'

'Lydia, *herkes* bizi görür! Hepimiz de çok dikkat çekiyoruz...'

Öyleydik, biliyorsun. Senin meşhur Teyzen çok büyük, geniş kenarlı siyah bir şapka takmıştı; benim boyum da onun kadar uzundu ve saç-

da zayıf da olsa bir bağ kurulmasına vesile oldu. Bundan bir yıl kadar sonra bir Bloomsbury partisinde Berta Ruck, "Never allow a Sailor an inch above your knee"yi çok canlı bir üslupla icra etti -bu icra Virginia'da büyük bir hayret ve keyif uyandırdı- mezar taşları konusundaki bütün anlaşmazlıklar unutulup gitmişti.

1923 yılının başlarında başka bir sıkıntı yaşandı. *The Nation* el değiştiriyordu. Editör H.W. Massingham, Leonard'ı maaşlı yazar olarak işe almıştı; ama şimdi Maynard Keynes en büyük hissedarlardan biri ve yeni yönetim kurulu başkanı olarak ortaya çıkmıştı. Gazetenin tarzını ve politikasını değiştirmek istiyordu. Sonuç Woolf'lara mali açıdan zarar verebilirdi ama en kötüsü belirsizlik duygusu ve belki ondan da kötüsü, sadece Virginia'yı değil, Leonard'ı da moral çöküntüsüne uğratan boyun eğmişlik duygusuydu.

> Leonard kendisinin başarısız biri olduğunu düşünüyor. Mantık dışı olan bir bunalımı inkâr etmenin ne faydası olur? Ben de kendimi her zaman öyle görmüyor muyum? Bu kaçınılmaz. Ama Maynard geldi ve bizden kıdemsiz olmasına rağmen yönü o belirliyor. Ben bunun bir kural olarak ne kadar saçma ve gerçek dışı olduğunu görüyorum ama bu gerçekleri göstermek kolay değil. Massingham'ın ne yapacağını öğrenmek için birine bağımlı bir şekilde beklemek hiç hoş değil.

Hava yağmurlu ve kasvetliydi. Hogarth Press hiç de iyi gitmiyordu; Paskalya'ya kadar orada kalacak olan Ralph başına buyruk davranıyor ve münakaşalara giriyordu; yeni aday Marjorie Joad'un ağzını yayarak konuşması Virginia'nın kulaklarını tırmalıyordu. Ama birlikte çalışmak zorundaydılar, onlara öğle yemeği ve çay ve-

---

larım kulaklarımın üzerinde iri siyah örgüler halinde örülüydü; Lydia bizim aramızda ufak tefek kalıyordu ama o hareket ve tavırlarıyla her zaman dikkatleri üstüne çekerdi, ne giydiğini görmeyebilirdin ama bütün gözleri üzerinde toplardı.

Bereket versin ki seyirciler araya girmeden, onu yerine oturup oyunu sonuna kadar seyretmeye ikna edebildik!"

Miss Berta Ruck, yazara, 11 Eylül 1971

rilmesi gerekiyordu ve bunların yanı sıra, onlarla sohbet etmeye mecbur olmak Virginia'nın sırtında ağır bir yüktü. Bir ateş ve şiddetli bir soğuk algınlığı karamsar ruh halini daha da perçinledi ve bu sıkıntıları yetmezmiş gibi, bir de *The Nation*'ın yeniden şekillendirilmesinde Mr. Eliot'ı Edebiyat Editörü yaparak onun mali sorunlarını çözme imkânı belirmişti.

Virginia dizginleri eline aldı, insanları arayıp akıl verdi ve tavsiyelerde bulundu; ama kendisini, "Keşke zavallı Tom'un azmi daha çok olsa, tereddütlerini saf keten bezinden bu kadar incelikle, damla damla akıtmasa" derken buldu. En sonunda *The Nation*'ın çabuk karar verilmesi talebi ve işin altı aydan fazla devam edeceğine garanti verememesi meseleyi çözüme kavuşturdu. İş Leonard'a teklif edildi, o da teklifi kabul etti.

Virginia olayların bu şaşırtıcı gidişatı karşısında epey şaşkındı. Böyle bir işin olumsuz taraflarını görebiliyordu ama bu iş aynı zamanda güvence sunuyordu ve Virginia epey rahatladı.

Maynard, Leonard'a *The Nation*'ın edebiyat editörlüğü görevini 23 Mart Cuma günü teklif etmişti; 1 Nisan'da ise Woolf'lar Madrid'deydiler. Manş Denizi'ni geçmeyeli yıllar olmuştu; bu tecrübe onlara neşe verdi ve sağlıklarına faydalı oldu; sanırım, yenilenen *Nation*'a yazılan *To Spain* [İspanya'ya] başlıklı bir yazıda (buna hikâye mi yoksa makale mi demek gerekir, bilinmez) Virginia'nın bu tatilden duyduğu memnuniyetten bir şeyler vardır. Seyahatleri onları -kısmen katır sırtında- Granada'nın güneyindeki Yegen'e götürdü; burada onları Ralph Partridge'in arkadaşı Gerald Brenan -o sırada kendisini ciddi şekilde yazma sanatına vakfeden, gayet ağırbaşlı bir genç- ağırladı. Woolf'lar onun yanında iki hafta kaldı ve Virginia'ya göre günde on iki saat edebiyat konuştular. Virginia, deli İngiliz dediği bu adamı çok sevmişti. Gerald Brenan, bundan kırk yıl sonra sadece onun görüntüsü ve sesinin güzelliğini ve farklılığını, konuşmasında görülen zekâ pırıltısını, neşe ve ironiyi değil, hakiki dostluğunu ve doymak bilmez merakını da hatırlıyordu.

> Belki de Virginia, karakterin dramatik amacına dair bir romancı anlayışına sahip olmayıp daha çok insanların zihin yapısıyla ilgilendiğinden, insanları konuşturarak zihin yapılarının taslaklarını çıkarıyor ve yazarken bunlara dayanıyordu. Bana pek çok soru sordu – neden yaşamak için buraya geldim, şunun bunun hakkında ne düşünüyorum ve yazmak hakkındaki düşüncelerim neler. İncelendiğimin, hatta biraz sorguya çekildiğimin ve aynı zamanda da o ve Leonard'ın bende edebi yetenek belirtileri olup olmadığına karar vermeye çalıştıklarının farkındaydım. Eğer öyleyse eserlerimi onlarla birlikte yayınlamalıydım. Ama onun büyüklük tasladığı bir an bile düşünülmesin. Aksine, yanında kaldığı toy ve epeyce kibirli bu gencin görüşlerine gösterdiği saygı çok şaşırtıcıydı. Benimle edebiyat hakkında tartıştı, benim eleştirilerime karşı Scott, Thackeray ve Conrad'ı savundu, büyük sanat eserlerinin o kadar sıkıcı olmaması gerektiğini söyleyerek benim *Ulysses*'le ilgili olumlu görüşlerimle hemfikir olmadığını belirtti ve benim kendi romanlarıyla ilgili eleştirilerimi alçakgönüllülükle dinledi. 'Bloomsbury'nin büyüklüğü işte buradaydı – kendi yaş ve üstünlüklerini kesinlikle dayanak olarak kullanmıyorlardı. Ve bu ziyaretinin ardından peş peşe, tartışma konularımızın devamı niteliğindeki son derece kendine özgü mektupları geldi.

Woolf'lar, Paris üzerinden geri döndüler; Virginia Paris'te Vanessa ile buluşmayı ümit ediyordu. O birkaç gün burada kalırken, Leonard tek başına Richmond'a ve *The Nation*'a döndü.

Nadir de olsa birbirlerinden uzak kaldıklarında Virginia ile Leonard her gün yazışırdı. Virginia mektuplarında genellikle yaptıklarını gerçeğe sadık bir şekilde anlatırdı; bu sefer de öyle oldu. Vanessa gelmemişti. Virginia, Paris'i bir turist gibi gezdi; yalnızdı ve kocası yanında olmayınca her şey anlamsız ve bayağı geliyordu; Leonard'ın yokluğu şiddetle hissediliyordu. Virginia'nın duygularındaki sevecenlik önceki mektuplarından birinde çok iyi bir şekilde dile getirilmektedir:

> Uzanıyor ve beni her gün ve hayatımın her anında hayal edebildiğimden daha mutlu eden değerli canavarımı düşünüyorum. Kuşkusuz sana delicesine âşığım. Sürekli ne yaptığını düşünüyo-

rum ve durmam lazım – bu yüzden seni o kadar çok öpmek istiyorum ki.

Virginia'nın arkadaşları böyle bir itiraf karşısında pek şaşırmazdı. Woolf'ları birlikte gören birinde mutlaka onların evliliklerindeki mutluluk ve dayanışmaya dair çok güçlü bir izlenim uyanırdı. Sevgileri, pek çok şaka ve atışmaya rağmen, meydandaydı; tıpkı Virginia'nın her türlü pratik konuda, hesap ve sağlam bir sağduyu gerektiren her türlü kararda Leonard'a bağımlılığı gibi. Genelde bu kadar açıkça görülmeyen bir şey varsa o da Leonard'ın Virginia'ya duyduğu ihtiyaçtı; özellikle de hayal kırıklığı ve sıkıntı anlarında. O yılın başlarında ikisinin de birbirinin anlayışına muhtaç olduğu kesindi; karşılaştıkları güçlükler onları birleştirmişti. Ama 1923 Mayısı'nda ve ertesi yıl, talihsizliklerden doğan dayanışmaya lüzum olmadı.

Edebiyat editörü olma; ayak değirmeninde olduğu gibi, eski haftanın son adımının yeni haftanın ilk adımı olduğu bir işten beklenen bütün o yorgunluk ve öfkeleri yaşama ihtimaliyle İngiltere'ye dönen Leonard'ın kesinlikle anlayışa ihtiyacı yoktu; çok çalışma düşüncesi onu hiçbir zaman zerre kadar yıldırmamıştır. Onun bu dönemdeki tedirginlikleri, ki bunlar çok ciddi şeyler değildi, felaketlerden değil başarıdan kaynaklanıyordu.

Jacob'un Odası iyi karşılanmıştı; Virginia artık durumuna biraz iyimser bakıyordu; kendi deyişiyle "yükseltiliyor"du; adeta ünlü biri olup çıkmıştı.

Şöhretinin artması sosyal açılardan kendini gösterdi. Lady Colefax (hassas bir şöhret barometresi) davetiyeler göndermeye başladı. Virginia bunları önce reddetti. Sosyal açıdan hâlâ çekingendi, tuhaf odalara "münasip kıyafetler"le girmek için hâlâ epey cesaret gerektiğini düşünüyordu. Kendisinin *gerçekten de* münasip giyinip giyinmediği konusunda hâlâ zaman zaman şiddetli şüphelere kapılıyordu ve Lady Colefax'ın yemek odasına gidebilecek kadar korkularına hâkim olabildiği zaman, kendisini pekâlâ da -her zaman yanındaki kişinin "Boya Maddeleriyle İlgili Yasa Tasarısı"nın akıbe-

tiyle yakından ilgilendiğini zannediyor gibi görünen- Sir Arthur'un yanı başında otururken bulabilirdi. Ama Lady Colefax ısrarcı ve ikna ediciydi ve tabii Virginia da ikna edilmeyi pek istemiyor değildi. Üstelik Lady Colefax'ın bir şapkanın üzerine takılmış sahte gösterişli, yapma bir kiraza çok benzediğini düşünmesine rağmen, onun da hisleri ve karakteri vardı. Çaya gelip şemsiyesini unuttuğu zaman, Virginia bu şemsiyenin "benim eski şemsiyeler arasında parıl parıl parladığı"nı söyledi. Sözü sertçe kesildi. "Mrs. Woolf, şemsiyem hakkında ne düşündüğünüzü biliyorum – ucuz, kısa, adi bir şemsiyem olduğunu düşünüyorsunuz: bunun gibi bir de çantam olduğunu düşünüyorsunuz – çirkin nakışlarla kaplı, ucuz, frapan bir çanta." Virginia tam da böyle düşündüğünden, Lady Colefax'a başka bir gözle bakmaya başladı.

Virginia'nın sosyal maceraları, Clive ile oynadığı bir oyunun parçası haline geldi: "övünme" oyunu. İki örnek Virginia'nın kendisiyle nasıl övündüğüne dair bir fikir verecektir. Bir: "övünme vesilem: 2 davetiye: biri Cecil'lerde kalıp Ly Gwendolen'la tanışmaya; diğeri de Paskalya'da 5 gün Bedminton oynayıp H.G. Wells ile kurgu üzerine tartışmaya. Evet – bu tür şeyler bana *gerçekten de* keyif veriyor." Ya da yine Clive'a: "Lady Londonderry bir parti veriyordu ve beni de davet etti – bu davet karşısında, tahmin edebileceğin gibi, kalbim hop hop etti ama en sonunda burada Sömürgelerden 500 dişçiyle tanışılacağını ve Mr. Noyes'in şiirlerini okuyacağını öğrendim. Pek seçkin bir toplantı değil." Virginia'nın züppeliklerinden vazgeçmediği belliydi ve kocasının aksine o, ev sahibelerinin sahte iltifatlarına kolayca yenik düşüyordu. Yüksek sosyete ona kucak açmıştı ve o da bundan memnundu. "Leonard," diye yazıyordu günlüğüne, "Leonard benim burnumu pudralamamdan ve kıyafete para harcamamdan hoşlanmıyor. Önemi yok, ben Leonard'ı çok seviyorum."

Nisan 1923'te eski resim öğrencisi arkadaşı Margery Snowden'a yazan Vanessa, Virginia'nın artık daha çok eskisine benzediğini söylüyor ve sanırım bu sözle kız kardeşinin tamamen iyileştiğini kastediyordu. Virginia yeniden huzura, manevi ve akli dengesine

kavuşmuştu. Fiziki açıdan son on yılın meşakkatinin izlerini taşıyordu. İyice zayıflamış, bir deri bir kemik kalmış, daha ağırbaşlı biri olup çıkmıştı; sahip olduğu bütün sevimliliği yitirmişti ama kesinlikle hâlâ çok güzeldi. Kıyafetlerinde modanın taleplerini geçici olarak ve gönülsüzce kabul ettiği görülüyordu ve zerre kadar koketlik belirtisi yoktu; kendisinin de inandığı gibi, Leonard'ın kınadığı uçarılıklarınsa çok az olduğu kesindi.* Çok az pudra sürerdi, kıyafete ayırdığı para çok kısıtlıydı. Virginia'nın görüntüsüne bir benzer ararken bana ona en yakın gelen şey, on dördüncü yüzyılın Siena'lı üstatlarının sanatıdır: Virginia her şeyde sade, zarif, ağırbaşlı, nazikti ve Rönesans'ın zirvesinin hantallığından, Rafael'vari tatlılık ya da yumuşaklıktan, Correggio'varilikten onda adeta hiçbir şey yoktu. Tavırlarında, ihtişam ve beceriksizliğin tuhaf bir karışımı vardı. Vahiy meleğini sigara sarmaya ya da gayretle tepelerde dört millik bir yürüyüşe gönderen bir Simone Martini** düşünün; belki o zaman benim burada anlatmaya çalıştığım o hoş acayipliği biraz anlayabilirsiniz. Bu döneme ait resim ve fotoğraflara güvenilemez; hareketsiz resimde olmayan o asli özelliği on saniyelik bir sinema kamerası yakalayabilirdi; çünkü Virginia en çok hareket ederken kendisiydi. Sonra o bana, ilgisini çeken bir fikir, bir söz, bir paradoks karşısında memnun olup gülerken kafasını birden yukarı kaldırarak horoz gibi öten fantastik bir kuşu düşündürürdü. Konuşmaları sürprizlerle, beklenmeyen sorularla, hayallerle ve kahka-

---

* "Saçlarını dağınık bırakırdı, hiç makyaj yapmazdı – her türlü süsten yoksun gibiydi ama yine de çok güzel görünüyordu. Bazen yazları ben matbaa odasında çalışırken, o odaya girip dolaşır ve hızlı, hassas parmaklarıyla harfleri takar ya da dağıtırdı; o zaman dağınık saçlı bir melek gibi görünürdü –yatak odası terlikleri içindeki çıplak ayaklarını sürürdü, üzerinde yan tarafında aşağıya doğru büyükçe bir yırtık olan bir gecelik ve onun üzerine öylesine atılmış bir sabahlık olurdu, ama aklı yaptığı mekanik işten çok çok uzaklardaydı...." Ralph Partridge, *Portrait of Virginia Woolf,* BBC Home Service, 29 Ağustos 1956.

** 14. yüzyılda yaşamış ve İtalyan resminin gelişiminde önemli rol oynamış Siena'lı ressam. (ç.n.)

hayla -dünyayı kimsenin hayal edemeyeceği kadar tuhaf, gülünç ve güzel gören bir çocuğun kahkahasıyla- doluydu; bu kahkahalar o yıllarda Virginia'nın doğal bir parçası gibi görünüyordu.

Çocuklar için o sevindirici bir hediyeydi. "Virginia çaya geliyor" haberi, güneybatıdan esen ve hayret dolu bir neşe getiren sıcak, nereden isterse oradan esen bir meltem gibiydi. Çocuklara onun hayatının sıkıntılarından hiçbir şey anlatılmazdı ve Virginia da onların yanındayken mutsuz olamaz gibi görünüyordu.

Ama aslında Virginia yüreklere korku salabiliyordu. Hiçbir zaman çocukları korkutmak istiyor değildi ama ben onunla Vanessa arasındaki konuşmalardan birini dinlediğimi hatırlıyorum. Konuşmada Virginia, Londra'nın bir ucu sağlam demir direklerle trafiğe kapatılmış sokaklarından birinde sessiz sedasız bir hayat süren iki yaşlı hanımı anlatıyordu – kim olduklarını bilmiyorum. Sokağın yukarısındaki bir evde hırsızlık olmuştu. Hırsızlar şaşırarak ön kapıdan kaçmış, hızlı giden bir arabaya atlayarak bariyere çarpmışlardı. Yaşlı hanımlar da bu olayı ve adamların, ambulans gelene kadar ölüm acısıyla haykırdıklarını duymuşlardı. Hikâye basit bir dille ama öyle inanılmaz bir güçle anlatılmıştı ki kanım donmuştu – hikâyeyi ve Virginia'nın anlatışını hatırladığım zaman hâlâ biraz korkuyorum. Ama tabii çocuklar korkutulmak ister, bunun gibi başka hikâyeler de dinlemek isterler. Ben bunu istediğimi hatırlayamıyorum. Sohbetler genellikle tamamen şaka ve eğlenceden ibaretti.

Görünüşe göre Virginia, kendinden gençlere doğal bir yakınlık duyuyor, onların hayallerini kabul ediyor, uğraştırmadan ve lütfeder gibi davranmadan oyunlarına katılıyor, tam bir iyilikseverlikle büyüleyici gücünü ortaya seriyordu. Ama burada "gençler" derken kampustakilerden çok çocuk odasındaki küçükleri kastediyorum. Eğer onu ünlü biri olarak görebilecek yaştaysanız (çocuk odasındakiler onu bu rolüyle görmüyordu) kullandığı sihirli formüller farklı olurdu. İnsanları büyüleyebilir ve korkutabilirdi; ama büyüsü tamamıyla iyilikseverlikten kaynaklanmazdı. Virginia'nın gaddarlık edebildiği, pençelerini gösterip ısırabildiği ve bazı genç erkek ve kadınları hırpaladığı söylenir.

> ... gençlere yönelik sosyal tavrı çok yıldırıcıydı. Özellikle de herhangi bir entelektüel iddiası olan masum genç kadınlara karşı sertti; onları acımasızca ve cesaretlerini kıracak şekilde sorguya çeker, bütün yüksek görüşlerini havaya savurur ve sonra etrafına toplananlara o alçak, alaycı sesiyle, sevecen ifadeyi hiç kaybetmeden onlara cehalet ve toyluklarını gösterirdi. Yine de bu gençlerin zekice bir sohbete katılmaya dair zayıf arzularını boşa çıkarırken ne kadar zevk aldığı çok belliydi. Bu küçümsemelerden sadece erkekleri fiziksel olarak cezbetmek isteyen sevimli kızlar kurtuluyordu – ahmaklar istedikleri kadar ve cezasız kalarak flört edebilirlerdi. Fakat bir kızın Virginia'yla konuşabilecek kadar akıllı olduğunu düşünmesi *lèse-majesté* [hükümdara karşı işlenen suç] idi. Yüksek ideallere sahip genç erkekler bu kadar açık bir kötü muamele görmüyordu. Bunlar da Virginia tarafından toy ve sığ akıllarındakini anlatmaya teşvik ediliyor, fakat herkesin önünde aşağılanmıyorlardı; sadece anlaşılmaz bir şekilde kendilerini aptal durumuna düşürdüklerine dair rahatsız edici bir hisle evlerine dönüyorlardı.

Bunda bir gerçek payı olduğu kesindir, ama ben yine de böyle bir konuda Ralph Partridge'in güvenilir bir şahit olarak kabul edilebileceğini düşünmüyorum. Ralph, çok zayıf bilgilere dayanarak büyük genellemelere ulaşmaya çok meyilliydi ve bende, onun bu konuda da aynı şekilde davrandığına dair güçlü bir şüphe var. Onun Virginia'nın niyetlerine dair tahlilinin de doğru olduğunu düşünmüyorum; gerçekten de bu tahlile dayanak teşkil eden deliller son derece şüphe götürürdür çünkü Virginia'yı gençlere karşı zalimlikle suçlayanlar arasında biri vardı ki -Clive- her zaman Virginia'nın eline düşerek acı çekenlerin genç *erkekler* olduğunu ve Virginia'nın genç hanımların iddialarına karşı müsamahakâr, aşırı denebilecek kadar müsamahakâr olduğunu düşünüyordu. Ancak bu çekinceleri ortaya koyduktan sonra suçun kabul edilmesi gerekmektedir. Sosyal açıdan korkuları olan pek çok insan gibi Virginia da sosyal bir korku olmaktan büyük bir zevk alıyor olabilirdi ve muhtemelen de alıyordu; şöhreti arttıkça, *Jacob'un Odası*'nın getirdiği başarının ardından *Mrs. Dalloway* de alkışlanınca, Virginia'nın bu tür sosyal açıdan yanlış davranışlara girme yeteneği ve imkânları da artmıştı.

Gördüğümüz gibi 1922'de Virginia, iki kitabı bir arada yazmayı planlıyordu: romanı ve önce *Reading* adını verdiği ve daha sonra *The Common Reader*'a dönüşen eleştiri konulu eseri. Hesabına göre birinden bunalınca diğeri teselli olacaktı. *The Common Reader* (Sıradan Okuyucu) genelde Virginia'nın o güne kadar yayımlamış olduğu makalelere dayanıyordu ama şimdi bunlara yeni şeyler ve en önemlisi de *On Not Knowing Greek*'i (Yunanca Bilmemek Üzerine) ekliyordu. Virginia Ekim 1922'de aklındaki bu konuyla Sophocles, Euripides ve *Odessa*'nın ilk beş bölümünü okudu. (Genelde orijinal Yunanca metni okur, mecbur kaldığı zaman da tercümesine başvururdu.) Ayrıca Bentley ve Jebb'in hayatını okumak niyetindeydi, kısa bir süre sonra Zimmern ile Aeschylus'u da okuması gerektiğine karar verdi.*

1922 sonbaharında bu iki kitabın da ertelenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ekim sonunda ve kasım ayında Virginia'nın aklında *Mrs. Dalloway* vardı. 7 Kasım'da, ay sona ermeden Yunanca bölümünün hakkından gelmeyi planlıyordu ama daha gereken okumanın yarısını bile yapmadığını düşünüyordu ve hâlâ halletmesi gereken Aeschylus, Bentley ve *Odessa* vardı. 23 Ocak'ta tamamen *Mrs. Dalloway* ile uğraşmak istediğini yazar. Mayıs ayında Yunanlılar ile ilgili bölümler

---

* Sir Alfred Eckhard Zimmern, 1879-1957. Virginia muhtemelen *The Greek Commonwealth – Politics and Economics in 5th Century Athens,* Oxford, 1911 adlı eseri okumuştur. Caroline Jebb'in Cambridge, 1907 basımı *The Life and Letters of Sir R. C. Jebb*'inde A. W. Verrall'ın faydalı olması muhtemel bir yazısı bulunmaktadır; başka açılardan kitap, Virginia'nın seçtiği konuyla pek alakalı gözükmemektedir ve Virginia'nın aklındaki kitap belki de Leonard'a ait olan, Jebb'in *Trachiniae*'si (1892) idi (bkz. Holleyman & Treacher Ltd., *Catalogue of Important and association books from the Library of the late Leonard and Virginia Woolf,* Mayıs 1970, III, 12). Woolf'larda ayrıca Monk'un *Life of Bentley*'sinin bir nüshası (1883) (*a.g.e.*, VII, 4) da vardı ve bu kitap sadece Virginia'nın *On Not Kmowing Greek* adlı yazısına faydalı olmakla kalmamış, aynı zamanda (yine *The Common Reader*'daki) *Dr. Bentley*'nin yazılmasında da kullanılmıştır. Kitap Lytton Strachey'ye ödünç verildi ve onun *The Sad Story of Dr. Colbatch*'taki en önemli, belki de tek kaynağı oldu. (*Portraits in Miniature,* 1931; s. i.)

hâlâ yazılmamıştır. Virginia haziran ayı başında bir hafta sonunu Garsington'da geçirdi ve bu gezi ona, doğal olarak, İngiliz sosyal düzenine dair çarpıcı ama yine de kişisel bir manzara sundu ve zihni (artık *The Hours* [Saatler] dediği) romanının ana temasına yöneldi.

"Kitabım birden çok ilgimi çekti," diye yazıyordu 4 Haziran'da. "Ott. gibi insanların küçüklüğünü ortaya koymak istiyorum. Ruhun kaypaklığını göstermek istiyorum. Fazla tahammüllü davrandım..." Bu düşünce nezaketsiz ve haksız olabilir ama kesinlikle verimsiz değildi. Virginia iki hafta sonra itinayla kendisini ve romanını inceliyordu.

> Bu kitaba, yazarlığım hakkında bir şeyler söyleyebileceğim düşüncesiyle başladım – K.M.'nin *The Dove's Nest*'te [Katherine Mansfield'in *Güvercin Yuvası* adlı hikâyesi; ç.n.] kendi yazarlığı ile ilgili söylediklerine göz atınca bunu yapmak istedim. Ama sadece göz attım. K.M. derinden hissetmekle ilgili pek çok şey söylüyordu: ayrıca saflık konusunda da ki bunu eleştirmeyeceğim ama gayet güzel eleştirebileceğimi de biliyorum. Ama ya ben ***kendi*** yazarlığım hakkında ne düşünüyorum? – bu kitap, yani *The Hours,* eğer adı buysa? İnsan derinden hissederek yazmalı, diyordu Dostoyevski. Peki ben öyle mi yapıyorum? Yoksa kelimeleri kendimce severek bir araya mı getiriyorum? Hayır, sanırım öyle değil. Bu kitapta çok fazla fikir var. Hayat ve ölümü, akıllılık ve deliliği anlatmak istiyorum; sosyal sistemi eleştirmek ve onu en yoğun haliyle, faaliyetteyken göz önüne sermek istiyorum. Ama buradaki tavrım sahte olabilir... *The Hours*'u derin hislerle mi yazıyorum? Tabii bundaki delilik beni çok zorluyor, aklım öyle kötü ki sonraki haftalarda bununla uğraşmaya cesaret edemiyorum. Ama bu durum bu karakterlerle ilgili. Arnold Bennett gibi kimseler benim yaşayacak karakterler yaratamadığımı ya da *Jacob'un Odası*'nda bunu başaramadığımı söylüyor. Cevabım şu – ama ben bu işi *Nation*'a bırakıyorum: karakterin artık tuz buz olduğuna dair o eski iddia, Dostoyevski sonrası eski iddia. Ama sanıyorum bende o "gerçeklik" yeteneğinin olmadığı doğrudur. Ben gerçekliği, bir yere kadar isteyerek zayıflatıyor ve ona -onun ucuzluğuna- güvenmiyorum. Ama daha ileriye gidelim. Bende asıl gerçekliği aktarma gücü var mı? Yoksa kendim hakkında mı yazıyorum? Bu sorulara kabaca cevap versem de yine de bu

heyecan hâlâ burada. İşin aslı, şimdi yine kurgu yazıyorum ve gücümün bende en üst noktasına çıktığını hissediyorum. Biraz eleştiriden sonra bir yönde yazıyor ve aklımın tek bir açısını kullanıyorum. Bu bir gerekçe; çünkü melekelerin serbestçe kullanılması mutluluk demek. Ben daha iyi bir arkadaşım, bir insandan daha fazlası. Buna rağmen bu kitapta en önemli şeyin esas şeylerle ilgilenmek olduğunu düşünüyorum. Ama bunlar yine de dildeki güzelleşmeye gerektiği gibi boyun eğmiyor. Hayır, kene gibi kanımı emen Murry'lere kazık çakmıyorum. Böyle tatsızlıklarla karşılaşmak can sıkıcı, aslında alçaltıcı. Hâlâ öyle, 18. yüzyılı bir düşünsenize. Ama o zaman bunlar şimdi olduğu gibi gizli değil, açıktı.

The Hours'a geri dönersem, bunun çok zor bir mücadele olacağını tahmin ediyorum. Tasarı çok acayip ve zorlayıcı. Malzememi ona uygun olarak eğip bükmek zorunda kalıyorum hep. Tasarı kesinlikle özgün ve çok ilgimi çekiyor. Bunu çok çabuk ve hararetle yazıp bitirmek istiyorum. Ama yapamadığımı söylememe gerek bile yok. Üç hafta sonra tutulup kalacağım.

Temmuz ayında *The Common Reader*'ın Yunanca bölümü hâlâ yazılmamış olarak önünde duruyordu; ama *Mrs. Dalloway* iyi gidiyordu. Monk's House'da sağlığı yerindeydi ve çalışabiliyordu. Ama 6 Ağustos'ta yazdıklarını tekrar okudu. Bunlar şimdi gözüne "çok zayıf bir sızıntı" gibi görünüyordu. Middleton Murry, *Jacob'un Odası* ile birlikte onun çıkmaza girdiğini ve artık daha ileriye gidemeyeceğini söylemişti. Haklı olabilir miydi? Murry'nin bu eleştirisi onu çok kaygılandırıyordu ve günlüğünde bundan sık sık bahseder. Ama bu engel aşıldı; Virginia devam edecek güvene sahipti ve bunun için yeni yollar keşfetmeye başladı. Ağustos sonunda *The Common Reader* için sistematik bir plan hazırladı.

Sonra, 18 Eylül'de, kısa süreli fakat şiddetli bir zihinsel sarsıntı yaşadı.

Ve Leonard'la buluşmaya gidip buluşmadığım o tuhaf geceyi psikolojik amaçlarla kaydetmeye niyet ettim. O saatlere nasıl bir duygu yoğunluğu sıkıştırılmıştı! Yağmurlu ve rüzgârlı bir geceydi; çayırlık alandan geri yürürken yine karşıma çıkıyor dedim; o eski şeytan yine dalgalar arasından sırtını gösterdi. (ama gerçekten yeniden

yakalayamıyorum). Ve duygularım o kadar güçlüydü ki bedenim kaskatı kesilmişti. Gerçekliğin perdesinin kalktığını düşündüm. Ve böyle bir duyguda asil; trajik ve hiç de hoş olmayan bir şey vardı. Sonra tarlaların üzerinden soğuk bir ışık gelip geçti; Iford'da büyük ağaçların altında otobüsün ışıklarının bekleyerek durdum. O da gelip geçti & kendimi daha da yalnız hissettim. Bir el arabasıyla Lewes'a giden bir adam bana baktı. Ama ben bütün bunlarla öylesine oyalanıyor, en azından bunları kontrol altında tutabiliyordum; en sonunda, gelebilecek son tren de geldikten sonra orada boş boş oturup durmanın tahammül edilmez olduğunu, yapılacak son şeyi yapıp Londra'ya gitmem gerektiğini düşündüm. O rüzgâra karşı, fazla vaktim yokken yola çıktım; yine rüzgâr ve karanlık gibi güçlü şeylerle karşı karşıya gelmekten haz duyuyordum. Savaştım, yürümek zorundaydım; devam ettim; ilerledim; lambayı düşürdüm, eğilip yerden aldım ve yine hiç ışıksız böyle devam ettim. Birlikte yürüyen erkeklerle kadınlar gördüm; siz güvende ve mutlusunuz, bense kimsesizin tekiyim diye düşündüm; biletimi aldım: 3 dakikam vardı ve sonra istasyon merdivenlerinde köşeyi dönerken, yağmurluğunu giymiş, çok hızlı yürüyen biri gibi eğilerek oraya doğru gelen Leonard'ı gördüm. Epey üşümüş ve kızgındı (bu belki de doğaldı). Ve sonra, duygularımı belli etmemek için dışarı çıkıp bisikletimle uğraştım. Ayrıca bilet gişesine gidip oradaki sevecen adama "Tamam. Kocam son treni yakalamış. Ücretimi geri verin," dedim, o da verdi. Parayı almamın sebebi, böyle istememden çok Leonard'la aramı düzeltmekti. Geri dönerken yolda hep bürodaki bir kavgadan (eleştirmenler hakkında) bahsettik ve sürekli Tanrım, işte bitti, diyordum. Kurtuldum. Bitti. Gerçekten de hissettiğim hafiflik, rahatlama ve emniyete dair fiziksel bir histi. Ama yine de arkasında çok korkunç bir şey de vardı – sanırım bu acının gerçekliği, ki birkaç gün devam etti – Gece o yoldan yine geçsem herhalde bunu yine hissederim ve bu his madencilerin ölümüyle ve Aubrey Herbert'in ertesi günkü ölümüyle birleşti.* Ama kesinlikle hepsini kabul etmedim.

---

* "madencilerin ölümü." 25 Eylül 1923'te Falkirk yakınlarındaki Redding Pit 23 numarayı sel bastı ve 41 adam hayatını yitirdi. Milletvekili ve Yarbay Aubrey Herbert (d. 1880) ise 26 Eylül 1923'te öldü; Herbert, Lady Margaret Duckworth'ün üvey kardeşiydi.

Hiçbir kötü sonuç yaşanmadı – aslında hiçbir sonuç olmadı, sadece bu tuhaf tecrübenin Virginia'nın sonraki haftalarda meşgul olduğu işlerle ilgisi vardı çünkü o sırada Septimus Warren-Smith'in deliliğini anlatıyordu.*

Bundan sonra birkaç ay *Mrs. Dalloway*'in ilerleyişinden hiç bahsetmez, ama *The Common Reader* ihmal edilmemiştir ve kasım ayında Yunan ile ilgili bölüm için Virginia'nın Sofokles okuması gerekir; yaklaşık yedi bin kelimelik bu makalenin yazımı için epey fazla okunup yazılması gerekmişti.

23 Ocak 1924'te Virginia şöyle yazıyordu:

> yarın yine *The Hours*'a dönüyorum; bu sabah Ev işi başladığı zaman buna üzülerek bakıyordum – ah, vazgeçilen sayfaların o soğuk, ham sivrilikleri. Ama şimdi taşınana kadar yazacağım – tam 6 hafta var. Sanırım tasarı bu sefer iyi oldu – kimbilir.

Virginia'nın bahsettiği "taşınma" Richmond'dan Londra'yaydı çünkü 1923 sonbaharında Virginia, Leonard'a karşı uzun zamandır verdiği mücadeleyi kazanmıştı. Bu mücadele,yazın, Virginia artık Hogarth House'dan ayrılmanın vaktinin gerçekten geldiğini söylediği zaman başlamıştı. Artık kesinlikle sağlığına kavuşmuştu. Sürekli Richmond'a gidip gelmek yorucu, zaman alıcı ve zahmetliydi. Ama Leonard endişeliydi ve eski itirazları yeniden gündeme getirdi; Londra hayatı Virginia'ya göre fazla şamatalıydı. Leonard'a göre taşınmak akıllıca bir iş değildi – ya da en azından henüz bunun vakti gelmemişti.

Virginia bir süre ümidini yitirdi. Kendisine bu kadar çok şey borçlu olduğu, geçmişte ne kadar akıllıca hareket ettiği görülen, kendisini bu kadar çok ona adayan bir kocaya nasıl karşı çıkabilirdi? Bilmiyorum ama karşı çıktı – ve kazandı. Ekim ayında ev aramaya başladı ve en sonunda, 7 Ocak 1924'te Bloomsbury, Tavistock Square 52 Numara'da aradığını buldu. Woolf'lar buraya 13 Mart'ta taşındı.

---

* Septimus Warren-Smith, *Mrs. Dalloway*'in deliren kahramanıdır. (ç.n.)

52 numara, Tavinstock Square'in güney tarafını meydana getiren, kendi yöresi ve döneminin özelliklerini yansıtan bir numunesi olan, on dokuzuncu yüzyıl başlarına ait bir binalar dizisinin bir parçasıydı; sade cephesi, zemin katı aydınlatan parmaklıklı bir bölgenin üzerinde dört kat yükselen kararmış tuğladandı. Woolf'lar Bedford Malikânesi'ni on yıllığına kiralayınca, içinde oturan kiracıları zemin katla birinci kata geçirdiler; bu avukat ekibiyle, yani Dolman ve Pritchard ile ilişkileri o kadar iyiydi ki en sonunda (uzatılan) kira müddetleri dolunca Tavistock Square'den ayrılırken ihtiyar Mr. Pritchard ve ekibi de onlarla birlikte taşındı. Odaları aydınlık, geniş ve orantılıydı ve Virginia dekorasyon işini Vanessa ve Duncan'a havale etti. Daha önce ev bürosu olarak kullanılan zemin kat -mutfak, bulaşıkhane, kilerler vs.- Hogarth Press oldu. Evin arka tarafına açılan uzun bir koridorun sonunda, bahçe yerine tepesi gökyüzünü gören ve daha önce bilardo odası olarak kullanılan geniş bir oda vardı. Virginia bu odayı çalışma odası yaptı ve Stüdyo adını verdi. Burası ayrıca Hogarth Press'in yayınları için bir depo ve kaynak odası olarak da kullanılıyordu ve etrafı Strachey'lerin deyişiyle "pis paketler"le -yığınla eski kalem ucu, ataç, düğme ve tüyler, boş mürekkep şişeleri ve boşaltılmamış kül tablaları, kullanılmış zarflar ve matbaanın ilk düzeltileriyle- çevrili olan, üst üste yığılı kitap paketleri ve kâğıt yığınları arasında, sabahları Virginia'yı burada, gaz ateşinin yanında, içindeki dolgu maddesi yerde karmakarışık bir halde duran eski bir koltuğa oturmuş, kucağında üç katlı bir kontraplakla, kitaplarını yazıp düzeltirken bulmak mümkündü.

Ara sıra biri özür dileyerek içeri süzülür ve depodaki kitaplardan ihtiyaç duyulanları alırdı, ama normalde her türlü sese karşı hassas olmasına rağmen, Virginia buna hiç aldırmazdı.

Ama Virginia matbaayla çok ilgiliydi ve öğleden sonraları gidip burada çalışıyordu. Becerikli bir dizgici olup çıkmıştı ve diğer çalışanların yanında yeteneğini sergilemek hoşuna gidiyordu. Tavistock Square'e ilk geldiklerinde, yanlarında sadece Marjorie Joad çalışıyordu ama Leonard Virginia'ya, Hogarth Press'e yeni bir düzen

getireceğini çıtlatmıştı. George Rylands çok yakında Cambridge'den ayrılacaktı; tezi üzerinde çalışırken bir yandan da Woolf'lardan matbaacılığı ve yayıncılığı öğrenmek istiyordu. George Rylands'ın yavaş yavaş Leonard'ı idarecilik yükünden kurtaracağı düşünülüyordu. (Bu, tamamen gerçekdışı olan böyle bir fikrin akıllarından son geçişi olmayacaktı.)

Rylands, Hogarth Press'e 1924 Temmuz ayının başında geldi; firmayla bağlantısı epey kısa sürdü (yıl sona ermeden ayrıldı) ama Virginia ile birlikte canla başla çalıştılar. Virginia ona takılıyor ve sorular soruyor, birlikte kelimeler, partiler ve insanlar hakkında gevezelik ediyorlardı; Virginia orada çalışırken zemin kat bürosu neşe ve kahkahayla doluydu. Ancak bazen kendisine verilen işler yeni çalışanın pek hoşuna gitmiyordu; paketleri bağlamak, bekleyen müşteriler, yağ, mürekkeple ilgili iskontoları hesaplamak, matbaa makinesini çalıştırıp temizlemek zorundaydı. Ama en büyük sıkıntıyı, dışarı çıkıp kitapçılara gitmek ve onlara modern şiirle ilgili kitaplar ya da Freud'un *Toplu Eserleri*'ni satmaya çalıştığı zaman yaşadı; bunların ikisi de küçümsenerek, birincisi saçmalık, ikincisi de pornografi olarak görüldüğünden, reddediliyordu. Leonard da onun uğraşlarının kadrini bilmiyor gibi görünüyordu; mücadele içindeki bu acemiye hiç övgü yok gibiydi. Kendi kitaplarını taşradaki kitapçılara satmak için Virginia ile birlikte gayet memnun bir şekilde tatile çıkan Leonard, muhtemelen bu görüşmelerin ne kadar ıstıraplı olduğunun farkında değildi.

George Rylands, Cambridge'e ve çok seçkin bir akademik kariyere geri döndü; Woolf'lar da onun yerine başka bir sevimli genç adam buldu: Angus Davidson. İşten ayrılan asistan, büyük bir incelik ve mütevazılıkla şöyle yazıyordu: "Tanrı'ya şükür ki Angus, yatıştırıcı ve sorumluluk sahibi biri olduğunu, sakin çalışmasıyla benim araya tembellik dönemlerinin girdiği çılgınca çalışmalarımdan çok daha iyisini yapabileceğini hemen gösterdi. Artık matbaadan ayrıldığım için seni ve Leonard'ı çok göremeyeceğimden korkuyorum: Sizleri görmem gerek. Size minnet borçluyum. Son altı ay

için binlerce teşekkür." Ama aslında Angus'un gelip gidişi bundan daha fırtınalı olacaktı.

Mayıs 1924'te Virginia, Aykırılar adıyla anılan bir derneğe "Modern Kurguda Karakter" konulu bir konferans vermek için Cambridge'e gitti. Bu konferansın ürünü, *Mr. Bennett and Mrs. Brown* oldu. Virginia bununla adeta bir estetik manifesto yazmıştı. Burada gençlere ve geleceğe hitap eder – "İngiliz edebiyatının büyük çağlarından birinin eşiğinde titreyerek duruyoruz." "Biz" derken avangardı kasteder. Buna benzer manifestolarda her zaman olduğu gibi, burada da bu büyük çağa girebilmemizin tek yolu, yolu tıkayan bazı insan engellerini ortadan kaldırmak gibi görünmektedir: "O gösterişli, akıcı romanlar, o uğursuz ve gülünç biyografiler, o yumuşak ve sudan eleştiriler, şu anda gayet inandırıcı bir şekilde edebiyat olarak kabul gören, güllerle kuzuların masumluğunu ahenkli bir dille öven o şiirler," aynı zamanda da Bennett, Galsworthy ve Wells. Aslında bunlar gerçek düşmanlardı çünkü yazmanın asıl gayesini gizliyorlardı ki bu gaye, tren vagonundaki bilinmeyen kadın, merak uyandırıcı fakat karanlıkta kalan Mrs. Brown karakterinde canlandırılan gerçekliğin keşfidir. Mr. Bennett da bize onun kirasından başka pek bir şey söylemez; Mr. Wells ise daha çok kirasının ne kadar olması gerektiğini; Mr. Galsworthy de bu kirayı ödemesinin mümkün olmadığını söyler. Bunların hiçbiri gerçek Mrs. Brown'ı yakalayamaz çünkü hiçbiri insanların gerçek kişiliğiyle ilgilenmez – asıl Mrs. Brown ile ki o... Bu noktada duraksıyorum ama sanırım Virginia da burada tereddütlüydü, çünkü ona göre bu Mrs. Brown bir bukalemun, durumlara ve hangi açıdan baktığınıza göre renk değiştiren bir yaratıktı. Bu yüzden en sonunda insanın tek söyleyebileceği şey, Mrs. Brown'ın bir insan -kanaatimce büyük ölçüde bazı tuzların vs. ilave edildiği bir sudan meydana gelen bir obje- olduğudur ama aynı zamanda Virginia'ya göre Mrs. Brown, bazıları her zaman mevcut olan, bazıları gizemli bir çeşitlilik gösteren, bazıları da canı istediği zaman ele geçen bir hatıralar yığınıdır. Uykusundan uyanan Mrs. Brown kendisinin Mrs. Brown olduğunu gayet iyi bilmekte ve muhtemelen yaşını hatırlayabilse de

ilk ne yediğini hatırlayamamaktadır. Buna rağmen bir oyuncak ayının görüntüsünü ve özellikle de ona bir mobilya cilasının kokusunu hatırlatan ve bu oyuncak ayının gözleri yerine geçen siyah düğmeleri hatırlamaktadır – sanırım bu, Mr. Bennett'ın hiç çözemediği Mrs. Brown'dır. Bazen açık seçik, bazen anlaşılabilir, bazen tamamen uyanık, bazen derin uykuda olan bir bilinç. Bir gün su ve tuz karışımı çözündüğünde, kimbilir, belki de bu bulut, bir yarı bilinç demeti halinde gevşek bir şekilde bir araya getirilmiş olan bu hatıralar tek Mrs. Brown olabilir.

O halde Virginia'nın deyişiyle "George dönemi romancıları"nın işi budur; Bennett'ın verdiği ayrıntıların ve Wells ile Galsworthy'nin vaazları ve ahlak derslerinin ötesine geçerek o esas sırra, Mrs. Brown'ın kendisine yaklaşmak. Ancak gerçek savaşın, kazanılması gereken zaferin bu olduğunu beyan ettikten sonra, Virginia, kendi yanındaki birliklere bakarak Wellington gibi şöyle der: "Düşmanı korkuturlar mı bilmiyorum ama Tanrı'ya yemin ederim, beni korkutuyorlar." E.M. Forster ve D.H. Lawrence, ikisi de cesurdu ve başarı vaat ediyordu ama ikisi de yanlış yöne yürüyerek vakit harcıyordu. Eliot ile Joyce bu hataya düşmemişti ama ilki disiplinden, diğeri de zalimlikten suçluydu. Strachey'nin bu savaşa gönlü yoktu. Zafer kazanılacak ve galip gelinecekti ama kim kazanacaktı? Virginia hiç söylemese de cevap meydandadır ve aslında, sanatçılar arasında gerçekten tutarlı ve oybirliğiyle kabul edilen bir doktrinin mevcut olduğu bir zamanda yazılmadıkça, manifestonun kişisel bir beyan olması kaçınılmaz, üstelik bundan daha azının olması da muhtemeldir. Aslında *Mr. Bennett and Mrs. Brown,* Virginia'nın kendi şahsi manifestosudur. Virginia burada sonraki on yıllık programının taslağını çizer. Bir ölçüde de kendi mesleğini özetler.

Mayıs 1924'te Virginia, *Mrs. Dalloway*'i dört ay sonra bitirmeye karar verdi; o halde sonraki üç ayda bir kenara bırakılması uygundu ve bu üç aylık süre de *The Common Reader*'a ayrılacaktı. Makaleler Nisan 1925'te, roman da bundan bir ay sonra yayımlanacaktı. Virginia bu planını gerçekleştirdi. O yaz hızlı ve iyi çalıştı;

2 Ağustos'ta Septimus Warren Smith'in öldüğü yere gelmişti. Ertesi gün ise *The Common Reader*'a tahminine göre sekizinci kez sistematik bir başlangıç yapmayı tasarlıyor ve mütevazı bir şekilde *Clarissa, The Pilgrim's Progress, Medea* ve Platon okumayı planlıyordu; ama romana geri döndü ve eylül ayında kitabın sonu gözüktü. 9 Ekim'de, yani Londra'dan döndükten hemen sonra, *Mrs. Dalloway* bitti; Virginia yazış hızından dolayı kendisini tebrik ediyordu. "Old Man" -bununla *Deniz Feneri*'ni kastettiği kesin gibidir- daha o zaman aklındaydı. Fakat 1924 yılının son ayları *Mrs. Dalloway*'in basıma hazırlanması (Leonard kitabın daktilo edilmiş şeklini Ocak 1925'te gördü) ve *The Common Reader*'ın bitirilmesiyle geçti. Anlaşıldığı kadarıyla Virginia, 1925 yazına kadar bir sonraki romanını düşünmekten başka bir şey yapmamıştır.

Virginia genelde mektuplarında yazdıklarından bahsetmezdi; ama Fransız ressam Jacques Raverat'ya yazdığı mektupta neredeyse bunu yapıyordu. Jacques ona ne yazdığını sormuştu. Virginia da buna kanmadan şöyle cevap verdi:

> Sana söyleyeceğimi zannetmiyorum, çünkü, senin de gayet iyi bildiğin gibi, umurunda bile değil... Yazdıklarım konusunda müthiş egoistim, adeta onlardan başka hiçbir şey düşünmüyorum ve kısmen kibirden, kısmen de utangaçlıktan, hassasiyetten, ne dersen de, bunlardan hiç bahsetmem, biri ateş gibi sıcak bir kerpetenle ağzımdan alırsa, o başka... (yine de 2 kitabı bitirdim sayılır).

Virginia, Rodmell'de harıl harıl *Mrs. Dalloway*'i yazarken, Jacques'tan gelen cevap çok ilgisini çekti çünkü Jacques'ın fikirleri, kendisinin *Mr. Bennett and Mrs. Brown*'da dile getirmeye çalıştığı fikirlerle bir ölçüde de olsa uyuşuyordu. Yazmanın zor tarafı -Jacques'ın deyişiyle- "esasen doğrusal" olmak zorunda olmasıydı – insan bir anda ancak tek bir şey yazabilir (ya da okuyabilir). Bir kelime -mesela Virginia'nın kendisine gönderdiği "Neo-Pagan" kelimesini- yazmak, bir havuza bir çakıl taşı atmaya benziyordu: "Havaya her yönden sular sıçrar ve yüzeyin altında, karanlık ve unutulmuş köşelere kadar birbirini izleyen dalgalar oluşur..." Fa-

kat bu hadise ancak yardımcı bir çizimle anlatılabilirdi; sayfanın ortasına kelimeyi koyup etrafını ışınsal bir şekilde ilgili düşüncelerle çevirerek. Böylece ressamın sanatının doğasından dolayı sahip olduğu eşzamanlılığa yazar da bir açıdan sahip olabilir. Ayrıca zihin, edebi bir tasarımın bütün karmaşık yönlerini bir anda taşıyamaz çünkü böyle bir tasarım zorunlu olarak ardışıktır. "Elbette 259. sayfayı yazarken, 31. sayfada ne olduğunun tam bilincinde değilsindir, değil mi? Ama belki de bu sadece benim yazar olmamamdan ve aslında doğam gereği kelimelerle düşünmememden kaynaklanıyor."

"Elbette," diye cevap verdi Virginia, "ressamlar büyük bir ifade kabiliyetine sahip. Ben aklına Neo-Paganizmi düşürünce senin bana kendi zihin sürecinle ilgili söylediklerin çok zekice." Ama Virginia, sanatlarının koşulları sayesinde ressamların yazarların sahip olmadığı bir görüş gücüne sahip olmasını kabul edemezdi; tam aksine: "Zannediyorum, senin o sıçrayan sularını yakalamaya, takviye edip tamamlamaya (edebiyat için hangi kelime uygunsa) çalışan yazarların bazı sorunlarını ortaya koyuyorum." Aslında "şeklen demiryolu hattına benzeyen cümle"nin ötesine geçerek "geçmişin yanlışlarına (yani Bennett, Galsworthy vs'ye)" aldırmamak yazarın esas görevi -yani kendisinin görevi- idi. Edebiyatçı "insanların bir saniyeliğine bile o şekilde değil, her yanda kendi tarzında hissettiğini, düşündüğünü ya da rüya gördüğünü" anlamak zorundadır. Başka bir deyişle, Virginia, olayları zamanın dışında görme, düşünce ve duygu süreçlerini sanki resimmiş gibi kavrama yeteneğini kendisine mal etmektedir.

Mrs. Dalloway'de buna benzer bir teşebbüs; edebiyatı "doğrusal"dan ziyade "ışınsal" hale getirme, "havaya her yönden sıçrayan sular"ı ve "yüzeyin altında karanlık ve unutulmuş köşelere kadar birbirini izleyen dalgalar"ı tasvir etme arzusunu görmek mümkündür. Belki de Virginia böyle bir teşebbüsün son derece zor olduğunu kabul eder ve sonraki romanında edebi tasarımın merkezine bir ressam ve bir tabloyu koyar ve şöyle bitirir: "Şurada, ortada bir çizgi."

Fakat Virginia'nın Jacques Raverat'ya yazdığı mektupların çoğu önemsiz ve çekinmeden yazılan dedikodulardan ibarettir. İngiltere'de eğitim görmüş bir Fransız olan Jacques Raverat, "Neo-Paganlar"dan biriydi ve 1911'de başka bir "Neo-Pagan"la -Gwen Darwin- evlenmişti. Jacques'ın Virginia'ya gönderdiği ve *Pazartesi ya da Salı*'yı övdüğü bir mektup, Jacques'ın 1925 Martı'ndaki ölümüne kadar devam eden bir yazışmayı başlatmıştır. Jacques artık ne yürüyebilecek ne de yazabilecek durumdaydı (mektuplarını karısına yazdırıyordu); aslında yavaş yavaş ve acı çekerek ölüyordu. Virginia'nın acıya verdiği içgüdüsel tepki her zaman yazmak olmuştu ve hastalık ya da sıkıntı halinde gerçekten o kişinin yanında olduğunu gösterme yolu da mektup yazmaktı. Jacques'a uzun ve oldukça sık mektuplar yazdı ve Jacques da cevaben fevkalade iyi bazı mektuplar gönderdi. "Jacques'ı sevindirmek hoşuma gidiyor," diye yazıyordu günlüğüne ve Jacques'ın da sevindiği ortadaydı. "Senin mektupların," diye yazıyordu Jacques Aralık 1924'te, "özellikle de son üç veya dört mektubun, son yıllarda bana çok az insanın verebildiği bir şeyler verdi." Yeniden bir araya gelmeyi planladılar ama bu hiç gerçekleşmedi; belki de Virginia bunu gerçekten istemiyordu. İkisinin arkadaşlığının güzel tarafı mektuplaşmayla yürümesiydi. Jacques'ın ölümünden bir ay önce, 1925 Şubat'ında, Virginia, benim bildiğim kadarıyla başka kimse için yapmadığı bir şey yaptı. Jacques'a yayımlanmamış romanının basımevi provalarını gönderdi. Gwen ona ölüm döşeğinde *Mrs. Dalloway*'i okudu; Septimus Warren-Smith'in intiharıyla ilgili bölümleri tahammül edilmez derecede dokunaklı bulduğundan, bu kısımları atlamıştı.

Virginia 8 Nisan'da günlüğüne şöyle yazıyordu:

> Son birkaç ay içinde en son yazdığımdan bu yana Jacques Raverat, ölmeyi istedikten sonra öldü ve bana *Mrs. Dalloway* hakkında öyle bir mektup gönderdi ki ömrümün en mutlu günlerinden birini yaşadım.

Jacques'ın ölümüyle birlikte, görünüşe göre Neo-Paganlardan geriye hiçbir şey kalmamıştı. Gwen'in yazdığı gibi, her şey "uzun zaman önce sona ermiş"ti. Neo-Paganlık 1914'te ölmüştü ama daha önce de hastaydı. Rupert Brooke artık yoktu; Frances Cornford kendine başka bir inanç bulmuştu. Olivier kızları ya evlenmiş ya da çok farklı dünyalara sürüklenmişlerdi. Ka Cox da Will Arnold-Forster ile evlendi; "Will'den hoşlanmaman muhtemel," diye yazmıştı Virginia'ya, haklıydı da.

The Common Reader 23 Nisan'da, *Mrs. Dalloway* de 14 Mayıs'ta yayımlandı. Virginia her zamanki duygu değişimlerini yaşıyor, kötü eleştirilerden ürküp iyilerine seviniyordu. Mayıs ayı sonunda en kötüsü bitmişti: Morgan Forster *Mrs. Dalloway*'i beğenmiş; Thomas Hardy *The Common Reader*'ı büyük bir zevkle okumuştu. Virginia günlüğüne, "Hayatımda hiç bu kadar itibar gördüğümü hissetmemiştim," diye yazıyordu.

BEŞİNCİ BÖLÜM
Haziran 1925 - Aralık 1928

Haziran 1925 ve Aralık 1928 tarihleri arasında Virginia, pek çok eleştirmene göre yazarın en büyük başarıları olan *Deniz Feneri*'ni yazmış ve *Dalgalar*'ı tasarlamıştır. Dolayısıyla bu dönem, onun zihnini iş başındayken incelemek için uygun olabilir; ama yine de böyle bir incelemede her türlü kronolojik iddiadan vazgeçerek, rahatça geçilemeyeceği meydanda olan bir alana girmemiz gerekmektedir.

Virginia, böyle bir girişimin tehlikelerine bizzat işaret etmiştir.

> Pek çok sahne yazılmadan gelip geçti çünkü bugün 4 Eylül; bir yalıçapkınının görüntüsüyle, erkenden uyanarak yine 'mutluluk perisi'nin beni ziyarete geldiğini hissedişimle hatıramda yer eden so-

ğuk, gri, rüzgârlı bir gün. "Ne kadar az, ne kadar az geliyorsun mutluluk perisi." Geçen yıl bu zamanlarda bu şarkıyı söylüyordum ve o kadar dokunaklıydı ki ne bunu ne de büyük bir açık denizde suyun yüzünde belirdiğini gördüğüm bir yüzgecin hayalini hiç unutmadım. Hiçbir biyografi yazarı, 1926 yazının sonunda benim hayatımla ilgili bu önemli hadiseyi tahmin edemez: buna rağmen biyografi yazarları insanları tanıyormuş gibi davranırlar.

Öyle yapmazlar ya da en azından yapmamaları gerekir. Biyografi yazarlarının tek iddiası, halktan biraz daha fazla şey bildikleri ve hatıralarda veya yazılarda, orada burada verilen birkaç işareti yakalayarak yanlış anlaşılan bazı şeyleri düzeltebilecekleri ve çok maharetli ya da şanslılarsa, tutarlı ve inandırıcı bir taslak ortaya çıkarabilecekleri iddiası olabilir; fakat diğer bütün taslaklar gibi, bu taslağın da portre için poz veren kişinin bütün ışıklar altında, bütün pozlarda, hallerde ve kılıklardaki asıl şekliyle bağlantısı çok zayıf olacaktır.

Virginia Woolf'un ruhunu okuyabilmek için -kendisi aslında biyografi yazarından bunu istemektedir- insanın ya Tanrı ya da Virginia -tercihen Tanrı- olması gerekir. Dışarıdan bakıldığında, benim deyişimle, bir taslaktan öteye geçilemeyebilir ve geri kalan kısımlar hakkında tahmin yürütülebilir, hatta isabetli tahminlerde bile bulunulabilir; ancak bunun varsayımdan, çok tehlikeli bir varsayımdan ibaret olduğu bir an bile unutulmamalıdır.

Eylül 1927'de, Shelley'nin satırlarını hatırlarken, Virginia'nın geçmişteki mutsuz bir döneme dönüp baktığını rahatlıkla çıkarabiliriz. "Büyük bir açık denizde beliren yüzgeç" -onun çok sık tekrar ettiği imgelerden biri- felaket habercisiydi ve Virginia, Leonard'ın eve çok geç geldiği Eylül 1923 gecesi bunu görmüştü. Bu hatıralar muhtemelen, 15 Eylül 1926'da yazdığı, "Bir Ruh Hali" başlıklı başka bir günlük yazısıyla ilişkilidir:

> Sanırım saat 3'te uyandım. Ah, başlıyor, geliyor – dehşet – fiziksel olarak kalbin etrafında kabaran dalgalara benziyor – beni oradan oraya fırlatıyor. Mutsuzum, mutsuzum! Kederliyim – Tanrım, keş-

ke ölsem. Sessizlik. Ama neden böyle hissediyorum ben? Dur da dalganın yükselişini seyredeyim. Seyrediyorum. Vanessa. Çocuklar. Başarısızlık. Evet, bunu görüyorum. Başarısızlık, başarısızlık. (Dalga yükseliyor).

Bu belki şöyle yorumlanabilir: "Vanessa'nın üç çocuğu var, benim hiç yok."

Ah, benim yeşil boyayı beğenmeme güldüler!

Buna kendisinin de güldüğüne emin olabiliriz; bu -güpegündüz- Charleston'da yapılan bir şaka konusu olduğundan, o zaman gülerek söyleniyor, gülerek reddediliyor ve fazla hissedilmiyordu. Ama şimdi, gecenin geç saatlerinde:

Dalga kıyıya vuruyor. Keşke ölsem! Umarım birkaç yıllık ömrüm kalmıştır. Bu dehşete daha fazla katlanamayacağım. (Şimdi dalga üzerime yayılıyor.) Bu böyle devam edip gidiyor; pek çok kez, çeşitli dehşetlerle. Sonra, kriz anında acı, şiddetle devam etmek yerine belli belirsiz bir hal alıyor. Biraz kestiriyorum. Yerimden sıçrayarak uyanıveriyorum. Yine dalga! Akıldışı acı; başarısızlık duygusu; genelde küçük bir hadise, mesela yeşil boyayı beğenmem ya da yeni bir elbise almam...ekleniyor.

Virginia elbise mağazalarında hâlâ son derece çekingendi ve o sıralarda tezgâhtarın karşısında soğukkanlı bir otoriterlikle durmayı nihayet öğrendiği için kendisini tebrik etse de, bu geçici bir zaferden ibaretti; Virginia kıyafet, özellikle de iç çamaşırı almaktan hâlâ nefret ediyordu ve aldıkları eleştirildiği zaman da çok inciniyordu.

En sonunda, elimden geldiğince sakin bir şekilde, kendine bir çekidüzen ver, diyorum. Daha fazla böyle devam etmemeli. Mantığıma dayanıyorum. Mutlu ve mutsuz insanları sayıyorum. Kendimi itmeye, atmaya, yıkmaya teşvik ediyorum. Körü körüne ilerlemeye başlıyorum. Ayağımın altındaki engelleri hissediyorum. Önemli değil diyorum. Hiçbir şeyin önemi yok. Sabitleşip düzeliyor ve yine

uyuyorum ve yarı uyanarak dalganın yükselmeye başladığını hissediyor, ışığın beyazlaşmasını seyrediyor, bu kez kahvaltı ve gün ışığının bunun nasıl üstesinden geleceğini düşünüyorum ve sonra koridorda L.nin sesini duyuyor ve hem onun için hem kendim için çok neşeli numarası yapıyorum; kahvaltı biterken genelde neşeli de oluyorum. Herkese böyle mi oluyor? Ben kendime neden bu kadar hâkim olabiliyorum? Bu ne takdir edilecek ne de sevilecek gibi bir şey. Hayatımdaki birçok yıkıntı ve acının sebebi bu.

1920'lerde Virginia'nın arkadaşları sık sık onun taşkın neşesinden bahsetmişlerdir.* Virginia sosyal açıdan çok başarılıydı ama günlüğü okununca hiç de böyle düşünülmez. 1926'da Roger Fry, Commercio Restoranı'nda verilen ve "Virginia'nın en eğlenceli halinde olduğu" bir akşam yemeğinden bahseder. Virginia ise önceki gün, "Üstüme aldığım işin korkutucu büyüklüğü karşısında tir tir titriyorum – Todd'un (Miss Todd o zaman *Vogue*'un editörüydü) önerdiği bir terziye gitmek, hatta birlikte gitmemizi teklif etti ama benim burada kanım dondu." Ya da yine, 1928'de Clive şöyle yazıyordu: "Woolf'lar çok mutlu," (19 Şubat) ve, "Virginia hâlâ dalganın doruğunda" (2 Mart). Virginia'nın kendisi de 18 Mart'ta şöyle yazar: "Şubat ayından beri baş ağrısı bana biraz sıkıntı veriyor."

Sanırım birçok insan, eğer gün boyunca moralleri ölçülebilse, ruhsal derecelerinde dostlarını şaşırtacak bir dalgalanma sergiler. Virginia'da ise grafiğin eğrilerinin ani iniş-çıkışlar gösterdiği ve izlenimlerin genellikle derin ve kalıcı olduğu düşünülebilir; o kadar ki 1926'da yaşanan ümitsizlik 1927'de canlı bir şekilde hatırlanmıştır.

Ama bu sadece ümitsizlik miydi? Suyun yüzünde beliren yüzgeç aslında çok keskin dişleri olan kötü bir canavara ait olabilir ama

---

* Virginia özellikle yakın arkadaş çevresiyle birlikte olduğu zaman böyleydi; ama onların varlığına da bağlı değildi. Profesör William Empson şunu hatırlar: "üniversite öğrencisi olduğum yıllarda onunla görüşme mutluluğuna eriştiğim tek seferde, şakalarına gülmekten fenalık geçirmiştim." BBC, 24 Kasım 1953.

canavar görülmemekte, derinlerde yatmaktadır ve niteliği belli değildir.

Burada, pervasızca bir dalış yaparak, dalganın, yüzgecin, derinlerdeki yaratığın yine Virginia'nın içinde hızını artıran bir şeyin belirtisi olduğunu düşünelim. Yine 1926 sonbaharına dönersek:

> ...baş başa kalınan şey insanın kendisi değil, evrendeki herhangi bir şey. Benim derin kederimin, bunalımımın, sıkıntımın, işte her neyse onun ortasında korkutucu ve heyecan verici olan şey de bu...Niyetim sadece tuhaf bir ruh halini anlatmak. Tecrübelerime dayanarak bunun başka bir kitabın arkasındaki itici güç olabileceğini tahmin ediyorum. Şu anda aklım bomboş ve kitaplardan çok uzak.

Ve bir ay sonra:

> Pazartesi, Ozzie Dickinson; Çarşamba, Lady Colefax; Perşembe, Abel Chevalley'le tanışmak için Morgan, Arnold Bennett'la tanışmak için Well çiftiyle akşam yemeği; Cuma'dan Pazartesi'ye kadar Long Barn. Böylece hafta sayfalarımın arasından kayıp gidiyor ya da saplanıp kalıyor; öfke, mutsuzluk, neşe, kasvet, gurur karışımı. Her zamanki gibi duygularımın savaş meydanıyım; kâh koltuk ve kıyafet almayı düşünüyor, kâh Deniz Feneri'ni gözden geçirmek için bir plan üzerinde ağır ağır ilerliyorum; kâh Nelly'yle kavga ediyorum (benim söylediğim bir yalan yüzünden bugün öğleden sonraki trene yetişecekti) ve böyle devam edip gidiyoruz. Maurice Baring ve Sitwell çifti bana kitaplarını gönderiyor; Leonard hızla ilerliyor, bugünlerde kendi deyişiyle "yazışmalar" yapıyor; matbaa makinesinin bağlantı yerleri gıcırdıyor; Mrs. C[artwright] gözlüğümü alıp kaçtı; oğlancılar da normal erkekler gibi bana can sıkıcı geliyor ve şu anda kitabımı matbaaya hazırlamam gerekiyor. Bütün bunlar beynimin perdesinde, birbirlerini omuz vurarak dışarı atmaya çalışıyor. Arada bir hayata dair fikirlerle dolu bir kitaba şekil veren yalnız bir kadını düşünmeye başlıyorum (bunu kaydediyorum çünkü bir kitabın ilerleyişini izleyeceğim). Bu düşünce beni sadece bir-iki kez ve çok belli belirsiz rahatsız etti; bu benim Rodmell'deki ruh halimin dramatize edilmiş hali. Gizemli, manevi bir şeyle, biz yokken de var olan şeyle ilgili bir uğraş olacak.

Virginia'nın kafasında yeni yeni ve hayal meyal canlanmaya başlayan *Dalgalar,* eğer o zaman da *Dalgalar*'sa, henüz onun gayesine yetecek kadar kesin bir şekil almamıştı ve düşüncelerini bir romana dökebilmesi için beş yıl geçmesi gerekecekti. Eylül 1927'de, Virginia kendini Shelley'nin umutsuzluğunu dile getirirken bulduğu zaman, sonuç -eğer buna sonuç diyebilirsek- farklı olacaktı. Bir ay sonra bir yığın fikir birden, en kaygısız ve kolayca yazdığı romanında şekillenmeye başladı.

Elimizdeki bilgiler, bunalım dönemlerini yaratıcı dönemlerin takip ettiğini düşündürmektedir (ama daha fazla değildir). Bir sonraki bölümde de görüleceği gibi, hastalıkları Virginia'ya kazanç getirebiliyordu. "Suyun üzerindeki dal parçalarına tutunarak dibe batmaması; belki de yıllardır ilk kez, çimenlerin üzerindeki kuru yapraklarla karmakarışık, sorumsuz, kaygısız ve güçlü olarak etrafına bakması; yukarıya doğru, mesela gökyüzüne bakması" gerekiyordu. Ama aynı zamanda, göklerde gördüklerini tasvir etmek gibi bu çok zahmetli işin üstesinden gelebilmesi için, iyi olması da gerekiyordu. 1913'te gördükleriyle başa çıkabilecek kadar güçlü değildi ama 1925 ile 1932 yılları arasındaki dönemde kendi hastalıklarıyla baş edebilecek kadar sağlıklıydı. Buna rağmen büyük bir uğraş veriyordu ve 1925 yazında kendisinin de anlayacağı gibi, hastalıkla sağlık arasında nazik bir denge vardı.

Romanına başlamaya hevesli olmasına rağmen, Virginia, Monk's House'da olacağı ağustos ayına kadar romanın yazımını ertelemeye karar verdi. *Mrs. Dalloway* ile *The Common Reader*'ın olumlu karşılanması, toplumu ve toplumun pohpohlamalarını güzelleştirmişti. Virginia çalışma saatlerini gazete yazılarına vermeye karar verdi.*

> ...sabahlarım hep yazarak geçti – ya Swift ya mektup. Bu yüzden bir sürü insan ve parti unutuldu...

---

* Bir gayesi daha vardı: "Bu yaz yazarak 300 pound kazanmak ve Rodmell'e bir banyo ve sıcak su ocağı yaptırmak niyetindeyim." *AWD,* s. 74, 19 Nisan 1925.

Virginia, Temmuz 1925'te günlüğüne böyle yazıyordu. Ancak Leonard'ın ajandasının yardımıyla bu unutulan randevuların epey ayrıntılı bir takvimini çıkarmak mümkündür. Temmuz ayının kayıtları yeterli olacaktır.

1 Temmuz'da Philip ve Irene Noel-Baker, Woolf'lara çaya geldi ve akşam yemeğini dışarıda yediler. Ayın 2'sinde Lytton'ın kız kardeşi Dorothy Bussy çaya geldi; o akşam George Rylands'ın partisi vardı, yani Berta Ruck'ın eserini icra ettiği parti. 3 Temmuz'da Raymond Mortimer ve Hope Mirrlees, Tavistock Square'de akşam yemeğindeydi; Leo Myers ile Daphne Sanger da daha sonra geldi. 5 Temmuz'da (pazar günü) *The Rehearsal* adlı oyuna gittiler; 6 Temmuz'da Virginia, Clive ile akşam yemeği yedi; 9'unda Lady Colefax ve George Rylands çaya, T.S. Eliot da akşam yemeğinden sonra geldi; ertesi gün, yani ayın 10'una rastlayan cuma günü Rodmell'e gittiler ve pazar günü geri dönüp Scala Theatre'da Lytton'ın oyunu *The Son of Heaven*'ı seyrettiler; 14'ünde Ottoline'ın kızı Julian Morrell ve Edward Sackville-West akşam yemeğine geldi ve Thomas Marshall'lar (Hogarth Press'te çalışırken Marjorie Road'du), John Hayward ve Philip Morrell da daha sonra geldi. 15 Temmuz'da Virginia, Morrell'larla birlikte akşam yemeği yedi; 16 Temmuz'da Angus yukarı katta çaya geldi; 17'sinde Virginia, Edward Sackville-West ile birlikte bir nehir partisine katıldı ve Cookham'daki Formosa Place'de akşam yemeği yedi; onları Hilton Young'un kardeşi George Young ağırladı; ertesi gün Virginia, Gwen Raverat ile görüştü, ondan sonraki gün de, yani 19'unda, o ve Leonard, öğle yemeğini dışarıda, Morgan Forster ile birlikte yedi ve akşam yemeğinde Clive'ı ağırladılar; yemekten sonra Adrian onları görmeye geldi ve onun arkasından Ottoline, Julian ve Philip Morrell da geldi. 21'inde Jack St. John Hutchinson ve Frances Marshall akşam yemeğine geldi; Francis Birrell ve romancı C.H.B. Kitchin daha sonra onlara katıldı. 22'sinde Ann Watkins iş için New York'tan geldi; Edith Sitwell de geldi; 23'ünde Stella Benson ile Angus Davidson çaya geldi; 24'ünde Harcourt'lar -hangi Harcourt'lar bilmiyorum- çaya geldi ve Woolf'lar ile Harold Nicolson,

Raymond Mortimer ile akşam yemeği yedi. Temmuz ayının son haftasında Leonard'ın siyatik ağrısı tuttu ve bu sosyal randevularına son verdi. Buna rağmen, siyatik onları bazı davetsiz misafirlerden kurtarmadı, yani şunlardan: Roger Fry, Mary Hutchinson, Gwen Raverat, Geoffrey Keynes, Julian ve Quentin Bell.

Matbaanın işleri devam ediyordu. Virginia'nın yazdığına göre hareketliydi. Virginia hâlâ dizgici ve paketçi olarak çalışıyordu ve Maynard Keynes'in eseri *The Economic Consequences of Mr. Churchill* * zemin katta Leonard ve matbaanın diğer çalışanlarıyla ** birlikte, telefonlara bakarak, paket yaparak ve basılı 10.000 nüsha talebini karşılamaya gayret ederek uzun zaman geçirmesi anlamına geliyordu. (Maynard Keynes'in o yaz 4 Ağustos'ta St. Pancras Nikâh Dairesi'nde evlendiği de kaydedilebilir.) Virginia'nın sonradan söylediği gibi, o sırada "patlak lastikle yola devam ediyor" olması pek de şaşırtıcı değildir.

Bunun bir bedeli olması kaçınılmazdı. Bu bedel 19 Ağustos'ta Charleston'da ödendi; bu yıllarda her zaman bir doğum günü partisi oluyordu. Bu yıldönümü çok talihliydi -bütün aile oradaydı, ormantavuğu tam yenecek hale gelmişti, hava genellikle güzeldi- birkaç yıl büyük hevesle hatırlandı. Heves ya da en azından şamata -güzel yemek ve içkinin, Clive'ın sosyal gevezeliklerinin, Virginia'nın nükteli sözlerinin sebep olduğu bir şamata- o akşamın havasını tarif eder. Ama en sonunda mumlarla aydınlatılan o sıcak odadaki gürültü aniden Virginia tarafından kesildi; ayağa kalkıp sendeleyen ve beti benzi atan Virginia, kör gibi ve beceriksizce odadan çıkmaya çalıştı. O anda, orada bulunanların çoğu aptal gibi şaşkın şakın bakarken, iki kişi derhal harekete geçti: Leonard ile Vanessa hızlı ve kararlı bir şekilde, uzun tecrübelerin verdiği etkin-

---

* *The Economic Consequences of Mr. Churchill,* İngiltere'nin Altın Standardına geri dönüşü ve bunun muhtemel sonuçlarını ele alan bir risale.

** Bu çalışanlar şunlardı: Matbaaya Aralık 1924'te gelen ve 1927 yılı sonuna kadar kalan Angus Davidson; Angus'la aynı sıralarda gelen ve ertesi temmuz ayında yerine Mrs. Cartwright'ın geçtiği Bernadette Murphy; Mrs. Cartwright da 1930'a kadar kalacaktı.

likle hareket ederek gerekenleri yapmaya koyuldu – Virginia'yı odadan temiz havaya çıkarıp bir yatağa götürmek ve daha önce faydası dokunan olan ilaçları vermek.

Bu ani çöküş, baş ağrıları ve bitkinlikle geçen, kısmi iyileşmelerin ve fenalaşmaların olduğu, yılın geri kalanı boyunca devam eden ve en sonunda 1926 baharında atlatılan uzun bir hastalık döneminin başlangıcına işaret ediyordu. Virginia kendini fazla yorduğunu, Londra'daki hayatının ancak kendi zararına görmezden gelebileceği tehlikeleri de beraberinde getirdiğini anladı ve gelecekte insanlarla daha az görüşmeye ve görüştüğü zaman da kendini bu kadar yormamaya karar verdi. Bu karara tam anlamıyla uyulmasa da tamamen olarak bozulduğu da söylenemez. İlerleyen yıllarda Virginia, sosyal ilişkileri konusunda çok daha dikkatli davranmıştır.

Deniz Feneri için hiç malzeme sıkıntısı olmadığını fark etmesi iyileşme sürecini bir yandan güzelleştirirken, bir yandan da zorlaştırdı. Bu fikir iki yıl önce Tavistock Square'de birden aklına gelivermişti ve şimdi adeta sadece yazılmayı bekliyordu. Virginia'nın tek ihtiyacı, aklındakileri kâğıda dökecek kadar iyi olmaktı.

Ama o sonbahar, ümit vaat eden bir başlangıç yapmasına rağmen Virginia çok az çalışabildi; önce Monk's House'da, sonra da Tavistock Square'de atıl ve yılgın bir şekilde kaldı; yarı yatakta yarı ayakta, kendi deyişiyle "yüzergezer" bir hayat sürüyordu ve bir şeyler yazabildiği zaman da kaleme aldığı *On Being Ill* (Hasta Olmak Üzerine) adlı bir yazı oldu. Ayrıca çeşitli sıkıntılar da yaşadı; bunlardan biri T.S. Eliot ile, diğeri de Mrs. Harold Nicolson ile ilgiliydi.

1925 yılının sonbaharında T.S. Eliot, Virginia'nın deyimiyle, Hogarth Press'i terk etti. Bu, Eliot'ın davranışıyla ilgili pek adaletli olmayan bir ifadeydi. Eliot'ın yaptığı şey, *The Criterion*'ı yeniden kuran yayıncının editörlük teklifini kabul etmek olmuştu. Bu iş ona, Virginia'nın her zaman sahip olmasını dilediği mali güvenliği sağlıyordu (gerçekten de Eliot Arkadaşlık Fonu'nun idaresi de zor bir mesele haline gelmişti) fakat bu işin doğal sonucu olarak kitaplarını artık kendi yayıncısı basacaktı ve başka bir sonuç olarak da Eliot yazar piyasasında *The Nation* ile rekabete

giriyordu. Virginia'ya göre bu, sadece Yeraltı Dünyası'na yakışan bir davranıştı ve Eliot'ın tamamen affedilmesi için birkaç ay geçmesi gerekti.

V. Sackville-West adıyla yazarlık yapan ve aslında bu adı kullanmayı tercih eden Mrs. Harold Nicolson ise, Virginia'nın deyişiyle, "İran'a gitmeye mahkûm" olmuştu. Yani daha sıradan bir ifadeyle söylersek, bir süreliğine, Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliği'nde müşavir olan kocasının yanına gidecekti. İfade kolaylığı açısından Vita diye anacağımız Mrs. Harold Nicolson hakkında birkaç şey söylenmesi gerekmektedir, çünkü kendisi o sıralarda Virginia'nın hayatındaki -Leonard ile Vanessa haricinde- en önemli insandı ve ilerideki birkaç yıl boyunca da öyle kalacaktı.

Vita sanki Virginia'nın sevmesi için doğmuştu. Virginia onda asil bir soydan gelen birini ve bununla birlikte daha iyi bir şeye -en azından sadece büyük toprak sahiplerinin soyundan daha romantik bir şeye- bir edebi mirasa sahip olan birini; tarihi, ama aynı zamanda da edebiyat sanatının yakışır şekilde teşvik edildiği bir evin -bir Kent *Academe*'sinin- çocuğunu ve hepsinden önemlisi, egzotik bir soy özelliği, itibar görmeyen İspanyol çingenelerinin, kendisini hayal edilebilecek en güzel kara gözlerde ya da belki bir tavır inceliğinde gösteren kanını bulmuştu. Bu tavra aristokrat tavrı denebilirse de aynı tavır pekâlâ bir Endülüs kasabasından da geliyor olabilirdi.

Vita kesinlikle çok güzel bir kadındı; ağır, haşmetli ve epeyce hüzünlü güzelliğiyle insanı genelde bilinçsizce büyülüyordu – bu yüzden daha da sevimli görünüyordu; zekiydi ama aynı zamanda tuhaf bir aptallığı vardı, hayatta çok iyi niyetlerle ama Virginia'daki kavrayış, mizah ve muziplik olmadan, hatalarıyla ilerliyordu. Bu özelliklere bir de Virginia Woolf'un romanlarına büyük bir hayranlığı olduğunu ve kendisinin de yazar olduğunu ilave edin; işte o zaman dayanılmaz görünür.

Yine de Virginia ona bir süre direnmişti. Daha önce de gördüğümüz gibi ilk karşılaşmaları Clive'ın yemek masasında olmuştu, çünkü Clive'ın, onda gözü olmamasına rağmen, Vita'nın soyuna,

güzelliğine ve mizacının yumuşaklığına hayran olmaması mümkün değildi. Clive onun meziyetlerini kısa zamanda fark etmiş ve Virginia'ya, Mrs. Nicolson'ın ona hayran olduğunu bildirmişti; buna rağmen Virginia "doğuştan güzel yetenekleri olan aristokrat Sackville-West ile" tanıştığı zaman, onun için "benim sade zevkime uygun değil – gösterişli, bıyıklı, rengârenk, aristokrasinin bütün o esnek rahatlığına sahip ama onda sanatçı zekâsı yok. Günde 15 sayfa yazıyormuş – bir kitap daha bitirmiş – kitaplarını Heinemann'dan yayımlıyormuş – herkesi tanıyor. Ama ben onu tanıyabilir miyim?" diye düşündü.

Ben Virginia'nın biraz korktuğunu düşünüyorum. Virginia kuşkusuz Vita'nın dürüst ve açık bir Sappho'cu (lezbiyen) olduğunu biliyordu. Muhtemelen Vita'nın duygularının farkına varmış ve belki de ilk karşılaşmalarında kendi duygularını da biraz olsun sezmişti; Vita'nın yanında adeta genç kız gibi utanıyor ve sanırım bir tehlike seziyordu. Evlendiğinden beri Katherine Mansfield'den başka kimse kalbine tesir etmemişti ve Katherine'in tesiri de çok büyük değildi. Virginia hâlâ Leonard'a âşıktı. Ama düşünün ki şimdi, orta yaşında, başka biri duygularına yer edecek olsun, bu korkutucu bir şeye, adeta bir felakete yol açmaz mıydı? Bu koşullar altında Virginia'nın Vita'nın cazibesine karşı bile kayıtsız, soğuk, hatta düşman olması icap ediyordu.

Buna rağmen onunla yeniden görüşmeye hazırdı ve dostlukları çok hızlı gelişmese de, Woolf'lar Nicolsonlarla (çoğul ekine dikkat) 1923 yılının ilk aylarında dört kez ve 1924'te de daha sık görüşmüşlerdir. Eylül 1925'te Virginia Vanessa'ya, "Vita'mız (Clive'ın ve benim)," diye yazar. Bu sırada dostlukları pekişmiştir ve Virginia 15 Aralık 1922'de günlüğüne yazdıklarına dönüp bakınca sanırım biraz sarsılmış ve büyük bir hayrete kapılmıştır.

"Dostluk" kelimesi bu sayfada biraz çekingen kalıyor ve eğer yanlış anlaşılmayacağımdan tamamen emin olsaydım "ilişki" kelimesini kullanırdım. Ama aslında ben de çok az şey biliyorum. Biri çıkıp da "Virginia Woolf ile Vita Sackville-West mesela 1925 ile 1929 yılları arasında aşk yaşadı" dese ne ima etmiş olur? Vita, Vir-

ginia'ya adamakıllı aşıktı* ve sanırım ateşli bir mizaca sahip olduğundan, onu daha çok bir erkek gibi, bir erkeğin fiziksel tatmine duyduğu sabırsızlıkla seviyordu – Virginia o sıralarda kırklı yaşlarını sürüyor olmasına, çok güzel olsa da artık gençliğin cazibesine sahip olmamasına ve Vita'nın da ona karşı biraz korku duymasına rağmen. Ancak elimizdeki çok az delile göre Vita, Virginia'yı nezaketsiz buluyordu. Genel Posta İdaresi'nin mühürlerinden bahisle, Vita, Virginia'ya yazdığı bir mektupta bu mühürlerin "(Virginia gibi) dokunulmaz" olduğunu söylüyordu. Ve onu yine, birbirlerine karşı hislerini edebiyat malzemesi olarak görmekle suçluyordu – bu olay 1924'te, ilişkilerinin yeni başladığı bir dönemde oluyordu. "İstersen buna bir nüsha olarak bak – bence sen hep bunu yapıyorsun, insan ilişkileri de buna dahil. Ah, evet, sen insanları kalpten çok beyinle seviyorsun." Bu suçlama öfkeyle reddedildi ama ben bunda bir gerçek payı olduğuna inanıyorum. Ama gerçeğin hepsi bundan ibaret değildi – hiçbir şey bu kadar basit değildir. Virginia bir âşığın hissettiklerini hissediyordu – ihmal edildiğini düşündüğü zaman ümitsizliğe kapılıyor, Vita yanında değilken kederleniyor, dört gözle mektup bekliyor, Vita'nın yanında olmak istiyor ve âşık-

---

* V. Sackville-West'in Clive Bell'e yazdığı iki tarihsiz mektup, Vita'nın duygularıyla ilgili bir fikir vermektedir:

"Virginia şimdi gitti. Buraya benimle gelmişti – her zamankinden daha da büyüleyiciydi. Sevgili Clive, zevklerimizin (seninkilerle benimkilerin) bu kadar çok uyuşması tuhaf değil mi? Ama bu ikimizin de zevkinin çok iyi olmasından ileri geliyor ya da ben öyle düşünüyorum."

Ve yine:

"Bugün Virginia'yı gördüm; altın sarısı bir mantoyla iki sandalyede, zayıf bir ses ve gittikçe incelen elleriyle öyle güzel ve narin görünüyordu ki; 'kendini aptal gibi hissettiği'ni söyledi ve sonra çok sarsıcı sözler etti; ama sanırım iyileşiyor – sadece kendi sağlığı konusunda *öyle* yalancı ki insan neye inanacağını bilemiyor; ama Leonard (daha aklı başında ve daha dürüst bir barometre) iyimser görünüyordu. Bağlılığım arttı; Virginia göz kamaştırıcı, insan ona kolay alışıyor; ama yenik düşmüş Virginia yeni ve şaşırtıcı derecede sevimli. Sevgili Clive, baldızın için dünyanın öbür ucuna giderim."

ların -ve sanırım sadece âşıkların- yaşayabileceği o tuhaf sevinç ve üzüntü karışımıyla yaşıyordu. Bunların hepsini Katherine için de yapmış ve hissetmişti ama Katherine'den hiçbir zaman Vita'dan bahsettiği gibi bahsetmemiş ve onun hakkında böyle şeyler yazmamıştır.

> Vita üç gündür Long Barn'da, L. ile ben oradan dün döndük. Bu Sappho'cular kadınlara *âşık oluyor*; dostluk hiçbir zaman aşkla bozulmaz. Kısacası korkularımla sakınmalarım, "saygısızlığım", her zamanki gibi beni istemeyebilecek insanlarla ilişkimdeki sıkılganlığım vs. – Leonard'ın da dediği gibi bunların hepsi saçmalık ve kısmen onun sayesinde (beni yazmaya sevk eden o oldu) bu yaralı ve felaketlerle dolu yılı çok güzel bir şekilde kapatıyorum. Vita'yı ve onunla birlikte olmayı, o ihtişamı -Sevenoaks'taki bakkal dükkânında mum ışığı gibi parlıyor, kayın ağacına benzeyen bacaklarıyla dolaşıyor, parlak bir pembe, üzüm salkımı, sallanan inciler- seviyorum. Sanırım cazibenin sırrı bu. Herhalde o benim çok derbeder olduğumu düşünüyor. Hiçbir kadın kişisel görünüme bu kadar az dikkat etmiyordu. Kimse benim gibi giyinmiyordu. Yine de çok güzel, vs. Bütün bunların üzerimdeki etkisi ne? Çok karışık. Onda bir olgunluk ve her şeye göğüs geriş var; kabarık denizlerde gemisini çok güzel yürütüyor, bense akıntısız sığ sularda ilerliyorum; yani onun herkesin yanında rahatça konuşabilmesi, ülkesini temsil etmesi, Chatsworth'ü ziyaret etmesi, gümüş takımları, hizmetçileri, Çin köpeklerini idare edebilmesi; anneliği (ama oğullarına karşı biraz soğuk ve aksi) kısacası (benim hiç olmadığım gibi) gerçek bir kadın olması. Sonra onda şehvet uyandıran bir şey var; üzümler olgun; ve fazla derin düşünceli değil. Hayır. O beyin ve kavrayış konusunda benim kadar tertipli değil. Ama o da bunu farkında ve bu yüzden bana, her nedense herkesten her zaman en çok beklediğim şey olan annece bir himayeyi bütün yoğunluğuyla veriyor. L.nin ve Nessa'nın bana verdiğini, Vita da daha dışa dönük ve acemice bir şekilde bana vermeye çalışıyor. Tabii bu üzüm salkımları ve inci kolyelerle, bütün bu ihtişamla karışınca, pek uymayan bir şeyler var. Mesela o çölde arabayla giderken onu gerçekten ne kadar özleyeceğim? Gelecek yıl buna bakacağım. Her neyse, bugün çaya geldiğine çok memnunum ve ona giyinişimi o kadar kötü bulup

> bulmadığını soracağım. Sanırım öyle düşünüyor. Şiirini okudum; şu ana kadar yazdığı her şeyden daha kısa ve etkileyici, daha iyi görülüp hissediliyor.

Ve Vita'daki mükemmel tarafları görmeyen Vanessa'ya da şöyle yazmıştır:

> Vita bugün benimle baş başa 2 gece geçirmek üzere geliyor ve L. dönüyor. Daha fazla bir şey söylemeyeceğim; çünkü Vita seni sıkıyor, sen sevgiden, benden ve benimle ilgili her şeyden sıkılıyorsun, Quentin ile Angelica hariç; ama bu uzun zamandır benim kaderim ve bunu dikkatli karşılamak daha iyi. Yine de, temmuz geceleri uzun ve sıcaktır; güller açıyor, bahçe arzuyla ve kuşkonmaz tarhlarında birbirine karışan arılarla dolu.

Bunların hepsi bir cesaret gösterisi ve kız kardeşler arasında birbirinden bir adım ileride olma sağlamayı çabası olabilir. Nihayet, durum düşünüldüğünde -ileriye götürme nedir?- mesela Virginia'nın bütün romanları arasında cinsel ya da daha doğrusu eşcinsel duyguya en çok yaklaşan romanı ve Vita abidesi olan *Orlando*'yu ele alalım, çünkü burada kahraman bedensel bir dönüşüm geçirir. Başlangıçta gösterişli bir genç, sonra güzel bir kadın olur, psikolojik dönüşüm tam değildir. Genç en başından beri cinsiyetinin biraz da olsa farkındadır. İç eteklik giydiği zaman sadece bir kadın değil, aynı zamanda da kadın olmaktan hoşlanan bir erkek olur. Orlando aynı zamanda Virginia'nın en çok idealize ettiği yaratımıdır; bu kahraman kalbin arzularına en uygun şekilde kurgulanmıştır (sadece kalbe de değil) – aslında kısa romanın göz alıcı yaratımlarına yakındır. Virginia'nın bu kahramanına yaklaşımını, *Mrs. Dalloway*'in soğuk ironileriyle ya da *Dalgalar*'daki Jinny'nin çiçekli dönüşümüyle -yaldızlı bir sandalye üzerindeki bir buket- ya da Jacob'un aşklarının bir anlık ketum görünüşleriyle kıyaslayın.

Birlikte okşayışlar, yatağa girmeler olmuş olabilir – adil olursak, ben muhtemelen olduğunu düşünüyorum. Ama aralarında buna benzer her ne olduysa, bunun Virginia'yı heyecanlandıracak ya da

Vita'yı tatmin edecek gibi bir şey olduğundan büyük kuşku duyuyorum. Virginia'nın hayatı düşünülürse bu meselenin çok önemi yoktur; onun için önemli olan, duygusal açıdan ne kadar kendini kaptırdığı, ne kadar âşık olduğuydu. Bu gibi sorulara kolay cevap verilemiyor ama eğer aşkın ölçüsü körlükse, o zaman Virginia'nın hisleri çok yoğun değildi.

Virginia'nın Vita hakkında bazı yanılgılara sahip olduğu kesindir; ona imkânsız denebilecek bir cazibe ve farklılık atfediyordu. Onun kentli bir peri, soylu bir orman perisi, aristokrat bir tanrıça olduğuna inanıyordu – ama yazar olduğuna değil. Virginia'nın söylediğine göre Vita "tam bir ustalıkla ve kendine güvenen bir kalemle" yazar. Virginia'nın, Vita'nın yazarlığı konusunda genelde pek nazik olduğu söylenemez; onun romanları ve şiirlerinde hayran olabileceği bir şeyler buluyordu ama hoşgörüsünü hiçbir zaman vicdanın elvermeyeceği sınırlara götürmez. Halbuki Leonard için bunu yapmaya her zaman hazırdı. Sebep zannederim açıktır. Virginia, Vita'ya hiçbir zaman Leonard'a duyduğu gibi bir hayranlık duymamıştır; fiziksel güzelliklere ve manevi meziyetlere karşı duyarsız değildi ama Virginia üstün bir zekânın karşısında olduğunu hissetmedikçe gerçekten aşık olamazdı.

> Vita yarın öğle yemeğine geliyor; bu büyük bir eğlence ve zevk olacak. Onunla ilişkim beni eğlendiriyor: Ocak ayında öyle heyecanlı gitti ki – ya şimdi ne? Ayrıca onun varlığını ve güzelliğini de seviyorum. Ona aşık mıyım? Ama ya aşk nedir? Onun bana 'aşık' olması (böyle tırnak içinde olması lazım) beni heyecanlandırıyor, gururumu okşuyor ve ilgimi çekiyor. Nedir bu 'aşk'? Ah, hem sonra daima bende merak uyandırıyor; kimleri gördü, neler yaptı – çünkü onun şiirine dair çok büyük şeyler düşünmüyorum.

Virginia'ya göre bu durum Leonard için epey can sıkıcı bir olaydı – ama endişelendirecek kadar da değildi. Harold, Virginia'ya mektup yazarak Vita'nın böyle bir arkadaşı olmasından ne kadar memnun olduğunu belirtmişti. Kocalar bu duruma, hayran olunacak bir soğukkanlılıkla yaklaşıyordu. Ne Vanessa'nın ne de Virgi-

nia'nın diğer arkadaşlarından, Clive hariç, hiç kimsenin Vita'ya bağlılık hissetmemesi ve bağlılığa en yakın hislere sahip olanın aslında Leonard olması da belki anlamlıdır.

O halde, bütün bunların üzerine ilişkilerini nasıl nitelendirelim? Sanırım buna bir gönül meselesi diyebiliriz ama Virginia'ya göre iş burada başlayıp burada bitiyordu. Buna rağmen, 1925 sonbaharında Sussex'ten Londra'ya döndüğü; kendisine sorarsanız iyileştiği ama doktoru tarafından derhal yatağa gönderildiği ve 27 Kasım'da ilk gezintisine izin verilmediği ve arkadaşının "İran'a gitmeye mahkûm olduğu"nu öğrendiği zaman, Vita'yı gerçekten sevdiği ve onun gidişinin kendisi için çok önemli olduğu sonucuna varmıştır.

Woolf'lar o yıl Noel'i Bell ailesiyle Charleston'da geçirdi. Vita, Noel'den sonraki gün Brighton'dan öğle yemeğine geldi. "Ne kadar güzel bir kadın," dedi Clive Virginia'ya, misafir gittikten sonra. "Çok eski bir soya mensup bir aristokrat," dedi Virginia Clive'a. Leonard da Julian'a dönerek "Ne züppeler," dedi.

Bu söz, amacına ulaşarak, şiddetli itirazlarla karşılandı ve o akşamın geri kalanı boyunca devam eden bir tartışmaya sebep oldu.

1926 yılının ilk aylarında, Virginia'nın sağlığında bir düzelme oldu. "Hiçbir zaman," der Virginia, "hiçbir zaman bu kadar rahat yazmadım ve hayal gücüm bu kadar güçlü olmadı." *Deniz Feneri* görünüşe göre zahmetsiz çıkmış ve Virginia 16 Mart'ta 40.000 kelime yazmıştı.

Virginia daha fazla sosyalleşecek, hatta yeni bir bölgeyi keşfedebilecekti; çünkü Mayfair'e yaptığı gezilere rağmen, Bloomsbury'de çok fazla bulunduğuna ve başka bir çevrenin standartlarıyla kendisini ölçmenin iyi olacağına inanıyordu. 1926 baharında ona bu standartları sağlayan Miss Rose Macaulay oldu; Mrs. Macaulay bir romancı ve hem Virginia'ya hemen kabul görecek kadar yakın hem de ondan o kadar uzaktı – bazı açılardan üstündü. Aynı zamanda da bir arkadaş ve iyi bir değerlendiriciydi. Bu nedenle düşünülebileceği gibi bir bakıma, Virginia'nın 24 Mart Çarşamba akşamı bir restoranda Rose Macaulay ile birlikte akşam yemeği yeme davetini kabul etmesi sadece dostluktan değil, meraktan da kaynaklanıyordu.

Korkunç bir akşamdı.

Woolf'lar yemeğe çok geç kalmıştı. Makineyle uğraşıyorlardı ve Tavistock Square'den aceleyle, kıyafetlerini değiştirmeden ya da üzerlerindeki makine mürekkebini temizlemeden çıktılar. Virginia kendi deyişiyle bir "birahane"de yemek yiyeceklerini düşünmüştü ama bu Bloomsbury'de yenen akşam yemeklerine benzemiyordu. Miss Macaulay konuklarını aristokratlara yaraşır bir yerde ağırlıyordu. 10-12 misafir vardı; hepsi de edebiyatla ilgilenen hanımlar ve beyefendilerdi ve hepsi de inciler ve beyaz yelekler içerisindeydi. Onlara bir garson takımı hizmet ediyordu.

Leonard ile Virginia hiç de böyle bir partiye hazırlıklı değildi; böyle bir partiyi kendileri hiç vermemişti. Geç kaldıklarının, herkesi beklettiklerinin ve çok kötü bir intiba uyandırdıklarının farkındaydılar. Leonard'ın sinirleri bozulduğu zaman, ellerinin her zamanki titreyişi müthiş ve baş edilemez bir hal alırdı. Şimdi de sanki davul tokmağı gibi hareket eden kaşığıyla çorba tabağına deli gibi vurarak konuşmayı imkânsız hale getirmişti. Leonard çorbasını içene ya da daha doğrusu ortalığa dökene kadar (çünkü çorbanın çok azı ağzına girebilmişti) ne konuşulduğunu kimse duyamadı. Virginia'ya göre bu daha iyi oldu çünkü konuşma kendi deyişiyle "kel boyunlu tavukların patırtısı"ndan ibaretti. Hangi edebiyat ödülünü kim alacaktı? Gerhardi, Çehov kadar iyi miydi? Mildred Peake'in *Shining Domes*'u 1926'nın en iyi romanı seçilebilir miydi? Virginia'ya göre bütün bunlar anlaşılmaz bir dilin kargaşasıydı; o sırada yanında oturan Mr. O'Riordan, Holy Ghost [Kutsal Ruh] hakkında bir şey söyledi.

"Holy Ghost nerede?" diye sordu Virginia aniden konuyla ilgilenerek.

Masada bir sessizlik oldu.

"Deniz neredeyse orada," diye cevap verdi Mr. O'Riordan.

"Ben delirdim mi?" diye düşündü Virginia, yoksa bu şaka mı ve sadece şu cevabı verebildi: "Holy Ghost mu?"

"WHOLE COAST!!" [bütün sahil] diye bağırdı Mr. O'Riordan.

Bütün bunlar çok sıkıntılıydı ve herkes Virginia'nın kendisini küçük düşürdüğünü düşünüyordu. Ama sıra Leonard'a da gelecekti. Yanında oturan kişinin peçetesinin yere düştüğünü fark edince Leonard nezaketle eğilip peçeteyi yerden aldı ama o sırada aslında kadının iç etekliğini kaldırdığını fark etti. Görünüşe göre bu jest yanlış anlaşılmıştı ve Woolf'lar ayıp olmayacak kadar erken bir vakitte sessizce oradan çıkıp evlerine döndü.

Virginia, Rose Macaulay ile daha önceki bir görüşmesinden sonra bunun, "epey düşen ve küçülen" kendi konumunu gösterdiğini söylemiş ve sonra şöyle devam etmişti: "Yeni insanlarla görüşmenin bedeli." Bu sefer kesinlikle boyunun ölçüsünü almıştı; ama bu tecrübeyi tekrarlamak istediğini zannetmiyorum.

Aynı gün, bu kadar rahatsız edici olmayan ama sonuçlarının daha uzun süreli olması muhtemel başka bir olay daha getirmişti. Virginia ile arkadaşları bir süredir Leonard'ın *The Nation*'ın edebiyat editörü olarak yeteneklerini boşa harcadığını düşünüyorlardı. Onlara göre Leonard, yazar kovalama ya da oyalamaktan meydana gelen bu oyuna -çok az ödülü ve çok az tatili olan sıkıcı bir hayat- bağlı kalmak yerine kendi kitaplarını yazmalıydı. Sonra, Rose Macaulay'in partisinin sabahı, henüz Virginia'ya hiçbir şey söylememiş olan Leonard, kahvaltı için kahve yaparken şöyle dedi: "Bu sabah istifamı vereceğim."

"Neye?"

"*The Nation*'a."

İşte bu kadardı.

Nisan ayında Virginia *Deniz Feneri*'nin ilk bölümünü bitirdi ve II. Bölüm'e (Zaman Geçiyor) saldırdı. Bu bölüm ona zor geldi ama keyfi yerindeydi ve ilerlerdi. Nelly herhalde ellinci kez işten ayrılacağını bildirmişti. Bu sefer son olacaktı: çalışmaya devam etmek iyi değildi, iş ona göre çok ağırdı, eve çok fazla insan geliyordu. Virginia üzüldü ama sağlam durdu; bunu kabul etti ve ciddi bir şekilde başka birini aramaya başladı. Sonra 27 Nisan'da Nelly onu merdiven sahanlığında durdurarak şu ricada bulundu: "Lütfen efendim, özür diliyorum. Sizi, başka kimseyle mutlu olamayacak

kadar çok seviyorum," Virginia'ya göre bu alabileceği en büyük iltifattı. Ama tabii bu, o eski duygusal yokuşlu yola geri dönmek demekti; tek fark, ayrılmakla tehdit ettiği zaman zavallı Nelly'ye bir daha asla inanmayacağına yemin etti. Nelly de muhtemelen bir daha kendisini kovmakla tehdit ettiği zaman Virginia'ya asla inanmayacağı sonucuna varmıştı.

> Bu sabah Oxford Sokağı'ndan beş-altı zırhlı arabanın yavaş yavaş geçtiğini gördüm; hepsinde de çelik başlıklar takmış iki asker oturuyordu ve birinin eli her an ateşlenmeye hazır tutulan silahında duruyordu. Ama bundan başka birinde de sigara içen bir polis fark ettim. Böyle görüntüleri bir daha göreceğimi zannetmiyorum ve görmeyi zerre kadar istemiyorum.

Ama sanırım bir bakıma onları gördüğüne sevinmişti. Bu merak uyandırıcı, tuhaf ve belki de tarihi bir olaydı; belki İngiliz Devrimi'nin başlangıcıydı; bu aslında Genel Grev'in sonuydu. Fakat grevden önceki kaygı dolu haftalarda iç savaş çıkacağını düşünen bazı arkadaşları olmuştu. Tavistock Square 52 Numara görülmedik faaliyetlerin merkezi oldu; dilekçeler hazırlanarak çoğaltıldı, bisikletli insanlar mesajlar getirip götürdü; kiracıları Mr. Pritchard gülerek Leonard'ı vurmak için eğitildiğini beyan etti. Arkadaşları Woolf'ların radyosunu, dedikodulardan başka tek haber kaynağını dinlemeye geldiler.

Virginia, Leonard'dan farklı olduğunu keşfetti; Virginia onun ateşli bir hatip, Leonard da onun mantıksız ve aşırı iyi niyetli biri olduğunu düşünüyordu. Virginia barış, Leonard zafer istiyordu. Grev bittiği zaman Virginia memnundu ama bundan sonra tek başına mücadele edecek olan madencilerin akıbeti ve kendi görüşüne göre işverenlerin intikamcılığı onu üzmüştü.

Deniz Feneri'nin II. Bölüm'ü olan "Zaman Geçiyor" 25 Mayıs'ta bitti. Virginia bütün kitabı temmuz sonunda bitirmeyi ümit ediyordu. Ama yine kendi gücünü olduğundan fazla görmüştü. Grev bitince Vita İran'dan döndü ve onunla birlikte sosyal talepler de geri geldi. Garsington'da geçirilen bir hafta sonunda Virginia,

Robert Bridges ile tanıştı ve H.G. Wells ile görüştü. Muhtemelen Wells ile bundan önce tanışmıştı -Leonard onu yakından tanıyordu- ama bu, uzun ve açıkçası ilginç bir görüşme oldu. İkisi birbirlerinin kitaplarını beğenmiyordu ve Virginia görüşlerini herkese açıklamıştı ama yine de araları iyiydi. Virginia, Wells'in gösteriş ve kuvvetin tuhaf bir karışımı olduğunu düşünüyordu. Wells de Hardy ile Henry James hakkında dedikodu yaparak on günlük bir dönemle ilgili planlarını özetledi; belki de bu fikri kafasına Max Beerbohum'un soktuğundan habersizdi. Virginia bu görüşmelerden, kendisi için çok anlamlı olan bir tanesine Thomas Hardy ile birlikte gitti. Sanırım Virginia, Hardy'ye hayatta olan başka hiçbir yazara duymadığı bir saygı duyuyordu ve Hardy'nin *The Common Reader*'ı beğendiğini öğrenince kesinlikle memnun oldu. Bu görüşme başarılı oldu ama insan büyük biriyle tanışınca çoğu zaman olduğu gibi Virginia da istediği soruları tasarlayamadı ya da istediği gibi cevaplar alamadı. 1926 yazında Londra her zamanki cazipliğini sunuyordu ama önceki yıl yaşadıklarını hatırlayan Virginia, kendini biraz olsun tutmayı başardı ve bu yaz geçen yazki kadar yorulmadı. Buna rağmen temmuz ayı sonunda Monk's House'da "tam bir sinir krizinin küçük bir örneği"ni yaşadı. Sinirsel rahatsızlık, yazın keyifli yanlarını (güzel bir ağustostu), hatta yeni eşyaların verdiği keyifleri biraz da olsa bozmuştu. *Mrs. Dalloway* ile *The Common Reader*'ın onlara tuvalet ve akan sıcak su kazandırması kesinlikle çok güzeldi;* o güne kadar toprak bir tuvaletleri vardı ve Leonard ile Virginia banyolarını mutfağın yerinde, içine ancak oturulabilen tenekeden bir yarım banyo içinde yapıyordu. Fakat Leonard yeni servetlerinin bir kısmını kendi krallığı olan bahçeye harcamayı

---

* "İki sulu klozet yaptırıyoruz, birinin masrafını *Mrs. Dalloway*, diğerininkini de *Common Reader* karşıladı: ikisi de sana ithaf edildi." VW/VSW, 17 Şubat 1926.

Virginia'nın roman müsveddelerinin Monk's House'un tuvaletlerinde kullanıldığı çok söylenmektedir. Benim hatırladığıma göre basımevi provaları kullanılmıştı ve bunlar çeşitli sebeplerden dolayı daha uygundu.

planlıyordu, Virginia ise bu paranın evin içindeki başka konforlu eşyalara harcanmasını istiyordu ve bir sürtüşme oldu. Genel olarak bu oldukça kaygılı ve zor bir zamandı. Virginia *Deniz Feneri*'ni bitirmeye çalışıyordu ve romanların sonu onu her zaman büyük sıkıntılara sokardı. Eylül ayında yaşadığı derin bunalım anlarında günlüğüne kendisi hakkında "Yaşlı, rüküş, yaygaracı, çirkin, yeteneksiz kadın; kibirli, geveze ve hiçbir işe yaramaz," diye yazmıştı ve sonra yine büyük açık denizde suyun yüzünde beliren yüzgeç hayalini gördü ve sabahları erkenden tam bir ümitsizlik duygusuyla uyanmaya başladı.

Bu sıkıntılara rağmen *Deniz Feneri* iyi ilerleme kaydediyordu. Virginia her sabah gayretle ve rahatlıkla yazıyordu. İki sayfasını yazıp bitiriyordu ve kitabı eylül ayında bitirme ümidi aşırı iyimser bir ümit olsa da, kasım ayında yeniden yazım aşamasına ulaşmıştı ve edebiyat eleştirisiyle ilgili bir başka eser -*The Common Reader*'ın devamını- planlıyordu. En sonunda, 1927 yılı başlarında, *Deniz Feneri* Leonard'ın onayına sunulmaya hazırdı ve basımevi provaları o yıl mart ayında okundu.

1927 yılında Virginia'ya yakın insanların hayatında yaşanan değişimden de söz edilmelidir. Yılın başlarında Duncan annesiyle teyzesinin kaldığı Cassis'e gitmiş ve burada hastalanmıştı. Ateşi endişe verecek kadar yüksekti; Vanessa'ya Duncan'ın büyük ihtimalle tifo olduğu söylendi. Sanki o eski dehşet verici hadiseler tekrarlanıyordu. Vanessa doğal olarak Virginia ile Leonard'a müracaat etti; onların yardımıyla toplandı, Londra'daki çözümlenmemiş işleri çözümledi ve haberi aldıktan kırk sekiz saat sonra Angelica ve hizmetçisiyle birlikte Cassis'e gitti. Oraya vardığında Duncan'ın epey iyileştiğini gördü; tifo değildi ama çok zayıf düşmüştü. Vanessa Cassis'e yerleşti ve kış aylarında İngiltere'de kalmanın ne büyük bir delilik olduğunu ve bir ressam için Cassis'in ne muhteşem bir yer olduğunu keşfetti. O sırada Clive da onların yanına gitmek istediğini bildirdi. Clive 28 Ocak 1927'de Vanessa'ya mektup yazarak, çok uzun zamandır şaheseri *The New Renaissance*'ın bir bölümü olarak planladığı medeniyet hakkındaki kitabı en sonunda yazaca-

ğını ve çok mutsuz olduğunu anlattı. Cassis'de Vanessa ile Duncan'ın yanında olmazsa rahat edemeyeceğini düşünüyordu. Mutsuzluğunun sebebi, Mary Hutchinson ile uzun süre devam eden ilişkisinin artık sona eriyor olmasıydı. Bu ayrılığın koşulları bizi ilgilendirmez, ancak bu ayrılık kolay gerçekleşmemişti (her ikisini de çok mutsuz etmişti) ve şubat ayında iki tarafta da hâlâ şüpheler ve çekinceler vardı.

Clive her zaman, Virginia kadar güvenilmez ve onun kadar boşboğazlık timsali başka kimsenin olmadığını savunmuştu. Dolayısıyla bu noktada, yani pek çok açıdan hayatının en ciddi bunalımında, anlayış ve tavsiye için Virginia'ya müracaat etmesi ilginçtir. Neredeyse aynı sıralarda Mary Hutchinson da, belki de durumun böyle olacağını sezerek ve Virginia'nın bir açıdan hâlâ Clive'ın hayatındaki en önemli insanlardan biri olduğunu bildiğinden, telefon ederek Virginia'dan Clive'ı yatıştırmasını istedi – Clive bu sırada ciddi bir durumdaydı, partilerde çılgınca konuşuyor ve çok mutsuz olduğunu söylüyordu. Böylece Virginia bir bakıma ikisinin de sırdaşı oldu.

"Baş kahramanlarla her zamanki gibi başın derde girecek," diye yazdı Vanessa. Çok haklıydı. Vanessa'nın başı zaten dertteydi. Ne olduğu çok açık değildir. Anlaşıldığı kadarıyla Clive ile uzun uzun görüşmüştü. Clive çaya gelerek durumu anlatmış ve ondan tavsiye istemişti. Mary'yi bırakıp Londra'dan mı gitmeliydi, yoksa Cassis'e gidip kitabını mı yazmalıydı. Virginia, Cassis'e gitmesi gerektiğini düşünüyordu. Kendi fikrince, Mary'nin Clive üzerindeki etkisi hoşuna gitmiyordu; Mary'nin doğal muhiti olduğunu düşündüğü o sosyal karışıklığın, şık akşam yemekleri ve hafta sonlarının Clive için hiç de iyi olmadığına inanıyordu.

Zannederim Virginia, Mary Hutchinson için bir karakter icat etmişti – gerçeklerden çok uzak olan, dünyevi ve parıltılı bir karakter. Mary'nin kendi deyişiyle, Virginia onu "bir moda züppesinden ibaret" görüyordu; adaletsiz olan bu hüküm Mary'nin kalbini kırmıştı. Günlüklerinden ve mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla, o sıralarda bunun haksız olduğunu Virginia da görmüş ve Clive'ın arkadaşının yüksek manevi vasıfları ve ciddi karakteri onu etkilemişti.

Fakat kafasında çizdiği o hayali resim de ona aynı derecede gerçek görünüyordu ve sonunda bu resme güvendi. Muhtemelen Mary, kendisi yardım için Virginia'ya başvurduktan sonra şimdi onun kötü niyetle ve kasıtlı olarak kendisine karşı dolap çevirdiğini görüyordu. Bir görüşmeyle neticelenen bazı sert sözler söylendi. Vita'nın kuzeni ve Virginia'nın yeni arkadaşı olan Edward Sackville-West'in beklenmedik gelişi, bu görüşmenin dramatik etkisini bastırdı ve iki kadın birbirlerine sert sert bakarken -çünkü ikisi de kızgındı- kitaplar hakkında kibar bir sohbet eşliğinde çay içildi. Ve en sonunda Mr. Sackville-West gitti. Bundan sonra çıkan tartışma yüksek perdeden başladı ama arkadaşlık ve güvenin yeniden tesisiyle sona erdi. Mary Hutchinson, Clive'ı yoldan çıkaran şeyin kendi dünyeviliği olduğu suçlamasını reddetti; Virginia onun aşikâr samimiyetinden etkilenerek ikna oldu ve dostça ayrıldılar.

Meselenin gerisi bizi ilgilendirmez ama sadece şunu söyleyelim: Clive geçirdiği bir kararsızlık döneminden sonra gerçekten de Cassis'e gitmiştir; o yılın ilerleyen zamanlarında Virginia da buraya giderek onunla görüşecektir. Şubat ayında Woolf'lar konferans vermek için Amerika'ya gitmeyi düşünmüş, ancak masrafları karşılanmayacağından dolayı konferans ücretlerinden geriye neredeyse hiçbir şey kalmayacağını görünce bu fikirden vazgeçmişlerdi. Sonra Yunanistan'ı düşündüler ve en sonunda Sicilya'ya gitmek ve yolda Cassis'te mola vermek konusunda anlaştılar. Bu gezinin ayrıntılarından bahsedilmeyecektir. Ama yine de Napoli'den Palermo'ya yapılan deniz yolculuğunun, Virginia'nın kamarasında onunla birlikte kalan ve kapının kilidinin olmamasından şikâyet eden İsveçli bir kadın yüzünden hafızalarda kalacağını kaydetmemiz gerekmektedir. "Madam," dedi Virginia, "ikimizin de korkması için hiçbir sebep yok." Ne mutlu ki kadın bunu iyi tarafından aldı. Virginia bu tatilde yaprak sigara içmeye başlamıştı. Rivayete göre pipo içiyordu ama ben bununla ilgili bir kanıt bulamadım.

"Hiçbir ay bu kadar eğlendiğimi zannetmiyorum," diye yazıyordu günlüğüne ve Vanessa'ya da seyahatlerini anlatan bir dizi coşku dolu mektupta benzer şeyler söylüyordu. Vanessa, Virgi-

nia'nın mektupları söz konusu olduğunda genelde yaptığı gibi, bu mektupları yüksek sesle okuyordu; o sırada Cassis'te bulunan ve *Civilization* konusunda pek ilerleme kaydedemeyen Clive, mektuplarıyla ilgili bazı ayrıntıları Paris'e taşıdı ve Virginia'nın kanaatine göre, burada onun coşkusuyla alay edildi. Bir daha ablasına mektup yazmayacağını söyleyecek kadar kızgındı. Çok şükür ki bu konuda ısrar etmedi ve önemli olacak bir mektuplaşma yaşandı.

3 Mayıs'ta Vanessa, Cassis'ten şöyle yazıyordu:

> Sana yazmak kahramanca sayılabilecek bir iş. Bütün yazı kâğıtlarımı, "Ardıç kuşu pencere pervazında zıplıyor" diye başlayan bir şiir yazmak için Angelica aldı. Sonra bir sayfayı kurtararak oturdum; pervaneler benim ve lambanın etrafında deli gibi daireler çizerek uçuyor. Bunun nasıl bir şey olduğunu hayal edemezsin. Bir gece bir yaratık cama öyle bir gürültüyle çarptı ki, Duncan, "Bu da kim?" dedi. Roger da, "Sadece bir yarasa ya da bir kuş," dedi ama çarpan şey ne insan ne kuştu; kocaman bir pervaneydi – gerçekten de 15 cm uzunluğundaydı. Onunla çok uğraştık. Senin hiç beğenmediğin annelik içgüdüm onu bırakmama izin vermedi. [Vanessa'nın çocukları da kelebek ve pervane toplamak konusunda, ebeveynleriyle akrabalarının daha önce olduğu kadar hevesliydi.] Onu içeri alıp baktık, eczaneden alınan koca bir şişe eteri verdik, ama hepsi boşa gitti, onu eczacıya götürdük, o da bir gün boyunca kloroform verdi – bu da boşa çıktı. En sonunda çok kötü bir durumda öldü, onu koleksiyona koydum ve şimdi bir tane daha çıktı! Daha iyi bir numune. Ama ne kadar güzel olursa olsun bunların yaygın bulunduğundan şüphe ediyorum – belki de tavuskelebeğidir. Yine de böyle şeyleri ne pahasına olursa olsun yakalamadığı için çocukların büyükleri nasıl suçlayacağını bilirim, bu yüzden sanırım her şeyi en baştan yapacağım. Sonra bir şey hatırladım – Fabre da aynı yaratıkla deneyler yaparak, bir odaya bir dişi kapatıp çevredeki bütün erkek pervaneleri toplamıyor muydu? Biz de aynen bunu yapmıştık. Bu yüzden büyük ihtimalle ev kısa süre sonra bunlarla dolacak.
>
> Ama sen bana, içgüdünün şahsi ilişkilerde rol oynamasına izin verirsen böyle olur diyeceksin. Annelik içgüdüsü hakkında o kadar çok şey söyleyebilirim ki, ama sonra Mikelan ve Rafael hakkında da

çok şey söyleyebilirim. Keşke annelik içgüdüsü hakkında bir kitap yazsan.

Virginia'nın cevabı şöyle sona eriyordu:

Yeri gelmişken söyleyeyim, Pervaneyle ilgili hikâyen beni o kadar heyecanlandırdı ki bu konuda bir hikâye yazacağım. Mektubunu okuduktan sonra sen ve pervanelerden başka hiçbir şey düşünemedim. Tuhaf değil mi? – belki de senin söylediğin gibi, ben nasıl sendeki resim yapma duygusunu teşvik ediyorsam sen de bende edebi duyguyu tetikliyorsun. Tanrım! *Deniz Feneri*'nde resimle ilgili kısımlara ne kadar güleceksin!

Deniz Feneri aslında 5 Mayıs'ta yayımlanmıştı. İran'dan dönen Vita kendisini bekleyen bir nüsha buldu. Virginia ona yeni bir kitap hazırlatacağına söz vermişti. Kitap imzalıydı: *Virginia'dan Vita'ya (Bence şimdiye kadar yazdığım en iyi roman)*. Vita bu kadar arsızca bir kendini beğenmişlik karşısında biraz şaşırmıştı ama o gece kitabı yatakta okumak için açınca, imzalı nüshanın basımevi provası olduğunu anladı. İki nüsha Cassis'e gitmişti – biri Vanessa'ya, biri de Duncan'a. Ablasıyla mektuplarının kesilmesini hiç istemeyen Virginia, onun yazacağı bir mektubu daha da büyük bir heyesle beklemeye başladı. 15 Mayıs'ta, merak içinde beklemeye daha fazla tahammül edemeyerek şöyle bir mektup yazdı:

Canım, senden hiç mektup gelmedi – ama nasıl olduğunu görebiliyorum – sahne: akşam yemeğinden sonra:

Nessa dikiş dikiyor: Duncan hiçbir şey yapmıyor.

Nessa (işini elinden atarak) Tanrım! *Deniz Feneri*! Henüz 26. sayfadayım ve daha 320 sayfa var. Bu yüzden şimdi Virginia'ya yazamam ama o benden ne düşündüğümü söylememi bekleyecektir.

Duncan Şaheser olduğunu düşündüğünü söyleyebilirsin.

Nessa Ama kesinlikle anlar. Her zaman anlıyor. Neden şaheser olduğunu düşündüğümü öğrenmek isteyecektir.

Duncan Nessa maalesef sana yardım edemem çünkü ben daha beş sayfa okudum ve gerçekten bu ay, gelecek ay, aslında Noel'den önce çok okuma fırsatım olacağını düşünmüyorum.

Nessa Tabii, sana göre hava hoş. Ama ben bir şeyler söylemek zorundayım: ve Jüpiter aşkına (birkaç sayfayı ümitsizce çevirerek) bu insanların kim olduğunu bilmiyorum. Sanırım bir program yapacağım: tek yolu bu: günde on sayfadan yirmi gün...

Duncan Ama sen hiçbir zaman günde on sayfa okuyamazsın.

Nessa (hayal kırıklığına uğramış) Doğru, herhalde okuyamam. O zaman, bir şey değişmeyecekse ne fark eder [deyimin aslının bire bir karşılığı, keçi yerine pekâlâ koyun da asabiliriz şeklindedir] – ama ben bunun ne anlamı olduğunu hiçbir zaman anlayamamışımdır: bazı ülkelerde koyun neredeyse keçiyle bir tutuluyor; tabii sadece keçinin sütü sağılabilir. Tanrım! Atina'da Violet Dickinson'ı ve keçi sütünü hiç unutmayacağım. Ama ne diyordum? Sözümü kestin. Ah evet: güçlüklere göğüs gereceğim. Virginia'ya yazıp "bunun bir şaheser olduğunu düşünüyorum" diyeceğim (mürekkep hokkasını alarak yazmaya hazırlanır ama hokkanın ölü ve ölmekte olan böceklerle dolu olduğunu görür). Ah Duncan, mürekkep hokkasına ne yaptın? Sinek avlamak için mi kullandın? Ama bu bir kınkanatlı! Evet öyle. Kınkanatlıların 12 bacağı vardır, sineklerinse sadece 8. Benim bunu bilmediğimi mi söylemeye çalışıyorsun? Sanırım sen benim örümceğin böcek olduğunu zanneden insanlardan biri olduğumu düşünüyorsun: eğer sen de Cornwall'da büyüseydin örümceğin böcek olmadığını bilirdin; örümcek – hayır, sürüngen olduğunu zannetmiyorum: biliyorum, daha tuhaf bir şey. Her neyse, Virginia'ya yazamam çünkü mürekkep kınkanatlı ya da örümcek bacakları yığınına dönüşmüş – ne olduklarını gerçekten bilmiyorum: ama birine yarar öbürüne zarar ve mürekkep hokkasını sinek yakalamak için kullanırsan, Virginia'nın kendisine nasıl yazmamı bekleyeceğini hatta bunu nasıl isteyebileceğini anlayamam (yine örümcekler vs.yi tartışmaya koyulurlar) vs. vs. vs.

Vanessa aslında zaten yazmıştı:

Sanırım ben bu dünyada, bu konuda estetik bir yargıda bulunmak konusunda herkesten daha acizim – sadece bir yerlerde, sanat eseriyle ilgili bir duygum olduğunu biliyorum; belki de bu duygu yavaş yavaş şekillenecek ve senin bende uyandırdığın diğer duyguların yanında, benim üzerimde herhangi bir etki bırakacak kadar güçlü olmalı – zannederim ben dünyada, ne olursa olsun bir dere-

ceye kadar, bu duygulara sahip olabilecek tek kişiyim. Ayrıca sanırım bu duygular, senin ilginç yazma sanatının estetik meziyetlerine dair bir şeyler gösteriyor. Her halükârda bana öyle geldi ki kitabın ilk kısmında annemizi tasvir etmişsin; bu tasvir benim hayal edebileceğim her şeyden daha çok yakın ona. Böyle mezardan kalktığını görmek adeta acı verici. Onun kişiliğinin olağanüstü güzelliğini hissettirmişsin ki herhalde bu, dünyada yapması en zor şey. Büyüyüp de onunla yeniden ve eşit koşullarda tanışmak gibi bir şeydi ve senin onu bu şekilde görebilmen en şaşırtıcı yaratma başarısı gibi geliyor bana – sanırım babamı da onun kadar net bir şekilde anlatmışsın; belki ben yanılıyorumdur ama bu o kadar da zor değil. Yakalanabilecek daha fazla şey var. Yine de bana öyle geliyor ki, bu onun hakkında gerçek bir fikir veren tek şey. Bu yüzden portre devam ettikçe görüyorsun; sen benim gözümde çok iyi bir sanatçısın ve insanın kendisini bu ikisiyle yeniden karşı karşıya bulması o kadar sarsıcı ki başka hiçbir şey düşünemiyorum. Aslında son iki gündür normal hayatımı pek yaşayamadım. İkimizde de birer nüsha olduğundan, ne zaman birlikte yalnız kalsak Duncan ile ben onlar hakkında konuştuk; Roger bu işin dışında kalmaktan, o oradayken bizim böyle konuşabilmemizden dolayı çok sinirli.

Roger da altı gün sonra yazabilmişti:

Sen benden eleştiri istemiyor ya da beklemiyorsun – ben ***du métier*** [işin ehli] değilim. Ne kadar az anladığımı, bir yazarın sorunlarını ***à la*** Lily Brescoe [tarzında] düşünmeye çalıştığım zaman fark ettim (bu arada, Vanessa da ben de senin biraz soluk soluğa kalmana ve belki endişeli olmana rağmen, yara almadan ve zaferle çıktığını düşünüyoruz). Biliyorum ben bunu yüzüme gözüme bulaştırırım.

Bu yüzden benden eleştiri duymayacaksın – sadece bu kitabın senin yaptığın en iyi şey olduğunu, aslında *Mrs. Dalloway*'den daha iyi olduğunu düşünmeme engel olamazsın. Artık her şeyin eşzamanlılığı seni endişelendirmiyor ve her bilinç anının olağanüstü zenginliğiyle zamanda ileri geri gidiyorsun.

Eminim ki benim anlamadığım ve Morgan'la konuştuğum zaman onun pek çok gizli mana görmüş olacağı çok şey var. Mesela deniz fenerine gelmenin benim anlayamadığım sembolik bir anla-

mı olduğundan şüphe ediyorum. Ama bunun önemli olup olmadığını merak ediyorum.

Virginia ise bu mektuba *Deniz Feneri*'ni Roger'a ithaf etmediğine pişman olduğunu ve estetik yol göstericiliği için ona minnet borçlu olduğunu söyleyerek cevap verdi; onun kendisini doğru yoldan ayırmadığını düşünüyor ve şöyle devam ediyordu:

> *Deniz Feneri* ile *hiçbir şey* demek istemedim. Tasarıyı bir arada tutmak için kitabın ortasından aşağıya doğru bir çizgi çizilmeli. Her türlü duygunun buna ekleneceğini gördüm ama bunları ayrıntısıyla düşünmekten kaçındım ve insanların bu kitabı kendi duygularının yatağı haline getireceğine güvendim – ki öyle de yaptılar; onu düşünen herkes başka ve başka bir şey anlamına geliyor. Bu müphem ve genel anlamı dışında sembolizmi kullanmayı beceremem. Doğru mu yanlış mı bilmiyorum ama bir şeyin ne olduğu bana hemen söylenince, o şey gözüme çok kötü görünüyor.

Londra'ya dönmüş olan Clive, mayıs ayında Vanessa'ya yazdığı mektupta şehrin çok sıkıcı ve hüzünlü göründüğünü söylüyordu. "Sadece Virginia son derece mutlu, olmalı da zaten – kitabı bir şaheser." Eleştirmenler de genel olarak bu görüşü paylaşıyordu ve pek çok insan coşkulu mektuplar yazdı; sadece bir kişi Virginia'nın İskoç Adalarında yaşayan hayvan ve bitki tasvirlerinin çok yanlış olduğundan şikâyet etmişti. Kitap öncekilerden daha iyi satış yaptı – ilk yılda 3.873 nüsha (bunların ikisi Seafarers' Educational Society tarafından satın alınmıştı).

O yaz Virginia'nın bir otomobili ve bir âşığı oldu. Otomobil, hayatına eklenen önemli bir şeydi. Bahsedilen âşıksa Philip Morrell'dı. Sevecen ve tutkulu, hâlâ yakışıklı ve arkasında itibarlı bir kariyer olan Philip yine de biraz gülünçtü (ya da en azından Virginia öyle düşünüyordu). Kısa bir süre onun peşinde koştu ve beklenmeyen ziyaretler ve deneme niteliğinde aşk mektuplarıyla sıkıntı verdi; Virginia'nın ondan kurtulması çok zor olmadı. Ne Vita ne de Leonard, Philip'teki bir anlık rahatsızlığı hissetmiş olamaz.

Otomobil büyük lüks olarak görülüyordu. Leonard kısa zamanda usta ve bilgili bir şoför oldu; Virginia da sürücülük dersleri aldı ve düşündüğü kadarıyla iyi ilerleme kaydetti. Ama Singer marka arabalarını bir çalılığın içine sürünce, (büyük bir hasar olmamasına rağmen) başkalarının kendine şoförlük yapmasına karar verdi. Aslında bu ona çok keyif verici geliyordu. Kaleleri, deniz kıyıları ve büyük evleriyle bütün Sussex köyleri birden kolaylıkla ulaşılır hale geldi; tabii Charleston ve Keynes'in Tilton'daki yeni evi de böyleydi. Otomobilin sunduğu sosyal imkânlar öyle büyüktü ki Vanessa, Virginia'yı çok eğlendirerek, Charleston'un girişindeki araba yoluna açılan kapının üzerine DIŞARI yazan büyük bir tabela astı.

Virginia'nın hayatına eklenen başka bir yenilik ise gramofondu. *The Nation* için plakların eleştirisini yapan Leonard pahalı bir model alana kadar Woolf'ların gramofonu olduğunu zannetmiyorum. Yeni zevklere çok açık olan Virginia, Beethoven'ın son kuartetlerine özel bir ilgi duymaya başladı ve bunlar, en sonunda *Dalgalar*'la sonuçlanan derin düşüncelere yardımcı oldu.

Otomobilin verdiği zevkler taşraya ait zevklerdi, gramofon da şehre aitti ve muhtemelen Virginia'nın en mutlu sonbaharlarından biri olacak olan bu mevsimin bir parçası haline gelmiştir. Woolf'lar o eylül sonunda Tavistock Square'e döndükleri zaman çok da mutlu değillerdi. O daimi sorun, Hogarth Press'teki genç adam sorunu canlarını sıkıyordu. 1924 sonundan beri bu genç adam Angus Davidson'dı. Angus tanışmak isteyebileceğiniz en sevecen karakterlerden biriydi. Maalesef Leonard'ın aradığı şey sevecenlik değildi. Virginia daha 1926 yılında Vanessa'ya yazdığı mektupta, matbaanın o yıl zarar edeceğini söyleyerek Vanessa'dan Angus ile konuşmasını rica ediyordu: Angus'ın gerçekten daha gayretli olması gerekiyordu. Vanessa'nın, o sırada Venedik'te kendisi ve Duncan ile birlikte tatil yapan Angus'a Virginia'nın bu mesajını ilettiğine şüphe yoktur. Fakat ne kadar konuşulursa konuşulsun, Leonard ile Angus'ın sürekli birbirlerinin sinirini bozduğu bu duruma çare bulamayacaklardı.

1927 yılı Ekim ayında bir sabah erkenden Virginia, Tavistock

Square 52 Numara'nın arkasındaki stüdyosundan çıkarak matbaa bürolarının içinden geçti ve Leonard ile Angus'ın orada olduğunu görerek onlara saati sordu.

Virginia talihsiz ya da belki fazla yerinde bir söz ettiğini anlamakta gecikmedi. Sekreter Mrs. Cartwright başını yazdığı şeye eğerek güldü. Virginia, müthiş bir kavganın en sonuna yetiştiğini fark etti. Gerçekten de, Leonard'ın Angus'a işe geç kaldığını söyleyerek başladığı bir tartışmanın ortasında gelmişti. Angus bu suçlamayı reddedince, Leonard ısrar ederek saatini göstermişti. Angus ise kendi saatinin daha doğru olduğu cevabını verdi. Leonard bunu reddetti; Angus ise kendine meydan okunmasına izin vermedi. Leonard kendi gerçeklerinden emindi; Angus ise bunlardan şüpheliydi. Ve işler bu minval üzere devam ederken -ite kaka, kimse haklılığını ispat edemiyor ve zaman fark etmeden geçiyordu- öyle bir noktaya geldilerdi ki artık karşı çıkış hareketi yaparak bilmem hangi abideye -Euston İstasyonu olabilir- müracaat edeceklerdi ki tam o sırada Virginia, bir güldürü yazarı kendisine başlama işaretini vermiş gibi, kafasını kapıdan uzatarak saati sordu. İkisi de gülemeyecek kadar sinirliydi ama bu olay tartışmanın sonu oldu.

Birkaç ay sonra Angus ile Leonard çok akıllıca davranarak en iyisinin ayrılmak olacağını kabul ettiler. Kasım ayında Woolf'lar Hogarth Press'e de son vermenin iyi olup olmayacağını düşünüyorlardı.

Ayrıca ekim ayının başında, Virginia'nın bir süredir yavaş yavaş kaynayan zihni aniden taşıverdi. İki kitap düşünmekteydi: bir yanda *The Common Reader*'ın ikinci cildi olacak olan ve ağustos ayında Monk's House'da başlayıp, talih yardım ederse ocak ayında bitirmeyi düşündüğü edebiyat eleştirisi ile ilgili eser; öbür yanda ise hayal gücüne dayanan bir eser – hayalinde belli belirsiz gördüğü, hayatla ilgili fikirlere dair bir kitabı şekillendiren yalnız bir kadın ya da bir kadının yarı mistik, çok derin hayatıyla ilgili bir kitap. Şubat 1927'de Virginia, bunun bir oyun olabileceğini düşünüyordu. Mayıs ayında Vanessa, pervanelerle ilgili mektubunda bu düşünceye biraz daha belirgin bir şekil vermişti. Bununla bağlantılı olarak,

bir de "Bilinmeyen Hayatlar" ya da muhtemelen arkadaşlarının hayatlarıyla ilgili bir fikir vardı – bu çok güzel bir temaydı. Mart ayında bu tema da çok daha belirgin bir şeye dönüşmüştü; -*The Jessamy Brides*- Virginia'nın zihninin gerisinde hâlâ olgunlaşmamış halde duran ciddi romanın komik bir şekli. İstanbul'a bakan bir evin en üst katında oturan iki fakir ve yalnız kadın olacaktı. Bu, kendisini aniden son haliyle gösterene kadar ikinci dereceden bir fikir -bir eğlence- idi. Virginia, Vita'ya şöyle yazıyordu:

> Dün sabah umutsuzdum. Dadie (Rylands) ve Leonard'ın göğsümden damla damla kopardığı o lanet kitabı biliyor musun? Kurgu ya da bu manada bir başlık. Tek söz bile çıkaramadım ve en sonunda başımı ellerimin arasına alarak kalemimi mürekkebe daldırdım ve temiz bir sayfa üzerine sanki kendiliğinden şu sözleri yazdım: Orlando: Bir Biyografi. Bunu yapar yapmaz bedenimi bir coşkunluk, beynimi de fikirler doldurdu. Saat 12'ye kadar hızla yazdım. Ama dinle; düşün ki Orlando, Vita oluyor...

Vita'ydı – onun da çok iyi bildiği gibi, çünkü günlüğüne bunun ne olacağını zaten kaydetmişti.

> 1500 yılında başlayıp bugüne kadar devam eden ve adı Orlando olan bir biyografi: Vita, sadece bir cinsiyetten diğerine değişim geçiriyor. Sanırım hediye olarak bir hafta boyunca bunu istediğim gibi yazmama izin vereceğim...

Bu hediye bir şenliğe dönüştü. Kurguyla ilgili eser bırakıldı ve Virginia büyük bir sevinçle ve aceleyle *Orlando*'yu yazmaya koyuldu.

Kitap biyografik açıdan ilginçtir; bunun sebebi, kısmen Virginia'nın Vita'ya olan aşkının hatırası olması, kısmen de bu kitaptaki pek çok unsuru Virginia'nın o yıllardaki günlük hayatında meydana gelen hadiselere dayandırabilmemizdir; çünkü *Deniz Feneri* Virginia'nın gençliğinin tutku ve trajedilerinden çıkarken, *Orlando* onun günlüğüne alelacele kaydettiklerinden meydana geliyordu. Vita Knole'de, ona binayı gösteriyor – dört dönümünü. Etra-

fi köpekler ve çocuklarla çevrili, üzerinde bir Türk elbisesiyle dolaşıyor; yüzyıllardır evin büyük ateşlerini beslemek için yapıldığı gibi bir araba odun getiriyor; Vita, Dryden'den gelen bir mektubu bulmak için yazı masasını karıştırıyor; Vita Ocak 1926'da, Trieste'den altın dantelalı kıyafetler giymiş kaptanlarla birlikte gemi ile Akdeniz'de dolaşıyor; Vita zümrütler içinde muhteşem bir şekilde duruyor, Vita ile Violet Trefusis'in buz üzerinde ilk kez tanışmalarının bir tasviri, Vita oğlunu bir Rus çocuğu gibi giydiriyor ve çocuk itiraz ediyor – "Yapma," diyordu, "kız gibi görünüyorum;" edebiyat dünyasından davetler alan ve bu dünya tarafından sevilen Vita; Sir Edmund Gosse'nin ve aslında Virginia'nın kendisinin bağlılığı.*

Sonra, eylül ayı başında, Maynard ile Lydia Keynes, Tilton'da bir parti verdi. Jack (daha sonra Sir John) Sheppard, İtalyan *prima donna* rolünü oynadı, sözler ve müzik gramofonla sağlandı. Birisi yanında bir gazete kupürü getirmişti; bu gazete kupüründe erkek olan güzel, genç bir kadının fotoğrafi vardı ve bu, akşamın geri kalanı boyunca Virginia'nın esas sohbet konusu oldu.

Virginia hiç bu kadar hızlı çalışmamıştı. Kalemine çok güzel, sanki kaçamayacağı şekilde gelen her şeyi yerli yerine koyuyordu. O

---

* Sir Nicholas Greene, kesinlikle Gosse'ye benzeyen biridir. Virginia, Cambridge'deki bir davette, "Vita'ya iltifatlar edip Bolşeviklere saldırmak için, kendisi hakkında söylenebilecek şeylerin önüne geçmek istercesine alaycı bir sesle ve kırmızı tüylü itibar perdeleri kalınlaştıkça bunlardan daha çoğunu etrafına çekmek için ne yapacağını şaşıran küçük, çevik bakkal Gosse'nin Vita'ya nasıl yaltaklandığını" fark etmişti. (*AWD (Berg)*, 30 Ekim 1926). Nick Greene'in daha önceki haliyle hayattan daha uzak olduğu meydandadır ve eğer onu çizerken Virginia'nın bir aynadan yararlandığını düşünmekte haklıysam, bu onun simasından çok pozu için olmuştur ve bu poz başka bir model tarafından da verilebilirdi. Buna rağmen Virginia'nın Vita'nın yanındaki tavrıyla ilgili bazı şeyler *Orlando*'da kaydedilmişti. Virginia o zaman de l'Etang ailesinden biraz bahsetmek istemişti. Öbür yandan Vita, daha çok kendi İspanyol atalarının mütevazı geçmişi üzerinde durmaya meyilliydi. (krş. *Orlando.*)

sonbahar, "o fevkalade mutlu sonbahar," *Orlando* her şeyi bir kenara itmişti.

Buna rağmen Virginia, *Atlantic Monthly*'ye E.M. Forster hakkında bir makale yazacak vakti buldu. Forster, onun en çok saygı duyduğu İngiliz çağdaşıydı. Forster'ın dünya görüşü Virginia'nınkinden çok farklı değildi. İkisi de aynı şeyleri seviyor ve aynı şeylerden nefret ediyorlardı. Ama yine de aralarında büyük bir engel vardı. Morgan, Virginia daha hiç eser yayımlamadan romancı olarak kendisini kabul ettirmişti, ancak onun kurgu alanındaki kariyeri, Virginia bunun farkında olmasa da, o kendi sesini gerçekten bulmaya başlarken sona ermişti. Bir anlamda, Forster eski kuşağa mensuptu. Virginia'nın zamanı ele almak konusundaki deneyleriyle, zihin yoklamalarıyla çok fazla ilgilenmiyordu – bunları tamamen anlayamazdı. *Kew Bahçeleri* ile *The Mark on the Wall* ona göre "küçük sevimli şeyler"di, *Gece ve Gündüz*'ün çıkmaz sokak olduğunu görmüştü fakat bu zarif küçük şeylerde kullanılan yöntemin *Jacob'un Odası, Mrs. Dalloway* ve bugüne kadar Forster'ın en beğendiği eseri olan *Deniz Feneri*'nde de kullanıldığını ve aslında kendisine göre başarıyla kullanıldığını görünce şaşırmıştı. Ama Virginia çok şeyi de feda etmişti – anlatıdan, hayattan uzaklaşmıştı.

İkisi birbirinden biraz korkuyordu. Morgan Forster sanırım kendi cinsinden olanlarla daha mutluydu. Virginia'nın feminizmi ona rahatsız edici geliyor ve Forster, onda biraz fazla keskin, biraz fazla eleştirel bir taraf olduğunu düşünüyordu. "Onun pek çok insanı önemsediğini zannetmiyorum. Bana her zaman çok sevimli gelmiştir ama onun beni çok sevdiğini -eğer doğru kelime buysa- sanmıyorum," diyordu. Forster, Leonard'ın yanında daha rahattı; *Hindistan'a Bir Geçit*'i bitirmek konusunda umutsuzluğa düştüğü ve bu eserin bir fiyasko olduğuna inandığı zaman onu devam etmeye teşvik eden kişi Leonard olmuştu. Zannederim bir açıdan Forster, Leonard'ın Virginia'ya sevgisini adeta kıskanıyordu. Virginia'nın arkadaşlarının Leonard'ın kıymetini bilmediğini düşünüyor ve Virginia'nın artan şöhretine ve onu "Virginia'nın kocası" olarak düşünmeye dair büyüyen eğilime, Leonard'ın aksine içerliyordu.

Yine de aralarında bir sevgi vardı. Virginia onun övgülerine müteşekkir kalıyordu; Forster *Hindistan'a Bir Geçit*'i nihayet bitirdiğini, başka herkesten önce kendisi ile Leonard'a haber verdiği zaman duygulanmıştı ve her şeyden öte onun yazdıklarına büyük hayranlık duyuyordu.

Yine de daha söylenecek çok şey vardı. *Mr. Bennett and Mrs. Brown*'da Virginia, Forster'ı Wells, Galsworthy ve Bennett'a karşı isyana geçen genç, George dönemi yazarlarından biri olarak nitelendiriyor ama onun bir açıdan taviz verdiğini düşünüyordu. Forster, kendisinin karakterin tuhaflığı ve anlamına dair dolaysız anlayışını, Galsworthy'nin *Factory Acts* ve Mrs. Bennett'in *Five Towns*'la ilgili bilgisiyle birleştirmeye çalışmıştı.

Virginia, 1927'de E.M. Forster hakkında epeyce sert iki makale yazdı. Forster bunlardan birini -en azından- yayımlanmadan önce gördü ve itirazlarda bulundu; bu itirazlar, Virginia'yı bu soğuk ve temkinli adamın, hassas olmakla meşhur olan kendisi kadar hassas, aslında daha da hassas olabileceği düşüncesinden hayret duymaya ya da en azından bunu ifade etmeye sevk etmiştir.

Virginia makalelerinin ilkinde* E.M. Forster'ın önemli eseri *Aspects of the Novel*'ı ele alıyordu. Virginia'ya göre Forster, kendi deyişiyle "hayat"ın aksi yönündeki sanat iddialarını reddetmeye çok hazırdı; bu tavır onun Henry James'e karşı pek adaletli davranamamasına sebep oluyordu.

> Ancak bu noktada azimli öğrenci şöyle sorabilir: "Kurguyla ilgili kitaplarda bu kadar gizemli ve ilgisiz bir şekilde ortaya çıkıp duran bu "Hayat" da nedir? Bu hayat neden bir desende yoktur da bir çay partisinde vardır? *The Golden Bowl*'daki desenden aldığımız zevk neden Trollope'un bir papaz evinde çay içen bir kadını tasvir eder-

---

* *Is Fiction an Art?* ilk kez 16 Ekim 1927'de *New York Herald Tribune*'de yayınlanmıştır. 12 Kasım 1927'de *Nation and Athenaeum*'da *The Art of Fiction* adıyla (gözden geçirilmiş şekilde) yeniden basılmıştır; VW, *Collected Essays*, II, s. 51. *The Novels of E. M. Forster, Atlantic Monthly*, Boston, Kasım 1927; VW, *Collected Essays*, I.

ken bize verdiği duygu kadar değerli değildir? Kesinlikle hayatın tanımı son derece keyfidir ve izah edilmesi gerekir."

E.M. Forster buna bir mektupla cevap verdi:

Makalen beni çok isabetli bir cevap vermeye teşvik ediyor. Hayatla ilgili şu müphem gerçek. Kesinlikle. Ama sanatla ilgili konuşmaktan ne çıkar? Her bölüm, anahtarının maalesef kaybedildiği son derece zarif bir mücevher kutusuna götürüyor ve sen kendi anahtarlarını bulana kadar ben endişeyle kendiminkileri aramayı bırakacağım.

Bana göre Avrupalıların İngilizlerden daha büyük olması, Flaubert'in üzerinde durulmasından değil, Tolstoy vs.'nin çay sofralarını olduğu kadar giyotinleri vs. de canlandırabilmesi, bizim evcilliğimizin yanlış görüp uzak durmamıza neden olduğu bazı ruh halleri ya da işlere hâkim olabilmesidir. Ve sen neden İngiltere'deki hiçbir eleştirmenin bir romanı sanat eseri olarak görmeyeceğinden şikâyet ediyorsun? Percy Lubbock başka hiçbir şey yapmıyor. Ama yine de seni pek memnun etmiyor. Neden?

Virginia da şöyle cevap verdi:

Sevgili Morgan, senin mektubun beni cevap vermeye teşvik etmiyor. Ama şöyle cevap vereceğim: – Diyorsun ki "Her cümle, anahtarının maalesef kaybedildiği ... bir mücevher kutusuna götürüyor ve sen kendi anahtarlarını bulana kadar ben endişeyle kendiminkileri aramayı bırakacağım."

Çok güzel – ama o zaman ben kurgu hakkında kitap yazmıyorum. Yazsaydım sanırım benim biraz aramam *gerekirdi.* Bir eleştirmen olarak, ki öyleyim, ikimizin anahtarlarının da kayıp olduğunu söylemenin yetki alanım dahilinde olduğunu düşünüyorum.

Tolstoy'un "giyotini canlandırdığını" kabul ediyorum. Ama sanırım sanat yoluyla; bu kelimeyi tanımlayamadığımı da kabul ediyorum.

Doğru; Percy Lubbock "beni pek memnun etmiyor". Ama o zaman onun dâhiyane bir eleştirmen olduğu konusunda seninle hemfikir değilim. Bence o yetenekli ve gayretli bir araştırmacı; sanatın ne olduğunu bilmiyor; bu yüzden her ne kadar onun roman-

ları sanat eseri olarak değerlendirme yöntemi ilgimi çekse de yargıları çekmiyor. V.

Yukarıda yazdıklarım resmi ve şahsi değil. Gayrı resmi ve şahsi olarak seni incitmiş ya da kızdırmış olmaktan korkuyorum (belki de bu benim kuruntum). Böyle yapmak istemezdim. Makale, Nation'a uygun olarak yazıldı ve bütün ağırlık aynı noktada toplanıyordu. Ama eğer seni kızdırdıysam çok özür dilerim.

Görünüşe göre Forster onu rahatlatmayı başarmıştı: Virginia onu sinirlendirmiyordu, sadece haksızdı. Haklı ya da haksız olsun, Virginia'nın sonraki makalesi *The Novels of E.M. Forster* büyük ihtimalle onu sinirlendirmiştir çünkü bu makalede Virginia, Forster'ın eserlerinde hayran olunacak çok şey görse de, suçlayacak çok şey de görmekte ve aslında onun kullandığı yöntemi baştan sona hatalı bulmaktadır.

Virginia öldükten sonra, Morgan Forster, *Rede Lecture*'ında kendi iddiasına geri döner. Virginia'da bir estetin bütün özellikleri vardır, kendi izlenimlerini seçerek kullanır ve büyük bir kahraman yaratıcısı değildir, kitaplarına biçimi zorlamayla sokar, samimi ve büyük bir davası yoktur. Bu nedenle Virginia, o dipsiz sıkıcılık mağarasının, Sanat Sarayı'nın tam kapısında durmaktadır. Forster'a göre içeri girmez ama zannımca, Forster onun rahata çok yakın olduğunu -ne olursa olsun onun rahatına- düşünüyordu. Sanırım Virginia da buna çok benzer bir şekilde Morgan'ın çok baş ağrıtacağı kürsüye çok yaklaştığını ve bir utanç kaynağı olacağı Eleusis Korularına çok çok yaklaştığını ve bu iki akıbetten de kılpayı kurtulduğunu düşünüyordu. Başka bir deyişle, ikisi de birbirlerinin eserlerinde hem hayran oldukları hem de beğenmedikleri çok şey buluyordu.

Bu sıralarda Virginia kendisini, T.S. Eliot ile bir tartışmanın içinde buldu – ama bu çok farklı bir tartışmaydı. Şubat 1928'de Virginia'nın Eliot ile iki saat boyunca Tanrı hakkında konuştuğunu görürüz. Bu, her açıdan, romandaki karakterle ilgili küçük anlaşmazlıktan çok daha önemli bir tartışma olmalıdır. Çünkü Eliot Anglo-Katolik olmuş ve kendisi için bütün evren değişmişti – ha-

yatı ebediyete bir anlık bir hazırlıktan ibaretti, kendisi (ne olursa olsun potansiyel olarak) kurtuluşa erenlerdendi. Öbür taraftan Virginia ile Leonard'ın cezaya mahkûm olduğu neredeyse kesindi. Ama Virginia'ya göre, Eliot'un dini görüşlerinin çok ciddiye alınmasına gerek yoktu. Ona inançlarıyla ilgili takılır ve biraz alaycı bir dille inançlarını izah etmesini rica ederdi, fakat Eliot bu saldırılar karşısında gülümseyerek, istifini bozmadan ama tartışmaya girmek de istemeyerek geri çekilirdi. Virginia'nın kendi görüşleri ise hiç değişmedi; çocukluğundaki anlık bir ihtidadan sonra vahyedilen dine bütün inancını kaybetti ve hiçbir zaman kesin bir beyanda bulunmadan, bazen ılımlı, bazen de şiddetli agnostisizm tavrını muhafaza etti. Bu kelimeyi çok geniş bir anlamda kullanırsak, romanlarında "dini" bir unsur bulabiliriz. Virginia genelde kendi deyimiyle "mistik"ti ama kendisini avutacak bir inanca sahip değildi. Evrenin çok gizemli bir yer olduğunu kesinlikle o da kabul ediyordu ama ona göre bu gizemlilik bizim manevi bir ilahın ya da ölümden sonraki hayatın var olduğunu düşünmemize izin vermez. *Orlando* da onun romanlarında her zaman görülen olaylardan geçmiştir, ama bu çoğundan çok daha kısa bir süre içinde olmuştur. Virginia bu romanına büyük bir acelecilikle başladı. Sonra hız kaybetti. Aralık ayında *Orlando*'nun kötü olduğu sonucuna varmıştı. Sonbahara kadar çıkmayacaktı, tabii eğer çıkacaksa. Şubat ayında kitabı bitirdiğine inanıyordu ve aslında 18 Mart 1928'de yazmayı bitirmişti. Sonra Woolf'lar otomobille yine Cassis'e doğru yola çıktı ve 2 Nisan'da Akdeniz'e ulaştılar. Genelde bu çok keyifli bir tatildi ama yine de *Massif Central*'den yapılan geri dönüş yolculuğu biraz fazla tehlikeliydi. Virginia şöyle diyordu: "Sık sık bir uçurumun kenarında havada asılı kalıyorduk ve kargalar bize göz süzüyordu. Çoğunlukla sol tekerlek ile yaklaşık 80.000 fitlik bir yükseklikten düşmek arasında kılpayı bir mesafe oluyordu." Aslında bu epey huzursuz ve yorucu bir yolculuktu, birçok kez lastikleri patladı, ama Cassis'te Virginia'yı daha fazla endişelendirecek bazı sıkıntılar olmuştu. Clive vardı, "(bana herkesin önünde tokat attı – rahatsız küçük bir sonradan görme ol-

duğu için ona lanet olsun)."* Tam olarak ne olduğunu bilemediğimiz bu hadise -çünkü Clive'ın herkesin önünde hakiki kaba kuvvet gösterilerine başvurması muhtemel değildir ve kimse böyle bir şey hatırlamamaktadır- Clive'ın çok mutsuz ve pişman olduğunu söylediği bir özür mektubu yazmasına sebep oldu. Virginia ise bu mektuba, kendisinin mutsuz olmakla kalmadığını, delirdiğini söyleyerek cevap verdi. Bu kadar yıldan sonra Clive Virginia'yı hâlâ büyük bir umutsuzluğa sevk edebiliyordu. Sırf Clive şapkasıyla dalga geçti diye yirmi dört saat mahvolabiliyordu – gerçekten de oluyordu. Clive'ın ona böyle takılması ya da Virginia'nın onun alaylarına bu kadar içerlemesi şaşırtıcı görünmektedir. Ama Clive'da da bir rahatsızlık ve kıskançlık vardı – sanki Virginia'nın şık olmaya hiç hakkı yoktu, sanki Virginia (gerçekten de öyleydi) onu çok eleştiriyordu ve Clive böylece ondan intikamını alabiliyordu; ama aynı zamanda da daha tarafsız bir düşünce vardı ki mümkün olduğu kadar güzel görünmek herkesin görevinin bir parçasıydı -- ve Clive güzel derken çekici, *soigné* [bakımlı] ve beğenilir olmayı kastediyordu. Clive, Stephen kız kardeşlerinin süse karşı mağrur bir kayıtsızlık göstermelerine -kısmen sadelikten, kısmen de terzilerin beceriksizliğinden ileri gelen bir kayıtsızlık- içerliyordu ve her zaman içerlemişti; öyle ki, bazen güzel elbiseler giyseler de hiçbir zaman iyi giyinmiyorlardı. Sanırım George da üvey kız kardeşleri hakkında aynı şeyi düşünmüştü.

Virginia'ya gelince, o daha çok fark edilmez olmayı istiyordu gerçekten. Kıyafetlerle ilgili her şey onun için kâbustu ve en mutlu olduğu zamanlar birilerinin kendisine baktığını unutabildiği zamanlardı. Clive ise, o öyle ya da böyle bu mutlu halindeyken onu yeniden bilinçli bir güvensizlik durumuna düşürüyordu; Virginia'ya göre bu acımasız bir davranıştı, fakat Clive'a göre basit bir şakadan ibaretti.

---

* Krş. *Orlando*: "Mr. Pope bir baş eğişle selamlayarak onun yanından ayrıldı, Orlando da yanan yanaklarını serinletmek için, çünkü gerçekten bu küçük adam kendisine vurmuş gibi hissediyordu, bahçenin alt tarafındaki fındıklıkta dolaştı."

Söz konusu kavga bir bakıma önceki yıl ocak ayında başlayan gerginliklerin devamıydı; o zaman hatırlanacağı gibi Clive, aşkın mutsuzluğundan kendisini medeniyet hakkındaki kitabını yazmaya vererek kurtulmaya çalışıyordu. Kitabının elyazmasının ilk kısmını Kasım 1927'de Virginia'ya göndermiş ve Virginia ilk bölümlerin "gösterişli, zekice ve anlamlı" olduğunu söylemişti. 1928 yılının ilk aylarında ikisi birbiriyle epey görüşmüştü. Ama sonra bir yere gelince -muhtemelen nisan ayında ikisi de Cassis'teyken- Virginia *Civilisation*'ın geri kalanını görmüş ve kitap yayımlandıktan sonra kendi aralarında dile getirdiği şu sonuca varmıştı: "İlk bölümlerde çok eğlenceli ama en sonunda *Civilisation*, Gordon Square 50 Numara'daki bir öğle yemeği partisine dönüşüyor" – haklı bir eleştiri, ama yazara bu şekilde sunulduğunda (ve gerçekten de böyle sunulmuştu) herhalde son derece küçük düşürücüydü. Clive mayıs ayının sonunda kitap çıktığı zaman önsöz olarak çok güzel bir ithaf bölümü yazınca ve Virginia da bunu kabul edince kavga sona erdi ya da en azından tatlıya bağlandı.

Virginia mayıs ayında epey utanarak *Femina Vie Heureuse* ödülünü aldı (40 pound). Eserlerine duyulan ilgi artıyordu ve bu ilgi Fransızlar arasında her zaman devam etmiştir. Bu tören başlı başına son derece sıkıcıydı; Hugh Walpole bir methiyede bulunmuştu ve methiyeyi Walpole kendisi, "değersiz laflar" olarak nitelendirilmiştir. Virginia'ya göre ise Walpole, onun romanlarından neden bu kadar nefret ettiğini uzun uzun izah ediyordu. Buna rağmen, Virginia samimiyetsiz bir teşekkür mektubu yazarak onu akşam yemeğine davet etti. Böyle ikiyüzlülükler affedilebilir. Ama Virginia'nın Walpole ile ilişkisi bütünüyle samimiyetten yoksundu; yani Virginia yüzüne karşı onun romanlarını başka kimseye yapmayacağı kadar övüyor ve arkasından nezaketsizce olmasa da onunla alay ediyordu. Aslında Virginia, Hugh Walpole'un onun eserlerini beğenmediğini düşünmek konusunda haksızdı. Walpole'da aslında Virginia'nın yazarlığına karşı büyük bir hayranlık vardı -o güne kadar yazdığı her şeye karşı- ve Walpole, her nasılsa her zaman ilgisini çekmeyi başardığı ve büyük kazanç getiren halkın yerine, onunkiler gibi

Bloomsbury entelektüellerine, mutlu azınlığa hitap edecek romanlar yazmayı çok istiyordu. Walpole ona hayrandı, gerçekten çok seviyordu, onunla her görüşmesinden ona keyif alıyordu – özel bir hediyeydi. Ama Virginia onu aynı zamanda korkutuyordu da. Virginia ise onun herkes gibi basit, sevimli, biraz gülünç ve alay edilmeye çok müsait bir kişiliği olduğunu düşünüyordu. Walpole bütün korkularına rağmen ona yaklaştı, sırlarını açtı, hayatını, kişiliğini ve cinsel geçmişinin en mahrem ayrıntılarını anlattı; öyle ki Virginia öldüğü zaman sırlarının hiçbir zaman ortaya dökülmeyeceğinden emin olarak rahatladığı bile söylenebilirdi.

Mayıs 1928'de Leonard, *Orlando*'nun son halini gördü; kitabı beğendi ve Virginia onun bu romanı beklediğinden daha ciddiye aldığını görünce şaşırdı; Virginia elbette kitaba çok kusur buluyordu ve Proust'u okurken ondan başka her şey yavan ve değersiz görünüyordu. Sanırım Virginia, *Orlando*'nun eserleri arasında "önemli" olmadığını gayet iyi görüyordu ama aynı zamanda da kendi başına eserin iyi olduğunu düşündüğü için memnun oluyordu. O yaz ve sonbahar ayları mutsuz geçmedi. *Orlando* bittiği için Virginia, ekim ayında Cambridge'de verilmek üzere "Kadınlar ve Kurgu" konulu birkaç konferans hazırlamaya başladı.

> Morgan hafta sonu buradaydı; ürkek, hassas ve son derece etkileyici. Bir gece sarhoş olup oğlancılık ve lezbiyenlikten bahsettik, hararetli bir konuşmaydı – o kadar ki Morgan ertesi gün sarhoş olduğunu belirtti. Konuşmayı başlatan, Radclyffe Hall ve onun övgüye değer ve sıkıcı kitabı idi. Bütün gün Hubert [Henderson, *The Nation*'un editörü] için makaleler yazıp dilekçeler hazırladılar ve sonra Morgan onu gördü; o da bir ringa martısı gibi kendini beğenmişlik ve kibirden gözü dönmüş bir şekilde haykırdı. Kitabının iyi olduğunu söylemedikçe, kanunlardan şikâyet etmelerine izin vermiyor. Morgan, Dr. Head'in oğlancıları yolundan döndürebileceğini söyledi. "Sen de dönmek ister misin?" diye sordu Leonard. "Hayır" dedi Morgan kesin bir tavırla. Lezbiyenliğin iğrenç olduğunu düşündüğünü söyledi. Kısmen gelenekten kısmen de kadınların erkeklerden bağımsız olmasından hoşlanmadığından dolayı.

Radclyffe Hall'un "övgüye değer, sıkıcı kitabı"nın adı *The Well of Loneliness* idi ve kitap ilk yayımlandığında büyük heyecan uyandırmıştı. Bu kitapta bugün insanları bir anlığına bile olsa şaşırtması zor olan bir lezbiyen aşk hikâyesi anlatılıyordu; ama kitap 1928'de polis tarafından toplatıldı. O zamanlar İçişleri Bakanı Joynson Hicks, İngiliz halkını sopayla iffetli olmaya zorluyordu ve kitabın edebi değerinin kabul edilebilir olup olmadığı sorusu gündeme geldi. Hugh Walpole, Desmond MacCarthy ve Virginia tanık sandalyesine giderek kitabın lehinde şahitlik etmeye hazırdı. Görüleceği gibi bu işin güç tarafı, Miss Hall'un şahitlerinden *The Well of Loneliness*'ın sadece ciddi değil, aynı zamanda da büyük bir sanat eseri olduğunu beyan etmelerini istemesiydi. Bu, özgürlük davası için çok büyük bir fedakârlık gibi görünüyordu.

Ancak mesele çözüldü. Virginia Bow Street'te şahitlik etmeye gitti ama yargıç Sir Chartres Biron, edebi delilleri hükümsüz saydı ve samimi fakat pek güçlü bir teşebbüs olmayan roman başka ucuz pornografik eserler gibi mahkûm edildi.

Bu dava, *Orlando*'nun yayımlandığı ay ve Virginia'nın Fransa'da Vita ile baş başa bir hafta geçirerek kendisini eşcinsellik davasıyla başka bir şekilde özdeşleştirmesinden iki ay sonra olmuştu. Virginia ile Vita, 24 Eylül'de Monk's House'dan yola çıktılar; onları bir haftalığına Saulieu'ye götürecek olan gezi yaklaştığı sırada, Virginia'nın Vita'ya şöyle yazması onun duygularındaki karmaşayı gayet iyi göstermektedir: "Hüzünlüyüm ve sonra heyecanlanıveriyorum. Biliyorsun, eğer onunla yaşamayı ona veda etmeye tercih etmeseydim Leonard ile evlenmezdim." Buna rağmen, yola çıkacakları sabah bu yolculuk karıkoca arasında küçük ve aniden çıkan bir kavgaya sebep oldu ve yine, Virginia üç günlük yokluğundan sonra Leonard'dan hiç haber alamayınca, iyi olup olmadığını öğrenmek için bir telgraf gönderdi. Harold Nicolson'a ise şöyle yazdı:

> ... Vita'yla evlendiğin ve bu büyüleyici ve gerçekten de eşsiz karışımı ortaya çıkardığın için sana teşekkür edecektim... Ne olursa olsun mükemmel bir hafta geçirdik, hayatımda hiç bu kadar çok gül-

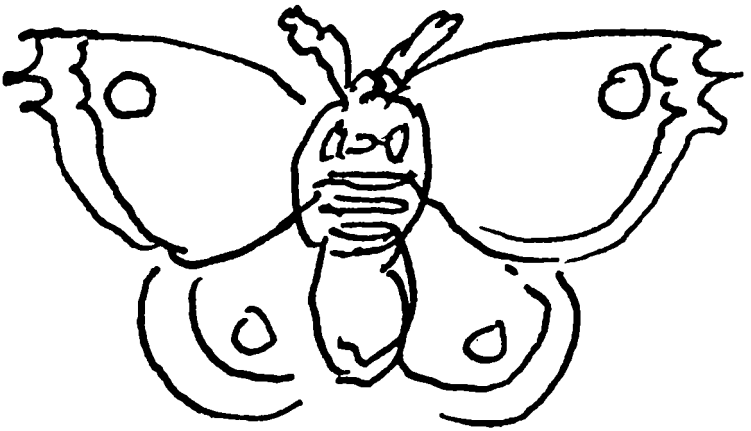
memiş ya da konuşmamıştım. Göz açıp kapayıncaya geçti – Vita bana bir melek gibi davrandı – trenleri takip etti, bahşişleri ödedi, mükemmel Fransızca konuştu, beni her türlü espriyle güldürdü, her zaman tatlı, her zaman eğlenceliydi, çok güzel görünüyordu, her fırsatta, hatta tuvalette sadece eski bir maşrapa olduğu ve anahtarlarını kaybettiği zaman bile çok cömert ve yüce gönüllü olduğunu gösterdi – kısacası her şey çok eğlenceliydi.

Güzel bir gezi oldu, belki de tamamen masumaneydi. Virginia dinlenmiş, hâkimlerin ve daha da endişe verici olarak, eleştirmenlerin karşısına çıkabilecek şekilde geri döndü.

"Virginia'nın yeni kitabı çok heyecan verici," diye yazıyordu Vanessa Londra'dan ve Londra gerçekten de buna hazırlıklıydı, çünkü *Deniz Feneri*'nin başarısı hafızalarda henüz tazeydi. *The Well of Loneliness*, kitabın cinsel temasına güncellik kazandırmıştı. Kitabın kendisi ise bir yayıncının görüşüne göre mükemmeldi. Bu dönemde pek çok insan, eğer entelektüel bilinç iddiasında bulunulacaksa Virginia Woolf'un üstesinden gelinmesi gereken bir romancı olduğunu keşfetmişti. Öbür yandan üslubu hâlâ çok iyi bilinmiyordu. Bunlar için *Orlando* bir duaya verilen karşılık gibi geldi. İşte burada bir entelektüelin -"zor" bir romancının- yine de rahat, eğlenceli ve yalın bir anlatısı olan bir eseri vardı.

Vanessa bazı konularda şüpheliydi, Morgan da aynı durumdaydı; ancak övgülerin çokluğu, heyecan dolu mektuplar etkileyiciydi, tıpkı satışlar gibi. Bu, Leonard'ın dediği gibi, Virginia'nın başarılı bir romancı olarak kariyerinde dönüm noktasıydı. *Deniz Feneri* ilk yıl 3.873 nüsha satmıştı. *Orlando* ise ilk altı ayda 8.104 nüsha sattı. Mali endişeler artık son bulmuştu. Ekim ayı sonunda Virginia, Cambridge'e Newnham ve Girton'da konferans vermeye gittiği zaman, Vanessa'nın hatırladığı kadarıyla, bir zafer havası -çılgınca alkışlar- vardı; Maynard Keynes görünüşe göre Vanessa'ya gereksiz bir *empressement* [yakınlık gösterisi] ile gelerek, "Artık kimin ünlü kardeş olduğuna şüphe yok," demişti. Virginia'nın satışları hâlâ Lytton'ınkilerden düşüktü -Lytton o yıl kasım ayında *Elizabeth and Essex* adlı kitabını yayımlamıştı- ama arkadaşlarına göre artık

onun dehasının parlaklığının daha göz alıcı olduğu açıktı. O sonbahar Virginia bu başarısını tekrar ederek bir *Orlando* daha yazma fikrine kapıldı. İnsanlara göre bu kitap içten ve doğaldı; bu da onun geliştirmek istediği bir özellikti ama aslında beklediği başka bir şey vardı. Pervaneler hâlâ aklından çıkmıyordu.



ALTINCI BÖLÜM
1929-1931

Ocak 1929'da Leonard ile Virginia Berlin'e gitti. Harold Nicolson o sırada *en poste* [görevli olarak] oradaydı ve Vita da onunla birlikteydi. Bu, kuşkusuz seyahatlerinin esas sebebiydi. Berlin'deki resim galerilerini görmek isteyen Vanessa ile Duncan da gitmeye karar verdi.

> [Vanessa yazıyor] Woolf'lar çok eğleniyor – sanırım Leonard burada kendini Provence'da olduğundan çok daha fazla evinde hissediyor ve Virginia'ya göre bu değişiklik çok güzel. Ama tabii ne yapılacağını pek bilmiyorlar. Taksi tutacaklarına millerce yol yürüyor ve otelin restoranına gidiyorlar; burada öğle yemeği için 10 Mark veriliyor, halbuki çok daha iyi bir yerde bunun üçte bir fiyatına yemek yenebilir. Ama önemi yok. Sanırım Leonard çoktan sosyalistlerle

temasa geçti; Virginia da arabası olan ve onu oraya buraya götürecek olan Vita'yla.

Vanessa Almanya'yı sevmiyordu ve Berlin de fikrini değiştirmedi; ona göre Berlinliler nazik ama sevimsizdi (bu konuda Virginia da onunla hemfikirdi) ve çoğunlukla çok rahatsız ediciydiler. Vanessa'nın duyduğu bu rahatsızlık kısmen, Roger Fry'a yazdığı mektuplara da yansır. Bu mektuplarda Berlin tatilinde yaşanan felaketlerle ilgili söyledikleri doğrudur ama insanlara dair düşünceleri son derece terstir ve objektif sayılamaz.

> İnsanların buradaki durumu bizi garip anlarda hep eğlendiriyor. Virginia tabii Nicholson'larla [aynen] epey meşgul. Görünüşe göre Vita burada mutsuz. Berlin'den ve Almanlardan nefret ediyor ve sanırım çok yakında Harold'la müthiş bir kriz yaşayacaklar. Harold ait olduğu o diplomatik dünya için yaratılmış gibi geliyor bana. Eskiden çok nefret ettiğim bütün o eski, resmi dünyayı hatırlatıyor ve gerçekten onlara çok benziyor; sadece belki daha nazik ve sanırım daha zeki olmalı. Vita, Berlin'e çok az geliyormuş ve geldiği zaman sosyal görevlere itiraz ediyor, bu yüzden en sonunda Harold'un bu işi bırakmak zorunda kalacağını zannediyorum ama işte o zaman mahvolur... Bu arada ortam son derece huzursuz görünüyor ve Woolf'ların davranışları da durumu iyileştirmiyor. Leonard burada hiç partiye gitmeyeceğine yemin etti ve Virginia'ya bunu açıklamasını söyledi. Virginia, haber verdim diyor ama oraya varır varmaz Harold onlar için iki öğle yemeği partisi düzenlediğini belirtti; biri özellikle Leonard'ı görmek isteyen bir politikacıyla tanışmak içindi. Kem küm ederek birine gitmeyi kabul ettiler; öteki konusunda dün geceye kadar kesin bir şey söylemediler ve dün gece Leonard konserden sonra akşam yemeğinde (hepimiz oradaydık) gitmeye niyetinin olmadığını söyledi. Harold çok bozuldu -her şey çok can sıkıcıydı- ve W'lar her şeyi o gün Potsdam'a gitmek istememize bağladı. Sanırım durum çok açık olduğundan bizi çok suçlamadılar ama çok rahatsız ediciydi. Yine de Nicholsonlar bana bizim toplumumuza öyle gereksiz bir katkı gibi görünüyor ki onlarla uğraşmayı ancak Virginia'ya bırakabilirim. Onlarla bugüne kadar hatırlayabildiğim en huzursuz ve kötü düzenlenmiş akşamlardan

birini geçirdik. Akşam yemeğinde buluşacaktık; biz hepimiz ve onların iki oğlu, bu yüzden 9 kişiydik. Masa rezerve etmemişlerdi ve tabii hiç masa bulunamadı. Hava korkunçtu, karlar eriyordu, sokaklar kalın bir çamurlu kar tabakasıyla kaplıydı, yer bulmak için o restorandan bu restorana koşup durduk. En sonunda bir yer bulup akşam yemeğini yedik. Sonra Asya'da Fırtına adlı bir Rus filmini seyretmeye gittik. Biz içeri girerken kapıdaki adam küçük çocuğu durdurdu ve filmi seyretmek için çok küçük olduğunu söyledi – çocuk 11 ya da 12 yaşında. Vita sinirlendi ve durumu daha da kötüleştirdi; gişedeki adam kendisine sorun olmayacağını söylemiş gibi davranarak Leonard'ı sinirlendirdi. Hepimiz merdivenlerde kaldık ve en sonunda zavallı çocuk Vita tarafından eve götürülmek zorunda kaldı. Film bana göre olağanüstüydü – tuhaf Çinli tiplerin çok güzel tabloları vardı, çok iyiydi. Filmi çok beğendim ve anladığım kadarıyla herkes beğenmişti ama sokağa çıkınca filmin İngiliz aleyhtarı propaganda olup olmadığı meselesinin ciddiyetle düşünüldüğünü gördüm! Şüphesiz öyleydi – en azından en zayıf kısmı, İngiliz üniformalı askerlerin Asyalılardan kaçışını anlatıyordu. Vita yine Leonard'a bunların İngilizler için tasarlandığını düşünüp düşünmediğini altı kez sorarak onu sinirlendirdi – Vita da Harold da öyle olmadığını düşünüyordu ama yine de birbirleriyle kavga etmeyi başardılar.* Bu tartışma devam edip gitti, hepimiz eriyen karların içinde ayakta bekliyorduk ve yine aramızda bulunan Eddy [Sackville-West] genel öfkeyi ve rahatsızlığı daha da arttırdı; Eddy her zamanki çocuk huysuzluklarına başladı, ne eve gitmek ne de kalmak istiyor, bir sinek gibi o gruptan bu gruba geçip duruyordu. Eddy, Nicholson'lara her zaman rahatsızlık veriyor, ki bunu gayet iyi anlıyorum; ama aynı zamanda onlardan çok daha zeki olduğu için ona yakınlık duymamak elimde değil. Eddy, Duncan'a Berlin'in gece hayatını biraz göstermeyi teklif etmişti ve bir gayesi de Harold'la birlikte gitmek zorunda kalmaktan sakınmaktı. Ama en sonunda soğuk iyice şiddetlenince Leonard ile ben harekete geç-

* Sanırım Vanessa bu konuda yanılıyordu; Harold Nicolson'ın bu filmin Asya'daki İngiliz emperyalizmine bir saldırı olduğundan şüphesi olduğunu zannetmiyorum. Vita bu konuda şüpheli olabilir. Harold'un ülkesini temsil etmesi ve filmin sonunda seyirciler arasında İngiliz aleyhtarı sayılabilecek küçük bir gösteri olması Harold'un durumunu zorlaştırmıştı.

meyi başardık ve Eddy kendini Harold'ın yanında buldu! Hiç bu kadar fırtınalı bir akşam geçirmemiştim. Ama olaylara çok karışmadığımdan bunlar beni epey eğlendirdi...

Bu berbat fakat ilginç eğlenceyi hatırlamak Virginia'yı da çok güldürüyordu ama Vanessa'nın söylediği gibi, "Virginia kendi dünyasında yaşıyordu."

En sonunda Leonard'ın, Berlin gezisinin Virginia'ya çok fazla gelebileceği korkuları haklı çıktı. 24 Ocak'ta yeniden Kuzey Denizi'ni geçtiler. Bu yolculuk için Vanessa, Virginia'ya *Somnifène* adlı bir ilaç verdi; kendisi bu ilacın deniz tutmasına çok iyi geldiğini görmüştü. Bu çok güçlü bir yatıştırıcıydı ve Vanessa, Virginia'yı kesinlikle belirtilen dozu aşmaması konusunda uyardı. Virginia da kendi söylediğine göre Vanessa'nın önerdiğinden daha az aldı. Maalesef ilacın onu tuhaf bir güçle etkilediği açıktı. Harwich'te onu zar zor yatağından çıkardılar. Leonard'ın Virginia'yı bir çuval gibi sürükleyerek trene götürmesi gerekti. Virginia burada bir kez daha bilincini kaybetti ve Londra'ya varınca hasta yatağına yatırıldı.

1925'te olduğu gibi burada da başka biri için geçici bir aksilik olabilecek bir olayın, onun için uzun bir hastalık döneminin başlangıcı olduğunu görüyoruz. Virginia üç hafta yatakta yattı; "birinci sınıf baş ağrıları" çekti ve her zamanki belirtiler vardı – "ağrı ve kalp çarpıntıları, sırtım ağrıyor vs." Altı hafta boyunca çalışamadı. Vita yarı özür kabilinden endişeli mektuplar yazdı, Virginia da verdiği cevaplarda onu rahatlatmaya çalıştı; Vanessa da *Somnifène* ile ilgili biraz suçluluk duyuyordu ve Leonard onu rahatlatmak zorunda kaldı. Genel olarak Berlin gezisinin *post mortem*'i [sonrasında değerlendirilmesi] gezinin kendisinden çok daha uzun sürdü.

Fakat bu hastalık yine o uzun nadas dönemlerinden biri oldu, gerçek anlamıyla nadas – Virginia'nın zihninin sürülüp tırmıklanarak bir sonraki tohum ekme ve harman dönemine hazırlandığı bir dönem. Ocak ayında çoktan kafasında *Pervaneler* oluşturmaya başlamıştı ve daha sonra bu kitabın yazarına şöyle yazdı: "Yepyeni tür-

de bir kitap yazıyorum ama bu kitap hiçbir zaman şimdi kafamdaki -yazılmamış- hali kadar iyi olmayacak."

> Belki de bahar hakkında her zaman söylediğim şeyleri yine tekrar etmemem lazım. Belki insanın her daim söyleyecek yeni şeyler bulması lazım, çünkü hayat devam ediyor. Güzel bir anlatım üslubu icat etmek lazım. Kafamda sürekli birçok yeni fikrin oluştuğu kesin. Bir kere, bu önümüzdeki aylarda rahibe manastırına kapanacak ve kendimi düşünceye vereceğim; Bloomsbury'nin işi bitiyor. Bazı şeylerle yüzleşeceğim. Bu, yalnızlık ve acı dolu olmaktan çok maceralı ve hareketli bir dönem olacak. Ama yalnızlık yeni bir kitap için iyi gelecek. Tabii, arkadaşlar edineceğim. Dışa döneceğim. Güzel elbiseler alıp yeni evlere gideceğim. Bütün bu zaman zarfında, kafamdaki bu sevimsiz surete saldıracağım. Sanırım *Pervaneler* (eğer adını böyle koyarsam) çok keskin köşeli olacak. Yine de çerçeveden memnun değilim. Bu ani verimlilik sadece akıcılık olabilir. Eskiden kitaplar adeta bir kristale bir baltayla vurularak oluşturulan birçok cümleden ibaretti; şimdiyse zihnim çok sabırsız, çok hızlı ve bazı açılardan çok çaresiz.

Virginia'nın ilgilendiği yazılmamış başka kitaplar da vardı ve bunlardan onu en çok ilgilendiren, kadınlar ve kurgu hakkındaki kitaptı; bu kitap Virginia'nın Ekim 1928'de Cambridge'de verdiği iki konferansa dayanıyordu. Virginia kafasındakileri kitaba dönüştürme işine hevesli bir şekilde yöneldi. Kitap mayıs ayı ortasında bitti ve ekim ayında *Kendine Ait Bir Oda* adıyla yayımlandı. Bu, sanırım Virginia'nın kitapları arasında en rahat yazılanıdır. Bununla, kitabın hassas noktalar üzerinde büyük bir yük olmamasını kastediyorum. Bütün bu çalışmayı bir arada tutan şey, diğer eserlerinde olduğu gibi, bir duygular silsilesi değil, bir tezler silsilesidir – basit ve güzel bir şekilde ifade edilmiş bir tez: kadınların yetersizlikleri sosyal ve ekonomiktir; kadın yazar ancak büyük zorluklara ve erkeklerin önyargılarıyla ekonomik bencilliklerine rağmen hayatta kalır ve özgürleşmenin anahtarı, kadının kendisinin sayabileceği ve erkek kardeşleriyle aynı özgürlük ve bağımsızlığa sahip olarak içinde oturabileceği bir odanın kapısında aranmalıdır. Bu ekonomik özgürlü-

gün olmaması öfke doğurur: üstünlük iddiasında ısrar eden erkeğin gürültülü ve kendine güvenli öfkesi ile hakları için feryat eden kadının tiz sesli ve hiç rahat vermeyen öfkesi. Bu iki öfke de kötü edebiyat ürünleri ortaya çıkarır çünkü edebiyat -yani kurgu- iki cinsin duygularını kavrayan ve aşan geniş bir anlayış ister. Büyük sanatçı Androjendir.

Bu tez rahat ve konuşur gibi bir üslupla geliştirilir; hatırda kalan bazı bölümler dikkati çeker ama her zaman hafif ve eğlendirici bir şekilde dile getirilir. Bu çok ender görülen bir şeydir – hararetli fakat yumuşak bir polemik ve *Orlando* gibi, Virginia'nın hayatının öğrencisini özellikle ilgilendiren bir kitap. Çünkü *Kendine Ait Bir Oda*'da Virginia'nın konuştuğu duyulur. Romanlarında düşünür. Eleştirel eserlerinde bazen onun sesini duysak da bu ses her zaman biraz resmi, biraz editörünkini andıran bir sestir. *Kendine Ait Bir Oda*'da Virginia kendi konuşma üslubuna çok yaklaşır.

> Elime bir defter ve bir kalem alarak kendime sordum; eğer British Museum'un raflarında bulunmayacaksa gerçek nerededir?
>
> Bu soruyla böyle güvenli ve öğrenmeye meraklı bir halde gerçeğin peşine düştüm. O gün yağmurlu olmasa da sıkıntılıydı ve Müzenin etrafındaki sokaklar, çuvalların yağmur gibi yağdığı açık kömürlüklerle doluydu; dört tekerlekli arabalar buralarda durarak kaldırıma iple bağlanmış kutular koyuyordu; bu kutularda muhtemelen kışın Bloomsbury'nin pansiyonlarında bulunabilecek, başka bir istenen eşyanın, servetin ya da bir yere sığınmanın peşinde olan bir İsviçreli ya da İtalyan ailesinin bütün gardırobu bulunuyordu. Her zamanki gibi boğuk sesli adamlar, sokaklarda içinde eşyaların bulunduğu el arabalarıyla dolaşıyordu. Bazıları bağırıyor, bazıları şarkı söylüyordu. Londra bir atölyeye benziyordu. Londra bir makineye benziyordu. Hepimiz bu sade zemin üzerinde bir desen oluşturmak üzere ileri geri fırlatılıyorduk. British Museum ise bu fabrikanın başka bir bölümünü oluşturuyordu. İki tarafa açılıp kapanan kapılar salınarak açıldı ve orada, büyük kubbenin altında biri duruyordu, sanki etrafında muhteşem bir şekilde bir sürü ünlü isim bulunan kocaman, kel bir kafadaki bir düşünce gibiydi. Da-

nışmaya gidiliyor, bir parça kâğıt alınıyor, katalogun bir cildi açılıyor ve...

İnsanın içinden devam etmek geliyor ve gerçekten, Virginia Woolf'un 1928 sonbaharında nasıl biri olduğunu öğrenmek isteyenlerin devam etmesi de gerekir. Ama bu ne de olsa bir kitap olduğundan, Virginia bizi Londra'da ve o şaşırtıcı labirentin, British Museum'un Okuma Odası'nın içinde dolaştırırken gayesi erkeklerin kadınlarla ilişkisi hakkında çok tesirli bir şeyler söylemek olduğundan, bir iddia ortaya atarak hayallerine kapılmanın cazibesine karşı direnmek zorundadır. Bloomsbury pansiyonlarına giren İsviçreli aileler, el arabalarında eşya taşıyan adamlar onun için son derece ayartıcıydı; Virginia bu insanları romansı niteliklerle doldurabilirdi. İtalyanlar belki faşizmden, belki de Avusturyalılardan (Virginia bazen tarihlerden pek emin olamazdı) kaçan mültecilerdi. El arabalarıyla dolaşan adamlar belki kertenkele koleksiyonu yapıyor ya da arp çalıyordu. Virginia, bu sorularını konuşurken muhtemelen yapacağı gibi daha ileriye götürerek ortaya attığı tezleri altüst etmeyecek kadar iyi bir fikir savunucusudur. Bu sorular ancak deneme kabilinden ortaya atılır ama sesin konuşmaya has tonu oradadır. Bu ses sakin bir ses; hayatı seven, hatta kaldırımdaki kömürlüklerden aşağı düşen kömürlerin takırtısını bile seven ve "rasyonel ilişkinin yoğun sarı alevi olan o esrarengiz ve gizli ateş"i hepsinden daha fazla seven mutlu bir kadının sesidir. Bir puro yakıp o yoğun ve keyif verici duman bulutunu havaya savurarak konuşmanın fon müziğine dair, köpeklerin gülünçlüklerine, Manx kedilerinin tuhaflıklarına dair saçma şeyler konuşmak varken, "acele etmeye, kıvılcım saçmaya gerek yoktur..."

Monk's House'un banyosuna bir firavun faresi girmişti – Nelly dehşete kapılmıştı. Ya da Lewes'tan Sevenoaks'a arabayla giderken: "Daha geçen gün burada yolda bir fil gördük – kentin bu bölgesinde bunların çok yaygın olduğunu düşünüyorum. İşte bir tane daha. Evet, belki de sadece yaşlı bir dişi domuz. Ama İngiltere'nin başka hiçbir yerinde file bu kadar benzeyen bir dişi domuz bulamazsınız."

Clive, "O, kâh gerçek dünyada, kâh bir Viktoryen romanında yaşıyor," diyordu (ve Virginia başkalarına da aynı şeyi yaptırabiliyordu); ama bu serüvenlere neşeyle, ilerleyen yaşını çok fazla sıkıntıya düşmeden fark ederek, zamanın hızla aktığının bilincinde olarak, "Nessa'yı daha kaç kez göreceğini hesap ederek," ama büyük bir mizah anlayışıyla, her zamana dek hiç olmadığı kadar zengin olduğunu düşünüp teselli bularak -sanırım bu Leslie Stephen'ın kızı için önemliydi- atılıyordu. Artık bir dükkâna girip istediği çakıyı parasını düşünmeden alabilirdi. Bu belki de çok kibar bir zevk değildi ama parasından kısıp tasarruf ederek hesap etmek zorunda olanlar için çok değerli olabilir. "En çok bodrumumda kitap basmayı seviyorum," diye yazıyordu bu sıralarda, "hayır, şampanya içip kendimden geçmeyi seviyorum. Sıcak bir cuma akşamı arabayla Rodmell'e gidip soğuk jambon yemeyi ve bir-iki baykuşla birlikte terasımda oturarak puro içmeyi seviyorum." Buna rağmen şunu da yazabiliyordu: "Ben doğuştan hüzünlüyüm," ve bir bakıma bu da doğruydu.

Endişeleri vardı. Çoğuna kendi sebep oluyor, bir kısmını da kendi icat ediyordu. Vita vardı. Vita hâlâ hayranlık verici ve büyüleyiciydi; onu görmek zevkti; o yaz Harold'ın en sonunda diplomatik görevinden ayrılmaya karara vermesi de bir zevk olmuştu. Harold, Leonard ile Virginia'ya mektup yazarak, Beaverbrook'un *Evening Standard*'ında bir görevi kabul ederse bunu ayıp karşılayıp karşılamayacaklarını sormuştu. Woolf'lar muhtemelen durumu böyle karşılamadılar. Aksine 15 Eylül'de onun görevinden temelli ayrılma kararını öğrendikleri zaman, içten bir şekilde tebrik ettiler. Ama Vita'nın, Virginia'ya kesinlikle sevimsiz gelen arkadaşları -lezbiyen bir çevresi- vardı. Belki de Vita bu arkadaşlarıyla birlikteyken, Tavistock Square 52 Numara ile Monk's House'un o fazla nezih, fazla platonik ortamından biraz olsun nefes alabiliyordu ve belki de Virginia onları kıskanıyordu. Her halükârda Virginia onları ikinci sınıf insanlar olarak görüyordu; bu insanlar bir okullu kız ortamı yaratıyordu ve Virginia her ne kadar Vita'ya nezaketsiz davrandığının farkında olsa da, düşündüklerini söylemenin cazibesine karşı direnemiyordu. Zavallı Vita, arkadaşının sözlerinde, bir keskinlik;

Virginia'nın deyimiyle (büyük zoolojik hatalarla) "engerek kuyruğu ya da sağır yılanın zehir bezi"ni görüyordu. Bu yüzden arkadaşlıkları bir müddet sıkıntılıydı.

Belki de Hogarth Press'in o sıralarda Ivy Compton-Burnett'in -söylendiğine göre Leonard'ın beğenmediği- kitabı *Brothers and Sisters*'ı reddederek büyük bir hata yapması da ayrı bir sıkıntı kaynağı olmuştur. Virginia'nın bu kitabın elyazmasını görüp görmediği bilinmemektedir ama daha sonra hata yaptıklarını kabul etmiştir.

Sonra bir de Vanessa vardı. Onunla Virginia arasında adeta söze dökülmeyen bir rekabet yaşanıyordu; biri düşüncelerini çok rahat ifade eden, başarılı bir sanatçı, diğeri ise sessizdi ve ressam olarak Duncan Grant'in artan şöhretinin biraz gerisinde kalmıştı. Ama üç çocuğu vardı; sanatı konusunda öyle acımasız bir bencilliği vardı ki şöyle diyebiliyordu: "Cassis'te kardeşimden çok gün ışığına ve huzura ihtiyacım var," (tabii bunu yüksek sesle dile getirmiyordu); kısacası Vanessa Virginia'nın sahip olmadığı şeylere sahipti ve her ne kadar Virginia'nın deyişiyle "düşük sanat"a vakfedilmiş olsa da imrenilecek derecede zevkli ve romantik görünen bir hayat sürüyordu. 1929 yılının Haziran ayı başlarında Woolf'lar bir haftalığına Cassis'e giderek aşırı sıcağın, ucuz şarap ve puronun ve gidenlerin bildiği gibi Akdeniz hayatının rahatlık ve bolluğunun verdiği o kendine has ağır sükûnetin tadını çıkarırken, Virginia, Vanessa'nın oturduğu La Bergère'den birkaç yüz metre uzaktaki "La Boudarde" adlı bir ev için müzakerelere girişti. Sanırım Virginia hem ablasıyla birlikte olmak hem de Vanessa'da olup kendisinde olmayan bir şeyi yaşamak için bu evi istiyordu. Bu da iki kız kardeşin sanki kapiler çekmeyle birbirine doğru çekilmesine başka bir örnekti. Bu yüzden Vanessa, Virginia'nın ardından Sussex'e gitmiş ve yine bu yüzden Virginia Richmond'dan Blooomsbury'ye dönmüştü. Ama "La Boudarde" gerçekçi bir düşünce değildi ve sanırım Leonard bunu en başında görmüştü. Virginia iki evde yaşayabilirse de üç evde birden yaşayamazdı. Aynı şekilde, imkânsız denecek kadar yorucu yolculuklar yapmadan Londra ile matbaadan bu kadar uzakta

oturamazdı. Leonard, Cassis'i gerçekten sevmemişti; Bell ailesi ve Virginia'nın daha sonra anladığı gibi, kendisi de sevmemişti. Cassis'teki evi döşeme girişimleri giderek gayretini yitirdi ve 1930'da bu işten sessiz sedasız vazgeçildi.

> Tabii Woolf'lar da var; sen buraya geldiğinden beri onlarla iki kez görüştüm; kanaatimce Virginia kötü durumda ve taşrada kalması gerek. Ama tabii kalmaz ve sanırım bu yüzden bunun yerine tımarhaneye gidecek. Peki sonra bütün o hanımlar ne diyecek?
> (*Clive Bell'den Frances Marshall'a,* Charleston, 11 Eylül 1929).

Clive'ınki gereksiz bir karamsarlıktı (bu söylediklerini gerçekten inanarak söylediyse) ama Virginia'nın sağlığının iyi olmadığı doğruydu. Cassis'ten dönüşlerini Virginia'nın deyişiyle "telaşlı, gelişigüzel ve gürültülü bir yaz" takip etti ve Monk's House'da Nelly ile hiç görülmediği kadar tatsız kavgalar yaşandı. Ayrıca *Kendine Ait Bir Oda*'nın basımevi provalarıyla da özel olarak ilgilenilmesi gerekiyordu. Ancak bunlar ve başka meseleler halledildiği zaman:

> ...Yine o kitabı düşünerek adım adım o kuyuya inmek zorundayım. Bunlar insanın hayatındaki büyük hadise ve devrimler – sonra insanlar savaştan ve politikadan bahsediyorlar. Çok sıkıntı çekeceğim; frenlerim tutmaz olacak, yaylarım küflenecek. Ama artık birkaç ay romanla uğraşmayı hak ettim ve hüznümü bir kenara bırakıyorum; bunu yapar yapmaz zihnim kendi etrafında daireler çizmeyi bırakıp ileriye doğru gitmeye başlayabilir.

Üç gün sonra da şöyle yazmıştır:

> Ve böylece akşam yemeğinden önceki yarım saati yazarak doldurabilirim. Yürüyüşüm sırasında başından başlamayı düşündüm: saat sekiz buçukta kalkıp bahçede dolaşırım. Bugün sisliydi ve rüyamda Edith Sitwell'i görüyordum. Yüzümü yıkayıp ekose desenli masa örtüsünün üzerine kurulmuş kahvaltı sofrasına giderim. Talihliysem ilginç bir mektup alabilirim; bugün böyle bir mektup yoktu. Sonra da banyo yapıp giyinirim ve buraya gelerek üç saat yazar ya

da düzeltme yaparım ve saat 11'de sütümü ve belki de gazeteleri getiren Leonard işimi böler. Saat birde öğle yemeği – bugün köfte ve çikolatalı krem karamel. Öğle yemeğinden sonra kısa bir süre okuyup sigara içerim ve saat iki gibi kalın tabanlı ayakkabılarımı giyip Pinker's yoluna girip uzaklara açılırım – bu öğleden sonra Asheham tepesini tırmandım; burada birkaç dakika oturduktan sonra yine nehir boyundan eve döndüm. Saat dört gibi çay ve sonra buraya gelip birkaç mektup yazarım, aralarında başka bir konferans davetinin de bulunduğu mektuplar çalışmamı böler ve sonra *Prelude*'ün bir cildini okurum. Kısa süre sonra da çan çalar ve akşam yemeğini yeriz; sonra biraz müzik dinleriz ve ben bir puro içerim; sonra da okur -bu gece sanırım La Fontaine ve gazeteler- ve yatarız... Artık biraz zorlu ve sıkıntılı kitabımla makalelerimi düşünmediğimden, beynim sanki dolarak genişliyor ve fiziksel bakımdan hafif ve huzurlu bir hale geliyor. Buraya geldiğimizden beri yaşadığı bütün burulma ve sıkıştırmalardan sonra beynimin sessizce dolduğunu hissetmeye başlıyorum. Bu yüzden bilinçdışı kısım artık genişliyor ve yürürken kırmızı ekinleri ve ovanın maviliğini, ayrıca adını düşünmediğim bir sürü şeyi fark ediyorum çünkü aklımda özel bir şey yok. Arada bir zihnimin, üzerinde güneş olan bir bulut gibi şekillendiğini, bir fikir, plan ya da imgenin fışkırdığını hissediyorum, ama bunlar bulutlar gibi ufuktan gelip geçiyor ve ben sakin bir şekilde yeni birinin şekillenmesini ya da hiçbir şeyin olmamasını -hangisi olduğu önemli değil- bekliyorum.

Bunlar kesinlikle verimli ve huzurlu bir ara dönemde yazılmıştır. Ama Virginia'nın hastalıkları bile manevi kazançlar getirebiliyordu. Virginia 10 Eylül'de şöyle yazıyordu: "Şimdi iki hafta yatakta yatmak *Pervaneler*'in bir şaheser olması demek;" birkaç ay sonra *Pervaneler* yeniden *Dalgalar* şeklinde adlandırıldığı ve Virginia yine hastalandığı zaman bu düşünceye geri dönecekti.

İki hafta daha yatakta kalabilirsem (ama böyle bir ihtimal yok) eminim *Dalgalar*'ın tamamını görürüm... Sanıyorum bu hastalıklar benim durumumda -nasıl ifade edeyim bilmiyorum- biraz gizemli. Aklımda bir şeyler oluyor. Aklım artık dışarıdan aldığı etkileri bir türlü kaydetmeye devam etmiyor. Kendini dışarıya kapatarak kriza-

lite dönüşüyor. Adeta ölü gibi, çoğunlukla şiddetli fiziksel ağrılarla yatıyorum – geçen sene olduğu gibi ve tek sıkıntı bu. Sonra birden bir şey doğuyor.

Fakat fikirlerin zihindeki gelişim süreci ağırdı ve o sonbahar ne Rodmell'de ne de Londra'da fazla ilerleme kaydedilmedi. Woolf'lar, Sussex'te mümkün olduğu kadar az kişiyle görüşmeye karar vermişlerdi ve gerçekten de o yaz eski arkadaşlarından çok azıyla görüştüler, ama bazı genç arkadaşlar davet edildi: Madge'in kızı ve o sıralarda bilim kariyerine başlayan Janet Vaughan; büyük bir yetenek ve girişimcilikle hayatını kalemiyle kazanmaya çalışan genç bir Cambridge mezunu olan Lyn Irvine ve bir de William Plomer. Plomer 1925 yılında Zululand'den Hogarth Press'e elyazması bir kitap göndermişti; Leonard da Virginia da kitabın son derece iyi olduğunu düşünerek yayımladılar. Plomer 1929'da İngiltere'ye geldi; Woolf'lar onunla tanıştı ve onu sevdiler; onu ağustos ayında bir hafta sonu Rodmell'e davet ettiler ve Virginia onu kendinden bahsetmeye teşvik etti. Plomer'in anlattıkları Virginia'nın çok ilgisini çekmişti ve onun, tanıdığı pek çok genç adamdan daha sağlam ve daha ciddi bir karaktere sahip olduğunu düşünüyordu. Buna rağmen, onu Charleston'a götürdüğü zaman çok fena davrandı. "Mr. Plomer," diye başladı söze, "bana hep kendinden bahsediyor. Shakespeare'in ve aynı zamanda William Blake'in soyundan geliyormuş." Plomer'in kesinlikle böyle bir söz etmediğini söylemeye bile gerek yoktur ve gerçekten de *aslında* neler söylediğini utanarak izah etmeye çalıştıysa da hiç faydası olmadı. Virginia hayalinde öyle büyüleyici ve şaşırtıcı bir konuşma kurmuştu ki bunu kendine saklayamadı. Tabii sonuç olarak, aslında son derece sakin ve mütevazı bir adam olan Plomer, çirkinlik derecesinde kendini önemseyen ve mağrur biri gibi görünmüştü.

Plomer ertesi gün Virginia'ya, "Herhalde dün gece çok uygunsuz davrandım," dedi. Virginia ise Bell ailesinin partisi konusunda özür diledi. Plomer partinin güzel olduğu cevabını verdi. Zannederim bu sözü çok samimiyetsiz değildi. Elbette aile, bir dahaki

görüşmelerinde Virginia'ya çok sert çıkıştı ama Virginia partiye getirdiği ve günlüklerine yazdıklarına bakılırsa, kesinlikle hakkında kötü düşünmediği bu misafire zalimce davrandığının hiç farkında değilmiş gibi görünüyordu.

Woolf'lar 3 Ekim'de Londra'ya döndüler. Görünüşe bakılırsa burada oldukça sessiz bir hayat sürüyor, çok az kişiyle görüşüyorlardı ve ayın 24'ünde *Kendine Ait Bir Oda*'nın yayımlanmasından başka hiçbir büyük heyecan yaşanmadı. Bu kitap her zamanki gibi bir sürü takdir mektubu getirdi. Clive kitabı beğenmeyen çok az kişiden biriydi; ona göre Virginia hayal gücüne dayanan eserlerden vazgeçmemeliydi. Kitap gayet iyi sattı.

Dalgalar'a vakfedilen o sonbahar Nelly yüzünden tatsız geçti; Nelly yine ayrılacağını bildirdi ve Virginia onu kovmaya kalkınca dediğini yaptı (bu olay sinir bozucuydu). Nelly 12 Aralık'ta ayrılacaktı; 2 Aralık'ta kalmasına izin verilmesini talep etti ve anlaşmaya varıldı: bir ay daha deneyeceklerdi. Sonra bir de arada sırada ve aniden sinir bozucu bir gürültü çıkaran o hafriyat makinesinin pompası vardı, pompanın gümbürtüsü yetmezmiş gibi buna bir de Woburn Place'de arkalarında yükselen otelden gelen ve makine gürültüsünden çok daha kötü olan dans müziği sesi eklendi; her gece Tavistock Square 52 Numara bu gürültüyle sarsılıyor ve tabii bu Virginia'yı deliye döndürüyordu. En sonunda bu gürültünün kesilmesi için kanuni yollara başvurmak zorunda kaldılar.

Virginia'nın sosyal görevleri, *Dalgalar*'ın yazımı için ihtiyaç duyduğu sükûneti bunlar kadar bozmuyordu ve daha güzeldi. Bir teyze ve bir kız kardeş olarak Virginia, Vanessa'nın Fitzroy Sokağı 8 Numara'daki stüdyosunda verilen bir yılbaşı partisine gitmeyi kendine görev bildi; bu parti on iki yaşındaki yeğeni Angelica için veriliyordu – bu bir kıyafet balosuydu; herkes *Alice Harikalar Diyarında*'dan bir karakterin kılığına girecekti. Roger kendine çok uygun olarak Beyaz Şövalye kılığına girmişti. Beyaz Jacger pantolonu üzerine zincirden bir zırh giymiş, kriket dizlikleri takmıştı; bıyıkları yeşildi, bedenine bir sürü eşya bağlamıştı – mumlar, fare kapanları, cımbızlar, tavalar, pirinç bir zincire asılı olan ve şıngırdayıp

duran terazi kefeleri. Çocuklar onun etrafını sardı; Roger çok başarılı geçen bir akşamın *pièce de résistance*'ı [en etkileyici kişisi] olmuştu. Woolf'lar partiden eve Francis Sokağı'ndan dönerken Leonard'ın tepesini attıran bir sosyal adaletsizliğe şahit oldular. Yolun karşı tarafından geçen iki adam, epeyce sarhoş olan orta yaşlı bir sokak kadınını yuhaladılar. Kadın içinde erbezleri, öküzler ve ibneler sözleri geçen bazı sözler haykırarak şiddetli bir cevap verdi. Onlar da gürleyerek, "Fahişe," diye cevap verdiler ve sonra bir polisin geldiğini fark edince var güçleriyle kaçtılar. Kaldırımda arkalarından bir şişe bira kırıldı. Kadın çok çevik değildi ve polis de ona gözdağı vererek, söylediğinden dolayı tutuklanabileceği sözler etmeye sevk etti. Leonard buna dayanamadı. Derhal polisle kadının arasına girerek şöyle dedi: "Neden bu olayı başlatan adamların peşinden gitmiyorsunuz. Adım Woolf ve bu kadının suçlu olmadığına yemin edebilirim." Etrafta genelde olduğu gibi küçük bir kalabalık toplandı; Leonard'ın güzel konuşmalarından etkilenen bu insanlar kadının tarafını tuttular. Aklı başından giden kadın ise bundan hemen sonra polise hakaret ederek az kalsın durumu aleyhine çeviriyordu. Hambantota Vilayeti'nin eski bölge memuru, birine kadını götürmesini söyledi. Polis bir köşeye sinmişti. "Adeta dost olarak ayrıldık," diyordu Leonard meseleyi anlatırken, "ve kalabalık dağılınca kenardaki bir gaz lambasının altında Lydia'nın bana ve polise şaşkın şaşkın baktığını gördüm."

Mrs. Keynes şaşırmakta haksız değildi çünkü sadece yaşanan alışılmadık bir olay değildi; Leonard'ın üzerinde hâlâ parti kıyafetinin olması durumu daha da alışılmadık kılıyordu. Leonard parti için Lewis Carroll'un Marangozu kılığına girmişti; bu kılık kâğıttan bir şapka, yeşil çuha kumaştan bir önlük ve keskilerle tamamlanıyordu; Virginia ise Tavşan Kulakları ve Ayakları takmıştı. Meselenin bu tarafının Leonard'ın aklına hiç gelmemesi ona uygun bir davranıştı. Bu kadar tuhaf bir görüntünün polis üzerinde nasıl bir etki uyandırmış olabileceğini bilemiyoruz.

İster güzel ister can sıkıcı olsun, çalışmasının ne kadar çok bölündüğünü düşününce Virginia'nın *Dalgalar*'ın yazımında ilerle-

me kaydetmesi şaşırtıcıdır. Buna rağmen Ocak 1930'da Virginia, sonbahar aylarında olduğundan çok daha akıcı bir şekilde yazdığını görmüştü. Şubat ayında yine hastalandığı zaman, zihni Hampton Court olayıyla meşguldü. Ancak şubat ayında o güne kadar karşılaştığı en müthiş bölünmeyi yaşadı – Ethel Smyth.

"Yetmiş bir yaşında ihtiyar bir kadın – bana âşık oldu," diye yazıyordu Virginia. "Bu durum hem çirkin ve korkunç, hem de hüzünlü ve üzücü. Dev bir yengecin kıskaçlarına yakalanmak gibi."

Yine de her şey çirkin, korkunç, hüzünlü ve üzücü değildi. Virginia'nın da birçok kereler söylediği gibi Ethel, gözüpek bir ihtiyar horozdu. Müthiş bir enerjisi vardı. Hayattaki yolunu beceriksizliklerle, yaygaralarla ve bağırıp çağırarak buluyordu ve bir müzisyen olarak kendi büyük dehasına dair hiçbir çekinmesi, tereddüdü ya da şüphesi yoktu. Virginia onun konuşmasında ve yazmasındaki paldır küldür aceleciliğe, şaşırtıcı ifade özgürlüğüne hayrandı. Ethel gülünçtü – hatta soytarıyı andırıyordu. Bir generalin kızına yakışacak kadar cesurdu, bir şakrak kuşuna doğru atını dümdüz süren, düşüp yeniden atına binen ve ne acının ne de gülünçlüğün farkında olmadan at sürmeye devam eden biri – hayran olmamanın, hatta belki sevmemenin mümkün olmadığı yürekli biri. Ve sonra Virginia bu kadar hayranlığa nasıl karşı koyabilirdi? Ethel şöyle yazıyordu: "Başka kimseye bu kadar derin bir sevgi duyduğumu sanmıyorum..." "On sekiz ay boyunca gerçekten başka çok az şey düşündüm." Ethel, Virginia'ya güzelliğinden dolayı -"konuşurkenki o muhteşem sesi ve kelimelerle tarif edilemeyecek olan farklılığı ve cazibesi"- hayrandı ve yine çok erken bir tarihten itibaren, Virginia'nın başka bir yönünü de görebilmişti.

> Zannediyorum ki çok büyük hataları var. Tamamen kendi içine gömülmüş ve (kuşkusuz) edebiyattaki seçkinliği kıskanıyor; (D. H. Lawrence ölene kadar onun manasını anlayamadım). Cömert değil, aslında cömertliği anlamaktan aciz; bunu ona neredeyse söyledim ama o bunu başkalarında görebiliyor. Mesela onun gerçekten sevdiği ... Vanessa Bell ... ve Leonard ... hariç sanırım sevdiği tek

> insan olan Vita da. Virginia entelektüel bakımdan kelimelerle ifade edilemeyecek kadar mağrur ama buna rağmen kendi yeteneği konusunda son derece mütevazı. Dürüstlüğü beni çok etkiliyor. Başkasının ya da kendisinin hayatını kurtarmak için bile doğru olduğuna inandığı şeyi değiştiremez. Dine dair hiçbir fikri yok. Onun ve bütün o Bloomsbury grubunun bu konudaki görüşleri çok çocuksu. Siyasi görüşleri de öyle. Bütün aristokratların sınırlı ve aptal olduğunu ve İşçi Partisi'nin bütün o üçkâğıtçı sloganlarına kandığını sanıyorlar...

Ethel'in günlüğünden alınan bu parça -1933 dolaylarında yazılmıştır- birçok açıdan ilginçtir. İki kadın arasındaki ilişkiyi zorlaştıran bazı yanlış anlamaları ve yargıları göstermektedir. Virginia'nın sosyalizmiyle ilgili sözler zannediyorum Leonard düşünülerek yazılmıştır. Ethel'in kendisinin çok dindar ya da siyasetle derinden ilgilenen biri olduğunu zannetmiyorum ama o, kendi deyişiyle Bloomsbury'nin görüşlerini kendi görgü kurallarına dair düşüncelerine hakaret addediyordu ve ideolojik olmaktan çok sosyal olan bu farklılık, onu Virginia'dan ayıran şeylerden biriydi. Virginia, Ethel'in inançlarıyla alay etmekten ve bunlar hakkında kötü konuşmaktan sakınmıyordu.

Virginia'nın mağrurluğu, Ethel'in çok büyük şaheserler olarak gördüğü Maurice Baring'in romanlarını ya da daha kötüsü, Ethel'in bazı arkadaşlarını küçümsemesine sebep olan o mağrurluğu gerçekti. Yaklaşık aynı sebepten dolayı da cömert değilmiş gibi görünüyor olabilir ama bana göre bu, Ethel'in en haksız suçlamasıdır. Virginia'nın sevgisi arkadaşının zannettiği kadar az da değildi; ama burada yine kişiye has bir durum görebiliriz: kuşkusuz Virginia Ethel'i onun istediğinin yarısı kadar bile sevmemiştir. Ve tabii Virginia *gerçekten de* kendi içine gömülmüştü. Ama bu suçlamada epey gülünç bir taraf vardır çünkü aslında buradaki durum, iki tarafın da kazanamayacağı bir savaşa girmiş olmasıydı. Ethel çok etkileyici bir insan olmakla birlikte çok büyük talepleri de olan bir insandı. Vita Sackville-West bize şöyle der:

...arkadaşları mektuplarına uzun uzun cevap vermediği zaman ne kadar sinirlenirdi. Bu sevgi dolu işkenceye sonsuz bir sabır gösteren zavallı Virginia Woolf uzun sorulara katlanmak zorundaydı: "Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü – yirminciye kadarki sorularıma cevap vermemişsin. Lütfen ilk postayla cevap yaz." Görünüşe göre Ethel'in sonsuz vakti vardı ve arkadaşlarının da onun kadar serbestliğe sahip olmasını bekliyordu. At gözlüklü bencillik, sonu bu kadar belli bir yolda bundan daha hızlı gidemezdi. Ama çoğu zaman rahatsız edici olsa da Ethel asla sıkıcı biri değildi.

Anlaşıldığı kadarıyla Ethel ile Virginia 20 Şubat 1930'da tanışmış ve bundan sonra, Ethel ile ilgili her konuda olduğu gibi, burada da her şey şimşek hızıyla devam etmişti. Ethel öğleden sonra, başında üç köşeli bir şapka ve üzerinde terziye diktirilmiş bir takımla saat dörtte odaya dalıverdi. "Durun size bir bakayım... Bir kitapla bir kalem getirdim. Sormak istiyorum... Önce annenizin ailesinin soyağacını çıkarmak istiyorum. Sizde ihtiyar Pattle'ın bir resmi var mı? Hayır mı, o zaman... ya kızlarının adları?" On beş dakika sonra birbirlerine isimleriyle hitap edecek kadar samimi olmuşlardı. Ethel on gündür Virginia'yı görmekten başka hiçbir şey düşünmemişti; *Kendine Ait Bir Oda* konusunda çok heyecanlıydı ve Vita'nın arkadaşlarını pek umursamıyordu. Beste yapmanın roman yazmaya benzediğini, müziği orkestraya uyarlamanın eseri renklendirdiğini söylüyordu. Oyunlara, golfe olan tutkusundan dolayı taşrada yaşıyordu. İki yıl önce avlanırken atından düşmüştü. Artık bisiklet kullanıyordu. Çok güçlüydü ve bu konuşma, Ethel'in Woking'e gitmesi gereken saate, saat yedi buçuğa kadar böyle devam etti.

Virginia etkilenmişti. Ethel'de, abartılı sözler, eğlence ve bencillikten başka zarif, sadık ve tecrübeli bir taraf vardı ve belki de insanların düşündüğü kadar bencil biri değildi. Ethel'e gelince, o sanırım Virginia'ya onunla tanışmadan önce de âşıktı.

Balayı dönemi kısa sürdü. Virginia Ethel'in taleplerine yetişemiyor ya da onunla arkadaşlığın tehlikeli hızına ayak uyduramıyordu. Nisan ayı sonlarına doğru Ethel hayal kırıklığına uğradığını söyle-

di. Virginia da buna memnun olduğunu, hayallerden nefret ettiğini söyleyerek cevap verdi.

Aralarında bu konuşma geçtikten sonra arkadaşlıkları pekâlâ da sona erebilirdi ama 1 Mayıs'ta bir barışma oldu. Ethel çaya geldi, Vanessa ile tanıştı, onun sırdaşı oldu -iki kız kardeşe de sayısız mektup yazmıştır, bazen Virginia'ya günde iki mektup yazıyordu- ve o ayın ilerleyen günlerinde, Leonard ile Virginia bir iş gezisinden döndükten ve kitaplarını Devon'dan Cornwall'a taşıdıktan sonra, daha başka görüşmeler de oldu ve yaz boyunca durum böyle devam etti. Ağustos ayında Woolf'lar Monk's House'dayken, Ethel, Virginia'ya yazdığı bir mektupta, onu tanıdıkça ancak Brahms'ın müziğini ilk kez duyduğu zaman hissettiğine benzer bir duygu hissettiğini söylüyordu.

Sonra bir gece Rodmell'de kalmaya geldi ve Virginia "bu doğal olmayan, tuhaf arkadaşlığı" düşündü. "Doğal değil diyorum çünkü o çok yaşlı ve her şey birbirine çok uygunsuz." Virginia'nın da söylediği gibi ilginç bazı anlar yaşanmıştı.

> "Biliyor musun Virginia, başka kadınların seni sevmesi hoşuma gitmiyor."
>
> "O zaman bana âşık olmalısın Ethel."
>
> "Hiç kimseyi bu kadar çok sevmedim... Seni gördüğümden beri başka hiçbir şey düşünmedim... Bunu sana söylemeyecektim ama sevgi istiyorum. Bundan faydalanabilirsin."

Virginia da ona biraz da olsa sevgi vermeye hazırdı. Öyle muhteşem bir ihtiyardı ki -"inatçı, yaşlı bir kaya"- kendinden çok emin, bazen çok hızlı ve pratikti ve çok geniş, müşfik bir gülümsemesi vardı.

Ethel, Vita, Vanessa ile Duncan ve *Dalgalar*'ın yazılması, Virginia'nın deyişiyle 1930 yazının "unsurları" idi ve bu yazı "çok şiddetli bir yaz" diye nitelendirmesine sebep olan kişi kesinlikle Ethel'di. Şiddetli olduğundan dolayı da yorucuydu ve ağustos ayı sonunda bir öğleden sonra Maynard ile Lydia Keynes, Monk's House'a geldiği zaman Virginia, vazoya ince bir funda dalı koyduktan sonra (bunu bir hayranı göndermişti) Lydia ile birlikte yürüyüşe çıktı:

Eğer bu durmazsa, diyordum, ağzımdaki acı tattan ve kafamın etrafında telden bir kafes gibi durarak sıkıntı veren baskıdan bahsederek, o zaman hastayım demektir: evet, büyük ihtimalle mahvolur, hastalanarak ölürüm. Kahretsin! Tam burada yere düştüm – tam "ne kadar da tuhaf çiçekler" diyordum. Hayal meyal, Maynard'ın beni oturma odasına taşıdığını anladım. L.'nin çok korktuğunu gördüm; yukarı çıkacağımı söyledim; kalbimin güm güm edişi, ağrı ve zahmet eşikte dayanılmaz hale geldi; gaz gibi her yanımı kapladı; bilincimi kaybettim; sonra gözlerimin önünde yine duvarı ve resmi gördüm; yeniden hayatı gördüm. Tuhaf, dedim ve böylece uzandım, saat on bire kadar yavaş yavaş kendime geldim ve sonra sürünerek yatağıma gittim. Bugün günlerden salı, odadayım ve Ethel geliyor – cesur ihtiyar kadın! Ama ölümle bu mücadele öğretici ve tuhaftı. Tanrı'nın huzurunda uyansaydım yumruklarım sıkılı ve dudaklarımda öfke olurdu. "Buraya hiç gelmek istemiyorum!" diye bağırırdım. Şiddetle ölen insanların geneldeki durumu da böyle midir, merak ediyorum. Eğer öyleyse bir savaştan sonra cennetin halini düşün.

Bu "ölümle mücadele"nin Virginia'ya *Dalgalar*'ı nasıl bitireceğine dair fikir vermiş olması mümkündür. Virginia şöyle devam eder:

Bu son sayfaları içinde bulunduğumuz şartları özetlemeye ayıracağım. Bir dünya haritasına.

Canımı sıkan Nelly meselesini bir tarafa bırakırsam;* artık hiç olmadığımız kadar özgür ve zenginiz. Yıllarca kenarda tek kuru-

* Bu mesele okuyucuyu da sıkabilir; ama sadece Nelly'nin Mayıs 1930'da bir ameliyat geçirdiğini ve o yaz nekahet döneminde olduğunu kaydetmek yerinde olacaktır. O yokken Virginia gündelikçiler tuttu ve bu durumdan o kadar memnundu ki Nelly'ye hâlâ ücretini ödüyor olmasına rağmen sağlığını bahane ederek onun işe dönmesini istemedi. Virginia en sonunda Kasım 1930'da Nelly'ye bir mektup yazarak onu işten çıkardı ama Nelly'nin üzüntüsü ve Leonard tarafından da desteklenen iddiaları, Virginia'nın kararlılığına galip geldi ve Nelly, 1 Ocak 1931'de yeni bir deneme süresi gibi işe geri döndü. Nelly'nin arkadaşı Lottie 1924'te Woolf'ları bırakarak Stephen'ların yanında çalışmaya başladı.

şum, rahat bir yatağım ya da dolgu malzemesi istemeyen bir koltuğum olmadı. Bu sabah Hammond son derece rahat 4 koltuk getirdi – ve artık bize önemsiz geliyor böyle şeyler.

Lytton'ı çok az görüyorum, doğru. Sebebi sanırım ne onun ne de bizim partilerimizin birbirine uymaması; ama yalnız bir araya gelebilirsek her şey her zamanki gibi devam ediyor. Yine de eğer insan yılda sadece sekiz kez görüyorsa arkadaşların ne anlamı var? Morgan ile arkadaşlığımı müzmin sarsıntılarla devam ettiriyorum... Bell ailesinden akrabalarım genç, verimli ve samimi... Julian, kitaplarını Chatto & Windus'tan yayınlıyor. Nessa ile Duncan'a gelince, artık bu rahat ilişkiyi hiçbir şeyin bozamayacağına inanıyorum çünkü bu ilişki bohemlik üzerine kurulmuş. Benim de bu yöne meylim artıyor – büyük şöhrete rağmen (15 Temmuz'dan beri söndü; bir unutulma safhasından geçiyorum: yazar değilim; hiçbir şeyim, ama gayet memnunum) tembellik, serbestlik ve önceden pişirdiğin yemeği başkalarının sofrasından yemek beni giderek daha fazla cezbediyor. Bu ritim (*Dalgalar*'ı bir olay örgüsüne göre değil bir ritme göre yazdığımı söylüyorum) ressamlarınkiyle uyumlu. Bu yüzden rahatlık, pejmürdelik ve memnuniyet, hepsi de sağlanıyor. Adrian ile hiç görüşmüyorum. Maynard'la sürekli görüşüyoruz. Saxon'u ise hiç görmüyorum. Cömert olmaması beni biraz itiyor ama yine de ona yazmak istiyorum. Belki de yazarım. Mezarın kendisine baktığını hisseden George Duckworth, Nessa'yla öğle yemeği yemek istiyor; yine o eski duygusallıkları hissetmek istiyor. Ne de olsa Nessa'yla ben onun tek kadın akrabalarıyız. Bu, yuvaya dönen ekin kargalarının tuhaf sesi. Sanırım ukalalığın zevkleri hayatın ilerleyen yıllarında biraz yetersiz kalıyor – ve onun deyişiyle "telafi ettik". Benim dünya haritam tumturaklı değil. Vita var. Evet. Önceki gün, iki oğluyla birlikte yaptığı İtalya gezisinden sonra buradaydı; tozlu bir araba, bez ayakkabılar, Floransa şamdanları, romanlar vesaire koltukların üzerinde yuvarlanıp duruyordu. Ben arkadaşlarımı daha çok lamba gibi kullanıyorum: bir tarla daha görüyorum – senin ışığınla – orada bir tepe var. Manzaramı genişletiyorum.

George (artık Sir George) iri cüssesiyle, azameti ve oburluğuyla Charleston'a öğle yemeğine geldi. Virginia onun bu seferki tavrını hem gülerek hem korkuyla anlatıyordu. Onunla yeniden bir

araya gelmek pek keyif verici olmamıştı; eylül ayı sonunda gerçekleşen ve *Dalgalar*'a verilebilecek bir günü tüketen, Mrs. Woolf'un Monk's House'a yaptığı yıllık ziyaret de böyleydi. Bugün hiç istenmeden feda edildi çünkü Mrs. Woolf, Virginia ile sadece evlilikten dolayı bağlantısı olan, kibirli, huysuz ve çok sıradan bir ihtiyardı. Pastalarla ve basmakalıp sohbetlerle beslenmesi gerekiyordu; anlayış ve ilgi bekliyor ve bunlar kendisine ikram edilmediği takdirde sitemli gözyaşlarına boğulabiliyordu.

Bunlar, Virginia'nın Monk's House'a geldiklerinden beri geçirdikleri yine de en mutlu ve en tatmin edici yazın vakit kaybettiren bölünmelerinden sadece birkaçıydı.

Woolf'lar 4 Ekim'de Londra'ya döndü ve Virginia *Dalgalar*'ı bitirmek için çalışmaya koyuldu. 15 Ekim'de kötü bir başlangıç yaptığını ve Rodmell'e dönmeyi düşündüğünü kaydeder; gerçekten de öyle yapmış ve görünürde iyi sonuçlar almıştır. "Eyvah, bu sabah Bernard'ın iç monologuna devam edemeyecek kadar beynim uyuşuk" – 8 Kasım'da böyle yazıyordu, 2 Aralık'ta da şöyle: "Hayır, bu sabah *Dalgalar*'ın o çok zor bölümünü yazamayacağım." Son kısımla -Bernard'ın son konuşmasıyla- uğraşmaya girişmeden önce bir hafta tatil yaptı. Woolf'lar, Noel'i Rodmell'de geçirdi ve tam kitabın sonu gözükmüştü ki Virginia grip olup yatağa düştü; yılın son günlerinde ihtiyatlı bir şekilde çalışmaya kaldığı yerden devam edebilecek durumdaydı. Ama sıkıntılar vardı: Monk's House'da soğuk şiddetliydi ve Virginia beyninin donduğunu hissediyordu. Tek yapabildiği birkaç tereddütlü cümle yazmak oldu. Charleston'a yaptığı ziyaret de pek teselli vermedi. Virginia için bu ziyaret üzücü oldu. Ressamlar da Clive da onunla alay ettiler; gençler ona yaşını hatırlatıyordu – görünüşe göre onu hor görüp, alay ettiler ve kesinlikle *Dalgalar*'ı yazmasına yardımcı olmadılar.

Yine Tavistock Square'e döndüğünde, Bernard'ın konuşması sıkıntı yaratmaya devam ediyordu.

> Belki de B[ernard]'ın iç monologunu parçalayıp derinleri kazacak, düzyazıyı yerinden oynatacak şekilde -evet yemin ederim- daha ön-

ce hiç oynamadığı gibi yapabilirim; içten içe gülüşten, anlamsız sözlerden heyecanlı müziğe...

Ama bu doğru: *Dalgalar* öyle büyük bir baskıyla yazıldı ki artık çayla akşam yemeği arasında elime alıp okuyamıyorum; sadece saat 10'la 11.30 arasında bir saat yazabiliyorum. Ve daktiloyla yazmak da adeta işin en zor kısmı.

Yine de *Dalgalar* yazılmak zorundaydı. 20 Ocak'a kadar her nasılsa ağır ağır devam etti; bu tarihte banyoda uzanırken Virginia'nın aklına bir fikir geldi. Bu fikir onu o kadar heyecanlandırdı ki bir süre *Dalgalar*'ın yazılması iyice imkânsızlaştı. Kitap, *Kendine Ait Bir Oda*'nın devamı olacaktı. Adı belki de *Professions for Women* (Kadınlar için Meslekler) olacaktı. Virginia bir hafta boyunca başka hiçbir şey düşünemedi ve Bernard'ın dili bağlı kaldı. Bu konuşmayı tetikleyen şey, 21 Ocak'ta Philippa Strachey ve London National Society for Women's Service'in düzenlediği bir toplantıda Virginia'nın yaptığı bir konuşma olmuştu. Virginia burada iki yüz kişilik bir topluluğa konuştu; ayrıca mavi kimonosu ve peruğuyla Ethel de bir konuşma yaptı. Toplantı genel olarak başarılı geçmiş, ama Virginia'ya göre Leonard'ın buna biraz canı sıkılmıştı. Belki de Leonard, Virginia'nın ertesi sabah ateşinin 37,5'a çıkacağını ve yine çalışamayacağını görmüştü.

26 Ocak'ta Virginia feminist kitabını bitirmişti ve *Dalgalar*'ı da üç hafta sonra bitirmeyi ümit ediyordu. 2 Şubat'ta, ayın 8'inde kitabın biteceğine inanıyordu. "Ah Tanrım, bu hafta bitince ne kadar rahatlayacağım." Ona göre bu son cesurca teşebbüs olmuştu ve ah, yeniden serbest kalmak ne keyifti. Ama o gün gidip Ethel'in *The Prison* provasını dinlemesi gerekiyordu. Bu müthiş bir gün oldu – Portland Place'de büyük Adam House'daki şişman, ileri yaştaki, saten kumaşlara sarınmış hanımlardan oluşan bir dinleyici topluluğu ve üstü başı dağınık, şiddet ve coşku dolu bir şekilde elinde bir kalemle orkestrayı yöneten ve kendisinin Beethoven kadar büyük olduğuna inanan Ethel. Ve kimbilir, diye düşünüyordu Virginia, belki *gerçekten* de büyük bir bestekârdı. Sonra ayın 4'ünde Leonard'ın gününü jüri üyeliği görevi mahvederken; Virginia'nın gününü de

doktoru Ellie Rendel mahvetti; doktoru tam 9:30'da onun ısrarla devam eden yüksek ateşine bakmak için gelecek ve böylece sabahı yazmak için serbest bırakacaktı ama bir buçuk saat geç kaldı. Okuyucu bunun önemsiz bir şey olduğunu düşünebilir -bir sabahlık çalışma gitmiştir- ama böyle bir gecikmenin yarattığı hayal kırıklığı, bir işi bitirmeye çalışırken sürekli olarak bölünmekten kaynaklanan biriken öfke, insanın hayatındaki büyük üzüntülerden biridir. Bu durumda sanki insan, karşı karşıya duran bir sürü camın altında, en sonunda bunlardan kurtulana kadar eziliyor ve nefes alamıyor gibidir ve bunları üzerinden her atmaya çalıştığında bir şeyler olur; camlar yine boğucu, baskıcı ve kaçınılmaz olarak geri düşer.

Ama şimdi en sonunda kitabın sonu gerçekten de görünmüştü ve Virginia aslında 2 Şubat'ta planladığı programa harfiyen uymayı başardı. Ayın 7'sinin sabahında şöyle yazıyordu:

> Burada, kaydetmeliyim ki çok şükür, *Dalgalar*'ın sonuna birkaç dakika kaldı. Ey Ölüm'ü 15 dakika önce yazdım, son on sayfayı öyle çabuk, bazı anlarda öyle yoğun ve mest olmuş bir halde yazdım ki sanki kendi sesim ya da adeta konuşan birinin sesi (delirdiğim zamanki gibi) beni yanıltıyordu. Önceden kafamın üzerinde uçuşan sesleri hatırlayarak korktum bile diyebilirim. Her neyse, bitti ve 15 dakikadır sevinç ve sükûnetle oturuyorum ve Thoby'yi, ilk sayfaya Julian Thoby Stephen 1881-1906 diye yazabilir miyim diye düşünerek gözyaşı döküyorum. Sanırım yazamam. Bu zafer ve rahatlama duygusu ne kadar şiddetle hissediliyor! İyi ya da kötü, bitti ve sonunda kesinlikle hissettiğim gibi sadece bitmekle kalmadı, düzeltildi ve tamamlandı; söylenecek şey söylendi – bildiğim gibi ne kadar hızla ve parça parça söylenmiş olursa olsun; ama demek istediğim, *Deniz Feneri*'nin sonuna gelirken Rodmell'de penceremden dışarı baktığım zaman bataklıkların üzerinde bana gözüken, suyun içindeki o yüzgeci bir ağ ile tuttum.

Eğer pek çok eleştirmenin de söyleyeceği gibi, *Dalgalar* Virginia'nın şaheseriyse, o zaman 7 Şubat 1931 Cumartesi sabahı onun sanatçılık kariyerindeki dönüm noktası olarak görülebilir.

Virginia'nın romanını bitirmek için sarf ettiği son gayretlerle il-

gili bu anlatılanlar, beni onun hayatında önemli olan bir olaya değinmeye mecbur bırakıyor.

27 Ekim 1930'da Leonard ile Virginia, Hogarth Press'i bitirmeye karar verdiler. Belki kendi eserlerini ve birkaç arkadaşın eserlerini, bizzat bastıkları eserlerle birlikte yayımlamaya devam edebilirlerdi; fakat artık matbaa büyük bir iş olmaktan çıkacaktı. Bu kararın arkasındaki sebepler yeni değildi. Matbaa, Woolf'ların özgürlüğünü elinden alıyordu ve bütünüyle çok zahmetli bir işti. Eğer Virginia'nın istediği olsaydı, bu karar değişmezdi; ona göre bu iş, özellikle de düzeltmen olarak kendi işi, can sıkıcı ve şevk kırıcıydı. Ama Leonard kendi inşa ettiği o göz alıcı yapıyı kolayca yıkamazdı. Zeki bir yardımcıyı bir kez daha işe almaya çalışma kararına varanın Leonard olduğundan pek şüphem yok. Bu kez bulduğu genç adam, Julian'ın arkadaşı John Lehmann'dı. John Lehmann, Cambridge'i yeni bitimişti ve Woolf'lar yayımlamak üzere onun şiirlerini yeni kabul etmişlerdi. Lehmann müdür olup matbaayı Leonard'ın gözetiminde idare edecek ve en sonunda da ortak olacaktı.

Virginia onunla yeni yılın başlarında tanıştı: "Pembe yanaklı, gençliğin o güzel buklelerine sahip, az bulunan kartal burunlu bir çocuk; evet ama azimli ve gayretli."

Bu düzenleme iki yıldan az sürdü ama John Lehmann ile Hogarth Press arasındaki ilişki son bulmayacaktı. Bu sayede Woolf'lar ile solun dikkat çekici genç yazarları -Stephen Spender, C. Day Lewis, W.H. Auden ve Christopher Isherwood- arasında başlangıçta zayıf olan temasları güçlendirdi. Bu kişilerin eserlerinin matbaada yayımlanmasına John Lehmann önayak olmuştu. Ve tabii bu olay, bütün matbaa işine son verme fikrinden sessizce vazgeçilmesi anlamına geliyordu.

Virginia bir gün dışarı çıkıp saçına perma yaptırdı. Bu Vanessa'nın hoşuna gitmedi ve Virginia hayal kırıklığına uğradı. Sonra Ethel'le kavga etti. İkisi de herkesle kavga edebilecek bir haldeydi. Bu kadar çok çalışmaktan yorulup bunalan Virginia, 11 Nisan'da şöyle yazıyordu: "Bu dilde yazılmış olan en kötü romanı bitirdim," bu söz tabii kısmen sahte bir tevazudan ileri geliyordu ama sanırım

aynı zamanda da gerçek bir ümitsizlik tohumunu, Virginia'nın her zaman yazılmadan kalacak olan o mükemmel sanat eserini yazamadığını bilmeyi de içeriyordu. Ethel'in eseri *The Prison*, Edinburgh'da başarılı bir gösteriden sonra Londra'da iyi karşılanmadı. Virginia'ya göre Ethel, ucuz ve bayağı bir kibir sergiliyordu. Üstelik Virginia ile Ethel'in birbirlerinde hoşlanmadıkları şeyler giderek daha çok gözlerine batmaya başlıyordu. Ethel'in ezici bencilliği ve hiç durmadan ilgiye yönelik tatsız taleplerde bulunması Virginia'nın başını ağrıtıyordu. Saldırıya uğradığını, ezildiğini, bastırıldığını düşünüyordu ve kendi kişiliğini korumak için şiddetle tepki gösterdi. İkisi de diğerini saldırgan olarak görüyordu ve ikisinde de diğerinin arkadaşlarına dair endişeler vardı. Ethel Bloomsbury'yi, bu grubun tanıdığı kısmını beğenmiyordu – Duncan ve Vanessa'yı sevmesine ve genç kuşakla arasının iyi olmasına rağmen, onunla Leonard arasındaki sevgide biraz azalma olmuştu ve sanırım Ethel burada uzun saçlı havai ateist ve sosyalistlerin doldurduğu müphem bir zemin görüyordu. Bunlar onun müziğini sevmiyor, belki de onunla alay ediyorlardı – birçok başarısız sanatçıyı öfkelendiren, hayallerdeki o güçlü, nefret dolu ve adsız Bloomsbury. Virginia da Ethel'in arkadaşları ve akrabalarını daha fazla değilse de en az bunun kadar beğenmiyordu. Durum Haziran 1931'de kriz noktasına gelmiş gibi gözükmektedir. Mayıs ayında Woolf'lar unutulmaz ama yine de yağmurlu bir tatil geçirmelerine, Brantôme ile Montaigne'in evine gitmelerine rağmen, bu sırada Virginia yine iyi değildi. Ethel onun karaciğerinden başka hiçbir derdi olmadığını söyleyerek Virginia'nın canını sıktı. Şüphesiz bu söz nezaketle söylenmişti; bu sözün üzerine yazıldığı ve önünde hasta bir maymun resmi bulunan kartpostalın gönderilmesi belli ki şaka amaçlıydı ama Virginia böyle şakaları kaldıracak halde değildi. Kendisini bir fare gibi kemiren bir baş ağrısıyla *Dalgalar*'ı temize çekerken ve sonra temize çektiklerini düzeltirken, hayır, bu şaka ona hiç komik gelmemişti. İlişkileri kötüleşti ve anlaşıldığı kadarıyla 29 Haziran'da Ethel bir mektupta patladı; Virginia bu mektubun sert ve gülünç olduğunu düşünmüştü. İncitici bir cevap düşündü ya da daha doğ-

rusu öyle anlaşılıyor, en sonunda kısa ve öz bir not yazmakla yetindi. "Tavrından pazartesi günü buraya gelmek istemediğini anlıyorum." Gerçekten de gelmedi. Acılı bir sessizlikle geçen bir dönem oldu. En sonunda Ethel, bir bakıma özür dilemeye geldi – yani söylemeye, izah etmeye, savunmaya ve mazur göstermeye; bu sırada çayı soğuyor ve açtığı parantezler giderek artıyordu. O gittikten sonra Virginia ona şu anlama gelecek bir mektup yazdı: bu olay tekrarlanmamalı. İzahına göre Ethel çok fazla anlayış bekliyordu. Sir Leslie de çocuklarıyla ilişkilerinde bu hataya düşmüştü. Sonuç kaçınılmaz olarak uzaklaşma olacaktı. Virginia aslında bu ilişkideki güçlü tarafın kendisi olduğunu anlamıştı. Bir yere kadar arkadaşlıklarının şartlarını o belirleyebiliyordu. Ethel uzakta görünüp çalımla yürüyor ve durmadan konuşuyordu ama Virginia sessiz kalınca Ethel mahvoluyordu; onun Virginia'ya ihtiyacı vardı. Virginia onu seviyor, onun yanında eğleniyor ve bir bakıma onu anlıyordu, ama onsuz da gayet iyi olabilirdi. Bu koşullar altında arkadaşlıkları devam edebilirdi, etti de; ama kavgasız değildi.

Bütün bunların, *Dalgalar*'ın daktiloya çekilmiş nüshasını düzeltmesinin yaşattığı son sıkıntılar sırasında olduğu unutulmamalıdır.

17 Temmuz'da Virginia şöyle yazıyordu: "Evet, sanırım bu sabah bitirdiğimi söyleyebilirim." Roman artık Leonard'a teslim edilebilirdi. Acaba o, kuşkusuz sınırlı da olsa, romanı eleştirecek ve onu çok zorlu, çok tutarsız mı bulacaktı? İki gün sonra Leonard, Rodmell'in bahçesindeki binaya Virginia'nın yanına geldi ve ilk yüz sayfanın gerçekten çok zorlu olduğunu söyledi ama: "Bu bir şaheser, en iyi kitabın." Virginia anlatılmaz bir rahatlama duydu ve yağmurun altında "bir kuş gibi hafif" yürüdü. Artık hediyelerini sayabilirdi – gerçekten saymak gerektiği zaman bunları sayması çok zordu: matbaa ve kendi çalışmalarıyla birlikte Virginia'nın 860 poundluk bir "birikimi"* ve maddi lüksleri vardı: Heal's marka bir ya-

* "Yıl sonunda fiili gideri ve aynı zamanda toplam nakdi geliri çıkardım ve sonra gelirle gider arasındaki fark aramızda eşit olarak bölündü ve istediğimiz gibi harcayabileceğimiz, kendi deyişimizle şahsi bir 'birikim' oldu." Leonard Woolf, *Downhill...*

tak, bir radyo, elektrikli lamba, bir Frigidaire; Virginia artık yeğeni Angelica'ya kıyafet için harçlık verebiliyordu; Angelica kısa süre sonra böyle şeylerin değerini anlayacak kadar büyüyecekti ve Virginia hafif, rahat ve fazla sıkıntı vermeyecek bir şeyler yazmaya koyuldu: Mrs. Browning'in köpeği Flush'ın biyografisi.

Ayrıca sadece Ethel karmaşasını değil, Stephen Tomlin meselesini de çözmüştü; çünkü Tomlin -büyüsü Virginia'ya işlemeyen bir büyücü- her şeye rağmen bir büst için onu modellik yapmaya ikna etmişti. Gelecek nesiller bundan memnun olabilir. Ama başka kimsenin memnun olmak için hiçbir sebebi yoktu. Çünkü Virginia nasıl yaptıysa, bu teklifi kabul ederken heykeltıraşın zorunlu olarak modeline bakmak isteyeceğini unutmuştu ve kendisinin hayatta en sevmediği şeylerden birinin kendine dikkatle bakılması olduğunu hatırlaması gerekiyordu. Çok az arkadaşının resmini yapmasına izin vermişti; bunların bir kısmı da gizlice yapılmıştı. Virginia, fotoğrafının çekilmesini sevmiyordu, ama bir ressam ya da fotoğrafçı hoş karşılanmıyorsa kimbilir bir heykeltıraş nasıl karşılanırdı? Elinde fotoğraf makinesiyle insanın karşısında duran kişi bir saldırıda bulunuyor olabilir ama bu saldırı hızlı bir şekilde yapılmaktadır. Ressam bu konuda daha kötüdür ama Lily Briscoe gibi, sizi kompozisyonun bir parçasından ibaret -ilginç ama belki de asli önem taşıyan bir unsur değil- görebilir. Ancak heykeltıraşın tek bir objesi vardır: Siz -önden, arkadan, akla gelebilecek her açıdan siz- ve heykeltıraşın işi dikkatle bakmak, ölçüp biçmek, evirip çevirmek, yorucu ve aman vermez bir incelemedir. Virginia buna dayanamadı. Tomlin'in kendi yüzüne bakan yüzü ona çirkin, tiksindirici ve münasebetsiz görünüyordu. Bu sanki onun şahsına bir hakaretti; onu olduğu yere mıhlayarak değerli vaktini boşa harcıyordu – tahammül edilemez.

Virginia boş yere işi kolaylaştırmaya çalışıp onunla birlikte gitti ve kendisi de Virginia'nın bir taslağını çizdi. Ethel de geldi. Hiçbir talebe cevap verilmedi. Tomlin'e katlanamıyordu. Heykeltıraş kendisine göre planlar yapmakta ısrar ediyordu. Sonra dakik de değildi ve Virginia onun stüdyosuna gitmek için tozlu sokaklarda yürümek zorunda kalıyordu -gaye farklı olsa hoşuna gidebilecek bir iş-

ve kısacası Virginia, Vanessa'nın deyimiyle, "bir öfke ve ümitsizlik içindeydi;" öyle ki dört kısa provadan sonra -heykeli yapana ne kadar kısa ve modellik yapana da ne kadar uzun gelen bir zaman- vazgeçti. Bir ikna mucizesi eseri başka iki prova daha yapıldı ama Virginia sonra buna son verdi. Artık bu eziyetten kurtulmuştu. Zavallı Tomlin perişan oldu. Çalışma bitmeden kalmak zorundaydı memnun edici bir sonuca ulaştırılmasının artık imkânı yoktu.

Son ironi de budur: Stephen Tomlin'in en büyük ölümsüzlük iddiası bu büste dayanmaktadır. Bu boş bir övgü değildir. Bu büstte Virginia olduğundan daha yaşlı ve sert görünmektedir ama büstte Tomlin'in diğer eserlerinin (benim gördüklerimin) sahip olmadığı bir güç, bir canlılık, bir gerçeklik vardır. Virginia ona ilk baştaki parlak tasarısını bozacak vakit vermemişti. Tomlin tedirgin, pervasız ve karamsar bir halde kili eline aldı ve hâlâ vakit varken buna Virginia'nın yüzünün esas şeklini vermek zorundaydı. Burada Virginia'nın boş bakan gözleri sanki kör gibi, kırgın bir kederle bakmaktadır ama bu büst, onun bütün fotoğraflarından çok daha fazla ona benzemektedir.

Virginia'ya gelirsek, Ağustos 1931'de bu iş bitmişti. Bu yüzden artık *Dalgalar*'ın basımevi provalarıyla, Monk's House'a öğle yemeğine gelen Mrs. Woolf ve bir davet almak için gelen Lady Colefax ve Maynard'la uğraşabilirdi. Maynard felaketten, yıkımdan, kriz ve savaştan öyle etkileyici bir üslupla bahsediyordu ki Virginia dünya yanarken kendisinin umurunda olmadığını düşündü.

Virginia 19 Ağustos'ta şöyle yazar: "Matbaa provalarım gitti – dün gitti ve bir daha onları görmeyeceğim." Böylece *Dalgalar* halka sunuldu ve Virginia bir baş ağrısıyla yatağa düşüp uyudu ve *Ivanhoe*'yu okudu ve kitaba kusur buldu. Babası bu ok atma sahnesini nasıl bu kadar ciddiye alabilmişti? Ya bütün o gerçekdışı kadın kahramanlar? Yine de bu kitabı Hugh Walpole'un *Judith Paris*'inden daha çok sevmişti.

Virginia'nın bu kitaba verdiği tepkilere biraz olsun bakmaya değer çünkü bunlar onun için bir samimiyet imtihanı olacaktır. 1 Eylül 1931'de Virginia şöyle yazıyordu:

> ... Bu bir Londra Müzesi kitabı. Hugh, sahte bir coşkunlukla -bir hatıralar koleksiyonu- birbiriyle bağlantısız parlak boncuklarla övünüyor. Neden? Hiçbir yerde esaslı bir şey hissetmedim – sadece "çok canlıyım – çok büyüğüm – çok yaratıcıyım". Doğru, bayağı yetenekli, kelime kullanımında tutumlu – ama köksüz kelimeler. Evet, böyle. Hepsi de süpürülmeyi bekleyen parlak nesnelerden oluşan önemsiz bir çöp yığını.

Bundan iki hafta sonra, *Dalgalar*'ın ilk nüshaları alıcılara gönderildiği zaman ilk tepkiler Hugh'dan geldi. Ama başkaları vasıtasıyla ve muhtemelen çarpıtılmış bir şekilde. Hugh'un tepkisi olumsuzdu. Arkadaşlarına söylediğine göre Virginia'nın son romanı bir hayal kırıklığıydı -"hiçbir şey anlatmıyor- ama tabii enfes bir üslupla." Bu anlatılanlar Virginia'ya bir gün boyunca şiddetli bir sıkıntı yaşattı, ama bu sıkıntı ertesi gün John Lehmann'ın yazdığı coşkulu bir mektupla yoğun bir sevince dönüşecekti. Bu mektup benzer birçok mektubun ilki oldu ve bundan sonra Virginia bir kez daha bir başarı dalgasıyla yükseldi. 4 Kasım'da Hugh mektup yazarak kitabın ikinci baskısından dolayı Virginia'yı tebrik etti. Kitabın satışları neredeyse *Judith Paris*'in satışlarının yarısına ulaşmıştı.

> *Dalgalar*'ın bu kadar kısa zamanda ikinci baskısını yaptığını görmek beni sevindirdi. Kitap genelde beni zorlamıştı çünkü gerçekliğini hissedemedim. Bu gerçeklik çok tuhaf bir şey -çok kişisel ve mantık dışı- ama kitabın bazı kısımları gerçekten güzel ve kendi "gerçekliğim" konusunda yanıldığımı düşünüyorum.

Virginia buna şöyle cevap verdi:

> Sevgili Hugh, ben de sana yazmak niyetindeydim ama ben senin aksine niyetlendiğim şeyleri hiçbir zaman yapmıyorum. Sen buna nasıl vakit buluyorsun?.. Gerçekdışılık ve *Dalgalar* konusu çok ilgimi çekti – bu konuyu tartışmamız lazım (yani neden *Dalgalar*'ın gerçekdışı olduğunu düşünüyorsun ve neden ben de *Judith Paris*'le ilgili olarak aynı kelimeyi kullandım). "Bu insanlar bana *gerçek* gelmiyor" – yine de sanırım sen buna inanmayacaksın, bu kitap-

ta hayran olduğum ve imrendiğim bütün özellikler mevcuttu. Ama gerçekdışılık tabii bir kitabın rengini bozuyor; aynı zamanda da bunun ikimiz açısından da son hüküm olmasını anlamıyorum – sen bazılarına göre, ben de bazılarına göre gerçeğiz. Gerçekliğin ne olduğuna kim karar verecek? Kendisinden haber alamadığım ihtiyar Harold değil [Harold Nicolson, hem *Judith Paris* hem de *Dalgalar*'la ilgili yayın yapıyordu], ama eğer Harold senin dediğin gibi hepimizi birbirine düşman ayrı ekollere koyuyorsa o zaman tamamen – kızılmayı hak edecek kadar hatalı ve halka bizim böyle yorumlanmamız gerektiğini öğretmek bir suç, bir skandal ve bütün eleştirileri değersiz kılan o aptallığın sebebi. Tanrım – Aldous, Joyce ve Lawrence ile aynı kafese konmaktan ne kadar sıkıldım! Kafesleri bir tarla kuşuyla değişemez miyiz? Bütün profesörler ne büyük dehşete düşer!

Bu bana makul bir cevap gibi geliyor – Hugh'un aktarılan gevezeliği onu bir endişeli duygular karmaşasına sevk ettiği sırada yazılmış olsaydı bu kadar makul olmayacağına kuşku yoktur. Kasım ayında bu mektubu yazarken, Virginia başarısından daha emin olarak yazabiliyordu. Bundan sonra Morgan Forster da bir mektup yazarak önünde bir klasik durduğuna inandığını söyledi; sanırım aynı şeyi *Judith Paris* hakkında söyleyemezdi. Yine de Hugh, Virginia'ya büyük acı vermiş ve Virginia onun sözlerinde kulağına gelen dedikodunun teyit edildiğini görmüştü. Virginia'nın ona verdiği cevapta, gereksiz yere onu gücendirebilecek kısımlar çıkarılmıştır. Hugh'un tavrıyla ilgili düşünceleri, bu mektupta Virginia'nın günlüğüne kaydettiği olumlu özellikler abartılarak anlatılır ve Virginia'nın gözünden meselenin köküne inilir – Hugh'un hayalindeki dünyanın temelde gerçek olmadığı meselesine.

"Ama ah, bu hayatın mutluluğu." 16 Kasım'da böyle yazıyordu ve her ne kadar küçük bazı sıkıntılar yaşasa da -Vita ile anlaşmazlıklar ve kitabı *After the Deluge* ümit ettikleri kadar başarılı olmayan Leonard ile yaşanan başka anlaşmazlıklar- yine de "mutluluğum bozulamayacak kadar büyük." Ethel o sıralarda çok iyi davranıyordu, Vita da gerçekten çok hoştu. Genel seçimlerin İşçi Par-

tisi açısından felaketle sonuçlandığı ve ülkenin ekonomik kriz içinde olduğu doğruydu. Sussex'te İşçi Partisi adayı, Rodmell Tepesi'ne hayal edilebilecek en çirkin evi yaptırarak kendisini gözden düşürmüştü – bu başarı Leonard'ın şu unutulmaz sözünü söylemesine sebep oldu: "İmkânsızı başardın – kendine bir manzara yaratamadan herkesin manzarasını mahvetmeyi başardın." Virginia da bundan dolayı ona oy vermeyeceğini bildirdi. Ama bunların hiçbiri, Morgan'ın sözleriyle, Virginia'nın kurgu konusundaki sıradışı girişiminin başarılı olduğu şeklindeki kesin gerçekle boy ölçüşemezdi. Evet, Virginia o sonbahar ne kadar yorgun olsa da mutluydu ve yazacak başka şeyler de vardı. *Flush* iyi gidiyordu. Virginia *The Tree* (Ağaç) adını vereceği bir kitap, feminist bir kitap ve ikinci *Common Reader* üzerinde düşünüyordu. Ama mutluluğu kısa sürecekti.

6 Kasım'da, kuşkusuz Leonard'ın isteği üzerine, Noel'e kadar hasta hayatı yaşamayı kabul etmişti – ne yazmak, ne partiler olacaktı. Ama 10 Aralık'ta Lytton'a bir mektup yazarak kendini eğlendirdi. Önceki gece rüyasında Lytton'ı görmüştü ve bu rüyada ikisi de yine gençti ve bir gülme krizine girmişlerdi. Ondan hiç haber alamamıştı, şundan başka diyecek bir şeyi de yoktu: "Lalelerle ve Waley's flanel pantolonunla Londra'ya geldiğin zaman, lütfen gelip eski ve yakın dostun Virginia'yı da gör." Son birkaç yılda çok sık görüşmemişlerdi. Ama görüştükleri zaman Virginia onu sevimli buluyordu – olgun, gözlüklerinin arkasında kırpışan gözleri, her şeyiyle sevecen ve ona karşı yumuşak. Virginia, *Elizabeth and Essex*'i beğenmemişti; kitap onun için bir hayal kırıklığıydı. Her ne kadar hâlâ biraz kıskansa da aynı zamanda buna üzülebiliyordu ve *Portraits in Miniature*'ü hoş karşılayabilmişti çünkü bu makalelerde Lytton'ın kendi kalemine çok uygun bir şekilde hoş konuları ele aldığını düşünüyordu. Aralık 1931'de Lytton'a mektup yazdığı zaman Lytton hastaydı. Mektubu Ham Spray'e ulaştığı zaman hastalığı şiddetlenmişti. Noel'den önceki gün bütün ümitler sönmüş gibiydi. Virginia ile Leonard, Monk's House'da ateşin başına oturup utanç duymadan ağladılar. Ölümden, ihtiyarlıktan, arkadaşları kay-

betmekten bahsettiler. Sonra Noel günü telefonla iletilen bir mesaj ümitlerini canlandırdı. Lytton epeyce düzelmişti ve iyileşme devam ediyordu; çok büyük bir ferahlama oldu. Ve böylece Lytton'ın durumu bir düzelip bir kötüleşirken sıkıntılı bir şekilde haber beklediler ve 14 Ocak'ta Ham Spray'e gittiler. Hungerford'daki Bear, hüzün doluydu; Strachey'ler dedektif romanları okuyor ya da bulmaca çözüyorlardı. Pippa, Virginia'nın omuzunda ağladı: "Çok hasta, nasıl düzelebilir?" Ev, işinin ehli ve tertipli hemşirelerle doluydu; hastalık rutini iyi düzenlenmişti. Carrington da oradan oraya, pek tanımadığı insanlar arasında dolaşıyordu. Lytton'ı görmediler ama onun gelmelerinden memnun olduğu söylendi.

21 Ocak için Vanessa'nın stüdyosunda bir kıyafet balosu planlanmıştı. Yapılmalı mıydı? James Strachey, "Yine çok daha iyi," diye telgraf çekti ve parti başladı. Ama misafirler gelir, gürültü ve kahkahalar yeni başlarken Virginia, Duncan ve Vanessa bir köşede sessizce ağlıyorlardı çünkü artık James'in telgrafının yanlış iletildiğini öğrenmişlerdi: "Çok daha kötü", "çok daha iyi" diye yazılmış olmalıydı – aslında Lytton o öğleden sonra ölmüştü.

YEDİNCİ BÖLÜM
1932-1934

25 Ocak 1932'de, Virginia elli yaşındaydı, altı roman yazmıştı, ünlüydü ve Lytton ölmüştü. Bedensel ve ruhsal açıdan kendini bitkin hissediyordu. Eski bir arkadaşını kaybetmek onu üzmüştü ve belki de, Lytton ile arkadaşlıkları çok daha eskiye dayanan Leonard ondan daha da üzgündü. Sanırım ikisi de dünyanın, kendini hiçbir zaman tam olarak bulamayan, hiçbir zaman Cambridge'den akranlarının ümitlerini pek haklı çıkarmayan, yazabileceğine inandıkları o "büyük" kitabı hiçbir zaman yazamayan bir sanatçıyı kaybettiğini düşünüyorlardı.

Lytton'ın biyografisinin yazılması fikri konuşuluyordu ve bir süre sonra kız kardeşleri -birkaçı- belki Virginia'nın "bir şey" yazabileceğini söyledi. Ama Lytton'ın gerçekten nasıl biri olduğunu an-

latabilmek için, herkes, onun cinsel maceralarının açıklıkla işlenmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu ise tamamen imkânsız görünüyordu. Hiçbir gerçek biyografinin yazılamayacağı kabul edildi ve Virginia da başka bir şey yazmak istemiyordu.

Bu arada Lytton'ın ölümünün *sequelae*'i [hastalık ya da ölümden sonraki anormal durum] endişe ve üzüntüye sebep oluyordu. Gördüğümüz gibi, Carrington'un Ralph Partridge ile evlenmesinin en önemli sebebi, bu şekilde Lytton ile olan ilişkisini devam ettirebileceğini düşünmesiydi; evlendikten sonra onun sadık arkadaşı olarak kalmıştı. Lytton'ın ölümünden önce Carrington onun arkasından kendisinin de gideceğini söylemişti; ölümü çok yaklaştığı bir zamanda ise kendini öldürmeye kalkmıştı ve şimdi buna ikinci bir kez daha kalkışacağına pek kuşku yoktu. Woolf'larla akşam yemeği yiyen Oliver Strachey bu konuya çok sağduyulu bir gözle bakıyordu. Eğer Carrington kendini gerçekten öldürmek istiyorsa niye birileri onu durdurmalıydı? Carrington kendi hayatından vazgeçme hakkına sahipti. Bu sarsıntıyı atlatana kadar beklemek onun için iyi bir düşünce olabilirdi ama sonra... İntihar Oliver'a çok mantıklı bir hareket gibi görünüyordu. Ham Spray'in diğer sakinleri neden onu kendi haline bırakamıyordu?

Ölümü düşünen kişiyle fiilen temasta olmadığı zaman bir insanın böyle bir görüşü savunması daha kolaydır. Ralph Partridge ise ne olursa olsun, eğer elinden gelirse karısının hayatını kurtarmaya kararlıydı. Ralph onun insanlarla görüşmesinin ve Ham Spray'de tek başına üzgün üzgün dolaşmamasının önemli olduğuna inanıyordu. Woolf'lardan onu ziyaret etmelerini istedi. Böylece onlar da mart ayında soğuk ve güzel bir sabah, arabayla Wiltshire'a giderek uzun verandası tepelere bakan o şirin eve vardılar. Carrington üzerinde küçük ceketi ve ayağında çoraplarla kapıyı açtı; burma bir kolye takmıştı; iri mavi gözlerinin üzüntüden feri sönmüştü. Gelmelerini beklemiyordu, bir karışıklık olmuştu; bir telgraf göndermişti... "Ama her şeyi yanlış yapıyorum."

İçeri girdiler. Ev soğuk, Lytton'ın odası çok tertipliydi. Carrington odayı Lytton'ın bıraktığı gibi tutmak istemişti ama Strac-

hey'ler bunun hastalıklı olduğunu düşünüyordu. Onlara güzel bir öğle yemeği hazırladı, biraz canlandı, hatta bir-iki kez gülmeyi bile başardı. Öğleden sonra Leonard, yürüyüş yapmalarını teklif etti. Carrington onları "korusuna" götürdü; söylediğine göre buradaki ağaçların yazın çok güzel kokan çiçekleri vardı. Sonra onları orada bıraktı; birkaç mektup yazması gerekiyordu. Leonard arabaya bakmak için gitti; Virginia da bir süre bahçede dolaştıktan sonra oturma odasına geri döndü; sonra Carrington onu orada bularak çay ikram etti. İkisi birlikte Lytton'ın yukarı kattaki odasına çıktılar ve orada sinirleri bozulan Carrington, Virginia'nın kucağında ağladı.

> Hıçkırarak, her zaman başarısız olduğunu söyledi. "Benim için yapacak hiçbir şey kalmadı. Lytton için her şeyi yaptım ama başka her şeyde başarısız oldum. İnsanlar onun bana karşı çok bencil olduğunu söylüyor. Ama o bana verebileceği her şeyi verdi. Babama çok bağlıydım. Annemden nefret ederdim. Lytton benim için bir baba gibiydi. Bana bildiğim her şeyi o öğretti. Bana şiir ve Fransızca kitaplar okurdu."

Carrington'un niyeti belliydi, Virginia'nınki öyle değildi. İki kez intihara kalkışmış olan Virginia ne nasihat edebilir ne de yalan söyleyebilirdi. Carrington'un söyledikleri anlamsızmış gibi davranmazdı, davranamazdı.

> Geceleyin uyanıp Lytton'ın ölümünü düşününce hayatın bazen bana ümitsiz ve boş geldiğini söyledim. Ellerini tuttum. Bilekleri çok küçük görünüyordu. Terk edilmiş küçük bir hayvan gibi çaresiz, yapayalnız görünüyordu. Çok nazikti; bazen gülüyor, beni öpüyor, Lytton'ın en çok eski dostlarını sevdiğini söylüyordu. Lytton'ın genç adamlara karşı aptalca davrandığını söyledi ama bu sadece yüzeyde böyleydi. Onun büyüklüğünü anlamadıkları için bunlara kızıyordu. Ben de ona bunu her zaman bildiğimi söyledim. O da benim onun genç arkadaşlarına fazla değer verdiğimi söyledi... Lytton daha geçen sene orta yaşlı biri gibi yaşamaya karar vermişti. Gerçekçi biriydi. Roger'ın [Senhouse] onun sevgilisi olamayacağı gerçeğini kabullendi. Malaga'ya gidecektik ve sonra o Shakespeare ile ilgi-

li bir kitap yazacaktı. Ayrıca hatıralarını da yazacak ve bu iş on yılını alacaktı. Ölmesi ironik değil miydi? İyileştiğini zannediyordu. Hastayken Lear gibi şeylerden bahsediyordu. Geldiğiniz gün sizi onun yanına götürmek istedim ama korktum. James ile Pippa riske girilmemesi gerektiğini ve bunun onu altüst edebileceğini söylediler. Ben de "Tabii ki bunu istemem," dedim. "Kitapları elbette Roger götürecek – öyle olmak zorunda." Ve daha başka ne dedik? Fazla zaman kalmamıştı. Çay içip kırık bisküvi yedik. Carrington şöminenin başında duruyordu. Sonra gitmemiz gerektiğini söyledik. Çok sessizdi ve hiç kalmamızı istiyor gibi görünmüyordu.

Onlar çıkarken Carrington küçük bir tahta kutu çıkardı.

"James, Lytton'ın eşyalarını birilerine vermememi söylüyor. Ama bundan bir şey çıkmaz. Bunu ona ben vermiştim."

Azarlanmış bir çocuk gibi hata yapmaktan korkuyor gibiydi. Kapıda Virginia'yı defalarca öptü.

"Gelecek hafta gelip bizi görürsün -ya da gelmezsin- nasıl istersen."

"Evet gelirim, belki de gelmem," dedi ve beni bir kez daha öperek veda etti. Sonra da içeri girdi.

Ertesi akşam Stephen Tomlin onlara uğrayıp haberi verdi. O sabah erken saatlerde Carrington kendini vurmuştu. Bunda bile biraz başarız olmuş ve yavaş yavaş, büyük acı çekerek ölmüştü. Virginia'nın kendini biraz sorumlu hissetmemesi mümkün değildi. Carrington'a yalan söylemek yanlış olurdu ama belki de hayat hakkında daha olumlu ve etkili şeyler söyleyebilirdi. Yine de ne söylenirse söylensin Carrington'un niyetinden vazgeçeceği şüphelidir.

Bir adli tahkikat yapılmak zorundaydı; ama adli tabip makul bir adamdı ve Carrington'un bir kaza eseri öldüğü hikâyesini kabul etti. Ne Leonard ne Virginia şahit olarak çağrılmadı. Sonra Woolf'lar, daha önceden planladıkları gibi, arabayla Doğu Anglia'ya

kısa bir gezi yaparak gecelerini Cambridge'de, Cromer'de ve Roger Fry ile birlikte Ipswich'te geçirdiler. Virginia, mezar taşlarında ve bakkal dükkânlarının camlarında Carrington'un evlilik soyadı olan Partridge'in yazıldığını fark etti. 15 Nisan'da Roger ve kız kardeşi Margery Fry ile birlikte Yunanistan'a doğru yola çıktılar.

> Evet, ama Parthenon ile ilgili ne söyleyebilirim – burada karşıma, bütün gelecek yaşamıyla birlikte benim kendi hayaletim, 23 yaşındaki o kız çıktı...

O zamandan bu yana çok şey değişmişti, taşra eskisinden daha güzel, sakinleri daha kibar, hanları daha temiz görünüyordu ve tabii sohbet için yanında Roger olunca Yunan sanatı çok farklıydı; Roger onların dikkatini Bizans eserlerine çekiyor, ilginin tamamen klasik heykeltıraşlığa yönelmesine engel olup mimariyi övüyordu ve onun sayesinde önemli hiçbir şey atlanmadı.

"(Tatilin) En sonunda böceklerle, kavgalarla, satranç oyunlarıyla, geziler vs. konusundaki anlaşmazlıklarla sona ermesi çok muhtemel," diye yazıyordu Virginia Vanessa'ya ve aslında ilk bakışta gerçekten böyle bir tehlike var gibi gözüküyordu; Margery'nin, Virginia'nın sevmekten çok hayranlık duyduğu kadın hayırseverlerden olması bu ihtimali daha da artırıyordu. Ama her şey gayet iyiydi; Margery, Virginia'ya âşık oldu ve ona, son derece hüzünlü ama etkileyici olan bütün hayat hikâyesini anlattı. Ve birlikte Yunanistan'ın sanatı, mimarisi, folklorü, hayvanları ile bitkileri, coğrafyası, jeolojisi ve tarihi hakkında bilinebilecek her şeyi biliyor gibi görünen iki Fry'ın görüntüsü eğlendiriciydi; aynı zamanda Roger'ın sağlığının her zaman kötü olmasına rağmen çok da enerjiklerdi. Roger'ın gidilmesi imkânsız yollardan giderek yola gelmez katırlar ve katırcılarla uğraşmak, girilmez manastırları görmek, dağlara tırmanmak ve Leonard ile hiç bitmeyen satranç oyunları oynamak - Leonard'ın bu oyunlarda hep kazanması Roger'ı epey sıkıntıya sokuyordu- konusunda gösterdiği gözüpeklik de, oyalayıcı olsa da, hayranlık uyandırıyordu. Hatta Virginia'ya göre Roger ile Leonard ellerinde birer Modern Yunanca Grameri kitabı, Virginia'nın elin-

de de yol tarifiyle ilgili klasik dilden cümleler olduğu halde, iki siyah oğlak ve bir kâse ekşi süt aldıklarını fark etmekte bile güzel bir taraf vardı. Virginia her şeyden önce Roger'ın "çok insancıl, çok sempatik ve çok gözüpek" karakterini beğeniyordu ve bu tatili zevkli kılan şey de onun karakteri olmuştu. Geri kalan konularda Julian Bell'e gönderilen bir kartpostal neler yaptıklarını anlamamıza yardımcı olabilir.

> Akbabalar, kızıl şahin, kartallar, arıkuşları, ardıçkuşları, tapınaklar, harabeler, heykeller, Atina, Sparta, Korint'i gördük ve şimdi bir manastıra gidiyoruz. Görüşürüz.

Eve dönüş çok hoş olmadı. Hogarth Press'te John Lehmann ile Leonard arasındaki anlaşmazlıklar öyle bir hal almıştı ki, kavgaların giderek arttığı bir yazın ardından, en iyisi bu düzenlemeye son vermek gibi görünüyordu. Sonra *Scrutiny*'de yazılan düşmanca bir eleştiri yazısı, Virginia'nın bundan sonra saldırılara maruz kalacağını düşünmesine sebep oldu. Ama mayıs ayının sonunda kendisini "ümitsizliğin doruğuna bu on yılda yaşadıklarımdan daha yakın" hissetmesinin sebebi ne bu olay ne de bizzat kendisi değildi. Sanırım Virginia'nın sağlığı *Dalgalar*'ın son bölümlerine geldiğinden beri kötüydü; kışın yaşanan trajediler herhalde psikolojisine iyi gelmemişti ve Virginia'nın tatilden çok istirahata ihtiyacı vardı.

Asıl sıkıntı, Virginia'nın nasıl istirahat edeceği, bunu nasıl isteyerek yapacağını pek bilmemesiydi; yani bir "baş ağrısı" onu yere yıkıp dinlenmekten başka hiçbir şey yapamayacak hale getirdiği zaman, kanepeye uzanırdı; hatta ağrı onu yönetmeyi bıraktıktan sonra kısa bir süre boyunca da yataktan çıkmamaya ikna edilebiliyordu; fakat hiçbir şey yapmamak genelde ona son derece zor geliyordu. Her zaman bir kitap, genelde pek çok gazete yazısı, yazılacak sayısız mektup ve tutulacak bir günlük oluyordu. Buna ilaveten Virginia doğuştan enerjik bir insandı. Sürekli hastalıklar, baş ağrıları, sinir ve umutsuzlukla dolu o portre doğrudur ama bu, isteksiz uyuşuk bir halsizliğe dair başka bir portreyi akla getirebilir ki bu da yanlış olacaktır. Virginia bu sırada hâlâ Hogarth Press'te çalışıyor,

sıklıkla kitap paketliyordu. Ve bu iş düzensiz olmasına rağmen yürüyüşleri -her öğleden sonra eğer şehir dışındaysa hendeklerin üzerinden atlayarak, tepeleri tırmanarak, dikenli teller ya da böğürtlen çalılarının üzerinden atlayarak yedi, sekiz ya da daha fazla millik yürüyüşler- yapacak kadar sağlığı yerinde olduğu müddetçe hâlâ onun âdet edindiği zevklerden biriydi.

Fakat bu yıllarda Virginia'nın Monk's House'dan çıktığı yürüyüşler, Londra'daki uzun ve başıboş gezintileri kadar ona zevk vermemeye başladı. Bunun sebebi basitti. Kır bozuluyordu. Görünüşe göre Lewes'tan denize kadar uzanan bütün vadiye villalar, tek katlı evler, köpek yarışı pistleri ve başka çirkin münasebetsizlikler sokuluyordu; Peacehaven'ın yaratılmasıyla buranın nihai akıbeti gayet açık bir hale gelmişti. Burası bir zamanlar, Rottingdean ile Newhaven arasındaki çok güzel ve vahşi görünümlü bir çayırlık bölgeydi. Şimdi ise bütün sahil bir tür tatil beldesine, son derece çirkin bir şekilde bir araya getirilmiş bir basık ve vasat tek katlı evler yığınına dönüştürülmüştü. Ama Virginia açısından daha da kötüsü olacaktı. Monk's House'a yerleştikten kısa süre sonra 1.000 pound ödeyerek geri alabilecekleri Asham şimdi bir çimento şirketine satılmıştı ve kâh Monk's House'un çimenli terasından görünen manzaranın ortasından, kâh Virginia'nın nostaljik bir duyguyla bağlı olduğu, South Downs'ın o en güzel yerinin ortasından traktörler, kamyonlar, hafriyat araçları geçiyor ve yapı iskeleleri kuruluyordu. Asham ise büyük oluklu demir barakalarla tanınmaz hale getirilmişti, vadi zehirli beyaz bir dumanla kaplanmış, hava iğrenç hale getirilmiş, çimenler kirlenmiş, ağaçlar ölmüş ve tepenin içi çürük bir diş gibi oyulmuştu.

Öğleden sonraları yaptığı yürüyüşlerde "ilerlemenin" böyle kanıtlarına rastlayan Virginia kederleniyordu. Ocak 1932'de Ethel Smyth'e yazdığı bir mektupta, bu çalışmalardan sorumlu olan kapitalistler için "lanet herifler" derken mektuplarında genelde her zamankinden daha kaba bir dil kullanır. Duncan ile Vanessa ise ressamların o olağan tuhaflığıyla, Asham'daki bu yeni binalarda bir güzellik görüyordu ve Virginia da onların görüşüne ortak olmaya

çalıştıysa da faydasızdı; "Onları Yunan tapınakları olarak görmeye çalışıyorum," diyordu. Ama bu hiç işe yaramadı. Maynard'ın, çimento şirketinin hiç sağlam bir şirket olmadığı ve binaları tamamlanmadan kesinlikle iflas edeceğine dair kesin inancı (şirket bugün ayaktadır) çok daha rahatlatıcıydı ve eğer onun bu kendinden emin iyimserliği olmasaydı, sık sık Rodmell'den ayrılmaktan bahseden Woolf'lar bu düşüncelerini gerçekleştirebilirlerdi.

"Hapur hupur yemek yiyen ihtiyar kadınları sevmiyorum," diyordu Virginia; yemeğini kesinlikle biraz şiddetle ısırıp çiğneyen Ethel'den bahsediyordu.* Belki de Virginia'nın arkadaşlarının sofradaki tavırlarını her zaman eleştirdiğinin kaydedilmesi gerekmektedir. Virginia'nın bu konudaki hassaslığı belki kendisinin yemek konusundaki fobileriyle bağlantılıydı; bu fobilerden dolayı Virginia, hastalandığı zaman kendini adeta açlıktan öldürüyor ve sıradan zamanlarda da hiçbir şeyden hiçbir zaman ikinci bir tabak daha almak istememesine sebep oluyordu. George Duckworth, Julian Bell, Kingsley Martin, bu kişilerin hepsi de çeşitli zamanlarda biraz nezaketsiz ve biraz fazla iştahlı yedikleri için şiddetle eleştirilmiştir. Belki de bundan Virginia'nın Ethel'i kınamasının tamamen mantığa dayanmadığını çıkarabiliriz. Ethel, kesinlikle bu sıralarda arkadaşından ciddi bir şekilde yakınmıştır. Çünkü Ethel, Virginia'ya hâlâ âşıktı ve bu yüzden kavga çıkarması kaçınılmazdı; Virginia ise bu kavgaları iğrenç, itici ve utandırıcı buluyordu. Virginia kendini korumak maksadıyla Ethel'i kendinden uzaklaştırdı ve artık onunla hiçbir ilişkisinin kalmadığını beyan etti. Bir süreliğine ilişkileri *gerçekten* tamamıyla kesti.

---

* "Ethel Smyth'in bu kadar itici olmasının sebebi, Nessa'ya söyle, sofradaki tavırları. Ağzının sularını akıtıyor, kıkırdıyor ve kırmızı burnunu neredeyse peçeteye siliyordu. Sonra kremayı -ah böğürtlenler ne de güzeldi- birasının içine döktü; bir köpekle birlikte yemek yemeyi tercih ederdim. Ama insanlara katil olduğunu söyleyebiliyorsun da domuz gibi yediklerini söyleyemiyorsun... Ama -akşam yemeğinden sonra- çok etkileyiciydi; dört mil yürüdü; Brahms söyledi; koyun kafasını kaldırdı ve beslenmedi. Ve gece yarısı olmadan onu gönderdik." VW/QB, 19 Eylül 1933.

Ethel ve onun üzüntüleri ile talepleri, bu yılların *leitmotif*'ini [ana motif, nakarat], Virginia'nın hayatının önemli ve çileden çıkarıcı bir parçasını oluşturur. Temmuz 1932'de ve yine Şubat 1933'te ve 1934 yılı başında krizler yaşandı; 1934 başında Ethel 75 yaşına girişini kutluyordu ve onun kendi bestelerinin özel olarak çalındığı ve bir öğle yemeği verilen bir Smyth Festivali oldu; bu öğle yemeği sırasında Sir Thomas Beecham, Virginia'yı çok üzen alaycı sözler etti. Ethel'in *Mass*'i* Kraliyet Ailesi huzurunda çalındı ve bundan sonra da Lyons' Corner House'da soylularla kibar sınıf da Ethel tarafından eğlendirildi. Bu da başka bir kavgaya sebep oldu. Haziran 1934'te Ethel, Vanessa'ya, "Sanırım benimle işi bitti," diye yazıyordu ama öyle değildi. Temmuz ayında Ethel, Kamu Gelirleri İdaresi'ne 1.600 pound borcu olduğunu öğrendi ve mahvoldu. Virginia'nın acıma duygusu kabardı. Ve böylece her şey devam etti.

Ethel bir süre sevgisini Virginia'dan Vanessa'ya aktarmış gibi göründü. Vanessa, Ethel'in balesi *Fête Galante*'ın dekorunu hazırlayacaktı. Bu projenin sonu gelmez gevezeliklerle dolu mektuplarda ayrıntılarıyla anlatılan hadiseleri dehşet vericiydi. Ethel burada da duygusal bir bağlılık duymaya ve aşkının karşılık bulmamasına kızmaya başladı. "Sen de bazı açılardan biraz azize kardeşine benziyorsun," diye yazıyordu Ethel ters bir üslupla. Bu doğruydu; ikisi de Ethel'i küçük dozlarla almayı seviyor ve ikisi de onu bütün olarak yutmak istemiyordu; ama Vanessa onunla daha iyi başa çıkabiliyordu ve gerektiğinde soğukkanlılıkla ve kesin olarak kapıyı Ethel'in yüzüne kapamaya daha hazırlıklıydı.

1932'ye geri dönersek: Yılın başında Virginia, John Lehmann ile tartışmalarından doğan *Letter to a Young Poet*'ini yazmıştı ve bu kitap, Temmuz 1932'de *The Hogarth Letters* adı altında ve 8 numaralı dizideki bir şilinlik küçük kitaplar arasında yayınlandı. Bu "makaleler demetinin" hazırlanması, gözden geçirilmesi ve düzeltilmesi neredeyse tek yazı işiydi; bunun dışında biraz gazete yazısı ve Virginia'nın 1932 yılının ilk dokuz ayında başladığı deneme ni-

* Aşai Rabbani ayini için bestelenmiş müzik parçası. (ç.n.)

teliğinde bir-iki hikâye vardı. Virginia bu kitabı "hiç gurur duymadan; sadece ağır bir işi bitirmişlik duygusuyla" tamamladı. *Dalgalar* yayımlanmadan önce Ağustos 1931'de başladığı *Flush*, *Common Reader* ile ilgili çalışması bittikten sonra yeniden başladı; 16 Eylül'de Virginia sondan bir önceki bölüm üzerinde çalışıyordu.

Virginia, Kasım 1931'de George Rylands'e *Dalgalar* ile ilgili söylediği nazik sözler için teşekkür etmek için bir mektup yazdı.

> ...Başka kitaplar için fikirlerle doluyum ama bunların hepsi de *Dalgalar*'dan çıktı. Eğer *Dalgalar* sana sonuçsuz ve soğuk bir deneme gibi -sadece ayakparmaklarıyla bir trapeze asılı olan Virginia- gelseydi, o zaman şöyle düşünürdüm: neden devam edeyim ki ve geriye, hatta *Mrs. Dalloway* ve *Deniz Feneri*'ne kadar dönemediğimden zorlu bir geçide girer ve muhtemelen bir daha konuşmamacasına sessizlik yemini ederdim. İşte bu yüzden senin teşvikin çölde bir yudum şampanya gibi ve kervan çanları çalıyor, köpekler havlıyor ve bir sonraki deveme biniyorum – ya da birkaç ay sonra bineceğim. Ama, en azından kısa bir süreliğine bu korkunç maceralardan birine daha başlamayı düşünmüyorum.

Bir yıl sonra Virginia temasını bulmuştu ama bu tema *Dalgalar*'dan çıkmış gibi görünmemektedir. Aslında *The Pargiters*, *Dalgalar*'dan tamamen farklı olacaktı; bu kitap Virginia'nın deyimiyle olgusal bir roman, bir anlatı olacak ve neredeyse *Gece ve Gündüz* kadar alışılmışa uygun bir hikâye anlatacaktı. Bu kitap:

> ...her şeyi, cinsellik, eğitim, hayat vs. içerecek ve bir dağ keçisi gibi 1880'den şu ana kadar sarp kayalıklar üzerinden çok güçlü ve çevik sıçrayışlarla gelecek. Yine de bu kafamdaki fikir ve öyle bir belirsizlik, rüya ve sarhoşluk içindeyim ki – Southampton Row'dan çıkarken sözler söylüyor, sahneler görüyorum – 10 Ekim'den beri yaşadığımı pek söyleyemem.
>
> Her şey, *Orlando*'da olduğu gibi kendiliğinden akarak nehre karışıyor. Tabii bu kadar yıl boyunca – 1919'dan beri – olgusal romandan uzak durduktan sonra – ve N[ight] & D[ay] öldü – değişiklik açısından olgulardan müthiş derecede zevk aldığımı ve sayılamayacak kadar çok olguya sahip olduğumu görüyorum: yine de

şimdi böyle hissetsem de sonra hayale sarılıyorum ama buna direniyorum. *Dalgalar*'dan sonra eminim ki doğru yol bu – *the Pargiters* – bir sonraki sahneye giden doğal yol bu – deneme roman.

Pazartesi, 19 Aralık

Evet, bugün tamamen tükenmenin eşiğine gelene kadar yazdım. Umarım durabilir ve serinlik içinde ve tepelerde yuvarlanabilirim; zihnimin çarklarını serbest bırakabilirim – böyle olması için onlara ne çok yalvarıyorum – onları soğutup, yavaşlatıp tümüyle durdurabilirim. Kendimi soğutmak için yine *Flush*'ı elime alacağım yemin olsun 11 Ekim'den bu yana 60.320 kelime yazdım. Herhalde bu bütün kitaplarımın en hızlı gideni...

Bu sözleri üzülüp acımadan okumak mümkün değil; sanki biri Virginia'nın bataklık kumu üzerinde neşeyle ve hızla koştuğunu görüyor gibi. Çünkü en sonunda ortaya çıkan sonuç hakkında (*The Pargiters* en sonunda *Yıllar* olmuştur) bu kitap onun için gizli bir tehlike, adeta bir ölüm tuzağıydı. Virginia romanlarının çoğuna keyifle başlıyordu ama hiçbir zaman bu kadar neşeli ve kendinden emin bir şekilde başlamamıştı ve hiçbir romanını yazarken bu kadar hayal kırıklığı, şaşkınlık, endişe ve üzüntü yaşamayacaktı.

Ocak 1933'te *Flush* ile ilgilenmek zorunda kaldı. Bu ufak kitabı matbaaya uygun hale getirirken gösterdiği itinayla övünüyordu ama yine de bundan kurtulmaya can atıyordu – *The Pargiters*'a dönmek istiyordu. Bu kitaba döndüğü zaman nisan ayına kadar aralıksız devam etti.

Mart 1933'te Virginia'ya Manchester Üniversitesi tarafından bir fahri unvan teklif edildi; Virginia, daha önce Cambridge'de Clark konferanslarını vermeyi nasıl reddettiyse bunu da öyle reddetti.*

---

* "Elvira Pargiter'ın şahsında henüz bahsettiğim tamamen yozlaşmış bir topluluk bu ve onların bana verebileceği hiçbir şeyi almayacağım: şimdi, Virginia Woolf adıyla -ah zavallı ben, ne de sıkıcı- Manchester Üniversitesi Rektör Yardımcısına yazarak Edebiyat Doktoru unvanını almak istemediğimi söyleyeceğim. Ayrıca bu konuda ısrarlı davranarak kalmamızı isteyen Lady Simon'a da bir mektup yazacağım. Kimbilir Elvira'nın dilini kibar bir

Clark konferansları onun için çok cazipti ve Trinity'nin rektörüne mektubu postaladıktan sonra biraz pişman da oldu; babası eğer kızından kendisini geçmesinin istendiğini bilseydi kimbilir ne kadar memnun olurdu, diye düşündü. Arkadaşları da Virginia'nın doktorayı reddetmekle çok saçma davrandığını düşünüyordu ama Virginia bu iki olayda da tanınan bir yazar olmanın tehlikelerinden birinin, akademik mekanizmayla uzlaşmak olduğunu düşünmüştü ve sonraki kitabında da bu mekanizmaya saldırmak niyetindeydi. Roger, Cambridge'de *slade* profesörü olduğu zaman onu biraz kınamıştır.

Belki de Virginia'da, erkek kardeşleri Cambridge'e giderken kendisinin geride kaldığını düşünerek büyüttüğü onu yiyip bitiren o eski kıskançlıktan hâlâ bir şeyler kalmıştı. O sıralarda genç kadınlar kampusa kabul ediliyor fakat hâlâ adaletsiz muamele görüyordu ve üniversiteler hâlâ büyük ölçüde karşı cinsin özel sahasıydı. Ama Virginia'da aynı zamanda akademik eleştiriye de bütünüyle bir güvensizlik vardı.* 1933 yazında Virginia, bu konuyu T.S. Eliot ile tartışma fırsatı buldu. Eliot bu sırada ilk evliliğini bitirmek üzere olduğu için üzüntülüydü ve Virginia onun evliliğiyle ilgili sıkıntıları anlayışla dinledi (belki de her zaman anlayışlı değildi, çünkü bazen Vivien'ın kötü muamele gördüğünü düşünmüştür). Ancak Eylül 1933'te bu sorunlar güzel bir şekilde çözüme bağlandı ve iki yazar başka konuları tartışma imkânı buldu. Eliot, artık bir eleştiri bi-

---

gazeteci üslubuna nasıl dönüştüreceğim. Ne garip bir tesadüf!" *AWD*, s. 195, 25 Mart 1933.

Clark konferansları, Şubat 1932'de teklif edilmiş ve reddedilmiştir. Mart 1939'da Virginia, Liverpool Üniversitesi'nin vereceği başka bir doktora unvanını da reddetmiştir. *AWD* (Berg), 3 Mart 1939.

* Yeğeni Julian Wuhan Üniversitesi'nde profesörlük kürsüsü aldığı zaman ona şöyle yazmıştır: "Niye edebiyat öğretesin ki?...tek yapılabilecek şey kitapları gruplara ayırmak ve sonra, korkmuş ve sırtlarında kemiği olamayacak kadar genç olan bu uysal gençler onu alıp olduğu gibi yutar ve birleştirir ve böylece İngiliz Edebiyatını ABC'ye; 1 2 3'e ayırırız ve bütün manasını kaybeder." VW/Julian Bell'e, 1 Aralık 1935.

limi olmadığından gayet emin olduğunu söyleyerek Virginia'nın dikkatini çekti; eleştirmenler onun şiirindeki entelektüelliği ve bilgi tarafını abartmışlardı ve Eliot onların her şeyi çok yanlış anladığını düşünüyordu. İkisi, üniversitelerde edebiyat öğretilmesinin budalaca olduğuna inanıyordu – belki de onu buna Virginia'nın ikna ettiğini söylemek daha doğru olabilir. Ayrıca Virginia kanaatimce, bazı edebiyat öğretmenlerinin yazılarında dile dair çok sınırlı bir anlayış gösterdiklerini; kendilerinden üstün olanları, edebiyatın hakiki üstatlarını kibre düşmeden pek konuşamadıklarını düşünüyordu.

Eğer böyleyse çok tutarlı davranmamıştır çünkü 1933 sonbaharında, kendisinin hiçbir yeteneği olmadığı bir sanat dalını eleştirmeye kalktı. Sickert'ın eserleri Londra'da sergileniyordu ve Vanessa ile birlikte Virginia da bu sergiye gitti. Gördüklerinden memnun olmuştu. Sickert'ın eserlerini her zaman beğenirdi – ona göre resim bundan ibaret olmalıydı. Sickert'ı çok seven Vanessa da Virginia'nın ressama mektup yazarak düşüncelerini anlatması gerektiğini söyledi. Sickert bu mektuba verdiği cevapta şöyle diyordu: "Ben her zaman, çok şükür ki bütün iyi ressamlar gibi edebiyatçı bir ressam oldum. Lütfen bunu ilk söyleyen siz olun."* Clive bir akşam yemeği verdi, -tekrar bir araya gelmeleri dolayısıyla bir parti- bu çok başarılı bir akşam yemeği oldu. Şarap ve hindi, puro ve brendiden güç alan Sickert hanımların ellerini öptü, Fransızca bir şarkı söyledi, hayat hikâyesini anlattı, Roger ile ilgili şakalar yapıp onun edebiyatçı bir ressam -bir romantik- olduğunu tekrarladı ve Virginia'yı onu anlayan tek insan olduğu konusunda temin etti.

Bu görüşmenin sonucu *Walter Sickert: A Conversation* oldu; küçük bir kitap ve kuşkusuz önemsiz bir çalışma olan bu kitap, yine de Virginia'nın iyi bilmediği bir alana girdiğini göstermesi bakı-

---

* "Size, bugüne kadar herkesi sıkmış ve her zaman da sıkıntıdan patlatacak olan resim hakkındaki bütün o boya kutusuyla ilgili teknik zırvalıkları *saute pardessus* [Fr. üzerinden atlamak.] yapmanızı öneririm." Walter Sickert, VW'ya, tarihsiz.

mından ilginçtir. Virginia bu cüretinin gayet farkındaydı, kendi sınırlılıklarını izah etmeye itina gösteriyordu ama yine de resimle ilgili kendi görüşünü ifade etmeye kararlıydı. Virginia'nın Sickert'da hayran olduğu şey onun "edebiyatı" idi – "zamanımızda hiç kimse bir hayatı Sickert'ın resmettiği gibi yazamayacaktır," ve onu bir ressam olarak Dickens, Balzac, Gissing ve daha önceki Arnold Bennett'e benzetir. Virginia'nın resim sanatına ablasınınkine bundan daha zıt bir yaklaşım belirlemesi zor olurdu ve sanırım Vanessa'nın en diyeceğinden epey korkuyordu. Sickert'dan ise korkacak pek hiçbir şeyi yoktu. Ertesi yıl bu küçük kitap yayımlandığı zaman, Sickert çay saatinde başında sivri tepeli yeşil bir kasketle çıkageldi, pastasını yerken birkaç açık seçik şarkı söyledi, bir puro içti ve Clive ile Roger'ın eleştirilerine şiddetle karşı çıktı. Onlar bir üçgenden resmin ne olduğunu bilmiyordu; ama o, Virginia (bu sırada onun elini öpüyordu) bir melekti: Onun eleştirisi bütün hayatında almaya değer tek eleştiri olmuştu.

Flush, Ekim 1933'te yayımlandı. Kitap, Virginia'nın da tahmin ettiği gibi başarılı oldu ama Virginia bu kez başarıdan, neredeyse suçlanmaktan korktuğu kadar korkuyordu. Eleştirmenler, ona hiç itibar kazandırmayacak nedenlerden ötürü kitabı sevecekti; Virginia'ya zarif ve çenebaz bir hanım gözüyle bakılarak hayran olunacaktı. Eleştirilerden anladığımız kadarıyla bu konuda haksız da çıkmadı. Kanaatine göre şimdi sorunu, çenebaz hanımların kazandığı türden bu şöhretle nasıl baş edeceğiydi. Buna rağmen -işte insan böyle tuhaftır- Virginia'nın Ethel Smyth'in yorumlarını hoş karşılayacağına inanmıyorum; Ethel, Vanessa'ya yazdığı mektupta bunun kendisini "delirten" bir kitap olduğunu söylemişti. Bu eleştirinin Virginia'nın kulağına hiç ulaşmadığından emin olabiliriz.

Biyografik açıdan *Flush* ilginçtir, çünkü bu bir bakıma yazarın kendi kendini ortaya koyduğu bir eserdir. Sanırım bu Virginia'nın en az okunan romanlarından biri olduğu için, Flush'ın Elizabeth Barrett Browning'in, kendisine Miss Mitford tarafından hediye edilen spanyel cinsi köpeği olduğunu okuyucuya söylememiz faydalı olabilir; köpek çalındı ve Miss Barrett onu Londra'daki East

End'de bulunan bir hırsız yuvasından geri almak zorunda kaldı; Robert Browning ile kaçarken Flush'ı da yanına aldı ve Flush ömrünü Floransa'da tamamladı. Hikâyeyi anlatan kişi Virginia'nın kendisidir ama burada Wimpole Sokağı, Whitechapel ve İtalya bir köpeğin gözüyle anlatılmaya; köpeklere has kokular, sadakat ve şehvet duygusundan bir dünya yaratılmaya çalışılmaktadır.

Virginia'yı tebrik etmek için mektup yazan Ottoline şöyle diyordu: "Sen de bazen köpeğine *sarılmaz mısın* – ben sevgili Socrates'ime sarılırdım; ona sarılır ve o yumuşak yanaklarından binlerce kez öperdim." Virginia'nın bu soruya verdiği dürüst cevap, "Hayır," oldu. Virginia, köpeklerin olduğu bir evde büyümüş, her zaman köpekleri olmuş ve onları sevmişti ama kelimenin tam anlamıyla bir köpek âşığı değildi.

Flush'ın orijinali, Virginia'ya Vita tarafından verilen Pinka adında altın renkli bir cocker spanyeldi. Bu köpek büyük ölçüde Leonard'ın köpeği olmuştu. Ne Leonard ne de Virginia hiçbir zaman "ona defalarca sarılmadı." Leonard'da hayvanlara karşı, en azından dışardan bakıldığında duygusallıktan son derece uzak bir duygu vardı. Leonard sert, haşin, sistematik bir disiplin yanlısıydı; köpeklerinin itaatkâr, sağlıklı ve mutlu olduğunu görmek onu son derece memnun ediyordu. Biri Leonard ile tanıştığı zaman onunla orada bulunan köpek ya da köpekler arasında kısa bir bağırma yarışı olurdu; bu yarışın sonunda hayvanlar inleyerek hareketsiz kalır ve Leonard zalim bir başçavuştan çok medeni bir insana dönüşürdü.

Fakat Virginia'nın tavrı bu kadar anlaşılır değildi. Onun neredeyse her zaman bir köpeği olmuştu, yürüyüşe çıktığı zaman yanında bir köpek olurdu ve bir yere kadar bu yaratığa hâkim oluyordu. Bazen konuşurken ağır ağır Pinka'nın burnunu okşar ama dalgın olduğundan yanlış yönde okşardı. Bütün hayvanlar onu büyülüyordu ama sevgisi tuhaf ve uzaktı. Köpeğinin ne hissettiğini bilmek isterdi – ama o zaten herkesin ne hissettiğini bilmek isterdi ve belki de köpekler birçok insan kadar akıl ermez varlıklar değildi. *Flush*, bir köpek âşığının eseri olmaktan çok köpek olmak isteyen birinin yazdığı bir kitaptır. Virginia bütün duygusal ilişkilerinde

kendisini bir hayvan olarak görüyordu; Vanessa'ya göre o bir keçi, bazen bir maymun, hatta bazen bir araba dolusu maymundu – *les singes*; Violet Dickinson'a göreyse yarı maymun, yarı kuştu – serçe; Leonard'a göreyse -biraz şaşırtıcı ama- mandrildi (ve kendisi de bir mongostu);* Vita'ya göre de Pottoy'du (sanırım bir tür cocker spanyel). İnsanların şehvet duygusundan uzak ve güvende olan ama yine de sevilen, aslında sarılıp öpmelere maruz kalan bu hayvan kişilikleri Virginia için çok önemliydi ama bir totemin vahşi insan için önemli olduğu kadar. Virginia'nın köpeği, sahibinin hayvanı olmaktan çok onun kendi ruhunun cisimlenmiş haliydi. Flush aslında Virginia'nın kendi insan bedenindeki varlığından kaçmak için kullandığı ya da en azından incelediği yollardan biriydi.

1934 yılı o büyük Ethel festivaliyle ve bir çalışma patlamasıyla başladı; bu yoğun çalışma döneminde Virginia *The Pargiters*'deki hava saldırısı sahnesini yazdı. Bu uğraş on gün yatakta yatmakla sonuçlandı ve sonra 15 Şubat'ta Nelly ile büyük bir kavga yaşandı; Nelly akşam yemeğini hazırlamayı kesin bir dille reddettiği için Woolf'lar öfke içinde bir restorana gitmek zorunda kalmıştı. Virginia bunun artık son olacağına yemin etti. Paskalya için Rodmell'e gitmeden önce, 27 Mart'ta Nelly'yi kovacaktı. Çoğunlukla Nelly'nin avukatlığını yapan Leonard itiraz edebilirdi ama hiçbiri onu bu kararından vazgeçiremezdi. Çoğu zaman zayıf kalmıştı; ama en sonunda kendine kesin kararlı olduğunu söylüyordu. Ama vakit yaklaştıkça Virginia görüşmeyi artan bir üzüntüyle beklemeye başladı, görüşmeden önceki günleri sayıyor, bu işi bitirmeyi istiyor ve dikkatini romanına veremiyordu. O gün geldi. Görüşme gerçekleşti; üzücü bir işti ama en sonunda yapılmıştı ve Woolf'lar 10 Nisan'da Tavistock Square'e döndükleri zaman Nelly artık evde değildi. Buna rağmen geri dönmek için bazı teşebbüslerde bulundu ama en sonunda başka bir iş buldu ve bu uzun, mutsuz ilişki nihayet sona erdi.

---

* Mandril, vahşi Afrika maymunu; Mongos ise tropikal bölgelerde yaşayan bir maymun türüdür. (ç.n.)

İki tarafta da gerçek bir sevgi ve anlayış olmasına ve gerçekten cömertlik gösterildiği bazı durumlar bulunmasına rağmen bu, rahatsızlık ve sıkıntı verici bir ilişkiydi. Nelly, Virginia'nın içindeki en kötü tarafı uyandırabiliyordu ve Virginia günlüğünde Nelly'den öfkeyle bahsettiği zaman zerre kadar anlayışlı değildir. Onun da bildiği gibi bu ilişki ona zarar veriyordu ve bazen ikisi de her şeyi iyice kötüleştiriyordu.

Bundan sonra Londra'da Nelly'nin yerini bir gündelikçi -Mabel adında düzenli, sessiz ve cömert biri- taşrada da başka biri aldı ve Rodmell'e gelip onların "işlerini gören" Louie Everest'in hanımına sinir bozucu bir şaka yapabilmesi ve affedileceğini bilmesi, gerçekten de affedilmesi, onların burada kurdukları ve Virginia'nın hayatını geri kalanı boyunca devam eden şahsi ilişkiye dair bir fikir vermektedir.* Fakat burada, çalıştığı yerde yaşayan birinin ev sahiplerine yaşatacağı sıkıntılara büyük sabır gösteriliyordu. Sanırım Nelly ile baş etmeyi bu kadar zorlaştıran şey de buydu; Nelly ailenin ayrılmaz bir parçası olmuştu. 1918'de yoksulluklarının muhtemel sonucu olarak gördükleri, evde sürekli yaşayan hizmetçilerin olmadığı bir hayat, artık Woolf'ların artan servetinin göstergesiydi. Hizmetçileri gereksiz hale getiren aletleri almaya güçleri yetmeye başlamıştı.

Nisan ayı sonunda İrlanda'da iki hafta tatil yaptılar; yağmurlu olmasına rağmen güzeldi ve genelde olaysız geçti. Fakat Watervil-

---

* "...başka bir yıl, düşündüm ki siz beni iki veya üç kez kandırdınız, ben de Mrs. Woolf'a 1 Nisan şakası yapacağım. Bundan sonra beni sever mi sevmez mi bilmiyorum. Ama köyde Kadın Enstitüsü'nün müdiresi olan bir hanım vardı. Bu hanımın çok otoriter ve yüksek bir sesi vardı. Sesiyle Mrs. Woolf'un ödünü patlattığından o, bu kadının sesine katlanamıyordu. Bu yüzden ben de çalışma odasına gidip bu hanımın orada olduğunu ve onunla Kadın Enstitüsü hakkında konuşmak istediğini söyledim. Mrs. Woolf bunun üzerine koşarak odadan çıkıp yatak odasına indi, saçını taradı, üstünü başını düzeltti ve yemek odasına gelip oturdu. Ama sonra odada hiçbir hanımın olmadığını gördü. Bunun üzerine ben de yanına gidip onunla konuştum; buna gerçekten çok güldü, ama ben böyle yapacağını zannetmiyordum" Mrs. Louie Mayer, BBC/TV, *Omnibus*, 18 Ocak 1970.

le'de Leonard *The Times*'ı açınca, George Duckworth'ün ölüm ilanını gördü. Virginia, George'dan kaçalı yıllar olmuştu ve bu yüzden biraz duygusal hatıralara dalabildi; George ne de olsa küçükken onlara iyi davranırdı. Tiksinti dönemi, George'un onlar için bir tarafa bırakılması gerektiğini, aksi takdirde kendilerini ezeceğini düşündükleri o hayatı temsil ettiği zamanlar çok gerilerde kalmıştı.

Genç nesil, yani Virginia'nın yeğenlerinin kuşağına göre, George bir isimden ibaretti ve "Georgevari" hayat görüşü ise ancak megatherium* kadar tehlike teşkil ediyordu. Ama acaba onlarda büyüklerinde olan bir şey mi eksikti? Yoksa Viktoryen dönemin ahlak anlayışına karşı mücadele etmek zorunda kalmadıklarından dolayı çok mu talihliydiler? Maynard Keynes onların dini olmadığını söylüyordu. Clive'ın Gordon Square 50 Numara'da verilen dairesinde verilen bir akşam yemeğinde konuşan Maynard sözlerinin devamında, bu çağın ahlak anlayışına karşı savaşmanın güzel bir şey olduğunu ama Hıristiyan geleneği içinde yetişmenin daha da güzel olduğunu söylüyordu. Onlar, yani gençler hiçbir zaman hayattan büyükleri kadar çok şey alamayacaklardı. Bayağı ve arzuları konusunda köpekler gibiydiler. T.S. Eliot da masanın öbür ucundan bu sözleri onayladığını belirtti; bunun üzerine Virginia, ondan Tanrı'ya olan inancını tanımlamasını isteyince her zamanki gibi bundan kaçındı. Ve sonra, yemek sona ererken, Julian içeri girme gafletinde bulundu ve onu görünce konuşmasının temasını hatırlayan Maynard, gençlerin komünizmden başka hiçbir dini olmadığını ve bunun dinsiz olmaktan çok daha kötü olduğunu söyledi. Üstelik komünizm, ancak Ricardo'nun yanlış anlaşılmasına dayanıyordu. Vakti olursa Marksistleri ve aslında diğer bütün ekonomistleri uzun uzadıya ele alacak ve bundan sonra ekonomik sıkıntı diye bir şey kalmayacaktı.

"Ya sonra," diye soru Maynard, "hiçbir ahlaki disiplini olmayan sen, Julian, nasıl yaşayacaksın?"

---

* Günümüzde yalnız fosilleri bulunan, Amerika kıtasına mahsus, nesli tükenmiş iri bir hayvan. (ç.n.)

"Sizin ahlaki değerlerinize sahip değiliz," diye itiraf etti Julian, "ama ben pek çok açıdan *kendi* hayatımı tercih ediyorum."

"Gençler eser yayımlamaya pek meraklı, çok çabuk eser yayımlıyorsunuz."

"Bu, isim yapıp para kazanmak için; konuşulan konu değişmeden biz de söze katılmak istiyoruz."

"Bu, sizin hiçbir gelenek, devamlılık anlayışınız olmamasından kaynaklanıyor. Benim zamanımda durum farklıydı," dedi Maynard. "Bir kitapla on beş yıl uğraşabilirdim. Hep daha fazla zaman geçmesini isterdim. Sizse on sekiz yaşınızda kitap yazıp yayımlıyorsunuz."

Eliot da aynı fikirdeydi ve sanırım Virginia da öyle. Sonra konu, Yahudilerin ahlakı ve inançlarına; Montagu Norman, Major Douglas ve Toplumsal İtibara geldi. O akşam çoğunlukla Maynard'ın monologuyla geçti. Maynard konuşmasını King's'te yeni insanların nasıl öğretim üyesi yapıldığını anlatarak bitirdi. Maynard Keynes bu sıralar geleneğe, ahlaki istikrar fikrine, genç arkadaşlarından bazılarının giderek daha tatsız buldukları bir muhafazakârlığa aşıktı. Bu gençlere göre gelenek, muhafazakârlık, eskiden kalma törenlere gösterilen hürmet en iyi ihtimalle yersiz ve en kötü ihtimalle de çok daha fena bir şeyi gizleyen kılıftı.

Ocak 1933'te Hitler, Almanya'nın başına geçmişti ve aynı yıl nisan ayında Virginia, orkestra şefi Bruno Walter ile tanıştı. "Almanya'mız," diyordu Walter heyecanla, "geleneğimiz ve kültürümüzle birlikte sevdiğimiz Almanya'mız. Artık bir utanç abidesiyiz." Ama Virginia ancak 30 Haziran 1938'deki hadiselerden sonra Almanya'da olup bitenleri tam anlamıyla anlamaya başladı. General von Schleicher, karısı ve diğerlerinin, yataklarından sürüklenerek çıkarılıp bir mahkeme süsü bile verilmeden, bir an bile merhameti düşünmeden katledildiği bu tarihte, Virginia, İngiltere'deki pek çok insan gibi Almanya'nın katillerin, vicdansız, namussuz ya da merhametsiz insanların elinde olduğunu düşünüyordu ve İngiliz basınında çıkan ve Führer'in gerçekten büyük bir adam, hakiki bir

lider olduğu söylenerek övüldüğü yazıları okuyunca daha da büyük bir dehşete kapıldı.

Yaşı Virginia'dan küçük olan ve siyasi bilince sahip gençlere göre, 30 Haziran katliamlarının bambaşka bir anlamı vardı. Onlara göre Nazilerin birbirini boğazlaması ümit verici, hatta sevindirici bir olaydı. Bu serseriler birbirini öldürmeye başladığı zaman, sanki hayatlarında ilk kez faydalı bir iş yapıyor gibi görünüyorlardı. Çok daha önce, Hitler'in zorba idaresinin ilk haftalarında, hatta ondan daha da önce, 1932 yılının siyasi cinayetleri bize sadece Nazilerin neyden meydana geldiğini gösterdiğinde değil, aynı zamanda da Alman halkının katilleri destekleyerek insana yakışır davranışları terk ettiği zaman şoka girmiştik.

Fakat Virginia henüz siyaset konusunda gerçek bir endişe duymuyordu. 1934'te yeni romanı onu daha çok endişelendiriyordu; ocak ayında bu romana yeni bir isim, *Here and Now* ismi verilmişti. Balayı dönemi sona eriyordu; hâlâ Virginia'nın kendi deyişiyle "tam bir coşkunluk içinde olduğu anlar" oluyordu ama böyle anlar giderek azalıyordu.

Virginia 27 Ağustos'ta Rodmell'de şöyle yazıyordu: "O adsız kitaba yeniden başlamaya çalışıyorum ve tabii yine o sert çizmelerin içine girmeye çalışmak bir eziyet;" ayın 30'unda da şöyle diyordu: "Üç günlük eziyetten sonra, geri dönüyorum ve sanırım yine suyun üzerindeyim;" 2 Eylül'de ise şunları yazmıştır:

> Sanırım bugüne kadar hiçbir kitap beni bu kadar heyecanlandırmadı... Dün bir şey gibi -kelimeyi boş ver- yazdım; yanaklarım yanıyor, ellerim titriyor. Peggy'nin onların konuşmalarını dinleyerek dayanamayıp patladığı sahneyi yazıyorum. Beni bu kadar heyecanlandıran şey bu patlamaydı. Belki de çok fazlaydı. Bu sabah Elvira'nın konuşmasına kolayca dönemiyorum.

Ve sonra her şeyi bir kenara iten bir haber geldi.

> Roger pazar günü öldü. Clive'la terasta yürüyordum ki Nessa çıkıp geldi. Bir süre orada koltukta oturduk. Pazartesi günü

Nessa'yla birlikte gittik. Ha [Margery Fry] geldi. Nessa, Helen'ı [Anrep] gördü.* Yarın bir içgüdüye uyarak cenazeye gideceğiz. Kendimi çok şaşkın, çok odun gibi hissediyorum. Kadınlar ağlar, diyor L.: ama ben neden ağladığımı anlamıyorum – çoğunlukla da Nessa'yla birlikte.ve hiçbir şey yazamayacak kadar aptallaştım. Kafam sarhoş gibi. Sanırım şimdi hissettiğim şey hayatın fakirliği ve her şeyin üzerindeki bu siyahımsı örtü. Sıcak hava; bir rüzgâr esiyor. Her şeyin özü kurumuş.

* Helen Anrep 1926'dan beri Roger Fry'la karısı gibi yaşıyordu. Roger'ın da söylediği gibi: "il n'y a que la formule qui manque". [Fr. "Bir tek formül eksikti."] Bkz. VW, *Roger Fry*, s. 255.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
1934-1936

Bach çalıyordu. Sonra tabut ağır ağır kapılardan geçti. Kapılar kapandı. Yine müzik çaldı – sanırım Anon; eski müzik. Evet, bu dünyadan uzaklık hoşuma gitti; Helen [Anrep] çok genç, mavi gözlü, sessiz ve mutlu görünüyordu. Onu böyle hatırlamalı. Avluda onu dudaklarından öptüm. Sonra Desmond çıkageldi ve şöyle dedi: "Bahçede yürüsek güzel olmaz mı? Ah, küçük bir adadayız." "Ama çok güzeldi," dedim ben de. İlk kez elimi onun omzuna koyarak "Daha ölme," dedim. O da, "Sen de," dedi. "Harika arkadaşlarımız oldu," dedi.

Roger'ın ölümü, Lytton'ın ölümünden daha içten ve üzücü bir olaydı. Lytton Virginia'nın geçmişi, Roger ise bugünüydü. Kendisinin de söylediği gibi bu "kötü bir zamandı" ve en kötü tarafı da

Virginia'nın sadece onu kaybetmekten değil, Vanessa'nın kederinden dolayı da acı çekmek zorunda kalmasıydı.

Artık Roger ile ilişkisinin sona erdiği tarihten bu yana yirmi yıldan fazla zaman geçmişti ama Vanessa sevgilisini bir dosta dönüştürmeyi başarmış ve bu yüzden, çok acılı bazı geçiş dönemlerine rağmen, Roger yavaş yavaş yeni, daha mutlu ve eskisi kadar romantik olmayan bir durumda aile çevresine geri dönmüştü. Roger, Bloomsbury şölenine kendi hediyesini; yıllanmış ve keskin ama aynı zamanda da insanı çarpan ve içini ısıtan bir şarap getirmişti. Onun yanında insanlar hemen canlanır ve ciddileşirdi; canlanırdı çünkü onun tabiatında doğuştan neşeli ve coşkun bir taraf vardı; ciddileşirlerdi çünkü bu neşenin arkasında bazı şeyler çok doğal kabul edilirdi – entelektüel dürüstlük, estetik dürüstlük ihtiyacı, bazı değerlere saygı: hoşgörü, yardımseverlik, nüktedanlık. Roger bu değerlere her zaman, arkadaşı Lowes Dickinson'ın inandığı gibi ama daha sağlam bir inançla ve Lowes Dickinson'ı hem çok cazip hem de çileden çıkarıcı hale getiren o zayıf ve kaprisli ümitsizlik olmadan inanmıştı. Roger genelde daha dünyevi, sefahate daha düşkün, daha esnek ve yine de kendine göre bir o kadar manevi, bir o kadar "saf" idi.

Bu mizah ve dürüstlük vasıflarına bir de bir arkadaşlık yeteneği katıyordu ki onu Virginia ve Bloomsbury için bu kadar önemli kılan şey de buydu. Bunu onda görmek şaşırtıcıydı çünkü Roger kesinlikle yumuşak başlı biri değildi; kendi arzularını başkalarına dayatabiliyordu ve dayatıyordu da. Bir resim galerisinde aralıksız altı saat geçirebiliyor ve arkadaşlarına da aynı şeyi yaptırabiliyordu ve aynı zamanda da bir bakıma gülünç biriydi. Tam bir safdilliğe varan bilimsel açık fikirliliği, her derde deva ilaçları, dünyanın sonuyla ilgili kehanetleri, Beyaz Şövalye icatlarından dolayı arkadaşlarını güldürüyordu. Ama Roger'ın ne zorbalıkları ne gülünçlükleri arkadaşları ya da arkadaşlıklarını kesinlikle zora sokmuyordu. Roger kendisiyle alay edildiğini gayet iyi biliyor; kendi saflığına gülebiliyordu -ama genellikle gözü açıldıktan *sonra*- ve gülümseyerek diktatör olabileceğini de kabul ediyordu, her ne kadar bu onun dikta-

törlüğünden bir şey eksiltmese de. Ancak Roger'ın arkadaşlık konusundaki dehası bundan çok daha ciddi gerginliklere dayanabilirdi. Roger hayatı boyunca ressam olmak istemişti. Eleştirmen, sanat tarihçisi, konuşmacı; bunlar ona dayatılan roller, Roger şövalesinin başına geçer geçmez ortadan kaybolan sahte kılıklardı. Büyük resimler yapmak istiyordu ve sanırım -aşktan başka- onun hayatındaki en mutlu anlar bir tuvalin önünde geçen zamanlar ve en mutsuz olduğu anlar da asılan resmin satılmadığı, eleştirmenlerin zayıf övgüsüne ve arkadaşlarının dile getirilmeyen eleştirilerine mahkûm olduğu zamanlardı. Ama Virginia ne dile getirilmeyen eleştiriler ne de zayıf övgüler sunmamıştır; eline bir spatula alarak (edebiyat eleştirisinde kullanmayacağı bir alet) övgüsünü yoğun, kremimsi vuruşlar şeklinde gösteriyordu.

> Bu yüzden sevgili Roger, kendini bana bir fiyasko diye yutturmaya kalkma, çünkü böyle hileler beş para etmez ve sırf utandığımdan şimdi sana Heals'teki küçük peyzajını ne kadar beğendiğimi söyleyemiyorum – ama biliyorum ki hep yanlış şeyleri, rengi, büyüyü, duyguyu, edebi gücü beğenmişimdir.

Ve yine:

> Resimlerinde, bunların resim olarak güzel olmasından başka pek çok macera ve keşfe rastladım ve bazıları güzelliğiyle beni şaşırttı – ama biliyorsun ki ben bu konuda taraflı ve kusurlu bir fikir merciiyim. İlgimi çeken ve derin bir hayranlık derecesinde beni etkileyen şey, zihninin odanın bir ucundan diğerine sürekli olarak geliş gidişiydi. Bu mücadeleyi her zaman nasıl ileriye doğru uzun adımlarla yürüyerek, hiçbir zaman vazgeçmeden ya da yere düşmeden ve hiçbir zaman başkaları gibi hareketsiz, cansız ve basmakalıp olmadan sürdürmeyi başardım, hayal edemiyorum.

Roger minnettardı ve belki de onu yarı şaka yarı ciddi bir gün kendi biyografisini yazabileceği ümidini dile getirmeye sevk eden Virginia'nın bu övgüleri olmuştu.

18 Kasım'da Margery Fry, bu konuyu Virginia ile görüşmek

için çaya geldiği zaman, bu düşünce daha önceden tartışılmıştı ama Virginia da Margery Fry da farklı ellerden çıkma bir yazılar derlemesinin daha iyi olabileceğini düşünüyordu. Margery, Roger'ın gençliğini, Nathaniel Wedd Cambridge'deki Roger'ı, Clive ile Sickert onun Londra'da daha sonraki hayatını, Desmond ve Virginia onun Bloomsbury'deki yerini anlatmalıydı ve belki Julian, Anthony Blunt ve Gerald Heard de ilerleyen yıllarını yazabilirdi.

Bu plan hiçbir zaman sonuca ulaşmadı ama bir biyografi yazılması fikri sönmedi. Temmuz 1935'te Bristol'da Roger'ın tabloları bir anma sergisinde sergilendi. Serginin açılışında Virginia'dan konuşma yapması istendi; Virginia'ya göre bu zor ve kadri bilinmeyen bir işti çünkü Fry ailesi -Roger'ın kızı ve beş kız kardeşi- onun söylediklerinden hoşlanmamış gibi görünüyordu. Virginia ayrıca eğer bir biyografi yazılacaksa Roger'ın akrabalarının her şeyi idare etmek isteyeceğini de fark etti. Ve sonra kendine başka bir kitaba başlamak için gereken, "O yılmaz cesaret var mı?" diye sordu. Çünkü o sırada *Yıllar* bir kâbusa dönüşmüştü.

Virginia'nın en sonunda bu işe nasıl giriştiği tam olarak bilinmemektedir. Helen Anrep onun Roger'ın biyografisini yazmasına çok büyük destek verdi ve sonuçtan ona pay çıkarılabilir. Bu edebi vasiyeti yerine getirmekten sorumlu olan Margery Fry ise kararsız kalmış gibi görünmektedir. Vanessa sanırım bu fikri destekliyordu; öbür taraftan Ottoline, Julian Bell gibi buna karşıydı. Leonard'ın ne tavsiye ettiğini ya da bu safhada herhangi bir tavsiyesi olup olmadığını bilmiyorum. Daha ileride, Virginia'nın yeterli donanıma sahip olmadığı bir işe giriştiğini söylemiştir. "... Bütün bir kitaptaki olgu ve iddiaları ancak kendi isteklerine aykırı olarak, sürekli kendine has dehası açısından doğal ve gerekli olan bir şeyi bastırarak işleyebiliyordu." Zannederim pek çok eleştirmen de bu konuda hemfikirdir. Ancak Virginia'nın seçtiği bu formda asli olarak var olan güçlüklere ilaveten, bir de özel olarak konusuna has sorunlarla uğraşmak zorundaydı.

Roger'ın hayatında bir ressam ya da bir sanat tarihçisi tarafından anlatılması gereken bir taraf vardı ve bu, zamanımızın tutkuları,

önyargıları ve modalarından uzak durabilen bir yazarın yapabileceği -ve belki gerçekten yapacağı- bir işti. Anlatılabilecek diğer hikâye ise Roger'ın aşklarının trajik -ama bazen de komik- hikâyesiydi. Virginia bu hikâyenin büyük bir kısmını gayet iyi biliyordu. Ama bunu insanlara anlatamazdı. Vanessa'ya, "Aşktan hepimizin yüzünü kızartmayacak şekilde nasıl, nasıl bahsetmeli?" diye yazdı. Vanessa ise cesurca, "Umarım hepimizin yüzünü kızartırsın, bunun hiçbir zararı olmaz," diye cevap verdi. Ama Virginia 1882'de doğmuştu ve ne onun ne de 1900'den önce doğan hiç kimsenin ablasının evlilik dışı aşkının hikâyesini bir kitapta anlatabileceğini zannetmiyorum.* Ama tamamen açık yürekli olabilseydi bile, Fry kız kardeşler bundan büyük sıkıntı duyardı. Ancak Helen Anrep kendisiyle ilgili gerçeğin açıklanmasında ısrar ettiği zaman Virginia, Roger'ın son aşk ilişkisine kısaca olsa da açık yüreklilikle değinebilmiştir.

Bu çekincelerin kitaba etkisi kötü oldu. Roger'ın hayatındaki önemli ve büyük bir dönemi Cézanne ve Vanessa kaplıyordu. Virginia'nın Roger'ın ve rakiplerinin Cézanne'la ilgili düşüncelerini tam olarak yansıtabildiğinden şüpheliyim. Vanessa'yı anlıyordu ve onun Roger'la aşkını güzel bir dille anlatabilirdi, ama bunu yapamadı. Böylece en sonunda hem bildikleri hem bilmedikleri Virginia'ya engel oldu ve *Yıllar*'dan sonra bir dinlenme vesilesi olması gereken Roger'ın biyografisi başka bir işkence haline geldi. Ama bu bir tahmindir.

1934 yılının son ayları ile 1935'in başlangıcı mutsuz geçti; Virginia'nın deyişiyle bu dönem "insan boşluğu" ile geçen bir dönemdi ve bunun Roger'ın ölmesinden başka bir sebebi daha vardı. 10 Mart'ta Woolf'lar bir tipi sırasında Vita'yı görmek için Rodmell'den Sissinghurst'e gitti. Oradan ayrılırlarken Virginia tutkulu

---

* "Bütün akrabaları atlatabilsem daha fazla şey söyleyebilirdim – ama bu durumda, hayır, birinin insanların duygularını böyle görmezden gelebileceğini düşünmüyorum: -biyografi yazmamanın bir sebebi- ama yine de insan beklerse bu izlenim kayboluyor." VW, Shena Simon'a (Wythenshawlu Lady Simon), 25 Ocak 1941.

arkadaşlıklarının sona erdiğini fark etti. Ne bir kavga, ne gözle görülen bir soğukluk işareti ne de bir sertlik vardı ama bu aşk ilişkisi -ya da her ne demeliysek- bir süredir yavaş yavaş sönüyordu. Bu heyecan Virginia'nın hayatından çıkıp gitmiş ve arkasında bir boşluk, bir kasvet bırakmıştı.

Virginia bu sıralarda, kendisinin de beklediği gibi, epey düşmanca eleştiriye maruz kalmaya başladı. Prens Mirsky ve Frank Swinnerton onu eleştirdi; biri kapitalizm uyuşturucusunun satıcısı, diğeri de zeki ve entelektüel bir züppe olarak. İkisi de sıkıntı verdi ama Wyndham Lewis daha derin ve daha uzun zamanda iyileşen bir yara açtı.

Men Without Art'ın reklamı 11 Ekim 1934'te *The Times Literary Supplement*'ta çıktı. Virginia derhal saldırıya uğrayacağını biliyordu ve yanılmıyordu da. Kitabın bir bölümü ona vakfedilmişti ve burada Virginia önemsiz biri denerek reddediliyordu – "son derece önemsiz..." "artık kimse onu ciddiye almıyor." Bu eleştiriler bizi sadece Virginia'nın hayatındaki psikolojik bir olay olduğu için ilgilendirmektedir. Virginia bu bölümü 14 Ekim'de okudu ve bundan sonraki iki gün perişan oldu. Wyndham Lewis'i kesinlikle çok ciddiye alıyordu; onun *Mr. Bennett and Mrs. Brown* ile "müthiş bir zevk alarak alay ettiğini" biliyor, onun eleştirilerine ilgi gösterip bunlara göre hareket edip etmemesi gerektiğini düşünüyordu ve sonra eleştirmeniyle yüzleşince bu acının artık geçtiğinden emin oldu. Ama geçmemişti ve ertesi gün, yani 15 Ekim'de, Kensington Bahçeleri'nde birlikte yürürken Leonard'a ve daha sonra yine Ethel Smyth'e içini açtı. Leonard da Ethel de farklı da olsa nazikti ve onu teselli etti ve Virginia onlara minnettardı. Ayın 16'sında kendi kendine yine iyileştiğini söyledi. 2 Kasım'da Wyndham Lewis'in, Stephen Spender tarafından hainlikle suçlandığı *The Spectator*'a yazdığı bir mektup, bütün o acıları geri getirdi.

Wyndham Lewis'in eleştirisinde endişe verici olan taraf bu eleştirinin sadece zekice, kabiliyetle yazılmış ve şiddetli olması değil, aynı zamanda da çok kendine has bir tarzda saldırgan olmasıydı. Bu saldırganlık kendisini -ne tuhaftır ki- ancak korkutucu denerek

tarif edilebilecek bölümlerde gösteriyordu. Lewis haksızlığa uğradığını düşünen bir adamdı; kendisine "sürgün hayatı" yaşatıldığına inanıyordu. Virginia görebildiğim kadarıyla basılan hiçbir yazısında ondan bahsetmemişti ama Lewis'in hayalinde, esas gayesi Wyndham Lewis'i mahvetmek olan kötü ve büyük ölçüde hayali bir grubun temsilcisi olarak görülmesi kolaydı. Wyndham Lewis görünüşe göre bu uğursuz çeteden çok korkuyordu. Bu yüzden yaralamak istemesine rağmen vurmaya biraz korkuyordu ve vurduğu zaman da söylediği sözlerin sorumluluğundan kaçmaya çalışıyordu – "bunu ben söylemiyorum, başkaları söylüyor."

Wydham Lewis'in eleştirisindeki bu çekingen tarafın Virginia'yı rahatsız etmemesi gerekirdi ama sanırım endişeli anlarında ediyordu. Gizliden gizliye eleştiri daha alçakçadır ama bu doğrudan, açıkça kınamak kadar zarar vermediğinden değildir. Virginia'nın fırsat bekleyen bir düşmana, fikrini ortaya koymaktan çok incitmek, hüküm vermekten çok reddetmek isteyen bir eleştirmeni olduğu düşüncesi, zannederim Virginia'nın eleştiriye karşı ya da daha doğrusu sonraki üç yıl boyunca eleştiri ihtimallerine karşı sergilediği adeta histerik tavırda rol oynamış bir faktördür.

Düşmanca eleştiriler artık giderek sıklaşıyordu. Virginia bu eleştirilere kayıtsız kalmaya çalışıyor, bunlardan faydalanmaya ve bazen de kalemiyle cevap vermeye çalışıyordu. Virginia hiçbir zaman ne övgüye ne suçlamaya gerçekten kayıtsız kalamazdı (ve sanırım, bu özellikle onunla ilgili olarak geçerli olsa da neredeyse bütün sanatçılar için geçerlidir); eleştirmenler ona kullanacağı ya da kullanabileceği çok fazla şey vermiyordu ve Virginia iyi bir tartışmacı değildi. Çoğunlukla Leonard gazetelerin mektup köşelerine düşünmeden yazmamaya onu ikna etmek zorunda kalıyordu. Eleştiri, baş ağrıları ve uykusuzluk gibi katlanılması gereken bir şeydi.

Virginia bu sıralarda şöhretinin söneceğini düşünüyordu ve bu mantıkdışı bir düşünce de değildi, sadece *Yıllar*'ın nasıl karşılanacağı konusunda derin bir endişe duyuyordu. Bir o kadar önemli olan da Virginia'nın artık kendisini nüfuzlu gruba darbe indirmek

isteyen eleştirmenlerin açık hedefi haline getiren bir şöhrete ulaşmış olmasıydı. Virginia, *Mr. Bennett ve Mrs. Brown*'ı yazarken doğal rakiplerini Wells, Bennett ve Galsworthy olarak görüyordu; doğal müttefikleri ise (bu konuda bazı çekinceleri yok da değildi) E.M. Forster, D.H. Lawrence, T.S. Eliot, James Joyce ve Lytton Strachey'ydi. 1924 yılında edebiyattaki parti savaşını böyle görmek mümkündü. On yıl sonra bu artık mümkün değildi. Wells artık muhafazakârlar grubundan tek hayatta kalandı ve daha genç nesilden Lawrence ve Lytton ölmüştü, E.M. Forster artık roman yazmıyordu ve 1922'den beri Joyce da büyük bir eser yazmamıştı. Yaklaşık olarak Virginia'nın kuşağına ait İngiliz romancıları, Compton Mackenzie, Aldous Huxley, J.B. Priestley, Hugh Walpole, David Garnett ve Rose Macaulay'di; bunların hiçbiri 1924 yılında Virginia'nın yakında olduğuna inandığı o devrimi ilerilere taşıyor gibi görünmüyordu. Hem düşmanlarını hem yandaşlarını kaybeden Virginia çok yalnızdı. Sanırım başlı başına bu durum onu endişelendiriyordu. Ancak gücünü tüketmiş bir hareketten sağ kalan kişi olarak Virginia'nın da gençlerin gerici ve doğal düşmanı olarak görülmesi de pekâlâ mümkündü. Bana göre, güzel olan taraf Virginia'nın eleştiriye maruz kalması değil, bu eleştirilerin genelde çok ılımlı ve çok kısıtlı olmasıdır. Çünkü onun üslubu 30'lardaki gençlerde coşku uyandıracak bir üslup değildi. Virginia herhalde pek çok insana soğuk, uzak, tuhaf, belki de epey göz korkutan biri, orta yaşlı hassas bir kadın şair, cinsiyetsiz bir Sappho olarak görünüyordu ve söz konusu on yılın krizi korkunç sonuna yaklaşırken, tuhaf bir şekilde konu dışı kalmıştı – fırtınaya yakalanan ve ne savaşmaya ne de rüzgârı arkasına alarak gemisini yüzdürmeye pek çaba göstermeyen sıkıntılı bir kibar kadın. Virginia, Forster'a göre kendi döneminin tartışmalarına katkıda bulunmak konusunda çok daha az çaba göstermişti ve bu tartışmalara katıldığı zaman katkısı o kadar kendine hastı ki faydalı hiçbir amaca hizmet edemezdi.

Bundan sonraki sayfaların da göstereceği gibi bu, bazı çekince kayıtları düşülmesi gereken bir tablodur. Ama bu yıllarda edebiya-

tın mizacının değiştiği ya da ne olursa olsun genç şair ve romancıların büyük ve önemli bir kısmının etkin siyasi eyleme yol açacak bir edebiyat talep ettikleri de doğrudur.

Belki burada okuyucuya 1933 yılında *Flush*'ın yayımlandığı yıl-Hitler'in iktidara geldiğini ve Japonların Mançurya'yı işgal ettiğini hatırlatmak gerekmektedir; ertesi yıl görünüşe göre Fransa'da faşist devrimin ilk safhası gerçekleşti; 1935'te İtalyanlar Habeşistan'ı işgal etti, 1936'da İspanya İç Savaşı başladı, 1937'de Japonlar Şangay ile Pekin'i aldı ve 1938'de Naziler önce Avusturya'yı, sonra da Sudetenland'ı ilhak etti. Gericiler gücünü artırırken, onlara karşı olanlar kuvvete kuvvetle karşılık verilip verilmemesi gerektiğini düşünmek zorunda kaldı. Virginia şiddetten nefret ediyordu – şiddeti erkeklere has kendine güvenle özdeşleştiriyordu. Ama o zaman faşist canilerin önünde korkmuş kız kuruları gibi kaçışacak mıydık? Virginia kaçınılmaz olarak İmparatorluk, Sınıf ve İmtiyazdan meydana gelen Viktoryen dünyaya aitti. Onun yeteneği gölgelerin peşinden gitmek, akıldaki hayaletlerin fısıltıları ve Python'un anlaşılmazlığı içindi; halbuki o zaman ihtiyaç duyulan şey işsiz çalışan sınıfın ya da sendika memurlarının kulağına ulaşabilecek hızlı ve kolay anlaşılabilir sözlerdi.

Ve buna rağmen eleştirmenleri Soldan çok Sağa mensuptu. Onu şahsen tanıyan pek çok genç yazar vardı; Julian ve John Lehmann vasıtasıyla Isherwood, Stephen Spender ve Day Lewis'i tanıyordu ve anti-faşist şairlerle ilişkisi genelde rahat, dostaneydi ve onları samimiyetle takdir ediyordu. Bu kişiler onu tanıdığından aynı zamanda düzyazısı her ne kadar siyasi fikirleri aktarmak için etkili bir araç olamazsa da, Virginia'nın siyasete karşı tavrının sempatik buldukları bir tavır olduğunu da biliyorlardı.

Tabii bir bakıma Virginia onlardan çok daha uzun bir zamandır Sol Kanat siyaseti içinde yer alıyordu. Ama o zamanlar Virginia'nın siyasi gerçekliği ele alma teşebbüsleri, hem onun hem de onunla yandaş olmak zorunda kalanlar için şaşırtıcı ve bazen çileden çıkarıcıydı. Bu yıllarda Virginia'yı Rodmell İşçi Partisi'nin toplantılarında hatırlıyorum; Virginia bir süre bu küçük grubun sekreterliğini

yapmıştı ve ben Birleşik Cephe -ya da bunun kadar acil, hayati ve önemli bir şey- oluşturulması için önergelerin parti tarafından kabul edilmesine çalışırken nasıl bir ümitsizlik yaşadığımı hatırlıyorum: Virginia tartışmayı öyle bir şekilde değiştirmeyi başarmıştı ki en sonunda bütün tartışma Rodmell ile ilgili bir dedikodu alışverişine dönüştü. Elbette bu şekilde Virginia kitlelerin -eğer Rodmell İşçi Partisi'nin altı-yedi üyesine böyle denilebilirse- hissiyatına benden çok daha yakındı. Ben politika konuşmak istiyordum, kitlelerse papazın karısını konuşmak istiyorlardı.

Böyle toplantılardan birinden sonra Virginia, bana son birkaç yılda dünyadaki durumun neden bu kadar kötü olduğunu sordu. Ben de sanırım her genç sosyalistten beklenen cevabı verdim: esas sebep Amerikan borsa krizi, en büyük belirtisi olan dünya ekonomik kriziydi; bu kriz işsizlik, devrim, karşı devrim, ekonomik ve siyasi milliyetçilik getirmişti ve komünizm, faşizm ve savaş hep bundandı... Bütün bu şeyler sadece ekonomik bir sebebin sonuçlarından ibaretti. Virginia hayretini saklamadı, bunu ne kabul etti ne reddetti ama zannederim bunun çok tuhaf bir izah olduğunu düşünüyordu. Sanırım ona göre evrenin korkunç tarafı, bilincinden hiçbir zaman uzakta olmayan deliliğin güçleri yine üstünlüğü ele geçirmişti. Ona göre bu, dünyanın siyasi mekanizmasından büyük ölçüde bağımsız bir şeydi. Bütün bu dehşet ve şiddetin asıl çözümü insanın manevi durumunun iyileştirilmesine yatıyordu; her nasılsa insan öfkeyi ve öfkenin doğurduğu mantıksızlığı defetmek zorundaydı. Bundan dolayı Virginia, Leonard'ın aksine her yönüyle barış yanlısıydı; politik açıdan bunu hiçbir zaman açıklamasa da onun içgüdüsel tepkisi, erile -"hayvani eril"- dişinin tepkisi buydu.

Ekim 1935'te Virginia ile Leonard Brighton'daki yıllık İşçi Partisi Konferansı'na katıldıkları zaman, Ortak Güvenlik'i temsil eden Ernest Bevin ile Barış Yanlılarının lideri George Lansbury arasındaki o meşhur tartışmaya şahit oldular. Bevin, Lansbury'yi hezimete uğrattı. Bevin'in kullandığı metotlar ikisini de korkutmuştu – "küçük bir kurbağayı ezen devasa bir kurbağa gibi," diyordu Virginia; fakat Leonard, Bevin ile politikasını (bu politikayı tamamıyla des-

tekliyordu) dikkatle birbirinden ayırırken, Virginia durumun sadece heyecanlı ve korkunç tarafını görüyordu.*

O yıl, aralık ayında Virginia anti-faşist entelektüellerin bir toplantısına katıldı. Böyle toplantılarda o dönemin ümit kırıcı pek çok siyasi manzarasından birini görmek mümkündü – her zaman Komünistler ile Barış Yanlıları arasında şiddetli bir tartışmayla sonuçlanan sözde birlik ve beraberlik gösterisi. Virginia, politikacıların yeteneği ve laf kalabalığı karşısında hayret dolu bir hayranlık duyuyordu ama onun esas tepkisi Leonard'ın bir komitede daha görev yapmak zorunda kalacağına üzülmekti. Virginia zaten adını komünizmden ilham alan anti-faşist bir sergiye vererek daha muhafazakâr arkadaşlarıyla ve şiddetin kullanılmasını savunmak istemeyişinden dolayı Solla sıkıntı yaşamıştı. 1936'da Uluslararası Sanatçılar Cemiyeti'nin etkileyici sekreteri onu *Daily Worker*'a bir makale yazmaya ikna etti ve sonra gazetenin editörü Virginia'yı Marksizm'i bilmemekle suçladı. Virginia politikanın dışında kalamıyordu – faşizmden nefret ederken ve faşizm her geçen gün daha tehlikeli bir hal alırken nasıl kalabilirdi?

Fakat politikanın mekanizması onu kızdırıyor ve hayrete düşürüyordu. Sola sempati duyan ünlü biri olarak Virginia'ya sürekli adını kullanmak isteyen politikacılar müracaat ediyordu. Virginia'nın, Scottsboro Davası'nda** Yüksek Mahkeme'nin verdiği karar konusunda ne düşündüğünü öğrenmek için onu arayan bir gazeteciye hemen bir cevap vermesi beklenebilirdi ve gerçekten de böyle oluyordu; Virginia'dan çok sık olarak adının Komünist Parti'nin kontrolünde olabilecek örgütler tarafından kullanılmasına izin vermesi isteniyordu. Böyle durumlarda genellikle Leonard'dan tavsiye isteyebi-

---

* Virginia ayrıca Leonard'ın siyasi kurnazlığını da kaydetmiştir. Toplantıda bulunanlar ayağa kalkıp (George Lansbury'ye ithafen) "For he's a jolly good fellow" şarkısını söylemeye başlayınca, Leonard Virginia'ya dönerek "Artık ondan kurtulabilirler" demiştir. (b.k., QB)

** Yani, tamamı beyazlardan oluşan Alabama jürisinin tecavüzden suçlanan iki zenciyle ilgili kararının bozulduğu, 1935'te Yüksek Mahkeme'nin verdiği karar.

liyordu. Ama bazen komitelerde görev yapmaya ya da konferanslara katılmaya bizzat ikna edildiği de oluyordu. 1935 yılında E.M. Forster'ın hem onu hem Leonard'ı Paris'teki anti-faşist entelektüellerin bir toplantısına katılmaya ikna etmeye çalıştığını görebiliriz.

> Ah Virginia'cığım, sen ve Leonard bir gelseniz! Çok büyük bir ihtimalle aptallık edecek komünistlere karşı nasıl bir takviye kuvvet, nasıl bir keyif olur! Evet, ben gidiyorum, Aldous da, Gerald Heard'ü ikna etmeye çalışıyoruz, hatta Desmond'ın bile gelme ihtimali var. Charles Mauron da orada olacak. Rica ediyorum ikiniz de gelin, bir-iki günlüğüne olsa da. Konferansın faydalı olacağını sanmıyorum, işler çok ileriye vardı. Ama konferansın içinde bizim gibi insanların öneminden hiç şüphem yok. Biz medenilerin son sözlerini temsil ediyoruz.

Forster bu teşebbüsünde başarısız oldu. Ama Virginia onun ricalarına her zaman direnemiyordu; Ağustos 1936'da Ethel Smyth'e yazılan bir mektup bunu göstermektedir.

> E.M. Forster beni bir komiteye katılmak konusunda sıkıştırdı -benim de yer almam için uğraştılar- sonu gelmez mektuplar: ben oynamayı reddettim ve en sonunda çekildim ama çok can sıkıcıydı. Ellis Williams adında bir kadının tepesi attı. Gide ve başka ünlü Fransızlar bana sövüp saydı.

Bir sorunun Virginia'nın hayal gücünü zaptedebilmesi için kişisel bir şekilde ortaya konulması gerekiyordu. Bayılan bir kız Tavistock Square 52 Numara'nın merdiveninden inerek bir bardak su isteyince -kız bütün gün yemek yememişti ve iş arayarak oradan oraya dolaşıyordu- işsizliğin korkutucu tarafları Virginia'nın gözünde gerçeklik kazandı. Hanedanlıkla ilgili olaylar da elbette hemen kabul görüyordu; Virginia 1936'daki Taht krizinden büyük keyif almıştı.*

---

* VIII. Edward'ın, 1936'da, iki kez boşanmış bir Amerikalı olan Wallis Simpson'la evlenerek tahttan çekilmesi. (ç.n.)

Eleştirmenler ve politikacıların Virginia'nın hayatında oynadığı rol giderek büyüyordu; bu iki grup da esasen *Yıllar*'ın giderek daha üzücü bir hal alan yazımı işine vakfedilen bir hayatta istenmeyen engellerdi. Ama tabii hoş ya da nahoş, kaydedilmesi gereken başka engeller de vardı.

Ocak 1935'te, Virginia'nın on iki yıl önce yazmaya başladığı ve daha sonra tamamını baştan yazdığı bir oyun olan *Freshwater** Vanessa'nın stüdyosunda oynandı. Clive ve kardeşi Cory oyunu biraz bozmuştu çünkü bu seyirciler o kadar yüksek sesli ve öyle uzun uzun gülüyordu ki oyunda konuşulanlar neredeyse hiç duyulmuyordu.

1935 baharında Woolf'lar, artık yıllık yurtdışı gezileri haline gelen geziye çıkarak arabayla Roma'ya gitmeye ve burada Vanessa ile onun ailesinden bazı kişilerle buluşmaya karar verdi. Leonard'ın bu seyahati Almanya üzerinden gerçekleştirmeyi tercih etmesi beni o zaman çok şaşırtmıştı (hâlâ da buna hayret ederim).

Woolf'ların yabancı olma imtiyazına sahip olduğu ve Londra'daki Alman büyükelçiliğinde Prens Bismarck'tan gelen bir mektupla silahlanmış oldukları doğrudur; aynı zamanda Leonard'ın ipek maymunu (merhum Dr. Goebbels'e çok benzeyen) Mitz öyle güçlü ve olumlu bir etki yaratmıştı ki Woolf'ların tavsiye mektuplarını kullanmalarına hiç gerek kalmadı. Buna rağmen korkutucu derecede nahoş bir olaya sebebiyet vermek için çok küçük bir

---

* *Freshwater, A Comedy in Three Acts*, Virginia'nın büyük teyzesi Mrs. Cameron'un (fotoğrafçı) ev yaşantısı ve onun Isle of Wight'taki arkadaşlarıyla ilgilidir. Bu oyunun iki farklı şekli vardır: birincisi 1923 dolaylarında yazılmıştır (MH/A 25a); ikincisi ise (MH/A 25b) 1935'te oynanan şeklidir. Vanessa Bell'in el yazısından çıkma bir nüshada (MH/A 25c) bunlara ilaveten ilk kez ve sadece Fitzroy Street 8 Numara'da oynanan oyunda yer alan bir dekor ve oyuncu listesi vardır. Bu oyunda Vanessa Bell, Mrs. Cameron olmuş; Mr. Cameron rolünü Leonard Woolf oynamış; Lord Tennyson, Adrian Stephen tarafından; Ellen Terry, Angelica Bell tarafından; G. F. Watts, Duncan Grant tarafından; John Craig, Julian Bell tarafından; Mary (hizmetçi) Ann Stephen tarafından ve Kraliçe Victoria, Eve Younger tarafından oynanmıştır.

aksilik yeterdi. Aslında, kazara Bonn yakınlarında yapılan bir Nazi gösterisinin içine düştükleri zaman böyle bir aksiliğe epeyce yaklaşmışlardı. Sanırım tutuklanmaktan ya da fiziksel şiddete uğramaktan korkmalarına gerek yoktu ama Virginia için sadece düşmanlık, zalimlik ya da Ari kibrinin sergilenmesi bile gayet sarsıcı olurdu. Bildiğim kadarıyla Leonard, Virginia'nın sinirleri konusunda sadece burada gereksiz bir riske girmiştir.

Almanya'dan çıkarak Alpler'den Verona'ya, sonra Bolonya, Floransa, Perugia ve Spoleto'dan geçerek Roma'ya gittiler; Vanessa burada onları bekliyordu. Roma'dan, Villa d'Este ve Monte Cassino'ya geziler yaptılar ve Roma'da da gezilmesi gereken sadece Vatican ve Borghese Galerileri değil bitpazarı da vardı. Vanessa burada çok büyük bir açgözlülükle ucuz çanak çömlek satın alarak Virginia'ya gençken yaptıkları başka yolculukları hatırlattı.

Poste Restante'de [postanedeki özel posta kutusu] Downing Street 10 Numara'dan gelen bir mektup vardı; Başbakan, Majestelerine tavsiye etmekten memnun olacaktı... Bu aslında bir C. H. idi.* Virginia'nın günlüğüne yaptığı yorum sadece "hayır" oldu.

Tavistock Square'e dönmelerinden kısa süre sonra, Julian Bell çok heyecanlı bir halde çıkageldi; kendisine Wuhan Üniversitesi'nde bir Edebiyat Kürsüsü teklif edilmiş, o da bu teklifi kabul etmişti. Üç yıl Çin'de kalacaktı. Virginia onun gidişine üzülse de onay verdi; çok uzun zamandır Cambridge'de ve Londra'daydı, artık büyüyecek ve bu ona iyi gelecekti. Kızların aksine erkek yeğenleri kızmak için bir nedendi ve kızgınlık da suçluluk duygusunu getiriyordu. Kendi düşüncesine göre Vanessa'nın çocukları konusundaki aptallığı onu her zaman rahatsız ediyordu. Roger'ı kaybetmekten dolayı çok üzgün olduğu bir zamanda Vanessa'yı neşelendirmek için Leonard ile birlikte planladıkları bir akşam yemeğinde bile, Julian'ın şiirleriyle ilgili o tatsız konu bir kavgaya yol açmış ve ikisinin de teselli bulmak ve teselli etmek istedikleri bir zamanda iki

---

* Companion of Honour Nişanı. Bu nişanı alanlar, Kral ve en fazla 65 üyeden oluşmaktadır.

kız kardeş birbirini incitmişti. Aynı şekilde ben de bir resim sergisi açtığım zaman, resimleri övmek için Vanessa'ya söyleyebilecek bir şey bulamadığına üzülmüştü. Çocuksuz kardeşle anne olan kardeş arasındaki bu sürtüşme daimi bir üzüntü kaynağıydı.

5 Kasım 1935'te Virginia, yine kendi deyişiyle "numunelik günlerden biri"ni kaydetti.* Bununla normal olmayan ve sanırım insanın hayatındaki dikkat dağıtıcı şeylerin, endişelerin, saçmalıkların örneği olan bir günü kastediyordu. Başka bölümlerde de çok fazla "numunelik gün" olduğundan günlüğüne yazacak vakit olmadığından şikâyet eder.

> Dün, numunelik bir gün: Gloucester Dükü'nün düğünün, genel seçimlerin, Fransa'da faşist devrimin arifesinde ve Habeş Savaşı'nın en şiddetli anında olduğumuz 1935 yılının numunelik bir günü: oldukça ılık bir kasım günü: saat 2.30'da B.B.C.'ye gittik ve eşsiz zırvalıkta bazı monologlar dinledik; B.B.C. benden bunları taklit etmemi istiyor (yine de insan serbest olsa iyi bir fikir), insanın arkasında B.B.C.'nin bütün kaynakları olsa: gerçek trenler, gerçek orkestralar, sesler, dalgalar, aslanlar ve kaplanlar vs. Saat 3'te Dorland Hall'a varıyoruz; bir mikrofonla edebiyatın faziletleri ilan ediliyor, Prenses Louise gösterinin başladığını ilan etti ve kitapların en iyi dostlarımız olduğunu söyledi. Burada yaşlı ve sıska Rose Macaulay'le karşılaşıyoruz, bir kedi gibi kırıntıları toplayarak ortada dolaşıyor; Gerald Duckworth, yüzüstü bir diken çalısı içine düşmüş gibi, yüzü kırmızı noktalarla kaplı; Unwin vs.: ev: 5.15'te telefon: Barones Nostitz erken geldi: şimdi onu göreceğiz: işte geliyor; çok geniş, şişkin suratlı bir Hindenburg; koltuğuma oturup kalkamıyorum; o, Hitler'e rağmen Almanya'nın daha iyi olduğunu söylüyor – öyle diyorlar: ama tabii ben politikacı değilim: İngiliz şiiri hakkında konuşacak birkaç genç adam bulmak istiyorum: oldukça sert, mütehakkim ve sakin bir bakışı var: ağır, vakur; herhalde eskiden güzel, heybetli, aristokrat ve sonra acayip biriydi: Kızılderili içeri giriyor: 7.30'a kadar kalıyor; Bengal'de bir vagondan kovulmuş. "Bu bir Kızılderili!" diye bağırmış bir kadın. "Eğer gitmezsen seni tekmeleyeceğim." Kızılderili dışarı atlamış, tren saatte 15 mil hızla

* Muhtemelen Walt Whitman'a bir atıf.

> giderken neyse ki çalıların içine düşmüş. Özgürlük, adalet. Valiye ateş eden bir kız. İngiliz idaresinden nefret: yine de İtalyanlardan daha iyi. Mussolini onları kendi yanına çekmek için yol ve otel paralarını ödüyor: "Siz bizim müttefikimiz. İngilizler kovulacak." Ve şimdi de Morgan arıyor – Jules Romains'den ne haber? Onunla tanışacak mısın? [Bu, politikayla ilgiliydi.] 1 Mayıs'ta Fransa meselesini tartışmak için öğle yemeği. Ve böylece devam edip gidiyoruz. Bir numunelik gün daha.

Ama "numunelik gün" 2:30'da başlıyordu; o zamana kadar asıl gün, çalışma saatleri bitmiş oluyordu. Bu saatler genellikle *Yıllar*'a ayrılıyordu ama dikkat dağıtan bazı şeyler vardı. 1935 yılında Virginia, Roger Fry biyografisiyle ilgili okumalar yapıyor ve başlangıç niteliğinde bazı notlar alıyordu; aynı zamanda da *Three Guineas*'i yazmak istiyor – bazen çok istiyordu. Nisan 1935'te Londra Kütüphanesi'nin merdiveninde E.M. Forster ile karşılaşmıştı; onun kendisine söylediği gibi Kütüphane Komitesi hanımların komite üyeliğine kabul edilip edilmeme meselesini tartışmaktaydı. Virginia da komitede görev yapmaya yakında davet edileceğini düşündü ama edilmedi. Beklentilerini dile getirince Forster onu hayal kırıklığına uğratmakta gecikmedi. Kadınlar usandırıcı ve katlanılmazdı; Komite bunu dinlemezdi. Virginia sinirlendi ve o zaman *On Being Despised* (Küçümsenmek Üzerine) adını verdiği, tasarı halindeki kitabı yeniden hız kazandı.

Buna rağmen, her ne kadar bazı şeyler dikkatini dağıtsa da, romanını bitirme işinden uzun zaman alıkonulamıyordu.

Yıllar'ın yazılmasının tarihi şuna benzer bir şeydi: 1932 sonbaharında büyük bir neşeyle başladı ve ertesi yıl (1933) Haziran ayına kadar aralıksız devam etti. Sonra Virginia'nın uğraşları düzensizleşti. Haziran ayında ve yine temmuz ayında "coşkun" idi; ağustos ayında sıkıntılar vardı ve birinci bölümün tamamının yeniden düzenlenmesi gerekti. "Pargiters'ı icat etmekten vazgeçtim," diye yazar 20 Ağustos'ta; sonra da yeniden yazmaya başladı ama ekim ayında tek bir kelime yazılmamıştı ve 29 Ekim'de Virginia, "Hayır, kafam çok yorgun," diyordu. Ama dördüncü bölüm aralık ayında

bitti ve 1934 yeni bir yaratıcı enerji patlamasıyla başladı; Virginia şubat ayında hava saldırısı sahnesi ile uğraşıyordu, mart ayında yine bölündü: Nelly'nin kovulması askıda bekliyordu ve evde dekoratörler vardı; sonra 1 Mayıs'ta, İrlanda'dan döndükten sonra grip olmasına rağmen, yedinci bölüme başladı ve her şey gayet iyi gidiyordu; haziranda hızını kaybetti ve yeniden kazandı; temmuz ayında "o ruh hali" halledilmişti ve Virginia başka bir teşebbüse başlamaya hazırlanarak dinlendi; kuyusundan "biraz taze su" aldı. Ağustos ayında en sonunda kitabın sonunu gördüğüne inanıyordu ve Roger öldüğü sırada da heyecanlı ve coşkulu bir şekilde son bölüm üzerinde çalışıyordu; ilk müsveddenin son sözleri 30 Eylül 1934'te yazılmıştır.

Bu, başlangıcın sonuydu; o zamana kadar *Yıllar*'ın gidişatı diğer romanlarından çok farklı olmamıştı; sadece müsvedde çok uzundu. Çok uzun olduğunu düşünerek önemli bir kısmının çıkarılması gerektiğine karar verdi. Gördüğümüz gibi ekim ayında Wyndam Lewis'in eleştirileri çok sinirlerini bozmuştu; bu eleştiriler, bu "adsız kitap"la ilgili zaten hissettiği şüpheleri güçlendirdi; bir an için kitabı diğer eseri konusunda dile getirilen eleştiriler ışığında yeniden şekillendirmeyi düşündü. Bu düşünceyi reddetti ama hâlâ vites boşta gidiyormuş gibi hissediyordu. Bu yüzden kasıma kadar yeniden çalışmaya başlayamadı ve bu tarihte kitabın yeniden yazımına girişti. 2 Aralık'ta kitabın oldukça iyi olduğunu düşünecek kadar kendine gelmişti. Fakat 1935 yılı bir gerilemeye sebep oldu. "İki hafta romandan uzaklaşıyorum. Beynim düğümlendi" (23 Ocak). "Asıl güçlük Sara" (20 Şubat), sonra, bundan bir hafta sonra, "Yuvarlak Göl'ün yanındaki sahneyi yazıyor, yazıyor ve yeniden yazıyorum... Ağustostan önce bitmeyecek." Bütün iş gözden geçirmeden ibaretti ve pek çok yazara olduğu gibi Virginia'ya da bu, yazmanın en zor ve en üzücü kısmı gibi geliyordu. "16 Ekim'den bu yana tek bir yeni cümle yazmadım, sadece nüsha çıkarıp daktilo ettim" (6 Mart). Ve sonra, o ayın ileriki bir tarihinde çok daha düşmanca eleştiriler geldi ve Virginia oldukça kötümser bir söz söyledi: "Bu kitapta tek yapmaya değer şey direnip sonuna

kadar gitmek." Buna uygun olarak bir bölümü baştan sona yeniden yazdı ve bu iş hoşuna gitmedi de değil. "Sanırım bu sabah saldırıyı gerçekten hallettim" (28 Mart).

Bu işin zorluğu sinirlerini ve psikolojisini olumsuz etkiliyordu. Leonard'ın Ethel Smyth'ten çektiğini o da Kingsley Martin'den çekmeye başladı; Martin sürekli telefon ederek ya da gelerek sorunlarını Leonard'ın önüne atıyordu. O da Ethel gibi iri bir besi hayvanıydı, yemi ağzına kürekle atılıyordu; can sıkıcı, vakit kaybettiren biriydi ve Virginia, Leonard'ın onu bu kadar çok görmeye nasıl katlanabildiğini anlayamıyordu. Kingsley Martin nisan ayında Monk's House'a çıkagelince, ziyaretinin ardından şiddetli bir baş ağrısı geldi ve *Yıllar,* Hollanda, Almanya ve İtalya gezilerinden sonraya bırakılmak zorunda kaldı. Ama bu gezi Virginia'yı iyileştirmedi. Geri döndüklerinde köpekleri Pinka'nın öldüğünü öğrendiler; bu olay Leonard'ı çok üzdü. Virginia "huzursuzluklar"dan - çocukluğundan beri şiddetli sinirsel rahatsızlık nöbetlerine verdiği isim- yakınıyordu; yeniden romanı üzerinde çalışacak hale gelmek onun için çok zordu: 5 Haziran'da, "Ölmek istiyorum," diye haykırır. Mrs. Woolf'un ağırlanması gerekiyordu ve sonra Leonard sanki ailesi yeterince sıkıntı vermiyormuş gibi, Mabel'ın aşçılığından ve dikkatsizliğinden (gramofonu kırmıştı) şikâyet etmeye başladı; Mabel'ın Nelly'nin yerini hiç tutmadığını düşünüyordu. Evle alakalı şiddetli bir tartışma yaşandı ve Virginia, isten kapkara olmuş bir kazanın umursamazlığıyla, Leonard'ı hizmetçilerle nasıl başa çıkılması gerektiğini bilmemekle suçladı. Bu tartışma uzun sürmedi - hiçbir tartışmaları uzun sürmezdi- ama baş ağrılarına sebep oldu, buna rağmen Virginia kendi deyişiyle "çılgınca yeniden yazma işi"ni 15 Temmuz'da bitirdi ve ağustos ayında Rodmell'de haftada yüz sayfa hızla ve açıkça hissedilen bir enerji kabarmasıyla kitabı bir kez daha daktiloyla yazıyordu. Eleanor'un günlüğü ayın 29'unda "her zamanki sancılar ve kendinden geçmelerle" sona erdi. Ama bu gayretin bir bedeli vardı: 5 Eylül'de çalışmayı bırakmak zorunda kaldı; "Tek bir kelime bile çıkaramıyorum"; ayın 6'sında kafasını, tıpkı çocukken ısırgan otu yaraladığı zaman bacaklarını sardığı gibi yeşil

kuzukulağı yaprağına saracağını söyler. *Yıllar*'ı yeniden yazarken hiçbir zaman kafasında bir "sıcak su torbası" olmamıştı: bu süreç çok uzun, yaşadığı baskı çok dehşetliydi. Eylül ayının sonuna doğru yatak odasında Sally ve Maggie ile uğraşıyordu. Düşüncesine göre, bu o güne kadar giriştiği en zor yazıydı; ama yine de Noel'de bitirmeyi ümit ediyordu.

Monk's House'da geçirdikleri iki ayın neredeyse her günü konuklar ya da gezilerle dikkat dağıtıcı bir şey ya da bölünmeye sebep oluyordu. 30 Eylül'de Virginia, Leonard ile birlikte Brighton'daki İşçi Partisi Konferansı'nın ilk gününe katıldı ve bunun sonucunda kafası en sonunda *Three Guineas* olarak ortaya çıkacak kitapla ilgili fikirlerle o kadar meşguldü ki romanını doğru düzgün düşünemiyordu bile. Ama yine Londra'ya gelince roman üzerinde düzenli olarak çalışmaya koyularak kendisine bir hedef belirledi; tamamlanan elyazmasını şubat ayında teslim edecekti. *Yıllar*'ın Leonard'a okutulmadan basımevi provasına girmesine karar verilmişti. Bu yeni bir şeydi ve sebepleri belli değildir; belki de Virginia Leonard'ın söyleyebileceği şeylerden korkuyor ve bu kötü ânı mümkün olduğu kadar geciktirmek istiyordu. Bu kitapla ilgili büyük endişeleri olduğu ve kitabın onun sağlığını bozduğu kesindi. 18 Aralık'ta şöyle yazar: "*Yıllar* ile kötü bir sabah geçirdim," on gün sonra da şöyle der: "... Adeta tükendim, bir toz bezi gibi; yani beynim; *Yıllar*'ın son sayfalarını son kez gözden geçirirken böyle oldu." İki gün sonra da şöyle yazar: "...İlerlemiyor. Tek bir kelime yazamıyorum: Başım çok ağrıyor" (30 Aralık). Üç gün boyunca hareketsiz yatarak bitkisel hayat sürmeye çalıştı. 4 Ocak'ta şöyle diyordu: "Kafam hâlâ sinirden tir tir titriyor ve tek bir yanlış hareket hızla ümitsizliğe düşmek demek."

Roger Fry'ın *Hayatı* şimdi bunun karşısında ilgisini çekmeye başlamıştı; bu yorucu ve bezdirici romanı bırakıp onu yazmak istiyordu. Şimdiden Roger'ın mektuplarının çoğunu okumuştu. Aralık ayında onun estetik teorileriyle uğraşmıştı. Her gün öğleye kadar *Yıllar* üzerinde çalışıp sonra biyografiyle dinlenmeye karar verdi. Bir sabah kendisini hile yaparken yakaladı: saatindeki 11 raka-

mını 12 olarak görmüş ve romandan bir saat çalmıştı. Birkaç gün sonra yazdıklarını yeniden okudu ve dehşete düştü: "Kendimi bu kadar perişan hissettiğim çok az olmuştur," diye yazdı; yazdıkları saçmalık gibiydi. Ama bu konuda yapacağı bir şey yoktu: çalışmaya devam etti, baş ağrıları da devam etti ve 10 Mart'ta 132 sayfa matbaaya girdi.

Sonra birkaç gün her şey daha iyi gibiydi. Ama mart kötü bir ay oldu. Hitler Ren'deydi ve Virginia birden savaş kâbusunun geri döndüğünü fark etti. Giderek büyüyen uluslararası kriz onun kişisel endişelerini artırdı ve bu endişeler artık çok şiddetli bir hal aldı. Günlüğünde romanının değerine dair çok keskin çizgilerle değişen duygular görülmektedir. 18 Mart'ta *Yıllar*'ın çok iyi olabileceğine inanıyordu, 19'unda kitap iflah olmayacak derecede kötü görünüyordu, 20'sinde yeniden cesaret buldu, 21'inde cesaretini kaybetti ve bu böyle devam edip gitti. Hiçbir kitap üzerinde bu kadar çok çalışmamıştı ve *The Voyage Out*'u bitirdiği ve hızla deliliğe gittiği günlerden bu yana hiçbir zaman yazdıklarını tekrar okuduğunda böyle büyük bir ümitsizliğe kapılmamıştı. 24 Mart'ta kumsalda yürürken kendi kendine yüksek sesle konuşmaya başladığını fark etti. Durumu onu her geçen gün daha çok endişelendiriyordu ama yine de, yalpalayarak da olsa ilerlemeye devam etti; Oxford Street'teki Eleanor'la ilgili bölümü 29 Mart'ta yirminci kez yazıyordu ve 8 Nisan'da daktilo edilen son kısmı Rodmell'den matbaaya gönderdi.

> Artık tıkanıklık ve bunalmadan sonra depresyon mevsimi gelecek... Dehşet yarın, bu rüzgârlı dinlenme gününden sonra – ah soğuk kuzey rüzgârı geldiğimizden beri her gün şiddetini artırarak esiyor, ama ne kulağım ne gözüm ne burnum kalmadı: sadece alelacele odadan odaya, çoğu zaman ümitsiz bir halde geçiyorum – bu bir günlük moladan sonra baştan başlamak ve 600 sayfalık işlenmemiş provanın üzerinden geçmek zorunda olduğumu söylemeliyim. Neden, ah neden? Bir daha asla, bir daha asla...

Leonard'ın romanı elyazması haliyle okumamasına karar verilmesine rağmen, matbaadan çıkınca basımevi provalarının bir kısmı-

nı okudu ve pek kafasını vermediğinden, Virginia Leonard'ın kitabı beğenmediği izlenimini edindi. Bu tamamen yanlış bir izlenim de değildi: okudukları Leonard'da bazı şüpheler uyandırmıştı; Virginia'nın durumundan dolayı ciddi bir endişe içindeydi. Duncan Vanessa'ya şöyle yazıyordu: Virginia'nın böyle olması çok kötü. Kitabı bırakması çok daha iyi olur. Ama Leonard'ın bunun neden iyi olmayabileceğini düşündüğünü merak ediyorum.

Virginia'nın kendi şüpheleri ve Leonard'da sezdiği şüpheler, onu çöküşün eşiğine getirmeye yetti. Bütün romanları onun için bir endişe ve bunalım sebebiydi ama bu, tabiatı gereği onun sinirlerini müthiş şekilde bozmuştu. *Jacob'un Odası*'ndan kendisi de, eleştirmenler de memnun kalmıştı; *Mrs. Dalloway* de bu başarının mantıki sonucu olmuştu ve *Mrs. Dalloway*'i yazdıktan sonra Virginia aynı yönde başka maceralara atılabilirdi: *Deniz Feneri* ve *Dalgalar* bunları doğal olarak izledi ve her roman bir sonraki için zemini sağlamlaştırdı. Virginia nereye gittiğini biliyordu ve kamuoyu gibi o da doğru yolda olduğundan giderek emin hale geldi.

Ama *Yıllar* farklı bir şey, bir geri adım ya da en azından farklı bir yöne atılan bir adımdı. Bunun yanlış yön olabilmesi çok kolaydı -bir çıkmaz- ve eğer öyle olursa o zaman dostları üzülecek ve düşmanları -Virginia düşmanları olduğunun yakın zamanlarda gayet iyi farkına varmıştı- sevinecekti. *The Voyage Out*'u bitirdiği zaman başına gelen o eski kâbus, alay eden kalabalık kâbusu geri geldi. Ve böylece 600 sayfalık işlenmemiş prova karşısında, Leonard'ın vereceği hükümden korkan ve sürekli, kendisini aciz bırakan baş ağrılarından mustarip olan Virginia deliliğin kendisine doğru yaklaştığını hissediyordu.

Leonard onu Cornwall'a götürdü ve Cornwall her zamanki gibi iyi geldi ama Londra'ya dönünce doktoru ona Monk's House'da istirahat talimatı verdi. İki ay boyunca günlüğüne dokunmadı. Üç kilodan fazla verdi. Bu dönemin sonunda Ethel Smyth'e yazdığı bir mektup Virginia'nın neler yaşadığına dair bir fikir vermektedir.

> ... Yatakta uyanık yatarken bir şişe klorale bakarak ve hayır, hayır, hayır, almayacaksın diyerek geçen, abartmıyorum, bir geceden sonra yazılmış mektubuma hiç güvenme. Uykusuzluğumun, biraz farklı şekilde olsa da beni korkutacak kadar güçlü olması tuhaf. Sanırım kendimi kontrol edemediğim o korkunç zamanlarla ilgili.

Bunlar 4 Haziran 1936'da yazılmıştı ve Virginia bir hafta sonra günlüğüne şunları yazdı:

> ... En sonunda, üzüntü ve daha kötüsü, neredeyse felaketle sonuçlanan bir hastalıkla geçen iki aydan sonra -1913'ten beri hiçbir zaman uçuruma bu kadar yakın olduğumu hissetmemiştim- yine tepedeyim.

Ama bu pek doğru değildi. Virginia çok yavaş, çok büyük acıyla provalarını düzeltme işine girişti. Epey istirahat etmek zorundaydı ve sürekli durmak mecburiyetinde kalıyordu – başındaki ağrı, tam ümitsizlik ve başarısızlığa dair duyguları çok yoğundu. Yine Ethel'e yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Leonard için ne büyük bir sıkıntı olduğumu düşünmek zorundayım – o bir melek." Leonard'ın meleksi özellikleri kısa bir süre sonra imtihana tabi tutulacaktı. Çünkü 2 Kasım'da, burada kaydedilmesi faydasız olacak acı ve sıkıntılardan sonra, en sonunda provaların tamamı düzeltildi ve incelemesi için Leonard'a verildi. Virginia kendi kararını vermişti ya da en azından öyle sanıyordu. *Yıllar*'ı yeniden okumuş ve çok kötü olduğuna karar vermişti. Provaların imha edilmesi gerekecekti; bu kitap yüzünden iki yüz-üç yüz pound çöpe atılıyordu ve hayatının dört yılı boşa geçmişti. Ama duruma açıklıkla yaklaşmak daha iyi ve bir bakıma rahatlatıcıydı. Bütün bunları Leonard'a anlattı, o da belki yanılıyor olabileceği cevabını verdi; kitabı kendisi okuyup ona düşüncelerini söyleyecekti.

Leonard okumasına o gün ancak geç saatlerde başlayabildi. Yorucu bazı ufak işler ve gezilerden sonra akşam eve geldiler ve Leonard okumaya başladı. Sessiz sessiz okuyordu. Leonard'ın sessizlikleri çok korkutucu olabiliyordu ve Virginia da kesinlikle kork-

muştu; o okumaya devam ederken Virginia hummalı bir uykuya daldı; perişan bir şekilde yarı uyudu. Bu arada Leonard hem hayal kırıklığına uğramış hem de rahatlamıştı. Kitap başarısızdı – ama Virginia'nın zannettiği kadar büyük bir başarısızlık değildi. Bu yüzden yalan söylemek mümkündü; ona gerçeği söylerse Virginia'nın kendini öldüreceğinden Leonard'ın pek şüphesi yoktu.

Birden provaları elinden bırakıp, "Bence son derece iyi," dedi.

DOKUZUNCU BÖLÜM
Kasım 1936 - Eylül 1939

24 Kasım 1936'da Virginia günlüğüne şöyle yazıyordu:

> ... L(eonard)'ın o geceki harika sözünden sonra genelde şevkli ve neşeliyim. Artık ölüm -ya da yokluk- uykusundan uyanıp hayata döndüm! Ne inanılmaz bir gece – üstümden ne büyük bir yük kalktı!

Ama Leonard'ın sahtekârlığı asıl gayesine erişmesine rağmen, Virginia'nın onun verebileceği güvenden daha fazlasına ihtiyacı vardı; şiddetli bir sarsıntı geçirmişti ve hastalıkları sadece romanına ve bu romanın doğurduğu ruh haline bağlanmazdı. Virginia'da damar şişmesi, düşüş hissi, kanın beynine ulaşmadığı hissi ve yalnızken kendinden geçmeye ya da adeta komaya girmeye bir temayül

vardı ki o bu belirtileri, kuşkusuz doğru bir şekilde, hayatındaki değişikliklere bağlıyordu.

Virginia artık zihnini dağıtan şeyleri memnuniyetle karşılıyordu; Lord Robert Cecil'in çaya gelmesinden, Madam de Polignac ve Nadia Boulanger ile öğle yemeği yemekten, Ethel Smyth, Dorothy Wellesley ve eski arkadaşlarıyla birlikte olmaktan, resimlerdeki bütün tuhaflıklarıyla Taht krizinden, aslında sonraki birkaç ay boyunca hiç durmadan yanacak ve *Yıllar* gün yüzüne çıktığı zaman ayaklarının dibinde bir patlamaya sebep olacak bir fitili kendi eliyle yaktığını unutturabilecek her şeyden memnundu. Bu şartlar altında çalışmak da toplum da afyon olarak kullanılabilirdi ve bu yüzden Virginia pek çok kişiyle görüştü ve *Three Guineas*'e döndü. Bu çalışmayla ilgili iyi ya da kötü ne denirse densin, *Three Guineas*'in kesinlikle şifa verici bir etkisi vardı; Virginia her zaman bir şeyler yazmak zorundaydı; ama *bu* yazdığı romanlarını daima beraberlerinde getirdiği o estetik perişanlıklarından hiçbirini getirmemişti. *Three Guineas* onun içinde biriken dumanı boşaltmasını, kendi görüşüne göre erkeklerin zalimce ikiyüzlülüğüne karşılık verebilmesini sağlıyordu.

Yeni Yıl talihsizliklerle başladı. Stephen Tomlin ocak ayı başında öldü ve bundan iki hafta sonra da, Hogarth Press çalışanlarından Miss West öldü. Bu iki ölüm de Virginia'da bir suçluluk duygusu bıraktı – şimdi, Tomlin'in büstü meselesinde mantıksız davrandığını düşünüyor ve onun güzel özelliklerini hatırlıyordu; ayrıca matbaadaki çalışanlarla daha yakın ilişkiler kurması, daha duyarlı olması gerektiğini de düşünüyordu. Ama Şubat 1937 başında Leonard hastalanınca, çok daha ciddi bir felaket tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Karaciğeriyle ilgili ciddi bir rahatsızlık ya da şeker hastalığıydı, belki de prostattı – doktorlar ne olduğunu bilmiyordu. Leonard sakindi, yatağına yattı, pirinç lapasına talim etti ve her zamanki gibi politika, gazetecilik ve matbaa ile ilgili olarak çok çalışmaya devam etti. Ama Virginia'nın sakin durabilmesi o kadar kolay değildi; Leonard hastaneye yatarsa ya da daha kötüsü olursa, artık ancak bir ay ilerisinde duran krizle tek başına yüzleşmek zorunda

kalacaktı. Bu yüzden 12 Şubat'ta, eksiksiz bir çürük raporu aldıktan sonra birlikte arabayla Rodmell'e gittikleri zaman, Virginia'da bu yıllarda çok sık rastlanmayan bir rahatlama, taşkın bir neşe vardı. Ve üç gün sonra da, mutlulukla, *Three Guineas*'in 38 sayfasının yazılmış olduğunu fark etti.

Cumartesi, 20 Şubat

Yukarı çıkarken kafamı matbaadan aksi yöne çeviriyorum, çünkü *Yıllar*'ın bütün eleştirmen nüshaları burada paketlenmiş ve paketlenmeye devam ediyor. Gelecek hafta gidiyorlar: bu nispeten huzurlu olduğum son hafta. Bu kadar yapışkan bir soğukluktan ne umuyorum? Sanırım en çok arkadaşlarımın bundan hiç bahsetmeyeceğini, çok beceriksizce sohbet konusunu değiştireceklerini. Sanırım dost eleştirmenlerden büyük bir kayıtsızlık -hürmetkâr bir hareketsizlik- bekliyorum ve Çekirgelerden de bir Kızılderili mutluluk çığlığı; bunlar neşeyle ve haykırarak bunun fazla resmi, iffetlilik taslayan bir burjuva kafasının uzun zırvaları olduğunu ve artık kimsenin Mrs. Woolf'u ciddiye alamayacağını ilan edecekler. Ama şiddeti o kadar önemsemiyorum. En fazla önemseyeceğim şey sanırım, diyelim ki Tilton'a ya da Charleston'a gittiğim zamanki o sıkıntı ve ne söyleyeceklerini bilememeleri. Ve hazirana kadar kaçamayacağımızdan, ateşin başındaki bu nemli ortama bütünüyle maruz kalmayı beklemem gerek. Bunun yorucu bir kitap, son bir çaba olduğunu söyleyecekler... Artık bunu yazdığıma göre gölgede dahi var olabileceğimi düşünüyorum. Yani çok çalışmaya devam edersem....

Pazartesi, 1 Mart

Keşke şu anda hissettiklerimi yazarak anlatabilsem. Öyle tuhaf ve kötü ki. Kısmen H[ayatın] D[öneminden]. Acaba öyle mi? Sanki damarlarımın içinde hafiften davul çalınıyor gibi bedensel bir his; çok üşüyorum, halsizim ve korkuyorum. Sanki yüksek bir kayanın üzerinde çok kuvvetli ışığa maruz kalmışım gibi. Çok yalnızım. L. Öğle yemeğinde dışarıda. Nessa'nın Quentin'i var, beni istemiyorlar. Hiçbir şeye yaramıyorum. Etrafımda hiç hava yok. Tek bir söz yok. Çok korkunç. Sanki soğuk ve ürkütücü bir şey -bana karşı sesli bir kahkaha- olmak üzere. Ve bunu atlatamayacak kadar güçsü-

züm; beni koruyan hiçbir şey yok. Ve bu endişe ve hiçlik etrafımı saran bir boşluk. Katıla katıla ağlamak istiyorum ama ağlamak için bir sebebim yok. Sonra büyük bir huzursuzluk beni sarıyor. Yürüyerek bunu üzerimden atabilirim sanıyorum – uykuya dalana kadar durmadan yürüyerek. Ama artık ilaçla birden daldığım o uykulardan nefret etmeye başlıyorum. Zihnimi açarak sakin ve ne yaptığımı bilir halde içindekileri bir kitaba dökemiyorum. Küçük döküntülerimse kurumuş ve sahipsiz görünüyor. Biliyorum, ölene kadar kızgın tuğlaların üzerinde böyle dans etmeye devam etmek zorundayım. Biraz suni olduğunu kabul ediyorum. Çünkü altını kazıp kendimi ne kadar gülünç bir hale soktuğuma bakabilir ve denizaltına has tam bir huzur duyabilirim: üstelik öyle bir huzur ki bütün yükü kaldırmaya yetecek kadar güçlü: Böyle anlar olabiliyor ama buna maruz kaldığım anlar korkunç. Bir keresinde aynada gözlerime baktım ve onlarda açık bir korku gördüm. Sanırım 15 Mart yaklaşıyor – tavşan bedenini andıran zavallı bedenimin üzerindeki o tepe lambasının parlak ışığı, yolun ortasında parlamaya devam ediyor. (Bu ifadeyi seviyorum. Bana güven veriyor.)

Salı, 2 Mart

Hırpalanacağım, bana gülecekler, alay ve eğlence konusu olacağım – az önce kendimi bunları söylerken buldum. Yine de bütün sabah *Three Guineas*'in Ün[iversite] bölümüne dalmıştım. Ve gerçekten dalmıştım: ve bu, geçen gece gelen o soğuk deliliğe karşı en büyük silahım. Neden birden bir yağmur bulutu gibi kendini gösterip bütün soğuk sularını boşalttı? Çünkü sabahleyin Resimleri yapmaktan pilim bitmişti ve sonra oyuna gittim,* birden Book Society'nin *Yıllar*'ı tavsiye bile etmediğini düşündüm. Doğru ama B.S. de yanılmaz bir rehber değil. Ne olursa olsun bu bekleyiş günleri kasvetli ve soğuk bir işkence olacak. Gelecek ay bu zamanlar kuşkusuz gayet mutlu olacağım. Bu arada acı çekecek ve yine burada duyduğum korkuyu, aniden geliveren bu soğuk korkudan ve delilikten burada yazarak kurtulmaya çalışacağım. Hâlâ kısmen H. D. diye düşünüyorum. Ve gerçekten düşünüldüğü kadar kötü bir şey olmayacak. En kötüsü kitabın soğuk bir kibarlıkla, çok zayıf,

* *Le Misanthrope*

yorucu bir kitap muamelesi görmesi olacak. Diğer kitaplarım sürtüşmeye sebep olmuştu; sanırım bu yavaş yavaş ve bütün ağırlığıyla dibe vuracak. Ama bu söylendiğine göre daha fazla korkmama gerek var mı? Bazı insanlardan övgü de alabilirim. Aslında bu kitapta biraz da olsa 'ciddiyet' olduğunu düşünüyorum. Ve müzikle karşı karşıya kalmaktan, yayınlanmadan önce kitabın beş bin satmasından, biraz paramız olacağından, üstüme düşeni yaptığımdan ve sadece korkunç bir sessizliğe gömülmediğimden dolayı biraz gururlanabilirim. Ayrıca kendi psikolojim ilgimi çekiyor. Şahsi bilgi olarak iniş çıkışlarımı eksiksiz kaydetmek niyetindeyim. Ve böyle nesne haline getirilince acı ve utanç çok azalacak. Ve kendi kendime, hâlâ şiddetle, kendimden geçerek ve bütün ilgimi vererek yazabildiğimi kanıtladım.

12 Mart Cuma sabahı Leonard, yatakta yatmakta olan Virginia'ya *The Times Literary Supplement*'ı getirdi. Gazetede olumlu bir eleştiri yazısı vardı ve o günün ilerleyen saatlerinde *Time and Tide*'da da böyle bir yazı çıktı; pazar günü *Observer* da bunlara övgü dolu iki yazı daha ilave etti – en azından gazetelere bakılırsa *Yıllar*'ın başarılı olduğu açıktı. Virginia'nın eski dostları bu kadar coşkulu değildi; bildiğim kadarıyla kitaba tam onay veren tek kişi Maynard olmuştu. Ama Virginia'nın korkuları o kadar büyük ve halkın beğenisi o kadar yoğun ve satılan nüsha adedi açısından kitabın zaferi o kadar etkileyiciydi ki o anda Virginia rahatlamadan başka hiçbir şey hissedemezdi. Elbette olumsuz bazı yazılar da vardı ama Virginia'nın beklediğinin yanında bunlar hiç kalıyordu.

Yıllar'ın başarısı o kadar haber oldu ki *New York Times* yazarla ilgili kişisel ayrıntıları öğrenmek için bir gazeteci gönderdi; gazeteci adam onları telefonla aradı ve kendisine eğer isterse Tavistock Square 52 Numara'ya dışarıdan bakabileceği söylendi. Ama geri çevrilmeyecekti. Gazeteci, bir arabayla Monk's House vardı ve Virginia onun oturma odasına girerek gayet sakin bir şekilde notlar aldığını gördü. Virginia gazeteciye görünmeden kaçtı ve sonra Leonard ondan kurtulmayı başardı. Virginia bu davranışa çok kızdı, sanırım herkes öyle yapardı. Ama onun tepkisi tuhaftı. Daha çok

Joyce'un bir parodisini andıran, adeta histerik denebilecek bir galeyanla yarı kafiyeli bir nesir yazdı.*

Woolf'lar mayıs başında tatile çıkmayı planlamıştı ama Fransa'ya doğru yola çıkmadan önce Virginia iki işi bitirmenin memnuniyetini yaşadı. 29 Nisan'da radyo yayınına çıktı. Bu onun tek sesli yayını değildi ama gelecek nesillerin yararlanması açısından kaydedilen tek yayını olduğundan önemlidir; ancak bu kaydın çok kötü bir kayıt olduğunu da söylemeden geçmeyelim. Burada Virginia'nın sesi derinlik ve tınıdan yoksundur; çok hızlı ve çok boğuk gibidir; adeta tanınmayacak haldedir.** Aslında Virginia'nın konuşurken sesi güzeldi -her ne kadar Vanessa'nınki kadar güzel olmasa da- ve daha tatmin edici bir şekilde ölümsüzleştirilmemesi üzücüdür.

Yayına çıktığı gün, Leonard Virginia'nın stüdyosundaki malzemeyi kontrol ederken, Woolf'lar Hogarth Press meselesini bir kez daha tartıştı ve bu işten ya toptan vazgeçmeye ya da düzenine ciddi bir değişiklik getirmeye karar verdiler. Bu kararı kesinlikle ilk kez almıyorlardı ama artık samimiydiler. Bir el matbaa makinesi ve birkaç kilogram ağırlığındaki matbaa harfiyle başladıkları bu küçük hobi artık büyük bir işe dönüşmüştü. Fakat Virginia açısından bu iş zahmetli, zahmetli olmaktan da kötüydü. Bu iş yüzünden şehir dışında olması gerektiği zaman Londra'da kalıyor; kitap yazması gerekirken elyazmalarını okumak zorunda kalıyordu. Bu bir endişe, oyalayıcı bir iş; Leonard ile onun çırak-müdür olarak getirdiği gençler arasında sonsuz bir ihtilaf kaynağı olmuştu ve Leonard açısından matbaanın duygusal bir önem taşıması da Virginia için sıkıntı kaynağıydı.

Ekim 1937'de bir çözüm belirdi:

> ... Birden L. matbaayı bir kooperatif şirket olarak zeki gençlere bırakma fikrini geliştirdi (John [Lehmann]: Isherwood: Auden: Stephen [Spender]). Hepsi de memnuniyetsizlik ve fikir saçıyor.

---

* Bkz. Ek B.

** Bu kaydı İnternette bulmak mümkündür. Bkz. http://www.cygnet-is.com/woolf/vw_speaking.htm (ç.n)

> Hepsi de odaklanabilecekleri bir şey istiyor: bir müdür: bir sözcü: ortak bir ses. L[ehmann] burayı idare etmek ister mi. Satıp bu işten sıyrılamaz mıyız?

Hogarth Press'in imkânlarıyla, bütün hisseleri alacak kadar ilgilenen tek kişi John Lehmann'dı. Fakat bu sırada burası öyle büyük bir ticarethaneye dönüşmüştü ki Lehmann hisselerin ancak yüzde ellisini alabilecek durumdaydı. Virginia'nın bütün hisselerini satın aldı. Bu çok iyi bir düzenleme değildi – aslında eskisinin bütün dezavantajlarının üstüne bir de Leonard ile yeni ortağının, ikisinin de kolayca kaçamayacağı ticari bir evlilikle birbirine bağlanması gibi bir sakınca daha ilave etmişti. John Lehmann'ın yazdığına göre: "Engeller ve anlaşmazlıklar vardı... yine de Virginia'nın varlığı sayesinde şiddetimizi dizginliyor ve farklı görüşlerimizin altında yatan anlayışa geri dönebiliyorduk." Ancak Nisan 1937'de bu planlar ve bu hatalar hâlâ olduğu gibi dururken, Virginia matbaanın yükünün artık sırtından alındığının ve *Yıllar*'ın hiç de büyük bir felaket olmadığının verdiği rahatlıkla tatile gidebildi.

Öbür taraftan mutsuz olmak için hâlâ çok fazla sebep vardı. Janet Case hastaydı; Virginia'nın Yunanca öğretmeni olan bu kadın yüzyılın ilk yıllarında onu yakından tanıyan çok az insandan biriydi; her zaman vefalı bir arkadaş olarak kalmıştı. Şimdiyse ölmek üzere olduğu belliydi. Virginia, Margaret Llewelyn Davies'e, "Hiç kimse, Leonard bile, Janet'a ne kadar minnettar olduğumu bilmiyor," diye yazmıştı. Ve şimdi Virginia ona mektuplar gönderiyor, ziyaretine gidiyordu ve en sonunda, Haziran 1937'de öldüğü zaman, *The Times*'a onun ölüm ilanını yazan kişi oldu. Woolf'lar mayıs ayında Fransa'dayken, Maynard Keynes'in çok hasta olduğu haberi geldi ve arabayla Dordogne'dan geçerlerken her gazetede onun öldüğü haberini okuyacakları beklentisi içindeydiler. Büyük ölçüde Lydia'nın bakımı sayesinde Maynard iyileşti; ama daha dehşetli bir felaket yaklaşmaktaydı.

Julian Bell 1936 sonlarında Çin'den yazdığı mektubunda baharda döneceğini yazmıştı. Julian'ın esas gayesi faal olarak siyaset-

te rol almaktı ve kısa bir süre sonra Cumhuriyet için savaşmak üzere İspanya'ya gitmek niyetinde olduğu anlaşıldı. Bunu anlar anlamaz Virginia ona bir mektup yazarak oradan ayrılmaması için yalvardı ama nafile.

Bu zamandan sonra Vanessa'nın mutluluğu sona erdi. Onun sessiz kederini görmek, Virginia'nın kendisini *Yıllar*'ın yayımlanmasına elinden geldiğince hazırlamaya çalıştığı 1937 baharının o haftalarındaki dehşeti artırmıştı. Virginia'nın yeğenine karşı bir parça öfke duyduğu kesindir. Onun ne kadar büyük bir eziyete sebep olduğunu bildiğini düşünüyordu ve Virginia'nın, kendisinin yerine başkalarının savaşamayacağını düşünen genç bir adamın duygularını anlaması çok zordu; bizzat savaşta başlı başına zevk alınacak bir sanat gören birinin heyecan dolu ilgisini anlaması daha da zordu. Bu yüzden Julian'ın davranışı ona çok anlaşılmaz geliyordu.

Julian'ın amacından biraz cayar gibi görünmesi işleri daha da zorlaştırdı. Başta düşündüğü gibi Marseilles'den gemiye gidip doğruca İspanya'ya gitme fikrinden vazgeçmişti. Mart ayında İngiltere'ye döndü ve Leonard ona bu fikrinin yerine başka siyasi meşgaleler teklif ettiğinde bunlar toptan reddedilmedi. Buna rağmen, eve döndüğü zaman Virginia ona bir şeyler olduğunu derhal anladı. Julian büyümüştü. Tavırlarında yeni bir otorite, yeni bir heyecan vardı. Sonra, asker olarak değilse de ambulans şoförü olarak İspanya'ya gideceğini bildirdi. Bu olayla birlikte Vanessa için sanki küçük bir ümit penceresi kapanıp sürmelenmiş gibiydi. Vanessa her şeye rağmen Julian ile beraber olmanın zevkini çıkarmaya devam ediyordu -artık o en sevgili çocuğuydu- ama yine de katlanılmaz derecede acılı bir yürekti. Virginia her şeyi görüp anlıyor ve hiçbir şey yapamıyordu; Vanessa gibi o da, İspanya'ya gittiği takdirde Julian'ın geri dönmeyeceğine inanıyordu.

Haklılardı: 7 Haziran'da İspanya'ya gitmek üzere yola çıktı, 18 Temmuz'da öldürüldü. Bu mesele bizi burada ancak Virginia'yı ilgilendirdiği kadar ilgilendirmektedir. Kendi yaşadığı bu kayıp Virginia'yı dehşete uğratmıştı ama onu en çok inciten şey Vanessa'nın acısı oldu. O sırada Londra'da olan Virginia kaçınıl-

maz olarak ablasının ilk sarsıcı keder nöbetlerinin şahidi oldu. Bundan sonra da her gün Vanessa'nın yatağının başucundaki ziyaretçilerinden biri olup elinden geldiği kadar onu teselli etmeye, Vanessa'nın hayatını katlanılır kılmak için hayal gücünün her oyunundan faydalanmaya çalıştı.

Julian'ın davranışını Leonard'ın arkadaşı W.A. Robson ile tartışırken Virginia "bir ihtişam var...her nasılsa arada bir insanı teselli ediyor" diyerek bu ihtişamın varlığını itiraf edebiliyordu. "Sadece onun çektiği acıyı görmek dünyada hiçbir şeyin buna değmeyeceğini düşündürüyor." Her gün yeniden başlayan bu eziyetin manzarası, herkesin, özellikle de Virginia'nın mantığını ve sinirlerini sarsabilecek bir şeydi. Ama otuz yıl önce Thoby'nin ölümüne nasıl karşı koyduysa, bu zorluğa da öyle karşı koydu. Bu konuda ne kadar başarılı olduğunun kendisi pek farkında değildi -ve ilerleyen bir tarihte- Vanessa kendi deyişiyle "gerçekdışı bir hal"de yatakta yatarken, Virginia'nın sesinin Vanessa'ya hayatın sona ermesine engel olan tek şey gibi geldiğini öğrenince şaşırmıştı.

Ağustos ve eylül ayları boyunca Vanessa hastaydı. Çok yavaş bir şekilde normal denebilecek bir hayata geri dönerek biraz resim yapmaya başladı. "Neşeleneceğim ama bir daha asla mutlu olamayacağım," dedi Virginia'ya. Woolf'lar temmuz sonunda onu Charleston'a götürdü ve Virginia'nın onu her gün görebilmesi için kendileri de Monk's House'a taşındı: Vanessa'nın dediği gibi onun gelişi "insanın gelmesini isteyebileceği, günün tek anı" idi. Böylece Virginia çare bulamadığı bir acının şahidi olmaya devam etti. Bu konuyu çok fazla düşünmesine engel olmak zorundaydı. Charleston'a gidemediği her gün mektuplar yazıyor ve bu notları alan Vanessa bazen küçük ve donuk bir gülümsemeyle, "Virginia'dan bir aşk mektubu daha," diyor ve Virginia'nın sevgisine cevap vermenin kendisine zor geldiğini üzülerek söylüyordu: "O, duygularını ifade ettiği zaman ben hep uzak duruyorum." Bunun sebebi Virginia'nın sevgisinin önemsiz olması değildi – bundan apayrı bir şeydi. Virginia ona dile getiremeyeceği kadar çok yardımcı olmuştu ama Vanessa minnettarlığını bizzat Virginia'ya söyleyemiyordu. Vi-

ta'ya yazmak zorunda kaldı ki o, Vanessa'nın da bildiği gibi, mesajını hedefine kesinlikle ulaştırırdı.

Yedi ay sonra Vanessa çok daha açık olabilmişti: Julian'ın doğum gününün 4 Şubat olduğunu hatırlayan Virginia, sevgi dolu bir mısra yazdı. Vanessa da, "Sen olmasaydın asla yapamazdım," diye cevap verdi, ardından kendisinin duygusal ve neşe kaçıran biri olduğundan duyduğu üzüntüyü anlatarak devam etti.

Virginia, Julian öldüğü sıralarda, *Three Guineas*'i gayet iyi yürütüyordu; şimdi ise bu iş kendisine bir süredir çekilmez gelmeye başladığından bunun yerine yeğeni ve son görüşmeleriyle ilgili bir yazı yazdı.* Daha sonra, sonbaharda kitabına döndüğü zaman, bunun büyük ölçüde Julian ile bir tartışmaya ya da daha doğrusu kendi kanaatince Julian'ın görüşüne dönüştüğünü gördü.

O sonbaharda İngiltere'de çok iyi satışlar yapan *Yıllar*, Amerika Birleşik Devletleri'nde en çok satan kitaplardan biri oldu ve Virginia ilk kez gerçekten zengin olduğunu gördü. Ekim ayında dediği gibi, "Mutluluk için her şeyimiz var ama mutluluk yok." Onu teselli eden iki şey vardı: *Three Guineas*'in aralıksız ve rahat ilerleyişi ile Leonard. Ekim ayında Paris'e tatile gitmek için ani bir istek duydu. Trenlere baktı, Vanessa'dan oteller hakkında bilgi aldı. Sonra Leonard gitmek istemediğini söyledi ve Virginia çok büyük bir mutluluk duyarak, Leonard kendisiyle gelmezse gitmenin hiçbir anlamı olmadığını anladı. Sanki yeniden âşık oluyordu ve bunun verdiği zevk müthişti. Ama sağlam ve mutlu bir evliliğin verdiği mutlulukta bile Janus kafası** vardır. Leonard'ın 1938 yılı başlarında bir sene önce Virginia'yı endişeye düşüren hastalığı yeniden baş gösterdi. Bu seferki korku öncekinden daha büyüktü ve daha uzun sürdü ama yine aynı mutlu sonla bitti. Virginia doktorlara sabredemiyordu ve bu sıralarda onunla sık sık görüşen (çünkü Roger'ın *Hayatı* cidden başlıyordu) Helen Anrep, onun bu kaygısın-

---

* Bkz. Ek C.

** Kapılara ve geçitlere hâkim olan ve kafasının iki tarafında iki zıt yöne bakan iki yüzü olan Roma Tanrısı. (ç.n.)

dan ve Leonard'a hizmet etmekten duyduğu açık gururdan etkilenmişti.

Bu kötü olay başka bir kötü olayı daha beraberinde getirdi. Leonard'ın hastalığı tehlikeli bir durum arz ettiği zaman hakikaten, yapmacıksız bir üzüntü duyan Vanessa, Leonard tehlikeyi atlattıktan sonra onun hastalık belirtilerinin anlatılmasından giderek sıkıldı, buna katlanamaz hale geldi ve sanırım bu duygusunu tamamen gizlemedi. Aslında bu sıralarda ve 1938 yılı boyunca Vanessa, Leonard'dan derin bir rahatsızlık duyuyordu, çünkü Julian'a adanan bir anma kitabının* hazırlığı sırasında sürekli olarak Leonard'ın yayımlayacağı eserle ilgili pek de mantıksız olmayan ihtiyatıyla ve - Leonard'ın çok tahammülsüz bir şekilde söylediği gibi- "Vanessa'nın nekrofilisi"nden duyduğu nefretle karşılaşıyordu. Aslında onun Julian'ın dehasının kabul edilmesi gerektiği endişesi ve Woolf'ların bu dehayla ilgili şüpheciliğinin kavgalara sebep olması, Julian'ın ölümünden sonra, onun yaşadığı dönemde olduğundan daha muhtemeldi. İşleri daha da zorlaştıran, John Lehmann ile matbaa konusunda ortaya çıkması kaçınılmaz idari anlaşmazlıkların da bu sırada baş göstermesi oldu. Bu anlaşmazlıkların bir kısmı söz konusu anma kitabıyla ilgiliydi ve Vanessa burada John'un tarafını tuttu.

Three Guineas Haziran 1938'de yayımlandı. Bu kitap, çok tuhaf bir kafanın ve sanırım çok tuhaf bir ruh halinin ürünüdür.** Bu kitabın *Kendine Ait Bir Oda*'nın devamı olması düşünülmüştü ama hiç de onun kadar ikna edici olmayan ve onun kadar neşeli bir ruh haliyle yazılmamış bir kitap oldu. Bu, baskıya bir itiraz, bütün

---

* *Julian Bell. Essays, Poems and Letters.* Ed. Quentin Bell; J. M. Keynes, David Garnett, Charles Mauron, C. Day Lewis ve E. M. Forster'ın katkılarıyla. Hogarth Press, 1938.

** "...geçen yazın tamamında bana şevk veren, geçen ağustosun o dehşeti içinde beni ayakta tutan ve tepelerin üzerinde miller boyunca beni bir topaç gibi döndüren bu kitap. Nasıl oldu da hepsi tükenerek boş lafa dönüştü? Ama bu kitap hâlâ bir şevk kaynağı: boş da olsa söylemek istediğim şey." *AWD (Berg),* 12 Mart 1938.

kötülükleri kınayan gerçek bir protesto idi ve Virginia boşuna nefes tüketmiyordu. Pek çok kadın, kitabı coşkuyla onayladıklarını belirtmek için mektuplar yazdı ama Virginia'nın yakın arkadaşları sessizdi ya da sessiz değillerse bile eleştirel bakıyorlardı. Vita kitabı beğenmemişti, Maynard Keynes de hem öfkeliydi hem de kitabı küçük görüyordu. Söylediğine göre kitap aptalca bir tezi savunuyordu ve çok iyi yazılmamıştı. Gerçekten de kitapta sorun teşkil edebilecek şey -ve burada o dönemdeki kendi tepkilerimden bahsediyorum- kadın haklarıyla ilgili bir tartışmayı çok daha acı verici ve aciliyet gerektiren bir mesele olan faşizm ve savaşın giderek büyüyen tehlikesine karşı koymak için ne yapmamız gerektiği meselesiyle birleştirme çabasıydı. Bu iki mesele arasındaki ilişki zayıf ve faydalı öneriler de çok yetersiz görünüyordu.

Kitap şiddetle eleştirildi ama genelde Virginia bu eleştirilere çok aldırmamış gibi görünmektedir. Ama dikkate almadan edemeyeceği bir eleştirmen vardı çünkü bu bir kadın ve kendini çok güzel ifade eden bir kadındı. Bu kadının adı Agnes Smith idi ve Huddersfield yakınlarında yaşıyordu. *Three Guineas* yayımlandığı sırada işsizdi. Agnes Smith uzun, akıcı bir üslupla yazılmış, etkileyici bir mektupta Virginia'nın çalışan kadınlarla ilgili hiçbir şey söylememiş olmasına itiraz ediyordu. Kadınların herhangi bir şey üretme fırsatına sahip olmaktan çok mutlu olacağı bir zamanda silah üretmeyi reddetmesi düşüncesinin ne yararı vardı? Kendisi haftada 15 şilinlik yardım parasıyla yaşıyordu ve küçük bir çocuk olan yeğeni bir dilim pasta isteyerek ağladığı ve o da pastayı aldığı zaman, bunun günün geri kalanında yiyecek hiçbir şeyi kalmaması demek olduğunu anlatıyordu. Agnes Smith'in sonraki mektubundan anlaşıldığı kadarıyla Virginia, *Three Guineas*'in daha talihli bir sosyal konumda bulunan kadınlara hitap ettiği cevabını vermişti. Ancak bu mektubun üslubu herhalde bu kadını tekrar yazmaya teşvik etti ve ikisi hiç tanışmamalarına rağmen, aralıklı da olsa Virginia'nın hayatının sonuna kadar yazışmaya devam etti.

Fakat *Three Guineas* ile ilgili eleştiriler olaylara bağlıydı, çünkü 1938 yılının olayları Kadın Haklarına değil, Millet Haklarına bağ-

lıydı. Mart ayında Hitler Avusturya'yı işgal ettiği zaman Virginia günlüğüne şöyle yazmıştı: "Kaplan... yemeğini sindirdiği zaman yine hücum edecek." Gerçekten de artık savaşın artan tehlikesinden başka bir şey düşünmek giderek zorlaşıyordu. *Roger Fry* da çok güçlü bir oyalayıcı değildi.

Ancak nisan ayında Virginia'nın aklına, İngiltere ve İngiliz edebiyatıyla ilgili, belki *Poyntzet Hall* adı verilecek bir kitap fikri geldi. Haziran ayında, *Three Guineas* yayımlandıktan sonra, Woolf'lar İskoçya'ya tatile gitti. Virginia, Vanessa'ya şöyle yazdı:

> İşte burada Skye'dayız ve Güney Denizleri gibi – uzak, etrafı denizle çevrili, insanlar Galce konuşuyor, demiryolu yok, Londra gazeteleri yok ve burada neredeyse hiç kimse oturmuyor. İnanır mısın bilmem ama (insanların söylediği gibi kendine has) hüküm verebildiğim kadarıyla İtalya, Yunanistan ya da Provence'la eşit düzeyde. Fitzroy Street'te kimse buna inanmaz ve tarifler sende tiksinti uyandırır – ileride oda kalabalıklaşıyor ve her yerden Edinburglu turistler ortaya çıkıyor; birinin Sally [köpeği] gibi spanyelleri var ama "benimkilerin hepsi silah eğitimli, taşımayacakları tek şey yabani tavşanlardır" – bu yüzden eğer istiyorduysan da devam edemeyeceğim. Sadece – Duncan'ın memleketi olan İskoçya'nın bu dağlık bölgelerinde çok durgun, derin ve mavi bir göl içindeki renkler, suyun ortasına yansıyan yeşil ve mor ağaçlar ve etraflarındaki yeşil sazlarla sarı zambaklar, bütün gökyüzü mor bir tepe – sanırım yeterli. İnsanın ressam olması lazım. Ben bir yazar olarak bu güzelliği hissediyorum; neredeyse bütünüyle renkten oluşuyor, çok zarif, çok çabuk değişebiliyor, bir firketenin üzerine bir sürahi dolusu şampanya dökmüşsün gibi kalemimin üzerinden kayıyor. Burada Grant olduğu için Duncan'ı tebrik etmem gerekiyor. Bugün adanın etrafını dolaşarak Dungevan'ı [aynen] gördük; 27. Reisin çocuklarıyla karşılaştık, kızıl saçlı, sevimli yumurcaklar: Şato'nun kapısı açık olduğundan ben içeri girdim; bana çok nazik bir dille Şato'nun ziyaretçilere kapalı olduğunu ama bahçeleri gezebileceğimi söylediler. Burada bir avlak bekçisinin erzak odasını bulduk, içinden iki yabani kedinin kuyrukları gözüküyordu. Kartalların çok olduğu ve sık sık koyunları kapıp götürdüğü söyleniyor; koyunlar ve Skye teriyerleri buradaki tek endüstri kolu ve bütün yerlileri 20

fitten sayabiliyorsun: ama şehirlerde çok açgözlüler ve bir şey almaya çalışmak faydasız çünkü fiyatlar, Sally'nin eti bile, bizim namuslu ülkemizden olduğundan en az altı kat yüksek. Bununla beraber İskoçlar çok büyüleyici insanlar ve burunlarından tıslayan çaydanlıklar gibi sesler çıkararak şarkı söylüyorlar. Burada senin için topladığım tek mahalli dedikodu, senin şu Mr. Hambro'nun karısıyla ilgili – Loch Ness'te boğulan. Bir handa İrlandalı çok hoş bir çiftle tanıştık; bunlar Canavar'la* arkadaşları vasıtasıyla temasa geçmişler. Onu görmüşler. Kırılmış birkaç telgraf direğine benziyor ve müthiş bir hızla yüzüyormuş. Kafası yokmuş. Sürekli görülüyormuş. Mrs. Hambro boğulduktan sonra, boynunda 30.000 pound değerinde inciler bulunduğundan Sigorta Şirketi onu bulmak için dalgıçlar tutmuş. Dalgıçlar suya dalmış ve girişinden sıcak sular akan büyük bir mağaranın ağzına gelmişler; akıntı çok kuvvetliymiş ve çok korktuklarından daha ileriye gitmemişler ve Canavar'ın orada, tepenin altındaki bir çukurda yaşadığına kanaat getirmişler. Kısacası Mrs. Hambro yutulmuş. Bu gölde boğulan hiç kimsenin cesedi bulunamamış ve artık yerliler göle gemiyle açılmayı ya da yüzmeyi istemiyor. Buranın dedikoduları böyle. Renkleri ANLATMAYACAĞIM.

Temmuz başında geri döndükleri zaman *Three Guineas*'in satışının çok iyi olduğunu öğrendiler ve karşılarında biyografinin "korkunç ve can sıkıcı çalışmasını" ve çok farklı bir canavar buldular.

Eylül ayında savaş kaçınılmaz görünmeye başladığı sıralarda Rodmell'deydiler. Virginia'ya göre her kriz anında, dadısına koşarak gelen ürkek ve üzgün bir çocuk gibi Leonard'ı arayan Kingsley Martin, ayın 26'sında panik içinde telefon ederek Leonard'a Londra'ya dönmesi için yalvardı. Woolf'lar birlikte yola çıktılar. Yağmur yağıyordu; adamlar hendekler kazıyordu. Kingsley aşırı duygusal ve usandırıcıydı; Leonard'ı neden istediği hiç anlaşılamadı; telefon hiç durmadan çalıyordu.

Virginia, ilk Post-Empresyonist Sergi konusunda 1910 tarihli

* İskoçya'daki bir gölde yaşadığı söylenen ve göle adını veren efsanevi Loch Ness canavarı. (ç.n.)

The Times'a bakmak için soluğu Londra Kütüphanesi'nde aldı. Burada zemin katta ihtiyar bir adam yavaş hareketlerle toz alıyordu.

> "Bize maskelerimizi denememizi söylüyorlar, Madam."
> "Sizin maskeniz var mı?"
> "Hayır, henüz yok."
> "Savaşa mı gireceğiz?"
> "Korkarım öyle ama hâlâ olmamasını ümit ediyorum. Putney'de oturuyorum, ah, kum torbalarını getirdiler; kitaplar taşınacak; ama eğer eve bir bomba düşerse... Sandalyenizin altının tozunu alabilir miyim?"

Virginia National Gallery'ye gitti; biri epey büyük bir dinleyici kitlesine Watteau hakkında bir konferans veriyordu. Sonra Tavistock Square'e döndü; matbaanın boşaltılması için gerekli planların yapılması gerekiyordu. Sel gibi yağan bir yağmurda Monk's House'a geri döndüler. Burası Londra'dan sonra tuhaf derecede sakin ve güzel göründü. O gece saat 10:30'da, o bölgenin Hava Saldırısı Bekçisi onlara gaz maskelerini getirdi.

28 Eylül'de savaşın ilan edilmesini bekliyorlardı; bunun yerine Mr. Chamberlaine'in Münih yolunda olduğunu öğrendiler; ertesi gün "Anlaşma" yapıldı. "Altı aydır onursuz barış içinde yaşıyoruz," dedi Leonard ve postacı da kapıda aynı görüşü çok daha uzun uzun ifade etti. Virginia'ya göre bu muhtemelen doğruydu; yine de büyük bir ferahlık duyuyordu ve tekrar çalışmaya başlayabildi.

Giriştiği bu iş onu memnun edemiyordu. Bir romancının ruhsatı ya da polemiğe girme imkânı olmadan, gerçeklerin, saf ve basit gerçeklerin bu disiplini onu sıkıyordu. Artık *Pointz Hall*'le dinleniyordu; bu kitap *Perde Arası* haline gelmeye başlamıştı ve Virginia bazen bütün bir gün zevkle bu kitap üzerinde çalışıyordu. Ama *Roger Fry*'ın da öyle ya da böyle yazılması gerekiyordu. Sıkıntılar birikti; Fry kız kardeşlerin ve Virginia'nın kendi duygularının söze dökülmeyen sansürü ve bir de Helen Anrep vardı. Virginia, Helen Anrep'e üzülüyordu; onu seviyordu (çoğunlukla) ama Helen bıktırıcı olabiliyordu. Vanessa'nın da teşvikiyle Helen, Virginia'yı yeni

bir çizim ve resim okulunun (daha sonra adı "Euston Road School' olacaktır) kefillerinden biri olmaya ikna etmişti. Bu durum Virginia'yı endişelendirmedi -artık zengindi- aynı şekilde Helen'a 150 pound borç vermesinin de onu endişelendirmemesi gerekirdi ama öyle olmadı.

Bu borcun Vanessa'yı epey eğlendiren acıklı hikâyesi Ekim 1938'de başladı; bu tarihte Helen Anrep Tavistock Square'e Woolf'larla birlikte akşam yemeği yemeye gelmişti. Yemekten sonra Helen ile Virginia, Roger'ın biyografisinin gidişatından bahsettiler; onun acımasızlığını konuştular – evet, niyetleri ne kadar saf ve iyi olsa da Roger acımasızdı; Roger ile Sir William Rothenstein'ın (Virginia daha sonra onunla görüşecek ve çok hoş biri olduğunu düşünecekti) aralarının açık olmasından bahsettiler. Sonra maalesef konu *Three Guineas*'den açıldı. Aklındakini açıkça söylemekle övünen ve her zaman alaycı bir hükmedişle arkadaşlarının kusurlarını yüzlerine vurmaya hazır olan Helen Anrep, Virginia'ya kitabı hakkındaki düşüncelerini söyledi. Helen'ın zorba tavrı bazı insanları eğlendiriyor, bazılarını sinirlendiriyordu. Virginia ikinci gruptandı. Açık bir tevazu göstererek Helen'a belki de haklı olduğunu söyledi. O, Virginia, roman ya da eleştiriden başka bir şey yazma konusunda yetenekli değildi; o halde Roger'ın *Hayatı*'nı yazmaktan vazgeçmesi gerekmez miydi? Zannederim Helen kendi eleştirilerinin böyle yorumlanması karşısında dehşete düşmüştü ama daha kötüsü de gelecekti. Virginia sonra Helen'ın mali durumu konusunda meraklandı. Görünüşe göre Helen borçlarını ödeyemiyordu. Virginia onun açık kredilerini ödemeyi teklif etti. Helen da biraz tereddütten sonra bunu kabul etti.

Virginia kendi karışan duygularının dengesini büyük bir jestle tazmin etmeye kalkmıştı; ama bu teşebbüsünden çok geçmeden pişman oldu; özellikle de açık kredinin zannettiği gibi 50 poundluk değil, 150 poundluk bir iş olduğunu anlayınca. Stephen'lara özgü parayla ilgili bütün o eski dehşetler Virginia'nın içinde uyandı. Düşünceler beynine akın ediyordu; acımasız davranmıştı, mahvolacaktı. Bu olay yüzünden gecelerce uyuyamadı ve endişelerinin

saçma olduğunu ve *Yıllar*'ın satışlarının böyle cömertliklere rahatlıkla imkân sağladığını bilmesine rağmen, eski bir hikâyeyi -*Lappin and Lapinova*- yeniden yazıp Amerika'ya satana kadar mali bakımdan vicdanı onu rahat bırakmadı.

Bu arada Helen'ın kendisi de hiç rahat değildi. Nasıl olursa olsun Virginia'ya borcunu ödemesi gerektiğini düşünüyordu. 1939 yılında bu amaçla tasarruf etmeye çalıştı. 1940 baharında Vanessa'ya şöyle yazıyordu: "Keşke küçük bir taksit de olsa Virginia'ya ödeyebilmek için yeterli para bulabilsem, o zaman daha rahat nefes alacağım;" en sonunda Şubat 1941'de 25 pound biriktirmeyi başarıp Virginia'ya gönderdi. Bu işin üzücü gülünçlüğü yetmezmiş gibi, görünüşe göre Helen'ın borçlarını ödeyememesi de Virginia'nın korkuları gibi tamamen hayalden ibaretti. Hesapları o kadar karışıktı ki aslında kredi açığı sandığı şey hiç var olmamıştı.

"Hayatımızda öyle bir zamana ulaştık ki," diyordu Duncan, "artık arkadaşlarımızın ölmesini beklemek zorundayız." 1938 yılında herhalde Virginia da böyle düşünüyordu. Ottoline nisan, Ka Cox da mayıs ayında öldü. Ka'nın ölümünün Virginia'yı etkilemesinin esas sebebi bu ölümü çok fazla düşünmemesiydi; uzun yıllardır arkadaşlıklarını tazelemekten çok, hatırlamak için bir araya geliyorlardı. Ottoline'ın kaybedilmesi ise çok daha şiddetle hissedildi. Virginia onun için *The Times*'a bir ölüm ilanı yazdı. Bu şahane varlığın yok oluşuyla dünya çok fakirleşmiş gibi görünüyordu; Ottoline'da soylu bir taraf vardı ve sonraki yıllarda da epeyce etkileyici ve sevimli bir tarafı görülmüştü.

Yıl sonunda Jack Hills öldü – ama o gerçekten de "geçmişten biriydi." Haziran 1939'da da Mark Gertler intihar etti. Kamusal hadiseler de bu genel kasvet havasını dağıtacak gibi değildi. Ocak 1939'da Franco Barcelona'da; mart ayında da Madrid'deydi (Hitler de bu sırada Prag'daydı). Julian'ın hayatının boşa harcandığı duygusu her zamankinden şiddetliydi. "Maynard, Maynard bile," diye yazıyordu Virginia, "artık ümit verici pek fazla şey bulamıyor." İngiltere mültecilerle doluydu. Freud, Hampstead'deydi ve Woolf'lar onu görmeye gitti. Freud, Virginia'ya bir nergis verdi ve

herkes gibi Hitler'den bahsetti. Dediğine göre bu zehri akıtmak için bir neslin geçmesi gerekecekti. Ya onlar, İngilizler ne yapacaktı? Freud, Virginia'ya dikkatli, "darmadağın ve küçücük kalmış yaşlı bir adam" ve "yeniden canlanan eski bir ateş" gibi geldi ve hepsinin de bildiği gibi artık bu ateş bir daha yanmamak üzere sönüyordu.

Virginia sürekli olarak Roger üzerinde çalışıyordu; kendi deyişiyle "ilk taslak"ı 11 Mart 1939'da bitirdi ve hepsini temmuz ayında bitirmeyi ümit ediyordu ama olmadı. 12 Temmuz'da, "Haftalardır ilk kez, bu kadar umutsuzluktan sonra....R(oger) üzerinde zevk alarak çalıştım." O ay bir ölüm daha gerçekleşti: Leonard'ın annesi, yaşlı Mrs. Woolf'un ölümü. Bu ölüm Virginia'yı derinden etkilememişti ama yine de üzüldü. Zavallı ihtiyar çok aptal ve çok sıkıcıydı, Virginia'nın çok vaktini çalmıştı, ama yine de Virginia ondan bir açıdan etkilenmişti. Onun için çok üzülüyordu çünkü Mrs. Woolf, güçlü bir evlatlık görevi anlayışına sahip olmasına rağmen Leonard'ın cevap veremediği derin bir aile sevgisine dair bir hayale uygun yaşamaya çalışan, yalnız ve kendine acıyan bir insandı. Virginia ile tuhaf, hayali bir oyun oynamıştı; bu oyunda ikisi de kaderden paylarına düşen ve onlara çok uymayan bir rolü oynamaya çalışmıştı.

Ama yine de hâlâ eğlenceli çok şey vardı. Bu, söylenmesi gereken ama anlatılması kolay olmayan bir gerçektir. Virginia'nın günlüklerinde kederin giderek arttığı doğrudur; kişisel talihsizlikler ve kamusal hadiseler onu ezici bir güçle sarssa da Virginia'yı ezememiştir. Ne Vanessa ne Virginia hiçbir zaman acının peşinde koşmamış ya da babalarının *kendisi* sevdiği birini kaybettiği zaman yaptığı gibi keder denizinde yüzmemiştir. Doğal temayülleri ellerinden geldiğince neşelerini muhafaza etmek yönündeydi ve Virginia, otuzlarda tanıştığı yeni arkadaşlarında -mesela Elizabeth Bowen, Shena Simon, Stephen Spender, kendisiyle ilgili olarak da çalışmalarında hayal kırıklığına uğramış, sevdiklerini kaybetmiş ve yılgın, ihtiyar ve kederli bir yazar izlenimi bırakmamıştır. Monk's House'da ve Tavistock Square 52 Numara'da hâkim ses hâlâ kahkaha

sesiydi; bu dönemde gülmeye devam etmek cesaret gerektiriyor olabilirdi ama bir neşe görüntüsü -aslında gerçeği- hâlâ mevcuttu.*

Haziran 1939'da Woolf'lar, Brittany'ye tatile gitti. Virginia her zaman Les Rochers'a giderek kendisinden önce yaşamış büyük bir yazara saygılarını sunmak istemişti.** Geri döndükleri zaman ev taşıma işiyle karşı karşıya kaldılar. Tavistock Square 52 Numara yıkılacak ve bölge yeniden imar edilecekti. Dost canlısı kiracıları avukatlar Dolman ve Pritchard ile birlikte, yeni bir ev aradılar ve Mecklenburgh Square'de aradıklarını buldular. Eski evlerinden 25 Temmuz'da ayrıldılar. Aynı sıralarda Monk's House'a çeşitli yeni ilaveler yapıldı. Bu sırada Bell çifti de Charleston'a bazı ilaveler yapıyordu. Ülkede genel bir evlere çekilme ve tahkimat havası esiyordu; fırtına başlamadan her şey güvenli ve muntazam bir hale getirilmeye çalışılıyordu.

Virginia, Londra'da dolaşarak epey vakit geçiriyordu; sanki şehre veda ediyor gibiydi. Buna çok vakit olmadı, çünkü ağustos ayında "geçen yılın deli sesi" yine duyuldu ve bu kez bu sese meydan okurcasına cevap vermek kaçınılmaz hale gelmişti.

---

* Virginia, Münih krizinin doruk noktasında Vanessa'ya en neşeli ve eğlenceli mektuplarından birini yazmıştır. Ne yazık ki bu, şu anda yayınlanamayacak bir mektuptur.

** *Madame de Sevigné*, yine bu dönemde yazıldığı kesin sayılan *The Death of the Moth*'ta, başka yazılarla birlikte yayınlanmıştır.

ONUNCU BÖLÜM
1939-1941

3 Eylül 1939 sabahı, Virginia ile Leonard, Monk's House'un en üst katındaki yeni oturma odalarında oturmuş, Mr. Chamberlain'in ulusa sesleniş konuşmasını bekliyorlardı. Virginia savaşları yapanların "onlar" olduğunu söyledi; "biz" her zamanki gibi dışarıdaydık ve kaderimiz üzerinde söz sahibi değildik. Ve Müttefiklerin kazanacağı düşünülürse – o zaman ne olacaktı?

"Savaşı kazanmak, kaybetmekten daha iyidir," diye cevap verdi Leonard. Bu aslında tek seçenek haline gelmişti. Virginia bunu kabule hazır sayılırdı ama yine de, bu zorlu seçeneklerle karşı karşıya kalmak onun için zordu – aynı zamanda bütün ulus için de zordu ve altı aydır çoğumuz bunu reddediyorduk.

Monk's House'da savaşın ilk etkisi, adeta huzur getirmek oldu.

Metrelerce karartma kumaşı alınarak perde yapıldı (Virginia'nın karartma perdeleri pek yeterli değildi ve birkaç kez başı bu yüzden polisle derde girmişti). Başkentten hızla çıkarılan hamile kadınlar otobüslerden akın akın iniyordu ve sonra kederli bir halde yeniden Londra'ya sürüklendiler; ilk sirenler yanlış alarm vermişti. Virginia ile Leonard her zamanki iş ve meşguliyetlerine geri döndü; o çok güzel sonbahar aylarının tamamında, dalgalı yeşil bahçelerinde bowling oynadılar. Ama Virginia hayallere kapılmıyordu ya da en azından hepimizden daha az yanılgı içindeydi. Ona göre savaş bütün soğukkanlılığıyla başlıyordu, ölüm makinesi sessizce harekete geçiyordu ama sessiz olduğu için daha az can alacak değildi. Bu makine Polonya'da çok etkin bir şekilde işliyordu ve Polonya ele geçirildiği zaman, "bizim de icabımıza bakacaklar"dı. Ve gazeteler Virginia'nın hiç hoşuna gitmeyen o şen ve kibirli vatanseverlikle meşgulken, Kingsley Martin kaos, yetersizlik ve ümitsizliğe dair iç karartıcı söylentileri getiriyordu.

Biyografinin hâlâ bitirilmesi gerekiyordu; bu tatsız iş bütün sonbahar ve kış boyunca başına bela oldu ve Virginia zaman zaman, 1939'dan beri aralıklı olarak yazmakta olduğu *Pointz Hall*'e dönerek biraz nefes alıyordu. Ayrıca kendi hatıralarını da yazmaya başladı ama bunlar ne yazık ki tamamlanamamıştır.

Savaş çıktığı zaman Virginia gazete yazarlığına geri dönerek *The New Statesman*'e yazmaya başladı. Bunun sebebi kısmen, kendisi ve Leonard'ın, savaş yüzünden fakirleşeceklerine kesin gözüyle bakmasıydı; kısmen de burada anlaşılması kolay olmayan sebepler etkili olmuştur. Gazetecilik bir bakıma vatanseverce bir jest ya da en azından acil durumu karşılamak için bir yoldu, ama yine de Sir Walter Scott ya da Horace Walpole hakkında makaleler yazmaya vakit ayırmasının savaşla ilgili uğraşlar ya da Virginia'nın şahsi geliri üzerinde nasıl olumlu bir etkisi olacağını söylemek zordur. Ayrıca bana göre Virginia, farklı bir şey yapmak istediğini düşünüyordu. Görünüşe göre başka herkes yeni bir iş bulmuştu ya da arıyordu; o da bulacaktı. T.S. Eliot ona yazdığı bir mektupta, Virginia'yı neredeyse Russell Square'de, başında Hava Saldırısı Bekçile-

ri'nin o metal şapkasıyla trafiğe yön verirken görmeyi umduğunu yazıyordu.

Bu "yalandan" savaş döneminde hiç hava saldırısı olmadı ama bekleniyordu ve ekim ayında Woolf'lar arabayla Londra'ya giderken Wimbledon'da karşılarına "SAVAŞ BAŞLIYOR. HITLER 'BAŞLADI' DİYOR" yazılı büyük afişler çıkınca, Virginia Leonard'a ziyaretleri için o günü seçmelerinin aptalca geldiğini söyledi. Bir tuzağın içine giriyor gibiydiler ve Virginia korkuyordu ama bu korku çok uzun sürmedi. Daha sonra başkentte, kendi şahsi hislerini başkalarınınkiyle karıştırabilecek kadar bir duygu birliği olduğunu gördü. Londra ciddi ve tertipli görünüyordu. Geceleyin etraf karanlık ve o kadar ıssız oluyordu ki Virginia acaba şehir hayatının sonunu ve karanlığa gömülen şehre porsuklarla tilkilerin, baykuşlarla bülbüllerin hâkim olacağı bir zamanın başladığını mı görüyorum diye düşündü. Ama gündüz daha aşina görüntülere şahit olunuyordu. Büfeleri ve hizmetçileriyle Viktoryen döneme ait geniş bir odada yenen öğle yemeği masasının başında oturan Mrs. Sidney Webb – "etli kısmı yenen bir yaprağın damarları gibi;" tertiplenmiş konuşmalar: on dakika Virginia, on dakika da Leonard için; Wells ve Shaw ile ilgili sert sözler. Mrs. Webb, ahlaki bakımdan Viktoryen eğitimi aldığına şükrettiğini söyledi; "Bu ahlak anlayışıyla savaşırken ahlaklı davrandığımız söyledim. Şimdi ise yeniden bir ahlak anlayışı yaratılması gerekiyor." Yaşlı Fabian ileri yürüdü ve Virginia'ya her zamanki gibi olağanüstü derecede bunaltıcı geldiğinden, Virginia onun yanından ayrılmaktan memnundu.

Virginia hâlâ karmakarışık ve çok rahatsız edici bir durumda olan Mecklenburgh Square'deki yeni evlerine biraz çekidüzen vermeye çalışıyordu. Mutfak çok küçük, başka yerlerse çok genişti, merdivenler kötü durumdaydı ve hiç halı yoktu. Matbaanın personeli rahatsızdı, spanyel Sally hastaydı. Virginia kendini yararsız, sinirli ve *désœuvrée* [aylak] hissediyordu. Londra'da geçirilen bir haftadan sonra Monk's House'un huzurlu ortamına geri döndüler.

Sonraki aylarda -Eylül 1940'ta evleri yaşanılır hale gelene kadar-

Leonard ile Virginia iki haftada bir arabayla Londra'ya giderek burada birkaç gün geçiriyordu.

Buna rağmen, Virginia uzun yıllardır kışın hiç bu kadar büyük bölümünü şehir dışında geçirmemişti – aslında 1913'ten beri. Bu onun ilgisini çeken, bunaltan ve sevindiren bir tecrübeydi. Bir bakıma bir rüyanın, Londra'dan uzaklaşma rüyasının, Colefax ve benzerlerinden ve matbaadan kaçmak, okumak, yazmak ve kendilerinden başka çok az insanla görüşmek için bol bol vakitlerinin olacağı bir rüyanın gerçekleşmesiydi. Daha da iyisi artık, taşrada genellikle hissettiği gibi "her şeye uzak" kalıyor gibi hissetmesine gerek yoktu. Görünüşe göre "her şey" yok olmuş ya da en azından şehirden kaybolmuştu. Üstelik bu sıralarda Virginia "her şeye uzak" kalmayı öyle veya böyle istiyor gibi görünmektedir. Virginia, kariyerinde artık şöhretin kendisinden uzak olacağı bir safhaya gelmişti. "Bir yabancı" olacaktı – gayet de iyi olabilirdi. Taşrada yaşarken oynadığı rolü yaşadığını iddia edebilirdi. Ama özellikle de elinizde size doğru gelmeyen ve bitmeyecek gibi görünen bir kitap varsa, taşrada yalnız yaşamak sıkıcı olabilir. O sıralarda Monk's House kesinlikle çok soğuk bir evdi ve 1939-40 kışında ise çok şiddetli bir soğuk vardı.* Kardan yollar geçilmez hale gelmiş, dereler donmuştu ve gelgitli Ouse Nehri bile buzluydu. Sonra buzlar aniden çözülmeye başladı, bunun arkasından daha da ani bir ayaz çıktı; öyle ki bütün bölge, gün doğarken ve batarken inanılmaz güzellikte, prizmayı andıran bir ihtişamla elmas berraklığında buzlarla parlıyor gibiydi.

---

* Monk's House'un soğuğu öyle şiddetliydi ki, yatak odasındaki "Güzel Soba"nın başında boş yere ısınmaya çalışan Morgan Forster pantolonunu yakmıştı. Charleston'da daha iyi ısınmış ama burada da ev tutuşmuştu. Forster bu olayları bir National Gallery Konser programının arkasına şöyle kaydetmiştir:

Konuksever bir evdeki sıcak bir sobaya
"Ey güzel ateş! Ey tatlı soba!
Pantolonumun paçaları kapkara
Suçlamıyor, övüyorum o ateşini,
Misafirden önce yaktı ev sahibini."

Noel'den sonra Bloomsbury'de son bir kutlama oldu: Angelica'nın yirmi birinci doğumgünü partisi. Savaş döneminin sebep olduğu kıtlıklar henüz kendisini hissettirmediğinden, bu parti biraz tantanalı kutlanabildi. Lydia son kez dans etti ve Duncan da onunla dans etti, Marjorie Strachey *The Lost Chord*'u söyledi, genç bir Alman mülteci Führer ile ilgili bir parodi oynadı ve Virginia da bu eğlenceye *The Last Rose of Summer* ile katkıda bulundu; bu şiirin pek çok mısrasını biliyordu ya da uydurmuştu. Herkes neşeliydi, herkes bir daha böyle bir eğlencenin olmayacağını biliyordu.

"Ah, bu tuhaf bir bekleyiş, 1940 baharına çıkmak." Virginia 8 Şubat'ta günlüğüne böyle yazıyordu; hepimiz bir sunağa, alev çiçekleriyle süslenmiş bir kurban sunağına götürülüyormuşuz gibi hissediyordu. Şubat ayı sonuna doğru grip oldu ve uzun bir zaman bu hastalığı atlatamadı; yine de Leonard belli ki onun *Roger Fry* hakkında çok sert bir eleştiriye katlanabilecek kadar iyi -hem manen hem zihnen- olduğunu düşünüyordu. Leonard bu kitabın tarih değil tamamen analiz olduğunu söyledi; Virginia yanlış metot seçmişti ve düz bir açıdan bakılınca, bu kadar çok ruhsuz alıntı, kitabı daha da sönük hale getiriyordu. Kuşkusuz Virginia ile ilgili her şey gibi bunda da sadece ona ait olabilecek şeyler olduğunu ve bunların çok iyi olduğunu da ilave ediyordu ama Virginia çok tipik olarak bunları kaydetmez. Bu acı verici bir konuşma olmuştu; Virginia sanki bir kuş onu çok güçlü ve sert gagasıyla gagalıyor gibi hissetmişti. Leonard *Three Guineas* konusunda coşkulu şeyler söylemese de, ilk kez ona her şeyiyle olumsuz bir eleştiri sunuyordu. Leonard mantıklı, etkileyici, kesin ve vurgulu konuşuyordu ve Virginia'yı başarısız olduğuna inandırmıştı – neredeyse. Fakat Virginia onun niyetinde çok masum olduğundan emin değildi; belki de bilinçsiz bir şekilde Roger'a yakınlık duymamasından, onun kişiliğiyle ilgilenmemesinden etkilenmişti. Virginia kitabının elyazmasını ya da bazı kısımlarını iki karar merciine daha gönderdi: Margery Fry ve Vanessa. Onların vereceği hükmü bekleyecekti.

"Bu *o*... hudutsuz hayranlık," diye yazıyordu Margery, gramerden çok coşkuyla. Vanessa da şöyle diyordu:

> Julian öldüğünden beri Roger'ı düşünemedim. Şimdiyse sen onu bana geri verdin – yine de ağlamamak elimde değil ve sana ne kadar teşekkür etsem azdır.

Bu hükümler galip geldi. Vanessa'nın övgüsü başlı başına yeterdi. Roger'ı tanıyanlara onu geri getirmek Virginia'nın gayesinin büyük bir kısmını oluşturuyordu. Leonard'ın verdiği hükmün Leonard'ı tanımayan kişilerin hükmüne daha yakın olup olmadığı başka bir meseledir. Aldığı bu teminatlar Virginia'yı kesinlikle yeniden mutlu etmişti. Artık o iç karartıcı provaları düzeltme işine çok ümitsizliğe kapılmadan devam edebilirdi ve 13 Mayıs'ta bunlar matbaaya geri gönderildi.

10 Mayıs'ta Almanlar, Belçika ile Hollanda'yı işgal etmişti; 14'ünde Hollanda ordusu teslim oldu, 28'inde Belçikalılar onları takip etti ve 14 Haziran'da Paris düştü.

Gördüğümüz gibi, Virginia kuruntular üzerine kurulmuş bir mutluluk içinde yaşamıyordu; her şeyin kötüleşebileceğine dair şüpheleri vardı ve sanırım bu hadiselerde sadece beş-altı yıldır devam eden bir kâbusun devamını ve şiddetini artırdığını görüyordu. Hâlâ silahlı direniş fikrine içgüdüsel olarak karşıydı; Leonard Yerel Savunma Gönüllülerine katılma niyetini dile getirdiği zaman eleştirmeden edemedi. Leonard'ın bir kol bandı, bir palaska takması ya da üniforma giymesi gülünç geliyordu. Fakat Virginia'nın düşmanla savaşmak konusundaki şüpheleri düşmanın korkutuculuğunu azaltmıyordu. Faşistin vahşi aptallığının, en çocuksu saçmalıklara inancının büyük askeri bilim ve cesaretle desteklendiğini görmek rahatsız ediciydi. Bizim liderlerimiz ise yaşlı, idraksiz ve korkak görünüyordu; Virginia ne onların konuşmalarında ne de İngiliz halkındaki yeni çaresizlik ve kararlılıkta teselli bulamıyordu. İhtiyar Ethel Smyth, Paris düştükten iki gün sonra cesurca, "Elbette savaşacağız *ve* kazanacağız," diyerek Virginia'da hayranlık uyandırabilmişti ama o da ne teselli ne de bir kanaat vermedi. Winston Churchill de öyleydi; gülümseyen kahraman erlerin gazetelerdeki efsaneleri, BBC'nin ve politikacıların neşeli ve çabuk bozulan iyimserlik-

leri ise hiçbir teselli vermiyordu. Bunlarda tamamen yanlış olmayan bir taraf olabilirdi ama bunlara yalan karışmıştı ve bu olağanüstü milli durumda gösterdiğimiz tavrımızda da daha çirkin bir taraf vardı. Virginia'nın bizzat kendi tecrübeleriyle bildiği gibi, mülteciler milliyetlerinden başka hiçbir suçları olmadığı halde hapse atılıyordu ve bir asker Dunkirk'ten Rodmell'e topallayarak, panik, moral bozukluğu, yağma ve tam bir askeri yetersizlikle ilgili hikâyelerle gelmişti.

Savaş yaklaştıkça ve yenilme ihtimalimiz giderek arttıkça, Virginia'nın hayatı da gerçekliğini yitirdi ya da giderek yersiz gelmeye başladı; günlük hayatının faaliyetleri ve hisleri, kaderinin bağlı olduğu bu dehşetli mücadeleyle çelişki içindeydi. Bu yüzden Roger'ın *Hayatı*'nın basımevi provalarını matbaaya gönderdiği zaman, "huzur ve mutluluk"tan bahsedebiliyor ve böyle bir ifadenin Fransa Savaşı'nın üçüncü gününde ne kadar acayip geleceğini gayet iyi biliyordu; "bu yüzden benim küçük huzur anım büyüyen bir boşluk içinde geliyor." Bir hafta sonra Aşağı Ülkelerdeki [Hollanda] trajedi doruğa ulaşırken, Desmond MacCarthy ile G.E. Moore Monk's House'a kalmaya geldi – Desmond yıpranmış ve darmadağın ama her zamanki gibi sevimli ve konuşkandı. Altmış beş yaşında olan Moore, Virginia Stephen'ın Sanger'lerde sessiz bir hürmet içinde onu dinlediği günlerdeki kadar etkileyici biri olmasa da hâlâ önyargısızlığından dolayı asildi. Desmond ona öğle yemeğinden önce bahçede *Baskerville'lerin Köpeği*'ni okudu ve öğleden sonra hep birlikte Charleston'a gittiler. Burada Moore'un o meşhur suskunluğunu tartıştılar: Moore bir nesli susturmakla suçlanıyordu. "Ben susmak istemedim," diye cevap verdi Moore. "Aklıma söyleyecek bir şey gelmiyordu." Ve ne olursa olsun Moore, Desmond'ı hiçbir zaman susturamamıştı; Desmond muhtemelen konuşmaya çocuk odasında kediyle ve oyuncak atla konuşarak başlamıştı ve sonra tepelerin üzerinden top ateşinin yankısı duyuldu.

Bundan daha gerçekdışı olan bir şey vardı ki bu da Woolf'ların Vita ile birlikte Penshurst'e yaptıkları geziydi. Ziyafet salonu, iç karartıcı mobilyaları, Elizabeth ve Essex'e dair hatıraları, Lady Pemb-

roke'un lavtasının kılıfı ve Sidney'in tıraş kabı, muntazam çimleri, kırmızı balık dolu havuzları ve ihtiyar lorduyla evi gezdiler; hayatından dayanılmaz derecede sıkılmış olan geveze lord, Tonbridge'deki kâğıt oyunları için yaşıyordu. O gün Paris düştü.

Temmuz ayı, *Roger Fry*'ın yayımlanmasını ve Virginia'nın böyle durumlarda her zaman hissettiği endişelerden bazılarını getirdi. Bunlarla birlikte işgal korkusu da başladı. Virginia ile Leonard için işgal bir bakıma bugün idarecilerimiz bizi yok etmeye karar verse bizi bekleyen toplu imhadan daha kötü bir şey demekti. Otobiyografik eserlerinin sonuncusunda Leonard, faşist tehdidinin kendisi için ne anlam ifade ettiğini anlatır. Bu bölümü aktarıyorum çünkü bu, Temmuz 1940'da Leonard ile Virginia'nın karşısındaki manzarayı göstermektedir.

> Yahudiler her yerde, şehir sokaklarında herkesin gözü önünde aranıp bulunuyor, dövülüyor ve aşağılanıyordu. Berlin'in ana caddelerinden birinde Nazi subayları tarafından bir dükkândan sürüklenerek çıkarılan bir Yahudi'nin fotoğrafını gördüm; adamın sünnetli, yani Yahudi olduğunu kanıtlamak için pantolonunun düğmeleri yırtılarak açılmıştı. Yüzünde şaşkın bir acı ve ümitsizliği anlatan korkunç bir ifade vardı, öyle ki insanlık tarihinin başlangıcından beri insanlar bu ifadeyi işkence edip aşağıladıkları kurbanlarının yüzünde, dikenden taçların altında görmüşlerdir. Bu fotoğrafın daha da korkunç olan tarafı, kaldırımda durarak kurbana gülen saygın görünümlü erkek ve kadınların yüzlerindeki ifadeydi.

O zamanlar zaferi neredeyse elinde tutan ve onu yakalayınca bütün engellerinden kurtulacak olan düşman böyle bir düşmandı. Böyle bir düşmanın kalbinde zerre kadar merhamet ya da âlicenaplık olabileceğine inanacak kadar iyimser olunsa bile, Yahudi bir sosyalist ve karısı için böyle bir şeyin söz konusu olamayacağı kesindi; onlar için gaz odası beklenmedik bir merhamet olurdu. Leonard ile Virginia düşmanlarını boş hayallere kapılmayacak kadar iyi tanıma avantajına -eğer bu bir avantajsa- sahipti. 13 Mayıs'ta savaş doruk noktasındayken, intiharı konuşmuşlardı. Arabalarının egzoz duma-

nıyla kendilerini zehirlemeye karar verdiler ve Leonard bu maksatla garajında yeterli miktarda benzin bulundurmaya başladı; daha sonra ise Adrian'dan ölümcül bir dozda morfin almayı başardılar. Mayıs ve haziran aylarının tamamında Virginia, hayatlarına nasıl ve ne zaman son verecekleri konusundan sık sık bahseder. Savaşın kaybedileceğine inandığından, buna mecbur kalacaklarından pek şüphesi yoktur ve geleceğe baktığı zaman hiçbir şey görmemektedir: "27 Haziran 1941 diye bir gün olacağını hayal edemiyorum," diye yazmıştır.

Ve böylece Virginia, üç ay uçurumun kenarında, her an kendini atmaya hazır bir şekilde yaşadı. Ama bu dönemin sonuna doğru kader, hayal edilenlerden ziyade gerçek tehlikelerle adeta bir çare sundu. Ağustos ve eylül aylarının tamamında Virginia, hava savaşından tuhaf bazı karelere şahit oldu; yerdeki insanların İngiltere Savaşı'ndan görebileceği kareler genelde bunlardan ibaretti. Gökyüzündeki bu çarpışmalar aşağıdan seyredenler için çoğu zaman anlaşılmazdı. Küçük ve belirgin ışıklar dönerek yükseklerde gözden kayboluyor ve sonra, belki üzerinde güzel bir botanik paraşütüyle birlikte, tüye benzer büyük bir duman, birinin -İngiliz mi Alman mı anlaşılamıyordu- vurulduğunu gösteriyordu. Ama bazen olaylar daha anlaşılır ve daha heyecanlı bir şekilde yaşanabiliyordu; üzerinde düşman işaretleri olan, alçaktan uçan bir uçak görülebiliyor; top ateşinin pat-pat-pat sesleri, havayı yaran mermilerin endişe verici sesi, bombaların ıslığı ve patlaması duyulabiliyordu.

> Çok yaklaşmışlardı. Ağacın altında yere yattık. Duyduğumuz sese göre, biri sanki tepemizde havayı doğruyor gibiydi. Dümdüz, yüzükoyun ve ellerimiz başımızın arkasında yere yattık. Dişlerini kapama, dedi L. Sanki sabit bir şeyi biçiyor gibilerdi. Bombalar bahçe evimin pencerelerini zangırdattı. Düşer mi? diye sordum. Düşerse paramparça oluruz. Sanırım yok olmayı düşündüm – hissizliği, o anda hissizdim. Galiba bir korku. Mabel'ı garaja getirmeli miyiz? Bahçeyi geçmek çok riskli, dedi L. Sonra Newhaven'dan bir tane daha. Etrafımız mırıltı, testere sesi ve vızıltıyla doldu. Bataklıkta bir at kişnedi. Çok bunaltıcı. Gök gürültüsü mü? dedim. Hayır, silah-

lar, dedi L., Ringmer'den, Charleston yolundan. Sonra ses yavaş yavaş kesildi. Mutfakta olan Mabel pencerelerin zangırdadığını söyledi. Hava saldırısı hâlâ devam ediyordu: uzaktan geçen uçaklar... 5'ten 7'ye kadar bütün tehlike geçti, dün gece 144 tane düştü.

Virginia kesinlikle savaşın ortasında değil, kenarında olmasına rağmen herhalde böyle tecrübeler sarsıcı ve sinir bozucuydu; buna rağmen sanırım bunların sonucunun olumlu bir etkisi olmuştu. Gerçekten ateş altına girdikten sonra intiharla ilgili konuşmalar sona erdi.

Onun, daha önce Rodmell Kadın Enstitüsü için Dreadnought Şakası'yla ilgili yazdığı yazıyı, bu dönemde Memoir Club'a [Anılar Kulübü] sesli olarak okuduğunu hatırlıyorum; bir sürü kahkaha ve alkış gelmişti, Virginia neşeliydi ve kesinlikle intiharı düşünen biri gibi görünmüyordu. Kuşkusuz Sissinghurst'ü arayıp Vita'nın sesini, dört bir yanına bombalar düştüğünü duyduğu ve ahizeyi kapattıktan sonra bir daha Vita'nın sesini duyup duyamayacağını bilemediği zaman durum farklıydı.

Savaş içerilere doğru ilerliyordu; Rodmell kesinlikle tehlikenin dışında değildi ama o sırada esas hedef Londra'ydı. Bombardıman sırasında Virginia da Vanessa da maddi zarara uğradı. Ve şimdi aralarındaki o eski rekabet çok tuhaf bir şekilde geri dönmüştü. Mecklenburgh bombalandığı zaman Virginia iki sebepten dolayı umutsuzluğa kapılmıştı: hâlâ kirasını ödedikleri ve dokunulmamış haldeki Tavistock Square dururken artık içinde yaşanmaz olan bir eve taşınmak çok can sıkıcıydı; ayrıca Vanessa'nın stüdyosu (Duncan'ın bitişiği) harabeye dönerken kendisinin kırılan camları ve düşen tavanları önemsiz bir kaza gibi görünüyordu. Tavistock Square 52 Numara da Fitzroy Street 8 Numara'yla aynı akıbete uğrayınca Virginia kesinlikle ferahlamıştı; tıpkı Vanessa'nın kendi stüdyosu alevler içinde yanarken tuhaf ve anlaşılmaz bir neşe duyduğu gibi. Ama hasarla ilgili ne yapılabileceğine bakmak ve Hogarth Press'in taşınma işini ayarlamak için Londra'ya gittikleri zaman, Virginia farklı şeyler hissetti: yaşlı Mr. Pritchard ile kız kardeşinin cesur soğukkan-

lılığından duyduğu bir hayret; Ethel Smyth'e yazılan bir mektuba bakarsak:

> ... Londra'da kalbim dediğim yerimi sızlatan ve gerçekten de lime lime eden şey, arka tarafta, saldırıdan sonra pislik içinde kalan pansiyondaki kir içindeki ihtiyar kadınlardı ve bir tanesine daha hazırlanıyorlardı... Ve sonra hayatımın aşkı, yani Londra şehri -Londra'yı baştan sona harap olmuş halde görmek- bu da yüreğimi lime lime etti.*

Bütün bunların üzerine bir de kişisel bir sıkıntı eklendi; çok aptalca, önemsiz ve yersiz olan bu sıkıntı yine de, sadece Virginia'nın evrensel savaş felaketiyle kendi özel hayatının küçük *ennuileri* [can sıkıntıları] arasında nasıl yıprandığını göstermek bakımından kayda değerdir. Rodmell'de kiraya verilen mobilyalı bir kır evi vardı. Helen Anrep arkadaşlarının yanında olmak istiyordu ve Vanessa ona bu evden bahsetti. Vanessa ile Virginia arasında geçen bir telefon konuşmasında, Virginia, Helen'ın daimi olarak Rodmell'de yaşamaya geldiğini anladı. Bir an için işgal tehlikesi unutulmuştu ya da daha doğrusu işgal artık Anrep ailesinin işgaline dönüşmüştü ki bu da onun kadar korkutucu bir ihtimaldi. Kız kardeşler arasında yıllardır olmadığı kadar hararetli bir kavga oldu. Kavga çok sürmedi; Helen'ın niyeti sadece kısa bir süre kalmaktı; ama sürdüğü müddetçe bu, şiddetli ve üzücü bir kavga oldu.

Mayıs 1940'ta, Brighton'da İşçi Eğitim Cemiyeti'ne bir konuşma yapan Virginia, Sol Kanat entelektüellerinin bazı şiirlerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Bu konferansı *The Leaning Tower* adıyla yayınlanmıştır. *The Leaning Tower,* Virginia'nın başını Sol Kanat yazarlarıyla epey derde soktu ve bu da gayet doğaldır çünkü Virginia onların şiirleri konusunda kaba ve bildiğim kadarıyla yanılgı içindeydi. Ama bu pek çok bakımdan itinalı bir yazı, sosyal bi-

---

* "Almanlar Londra'yı bombaladığı zaman, (Virginia) hasarın ciddiyetini, azalan kitap satışlarıyla ölçüyordu." (Michael Holroyd, *Lytton Strachey,* I. cilt, s.404.) Ben bu garip hesaplarla ilgili hiçbir kayda rastlayamadım.

lince sahip bir yazarın son sözüdür ve doğru pek çok şeyi dile getirir. Virginia, İngiliz edebiyat tarihinin İngiliz sınıf yapısıyla ne kadar yakından ilişkili olduğunu ve otuzların Sol Kanat hareketinin bile özünü esasen bir burjuva toplumundan aldığını görüyordu. Ona göre kendi döneminin genç sosyalist yazarları, ideolojik tavırlarına rağmen, sınıf hudutlarını aşmıyordu ve aslında kendi sınıf kökenleri gereği bir görüş eğriliğine mahkûmdu ve sınıfsız bir toplum meydana getiremedikleri müddetçe de her zaman buna mahkûm olacaklardı.

Virginia'nın genç sosyalistlerin çoğundan farklı olduğu taraf, sınıf yapısını önemini içtenlikle ve açıkça kabul etmesiydi. Başkalarının sınıf engellerini aşmaya, hatta bunların varlığını inkâr etmeye kalktıkları yerde, Virginia bunları açık yüreklilikle kabul ediyor ve dolayısıyla kendisinin de bölünmüş bir toplum içinde tecrit edilmiş bir konumda olduğunu kabul ediyordu. *The Leaning Tower*'da kendisinin de açıkça dile getirdiği gibi, Virginia bunun ideal bir durum olduğunu düşünmüyordu, ama bu durumun yokmuş gibi davranılarak değiştirilebilecek bir durum olduğunu da düşünmüyordu. İşte Virginia burada, sadece Soldan değil, Sağdan da ayrılıyordu.

Bu gerçek Virginia'nın daha önceki bir makalesinde de güzel bir şekilde ortaya konmuştur. *The Niece of an Earl*'de Virginia şöyle yazıyordu:

> ...aristokrasi konusundaki cehaletimiz, çalışan sınıflar konusundaki cehaletimizle kıyaslandığında bir hiçtir. Her zaman İngiltere ve Fransa'nın büyük aileleri masalarında meşhur insanların oturmasından memnuniyet duymuştur ve bu yüzden Thackeray'ler, Disraeli'ler ve Proust'lar, aristokrat hayatı konusunda bir otorite olarak yazabilecek kadar bu hayatın usul ve düzenini tanımışlardır. Ama maalesef hayat öyle dar sınırlı ki edebi başarı her zaman yükseliştir, hiçbir zaman düşüş değildir ve nadiren, ama daha ideal olanı sosyal merdivende bir yayılmadır. Yükselen romancının başı hiçbir zaman tesisatçı ile karısının dertleriyle ağrımaz. Kitapları vasıtasıyla hiçbir zaman kedinin etini getiren adamla temasa geçmez ya da

> British Museum'un kapısında kibrit ve ayakkabı bağı satan ihtiyar kadınla mektuplaşmaz.

Anlayışlı bir eleştirmenin dediği gibi:

> Onun yazılarının konusu kendisi gibi insanların, küçük bir sınıfın, can çekişen bir sınıfın küçük dünyasıdır...öyle bir sınıf ki bazı imtiyazları miras almıştır, şahsi gelirlere sahiptir, hayatı korunaklıdır, hassas zevkleri vardır. Bu sınıfın dışında o [Virginia] çok az şey bilir.

Bu bir romancı açısından kesinlikle bir sınırlılıktır ama insanın kendi sınırlarının farkında olmasında da bazı avantajlar vardır.

The Niece of an Earl ile ilgili yorumda bulunan Jacques Emile Blanche şöyle yazmıştır:

> ...je me permets de vous avouer que m'étonne une autre phrase de cet essai où vous exprimez comme une certitude, que les gens de notre classe ne connaissent pas l'ésprit du peuple, "British Museum'un kapısında kibrit ve ayakkabı bağı satan ihtiyar kadın." J'ai beaucoup causé avec "tesisatçı ile karısı" – avec toutes sortes d'ouvriers à la ville et à la campagne – et il est facile de sé mettre a leur niveau; ou mieux; c'était facile. La guerre de classes, qui fait rage ici, sous le souffle de Moscou, transforme les plus gentils en des brutes effrayantes.

Bu, alt sınıfları tanıdığına, "onların seviyesine" inebileceğine, kendisinin onlardan beklediği rolü oynadıkları müddetçe onları hakikaten seven ama bu rol değiştiği zaman sevgisi nefrete dönüşen, inanan bir yazarın klasik bir örneği olarak görülebilir.

Virginia'nın tavırları bunun tam aksidir. Virginia, sosyal bakımdan kendisinden aşağı seviyede bulunanlardan sevgi talep etmiyor ya da bu sevgi verilmediği zaman nefret duymuyordu. Proletaryaya o kadar az sevgi duyuyordu ki onu ortadan kaldırmak ve dolayısıyla sınıflı toplumu ortadan kaldırmak istiyordu. Virginia'nın bu tavrı, içinde yaşadığı toplumun niteliğine dair doğru bir değerlendirmeden ileri gelmesinden dolayı, onun *The Leaning Tower*'da

çok zekice bir analiz yapabilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda bu analiz, siyasi eğilimin genellikle temel aldığı sosyal merhamet duygularını görmezden gelmesi bakımından da siyasi açıdan kısırdı. Bu, onun neslinin siyasi hatalarının acısını çekenler için çok rahatsız ediciydi. O sırada cephe hizmetinde görev yapan Lytton'ın oğlu Benedict Nicolson, büyük sıkıntı ve tehlike içeren şartlarda yaşarken, Virginia'nın yazdığı Roger biyografisini okudu. Virginia'ya mektup yazarak öfkesini dile getirdi. Ona göre Bloomsbury kuruntular üzerine kurulmuş bir mutlu bir dünyada yaşıyor, ince zevklerini tatmin ediyor ama öbür taraftan aydının en önemli görevini, yani dünyayı kendi aptallıklarından kurtarma görevini ihmal ediyordu. Bu tatsız iş ona ve onun kuşağına kalmıştı.

Virginia'nın onun bu iddialarından hem rahatsız olduğu hem etkilendiği açıktı. İtinalı bir cevap yazdı ve bittiği zaman mektubu onunki kadar şiddetliydi. Bundan sonraki mektuplarında ikisi de sakinleşti ve yazışma, anlaşmayla değilse de bir hoşgörüyle sona erdi. Sert tarafları ve bir eleştirmen olarak sadece Roger Fry'ın başarılarıyla ilgili bazı noktalar haricinde, bu tez, iki savaş arası dönemdeki yıllarda Bloomsbury'nin sosyal sorumluluğuna ya da sorumsuzluğuna karşı çıkıyordu. Virginia, terimin böyle bir bağlamda ne kadar geçerli olduğunu sorup eğer Leonard ile Maynard Keynes Bloomsbury'ye aitse bu grubu kamusal meselelere tamamen ilgisiz kalmakla suçlamanın zor olacağını söyleyerek Bloomsbury'yi savunmadı – ama pekâlâ da yapabilirdi.* Virginia iddiasını sanatçıların toplumu ciddi şekilde etkileyemeyeceği ve bunun çok büyük yazarlar -Keats, Shelley, Wordsworth ya da Colerdige- söz konusu olduğunda bile geçerli olduğu görüşüne dayandırdı. Gördüğümüz gibi Virginia siyasi açıdan faal olmaya çalışmıştı; onda eksik olan şey istek değil, yetenekti. Virginia sadece *Kendine Ait Bir Oda*'da büyük

* 24 Ağustos 1940 tarihli mektubunun müsveddesinde Virginia aslında bunları söyler ve kendini savunarak Morley College'da, Oy Hakkı hareketinde ve Kadın İşbirliği Derneği'nde kendi yaptığı çalışmalara atıfta bulunur. Ancak Benedict Nicolson'a gönderdiği mektuptan bu kısım çıkarılmıştır.

bir ikna gücü sergiler ve siyasi açıdan Harriet Beecher Stowe'dan çok daha etkisiz bir yazardı.

Bu mektuplaşma Ağustos 1940'ta gerçekleşti; bu sırada İngiltere Savaşı doruk noktasına yaklaşıyordu ve Virginia da kaygılı bir ruh halinden sessiz bir soğukkanlılığa geçiyordu.

Virginia'nın sükûneti belki de fırtınadan önceki zaruri bir giriş faslıydı – bu sözümle Virginia'nın zihninin Haziran 1940'ta yaşanan dehşetten en son Mart 1941'deki eziyete aşırı neşeli bir ara dönemle geçmek zorunda kalmış olabileceğini kastediyorum ve bu da pekâlâ bütün diğer dönemler gibi onun akıl hastalığının bir parçası olabilir. Aynı zamanda bu sonbaharın mutlu geçen safhasının - ama bundan sonraki yeniden kötüleşme dönemi değil- doğrudan kamusal hadiselere bağlanabileceğini söyleyebiliriz. Ağustos ve Eylül aylarında işgal tehlikesi devam ediyordu ama en azından artık bu adanın direnebileceği, düşmanın çok büyük bir mücadeleye girişmeden savaşı havadan kazanamayacağı anlaşılmıştı ve sonra da düşman sanki hiç de kazanmıyormuş gibi görünmeye başladı. İşgal bir haftadan öbürüne ertelenip durdu, ta ki en son bahara kadar ertelenebileceği anlaşılana kadar. Londra bombalanıp tahrip ediliyor olabilirdi ama henüz Leonard sarı yıldızı takmak zorunda değildi. Yıl sonunda da Afrika üzerinde solgun bir zafer yıldızı parladı.

Mabel'ın kız kardeşiyle yaşamaya gitmesi memnun ediciydi. Mabel, Londra'daki hizmetçiydi. Virginia'nın hayatında hiçbir zaman Nelly kadar önemli bir rol oynamamıştı; o daha yumuşak başlı, daha sakin biriydi ve kesinlikle felaketlere yol açacak kadar çok ilgi çekici değildi. Yine de Woolf'lar onun gitmesinden memnundu; Rodmell'de kalmasının tek sebebi o sırada birinden Londra'da durmasını istemenin imkânsız olmasıydı. Woolf'ların Monk's House'daki bütün işleri köyde yaşayan ve ikisinin de iyi geçindiği Louie tarafından yapılabilirdi (Louie gerçekten de Leonard'ın hayatının sonuna kadar onun yanında kalacaktır). Böylece en sonunda o büyük hizmetçi sorunu çözülmüştü.

Bombalar düşmeye devam ediyordu ve 29 Eylül'de bir tanesi Monk's House'un çok yakınına düştü. Virginia önce pencereyi bu

kadar hızlı çarptığı için Leonard'a sövdü, sonra da ne olduğunu anlayınca çimenliğe çıkıp baskıncının Newhaven'ın üzerinde kovalandığını gördü; ama artık böyle şeyler onu endişelendirmiyordu. Tembel bir hayat sürdüğünü düşünüyordu. Leonard uzun yıllardır yaptığı gibi kahvaltısını yatağına getiriyor ve Virginia burada kitap okuyordu; banyo yapıyor, sonra Louie ile görüşüp ona ev işlerini bildiriyordu; sonra da bahçedeki kulübesine giderek *Pointz Hall* üzerinde çalışmaya başlıyordu. Daha önce hiçbir romanı kaleminden bu kadar hızlı, bu kadar gayretsiz akmamıştı; hiçbir engel, şüphe, umutsuzluk, mücadele ya da gözden geçirme olmadı. Bir kitap daha vardı. Bu kitabın ilk bölümünün birkaç müsveddesi elimizdedir ve iki bölüm de tamamlanmıştır. *Anon* adı verilen bu kitap edebiyat tarihiyle ilgili bir eser olacaktı; Duncan'a İngiliz edebiyatını anlatmak amacıyla yazılacaktı. Virginia'nın söylediğine göre bu işin zor kısmı artık Shakespeare'i izah etmesi gereken bir noktaya gelmiş olmasıydı; Shakespeare'in dehası bütün dünya tarafından kabul ediliyordu ve kitabı bu yüzden çok uzayabilirdi. Yazmaya mola verdiği zamanlarda manzarayı seyretmek ona keyif veriyordu; kendisiyle Caburn Dağı arasında uzanan o çok güzel düzlük bölgeyi yeni bir açıdan görmek için masasının yerini değiştirdi. Kasım ayında burası her zamankinden de güzeldi; nehrin kıyısında bir bomba patlamıştı ve Ouse'un suları, sel basan çayırların üzerinden akarak doğruca kendi bahçesine geliyor ve pek çok su kuşunun ziyaret ettiği, kara içinde güzel bir deniz oluşturuyordu. Bu, büyük bir zevk kaynağıydı. Virginia manzarayı seyredip -kendi deyişiyle "ısınmak" için- bir sigara yaktıktan sonra öğlene kadar yazıyordu. Sonra gazetelere göz atmak için bir ara veriyor, daha sonra da saat bire kadar daktilo yazılarıyla uğraşıyordu. Öğle yemekleri mütevazıydı çünkü artık kıtlık şiddetini artırıyordu; ama mönü bu kadar sınırlı olunca Virginia artık sofrada ne bulursa eskisinden daha iştahlı bir şekilde yiyordu. Hatta bu dönemde arada bir, mümkün olduğu zaman, oburluk ettiğini bile itiraf eder. Bir çiftliği olan Vita güzel hediyeler gönderebiliyordu ve Kasım 1940'ta kendisine şöyle teşekkür ediliyordu:

Keşke Kraliçe Victoria olsaydım. O zaman sana teşekkür edebilirdim. *Kırık* YALNIZ kalbimin *derinliklerinden. Hiçbir zaman* HİÇBİR ZAMAN HİÇBİR ZAMAN bu kadar *coşkulu* HAYRET VERİCİ MUHTEŞEM – hayır, üslubu yakalayamıyorum. Tek söyleyebileceğim şey, kutunun içinde tereyağını bulduğumuz zaman hane halkıyla -yani Louie'yle- baktık. Ben, tam bir pound [454 gr] tereyağı, dedim. Bunu söylerken de bir parça koparıp olduğu gibi yedi. Sonra bütün cömertliğimle bir haftalık zahiremizi -başparmağımın tırnağı büyüklüğünde- Louie'ye verdim ve sonsuz bir şükran kazandım: sonra oturup ekmek ve tereyağı yedim. Reçel ilave etmek saygısızlık olurdu. Tereyağının tadını unutmuşsundur. Bu yüzden sana anlatayım – çiğ tanesiyle bal arası bir şey. Tanrım, Vita! – kırık oturağın, yünlerin ve şimdi de tereyağın!!! Lütfen inekleri ve sütçü kızı benim için tebrik et ve buzağıya ileride (erkekse) Leonard, dişiyse de Virginia adının verilmesini öneriyorum.

Yarın öğle yemeğimizi bir düşün! Bunny Garnett ile Angelica geliyor. Masanın ortasına bütün kalıbı koyacağım ve şöyle diyeceğim: istediğiniz kadar yiyin. Bu heyecanı bozamam çünkü başka bir şey söylemem gerekirse, bir pound tereyağı göreli bir yıl oldu. Başka hiçbir şeyin bu kadar önemli olduğunu sanmıyorum. Yarın harap olan evden bütün kitaplarımızın geleceği doğru: hepsi de hırpalanmış ve küflenmiş halde. Kadın Enstitüsünün Mali İşler Müdürü yapıldığım da doğru. Bir de senden İran'a dair slaytlar istiyorum; gelirsin ve konuşuruz; ama bu önemsiz bir şey. Yakınlara bombalar düşüyor – önemsiz şeyler; bataklığa bir uçak düştü – önemsiz şeyler; seller bastı – hayır, hiçbir şey kaidenin üzerine senin tereyağına yakışan bir çelenkmiş gibi görünmüyor.

Kitabını bana matbaadan göndermediler, kahrolasıcalar.

Burada L[eonard] araya giriyor: eğer sana yazıyorsam onun da en derin şükranlarını sunacakmışım

tereyağı için.

V.

Öğle yemeğinden sonra Virginia gazeteleri daha ciddiyetle okuyor, yürüyüşe çıkıyor ve belki de bir el işiyle, elma toplamak ya da depolamak veya ekmek yapma işiyle uğraşıyordu. Ardından çay saati geliyor ve çaydan sonra yazılması gereken mektuplar olabiliyor-

du; bundan sonra da biraz daha daktilo yazıyor, okuyor ya da günlüğünü yazıyordu. Sonra akşam yemeğini pişirip yeme, gramofonda biraz müzik dinleme, yatma vakti gelene kadar okuma, kestirme ya da nakış işleme vakti geliyordu.

Virginia bu hayatı Londra'daki hayatının çekişmeleri, hayal kırıklıkları, görüşmeleri, telefonlaşmaları, soysal meşgaleleri ve sosyal yalanlarıyla kıyaslıyordu. Burada mutluydu, çok özgür ve boştu – "basit bir melodiden diğerine geçen bir hayat. Evet: öteki hayatla geçen bu kadar yıldan sonra bu hayatı niye sevmeyeyim?"

Böyle bir hayatın kaydedilmeye değer çok fazla hadisesi yoktu. Woolf'ların sürekli aynı yerde yaşaması ve savaşın zaruretleri, onları köy hayatıyla daha fazla bütünleştirdi. Genelde Virginia bu hayatı seviyordu ama yine de köyde onu giderek bıktırmaya başlayan bazı sıkıcı şeyler de yok değildi. Fakat hiç baş ağrısının, sinirin görülmediği ve işin muntazaman devam ettiği bu dönemde Virginia son derece sakin görünüyordu. Morgan mektup yazarak onu Londra Kütüphanesi Komitesi'ne teklif edip edemeyeceğini sorduğu zaman -bir gün olacağını söylediği gibi- bu olay hoşuna gitti ve Virginia komuoyuna verilen "bir sus payı" olmayı reddederek hem kendisi hem de kendi cinsi adına küçük bir intikam alabilmişti. Lady Oxford'un ona Voltaire'in bir büstünü ve hava saldırısı sırasında Savoy Oteli'nden yazılan biraz gülünç birkaç mektup göndermesi hoşuna gitmişti. Yeni yılda Charleston'a ve Cambridge'e gitmek ve belli ki Elizabeth Bowen'ın ziyareti hoşuna gitmişti.

Miss Bowen 13 ve 14 Şubat 1941 tarihlerinde Rodmell'deydi ve bu ziyaretinin hatıralarını kaydetmiştir. Virginia'nın yerde dizleri üzerinde oturduğunu anlatır – yırtılmış bir perdeyi onarıyorlardı:

> ve topuklarının üzerinde oturarak ilkbahar güneşinden bir huzme içinde başını geriye atarak böyle etkileyici, tıkanırcasına, keyif alarak ve gürültüyle gülmüştü...ve bu, bana kalan bir hatıra oldu. Bu yüzden onu bütünüyle acı çeken ya da karanlığa teslim olan kesinlikle trajik biri gibi gören insanlarla karşılaştığım zaman tuhaf bir sarsıntı yaşıyorum.

Bu kahkaha ne zaman sona ermiş ve karanlık ne zaman başlamıştır? Bunu söylemek zordur. Virginia *Perde Arası*'nı 23 Kasım'da bitirdi ve romanların sonu onun için her zaman tehlikeliydi ama aralık ayının tamamında gayet mutlu görünmektedir. Günlüğünün ocak, şubat ve mart ayına ait kısımlarında geriye bakıldığında hayra alamet olmayan bölümler vardır. Ocak ayının ortasından itibaren Leonard onunla ilgili olarak çok endişelenmeye başlar; ama günlüğünde Virginia'nın sağlığıyla ilgili hiçbir kısım yoktur. Ancak en sonunda 18 Mart'ta şöyle yazar: "V. i. d." (Virginia iyi değil). Altı gün sonra, yani 24 Mart'ta, Virginia John Lehmann'a mektup yazarak *Perde Arası*'nın yayımlanmasını istemediğini söyler. Bu sırada durumunun ciddileştiğini Leonard açıkça görüyordu.

Virginia'nın akli bakımdan rahatsız olduğunu kabul edememesi onun deliliğinin bir belirtisiydi; bu gerçeği ona dayatmak başlı başına tehlikeliydi. Ama 26 Mart'ta Leonard bu riske girilmesi ve Virginia'nın bir doktora görünmeye ikna edilmesi gerektiğine kanaat getirmişti. Bunun için tanıdığı ve sevdiği birine görünmesi çok daha iyiydi. Woolf'ların, mesleğini Brighton'da icra eden bir hekim olan bir arkadaşları vardı. Octavia Wilberforce, Virginia'nın annesinin arkadaşlarından aktris Elizabeth Robins ile yaşıyordu. Virginia'nın iki kadını da büyülediği açıktı. Miss Robins 1940 yılında Amerika'ya döndü ama bir çiftliği olan ve Virginia'nın her geçen gün zayıflayıp solgunlaştığını gören Octavia, Monk's House'a tereyağı ve kaymak gibi hediyeler gönderiyordu. Virginia, Octavia'nın portresini yazmak istediğini beyan etti ve görünüşe göre böyle bir yazıya da başlamıştır; Octavia arada bir gelip oturuyor – yani onunla konuşuyordu.

21 Mart'ta çaya geldi ve Leonard ona durumu anlattı.

Bundan sonraki beş gün Octavia da hasta yattı. Ayın 27'sinde Leonard onu aradı. Virginia'yı bir arkadaş ve doktor olarak Octavia'ya görünmeye ikna etmişti. Leonard'ın sesi çaresizdi. Octavia da çaresizdi. Yataktan telefona ancak sürünerek gelebilmişti ama kahramanca davranarak bu gerçeği Leonard'dan gizledi ve o gün

öğleden sonra Leonard'ın Virginia'yı Brighton'a getirilmesi kararlaştırıldı.

Görüşme zor oldu. Virginia hiç vakit geçirmeden hiçbir sorunu olmadığını söyledi. Muayene olması çok gereksizdi; belli ki hiçbir soruya cevap vermeyecekti.

"Tek yapman gereken," dedi Octavia, "Leonard'ı rahatlatmak." Sonra da Virginia'nın ne gibi belirtiler yaşadığını bildiğini ilave ederek onu muayene etmek istedi. Virginia uykuda yürür gibi soyunmaya başladı ve sonra durdu.

"Bunu yaparsam bana istirahat tedavisi vermeyeceğine söz verir misin?"

"Söz veriyorum, sana mantıklı gelmeyecek hiçbir şeyi tavsiye etmeyeceğim. Anlaştık mı?"

Virginia kabul etti ve muayene devam etti ama bir sürü itiraz gelmedi de değil. Yatağa gönderilen bir çocuğa benziyordu. En sonunda bazı korkularını, geçmişin geri geleceğine, bir daha yazamayacağına dair korkularını itiraf etti. Octaiva da bu sıkıntıyı daha önce de yaşamış ve ardından iyileşmiş olmasının bile başlı başına güven verici olduğunu söyledi. "Apandisitini aldırırsan," dedi, "yara izinden başka bir şey kalmaz; eğer üzerinde durarak yarayı azdırmazsan akli bir rahatsızlık da aynı şekilde ortadan kaldırılabilir."

En sonunda Virginia'nın elini tuttu -soğuk ve zayıf bir eldi- ve şöyle dedi: "Eğer işbirliği yaparsan sana yardım edebileceğimi biliyorum ve Londra'da yardım etmeyi daha çok istediğim hiç kimse yok." Bunun üzerine Virginia biraz daha mutlu göründü – "kesinlikle mutlu," Octavia'nın deyişiyle.

Sonra Octavia'yla Leonard arasında özel bir görüşme oldu. Ne yapacaklardı; Virginia eğitimli bir hemşirenin gözetiminde mi olmalıydı? Bunun felaketle sonuçlanacak bir teşebbüse dönüşmesi kolaydı. Hem Leonard hem Octavia bu görüşmenin faydalı olduğunu düşünüyordu. Woolf'lar Rodmell'e, Octavia da yatağına döndü. Virginia'ya nazik ve elinden geldiğince rahatlatıcı bir not yazdı ve ertesi akşam telefonla aradı ama artık çok geçti.

28 Mart Cuma gününün, parlak, bulutsuz ve soğuk bir günün

sabahı, Virginia her zamanki gibi bahçedeki stüdyosuna gitti. Burada iki mektup yazdı: Biri Leonard'a, diğeri Vanessa'ya – en sevdiği insanlara. İki mektupta da sesler duyduğunu açıklıyor, hiçbir zaman iyileşemeyeceğine inandığını söylüyordu; yaşamaya devam edip Leonard'ın hayatını mahvedemezdi. Sonra eve geri dönüp Leonard'a tekrar yazdı:

> Canım,
>
> Yine delirdiğimden eminim. O korkunç zamanları bir daha yaşayamayacağımızı düşünüyorum. Ve bu sefer iyileşemeyeceğim. Sesler duymaya başlıyorum ve dikkatimi toplayamıyorum. Bu yüzden en doğru görünen şeyi yapıyorum. Sen bana mümkün olan en büyük mutluluğu verdin. Her bakımdan, elinden gelen her şeyi yaptın. Bu korkunç hastalık gelene kadar, iki insanın bizden daha mutlu olabileceğini zannetmiyorum. Daha fazla mücadele edemeyeceğim. Hayatını mahvettiğimi, ben olmasam çalışabileceğini biliyorum. Ve biliyorum ki çalışacaksın. Görüyorsun ki şunu bile doğru düzgün yazamıyorum. Okuyamıyorum. Söylemek istediğim, hayatımdaki bütün mutlulukları sana borçluyum. Sen bana karşı çok sabırlı ve inanılmaz derecede iyi davrandın. Bunu söylemek istiyorum – herkes de biliyor. Eğer beni kurtarabilecek biri olsaydı bu sen olurdun. Senin kati iyiliğin hariç hiçbir şey kalmadı artık bende. Hayatını daha fazla mahvetmeye devam edemem.
>
> İki insanın bizden daha mutlu olabileceğini zannetmiyorum.
>
> V.

Virginia bunu oturma odasında şöminenin üzerine bıraktı. 11:30 sularında bastonunu da alarak evden hızla çıktı ve sel basan çayırlık arazilerden nehre girdi. Leonard onun kendini boğmaya daha önce bir kez kalkıştığına inanıyordu; eğer öyleyse Virginia başarısızlığından ders almıştı ve artık bu işi kesin olarak bitirmeye kararlıydı. Bastonunu nehrin kıyısına bırakarak paltosunun cebine irice bir taş koydu. Sonra da ölüme gitti; bir zamanlar Vita'ya dediği gibi, "Hiçbir zaman tasvir edemeyeceği tek tecrübeye."

TEŞEKKÜR

Kitabın başında, yardımlarıyla teşvikleri olmasa bu biyografinin yazılmasına hiç girişilmeyecek olan ve de yardımlarıyla kitabın yazılış sürecine şu veya bu şekilde katkıda bulunan kişi ve kuruluşlara minnettarlığımı ifade etmiştim. Bu cildin tamamlanmasıyla birlikte ise, yardımları ve izinleri için aşağıdaki kişi ve kurumlara teşekkürlerimi dile getirmek veya tekrar etmek istiyorum:

Merhum Christabel Lady Aberconway; Lord Annan; Dr. Igor Anrep; merhum Mr. Mark Arnold Forster; merhum Mrs. Barbara Bagenal; Mrs. Mary Bennett; Liverpool'daki Walker Art Gallery'den Miss. Mary Bennett; Drew Üniversitesi'nden Profesör John W. Bicknell; merhum Miss Elizabeth Bowen; merhum Mr. Gerald Brenan ve Messrs Hamish Hamilton Ltd; British Broadcas-

ting Corporation; Mr. Noel Carrington; merhum Mr. John Carter; merhum Lord David Cecil; merhum Mr. Angus Davidson; merhum Mrs. Pamela Diamand; Mrs. Beata Duncan; Mrs. David Garnett; merhum Mr. Duncan Grant; Profesör Leon Edel; Mrs. T.S. Eliot; merhum E.M. Forster ve King's College, Cambridge; Mr. Nicholas Furbank; Cambridge, Trinity College'ın Kütüphane sorumlusu Mr. Philip Gaskell; merhum Miss Winifred Gill; merhum Dr. Mrs. A.D. Harris; Lady Hills; Mr. Michael Holroyd; India Office Records personeli; merhum Mr. Julian Jebb; merhum Lady Roderick Jones; Mr. David Jolley; merhum Sir Geoffrey Keynes; Miss Jacqueline Latham; merhum Mr. John Lehmann; Mrs. Su Hua Ling; Christopher St John'un eseri *Ethel Smyth, A Biography*'den alıntı yapılmasına izin verdikleri için Longman Group Ltd; merhum Mr. Michael MacCarthy; M. Georges Mevil-Blanche; merhum Charles Mauron; merhum Mrs. Louie Mayer; merhum Mrs. Robin Mayor; Cambridge, King's College'ın kütüphane sorumlusu Dr. A.N.L. Munby; merhum Mrs. Lyn Newman; merhum Mr. Benedict Nicolson; Mr. Nigel Nicolson; Miss Lucy Norton; Mr. Stanley B. Olson; Mrs. Ian Parsons; Mrs. Ralph Partridge; Mr. Kenneth Phelps; Sir Edward Playfair; merhum Mr. William Plomer; Mrs. Sophie Pryor; merhum Miss Berta Ruck; Mr. George Rylands; Miss Daphne Sanger; The Society of Authors as the Literary Representative of the Estate of Katherine Mansfield; merhum Mr. George A. Spater; Mr. Stephen Spender; merhum Sebastian Sprott; merhum Mrs. James Strachey; New York Halk Kütüphanesi'ndeki Berg Koleksiyonu'nun küratörü Mrs. Lola Szladits; Morley College'dan Mr. Barry Till; Mr. Julian Trevelyan; Dame Janet Vaughan; Mrs. Julian Vinogradoff ve Mr. C.J. White.

BİRİNCİ KİTAP / EK A
Kronoloji

1878	
26 Mart	Leslie Stephen ve Julia Prinsep Duckworth'ün (kızlık soyadıyla Jackson) evliliği. Dört çocuklarının doğduğu Hyde Park Gate 22 Numara, Kensington adresine yerleşirler
1879	
30 Mayıs	Vanessa Stephen'ın doğumu
1880	
8 Eylül	Julian Thoby Stephen'ın doğumu
1881	
Eylül	Leslie Stephen 1882-1894 yılları arasında ailesinin yazlarını geçirdiği St. Ives'daki Talland Evi'ni kiralar
1882	
25 Ocak	Adeline Virginia Stephen'ın doğumu

Kasım	Leslie Stephen *Dictionary of National Biography*'nin editörü olarak işe başlar
1883	
27 Ekim	Adrian Leslie Stephen'ın doğumu
1888	
Nisan	Stephen ailesinin çocuklarının hepsi boğmaca geçirir. Mayısta Bath'de anneanneleri Mrs. Jackson'la birlikte nekahet devresine girerler
1889/90	
Kış	20 yaşında olan Margaret (Madge) Symonds, Hyde Park Gate 22 Numara'da birkaç ay kalır
1891	
Ocak	Thoby Hillingdon'daki Evelyn's Hazırlık Okulu'na gider
Şubat	*Hyde Park Gate News* yayına başlar
Nisan	Leslie Stephen D.N.B.'deki editörlük görevini bırakır
1892	
Ocak	Adrian Evelyn's Okulu'na gider
3 Şubat	J.K. Stephen'ın ölümü
2 Nisan	Mrs. Jackson'ın Hyde Park Gate, 22 Numara'da ölümü
1894	
Şubat	Vanessa ve Virginia Guildford'daki Ressam Evine, Mr. ve Mrs. G.F. Watts ile kalmaya gider
11 Mart	Sir James Fitzjames Stephen'ın ölümü
Eylül	Thoby Bristol'deki Clifton College'a başlar

1895	
Şubat Ortası	Mrs. Leslie Stephen gribe yakalanır
11 Nisan	George, Stella ve Gerald Duckworth yurtdışına gider
5 Mayıs	Mrs. Leslie Stephen'ın ölümü
Yaz	Stephen ailesi Wight Adası'ndaki Fresh Water'da, Virginia'nın ilk sinir krizi
Kasım	Caroline Emelia Stephen Cambridge'e yerleşir; Vanessa ve Virginia, özellikle de Thoby'nin 1899'da Cambridge'e gitmesinden sonra, sık sık halalarının yanına giderler. Talland Evi satılır
1896	Vanessa çizim kurslarına gitmeye başlar
Yaz	Stephen ailesi Haslemere'deki Hindhead House'da (Mrs. John Tyndall tarafından kiraya verilmiştir)
22 Ağustos	Stella Duckworth, J.W. Hills ile evlenmeyi iki kere reddettikten sonra kabul eder
24 Eylül	Adrian, Westminster School'a girer
Kasım	Virginia ve Vanessa, George ve Miss Duckworth (Minna Teyze) ile Kuzey Fransa'ya bir haftalığına seyahate gider
1897	
3 Ocak	Virginia düzenli olarak günlük tutmaya başlar
8-13 Şubat	Virginia; Vanessa, Stella ve Jack Hills ile Bognor'a gider
15 Şubat	Virginia'nın derslerine yeniden başlamasına izin verilir
10 Nisan	Stella Duckworth'ün John Waller Hills ile Kensington'daki St. Mary Abbots Kilisesi'nde evliliği
14-28 Nisan	Stephen Ailesi Hove'daki St. Aubyns 9 Numara'da; Fisher ailesiyle her gün irtibat kurulur
28 Nisan	Hyde Park Gate 22 Numara'ya dönüşlerinde

	Stella'nın adresi Hyde Park Gate 24 Numara olan yeni evinde karın zarı iltihabından yatmakta olduğunu öğrenirler
2 Mayıs	Stella'nın "tehlikeyi atlatmış olduğu" söylenir
8 Mayıs	Virginia, Dr. Seton tarafından muayene edilir; dersleri durdurulur ve doktor kendisine süt içmesini ve bazı ilaçlar almasını salık verir
5 Haziran	Stella yine hastalanır
22 Haziran	Kraliçe Victoria'nın altmışıncı yıldönümü; Vanessa, Virginia ve Thoby St. Thomas Hastanesi'nden tören alayını izler
1897	
11 Haziran	Virginia ateşlenir ve hastalanır
19 Haziran	Stella'nın ölümü
28 Haziran-	Stephen ailesi Gloucestershire'daki Painswick
23 Eylül	Vicarage'da
25 Eylül-	Vanessa ve Virginia Jack Hills'le birlikte
2 Aralık	Jack'in Corby Castle, Carlisle'daki anne-babasını ziyarete gider
Kasım	Virginia Londra'daki King's College'da Yunanca ve tarih derslerine devam eder
1898	
1 Ocak	Virginia günlüğünü sonlandırır. Dr. George Warr ile King's College'da Yunanca dersleri
Nisan	Stephen ailesi Paskalya bayramını Hove'da St. Aubyns 9 Numara'da geçirir
21/22 Mayıs	Vanessa ile Virginia Cambridge ve Godmanchester'daki halalarını ziyaret eder
25 Haziran	Vanessa ile Virginia Cambridge'e Thoby'yi görmeye gider
9 Temmuz	Vanessa, Virginia ve diğerleri bataklık bölgeye günübirlik pervane avlamaya gider
28 Temmuz	Virginia'nın kuzeni William Wyamar Vaug-

	han'ın Ennismore Gardens'taki kilisede Madge Symons ile evliliği; Vanessa nedime olur
Ağustos ve Eylül	Stephen Ailesi Ringwood'daki malikânede. Konuklar arasında Rezio, Guido ve Nerino Rasponi, Charles ve Cordelia Fisher, Susan Lushington ve Dermod O'Brien vardır
21 Eylül	Hyde Park Gate 22 Numara'ya dönüş
17 Ekim	King's College'da dönem başlar; Virginia Miss Pater'dan Latince, Dr. Warr'dan Yunanca dersleri alır
1899	
12-28 Nisan	Stephen ailesi Hove'daki St. Aubyns 9 Numara'da. Thoby zatürree geçirir
Ağustos ve Eylül	Stephen ailesi Warboys, Huntingdonshire'daki Rectory'de (Bölge Papazının Evi). Konuklar arasında Emma ve Margaret Vaughan ve Susan Lushington vardır
21 Eylül	Hyde Park Gate 22 Numara'ya dönüş
3 Ekim	Thoby, Lytton Strachey, Saxon Sydney-Turner, Leonard Woolf ve Clive Bell ile birlikte Cambridge'deki Trinity College'a girer
1900	
Mart	Virginia kızamık olur
Nisan	Hove'daki St. Aubyns 9 Numara'da Paskalya(?). Vanessa George Duckworth ile birlikte 18 Nisan'da bir haftalığına Paris'e gider
12(?) Haziran	Virginia, Thoby ve Vanessa, Maitlandler ve Cordelia Fisher ile birlikte Trinity Mayıs Balosu'na gider
Dictionary of National Biography	63 ciltte tamamlanır
6 Temmuz	Vanessa ve Virginia, Jack Hills ile birlikte Henley'e gider

7 Temmuz	Vanessa ve Virginia, Blunt atlarının satışı için George Duckworth'le birlikte Crabbet'a gider
Ağustos ve Eylül	Stephen ailesi Lyndhurst, Hampshire'daki Fritham House'da. Konuklar arasında Margaret Booth ve Austen Chamberlain vardır. Leslie Stephen'ın sağlığı kötüdür
17 Eylül	Hyde Park Gate 22 Numara'ya dönüş
Ekim	Virginia King's College'da derslere girer
1901	
4 Nisan	Stephen ailesi Lyme Regis'teki Little Park'ta iki hafta geçirir; Madge ve Will Vaughan yakınlarda Madge'in annesi Mrs. A.J.A. Symonds ile kalmaktadır
8-9 Haziran	Vanessa ve Virginia Cambridge'de
1 Ağustos-Eylül ortası	Stephen ailesi Lyndhurst'teki Fritham House'da. Konuklar arasında Miss Pater, Filippo ve Rezia Corsini (balayılarında) ve Margery Snowden vardır
Eylül	Vanessa Royal Academy Okulları'na girer
Ekim	Virginia kitap ciltleme işine girişir
25-26 Kasım	Vanessa ve Virginia, Fahri Edebiyat Doktoru unvanını almak üzere Oxford'a giden Leslie Stephen'a eşlik ederler
1902	
(?)Ocak	Virginia, Miss Janet Case'den özel Yunanca dersleri almaya başlar
1 Nisan	Leslie, Thoby, Virginia ve Adrian Stephen Haslemere'daki Hindhead Copse'a (Sir Frederick Pollock'un evi) gider; Vanessa ve George Duckworth üç haftalığına Roma ve Floransa'ya gider; ziyaret Leslie Stephen'ın hastalığı nedeniyle kısa kesilir
26 Haziran	Taç Giyme Töreni'nde Leslie Stephen'a İngi-

liz Yüksek Şövalye Örgütü Komutanlığı unvanı verilir

31 Temmuz Stephen ailesi Lyndhurst'teki Fritham House'a gider. Konuklar arasında Theodore Llewelyn Davies, Emma Vaughan, Margaret Snowden, Clive Bell ve bu zamanlarda Virginia'nın en yakın arkadaşı olan ve yıllar boyunca da öyle olmaya devam eden Violet Dickinson vardır

19 Eylül Hyde Park Gate 22 Numara'ya dönüş. Stephen ailesinin mekanik bir piyanoları olur

Ekim Adrian Cambridge'deki Trinity College'a girer; Thoby de bir seneliğine daha oraya döner

12 Aralık Leslie Stephen, Duchess Street W1'deki bir bakımevinde Sir Frederick Treves tarafından ameliyat edilir

1903

6 Ocak Leslie Stephen Hyde Park Gate 22 Numara'ya döner

Şubat Sağlığının kötü olması nedeniyle Leslie Stephen İngiliz Yüksek Şövalye Örgütü Komutanlığı unvanının nişanını evinde alır

16-30 Nisan Stephen ailesi Surrey, Chilworth'teki Blatchfield'de

31 Haziran Stephen ailesi Salisbury'deki Netherhampton House'a gider. Konuklar arasında Susan Lushington, Violet Dickinson, Ronald Norman, J.W. Hills vardır. Fisher ailesi Salisbury'deki The Close'da (Kilise Avlusu) kalır. Wilton, Stonehenge, Romsey Abbey ve dolaylarına geziler

18 Eylül Hyde Park Gate 22 Numara'ya dönüş. Sir Leslie ölüm döşeğindedir

Ekim	Virginia Miss Case ile Yunanca derslerine devam eder; Vanessa Royal Academy Okulları'nda; Thoby avukatlık eğitimi almaktadır
14 Kasım	Sir Leslie *Mausoleum Book*'un son kısmını Virginia'ya yazdırır
1904	
22 Şubat	Sir Leslie Stephen'ın ölümü
27 Şubat-25 Mart dolayları	Vanessa, Thoby, Adrian ve Virginia, George Duckworth ile birlikte Pembrokeshire'daki Manorbier'de
1 Nisan	Vanessa, Thoby, Adrian ve Virginia, Gerald Duckworth ile birlikte Venedik'e gider
13 Nisan	Stephen'lar Floransa'ya gider, Violet Dickinson da burada onlara katılır. Adrian 20 Nisan'da Cambridge'e döner; Thoby bir yürüyüş turu için ayrılır. Vanessa, Virginia ve Violet Dickinson Prato, Siena ve Cenova'yı ziyaret eder
1 Mayıs	Vanessa ve Virginia, Violet Dickinson ile birlikte Paris'te yeniden Thoby ile buluşur ve burada Clive Bell ve Gerard Kelly tarafından ağırlanarak Lady Beatrice Thynne ile tanışırlar. Rodin ve Kelly'nin stüdyolarına ziyaretler
9 Mayıs	Vanessa ve Virginia, George Duckworth eşliğinde Hyde Park Gate 22 Numara'ya döner
10 Mayıs	Virginia'nın ikinci ciddi sinir krizinin başlangıcı; ilk başta Dr. Savage'ın ve üç hemşirenin bakımı altında; sonrasında Hemşire Traill ile birlikte Welwyn'deki Violet Dickinson'ın evi Burnham Wood'da üç ay geçirir; burada Violet da kızıl hastalığı geçirmektedir
Ağustos'un ikinci yarısı	Stephen'lar yaz tatili için Nottinghamshire, Teversal'daki malikânede; Virginia, hemşire Traill ile birlikte orada aileye katılır; Virginia

	nekahat devresindedir ve biraz çalışıp yürüyüşe çıkacak gücü bulur
1904	
Eylül	Violet Dickinson Teversal'da kalır
10 Eylül	George Duckworth'ün Lady Margaret Herbert'la Somerset, Dulverton'daki evliliği. Vanessa, Thoby ve Adrian katılır
Eylül sonları	Margery Snowden ve Clive Bell Teversal'da kalır
8 Ekim dolayları	Stephen'lar Londra'ya döner. Virginia ve Vanessa, Hyde Park Gate 22 Numara'dan Bloomsbury'deki Gordon Square 46 Numara'ya taşınmaları sırasında Booth'larla birlikte kalır
18 Ekim dolayları	Virginia, halası Caroline Emelia Stephen'la The Porch'ta (Veranda) kalmak için Cambridge'e gider; babasının *Biyografisi* için F.W. Maitland'e yardım eder.
8-18 Kasım	Virginia Gordon Square 46 Numara'da; *The Guardian*'ın Kadın Eki'nin editörü Mrs. Lyttelton'a yazılar göndermeye başlar. Leonard Woolf gemiyle Seylan'a yola çıkmadan önce ayın 17'sinde Stephen'larla yemek yer
18-29 Kasım	Virginia, Madge ve Will Vaughan ile birlikte Giggleswick'de kalır; Gordon Square 46 Numara'ya döner
3-10 Aralık	Virginia Cambridge'deki The Porch'ta; Gordon Square'e geri döner
14 Aralık	Virginia'nın yayınlanan ilk eseri olan imzasız bir eleştiri yazısı *The Guardian*'da basılır
21 Aralık	Stephen'lar bir Noel tatili için Lyndhurst yakınlarında, Bank'deki (Miss Minna Duckworth tarafından ödünç olarak verilen) Lane End'e gider

1905

4 Ocak	Gordon Square'e dönüş
14 Ocak	Virginia Dr. Savage tarafından taburcu edilir; Morley College'da haftada bir ders vermeyi üstlenir
16 Şubat	Thoby Stephen, Gordon Square 46 Numara'da "Perşembe Akşamları"na başlar
1 Mart	Gordon Square 46 Numara'da Resmi Yeni Eve Taşınma Partisi
5 Mart	Cambridge'de Adrian, Horace Cole ve diğerleri tarafından yapılan "Zanzibar Sultanı" şakası
29 Mart	Virginia ve Adrian, Booth Line yoluyla denizden Liverpool'dan Oporto'ya doğru yelken açıp, 5 Nisan'da karaya çıkarlar; Lisbon, Seville ve Granada'ya giderler; 20'sinde Madeirensa Buharlı Gemisi'yle Lizbon'dan yola çıkar ve Nisan'ın 23'ü, Paskalya Pazarı'nda Liverpool'a varırlar
24 Nisan	Gordon Square 46 Numara'ya dönüş
Haziran ve Temmuz	Virginia Oxford'daki Herbert ve Lettice Fisher'a; Cambridge'e (Trinity College Balosu); Forest Row Sussex'teki Freshfield'lere; ve Cookham, Formosa Place'deki Sir George Young'un ailesine kısa ziyaretlerde bulunur, Clive Bell Vanessa'ya evlenme teklif eder ve reddedilir
10 Ağustos	Stephen'lar yaz tatili için (St. Ives yakınlarındaki) Trevose View, Carbis Bay'e gider; burada Kitty ve Leo Maxse, Gerald Duckworth, Imogen Booth, Sylvia Milman, Jack Hills ve Saxon Sydney-Turner tarafından ziyaret edilirler
5 Ekim	Gordon Square 46 Numara'ya dönüş

1905/6

Sonbahar ve Kış Stephen'ların dördü de Gordon Square'deki evde kalmaktadır: Virginia yazılar, eleştiriler yazmakta ve Morley College'da öğretmenlik yapmaktadır; Thoby ile Adrian hukuk okumaktadır. Vanessa Cuma Kulübü'nü düzenler. "Perşembe Akşamları" devam eder.

1906

12-25 Nisan Virginia Yorkshire'daki Giggleswick'de Madge ve Will Vaughan'ın yakınında Bayan Turner ile kalır; Vanessa Chelwood Gate'te Lord Robert Cecil'in portresini yaptıktan sonra ayın 21'inde Virginia'ya katılır

Haziran ve Temmuz Virginia Cambridge'deki teyzesine; Chelwood Gate'teki Lady Robert Cecil'e; Welvyn'deki Violet Dickinson'a ve Desmond MacCarthy ile Mary Warre Cornish'in 10 Temmuz'daki düğünü için Eton'a kısa ziyaretlerde bulunur

3-31 Ağustos Vanessa ve Virginia, Norfolk'taki East Harling, Blo' Norton Hall'da; Thoby ve Adrian iki gün kalır, sonra Londra'ya döner ve 10 Ağustos'ta Trieste'ye gitmek için yola çıkarlar. Konuklar arasında George Duckworth, Hester Ritchie ve Emma Vaughan vardır

8 Eylül Virginia, Vanessa ve Violet Dickinson Yunanistan'a gitmek için Londra'dan yola çıkarlar; 13'ünde Olympia'da Thoby ve Adrian ile buluşurlar. Hep birlikte Korint'ten geçerek Atina'ya, oradan da Epidaurus, Tiryns ve Mykenae'ya gitmek için gemiyle Nauplia'ya geçerler; Vanessa geri dönüş yolculuğunda Korint'de hastalanır

1-5 Ekim Virginia ve erkek kardeşleri Noel ailesini Pro-

	kopi ve Eğriboz'da ziyaret ederler; Vanessa, Violet Dickinson ile birlikte Atina'ya gider ve burada iki hafta boyunca hasta yatar
21 Ekim	Thoby İngiltere'ye döner; diğerleri İstanbul'a giderler, Vanessa burada tekrar hastalanır
29 Ekim	Vanessa, Virginia, Adrian ve Violet Dickinson Doğu Ekspresi'yle İngiltere'ye dönerler ve Londra'ya 1 Kasım'da varırlar
Kasım	Thoby ve Vanessa Gordon Square 46 Numara'da hasta yatar
20 Kasım	Thoby Stephen tifodan ölür
22 Kasım	Vanessa, Clive Bell ile evlenmeyi kabul eder
Aralık	Walter Headlam, Virginia'nın yazılarının eleştirisini yapmayı teklif eder ve *Agamemnon*'un ona ait olan çevirisini Virginia'ya ithaf etmek için izin ister
21 Aralık	Virginia ve Adrian, Noel için Lane End, Bank'e gider. Vanessa, Clive Bell'in ailesiyle birlikte Seend, Wiltshire'daki Cleeve House'da
31 Aralık	Virginia ve Adrian Cleeve House'a gider
1907	
3 Ocak	Virginia ve Adrian bir geceliğine Gordon Square 46 Numara'ya döner ve sonra Leicestershire'daki Gracedieu Malikânesi'de Booth'ları ziyaret ederler
7 Şubat	Vanessa Stephen'ın Clive Bell ile St. Pancras Nikâh Dairesi'ndeki evliliği
Şubat	Virginia ev aramaktadır. 16'sıyla 18'i arasında Cambridge'de Caroline Emelia Stephen'ı ziyaret eder; ayrıca Welvyn'de Violet Dickinson ile kalır. Walter Headlam ile yazışma ve buluşmalar
23-25 Mart	Virginia ve Adrian, Fitzroy Square 29 Numa-

	ra'ya taşınmaları sırasında Violet Dickinson'ın Manchester Street'teki evinde kalırlar
28 Mart	Virginia ve Adrian, Clive ve Vanessa ile birlikte Paris'e gider; Duncan Grant ile buluşmalar
10 Nisan	Virginia ve Adrian Londra'ya döner ve yeni evleri olan W1, Fitzroy Square 29 Numara'ya yerleşirler
Mayıs-Temmuz	Virginia Cambridge ve Seend'deki Cleeve House'a kısa ziyaretlerde bulunur
8 Ağustos	Virginia ve Adrian yaz tatili için Playden, Rye'daki The Steps'e (Merdiven) gider; Beatrice Thynne, Pernel Strachey ve Katherine Stephen orada birkaç gün kalır
26 Ağustos	Beller, Rye'deki Curfew Cottage'a gider; Margery Snowden, Walter Lamb, Lytton Strachey ve Saxon Sydney-Turner Playden veya Rye'da kalırlar
26 Eylül	Virginia, Fitzroy Square 29 Numara'ya döner. Morley College'da öğretmenliğe devam eder; Francis Dodd'a bir portre için poz vermeyi kabul eder
Ekim-Aralık	Virginia romanı (*Melymbrosia*) üzerinde çalışır. O ve Adrian, Fitzroy Square'de "Perşembe Akşamları"na başlar. Virginia Oxford'da H.A.L. ve Lettice Fisher ile birlikte kalır ve öğretmenliği bırakmaya karar verir
21 Aralık	Gordon Square 46 Numara'da Oyun Okuma Cemiyeti'nin başlangıcı: Vanessa ve Clive Bell, Virginia ve Adrian Stephen, Lytton Strachey ve Saxon Sydney-Turner; 24 Mayıs 1908'e kadar birbirini takip eden dokuz toplantı

1908

4 Şubat	Julian Heward Bell'in Gordon Square 46 Numara'daki doğumu
17 Nisan	Virginia St. Ives'daki Trevose House'a gider; burada 23'ünde Adrian, 24'ünde de Bell'ler ona katılır
2 Mayıs	Virginia Fitzroy Square 29 Numara'ya döner
Yaz	Virginia ve Adrian, Miss Daniel'dan Almanca dersleri alır
20 Haziran	Walter Headlam'in ölümü
Temmuz	Virginia, Godmanchester'daki halası Lady Stephen'a ve Welvyn'deki Violet Dickinson'a günübirlik ziyaretlerde bulunur. Francis Dodd'a poz verir
1-17 Ağustos	Virginia (iki köpekle birlikte) Wells'teki pansiyonda; Glastonsbury ve Cheddar'a keşif gezilerinde bulunur ve iki kez Bath'e Clive ve Vanessa Bell ile buluşmaya gider
18-31 Ağustos	Virginia geçici olarak Pembrokeshire'daki Manorbier'de kalır; Tenby'ye keşif gezisi; *Melymbrosia*'nın 100 sayfası tamamlanır
3 Eylül	Virginia, Bell'lerle birlikte İtalya'ya gider; Siena ve Perugia'da kalırlar; Pavia ve Assisi'yi ziyaret ederler. 24'ünde bir haftalığına Paris'e dönerler
1 Ekim	Londra'ya dönüş. Fitzroy Square'de "Perşembe Akşamları" yeniden başlar
27 Ekim	Oyun Okuma Cemiyeti, toplantılarına beş aylık bir aradan sonra devam eder; kış boyunca beş toplantı
12(?)-17 Kasım	Virginia ve Adrian, Lytton Strachey ile birlikte The Lizard'da
Kasım	Virginia Godmanchester'daki Lady Stephen'a kısa bir ziyarette bulunur

Noel	Virginia ve Adrian, Fitzroy Square 29 Numara'da
1909	
15 Ocak	Oyun Okuma Cemiyeti'nin 29 Ekim 1914'te toplantılarına yeniden başlamadan önceki son toplantısı
Ocak sonu-Mart ortası	Virginia, Vanessa ve Clive Bell, Lytton Strachey, Walter Lamb, Saxon Sydney-Turner ve Adrian Stephen arasındaki mektup yazma oyunu
Şubat başı	*Melymbrosia*'nın yedi bölümü Clive Bell tarafından okunur ve eleştirilir
13-15 Şubat	Virginia Oxford'da H.A.L. Fisher'larla kalır
17 Şubat	Lytton Strachey, Virginia'ya evlenme teklif eder
Şubat sonu	Virginia'nın Cambridge'deki halası Caroline Emelia Stephen'ı son ziyareti
2(?) Mart	Virginia, Bell ailesiyle birlikte The Lizard'a gider; Fitzroy Square'e ayın 9'unda döner; Bell ailesi 19'una kadar kalır
30 Mart	Virginia ilk kez Lady Ottoline Morrell ile yemek yer
7 Nisan	Caroline Emelia Stephen'ın ölümü; Virginia 14'ünde Golders Green'de gerçekleşen yakma törenine katılır; Virginia'ya £2500 miras kalır
23 Nisan	Virginia, Clive ve Vanessa Bell ile birlikte Floransa'ya gider
9 Mayıs	Virginia, Fitzroy Square 29 Numara'ya yalnız döner
15-17 Mayıs	Virginia, Verrall ailesiyle kalmak için Cambridge'e gider; Hilton Young'ın evlenme teklifi(?)
22-24 Mayıs	Virginia ve Adrian, Freshfieldlarla birlikte

Yaz	Forest Row'da kalır; Lady Ottoline Morrell Fitzroy Square 29 Numara'daki "Perşembe Akşamları"na gelir
6 Haziran-16 Temmuz	Adrian günlük tutar
5 Ağustos	Virginia, Wagner Festivali için Adrian ve Saxon Sydney-Turner ile birlikte Bayreuth'a gider
22 Ağustos	Dresden'a devam ederler
3(?) Eylül	Virginia ve Adrian Fitzroy Square 29 Numara'ya döner
10-13 Eylül	Virginia, Salisbury'de Bell ailesiyle buluşur; o Londra'ya, Bell ailesi Cleeve House'a döner
16 Eylül dolayları-2 Ekim	Virginia, Bell ailesinin kiralık evlerine yakın bir kulübe kiraladığı Studland'de; Adrian gelir ve Walter Lamb 23 Eylül'den itibaren Bell ailesiyle birlikte kalır
10 Kasım	*The Cornhill, Memoirs of a Novelist*'i reddeder
27-29 Kasım	Virginia Cambridge'de George Darwin'lerle birlikte kalır; *Eşekarıları*'nın bir gösterimine katılır; Londra'ya dönmeden önce Lytton Strachey ile birlikte öğle yemeği yer ve öğleden sonrasını onunla geçirir
24-28 Aralık	Virginia, Cornwall'daki Lelant'ta yalnız
1910	
Ocak	Virginia Kadınların Oy Hakkı Hareketi için gönüllü olarak çalışır
10 Şubat	"Dreadnought Şakası"
25 Şubat	Roger Fry Cuma Kulübü'nde konuşma yapar
5-10 Mart	Virginia, Clive ve Vanessa Bell ile birlikte Cornwall'daki Lelant'a önceden kararlaştırılmamış bir gezi yapar; Virginia dönüşünün ertesinde hastalanır

26 Mart	Virginia, Bell ailesiyle birlikte üç hafta süresince dinlenmek için onların Harbour View, Studland'deki kiralık evlerine gelir
16 Nisan	Virginia Fitzroy Square 29 Numara'ya döner; sağlık durumu yaz boyunca belirsizdir
Haziran başı	Virginia, Adrian ile birlikte günübirliğine Chalfont St. Giles'a, George ve Margaret Duckworth'ü ziyarete gider; ayrıca Clive Bell ile birlikte bir günlüğüne Cookham'deki Formosa Place'de Young'larla birlikte kalır
7 Haziran	Virginia, Clive ve Vanessa, çocukları ve hizmetkârlarıyla birlikte Canterbury yakınlarındaki Blean'de bulunan Hendekli Ev'e gider
21 Haziran	Vanessa Londra'ya döner ve Virginia'nın sağlığı konusunda Dr. Savage'a danışır
30 Haziran - 10 Ağustos dolayları	Virginia Miss Thomas'ın Cambridge Park, Twickenham'daki özel bakımevinde dinlenme tedavisi görür
16 Ağustos-6 Eylül	Virginia, Miss Jean Thomas ile birlikte Cornwall'da yürüyüşlere çıkar
19 Ağustos	Claudian (Quentin) Bell'in Gordon Square 46 Numara'da doğumu
6 Eylül	Virginia Londra'ya geri döner
10 Eylül	Virginia, Clive ve Julian Bell'e katılmak için Saxon Sydney-Turner ile birlikte Studland'e gider; Vanessa ve bebek 13'ünde buraya varır. Ziyaretçiler arasında Desmond ve Mary (Molly) MacCarthy, Sydney ve Alice Waterlow, Marjorice Strachey ve H.T.J. Norton vardır
10 Ekim	Virginia Fitzroy Square 29 Numara'ya döner
15-18 Ekim	Virginia Pearshall Smith'ler ve Costelloe'larla birlikte Court Place, Iffley- Oxford'da kalır
8 Kasım-15 Ocak	Roger Fry tarafından düzenlenen ilk Post-Empresyonist sergi (*Manet* ve Londra'daki

	Post-Empresyonistler) Grafton Galleries'de sergilenir
Kasım-Aralık	Virginia Kadınların Oy Hakkı Hareketi yararına faaliyetlerine devam eder; Twickenham'deki Miss Thomas'ı ziyaret eder; Eton'da Cornishlerle ve Welvyn'de Violet Dickinson ile birer hafta sonu geçirir
24 Aralık	Virginia ve Adrian bir haftalığına Lewes'daki The Pelham Arms'da kalmaya gider; Virginia, Saxon Sydney-Turner ve anne-babasını Brighton'da ziyaret eder; Miss Thomas bir günlüğüne ona katılır; Virginia Firle'de kiralık bir ev bulur
1911	
1 Ocak	Virginia ve Adrian Fitzroy Square 29 Numara'ya döner. Ocak ayı boyunca Virginia, Firle'deki Küçük Talland Evi'ne geçer ve burayı döşemeye başlar
19-23 Ocak	Virginia, Rachel ve Karin Costelloe ve Marjorie Strachey'le birlikte Iffley'deki Court Place'de ve Oxford yakınlarındaki Bagley Wood'da kalır; Katherine (Ka) Cox ile tanışır
4-6 Şubat	Virginia ve Vanessa Küçük Talland Evi'ni döşemeyi tamamlamak için Firle'da kalırlar
Nisan	Virginia iki hizmetçiyle Firle'de; konuklarının arasında Rachel Costelloe, Ka Cox, Elinor Darwin vardır. *Melymbrosia*'nın sekiz bölümü tamamlanır
22 Nisan dolayları	Virginia, Vanessa'nın Clive Bell, Roger Fry ve H.T.J. Norton ile birlikte gittiği ve hasta olduğu Türkiye'deki Bursa'ya doğru yola çıkar
29 Nisan	Virginia Bell'ler ve Roger Fry ile birlikte Doğu Ekspresi'yle Londra'ya döner

Mayıs-Haziran	Virginia, Ka Cox'un da onunla birlikte kaldığı Firle'e; 27 Mayıs'ta Jacques Raverat ile Gwen Darwin'in düğünü için Cambridge'e ve Guildford'daki Durbins'e (Roger Fry'ın evi) yaptığı geziler dışında çoğunlukla Fitzroy Square 29 Numara'da
3 Temmuz	Leonard Woolf Seylan'dan izinli gelmiş olarak Gordon Square 46 Numara'da Bell çiftiyle akşam yemeği yer; Virginia, Duncan Grant ve Walter Lamb yemekten sonra gelirler
Temmuz	Virginia ve Adrian yeni bir yaşam düzeni için artık Fitzroy Square 29 Numara'yı bırakmayı tasarlarlar; arkadaşlarıyla birlikte Bedford Square'de bir evi paylaşmayı düşünürler
20 Temmuz	Virginia ve Walter Lamb ile Richmond Park'a bir gezintiye gider; Walter'ın "açıklaması"
22-25 Temmuz	Virginia Firle'de; Janet Case iki gün kalır
27 Temmuz ve 9 Ağustos	Virginia Vanessa'yı nekahet devresinde olduğu Guildford'daki Millmead Cottage'da ziyaret eder
12-14 Ağustos	Virginia, Philip ve Lady Ottoline Morrell ile birlikte Peppard Common'da kalır
14-19 Ağustos	Virginia, Rupert Brooke ile Grantchester'daki The Old Vicarage'da (Eski Papaz Evi) kalır
19-26 Ağustos	Virginia hizmetçileri Sophia ve Maud ile birlikte Firle'de
27-30 Ağustos	Virginia ve Ka Cox, Rupert Brooke, Maynard Keynes ve diğerleriyle birlikte Drewsteignton, Devon'daki Clifford Bridge yakınlarında kampa gider
31 Ağustos	Virginia yeniden Firle'de
16-19 Eylül	Leonard Woolf ve Marjorie Strachey, Firle'de Virginia ile birlikte kalırlar

19-27 Eylül	Virginia, Studland'de, Bell ailesinin yakınlarındaki Harmony Cottages 2 Numara'da kalmaktadır; Lytton Strachey ve Roger Fry ile ailesi de Studland'dedir
Ekim	Virginia, Beddingham'deki Asham House ve Brunswick Square 38 Numara'yla ilgili görüşmelere girişir; Covent Garden'da *Ring* operasının bir çeyreğine gider ve Leonard Woolf'la sık sık görüşür
4-6 Kasım	Virginia, Francis ve Frances Cornford ile kalmak için Cambridge'e gider
11-14 Kasım	Virginia, Vanessa ve Adrian (ve Duncan Grant?) ile birlikte Firle'e gider; Asham House'a gidip buranın ölçülerini alırlar
14-19 Kasım	Virginia yeni evinin yerleştirilmesi sırasında Gordon Square 46 Numara'da kalır
20 Kasım	Virginia, Adrian, Maynard Keynes, Duncan Grant'le ve 4 Aralık'tan itibaren de Leonard Woolf ile paylaştığı Brunswick Square 38 Numara, WC1'de, kalmaya başlar,
6 Aralık	Virginia, Sydney Waterlow'a onu sevemeyeceğini söyleyen bir mektup yazar. Vanessa'yla hafta sonu için Firle'e gider
Noel Günü	Gordon Square 46 Numara'da öğle yemeği partisi: Clive ve Vanessa, Virginia, Leonard Woolf, Maynard Keynes ve Duncan Grant. Adrian bakımevindedir
1912	
11 Ocak	Leonard Woolf Somerset'ten gelir ve Brunswick Square 38 Numara'da Virginia'ya evlenme teklif eder
13-15 Ocak	Virginia Firle'de
16-19 Ocak	Virginia Vanessa'yla kalmak için Wight Ada-

	sı'ndaki Niton'a gider; Londra'ya dönüşünde hastalanır
3-5 Şubat	Virginia'nın Asham'da Adrian, Marjorie Strachey ve Leonard Woolf ile birlikte Yeni Eve Taşınma Partisi
9-12 Şubat	Bell çiftinin Asham'da Virginia, Adrian, Duncan Grant, Roger Fry ve Leonard Woolf ile birlikte Yeni Eve Taşınma Partisi
16 Şubat	Virginia, Miss Thomas'ın Twickenham'deki Bakımevi'ne dinlenme tedavisi için yatar
28 Şubat	Virginia, daha çok dinlenmek ve sessizlik için Asham'a gider
Mart	Virginia Asham'da biri Vanessa, biri Ka Cox ile ve diğeri 16'sında Vanessa, Adrian, Leonard Woolf, Roger Fry ve Marjorie Strachey ile olmak üzere üç hafta sonu geçirir
9 Mart	Virginia bir psikologa, Dr. Wright'a görünür
Nisan	Virginia çoğunlukla Asham'dadır; oradaki konuklarının arasında Leonard Woolf ve Ka Cox vardır
2 Mayıs	Virginia Brunswick Square 38 Numara'ya döner
7 Mayıs	Leonard Woolf'un istifası Sömürgeler Dairesi tarafından kabul edilir
29 Mayıs	Virginia Stephen, Leonard Woolf ile evlenmeyi kabul eder.

BİRİNCİ KİTAP / EK B
Morley College'da Öğretmenlik Hakkında Rapor

Virginia'nın el yazısıyla yazılmış ve çok fazla düzeltme yapılan müsveddenin başlığı şudur:

Temmuz 1905

Daha önce bahsettiğim çalışan genç kadınlar sınıfı hakkında başka bir rapor için uygun bir devre.

Bu sefer bir tarih dersi olacaktı; yetkililerin bu işe epey soğuk bakmalarına, bana tarihin kolejde en az ilgi çeken ders olduğunu söylemelerine rağmen, ben tarihin en önemli derslerden biri olduğunu söylediğim zaman aksini iddia edemediler. Sınıfımın birden eskisinin yarısına indiği doğru; muhtemel sekiz öğrenci yerine dört öğrencim vardı; ama o zaman bu dört kişi dersi devamlı takip eden öğrencilerdi ve hepsi de ciddi bir istekle derse geliyorlardı. O zaman değişim istediğim gibi oldu.

Bu dört çalışan kadını daha önce anlatmıştım; bu yüzden bu sefer söyleyeceklerim deneme niteliğindeki bu taslağın geliştirilmiş halinden ibaret olacak. Yargılarımı gözden geçirmem gerektiğini sadece bir kez gördüm. "Sınıfımın en ilgi çekmeyen öğrencisi"

"bayağı güzel ve iyi giyimli – zekâsı sokaklarda keskinleşmiş, dikkatsiz ve tenkitçi" diyerek tasvir ettiğim şu Miss Williams, ilk tarih dersine geldi ve beni çok şaşırtarak dönem boyunca neredeyse hiçbir çarşambayı kaçırmadı. Şu ana kadar bir gece, kendini anlatması için onu bir köşeye çektim; o zaman bana dini bir gazetenin kadrosunda muhabir olduğunu -vaazları stenoyla yazdığını- yazıları daktilo ettiğini ve ayrıca kitap eleştirileri yazdığını anlattı; kısacası bir kadın edebiyatçı filizi! ve oldukça ilginç biri. Burada edebiyat, sanatın bütün parlaklığından soyunuyordu: bu kadın kelimeleri, bir diğerinin patentli bir ağız gargarası kullanması gibi elleriyle işliyordu. Miss Williams, editörün harekete geçirdiği bir yazı makinesiydi. Yazarla ilgili olmayan bir nedenden ötürü, eleştiri iyi veya kötü bulunacaktı; fakat bu eleştiriyi yapmak için kesinlikle kitabı okumak lazımdı; bu da, çıkarılacak eleştirilerin sayısı göz önüne alınırsa, gerçekten imkânsızdı; ama biraz tecrübeyle, dikkatli bir gözün sayfaları hızla çevirmesi sayesinde ifadelerinizi destekleyecek yeterli malzeme toplamak kolaydı; alıntılar gelişigüzel seçiliyor ve sadece bir bağlayıcı sözle birbirine bağlanması icap ediyordu ve köşe, başkasının cebinden doluyordu. Ama aynı zamanda da, Miss Williams işinin bundan daha yüksek bir niteliği varmış gibi davranmadığından, görünüşe göre kınayacak hiçbir sebep yoktu; gerçekten de Miss Williams'ın zekâsının diğer kadınlardan üstün olduğu kesindi.

Diğer üç kızı zaten anlatmıştım: iki arkadaş ve geçen dönem gelen iki kız kardeşten biri. Bu kız kardeşin, ki adı Burke'tü, daha önce önerdiğim gibi hayatını anlatan bir yazı yazdığını gördüm. Yazı çok uzun değildi ve sadece bazı çocukluk anılarını anlatıyordu; ilginç ve küçük bir çalışmaydı; uzun sözler arasından zorlukla ilerliyor, bazı dönemleri ele alıyor ve bazen ortaya aniden ağır ahlaki yargılar atılıyordu. Ama kız gramer açısından doğru ve birbirini gayet mantıklı bir şekilde takip eden cümleler kurabiliyordu ve bir ifade rahatlığına sahip olduğu belliydi; başka şartlar altında, sanırım, yazar olurdu!

Sadık iki arkadaş, anlatılanları almaya hazır ve ağzı açık bir şekilde oturuyordu. Bu arada, her hafta İngiliz tarihine benzer bir

şeyler vermek zorundaydım. Her hafta Freeman veya Green'den bir-iki egemenlik devrini okuyor ve derse notlar alarak gidiyordum. Her seferinde dikkatlerini çekeceğini umduğum iyi bir 'sahne' vermeye çalışıyordum. Mümkün olduğu kadar az okumayla, notlara bakarak konuşuyordum. Hızlı bir şekilde göz atarak -üstünkörü de olsa- ilerlemek benim için zor değildi ve tarihin asıl ilginç taraflarını -bana göre- onlara göstermeye çalışıyordum. Sonra, konuşmamdaki muğlak kısımlara tutunabilecekleri sağlam bir şeyler olması için, öğrencilere eve götürmek üzere tamamen tarihlerden oluşan sayfalar veriyordum. Böylece ilkçağ İngilizleri, Romalıları, Anglosaksonları, Danları ve Normandiyalıları işledik ve en sonunda geniş bir konu olan Plantagenet krallarına kadar geldik. Bu kasvetli sınıftan geçen kaç hayaletin bu kadınlar üzerinde bir tesir bıraktığını bilmiyorum; onlara bu gölgelerdeki kanlı canlı gerçeği hissettirmenin nasıl ***mümkün olabileceğini*** kendi kendime sorup duruyordum? Bugün onlar için bu kadar zayıfken, geçmiş daima bir hayal olarak kalmayacak mı? Tabii benim izlediğim yolda bir şeyi tam olarak bilmelerinin imkânı yoktu; bana göre benim görevim daha çok gelecekte tohumları ekecek olanlar için toprağı hazırlamaktı. Onlara resimler gösteriyor, kitaplar ödünç veriyordum; bazen sadece aciz bir hayretle ağızları açık bakıyor, ama duyduklarını da bir araya getirmeye, fikirleri birbirine bağlamaya çalışıyorlardı. Genelde umduğumdan daha zekiydiler; fakat bu zekâ neredeyse hiç işlenmemişti. Ama şundan eminim ki onları hayatta yeni bir ilgi sahibi olacak kadar eğitmek zor olmayacaktı; sanki akıllarından yavaş yavaş ileri doğru hareket eden ve belli belirsiz bir şeyler arayan dokunaçları var ve rehber bir el bunları gerçekten kavrayabilecekleri bir şeye kolaylıkla yönlendirebilir.

Fakat diğer bütün eğitim kurumları gibi Morley College da fedakârlık göstermek ve vasatın emniyetini, yüksek idealin barındırdığı muhtemel tehlikelere tercih etmek zorunda. Başka bir deyişle, çok sayıda insanın İngilizce Kompozisyon gibi çok değerli olmayan dersleri görmesini, az sayıda insanın İngiliz tarihi öğrenmeye teşvik edilmesine tercih etmek durumundalar. Buna göre Kral John'da

durmam ve gelecek dönem kompozisyon yazmaya ve fikirlerin ifadesine dönmem gerekiyor. Bu arada dört kadın öğrencim, eğer tarih eğitimine devam etmek isterse, Fransız Devrimi'yle ilgili sekiz ders dinleyebilecek. Ve soruyorum, bunun faydası ne olacak? Başka bir dünyadan bu gezegene çarpan meteorlar gibi akıllarına düşen ve yine tozların içinde kaybolan sekiz ders. Bu sekiz ders, böyle birbiriyle bağlantısı olmayan parçalar olacak: bunları bir bütün olarak algılayıp kendi amaçları için kullanmaktan tamamen aciz insanlara.

(MH/A 22)

BİRİNCİ KİTAP / EK C
Virginia Woolf ve *Euphrosyne*'in Yazarları

Euphrosyne *1905 yılının yazında yayımlandı. Virginia eserin yazarları hakkında 21 Mayıs 1906 tarihinde aşağıdaki yorumu yazmıştır. Elyazmasında silinmiş pek çok şey ve düzeltme mevcuttur (bunları göstermedim); yazı bitmemiş gibi görünmektedir.*

Kısa zamanda hiçbir (dez)avantajı olmadığını gördüğümüz bu cinsin bütün avantajları arasında,* kız çocuğun kendisini evde eğitmesi, erkek çocuğunsa evden uzakta başkaları tarafından eğitilmesini sağlayan o çok itibar gören âdet hakkında kesinlikle söylenecek çok şey vardır.

En azından ben bu sistemin, büyük üniversitelerimizden birinde verilen bir eğitimin erkek kardeşlerimizde meydana getirdiği o her şeyi bilmekten, erken yaşta bilgiye aşırı doymaktan, o üzücü kendini eleştirememe durumundan kız çocuğunu kurtardığını düşünmeye meyilliyim. Sadece kriketten bahseden ve en ateşli hayranlığını sadece bir toplu veya sopalı oyuna saklayan pembe yanaklı bir erkek çocuğunun Oxbridge'de ilk dönemine başladığını görürsü-

* Metin şöyledir: ~~Şurada kesin bir avantaj vardır~~ Kısa zamanda hiçbir avantajı olmadığını gördüğümüz bu cinsin bütün ~~dez~~avantajları arasında.

nüz, bir genç kızın uysallığıyla onun orada erkeklere has türlü türlü zaferler kazanacağını tahmin eder ve onu bunun hayatındaki en güzel dönem olacağına temin edersiniz; bu anne ve babaların, teyzelerin, yetişkin bekâr erkeklerin hep kullandığı bir deyimdir ve ittifak halinde konuşan koroya bakarak hayatın kolejdeki o üç-dört yıl haricinde tatsız-tuzsuz bir iş olduğunu, eğer çocuk bu yılların tadını çıkaramazsa ne bu dünyada ne öbür dünyada kendisine çok fazla şey vaat edilemeyeceğini düşünürsünüz – tabii Cennet bahçelerinde bir üniversite yoksa.

Ancak bu ya Noel Baba'nın varlığı gibi anne-babaların uydurduğu, korkunç gerçeği çocukların gözünden saklamak için uygun olduğu düşünülen masallardan biridir ya da anne-babalarımızın, amcalarımızın ya da yetişkin bekâr erkek arkadaşlarımızın Oxbridge'de mutlu olduğu zamanlardan beri her şey çok değişmiştir.

O üç yıl süren mutlu dönem sona erdiği zaman, sonuçta bu kelime yeni ve kendine has bir anlam kazanır. Gençler üniversiteden beti benzi atmış, dalgın ve sessizleşmiş bir halde çıkar; sanki üç yıllık yokluklarında onlara korkunç bir mesaj verilmiştir ve kimseye açıklayamayacakları kadar dehşet verici bir sır sırtlarına yüklenmiştir. S.T., G.L.S., C.B. ve W.L.* de bunlardandırlar; bu üzücü listeye devam edersem başka isimler de sayabilirim. Ama bunlar koleje genç, gayretli ve kibirli bir şekilde girmiş ve canlarının istediği gibi davranmışlardır ama o kadar tatmin olmuşlardır ki kibirleri mazur görülebilir. Geri döndüklerinde kendi yetenekleri konusunda daha karamsardırlar, aynı zamanda da bu onlarda kalan son yanılgıdır. Bir zamanlar güzel buldukları şeyler artık onları memnun etmemektedir; ne oyun oynarlar ne çalışırlar. Sınavlarını geçmezler çünkü söylediklerine göre başarı başarısızlıktır ve başarıyı küçümserler.

Belki de onun tuzaklarına düşmekten korktukları için genelde sessizdirler ve çoğunlukla sessiz ve daimi bir umursamazlık sergilerler; ama bu umursamazlık yine de başkalarının düşüncelerine saçma deme hakkını ellerinden almaz.

---

* Saxon Sydney-Turner, Lytton Strachey, Clive Bell ve Walter Lamb.

Buna karşılık küçük Fransız şairlerinin eserlerine hayrandırlar ve bazı İngiliz yazarları da "çok büyük" ve "şaşırtıcı" şeklinde sıfatlarla ödüllendirirler, fakat eğer halkın aynı şeyleri beğendiğine dair işaretler varsa (övgülerini ustalıkla daha az tanınan bir şahsa yöneltirler).*

Fakat en kalıcı ve kayıtsız şartsız hayranlıklarını, henüz yayınlanmamış olan, "yayınlanamaz" eserlere saklıyorlar ve bunları anlamanız için gururla size verirler ve yakın arkadaşları bunları masalarının altlarında tutar. Tek bir "takım" halinde, birbirlerine yakın yaşadıklarından bu takım dışından pek fazla tanıdıkları yoktur. Bu saygın dünyayı dizlerinin üzerine çökmüş görmenin hoş olduğu bir zaman olan pazar günleri bir araya geliyor ve şaşırtıcı derecede başarılı ve ahlaksız eserleri okuyorlardı ya da biri bir masa örtüsünün yardımıyla bizzat rahibi oynar ve onun dudaklarından dökülen doktrinlerde Hıristiyan inancını yok ederlerdi.

Bu devasa eserlerin içindeki birkaç şarkı ve sone, kısa bir süre önce lütfen kabilinden, basitleştirilip özleştirilerek kaba fakat masum damağına uygun hale getirildiğinde bile sanki bu kaba hayvan bu eseri takdir edemezmiş gibi -ama belki ona bunu tatma şansı verilmeliydi- özensizce yayımlandı. Şairler, kendilerinden önceki başka şairler gibi, Aşkın, Ölümün, Kedilerin ve Düşeslerin** şarkılarını söylüyordu ve belki bu nesil tükenene kadar da söylemeye devam edecektir. (Ahenkliydi / Ama böyle bir hüznü daha önce duymadıklarını söylediler; bu / bu eser / bir çağı simgeliyordu; bizzat Swinburne'ün çöküşünden de büyük bir çöküşü. Bunun önemini ancak kendileri anlayabilirdi / çok büyük.)*** Ancak bunlardaki hüzün kendilerine ağır gelen şairler, böyle bir hüznün daha önce bilinmediğini ve çöküşün son ve en alçak seviyesini gösterdiğini söylediler.

---

* Parantez içindeki kısım silinmiş ancak önemli görünüyor.

** Burada Lytton Strachey'in *The Cat* adlı şiirine gönderme yapılıyor. Aşk ve Ölüm *Euphrosyne*'de sık geçer; Walter Lamb ise *Song* adlı şiirinde bir düşese hitap eder.

*** Parantez içindeki bu kısımlar özgün metinde silinmiş.

BİRİNCİ KİTAP / EK D
Clive Bell ve *The Voyage Out*'un Yazılması

Virginia Stephen'dan Clive Bell'e

29, Fitzroy Square, W. [tarihsiz]

Sevgili Clive,

O sıkıcı konuyu yine açıp senden o talihsiz eser hakkında söyleyeceğin bir şeyler olup olmadığını sorsam, benim bir baş belası olduğumu düşünür müsün? Şu anda bunun baştan sona bir hata olduğunu düşünüyorum ve inanıyorum ki sen bana ne olduğunu söyleyebilirsin.

Ne olursa olsun kendimi sana büyük bir emniyetle teslim ediyorum: isteklerimin seni sıkacağını aslında düşünmüyorum ve senin de doğruyu söyleyeceğine inanıyorum.

Aynı zamanda da ne kendimin ne de başkalarının daha iyi şeyler düşünmesine izin vermeyen bencilliğime hayıflanıyorum.

Sevgiler AVS

Uzun yazmak için zahmet etme – aslında istemezsen hiç yazma.

Clive Bell'den Virginia Stephen'a

Pazar gecesi
[? Ekim 1908]

46, Gordon Square,
Bloomsbury.

Sevgili Virginia,

Eserin konusunda benim fikrime gerçekten bu kadar önem verdiğine inanmakta güçlük çekiyorum. Ama senden çok kendimi rahatlatmak için sana bu notu gönderiyorum; elyazman eline geçince bu daha çok ilgini çekecektir.

Kanaatimce aradığım o harika şey kesinlikle orada: donuk görüntünün altındaki heyecan verici gerçeğin parıltısını insan her zaman tanır. Elbette, Geranium'un (aynen) karısı Lucila ile (veya Helen) ilgili sayfa 36'daki sözleri ve yedinci sayfadaki tasvir hakkında ya da Daloway'in gemideki ilk gecesi ve 76 ile 77. sayfalar hakkında, senin kafanda bile, en ufak bir şüphe olamaz. Bu yüzden, hamlığa -hatta kabalığa- ve hassas yerlerime Hıristiyan şehitlerin hissettiklerini hissettiren, o testereyle yontulmuş gibi duran bazı kısımlara rağmen, bu ilk romanın önemli bir eser haline geleceğine inanıyorum. "Haline geleceğine" diyorum çünkü yedi bölüm asla hiçbir türden bir eser olamaz, asla olmamalı da.

Tabii, 23 sayfa, Sir T.B.'nin konuşması ("Ölüm kadife kadar yumuşak ve karanlık"), sayfa 33 ve bunlara benzer ya da daha küçük fazlalıklar gibi içimi dehşet ve korkuyla dolduran bazı kısımlar da var ve ne kadar düzeltilebileceklerini bilmiyorum.

Anlam vermek için "katı" ve "kalıp" gibi kelimelerin çok fazla kullanılmasına gerek yok – bunlar rahatsız edici hale geliyor: hayaller de her zaman sönük ve titrek bir ışıkla parıldamalı ya da çoğunlukla "gölge gibi" olmalı.

Ama üslup, genel şekil, (bütün tuhaflığıyla, beğenebileceğime inandığım ve ümit ederim gelişecek ve gayet ahenkli bir şekilde açılacak olan berraklık) fikirlerini ortaya koyuş tarzın bana diğer bütün tasvir amaçlı yazılarına göre büyük bir gelişme gibi geliyor. İlk üç sayfa adeta beni en heyecan dolu düzyazınla uzlaştıracak kadar güzel.

Konuşmak ya da sormak istediğim yüzlerce şey var, ama sadece bu kadar vaktim var; örtüyü kaldırarak cansız şeyleri kendi gerçeklerinin gizemi ve güzelliği içinde gösterme gücün (sanırım ben bu gücün hakkını her zaman verdim) bir veya iki kat gibi -daha doğrusu aşıyormuş gibi görünüyor- neyse boş ver; bütünüyle çok heyecan ve keyif verici, ama bir-iki gün sonra kendimden daha emin olarak eleştirilerde bulunmayı ümit ediyorum.

Sevgilerle
CB.

Cilve Bell'den Virginia Stephen'a

Cuma
[? 5 Şubat 1909]

46, Gordon Square,
Bloomsbury.

Sevgili Virginia,

Eğer Melymbrosia konusunda gerçekten hayal kırıklığına uğramamı bekliyorduysan, sanırım, son ciltte hayal kırıklığına uğrayacağımı düşündün; senin geleneksel olanla uzlaşarak başlangıçta giriştiğin yüksek -adeta aşkın- görevden daha alt basamaklara düştüğünü düşündüğüm de aklına gelmiştir. Böyle düşünmüyorum ve sana şimdi neden olduğunu anlatacağım. Benim esas kavgalarım birinci ciltle ve bu cilt bitmiş olmaktan o kadar uzak ki insan eleştirmekte tereddüt ediyor. Ama zannederim bunu esnek hale getirmek zor bir iş olacaktır ve yeni müsveddeyi eskisi gibi beğendiğimden emin değilim. Senin yaratmak istediğin atmosfer hakkında konuşmuştuk; bu atmosfer ancak sezdirilebilir, bu kadar çok kelimeyle ifade edilemez. Eski halinde her yerde bu atmosfer sezdiriliyordu; yenisinde ise bu atmosfer daha kesin, daha belirgin ve korkutucu bir ifade kullanmam gerekirse, demek istediğim, okuyucu tarafından "daha az hissediliyor." Bir örnek verecek olursam, Rachel'ın hayalleri insanın aklına onu bir gemide tek başına tasvir eden son

derece zarif bir fikirle doluyor; martılar, sağlık ve eğlence için çıkılan deniz yolculuklarına dair epey basmakalıp görüntülerden başka akla hiçbir şey getirmiyor. Konuşmalar, pek esnek olmasa da, konuşmacıların çevresine dair harika resimler ortaya koyuyor; konuşmalar çoğunlukla eksik ve o ilk zorlu sabah vakti sonuç olarak güçlenmiş; ama Helen'ın başlı başına ilginç olan iki mektubu o eski konuşmalar gibi esneklikten ve gerçeklikten yoksun ve daha önce geçmiş olanlarla, senin vermeyi başardığın atmosferde düşünüldüğünden uygunsuz görünüyor. İlk cilt için ben daha az tasvir ve bir atmosfer yaratmakla ilgili baştaki plana geri dönülmesini öneriyorum; hatırlayacağın gibi bu atmosfer daha sonra gelecek olan olay ve eleştirilerle dolu bölümlere uygun olmalı. Kitabının bu bölümünde kahramanlarının kişiliklerine çok takılmamam lazım; sanırım bunlar gemiyle birlikte kendi hikâyelerini güzel bir şekilde anlatıyorlar ve bunların geçmişi ne kadar az bilinirse belki de o kadar iyidir. Sonra, sana yine birinci bölümün, ukalaca denemezse de çok didaktik olduğunu düşündüğümü söylemem gerekiyor. İkimizin kadınlar ve erkekler hakkındaki görüşleri kuşkusuz oldukça farklı ve bu farkın pek de önemi yok; ama ince, hassas, ince düşünceli, merhametli, son derece kavrayışlı ve ferasetli kadınlar ile kalın kafalı, bayağı, kör, dinç, kaba, patavatsız, incelikten ve zarafetten yoksun, kibirli, zorba ve aptal erkekler arasında bu kadar keskin ve belirgin tezatlar yaratmak zannederim sadece çok gülünç değil aynı zamanda çok kötü bir sanat.

Eleştirilerimi özetlemem gerekirse o zaman; öncelikle çalışmana daha "insancıllık" katmak için "insanlık dışı" olanı, benim bu yüzyılda yazılmış olan en güzel eser kadar güzel olduğunu düşündüğüm büyüyü -doğaüstü olanı- feda ettiğini düşünüyorum; kitap tamamen Virginia olduğundan Virginia'nın dünyaya bakışı da tam bir sanatçı bakışı ama burada onun, bir sanatçının tıpkı Tanrı gibi sonuçlara varmadan yaratması gerektiğini unutmak gibi bir tehlikesi yok mu; son olarak başka bir romancının senin kitabını nasıl yazacağını düşünmemek -sanki başkası yazabilirmiş gibi!- konusunda dikkatli olman gerektiğine inanıyorum. Eğer bu kısa parag-

raftan bütün söylenmek isteneni (yaklaşık altı sayfa) çıkarmayı başarabilirsen benim Melymbrosia aleyhinde bütün söyleyeceklerimi anlamış olursun.

Şimdi gönül rahatlığıyla romanın hakkında gerçekten ne düşündüğümü -yani harika olduğunu- söyleyebilirim. Romanı okurken beni belki de en çok nesirdeki ilerleme olduğunu düşündüğüm yönü etkiledi. Bana sanki kelimelere insanın ancak en güzel şiirlerde bulmayı bekleyebileceği bir güç kazandırıyorsun gibi geldi; kelimeler, altlarında yatan gerçeğe bence kelimelerin ulaşabileceği kadar yaklaşmış. Bu da tabii bazı bölümlerle ilgili; bazı yerlerde üslup oldukça yavan kalmış, ama bunları sadece not kabul ettim; bitmiş bölümle ilgili övgülerimden tek sözü bile geri almam gerektiğini düşünmüyorum. Helen şu ana kadar ortaya çıkan en iyi karakter olsa da Dalloway'ler dünyanın tanıdığı insanlara daha fazla benzeme üstünlüğüne sahipler. İnsanı çok eğlendiriyorlar ve son derece gerçekçiler; sen onları her halükârda çırılçıplak göstermişsin, kavrayışın, her ne kadar her zaman inanmış olsam da, beni şaşırttı ve kendine hayran bıraktı. Helen ile ilgili konuşmak konusunda kendime güvenemiyorum ama sanırım sen Vanessa'yı kendine inandırmayı başaracaksın. Rachel tabii gizemli ve uzak, sırrının yarısını vermeye başlayan tuhaf, yabani bir yaratık ama okudukça gayet inandırıcı olduğu görülüyor ve kelimenin hiçbir anlamıyla gerçeklikten yoksun değil. Valentine ve Vinrace konusunda o kadar emin değilim ama bunların ikisi de iyi ve ilginç karakterler. Son kısma gelirsek burası elbette ilk bakışta diğeri kadar şaşırtıcı değil – daha alışıldık. Ama burada bütün durum Rachel tarafından öyle yeni, öyle tuhaf bir şekilde kişisel bir açıdan görülüyor ki sanırım burası gerçekten de kitabın en iyi kısmı. Yeni-eski bütün kişilerin -otel sakinlerinin- Rachel tarafından varlıklar ve kombinasyonlar olarak bu kadar farklı bir şekilde görülmesinin ne kadar ilgimi çektiğini sana anlatamam. En başta Rachel'ın otelin dışında bulunmasının bir hata olduğunu düşünmüştüm ama sonra bundaki dehayı gördüm. Ve sonra piknik; işte buradan dolayı romanın daha önce vaat ettiği şeylerden hiçbirini kaybetmediğini söylüyorum. Dürüstçe söylemek gerekirse sa-

nırım Box Hill ile yarışabilir ve ondan aşağı kalmaz, hatta onu aşar. Hiçbir şey bundan daha zanlı ya da ustalıklı olamazdı. Bunun yarı yarıya bir başarısızlık olduğunu göstermek için hiçbir şey söylenmese de, daha iyi şeyler düşünen Rachel hariç herkes bunu hissediyor. Nasıl oluyor da bize öğle vaktini anlatarak saat beşte, gün batarken ve geceleyin her şeyin nasıl olduğunu gösterebiliyorsun? İnan bana piknik senin şaheserin. İlk ciltteki her şeyden daha iyi. Şimdi sonunu nasıl getireceksin? Dalloway'ler ve Mary Jane kesinlikle yine ortaya çıkacak, değil mi? Ama tabii sen yeni ve akla hayale gelmeyen bir şey düşünmediysen? Bunu da bir gün göreceğim.

Senin romanının bazı kısımları notlardan ibaretse ya bu mektuba ne demeli? Bunu sadece başıboş düşüncelerin kâğıda dökülmesi olarak görmelisin. Kuşkusuz aptallıklarla doludur ve bazı kısımların anlaşılamadığından endişeleniyorum. Mektuba şekil verecek hatta doğru sözleri bulacak vaktim olmadı, umarım bundan bir şeyler çıkarabilirsin; ama mektup epey bir anlaşılmaz olmasının yanı sıra muhtemelen yazısı da okunmaz durumda.

Sevgilerimle
CB

Virginia Stephen'dan Clive Bell'e

29 Fitzroy
Pazar [? 7 Şubat 1909]

Sevgili Clive,

Sebep ve tavsiye vererek bu kadar zahmete girdiğin için gerçekten çok iyisin. Bence bunlar harika çünkü sen benim de şüphe ettiğim noktalara parmak basmışsın. Ben de sadece o berbat birinci cilt hakkında bazı açıklamalarda bulunacağım. Biyografiyle ilgili o yavan bölümler metinde kalmak üzere yazılmadı: bunlar benim kişilerin karakterlerine dair bakışımı güçlendirmek için aldı-

ğım notlar. Bunları yazıya dökmenin iyi bir plan olduğunu düşünmüştüm ama artık görevlerini yerine getirdiklerine göre gidecek. Helen'ın mektubu da bir denemeydi. Bu kısmı (çok sıkıntılı bir akşam) yeniden okuduğum zaman çok düz ve tekdüze olduğunu düşündüm; o kadar ki "atmosfer"i bile hissedemedim: kesinlikle burada karakter diye bir şey yoktu. Ertesi sabah bu kısmı canlandırmak ümidiyle acımasızca eleştirerek yeniden yazmaya girişttim ve (tekrar okumadığım için şüpheliyim) buranın sahip olduğu tek meziyeti -devamlılığı- mahvetti: çünkü burayı adeta rüya görür gibi yazmıştım ve her halükârda kesintisizdi. Şimdi niyetim doğruca devam ederek kitabı bitirmek ve sonra da, eğer o gün gelirse ve mümkün olursa o ilk hayali yakalayarak genel rötuşlarla, ilk müsveddenin genelini koruyarak yeniden baştan almak ve atmosferi derinleştirmeye – bir akarsu izlenimi vermeye çalışmak, daha fazlasını değil. Taslaktan çıkardığım bütün sayfaları, tam olarak yeniden tasarlanabilmesi için sakladım. Erkeklere karşı önyargımın beni "ukalaca denemezse de" didaktik kıldığı şeklindeki itirazın bende aynı etkiyi uyandırmadı; bunu düşündürebilecek ne söylediğimi hatırlamıyorum; galiba bilmeden ağzımdan çıkmış: ama bunu aklımda tutacağım. Hiçbir zaman vaaz vermeye çalışmadım ve sanatçının Tanrı gibi davranmaması gerektiği konusunda da aynı fikirdeyim. Muhtemelen, bana çok ilginç gelen psikolojik sebeplerden dolayı, erkek, bugünkü dünyada kendi cinsini çok iyi değerlendiremiyor ve bir "yaratım" ona "didaktik" gelebiliyor. Benim bazen kitabın başka insanlar tarafından nasıl yazılabileceğine dair düşüncelerim olduğuyla ilgili imalarını haklı buluyorum. Bununla savaşmak çok zor; müstakbel okuyucularının görüşüne aldırış etmemek kadar zor – sanırım ilerledikçe cesaretim artacak. Bütün bunları yazmamın tek mümkün sebebi, bunların kendi görüşlerimi kabaca anlatması. Cesaretim beni korkutuyor. Bende romanları eğlendirici kılan yeteneklerden çok az olduğunu düşünüyorum.

Övgülerin çok abartılı geldi bana: sende (sanırım) bana göre o etkilenme içgüdüsünden çok daha fazla var ki bunları benim yarat-

tığım sahnelerde de görüyorsun. Ama övgülerini minnetle karşılıyorum ve bütün kelimelerimin buhardan ibaret olmadığına dair bir teminat bekliyorum. Bu kelimeler arkamda öyle büyük ve korkunç kütleler halinde birikiyor ki çamurlu sudan başka bir şey değil. Ben de gerçekten en iyi kısmın son bölüm olduğunu düşünüyorum; en azından bu bölümü çok daha fazla tat alarak ve her şeyin gözümün önünde olduğu duygusuyla yazdım. Bir gün Melymbrosia raflarınızda duran ve Julian'ın okumaya çalışıp da okuyamadığı kirli bir kitap haline geldiği zaman bu sayfalar ne kadar da boş görünecek! Ama kitap hakkında söylemek istediğim bazı şeyler var ve her zaman gelecek nesilleri düşünmemiz gerekmiyor. Ben de aceleyle yazıyorum, dışarıya çıkmak için giyinmeden hemen önce; sadece şunu ekleyeceğim: kendimde cümleleri derlitoplu bir hale getirebilecek bir güç olduğuna dair kör bir inancım var ve bu yüzden o kel kısımları neşeyle, gelecek kışa parlatmak üzere olduğu gibi bırakıyorum.

Beni tavizle suçlayacağından biraz korkuyordum ama aynı zamanda, ben ben olduğumdan sonun mümkün olan tek son olduğundan da emindim. Capcanlı erkek ve kadınları bir zemin üzerinde hareketli hale getirmek istiyorum. Sanırım bunu yapmaya çalışmakta haklıyım ama bunu yapmak son derece zor. Ah, sen beni nasıl da teşvik ediyorsun! Bu her şeyi değiştiriyor. Gerçekten ilgini çekti mi? Söylediğine göre sanırım öyle; ama sen -bayağı bir şevkli yazmama rağmen- romanın bana bazen ne kadar sönük ve saydam göründüğünü bilemezsin. Bu akşamlık bu kadar yeter!..

19 Temmuz 1917'de Clive Bell, Virginia'ya *The Mark On the Wall*'u öven çok coşkulu bir mektup yazdı; mektubu şöyle bitiriyordu: "Bu mektubu şimdi postalayıp korkunç derecede gülünç bir şey söylemiş olma riskine mi gireyim yoksa sabahı, ayılmayı mı bekleyeyim?"

Virginia Woolf'tan Clive Bell'e

Hogarth House, Paradise Road, Richmond, Surrey.
Salı [24 Temmuz 1917]

Sevgili Clive,

Senin risklere girişin bana her zaman çok güzel görünmüştür ama böyle bir kadına böyle bir mektup göndermekte büyük bir risk olduğunu düşünmüyorum. Biliyorsun, sen bana her zaman adımın kibirliye çıktığını söylerdin ve bu hâlâ güzel bir bitki, ne kadar yaşlansa da.

Ama lütfen her şeyi kibre bağlama. Beni övmen gerçekten hoşuma gidiyor, sadece senin neyin ne olduğunu bilme yeteneğinden değil, aynı zamanda da senin deyişinle duygusal sebeplerden ötürü – mesela sen benim iyi bir yazar olacağımı düşünen ilk kişiydin. Yazmak hakkında da çok konuştuk...

Clive Bell'den Leonard Woolf'a

Charleston, Firle, Sussex.
24 Ağustos 1956.

... Daha önceki ve bunun kadar "dedikodulu" olmayan mektupların -Virginia'nın kendi yazarlığı ve bir sanatçı olarak yaşadığı sıkıntılardan bahsettiği mektupların- en ilginçleri olduğu kanaatindeyim. "Salı, Hogarth House" ibaresiyle ve, "Senin risklere girişin bana her zaman..." diye başlayan mektubu yayımlayacağına dair büyük bir umudum olduğunu itiraf ediyorum. Kibir mi? Belki tam olarak öyle değil. Ama şöyle bir cümle var ki -"Sen benim iyi bir yazar olacağımı düşünen ilk kişiydin"- bu cümle bana hayatımda övünebileceğim en büyük başarım gibi geliyor...

Ayrıca bkz. Clive Bell'in Virginia Woolf hakkında yazdıkları, *Old Friends,* 1956, s. 93.

BİRİNCİ KİTAP / EK E
Dreadnought Şakası

Donanma Yetkililerine Yapılan Şaka

Albay LOCKWOOD, Amirallik Birinci Lordu'na, birkaç Habeşli prensin sahte ziyaretiyle donanma yetkililerine bir şaka yapılıp yapılmadığını ve eğer öyleyse gelecekte böyle bir davranışın önlenmesi için gerekli tedbirleri alıp almayacağını sormuştur.

AMİRALLİK BİRİNCİ LORDU (Mr. McKenna): Anlıyorum ki birkaç kişi Habeşli kılığına girerek kendilerini büyük sıkıntı ve masrafa sokup bu kılıkta Majestelerinin gemilerinden birini ziyaret etmiştir. Suçu işleyenlere kabul ettirilebilecek herhangi bir kanun ihlalinin olup olmadığı meselesi düşünülmektedir.

Mr. WILLIAM REDMOND: Çok muhterem Beyefendi tahkikatına, bu beylerin Amiral'e Habeş Kraliyet Nişanı'nı verip vermedikleri ile ilgili bir soruşturmayı da dahil edecek midir? Amiral, Kral'a bu nişanı takıp takamayacağını sormuştur ve bu nişanı takacak mıdır?

Mr. McKENNA: Bunun doğru olmadığını bildiğimden, bu meseleyi soruşturma gereğini duymuyorum.

Albay LOCKWOOD: Çok muhterem Beyefendi de, benim gibi, bu şakanın Majestelerinin bayrağına doğrudan bir hakaret olduğunu mu düşünmektedir?

Mr. McKENNA: Zannederim bu soruya belgede tam olarak cevap verdim. Saygıdeğer ve cesur beyefendi, aptal insanların işi olduğu aşikâr olan bir konuyla benden daha fazla ilgilenmemi istemeyecektir.

Hansard, 24 Şubat 1910

Majestelerinin Gemisi "Dreadnought" (Askeri Resepsiyon)

Yüzbaşı FABER, Amirallik Birinci Lordu'na, Başkomutan Sir W. May ve Majestelerinin Gemisi "Dreadnought"un subayları tarafından sözde Habeşli prensler ve maiyetine resmi bir resepsiyon verilmesine yol açan şartların ne olduğunu; bu farz olunan Habeşlilerin amiral ve gemi subayları tarafından donanmanın bütün saygı gösterileriyle karşılanıp karşılanmadığını; amiralin emriyle bunlara Londra'ya dönüş yolculuğunda özel bir tren tahsis edilip edilmediğini ve şu ana kadar bir soruşturma yapılıp yapılmadığını sormuştur.

AMİRALLİK BİRİNCİ LORDU (Mr. McKenna): Sorunun ilk kısmıyla ilgili olarak saygıdeğer ve cesur beyefendinin dikkatini, geçen perşembe Epping Üyesi olan saygıdeğer ve cesur beyefendiye verilen cevaba çekeceğim. Bayraklar çekilmemiş veya top atışları yapılmamıştır ve amiral tarafından hiçbir özel tren tahsis edilmemiştir.

Yüzbaşı FABER: Bu vesileyle bizzat bir miktar beyaz çocuk eldiveni alındığı doğru değil midir ve saygıdeğer beyefendi masrafı kimin ödeyeceğini söyleyebilir mi?

Mr. McKENNA: Korkarım saygıdeğer ve cesur beyefendi benden daha fazla malumat sahibi fakat eğer bana bu mesele hak-

kında önceden haber verme nezaketini gösterirse meseleyi soruşturacağım.

Hansard, 2 Mart 1910

Virginia bu şakada oynadığı rolü bir kâğıda yazarak bunu 23 Temmuz 1940'ta Rodmell'deki Kadınlar Enstitüsü'nde okumuştur. Memoir Club da çok geçmeden bunu dinlemiştir; E.M. Forster, Rede Lecture adlı eserinde şöyle der: "Kendisinin bir seferinde Kadınlar Enstitüsü'nde okuduğu ve dinleyicileri gülmekten kıran, yayınlanmamış bir konuşma," Virginia Woolf (*Cambridge, 1942, s. 7). Bu düzensiz bir şekilde daktilo edilmiş yazının sadece üç sayfası bulunmuştur ve bunları aktarıyorum.*

arkadaşlar; bize yapabileceğimiz en iyi şeyin o zaman Amirallik Birinci Lordu olan Mr. McKenna'ya giderek yaptığımızı itiraf etmemiz olacağı söylendi. Mr. McKenna'nın bir arkadaşı bütün suçu üstlenirsek amirale ya da diğer subaylara karşı bir girişimde bulunmayacaklarını söyledi. Avam Kamarası'na özür dilediğimiz bildirilecekti ve bu mesele kapanacaktı. Bu yüzden kardeşim ve Duncan Grant Amirallik'e giderek Mr. McKenna ile görüştü. Burada aralarında epey tuhaf bir konuşma geçti. Amirali sıkıntıya sokmak istemediklerini izah etmeye çalıştılar ve Mr. McKenna bu kadar aptal insanların bu kadar büyük bir adamı sıkıntıya sokabileceği düşüncesini reddederek içlerinden birinin evrak sahtekârlığı yaptığına ve hapse girebileceğine dikkati çekti. Böylece kavga etmeye başladılar. Gerçek şu ki sanırım Mr. McKenna bu şakaya içten içe gülüyordu ve hoşuna gitmişti ama bunun tekrarlanmasını istemiyordu. Ne olursa olsun onlara ilkokul çocuğu gibi davranarak bu işi tekrarlamamalarını söyledi. Ama sonradan öğrendik ki ziyaretimizin sonuçlarından biri olarak düzenlemeler sıkılaştırılmış ve telgraflar konusunda kurallar konmuştu, öyle ki artık böyle bir

A.&D. Mc Kenna'ya giderler.

kurallar konar

şakayı tekrarlamak imkânsız hale gelmişti. Benim de ülkeme bir faydamın dokunduğunu düşünmekten memnunum. Amirallik Birinci Lordu'yla yapılan bu görüşmeden sonra meselenin kapandığını ümit ediyorduk. Ama hayır – donanma daha hesabını görmemişti. Bir pazar sabahı yataktan yeni kalkıyordum ki zil çaldı ve sonra aşağı

W.W. pazar günü ziyarete gelir.

katta bir erkek sesi duydum. Bu sesi tanıyor gibiydim. Kuzenimin sesiydi. Willy Fisher'dı. Ve ne söylediğini duyamasam da çok şiddetli şeyler söylediğini anlayabiliyordum. En sonunda sesler kesildi ve kardeşim çıkageldi. Üzerinde sabahlığı vardı. Çok canı sıkılmış gibi gözüküyordu. Bana Willy Fisher'ın çok öfkeli olduğunu; kim olduğumuzu öğrendiğini söylediğini anlattı. Ve

W.F.'nin öfkesi

kendisi dehşete düşmüştü. Sokakta bütün küçük çocukların Amiral May'in arkasından Bunga Bunga diye bağırarak koştuğunu biliyor muyduk? Hayatlarımızı İngiliz Donanması'na borçlu olduğumuzu biliyor muyduk? Haddini bilmez ahmaklar olduğumuzu biliyor muyduk? Sokaklarda kamçılanmamız gerektiğini; orada kim olduğumuz anlaşılmış olsaydı çırılçıplak soyularak denize atılmamız gerektiğini biliyor muyduk? Vesaire vesaire. Kardeşim, Willy Fisher'ın ceketinin kolunun içinden bir bıçak çıkarıp kavgaya tutuşacağını zannetmişti. Ama hayır, Willy Fisher, kardeşimin annesi kendi teyzesi olduğundan, Donanma'nın kurallarına göre fiziksel cezanın yasak olduğunu izah etmişti. Sonra da şunu sordu: "Diğerlerinin kim olduğunu biliyorum ve sen şimdi bana onların adreslerini vereceksin." Kardeşim söyleneni yapmıştı. Sonra hatasını derhal fark etti ama artık çok geçti. Willy Fisher, kardeşimin kendisine uzattığı eli -ne de olsa onun ilk kuzeniydi- sert bir hareketle iterek evden şimşek gibi fırlamıştı. Sonra neler olduğunu öğrenmek için uzun zaman beklemek zorunda kalmadık. Üç donanma subayı dışarıda bir taksiyle bekliyordu. Hampstead'de Duncan Grant'in oturduğu adrese gittiler. Duncan Grant tam an-

A. adresleri verir.

Subaylar D.'ye uğruyor.

nesi ve babasıyla kahvaltı sofrasına oturmak üzereydi. Bir arkadaşının dışarıda beklediğini ve kendisiyle konuşmak istediğini haber verdiler. Duncan yerinden kalkarak sokağa çıktı. Genç adamlardan biri onu yukarı doğru kaldırarak tepetaklak (taksinin içine) attı. O sırada pencereden bakmakta olan Mrs. Grant, oğlunun tepetaklak halde gözden kaybolduğunu görerek endişeyle arkasını döndü. "Şimdi ne yapacağız?" diye sordu kocasına. "Birileri Duncan'ı kaçırıyor." Kendisi de orduda görev yapmış olan Bin-

D. G. yalnız

başı Grant gülümseyerek şöyle dedi: "Sanırım Dreadnought'tan arkadaşları." Duncan Grant, kendisini ellerinde bir yığın değnek olan iriyarı üç adamın ayaklarının dibinde yerde otururken buldu. Kendisini nereye götürdüklerini sordu.

"Gittiğin yerde bir sürü Dreadnought göreceksin," dedi Willy Fisher. En sonunda Hampstead Çalılığı'nın ıssız bir yerinde durdular. Hepsi de dışarı çıktı. Duncan Grant orada kuzu gibi duruyordu. Dövüşmenin faydası yoktu. Üçe karşı bir kişiydi. Ve bu da onların epey canını sıkmıştı. "Bu adamı dövemem," dedi subaylardan biri. "Dövüşmüyor. Böyle bir ada-

Dövüşmeyecek

ma sopayla girişemezsin." Ama kuzenim devam etmelerini emretti. Kendisi bu işe elini bulaştıramayacak kadar yüksek rütbeli bir subaydı. Bu yüzden ast rütbeli subaylardan biri hiç istemeden bir değnek alarak Duncan Grant'e göstermelik bir şekilde iki kez hafifçe vurdu. Sonra donanmanın şerefinin kurtarıldığını söylediler. Duncan Grant orada başında şapka olmadan, ayağında terlikleriyle duruyordu. Ona birden içleri ısındı; bu beni şaşırtmıyor. Ona gerçekten acımışlardı. "Eve böyle gidemezsiniz," dediler. Ama Duncan Grant, subaylar tarafından eve götürülmektense ayağında terlikleriyle, eve metroyla dönmeyi tercih etmişti. Ve böylece o uzaklaştı; subaylar da arabalarıyla gözden kayboldu.

(MH/A 27)

1937 yılında, Amiral Sir William Wordsworth Fisher öldüğü zaman Virginia, Ethel Smyth'e şöyle yazmıştır:

Evet, William'a üzüldüm – sanırım son görüşmemiz 1910 yılında Dreadnought'un güvertesinde olmuştu; ama ben o zaman sakal takıyordum. Ve korkarım bu onun içine oturdu... (28 Haziran 1937).

İKİNCİ KİTAP / EK A
Kronoloji

1912

4-6 Haziran Virginia hasta ve yatakta; haziran ve temmuz aylarının geri kalanında çok meşgul, Leonard'ı arkadaşları ve akrabalarına tanıtıyor, onun ailesiyle tanışıyor, hafta sonlarını Asham'da ve bir hafta sonunu da Walberswick'te geçiriyor

10 Ağustos Virginia Stephen ile Leonard Woolf'un St. Pancras Nikâh Dairesinde evliliği. İki günlüğüne Asham'a gidip Londra'ya dönüyorlar ve sonra Somerset, Holford'daki Plough Inn'de kalıyorlar

18 Ağustos Leonard ile Virginia balayları için Dieppe üzerinden yola çıkıyorlar, İspanya, Provence'de seyahat ediyor ve sonra deniz yoluyla İtalya'ya geçiyorlar; 28 Eylül'de Venedik'teler

3 Ekim Woolf'lar Brunswick Square 38 Numara'ya döner. Leonard ayın 8'inde Grafton Galleri-

	es'deki 2. Post-Empresyonist Sergi'de sekreter olarak işe başlıyor (2 Ocak'a kadar) Ekim sonu, Woolf'lar Clifford's Inn 13 Numara'ya taşınıyor; zaman zaman burada, zaman zaman Asham'da kalıyorlar
Aralık	Virginia baş ağrısından, Leonard da sıtmadan hasta. Noel'de ve yine yeni yılın başında Asham'dalar
1913	
Ocak	Leonard, Virginia'nın çocuk sahibi olması konusunda tıp otoritelerine danışıyor. Virginia baş ağrıları çekiyor ve uykuları bozuk. Ayın 3'ünde Leonard onun sağlık durumuyla ilgili günlük kayıtlar tutmaya başlıyor
25 Ocak-1 Şubat	Woolf'lar, Virginia'nın sağlığı için Studland'deki Harbour View'da kalıyor, iki haftalığına Londra'ya döndükten sonra Asham'da uzun bir hafta sonu geçiriyorlar
22-23 Mart	Woolf'lar, Gill çiftiyle birlikte Ditchling'de
9 Mart	*The Voyage Out*'un elyazması Gerald Duckworth'e teslim ediliyor. Virginia, İşbirliği hareketi ile ilgili incelemeler yapan Leonard ile birlikte Liverpool, Manchester, Leeds, York, Carlisle ve Leicester'a gidiyor; 19 Mart'ta Londra'ya dönüyor ve sonra Paskalya için Adrian Stephen ve Saxon Sydney-Turner ile birlikte Asham'a gidiyorlar
1-11 Nisan	Asham'da Marjorie Strachey ve Sydney Turner ile birlikte
12 Nisan	Duckworth, *The Voyage Out*'u yayımlamayı kabul eder
19 Nisan	Woolf'lar iki haftalığına Asham'a gider. Yine Londra'ya döner ve Covent Garden'da *The Ring*'e giderler

16 Mayıs-	Asham'da; Desmond MacCarthy ile Lytton
2 Haziran	Strachey bir hafta sonu, Janet Case de başka bir hafta sonu kalır
6-8 Haziran	Woolf'lar Cambridge'de, Virginia'nın Müdür kuzeniyle birlikte Newnham'de kalıyorlar
9-12 Haziran	Woolf'lar, Newcastle-upon-Tyne'a giderek Kadın İşbirliği Kongresi'ne katılır ve Margaret Llewelyn Davies ile birlikte Londra'ya döner. Virginia iyi değildir
19 Haziran-	Woolf'lar Asham'da. Konuklar Oliver ile Ray
7 Temmuz	Strachey, H. T. J. Norton, E. M. Forster, Lytton Strachey ve Molly MacCarthy
12 Temmuz	Woolf'lar Londra'da kaldıkları bir hafta esnasında Beatrice ve Sidney Webb ile birlikte öğle yemeği yer
16-21 Temmuz	Asham'da; Lytton Strachey kalmaya gelir. Virginia'nın bunalımı ve hastalığı giderek şiddetini artırır
22 Temmuz	Woolf'lar, Fabian Society Konferansı için Keswick'e gider; Virginia hastadır. Ayın 24'ünde Londra'ya döner ve ertesi gün Sir George Savage'a müracaat ederler. Virginia, Twickenham'deki bakımevine girer
11 Ağustos	Virginia bakımevinden ayrılarak Asham'a gelir
22 Ağustos	Leonard, Dr. Savage ile Head'e muayene ettirmek üzere Virginia'yı Londra'ya götürür; ertesi gün Holford'daki Plough Inn'e giderler. Virginia'nın depresyonu, kuruntuları ve yemeye karşı direnci artar
2 Eylül	Katherine Cox, Holford'da Woolf'ların yanına gelir; ayın 8'inde hep birlikte Londra'ya Brunswick Square 38 Numara'ya dönerler
9 Eylül	Virginia, Dr. Wright ve Head'e muayene olur; akşam intihar girişiminde bulunur

20 Eylül	Leonard, Virginia'yı Sussex'teki Dalingridge Place'e götürür ve Virginia, Kasım ayına kadar burada, Leonard ile hemşirelerin bakımında kalır
18 Kasım	Virginia iki hemşireyle birlikte Asham'a taşınır; durumu yavaş yavaş düzelir
3-5 Aralık	Leonard, Londra'da Clifford's Inn'deki odalarını boşaltmakla uğraşmaktadır
1914	
Ocak	Virginia artık kitap okuyup mektup yazabilmektedir; Lytton Strachey için daktilo yazma işini üstlenir ve Leonard Wiltshire'da Strachey'nin ziyaretine gider
16 Şubat	Virginia'nın son hemşiresi de gider
7-18 Mart	Leonard orada yokken, Ka Cox, Janet Case ve Vanessa Bell tek tek Virginia'nın yanında kalmak için Asham'a gelirler
6 Nisan	Woolf'lar Dr. Craig'e danışmak için Londra'ya gider; Hampstead'de Janet Case'in yanında kalırlar
8-30 Nisan	Cornwall'da – St. Ives, Carbis Körfezi ve Godrevy
1 Mayıs	Londra'dan geçerek Asham'a döner ve bütün yaz burada kalırlar; sadece Haziran ayında Londra'ya bir ziyaret (dişçiye) ile Leonard'ın konferanslar için Birmingham ve Keswick'e yaptığı ziyaretler hariç
7 Temmuz	Leonard, Virginia'ya bir bisiklet alır
4 Ağustos	Savaşın ilanı
6 Ağustos	Woolf'lar bir gece Londra'da kaldıktan sonra Northumberland'e gider, 15 Eylül'e kadar Wooler ile Coldstream'de kalır ve bu tarihte Londra'ya dönerler. Ev arayışı

30 Eylül	Bir haftalığına Asham'a giderler
9 Ekim	Woolf'lar, Twickenham'daki St. Margaret's Road 65 Numara'ya gider ve ayın 16'sında Richmond'daki The Green 17 Numara'ya taşınırlar
21 Ekim	Adrian Stephen'ın Karin Costello ile evlenmesi
Kasım-Aralık	Virginia görünüşe göre iyileşmiştir, arkadaşlarıyla görüşür, aşçılık derslerine katılır. Woolf'lar bir hafta sonunu Lytton Strachey'nin Wiltshire'daki kır evinde ve Noel'i de yine onunla Marlborough'da geçirir
1915	
1 Ocak	Virginia günlük yazmaya başlar
25 Ocak	Virginia otuz üç yaşına girer; Leonard ile birlikte bir matbaa makinesi alıp Richmond'daki Hogarth House'u tutmaya karar verirler
18 Şubat	Virginia'nın başı ağrır ve uykuları bozuktur; nükseden sinir krizinin ilk safhası. 4 Mart'ta heyecanlı ve şiddetlidir ve hemşireler çağrılır
25 Mart	Virginia bakımevine yatırılır, Leonard da Hogarth House'a taşınma işini üstlenir
26 Mart	Virginia'nın ilk kitabı *The Voyage Out*'un yayımlanması
1 Nisan	Virginia, Hogarth House'a getirilir; dört hemşirenin bakımı altındadır. Nisan ve mayıs ayları onun deliliğinin en şiddetli ve çılgın aylarıdır
Haziran	Virginia'nın durumunda tedrici bir iyileşmenin başlaması. Ağustos ayında Leonard onu arabayla ya da tekerlekli sandalyeyle gezdirmeye başlar
11 Eylül	Woolf'lar, bir hemşire, bir aşçı ve hizmetçiyle birlikte Asham'a gider
4 Kasım	Hogarth House'a dönüş. Virginia yavaş yavaş

	normal hayata döner; hemşire 11 Kasım'da gider
22-30 Aralık	Noel'i Asham'da geçirirler; konuklar James Strachey ile Noel Olivier'dir
1916	
Ocak	Virginia, Hogarth House'da nispeten normal bir hayat sürer
1 Şubat	Nelly Boxall ve Lottie Hope aşçı ve hizmetçi olarak gelir. Woolf'lar şubat ayında bir hafta sonu Asham'dadır
6-15 Nisan	Virginia grip olur ve bundan sonra üç haftalığına Asham'a gider. Paskalya'da konuklar Lytton Strachey ile C.P. Sanger'dır
5 Mayıs	Woolf'lar Hogarth House'a döner
20-22 Mayıs	Woolf'lar Guildford yakınlarındaki Durbins'de Roger Fry'ın yanında kalır
30 Mayıs	Leonard, Ordu Tıbbi Tetkik Heyeti tarafından muayene edilerek reddedilir
17-19 Haziran	Woolf'lar hafta sonunu Mr. ve Mrs. Sidney Webb ile birlikte Sussex'te geçirir; George Bernard Shaw da başka bir misafirdir
7 Temmuz	Woolf'lar eylül ayı ortasına kadar Asham'da kalır, bu sırada Suffolk, Wissett'te Vanessa'yı ziyaret eder (21-24 Temmuz) ve ertesi hafta Hogarth House'a dönerler
15-19 Ağustos	G.E. Moore ve Pernel Strachey Asham'da. Sonraki konuklar arasında Adrian ile Karin Stephen, Alix Sargant-Florence, James Strachey, R.C. Trevelyan, Waterlow'lar ve Roger Fry vardır
16 Eylül	Woolf'lar Richmond'a dönerek ayın 18'inde Carbis Körfezi'ne giderler
2 Ekim	Hogarth House'a dönüş

4 Ekim dolayları	David Garnett, Carrington ve Barbara Hiles, Asham'da (davetsiz) bir gece geçirir
17 Ekim	Virginia, Kadın İşbirliği Derneği'nin Richmond şubesinde konferans verir
20-24 Ekim	Woolf'lar Asham'da. Vanessa 4 mil ötedeki Charleston'a taşınmıştır ama görüşemezler
21 Aralık	Woolf'lar Asham'a gider; Noel'de Ka Cox gelir
1917	
2 Ocak	Woolf'lar Charleston'a ziyarete gider; Virginia gece orada kalır. Ayın 4'ünde Hogarth House'a dönerler. Virginia yine *The Times Literary Supplement*'a yazılar yazmaktadır
23 Mart	Woolf'lar Farringdon Road'dan bir matbaa makinesi sipariş eder
3-17 Nisan	Asham'da Paskalya. C.P. Sanger ile Marjorie Strachey kalmaya gelir
24 Nisan	Matbaa makinesi Hogarth House'a teslim edilir. Woolf'lar ağustosa kadar Richmond'da kalır, Asham ile R.C. Trevelyan'a kısa ziyaretlerde bulunurlar
Haziran	Hogarth Press'in bir numaralı yayını: *The Mark on the Wall* ve *Three Jews*
3 Ağustos-	Woolf'lar Asham'da. Virginia bir günlüğüne
5 Ekim	(Berg) kısa notlar alır. Misafirler arasında G. Lowes Dickinson, Lytton Strachey, Katherine Mansfield, Philip Morrell, Sydney Waterlow, Desmond MacCarthy vardır
8 Ekim	Virginia düzenli olarak günlük yazmaya başlar (*A WD* (Berg)). Emma Vaughan, kitap ciltleme malzemelerini Virginia'ya verir
10 Ekim	1917 Kulübü'nün kurulması; Leonard komitede yer alır
29 Ekim	Virginia, Saxon Sydney-Turner ile Asham'a gi-

	der, sonra Charleston'a geçer; Leonard ise Bolton, Manchester ve Liverpool'a gider
2 Kasım	Hogarth House'a dönüş
17-19 Kasım	Woolf'ların Philip ile Lady Ottoline Morrell'ın evi olan Garsington Malikânesi'ne ilk ziyareti; Lytton Strachey ile Aldous Huxley de diğer misafirler arasındadır
15 Kasım	Woolf'lar daha büyük, ikinci el bir matbaa makinesi alır; ayın 21'inde Barbara Hiles, Hogarth Press'te yarı zamanlı asistan olarak çalışmaya başlar
3 Aralık	Cecil Woolfun savaşta öldüğü haber alınır
19 Aralık	1917 Kulübü'nün İlk Genel Toplantısı ve Akşam Yemeği
20 Aralık	Woolf'lar Noel'de Asham'a gider; Charleston'a ve Charleston'dan ziyaretler; Ka Cox kalmaya gelir
1918	
3 Ocak	Hogarth House'a dönüş. Virginia dizgi yapar, *TLS* için yazılar yazar ve Londra'ya, kütüphanelere, 1917 Kulübü'ne sık sık ziyaretlerde bulunur
8 Şubat	Virginia bir hafta grip olup hasta yatar; ayın 19'unda Leonard ile birlikte Asham'a, sonra 1 Mart'ta Charleston'a gider ve ayın 2'sinde Hogarth House'a döner
12 Mart	*Gece ve Gündüz*'ün 100.000 kelimeden fazlası yazılmıştır
21 Mart-5 Nisan	Woolf'lar Paskalya'da Asham'da; Lytton Strachey, James Strachey ve Noel Olivier kalmaya gelir
14 Nisan	Harriet Weaver, *Ulysses*'in elyazmasıyla birlikte Hogarth House'a çaya gelir

9 Mayıs	Lytton Strachey'nin *Eminent Victorians* adlı eserinin yayımlanması
16-28 Mayıs	Woolf'lar Asham'da; Roger Fry kalmaya gelir
15-17 Haziran	Woolf'lar, Wiltshire'daki Oare'de Waterlow'-larla birlikte kalır
10 Temmuz	Katherine Mansfield'in Hogarth Press'ten ya-yımlanan *Prelude*'unun ilk baskıları gönderilir
20-22 Temmuz	Woolf'lar, Lytton Strachey ve Carrington ile birlikte Tidmarsh'ta kalır
27-29 Temmuz	Woolf'lar Morrel'ların yanında Garsington'da kalır
31 Temmuz	Woolf'lar yaz için Asham'a gider. Misafirler arasında Adrian ile Karin Stephen, Sidney ile Beatrice Webb ve Mark Gertler vardır
7 Ekim	Hogarth House'a dönüş; ayın 13'ünde H.A.L. Fisher savaşın bittiği haberiyle gelir
11 Kasım	Ateşkes günü; taraflar barış ilan eder
15 Kasım	T.S. Eliot Hogarth House'a gelir; Virginia ile ilk görüşmesi
21 Kasım	Virginia *Gece ve Gündüz*'ü bitirir. *Kew Gar-dens*'ın basılması; Hampstead'deki Katherine Mansfield'e sık sık yapılan ziyaretler
14-16 Aralık	Virginia hafta sonunda Roger Fry ile birlikte Guildford yakınlarındaki Durbins'de kalır
20 Aralık	Virginia Asham'a gider; Leonard da ertesi gün gelir
25 Aralık	Charleston'da Angelica Bell'in doğumu; ayın 28'inde Julian ile Quentin Bell Asham'a geti-rilir
1919	
1 Ocak	Woolf'lar, Julian ve Quentin Bell ile birlikte Hogarth House'a döner
2 Ocak	Virginia'nın dişi çekilir ve sonra iki hafta yatar;

	ayın 9'unda Bell çocukları Gordon Square'e gönderilir
Ocak-Mart	Charleston'da hizmetçi krizleri; Virginia yardım için Nelly'yi gönderir
26 Şubat	Lady Ritchie'nin (Anny Hala) ölümü
28 Şubat	Woolf'lar Asham'a giderler; evden ayrılmaları için ihtar gelir
4 Mart	Virginia bir gece Charleston'da kalır ve ertesi gün Hogarth House'a gelir. T.S. Eliot'ın *Şiirler*'i basılır
1 Nisan	*Gece ve Gündüz* Gerald Duckworth'e teslim edilir
25 Nisan	Woolf'lar on günlüğüne Asham'a gider; bölgede ev arama
7 Mayıs	Virginia Cornwall'da üç kır evi kiralar. Duckworth *Gece ve Gündüz*'ü kabul eder
12 Mayıs	Virginia'nın *Kew Gardens*'ı, J.M. Murry'nin *The Critic in Judgement*'ı ve T.S. Eliot'ın *Şiirler*'i Hogarth Press tarafından yayımlanır
27 Mayıs	Woolf'lar Asham'a gider; ev arama
2 Haziran	Leonard şehre döner; Virginia o gece için Charleston'a gider; ertesi gün Lewes'taki Round House'u satın alır ve Hogarth House'a döner
21-23 Haziran	Virginia hafta sonunda Garsington'da kalır; G.L. Dickinson, Aldous Huxley ve Mark Gertler de oradadır
26 Haziran	Woolf'lar Round House'a bakmak için Lewes'a gider ve Asham'a geri dönerler; ayın 27 ve 28'inde Monk's House'a bakarlar
1 Temmuz	Rodmell'deki Monk's House'un açık artırmayla satışı; Woolf'lar bu evi 700 pounda satın alır
19 Temmuz	Barış Antlaşması imzalanır
29 Temmuz	Woolf'lar ağustos ayının tamamında kalmak

	için Asham'a gider; konuklar arasında Hope Mirrlees ve E.M. Forster vardır
1 Eylül	Woolf'lar Rodmell'deki Monk's House'a taşınır
6 Ekim	Woolf'lar Hogarth House'a geri döner
20 Ekim	*Gece ve Gündüz* Duckworth tarafından yayınlanır
8-10 Kasım	Woolf'lar, Lytton Strachey ve Carrington ile birlikte Tidmarsh'ta kalır; Saxon Sydney-Turner da oradadır
1-19 Aralık	Leonard sıtma olur
20-27 Aralık	Virginia grip olup yatar
29 Aralık	Woolf'lar Monk's House'a gider
1920	
8 Ocak	Hogarth House'a dönüş
18 Ocak	Virginia, Roger Fry ile birlikte bir gece kalmak için Guildford'a gider
7-9 Şubat	Woolf'lar hafta sonunda Ka (kızlık soyadıyla Cox) ve Will Arnold-Forster'la kalmak için Aldbourne'ye gider
21 Şubat-1 Mart	Woolf'lar Monk's House'da
4 Mart	Memoir Club'ın ilk toplantısı
25 Mart-7 Nisan	Woolf'lar Paskalya'da Monk's House'da; 30 Nisan - 4 Mayıs ve Mayıs ayında bir hafta sonu için
11 Mayıs	Leonard'a Birleşik İngiliz Üniversitesi Seçmenleri için İşçi Partisi'nden adaylık teklifi gelir
7 Haziran	Virginia Londra'ya gider; Clive Bell'le çay içip Vanessa'yla akşam yemeği yer; "Deli Mary"nin hikâyesi ve Waterloo'ya yapılan hareketli otobüs yolculuğu
24-28 Haziran	Woolf'lar Monk's House'da
22 Temmuz	Woolf'lar iki aylığına Monk's House'a gider. 2 ve 23 Ağustos tarihlerinde Virginia, Katherine

	Mansfield ile görüşmek için Londra'ya gider (son görüşmeleri)
28 Ağustos	Carrington ile Ralph Partridge hafta sonu kalır; Ralph Hogarth Press'te çalışmaya davet edilir
Eylül	Lytton Strachey birkaç gün, T.S. Eliot da bir gece Monk's House'da kalır. Virginia *Jacob'un Odası*'nı yazmaktadır
1 Ekim	Woolf'lar Hogarth House'a döner. Ralph Partridge ayın 6'sında matbaada yarı zamanlı çalışmaya başlar
22 Aralık	Woolf'lar Noel'de Monk's House'a gider
1921	
2 Ocak	Hogarth House'a dönüş ve burada iki gezi yaparlar: 28-29 Ocak'ta Woodcote'a (Philip Woolf) ve Tidmarsh'a (Lytton Strachey) ve 22-28 Şubat'ta Monk's House'a dönerler
16-18 Mart	Virginia, Manchester'daki bir kabul toplantısına Leonard'la birlikte gider
23-31 Mart	Woolf'lar, Arnold-Forster'ların yakınındaki Zennor'da kalır
Nisan	Lytton Strachey'nin *Queen Victoria*'sının yayımlanması
7 ya da 8 Nisan	*Pazartesi ya da Salı*'nın yayımlanması
22-25 Nisan	Woolf'lar Monk's House'da
18 Mayıs	Desmond ve Molly MacCarthy ile Roger Fry Hogarth House'da akşam yemeğine gelir; Desmond'ın konuşması kaydedilir
21 Mayıs	Ralph Partridge ile Dora Carrington'un evlenmesi
Haziran-Temmuz	Virginia rahatsız; 7 Haziran ile 8 Ağustos arasında günlüğünü yazmaz. Woolf'lar, 18 Haziran'dan 1 Temmuz'a kadar Monk's House'da

	kalıp sonra 28 Temmuz'da buraya tekrar dönerler
Ağustos-Eylül	Virginia nekahet döneminde; eylül ortasına kadar çalışamaz ve misafir kabul edemez. 24-25 Eylül'de T.S. Eliot kalır
6 Ekim	Hogarth House'a dönüş
4 Kasım	*Jacob'un Odası*'nın son kelimeleri yazılır
Kasım	Ayın 5'inde Monk's House'a ve 19'unda önce Philip Woolf'u sonra Lytton Strachey'yi ziyaret için yapılan geziler
1-3 Aralık	Leonard siyasi işler için Manchester ile Durham'e gider
20 Aralık	Woolf'lar Noel için Monk's House'a gider
1922	
2 Ocak	Hogarth House'a dönüş
Ocak-Şubat	Virginia 7 Ocak'ta grip olur, 22 Ocak'ta hastalığı nükseder ve şubat ayı boyunca hastadır; Clive Bell onu sık sık ziyarete gelir
25 Şubat	Richmond G.P. Dr. Fergusson, Virginia'nın bir kalp uzmanına görünmesini tavsiye eder; Virginia'nın ateşi mart ayı boyunca sürekli yüksektir
7-27 Nisan	Woolf'lar Monk's House'da
Mayıs	Virginia'nın ateşi ve kalbi hâlâ endişe vermektedir. Üç dişi çekilir
27-29 Mayıs	Woolf'lar Lytton Strachey, Carrington ve Ralph Partridge'i görmek için Tidmarsh'a gider; E.M. Forster ve Gerald Brenan da oradadır
2-10 Haziran	Woolf'lar Monk's House'da; buradan Brighton'da, Margaret Llewelyn Davies'in başkanlık ettiği İşbirliği Konferası'na katılırlar
Temmuz	Virginia *Jacob'un Odası*'nı bitirmektedir; ciğerleriyle ilgili endişe vardır

15-17 Temmuz	Virginia Garsington'da kalır ve burada Augustine Birrell ve J.T. Sheppard ile tanışır
1 Ağustos-	Woolf'lar Monk's House'da. Virginia 9 Ağustos günü *5 Ekim* Londra'da bir uzmana görünür, Dr. tüberküloz bulmaz ama boğazında zatürree mikrobu olduğunu tespit eder. Eve gelen misafirler arasında Sydney Waterlow, Lytton Strachey, E.M. Forster ve T.S. Eliot vardır; Eliot Arkadaşlık Fonu meselesi tartışılır
27 Ekim	*Jacob'un Room* Hogarth Press tarafından yayımlanır
4-5 Kasım	Woolf'lar Tidmarsh'ta Lytton Strachey'nin yanında kalır; Ralph Partridge ile Hogarth Press'in geleceği, yıl sonuna kadar müzakere edilir
17 Kasım	Genel Seçimler; Leonard üniversitede bir mevki kazanamaz
14 Aralık	Woolf'lar Clive Bell ile akşam yemeği yer; Vita Sackville-West'le (Mrs. Harold Nicolson) ilk görüşme
21 Aralık	Woolf'lar Noel için Monk's House'a gider
1923	
1 Ocak	Hogarth House'a dönüş
9 Ocak	Katherine Mansfield'in ölümü
15 Ocak	Virginia ateşi çıkarak hasta yatar; ayın geri kalanı boyunca hastadır. Ayın 29'unda Marjorie Joad, Hogarth Press'te tam zamanlı olarak çalışmaya gelir; Ralph Partridge 14 Mart'ta ayrılır
3-5 Şubat	Woolf'lar hafta sonu için Cambridge'e gider; King's'te akşam yemeği yer; *Oedipus Rex*'i izler, Newnham'e gider ve Maynard Keynes'le akşam yemeği yerler

Şubat-Mart	*The Nation* yeniden düzenlenir; Virginia, T.S. Eliot'ın edebiyat editörü olmasına çalışır; bu görev 23 Mart'ta Leonard'a teklif edilir ve kabul edilir
27 Mart	Woolf'lar Paris üzerinden İspanya'ya gider ve ayın 31'inde Granada'ya varırlar. 4-13 Nisan tarihlerinde Yegen'de Gerald Brenan'ın yanında kalır ve sonra molalarla Paris'e dönerler. Leonard ayın 24'ünde, Virginia da 27 Nisan'da eve döner. Leonard *The Nation*'da işe başlar
25-27 Mayıs	Woolf'lar Monk's House'da
2-3 Haziran	Woolf'lar Garsington'da kalır; Lytton Strachey de oradadır; aralarında Lord David Cecil, E. Sackville-West, L.P. Hartley ve Mrs. Asquith'in de bulunduğu "37 kişi çaya gelir"
Haziran sonu	Virginia, Kadın İşbirliği Derneği'nin Richmond şubesine konuşmacı bulma işini bırakır
1 Ağustos-	Woolf'lar Monk's House'da; misafirler arasında
30 Eylül	Francis Birrell ile Raymond Mortimer, Mrs. Mary Hamilton, E.M. Forster, Lytton Strachey ve Partridgeler vardır; 7-10 Eylül'de Maynard Keynes'le birlikte Lulworth'te kalırlar; Lydia Lopokova, George Rylands ve Raymond Mortimer da oradadır. Virginia *Freshwater* ve *The Hours*'un (*Mrs. Dalloway*) ilk versiyonunu yazmaktadır
Ekim-Kasım	Virginia Londra'da bir ev arar
Aralık	Woolf'lar 1-3 Aralık ve yine ayın 21'inden itibaren Monk's House'dadır
1924	
1 Ocak	Hogarth House'a dönüş

Ocak-Mart	Virginia 8 Ocak'ta Bloomsbury'deki Tavistock Square 52 Numara'yı bulur, 9 Ocak'ta kiralar ve 13-15 Mart'ta buraya taşınır
17-28 Nisan	Woolf'lar Paskalya'da Monk's House'da
9-10 Mayıs	Woolf'lar, Lytton Strachey ve Partridgelerle birlikte Tidmarsh'ta kalır
17-19 Mayıs	Woolf'lar Cambridge'de kalır; King's'de George Rylands'le birlikte öğle yemeği yerler; onun Hogarth Press'e dahil olma planı görüşülür. Virginia Modern Kurgu konusunda Aykırılar'a konferans verir (*Mr. Bennett and Mrs. Brown*)
5-9 Haziran	Monk's House'da Beyaz Pazar
28-29 Haziran	Wooflar Garsington'da kalır; diğer misafirler arasında Lord Berners ve T.S. Eliot vardır
2 Temmuz	George Rylands Hogarth Press'te çalışmaya başlar
4 Temmuz	V. Sackville-West, Virginia'yı Knole'a götürür; Virginia burada Lord Sackville, Lady Dorothy Wellesley ve Geoffrey Scott'la tanışır
30 Temmuz-2 Ekim	Woolf'lar Monk's House'da; Virginia *Mrs. Dalloway* üzerinde çalışıyor. Misafirler arasında George Rylands, Norman Leys, V. Sackville-West ve Karin ile Ann Stephen vardır
8 Ekim	*Mrs. Dalloway* biter. Woolf'lar, Hungerford yakınlarındaki yeni evi Ham Spray House'da Lytton Strachey'yi ziyaret eder
30 Ekim	*Mr. Bennett and Mrs. Brown* yayınlanır
25 Kasım	George Rylands yıl sonunda Hogarth Press'ten ayrılmaya karar verir; ondan sonra gelen Angus Davidson 10 Aralık'ta işe başlar
24 Aralık	Woolf'lar Monk's House'a gider; Noel'de Angus Davidson da kalır

1925

3 Ocak	Tavistock Square' dönüş; Woolf'lar 26 Mart'a kadar orada kalır ve 6-8 Şubat'taki hafta sonunu Monk's House'da geçirirler. Angus Davidson Hogarth Press'te çalışmaktadır
22 Ocak	Virginia hastadır ve iki hafta kadar yatakta kalır
Şubat	Marjorie Joad, Hogarth Press'ten ayrılır; Bernadette Murphy gelir
6 Şubat	Virginia *Mrs. Dalloway*'in provalarını Jacques Raverat'ya gönderir; Jacques Raverat 7 Mart'ta ölür
26 Mart-7 Nisan	Woolf'lar Cassis'e giderek Hotel Cendirillon'da kalırlar
9-13 Nisan	Monk's House'da Paskalya
23 Nisan	*The Common Reader* yayınlanır
2-3 Mayıs	Woolf'lar Cambridge'de kalır, John Hayward, Richard Braithwaite ve pek çok eski arkadaşla görüşürler
14 Mayıs	*Mrs. Dalloway* yayınlanır. Virginia *Deniz Feneri*'ni düşünmektedir
Mayıs-Haziran	Virginia Londra'da çok sosyal bir hayat sürer; iki hafta sonu Monk's House'da, bir hafta sonu da Adrian ve Karin Stephen'la birlikte Thorpe-le-Soken'de kalır
Haziran	Bernadette Murphy, Hogarth Press'ten ayrılır; Mrs. Cartwright gelir
4 Ağustos	John Maynard Keynes ile Lydia Lopokova'nın evliliği
5 Ağustos- 2 Ekim	Wooflar Monk's House'da. Virginia 19 Ağustos günü Charleston'da çöküntüye uğrar; bütün tatil boyunca iyi değildir ve az misafir ağırlar
Ekim-Kasım	Virginia, Tavistock Square'de hasta ve hareketsizdir

7 Kasım	Madge Vaughan'un ölümü
2 Aralık	Virginia baleye gider; iki aydır ilk kez gece dışarı çıkar
17-20 Aralık	Virginia, Sevenoaks yakınlarındaki Long Barn'da V. Sackville-West'le birlikte kalır; Leonard da ayın 19'unda onlara katılır
22-28 Aralık	Woolf'lar Bell ailesiyle birlikte Charleston'da kalır (Monk's House'da inşaatçılar vardır); V. Sackville-West ayın 26'sında buraya öğle yemeğine gelir
1926	
8 Ocak	Virginia Tavistock Square'de kızamıkçık olur ve ayın geri kalanı boyunca hastadır; *Deniz Feneri*'ne yeniden başlar. V. Sackville-West İran'a gider
6-8 Şubat	Woolf'lar Monk's House'da
16 Mart	*Deniz Feneri*'nin 40.000 kelimesi yazılmıştır
24 Mart	Leonard, *The Nation*'daki Edebiyat Editörlüğü görevinden istifa eder (istifası Şubat 1930'a kadar ertelenir). Rose Macaulay'la kötü bir "edebiyat" yemeği
13-18 Nisan	Woolf'lar Iwerne Minster'a gider ve kitapları Dorset'e taşır
29 Nisan	Virginia *Deniz Feneri*'nin ilk bölümünü bitirip ikinci bölüme başlar ve bunu da 25 Mayıs'ta bitirir
3-12 Mayıs	Genel Grev
27-30 Mayıs	Woolf'lar bazı yeniliklerin yapıldığı Monk's House'a gider
11-15 Haziran	Virginia Monk's House'da; Leonard iki gün kalır ve V. Sackville West de sonraki iki gün kalır
26-27 Haziran	Wooflar Garsington'da kalır; diğer misafirler arasında Aldous Huxley, Siegfried Sassoon, E.

	Sackville-West vardır. Boar's Hill'de Robert Bridges'ı ziyaret ederler
23 Temmuz	Woolf'lar, Thomas Hardy'yi ziyaret etmek için Dorchester'a gider
27 Temmuz	Woolf'lar Monk's House'a giderler; Virginia yorgundur ve dinlenir. Çok az misafir gelir; aralarında Rose Macaulay, Angus Davidson ve Stephen Tomlin vardır. Virginia bunalımdadır
4 Ekim	Tavistock Square'e dönüş
23-25 Ekim	Woolf'lar Cambridge'de kalır; Edmund Gosse, Pernel Strachey, F.L. Lucas ve V. Sackville-West'i görürler
4 Kasım	Woolf'lar, Arnold Bennett ile tanışmak için H. G. Wells'le birlikte akşam yemeği yer; ertesi gün, hafta sonunu V. Sackville-West'le geçirmek için Long Barn'a giderler
22-28 Aralık	Woolf'lar Noel'i Cornwall'da Arnold-Forster-larla birlikte geçirir
1927	
Ocak	Virginia *Deniz Feneri*'ni bitirmektedir. Leonard ve o 5-9 Ocak arası Monk's House'dadır; Virginia ayın 15'iyle 17'si arasında Long Barn'dadır ve Knole'a gider; 29 Ocak'ta V. Sackville-West İran'a döner. Wooflar Amerika'ya gitme fikrini düşünüp reddederler
9 Şubat	Virginia saçını kısa kestirir
25-27 Şubat	Woolf'lar Monk's House'da
Mart ortası	Virginia *The Jessamy Brides*'ı tasarlar
30 Mart-28 Nisan	Woolf'lar, Cassis'te Bell çiftiyle bir hafta geçirdikten sonra Palermo, Syracuse, Napoli ve Roma'ya gider ve burada bir hafta kalırlar
30 Nisan	Vanessa, Virginia'ya mektup yazarak Cassis'teki pervaneleri anlatır

5 Mayıs	*Deniz Feneri* yayınlanır
18-19 Mayıs	Virginia, V. Sackville-West'le birlikte Oxford'a gider ve sonra hafta sonu için Monk's House'a uğrar
Haziran başı	Virginia bir hafta baş ağrısından yatar; ayın 8'inde bir haftalığına Monk's House'a gider; 16'sında V. Sackville-West'in Hawthornden ödülünü alışını izler
28-29 Haziran	Woolf'lar, Nicolsonlar ve başkalarıyla birlikte tam güneş tutulmasını izlemek için Yorkshire'a giderler
Temmuz	Virginia iki hafta sonunu V. Sackville-West'le birlikte Long Barn'da geçirir. Woolf'lar, Singer marka bir araba alır. Virginia radyo yayını yapar
27 Temmuz-1 Ağustos	Virginia Dieppe yakınlarındaki Château d'Auppegard'da Ethel Sands ve Nan Hudson'la birlikte kalır; J.E. Blanche'la tanışır
Ağustos-Eylül	Woolf'lar Monk's House'da. Eve gelen misafirler arasında V. Sackville-West, Raymond Mortimer, E.M. Forster ve Dadie Rylands vardır. Otomobille birçok gezinti
5 Ekim	Virginia *Orlando*'yu "bir şaka olarak" yazmaya başlar. Woolf'lar ayın 6'sında Tavistock Square'e geri döner
8 Kasım	Clive Bell, Virginia'ya *Civilization*'ın ilk bölümünü gönderir. E.M. Forster'la sanat ve hayata dair yazışmalar
9 Aralık	Angus Davidson Hogarth Press'ten ayrılacaktır
24 Aralık	Woolf'lar Noel için Charleston'a gider ve ayın 27'sinde Monk's House'a geçerler
1928	
2 Ocak	Tavistock Square'e dönüş. Virginia *Orlando* üzerinde çalışmaktadır. 14-15 Ocak'ta Long

	Barn'da kalır. Ay sonuna doğru baş ağrısından, Şubat ortasında da gripten yatağa düşer
9-12 Mart	Woolf'lar Monk's House'da. *Orlando* 17 Mart'ta biter
26 Mart	Wooflar, Dieppe'ye geçerek oradan Cassis'e gider ve 2 Nisan'da buraya varırlar. Albay Teed'in Fontcreuse'deki evinde, Bell çiftiyle Duncan Grant'in yakınında kalırlar. 9 Nisan'da eve dönüş yolculuğuna çıkar ve ayın 16'sında Londra'ya varırlar
2 Mayıs	Virginia *Femina Vie Heureuse* ödülünü alır. Woolf'lar Nisan ayının son haftaları ile Mayıs ve Haziran aylarını Monk's House'da geçirir
9-11 Haziran	Woolf'lar Lyndhurst'de Janet Case'i ziyaret eder
24 Temmuz	Woolf'lar Monk's House'a gider. V. Sackville-West ayın 29 ve 30'unda kalır; bu yaz gelen diğer misafirler arasında E. Sackville-West, E.M. Forster, Richard Kennedy ve Mrs. Woolf vardır. Monk's House'un bitişiğindeki tarlayı satın alırlar
24 Eylül	Virginia, V. Sackville-West ile Paris, Saulieu, Vézelay ve Auxerre'a seyahat eder ve 1 Ekim'de Monk's House'a döner
2 Ekim	Woolf'lar Tavistock Square'e döner
11 Ekim	*Orlando* yayınlanır
20 Ekim	Woolf'lar V. Sackville-West, Vanessa ve Angelica Bell ile birlikte Cambridge'e giderler. Bu ve ertesi hafta Virginia kadın kolejlerine gözden geçirilerek *Kendine Ait Bir Oda* haline gelen iki yazı okur
9 Kasım	*The Well of Loneliness* davası Bow Street'de duyulur
Kasım-Aralık	Virginia ile Vanessa bir dizi parti düzenler. 10

	Kasım'da Woolf'lar Lydia Lopokova'nın oyununu görmek için Cambridge'e gider; 24-25 Kasım'da Rodmell'dedirler ve burada bir kır evi satın alırlar ve 15-16 Aralık'ta yine buraya gelirler. *Orlando*'nun üçüncü baskısı sipariş edilir
27 Aralık	Woolf'lar Monk's House'a gider; George Kennedy bir geceliğine gelir
1929	
3 Ocak	Tavistock Square'e dönüş
16 Ocak	Woolf'lar Berlin'deki Prinz Albrecht Oteli'ne gider ve burada ayın 18'inde Vanessa ve Quentin Bell ile Duncan Grant onlara katılır. Harold Nicolson, Elçilik'te görevlidir; Vita ile E. Sackville-West de Berlin'dedir
24-25 Ocak	Harwich üzerinden geri dönüş yolculuğu; Virginia *Somnifène*'in etkilerinden dolayı birkaç hafta hasta olur; ayrıca Tavistock Square yakınlarındaki bir pompa makinesinin gürültüsü de onu rahatsız eder
Mart	Virginia *Kendine Ait Bir Oda*'ya son şeklini vermekte ve *The Moths*'u düşünmektedir
3-7 Nisan	Woolf'lar Monk's House'a gider ve ayın ilerleyen tarihlerinde iki yeni oda ilave etmek için gerekli düzenlemeleri yapmak üzere tekrar giderler
3-6 Mayıs	Monk's House'a ve 17-23 Mayıs'ta yine Beyaz Pazar'da giderler
30 Mayıs	Genel Seçimler. Woolf'lar oy vermek için Rodmell'e gider, ertesi gün yolda Long Barn'a uğrayarak Tavistock Square'e dönerler
4-14 Haziran	Woolf'lar bir haftalığına trenle Cassis'e gider; Fontcreuse'de kalırlar; Vanessa Bell ile Duncan Grant de oradadır

19-23 Haziran	Woolf'lar Monk's House'da. Virginia'nın boğazı ve başı ağrımaktadır
Temmuz	Ayın 5-8, 12-14 ve 20-23'ü arasında Monk's House'da
27 Temmuz-1 Ağustos	Monk's House'da; misafirler arasında Ka Arnold-Forster, William Plomer, Janet Vaughan, Lyn Irvine, F.L. Lucas vardır. V. Sackville-West'i görmek için Long Barn'a ve Mrs. Woolf'u görmek için Worthing'e ziyaretler
Eylül	Harold Nicolson diplomatik görevden ayrılır
30 Eylül	Woolf'lar Brighton'da İşçi Partisi Konferansı'na katılır
24 Ekim	*Kendine Ait Bir Oda* yayınlanır
20 Kasım	Virginia radyo yayını yapar. Woburn Place'deki bir otelden gelen dans müziğinin gürültüsü Woolf'ları rahatsız eder ve bu konuda yasal yollara başvururlar
21 Aralık	Monk's House'a giderler; Virginia'nın yeni yatak odası hazırdır. Keynesler ve V. Sackville-West'le görüşürler
1930	
5 Ocak	Woolf'lar Tavistock Square'e döner. Ayın 15'inde Virginia, Başbakanla tanışmak için Bedford Square'de Henry Harris'le akşam yemeği yer; 18'inde Fitzroy Street 8 Numara'da Angelica Bell'in partisi. 31'inde Imperial Hotel Company aleyhindeki dava Woolf'lar'ın lehine sonuçlanır
9 Şubat	C.P. Sanger'in ölümü. Monk's House'da iki gün kaldıktan sonra geri dönüş yolunda Leonard hastalanır ve onun ardından hastalanan Virginia ayın geri kalanında ara ara ateşlenir

Şubat	Woolf'lar, Bell çifti, Roger Fry ve Raymond Mortimer yeni bir derginin planlarını tartışır (plan gerçekleştirilemez)
20 Şubat	Virginia'nın Ethel Smyth'le ilk görüşmesi, bundan sonra Ethel Smyth daimi bir misafir olacaktır
1-8 Mart	Woolf'lar bu tarihte ve ayın 21-24'ünde Monk's House'da. Virginia *Dalgalar*'ı yazmaktadır
31 Mart	Mrs. Cartwright Hogarth Press'ten ayrılır
Nisan	Woolf'lar ayın 4-6'sı ve yine Paskalya'ya denk gelen 16-27'sinde Monk's House'da
29 Mayıs	Virginia *Dalgalar*'ın ilk versiyonunu bitirir
4-11 Mayıs	Woolf'lar kitaplarını taşımak için Somerset, Devon ve Cornwall'a gezi yapar ve Hampshire'dan geçerek Monk's House'a geri döner. Nelly Boxall bütün ay hastadır ve ayın 29'unda hastaneye girer
5-10 Haziran	Woolf'lar bu tarihte ve yine 20-21'inde Monk's House'da. Virginia *Dalgalar*'ı yeniden yazmakta ve V. Sackville-West ve Ethel Smyth'le sıkça görüşmekte, onları ziyaret etmektedir
Haziran	Woolf'lar 4-6, 12-14 ve 29'undan sonra Monk's House'da. Cambridge'e, Ethel Smyth'i görmek için Woking'e ve Long Barn'a kısa ziyaretlerde bulunurlar
Ağustos-Eylül	Monk's House'da. Leonard arabayla haftada bir Londra'ya giderken, Virginia da bazen ona katılır. Misafirler Ethel Smyth, V. Sackville-West, Alice Ritchie ve E. M. Forster'dır. 29 Ağustos'ta Virginia bahçede bayılır ve on gün hastadır. Yatak odası oturma odasına dönüştürülür. 10 Eylül'de Woolf'lar günübirliğine V.

	Sackville-West'in yeni evi Sissinghurst Castle'a giderler
1 Ekim	Woolf'lar, George ve Margaret Duckworth'le görüşmek için Bell çiftiyle birlikte Charleston'da öğle yemeği yer
4 Ekim-Aralık	Tavistock Square'e dönüş. Dört hafta sonu Monk's House'da geçer. Virginia Londra'da hareketli bir hayat sürmektedir; Lady Rhondda, Lady Colefax vs ile birlikte dışarıda akşam yemekleri yer ve aynı zamanda eski dostları ve ailesiyle görüşür
23 Aralık	Woolf'lar Noel'de Monk's House'a gider; Virginia ayın 24-30'unda hasta yatar
1931	
7 Ocak	Tavistock Square'e dönüş. Nelly Boxall aşçıkahya olarak işine geri döner
12 Ocak	Virginia, Hogarth Press'e ortak olması düşünülen John Lehmann'la tanışır; Lehmann 21'inde işe başlar ve Virginia da bu tarihte Society for Women's Service'de bir konuşma yapar
23-25 Ocak	Woolf'lar Monk's House'da. Bundan sonra niyetleri iki haftada bir hafta sonunu (cumadan pazara) ve Paskalya, Beyaz Pazar ve Noel'de genelde daha uzun olmak üzere ve Ağustos ile Eylül aylarının tamamını Rodmell'de geçirmektir
7 Şubat	Virginia *Dalgalar*'ın sonunu yazar
14-15 Şubat	Woolf'lar Vanessa ile birlikte arabayla Cambridge'e giderek Purcell'in *Faery Queen*'ini izler; E.M. Forster, George Rylands ve başkalarını görürler
27 Şubat	Virginia, V. Sackville-West'in yanında bir gece kalmak için Sissinghurst'e gider

28-29 Mart	Woolf'lar, Sidney ve Beatrice Webb'in yanında kalmak üzere Liphook'a gider
2-9 Nisan	Monk's House'da Paskalya
16-30 Nisan	Woolf'lar; Dieppe'den La Rochelle, Brantôme, Poitiers, Le Mans, Dreux ve Caudebec'ten geçerek arabayla Batı Fransa'yı gezer ve geri döner
3 Mayıs	Virginia Monk's House'da iki gün geçirdikten sonra Tavistock Square'e dönüş
21-28 Mayıs	Virginia suçu Ethel Smyth'e atılan bir baş ağrısından dolayı iki gün yatakta yattıktan sonra Monk's House'da Beyaz Pazar
Temmuz	Virginia büstünü yapan Stephen Tomlin'e poz verir
17-19 Temmuz	Woolf'lar Monk's House'da. Virginia *Dalgalar*'ı düzeltip yeniden yazmayı bitirir ve Leonard okuyunca kitabın bir şaheser olduğunu söyler
25-26 Temmuz	Woolf'lar, Sydney ve Margery Waterlow'la birlikte Oare'da kalırlar
30 Temmuz	Woolf'lar yaz için Monk's House'a gider. Virginia *Flush*'ı yazmaya başlar ve *Dalgalar*'ın basım evi provalarını düzeltir; birkaç gün başı ağrır. Gelen konuklar arasında V. Sackville-West, Lady Colefax, Ethel Smyth, John Lehmann, Sir George ve Lady Margaret Duckworth, Kingsley Martin ve Lyn Irvine vardır
1 Ekim	Tavistock Square'e dönüş. Leonard haftalık aralarla altı radyo yayınına katılır *Dalgalar*
8 Ekim	yayınlanır
24 Kasım	Virginia'nın baş ağrıları tutar ve bir ay hareketsiz kalmak zorunda kalır
22 Aralık	Woolf'lar Noel için Monk's House'a gider. Lytton Strachey çok hastadır

1932

10 Ocak	Tavistock Square'e dönüş
14 Ocak	Woolf'lar, Lytton Strachey'yi ziyaret etmek için arabayla Ham Spray'e gider; Lytton onları göremeyecek kadar hastadır; Pippa Strachey'le öğle yemeği
21 Ocak	Lytton Strachey'nin ölümü
31 Ocak	Virginia *A Letter to a Young Poet*'in yazımını bitirir; *The Common Reader: Second Series* üzerinde çalışır
Şubat	Virginia Cambridge'de Clark Konferanslarını vermeye davet edilir ama daveti reddeder
10 Mart	Woolf'lar, Carrington'u görmek için Ham Spray'e giderler; Carrington ertesi gün kendini öldürür
12-15 Mart	Woolf'lar, George Rylands'le birlikte *Hamlet*'i izlemek için Cambridge'e, sonra King's Lynn, Cromer, Norwich'e ve Ipswick yakınlarına Roger Fry'la bir gece geçirmeye gider
23 Mart-3 Nisan	Monk's House'da Paskalya; Woolf'lar, Sissinghurst Castle'da V. Sackville-West'i ve Rottingdean'de Ethel Smyth ve Maurice Baring'i ziyaret eder. Asham'a beton binalar dikilmektedir
15 Nisan	Woolf'lar, Roger ve Margery Fry'la birlikte Yunanistan'a doğru yola çıkar; Paris ve Venedik'ten geçerek ayın 20'sinde Atina'ya varırlar; Orient Express'le Belgrad üzerinden geri döner ve 12 Mayıs'ta Monk's House'a ulaşırlar
15 Mayıs	Tavistock Sqaure'e dönüş. Hogarth Press'in düzeniyle ilgili tartışmalar; John Lehmann danışman ve Miss Scott Johnson da üç sekreterle birlikte müdür olarak kalacaktır
Haziran-Temmuz	Virginia çok sosyal bir hayat sürer ve iki haftada bir hafta sonunda Monk's House'a gider

1 Haziran	*A Letter to a Young Poet* yayınlanır; ayın 11'inde *The Common Reader: Second Series* biter
26 Temmuz	Woolf'lar Monk's House'a gider. Çok sıcak bir Ağustos: 11'inde Virginia sıcaktan bayılır ve birkaç gün kendine gelemez. Konuklar arasında Stella Benson, Mrs. Woolf, Mr. ve Mrs. T.S. Eliot, V. Sackville-West, Ethel Smyth ve William Plomer vardır
25-26 Ağustos	Woolf'lar, Adrian ve Karin Stephen'ı ziyaret etmek için Thorpe-le-Soken'e gider ve Tavistock Square'e uğradıktan sonra Monk's House'a döner
31 Ağustos	John Lehmann Hogarth Press'ten ayrılır
Ekim	Woolf'lar Tavistock Square'e döner, 3-5 Ekim'de Leicester'deki İşçi Partisi Konferansı'na katılırlar
13 Ekim	*The Common Reader: Second Series* yayınlanır. Virginia *The Pargiters*'i (*Yıllar*) "süsleme"ye başlar
1 Kasım	Virginia'nın kalbi "dörtnala"dır, bu durum çalışmalarını kısıtlar
20 Aralık	Woolf'lar Noel için Monk's House'a gider; Keynesler Noel günü öğle yemeğine ve çaya gelir
1933	
2 Ocak	Woolf'lar bir geceliğine Vanessa'nın partisi için Londra'ya gider
15 Ocak	Tavistock Square'e dönüş. Virginia *Flush*'ı düzeltmektedir
Şubat-Mart	Virginia iki haftada bir İtalyanca dersi almaya başlar
13-23 Nisan	Virginia'ya Manchester Üniversitesi'nden Fahri Doktora Unvanı teklif edilir ama o bunu reddeder

5-27 Mayıs	Woolf'lar Paskalya'da Monk's House'da
5-27 Mayıs	Woolf'lar arabayla Fransa'yı geçip Grande Corniche, Pisa ve Siena'ya gider Lucca, Lerici, Avignon ve Chartres'dan geçerek Monk's House'a döner
28 Mayıs	Tavistock Square'e dönüş. Virginia *Yıllar* üzerinde çalışmaktadır
1-7 Haziran	Monk's House'da Beyaz Pazar
Haziran-Temmuz	Woolf'lar çok faal ve sosyal; Lady Ottoline Morrell'la yeniden yakınlık kurulması, Virginia onu hatıralarını yazmaya teşvik eder
27 Temmuz	Yaz için Monk's House'a gidilir. Virginia Ağustos başında çok bitkin bir halde yatağa düşer. Konuklar arasında Elizabeth Read, Ethel Smyth, Kingsley Martin, V. Sackville-West, Leopold Campbell-Douglas, W.A. Robson, T.S. Eliot, E.M. Forster vardır. Virginia tekrar *Yıllar*'a başlar
Eylül başı	Virginia'ya Cambridge'de Leslie Stephen'ın konuşmacılığı teklif edilir ve Virginia reddeder
23 Eylül	Memoir Club Tilton'da (Keyneslerde) toplanır; E.M. Forster Woolf'ların yanında kalır; ayın 24'ünde Monk's House'a çaya on bir kişi gelir
3-4 Ekim	Hastings'de İşçi Partisi Konferansı; Leonard iki gün, Virginia sadece ilk gün katılır
5 Ekim	*Flush* yayınlanır; Woolf'lar günübirliğine Sissinghurst'e gider
7 Ekim	Tavistock Square'e dönüş. İki haftada bir (Cuma'dan Pazar'a) Monk's House'a gidişlere devam edilmektedir. 11-12 Kasım'da Woolf'lar, Rosamund (Lehmann) ve Wogan Philipps'le birlikte Ipsden'e kalmaya gider; 30 Kasım'da

	Virginia H.A.L. Fisher'ı ziyaret için Oxford'a gider
15 Aralık	Virginia, Walter Sickert'le tanışmak için Clive Bell'le akşam yemeği yer
21 Aralık	Woolf'lar üç haftalığına Monk's House'a gider. Keynesler ve V. Sackville-West oğullarıyla birlikte Noel günü gelir
1934	
7 Ocak	Woolf'lar günübirliğine Londra'ya giderler; Leonard kız kardeşi Clara'nın cenaze törenine katılır
14 Ocak-Mart sonu	Tavistock Square'e dönüş. İki haftada bir Monk's House'a gidişler devam etmektedir. Virginia nükseden baş ağrılar çeker. Şubat ayında *Sickert*'i gözden geçirmeyi bitirip romanı üzerinde çalışmaya döner. Vanessa onun portresini yapmaktadır
28 Mart	Nelly Boxall en sonunda Woolf'ların yanından ayrılır. Woolf'lar Paskalya'da iki haftalığına Monk's House'a giderler. E.M. Forster 8 Nisan'da Tilton'daki Memoir Club toplantısı için kalmaya gelir
22 Nisan	Woolf'lar, arabayla Monk's House'a gider ve sonra Salisbury ve Fishgard'dan İrlanda'ya geçerler; Bowen's Court'ta Elizabeth Bowen'ı ziyaret ederler gazeteden; 1 Mayıs'ta Waterville'de George Duckworth'ün öldüğünü okurlar; Galway ve Dublin'e gider ve Holyhead ile Stratford-on-Avon'dan geçerek geri dönerler
9 Mayıs	Tavistock Square'e dönüş. Virginia grip olur ve bir hafta yatar, bundan sonra Beyaz Pazar (17-22 Mayıs) için Monk's House'a giderler. Virginia Londra'da yine hastalanır bu sebeple

	bir hafta daha Monk's House'a dönerler. Glyndebourne'da *Figaro*'ya giderler
11 Haziran	Tavistock Square'e dönüş. Virginia iki haftada bir Janie Bussy'den Fransızca dersleri almaktadır; *Yıllar* üzerine çalışmaya geri döner
25 Temmuz	Leonard bir ipek maymun alır
26 Temmuz	Woolf'lar yaz için Monk's House'a gider; yeni aşçı olarak Mabel ve gündelik işlerde yardım için Louie Everest gelir. Konuklar arasında Enid Bagnold, Saxon Sydney-Turner, William Plomer, Lynn Irvine, Karin, Ann ve Judith Stephen, George Rylands vardır
9 Eylül	Roger Fry'ın ölümü; Woolf'lar 13 Eylül'de Golders Green'de onun cenaze törenine gider
30 Eylül	Virginia *Yıllar*'ın ilk müsveddesini bitirir ve birkaç gün hastalanır
7 Ekim	Tavistock Square'e dönüş. Virginia romanı yüzünden bunalımdadır; Wyndham Lewis'in yergileri
20-21 Ekim	Woolf'lar, Yeni Fabian Araştırma Bürosu'nun Maidstone'daki bir konferansına gider. Ayın 25'inde *Walter Sickert: A Conversation* yayınlanır. Virginia, Lady Ottoline Morrell'ın Londra'daki evinde W.B. Yeats'le tanışır
15 Ekim	Virginia *Yıllar*'ı yeniden yazmaya başlar
21 Aralık	Woolf'lar Noel için Monk's House'a gider; çok yağmurlu
1935	
2 Ocak	Francis Birrell'in ölümü
13 Ocak	Woolf'lar Tavistock Square'e döner
18 Ocak	Virginia'nın oyunu *Freshwater,* Vanessa'nın Fitzroy Street 8 Numara'daki stüdyosunda arkadaşlara sahnelenir

Şubat-Nisan	Ara ara Monk's House'da hafta sonları. Virginia *Yıllar*'ı gözden geçirmekte ve pek çok insanla görüşmektedir
18-24 Nisan	Rodmell'de Paskalya
1 Mayıs	Woolf'lar arabayla Avrupa turu için Harwich'ten yola çıkar. Bir hafta Hollanda'da, üç gün Almanya'da kalır ve 13 Mayıs'ta Brenner Geçidi'nden İtalya'ya geçerler; 16 Mayıs'ta Roma'ya varırlar ve burada Vanessa, Angelica ve Quentin Bell'i bulurlar; 24'ünde eve dönüş yolculuğuna başlayarak Fransa'dan geçer ve 31 Mayıs'ta Monk's House'a ulaşırlar
2 Haziran	Ayın 6'sına kadar Tavistock Square'de kalır ve bu tarihte Beyaz Pazar için Monk's House'a dönerler. Glyndebourne'a iki gezi
2 Temmuz	Virginia, Cotswolds'da Tweedsmuirlerle (Susan Buchan) bir gece geçirmeye gider
12 Temmuz	Woolf'lar arabayla Bristol'a gider ve Virginia burada Roger Fry'ın bir resim sergisini açar; Avebury, Lechlade ve Kelmscott'tan geçerek geri dönerler
24 Temmuz	John Lehmann için "barış yemeği"
25 Temmuz	Woolf'lar yaz için Monk's House'a gider. Konuklar arasında Stephen Tennant, Leonard'ın akrabaları, W. A. Robson, Margery Fry ve T. S. Eliot vardır. Londra'ya, Worthing'e, Sissinghurst'e ve Dorking'e (Margaret Llewelyn Davies'i görmek için) günübirlik geziler yaparlar
29 Ağustos	Julian Bell, Çin'e gitmek için Newhaven'dan ayrılır. Son derece fırtınalı bir hava
Eylül	Virginia kitabına *Yıllar* adını vermeye karar verir. Kitabı yeniden yazmaktadır
30 Eylül-2 Ekim	Woolf'lar Brighton'da İşçi Partisi Konferan-

	sı'na katılır, Bevin'in Lansbury'ye saldırdığını öğrenirler
5 Ekim	Tavistock Square'e dönüş. Virginia Roger Fry'ın mektuplarını okuyarak muhtemel bir biyografi için notlar çıkarmaktadır
14 Kasım	Genel Seçimler. Woolf'lar Rodmell'de oy kullanır ve başka seçmenleri Patcham'daki oy sandığına arabayla götürürler
20 Aralık	Noel tatili için Monk's House'a gidilir. Çok yağmurlu
1936	
1 Ocak	Virginia baş ağrısı yüzünden yatakta; üç kötü gün
8 Ocak	Tavistock Square'e dönüş. Virginia *Yıllar*'ı gözden geçirmekte ve *Roger Fry* için okumalar yapmaktadır
20 Ocak	Kral V. George'un ölümü; VIII. Edward'ın tahta geçişi
24-26 Şubat	Woolf'lar Monk's House'a ve Canterbury'ye gider; Leonard burada İşçi Eğitim Cemiyeti'ne konferanslar verir
9 Şubat	Woolf'lar, anti-faşist entelektüellerin örgütü Vigilance'ın Adrian Stephen'ın evindeki bir toplantısına katılır
Şubat	Virginia çok çalışmaktadır, pek iyi değildir ve sosyal ilişkilerini sınırlar
Mart	Woolf'lar, Ibsen'in bir oyununda rol alan Lydia Lopokova'yı seyretmeye gider. Genelde kötüleşen siyasi durum zihinleri meşgul etmektedir. *Yıllar*'ın bir kısmı matbaaya gönderilir ama büyük bir kısmı hâlâ gözden geçirilmekte ve yeniden yazılmaktadır
3 Nisan	Woolf'lar Paskalya için Monk's House'a gider.

	Virginia ayın 8'inde *Yıllar*'ın son kısmını da matbaaya gönderir, bir çöküntü geçirerek yatağa düşer ve bir ay boyunca hiçbir şey yapamaz halde Rodmell'de kalır
3 Mayıs	Tavistock Square'e dönüş; Virginia Dr. Rendel'e gider. Sonra arabayla güneybatıya bir geziye çıkarlar; Weymouth, Lyme Regis ve Cornwall'a gider ve burada, Zennor'da Arnold-Forsterlarla üç gece geçirirler; Coverack ve Shaftesbury'den geçerek Monk's House'a ve 22 Mayıs'ta Tavistock Square'e dönerler
23 Mayıs	Virginia yeniden çalışmaya başlar – doktorunun iznine göre günde en fazla 45 dakika
29 Mayıs-10 Haziran	Woolf'lar doktorun tavsiyesine uyarak Monk's House'a döner
10-25 Haziran	İki haftalık zorlu bir dönem için Tavistock Square'e dönüş. Virginia *Yıllar*'ın matbaa provalarını büyük eziyetler çekerek düzeltmektedir
25-30 Haziran	Woolf'lar Monk's House'da. Londra'da bir hafta daha kaldıktan sonra buraya dönerler ve ekime kadar kalırlar. Virginia'nın sağlığı çok kötüdür. 23 Haziran'dan 30 Ekim'e kadar günlüğüne hiçbir şey yazmaz; çok az misafir – çoğunlukla aileden kişiler, Leonard'la bowling oynamaya gelir
11 Ekim	Tavistock Square'e dönüş. Virginia çok daha iyi görünmektedir. 19'unda Woking'e, Ethel Smyth'in yanında bir gece geçirmeye gider ve yine misafir ağırlamaya ve gezmeye başlar
2 Kasım	Virginia umutsuzluk içindedir; Leonard *Yıllar*'ın provalarını okuyup onu rahatlatır; Virginia 30 Kasım'da bu kitap üzerinde çalışmayı bitirir

Kasım	Roger Fry'ın arkadaşı Charles Mauron Londra'dadır ve Woolf'larla görüşür; Virginia *Three Guineas*'i yazmaya başlar
Aralık	Tahttan krizi; Kral Edward ayın 10'unda tahtından feragat eder
17 Aralık	Woolf'lar Noel için Monk's House'a giderler; Noel öğle yemeği Keyneslerle yenir
1937	
1-4 Ocak	Ann ve Judith Stephen Monk's House'da kalır. Ayın 8'inde Woolf'lar Brighton'da Elizabeth Robins ve Octavia Wilberforce'la çay içer
5 Ocak	Stephen Tomlin'in ölümü
16 Ocak	Tavistock Square'e dönüş. 21'inde Hogarth Press'in müdürü Miss West ölür
Şubat	Virginia *Three Guineas* üzerinde çalışmaktadır; Leonard'ın sağlığı bozulur ve uzmanlara görünür; ayın 22'sinde Leonard'a temiz raporu verilir
12-15 Mart	Woolf'lar Monk's House'da. Julian Bell Çin'den döner ve İspanya'da Uluslararası Tugay'a katılmak niyetindedir
15 Mart	*Yıllar*'ın yayınlanması
25 Mart-4 Nisan	Woolf'lar Paskalya için Monk's House'da. 1 Nisan'da ölmek üzere olan Janet Case'i görmek için New Forest'taki Minstead'e giderler
29 Nisan	Virginia radyo yayınına katılır
7-25 Mayıs	Woolf'lar arabayla Güneybatı Fransa'ya gider, birkaç gün Souillac'ta kalır ve Les Eyzies, Albi, George Sand'ın Nohant'taki evini ve Maintenon'u gezer. Maynard Keynes'in ciddi bir hastalığı vardır
29 Mayıs-6 Haziran	Woolf'lar Monk's House'da

6 Haziran	Gordon Square 50 Numara'da Julian Bell için veda yemeği; ertesi gün Julian İspanya'da ambulans şoförlüğü yapmak üzere yola çıkar
Haziran-Temmuz	Virginia yine faal ve sosyal; birkaç hafta sona Monk's House'da geçirilir
15 Temmuz	Janet Case'in ölümü
20 Temmuz	18 Temmuz'da Julian Bell'in öldüğü haberi gelir
29 Temmuz	Woolf'lar Vanessa'yı Charleston'a götürür ve sonra Ekim'e kadar Monk's House'da kalır. Virginia ablası ve ailesi için daimi bir destektir. Dorothy ile Janie Bussy, Judith Stephen ve T.S. Eliot Monk's House'da kalır. Londra'ya, Margaret Llewelyn Davies'i görmek için Dorking'e ve Sissinghurst'e günübirlik ziyaretler. Virginia *Three Guineas* üzerinde çalışmaktadır
10 Ekim	Tavistock Square'e dönüş. Virginia ayın 12'sinde *Three Guineas*'i bitirir
Ekim-Aralık	Woolf'lar iki haftada bir Monk's House'a gider; 12-13 Kasım'da Cambridge'dedirler, Leonard Birlik'e konuşma yapmaktadır. Virginia'nın sağlığı Aralık başında bozulur ve Leonard'ın sağlığından da endişelidir
22-29 Aralık	Woolf'lar Noel için Monk's House'da; Leonard hasta olur ve bu yüzden Londra'ya döner ve 31 Aralık'ta Royal Northern Hospital'da muayene olur
1938	
1-11 Ocak	Leonard yataktan çıkmaz; alınan örnekler "normal" bulunur
14-23 Ocak	Leonard'ın iyileşmesi için Monk's House'a giderler

24 Ocak	Virginia Tavistock Square'de ateşli bir hastalığa tutulur
1 Mart	John Lehmann, Virginia'nın Hogarth Press'teki hisselerini devralır
12 Mart	Hitler Avusturya'yı işgal eder
14-24 Nisan	Woolf'lar Paskalya için Monk's House'da. Lady Ottoline Morrell 21 Nisan'da ölür. Virginia *Roger Fry* üzerinde çalışmakta ve *Poyntz Hall*'u *(Perde Arası)* düşünmektedir
14-15 Mayıs	Woolf'lar, Ray ve Oliver Strachey'yle birlikte kalmak için Haslamere'e gider
22 Mayıs	Mrs. Arnold-Forster'ın (Ka Cox) ölümü
1-11 Haziran	Woolf'lar Monk's House'da. *Three Guineas* 2 Haziran'da yayınlanır
16 Haziran-2 Temmuz	Woolf'lar arabayla Roma Duvarı'na giderek buradan İskoçya ve West Isles'a gider
28 Temmuz	Woolf'lar yaz için Monk's House'a gider; konuklar arasında V. Sackville-West, Lady Colefax, E.M. Forster ve Molly MacCarthy (11 Eylül'deki Memoir Club toplantısı için), Noel Olivier Richards ve Richard ve Ann (Stephen) Llewelyn Davies vardır. Londra'ya haftalık geziler ve Münih krizi sırasında bir gecelik (26-27 Eylül) bir gezi
16 Ekim	Tavistock Square'e dönüş; Woolf'lar iki haftada bir Monk's House'a giderler
20 Aralık	Noel için Monk's House'a gidilir. Kar. 24'ünde Jack Hills ölür; ayrıca Leonard'ın ipek maymunu Mitz de ölür. Noel günü Tilton ve Charleston'a giderler
1939	
15 Ocak	Tavistock Square'e dönüş. Woolf'lar hafta sonları ayda iki kez Rodmell'e giderler

28 Ocak	Woolf'lar Hampstead'de Sigmund Freud'u ziyaret eder
2 Mart	Woolf'lar, Central School of Arts and Crafts'da *Orlando* için yapılan öğrenci tasarımları sergisinde konuşma yaparlar
3 Mart	Virginia'ya Liverpool Üniversitesi'nden Fahri Doktora Unvanı teklif edilir ve Virginia teklifi reddeder
6-24 Nisan	Woolf'lar Paskalya için Monk's House'da. Virginia çok iyi değil
25 Mayıs	Beyaz Pazar için Monk's House'da
5-20 Haziran	Woolf'lar, Rodmell'den Fransa'ya gidip Brittany ve Normandy'de arabayla bir gezi yapar
22 Haziran	Tavistock Square'e dönüş
2 Temmuz	Leonard'ın annesi Mrs. Woolf'un ölümü
25 Temmuz	Woolf'lar yaz için Monk's House'a gider
17 Ağustos	Hogarth Press'i Mecklenburgh Square, W. C. I., 37 Numaraya taşımak için Londra'ya giderler; ayın 24'ünde şahsi eşyalarını buraya taşır ve Rodmell'e dönerler. Londra'da kriz havası
1 Eylül	Almanya Polonya'yı işgal eder; ayın 3'ünde İngiltere savaş ilan eder
Eylül	Hogarth Press'in sekreterlerinin her biri Monk's House'da iki-üç gün kalır; diğer misafirler Kingsley Martin, Stephen Spender, John Lehmann ve Judith Stephen'dır
13-20 Ekim	Woolf'lar Mecklenburgh Square'de kalır. Bundan sonra Monk's House'da yaşar, genellikle haftada bir, bazen bir günlüğüne bazen de birkaç gün kalmak üzere Londra'ya giderler
Ekim-Aralık	Monk's House'da. Rodmell İşçi Partisi'nin mutat toplantıları burada yapılır. Misafirler T. S. Eliot, E. Sackville-West, W. A. Robson ve John Lehmann'dır

1940

6 Ocak	Charleston'da Angelica Bell için parti yapılır; misafirler arasında Woolf'lar, Keynesler, Marjorie Strachey ve Duncan Grant vardır
12-13 Ocak	E.M. Forster Monk's House'da kalır
Şubat	6-7, John Lehmann kalır; 12-16 Londra'da; 17-19, Sally Graves (Mrs. Chilver) Monk's House'da kalır; 24'ünde Virginia griptir ama 26'sında Mecklenburgh Square'e gider ve burada yataktan çıkmaz
2 Mart	Monk's House'a dönüş. *Roger Fry*'ın elyazması Margery Fry ile Vanessa'ya gönderilir. Virginia 21 Mart'a kadar çoğunlukla hasta ve yataktadır. 27-28'inde Margery Fry Monk's House'da kalır
9 Nisan	Almanya'nın Norveç ve Danimarka'yı işgali
23-24 Nisan	V. Sackville-West Monk's House'da kalır
27 Nisan	Virginia Brighton'da İşçi Eğitim Cemiyeti'ne konferans verir (*The Leaning Tower*)
10 Mayıs	Almanya, Hollanda ve Belçika'yı işgal eder
18-21 Mayıs	Desmond MacCarthy ve G.E. Moore, Monk's House'da kalır
10 Haziran	İtalya savaşa girer
14 Haziran	Woolf'lar, V. Sackville-West'le birlikte Penshurst'e gider; Paris Almanlara teslim olur
17-20 Haziran	Woolf'lar Mecklenburgh Square'de kalır; Adrian Stephen onlara öldürücü bir doz morfin temin eder
25-27 Haziran	Elizabeth Bowen Monk's House'da kalır
15-16 Temmuz	St. John ve Jeremy Hutchinson Monk's House'da kalır
23 Temmuz	Virginia, Rodmell'deki Kadın Enstitüsüne Dreadnought Şakasını anlatır
25 Temmuz	*Roger Fry: A Biography*'nin yayınlanması

Ağustos-Eylül	İngiltere Savaşı; her gün hava saldırıları. John Lehmann, Ann ve Judith Stephen, Benedict Nicolson, Monk's House'da kalır. Memoir Club 1 Eylül'de Charleston'da toplanır. Helen Anrep, Rodmell'de kalır
10 Eylül	Woolf'lar arabayla Londra'ya gider; Mecklenburgh Square bombalanmış, evleri ciddi hasar görmüştür ve buraya ulaşamazlar
23 Eylül	Hogarth Press, Mecklenburgh Square'den Letchworth, Hertfordshire'a taşınır
18 Ekim	Woolf'lar günübirliğine Londra'ya gider; Tavistock Square 52 Numarayı harabe halinde bulurlar
7 Kasım	Virginia, E.M. Forster'ın kendisini Londra Kütüphanesi Komitesi'ne aday teklif etme ricasını reddeder
4 Aralık	Mecklenburgh Square'den mobilya ve eşyalar Monk's House'da ve köyde depolanmak üzere gelir
14 Aralık	Hogarth Press matbaa makinesi Monk's House'a ulaştırılır
1941	
1 Ocak	Dr. Octavia Wilberforce Monk's House'a çaya gelir; artık krema vs getirerek Brighton'dan buraya epey sık gelmektedir
11-13 Şubat	Woolf'lar arabayla Londra'ya gider ve trenle Cambridge'e geçerler; burada Pernel Strachey ve George Rylands'i görürler; ayrıca Letchworth'deki Hogarth Press'e de giderler
13-15 Şubat	Elizabeth Bowen Monk's House'da kalır
17-18 Şubat	V. Sackville-West Monk's House'da kalır
26 Şubat	Virginia *Pointz Hall*'u *(Perde Arası)* bitirir
8 Mart	Brighton'a giderler; Leonard, İşçi Eğitim Ce-

	miyeti'ne konferans verirken, Virginia umutsuzlukla savaşmaktadır
18 Mart	Leonard, Virginia'nın kötüleşen durumundan ciddi endişe duymaya başlar
27 Mart	Woolf'lar, Virginia'nın durumu hakkında Dr. Wilberforce'a danışmak için Brighton'a giderler
28 Mart	Virginia Woolf, Ouse Nehri'nde boğularak intihar eder

İKİNCİ KİTAP / EK B

Yıllar *15 Mart 1937'de yayımlandı; Virginia Woolf, 28 Mart'ta, Paskalya Pazarı'nda, Monk's House, Rodmell'de günlüğüne* (AWD (Berg)) *aşağıdakileri yazdı*

... Dün New York Times'tan bir muhabir aradı: kendisine eğer isterse 52 numaranın [Tavistock Square] dışına bakabileceği söylendi. 4.30'da ben çay suyunu kaynatırken, büyük siyah bir Daimler evin yanında durdu. Sonra tüvit bir palto giymiş, şık, ufak tefek bir adam bahçede belirdi. Oturma odasına gittim ve onu orada durmuş etrafa bakınırken buldum. L. onu görmemişti; Percy ile birlikte meyve bahçesindeydi. Sonra tahmin ettim. Yeşil bir not defteri vardı ve ayakta etrafına bakınarak bir şeyler not ediyordu. Başımı eğdim- az kalsın beni görecekti. En sonunda L. gelip onun karşısına çıktı. Hayır, Mrs. W. böyle reklamlar istemiyordu. Sinirden delirdim: insanın derisinde yürüyen bir böcek – onu ezemiyorsun. Böcek notlar alıyor. L. onu kibarca Daimler'inin ve karısının yanına kadar geçirdi. Ama Londra'dan buraya güzel bir yolculuk yapmışlardı – böcekler, gelip gizlice içeri girerek notlar almak için.

Aşağıdaki bölümün daktiloyla yazılmış orijinali (MH/A 19) *bir miktar yazım hatası içermektedir; bunlar Virginia'nın ne söylemek istediği açık olan fikirlerine uygun olarak düzeltilmiştir.*

MAHREM BİR EVDE GÖRDÜKLERİNİ NAKDE ÇEVİREN BİR ADAMA DAİR HAYALLER

Evin hanımını görmek istiyordu J.B., değil mi?
Bahar mevsiminde bir sabah, o değerli sabah
Orada, bir sandalyeye oturdu; J.B.
Evet, görüyorum, pişmemiş hamura benzeyen suratını;
Ağız yerine bir delik ve dudaklarda bir kabartı;
O geveze dudaklar yarı açık; gözler bektaşi üzümü;
İlgisizliği, o kendini beğenmiş hali;
Orada, bahar mevsiminde o sandalyede oturmuş;
Zamanı, havayı, ışığı ve mekânı dolduruyor;
Bütün düşünceleri durduruyor; tüvit giysisi
Dalları örtüyor; güvercinleri ve gökyüzünün yarısını.
O kasvetli dünyanın; değişken, hileli
Rahatsız, mide bulandıran, bencil gazeteci soruları
Ve aptallıklarının kralı; kaynayan bir yemek gibi,
Anlayış bekliyor, kendi yağlı kendini beğenmişlik yemeğine
Temizliği, berraklığı, parlaklığı, keskinliği ekliyor;
Kibrine, uyandırdığı derin ve uğursuz sıkıcılık duygusuna;
Tırmıklanarak, ovularak yosunlar ve yapışkanlıktan
Temizlenme arzusuna; başka insanların vakitlerini
Bir hak olarak talep etmesine; orada sandalyede oturarak,
Yağa sürünmüş ve pis tüvit giysisiyle, ışığı keserek.
Neden 'görülmek' istedi ki. Taşan yemeğinden, çiğ etlerinden
Ve rezilliğinden hangi tirbuşon çıkmaya zorladı onu ve buraya,
Bu sandalyeye gelip görülmeye? Hele bahar buradayken?
Orada otururken görülmeye, sere serpe uzanarak, yarı bilinçsiz,
Sadece hiçliğin farkında, şişmiş gözler, kalın dudaklarla,
İri parmaklarıyla, görülmek için kıvranarak,

Bir pansiyon duvarından gizlice çıkıveren bir böcek gibi
kahverengi,
J.B. John Böcek; James Böcek Böcek böcek böcek,
Konuşurken pis kokulu bir parıltı gibi kaçıverdi
Ama yarı şeffaf; sanki o konuşurken kan içiyordu,
Benim kanımı; böceklerin vücudunu mavi-siyah yapan
Birinin kanını. Orada, o sandalyede oturdu,
Saçları taranmamış, ağzından salya sızıyor, gözleri
Bir pansiyonda pişen bir yemeğin buharıyla akıyor.
Bir böcek; Her zaman duvarda. Evin böceği
Bu gelen. Ama böcekleri öldürürsen izler bırakır
Duvarda. Böceğin vücudu kanarken solgun renkli bir mürekkep
gibi,
Mahrem bir evde gördüklerini para için gazetelere yazarken.

İKİNCİ KİTAP / EK C
Virginia Woolf ve Julian Bell

Julian Bell 18 Temmuz 1937'de İspanya'da öldürüldü. Virginia'nın onunla ilgili bu hatırasının yazılış tarihi 30 Temmuz 1937'dir. Daktilo edilmiş yazı (MH/A 8) *7000 kelime uzunluğundadır ve Peter Stansky ile William Abrahams tarafından, Julian Bell ve John Cornford'un* Journey to the Frontier (1966) *adlı biyografisinde bu yazıdan yararlanılmıştır. Yazının burada yayımlanmasının gayesi, Virginia'nın kendi karakter ve kişiliğini aydınlatabileceği inancıdır: bu sebeple pek ilgili görülmeyen bazı bölümler çıkarılmıştır.*

Çok hızlı bir şekilde, Julian'la ilgili hatırladıklarımı yazacağım – bunun sebebi kısmen bunları yazamayacak kadar sersem olmam: Sonra, o kadar sakinim ki bunu yazmadıkça hiçbir şey gerçek değilmiş gibi. Ve yine, Zamanın ne tuhaf bir etkisi olduğunu artık biliyorum: zaman insanları yok etmiyor – mesela hâlâ Roger, Thoby bana eskisinden daha gerçekmiş gibi geliyor: ama zaman, o insanın fiili varlığını alıp götürüyor.

Julian'ı son kez Clive'ın evinde gördüm; İspanya'ya gitmeden iki gün önce. Bir pazar gecesiydi, haziran ayı başında – sıcak bir

gece. Julian'ın üzerinde ceketi yoktu. Lottie* dışarıdaydı ve akşam yemeğini biz hazırladık. Julian'ın kendine has bir duruşu vardı: hali, tavrı başkalarının da söylediği gibi ona özgüydü. Sert ve hızlı, çok ani ve o iriliğine rağmen tuhaf bir zarafetle hareket ediyordu. Yüzündeki kararlı ifadeyi hatırlıyorum; gözlüklerinin arkasından, sanırım tosta veya yumurtaya ciddi bir ifadeyle bakıyordu. Çok ciddi bir görünüşü vardı: gerçekten de Çin'den döndüğünden beri çok daha sertleşmişti. Ama konuştuklarımızdan pek fazla şey hatırlamıyorum; sadece konuşmanın yavaş yavaş politikaya kaydığını hatırlıyorum. L., Clive ve Julian sanırım Faşizmden bahsetmeye başladı ve hatırladığıma göre Clive o anda L. sayesinde kendini zapt ediyordu bu da birazdan kıyamet kopacak demekti. (L.'nin bana daha sonra söylediğine göre yanılıyordum.) Julian artık yetişkin bir erkekti: yani Clive ve L. karşısında kendi fikrini savunabiliyordu ve serinkanlı ve özgür ruhluydu. Herhalde Çin'de pek çok farklı insanla tanışmıştı. Her neyse, hava sıcaktı ve onlar politikadan konuşurlarken, V[anessa], A[ngelica] ve ben Square'e çıktık, sonra diğerleri de geldi ve oturup konuştuk. Roger'la ilgili belgeler hakkında konuştuğumuzu ve Julian'a vasiyetimde bunları ona bırakacağımı söylediğimi hatırlıyorum. O da kendi hızlı üslubuyla bunları British Museum'a bırakmam gerektiğini söyledi. Ve ben öldürülebileceğini düşündüğünden böyle söylediğini düşündüm. Tabii bunun, o gitmeden önceki son görüşmemiz olduğunu hepimiz biliyorduk – hepimiz. Ama ben o yaz işlere dalıp insanlarla görüşmeye karar vermiştim. Bilinçaltında onun öldürüleceğinden emin olduğumdan riskleri düşünmemeye kararlıydım; yani sanırım Thoby'nin ölümünden bende uyur halde ve dile getirilmez bir eminlik vardı; asla üzerinde derin düşünmemeye karar verdiğim bir karamsarlık mirası. Sonra, birlikte kapıya doğru yürürken Julian ile birlikte yü-

Bana sivri kanatlı kuşları hatırlatıyor – buradaki bataklığın çullukları gibi

* Daha önce Woolf'ların hizmetçisi olan Lottie Hope artık, Gordon Square 50 numarada Clive Bell'in hizmetinde çalışıyordu.

rüyerek şöyle dedim: Bize İspanya'dan bir şeyler yazmaya vaktin olmaz mı? Yazdıklarını göndersene? (Bu tabii ki onun Roger'la ilgili yazısını fazla hafife aldığımdan dolayı benim çok acı verici hislerime atıfta bulunuyordu.) O da çok hızlı bir şekilde -hareketleri gibi konuşması da ani başlardı ve çok hızlıydı-, "Evet, İspanya'yla ilgili bir şeyler yazarım. Ve istersen sana gönderirim," dedi. Lütfen, dedim ve eline dokundum. Sonra Clive'ın odasına çıktık ve sonra onlar gittiler: kapıda durup onları seyrettik. Julian, Nessa'nın arabasını kullanıyordu. İlk başta araba çalışmadı. Julian orada direksiyonda kaşlarını çatarak oturuyor, gömleğiyle muhteşem görünüyordu; yüzünde kararını verdiğini, kararlı olduğunu gösteren bir ifade vardı -ama bir engel de vardı-, araba bir türlü çalışmıyordu. Sonra birden yerinden fırladı ve yanında Nessa'yla Square'den ayrılırken Julian'ın başı hafifçe geriye savruldu. Tabii buna dikkat ettim, çünkü bu son görüşmemiz olabilirdi. Julian'ın son sözleri "Gelecek yıl bu zamana kadar hoşçakalın," oldu.

Clive ile birlikte içeri girip içtik. Ve Julian'dan bahsettik. Clive ile L. İspanya'ya gitmenin Charleston'a gitmekten daha riskli olmadığını söyledi. Clive'ın dediğine göre, sadece bir adam bombadan yaralanmıştı. Ve şunu da ilave ediyordu: ama Julian çok soğukkanlıdır, Cory (Clive'ın erkek kardeşi) ve benim gibi. Gitmesi onun cesaretinden, diye de ilave etti. Ben de sanırım, Ama bu Nessa'yı endişelendiriyor, dedim. Sonra meslekleri tartışmaya başladık: Clive bize, Picasso'nun, Bir baba olarak oğlumun bir mesleği olmamasından çok memnunum dediğini söyledi. Ve Julian'ın 'farklı biri' olmasından memnun olduğunu söyledi; yağ ve ekmek almaya her zaman parası olacaktı: mesleği olmaması iyi bir şeydi. O özel bir yeteneğe sahip olmayan biriydi. Clive onun yazar olarak doğduğunu düşünmüyordu. – Hayır, o Thoby gibi "farklı biriydi." Neden bilmiyorum ama onun Thoby gibi olduğunu söyleyerek cevap vermedim. Bu konuda her zaman aptalca düşünmüşümdür. Hiçbir Bell'in Thoby'ye benzemesi hoşuma gitmiyordu, sanırım kısmen ukalalıktan; ama Julian'ın Thoby'ye benzediğini de düşünmüyorum; sadece çok açık bir şekilde genç

ve yüzüne bakmaya doyulamayacak kadar güzel olması hariç. Thoby'nin doğal bir tarzı olduğunu ama Julian'da bunu olmadığını söyledim.

Bir de o lanet olası edebiyat meselesi vardı. Ben Julian'ın yazarlığını her zaman eleştirmiştim, sanırım kısmen her zamanki kuşak kıskançlığından, kısmen de yazarlık konusunda benim yapamadığım şeyleri yapan herkese imrenmemden ve yine (çünkü çok karmaşık bu duyguda kısmen L.'den kaynaklanan diğer unsurları analiz edemiyorum; çünkü sanırım böyle bir oğlu olduğu için Nessa'ya imreniyorduk ve L.'nin aile kompleksi, Nessa'nın çocuklarını eleştirmek konusunda, ben onları onun ailesinden daha fazla beğendiğim için, hevesli, hayır dikkatli bir hale getirmişti) Julian'ın çok dikkatsiz olduğunu, bir "sanatçı" olmadığını, yazdıklarında ve "her yerde" çok kişisel bir yön olduğunu düşünüyordum. Bu, ilişkimizde üzüldüğüm tek şey: onu yazarlığa daha çok teşvik edebilirdim. Ama işte bu benim karakterim ve daima, kıskançlığa rağmen, sonuçta dürüst olmak zorundayım. Yine de bundan pişmanım ve onun benim yaptıklarım konusunda bana karşı ne kadar cömert davrandığını -bazen benim yazarlığımdan dokunaklı bir gurur duyardı- gördükçe de her zaman pişman olacağım. Ama sonra, iki yıl önce "kişilik"ten nefret etmeye, adımın bilinmemesini istemeye başladım ki bu karmaşık hali bir gün onunla tartışmak istiyordum. Sonra, kitaplarımın yayımlanmasını istemek bana sevimsiz gelmeye başladı. Benim açımdan bunun yanlış olduğunu düşünüyordum – o dönemin aşırı egoistçe, bencilce hastalıklarından biri. (Bu sebeple Janet ile ilgili yazıma imzamı koymayacaktım.) Ama o benim onun yazılarının yayımlanmasına karşı neden bu kadar soğuk yaklaştığımı nereden bilebilirdi? Ne mutlu ki L.'a onun şiirlerini gözden geçirttim ve bunları yayınladık.

Onun iğneli, Clive'ınkilere benzeyen şakaları beni bazen incitebiliyordu ve Clive'ın geçmişteki iğneli ve zalimce şakalarından çok çektiğim için daha da fazla inciniyordum. Julian da aynı şekilde

"insanın içini okuyabiliyordu" ama ondaki bu kadar kişisel değildi ve daha güçlüydü. Clive'ın evindeki o son akşam yemeği partisinin Desmond ile ilgili bir hikâyeyle başladığını hatırlıyorum. L.S. konferansıyla ilgiliydi.* Ben de, "Desmond bunu çok ciddiye aldı, iltifat olarak," dedim. Ve L.S. konuşmacısının kim olduğunu hatırlayamadığımdan "Konuşmayı David (Cecil) yapmamış mıydı?" dedim ve sonra Julian alay ederek sert bir tavırla, Ah, tam senlik, dedi. Böyle söyledin – Clive'a bakıyor ve sanki ikisi de bende kötü niyet olduğundan şüphe ediyordu: bu sefer haksızdı. Ama her zaman da değildi. Yani pençeleri vardı ve bunları kullanabiliyordu. Bell ailesine karşı hisleri vardı. Benim incitmeye çalıştığımı düşünüyordu. Clive gibi o da benim zalim olduğumu düşünüyordu; ama Çin'e gitmeden önceki gece onunla konuşurken bana, benim duygularımın samimiyetinden hiçbir zaman şüphe etmediğini de söylemişti: benim çok acı çektiğimi ve sevgimin çok güçlü olduğunu.

Ama ilişkimiz büyük güven doluydu çünkü Nessa'ya duyduğumuz ortak aşk üzerine kurulmuştu – bu ikimiz için de fazla güçlü bir kelime değildi. Ve ikimiz de bu yaz bir araya geldiğimiz zaman bu aşktan dolayı çekingendik.

Onu gitmekten vazgeçirmek için her şeyi yapmaya o kadar hevesliydim ki onu bir keresinde akşam yemeğinde Kingsley Martin'le tanıştırdım, sonra Stephen Spender ile ve bu yüzden onunla hiç yalnız görüşemedik – sadece bir kez ve o da kısa süreliğine. *Yıllar*'ın bol bol övülerek beni şaşırttığı Evening Standard ile içeri yeni girmiştim. Çok mutluydum. Büyük bir ferahlık duyuyordum. Ve elimde gazeteyle L.'nin gelmesini, zil çalınca ona haberi vermeyi bekliyordum. Merdivenden çıkıp aşağı baktım ve Julian'ın büyük güneş şapkasını gördüm (kıyafet konusunda şaşırtıcı derecede umursamazdı – buraya pantolonunda bir yırtıkla gelirdi) ve adeta mezardan gelen bir sesle, "Kim o?" diye seslendim. Bunun üzerine Julian irkildi, güldü ve onu içeri aldım. Ve "Ne kadar gü-

* Cambridge Üniversitesi'nde verilen Leslie Stephen konferansı.

zel bir ses" ya da onun gibi komik bir şey söyledi: sonra yukarı çıktı; Dalton'un telefon numarasını istemeye gelmişti. Orada öylece duruyordu; ben kalıp Leonard'ı da görmesini istedim. Tereddüt etti ama Dalton ile görüşme işine bakmaya karar vermiş gibiydi. Ben de gidip numarayı aradım. Geri döndüğümde *Standard*'ı okuyordu. Eleştirinin olduğu sayfayı açık bırakmıştım. Ama sanırım o politika sayfasını çevirmişti. Bak, nasıl övülüyorum, diyecek oldum. Ama sonra, hayır, diye düşündüm, ben dalganın tepesindeyim ve böyle şeyleri henüz tanınmayan insanların gözüne sokmak hoş değil. Ve bu yüzden bu konuda hiçbir şey söylemedim. Ama onun kalmasını istiyordum. Ama sonra yine düşündüm ki benim onu gitmemeye ikna etmeye çalışacağımdan korkuyor. Bu yüzden sadece şunu dedim: Bak Julian, eğer yemek istersen arayıp haber vermen yeterli. Olur, dedi oldukça şüpheli bir ifadeyle, sanki çok meşgul oluruz diye düşünüyordu. Ben de bu yüzden ısrar ettim. Seni çok göremiyoruz. Ve arkasından antreye doğru yürüdüm ve kolumu boynuna dolayarak, Burada yanımızda olman ne kadar güzel bilemezsin, dedim. Öpüşür gibi olduk ve Julian memnun görünüyordu ve Gerçekten böyle mi düşünüyorsun? dedi. Ben de Evet, dedim; benden sebep olduğu endişeden dolayı benim kendisini affetmemi ister gibiydi; sonra da büyük şapkası ve kalın paltosuyla, ağır ağır yürüyerek gitti.

Geçen yaz, *Yıllar*'ın matbaa provalarıyla perişan bir haldeyken, öyle perişan ki sadece on dakika çalışabiliyor ve sonra gidip uzanıyordum; ona Roger ile ilgili yazısı konusundaki o özensiz mektubumu yazdım; o da ancak haftalar sonra cevap yazarak gücendiğini söyledi;* bu yüzden yazmamıştı; o zaman benim yazdığım bir mektup o eski aile duygusunu geri getirmişti. Bu durum karşısında

* Julian, Wuhan'dan yazdığı cevabında (5 Aralık 1936) şöyle der: "Roger'ımı pek beğenmemene çok gücenmiştim – çok mantıksızca bir davranıştı ama sanırım mektubun beni, işim konusunda son derece hassas olduğum bir anda yakaladı; hani eserinin bittiği ve değiştirilme safhasından da geçtiği, ancak hâlâ bir parçan olduğunu hissettiğin o an gibi."

sarsılarak eve doğru yolculuğa çıkmadan onu yakalayabilmek için hemen yazdım; yazarlık konusunda hiçbir zaman tartışmayalım demek için ve izah edip özür diledim. Yine de bu sebepten ve onun yaz seyahatinden dolayı, aynı zamanda da insanın günü düzenli olmayınca mektup yazmayı her zaman bırakıyordu; olması kaçınılmaz olan iletişim kopukluklarından birini yaşamıştık. Geri döndüğü zaman yeniden başlamak için vakit olacağını düşünüyordum. Siyasetle ilgili bir iş bulur ve onu sık sık görürüz diyordum.

Bu kopukluk belki kendime sürekli olarak, "İspanya'ya dair ne hissediyordu?" diye sormamın sebebini izah eder, ama bu soruya bir cevap bulamıyorum. Gitmesinin Nessa için nasıl bir işkence olacağını bile bile gitmesini zorunlu kılan şey neydi? Nessa'nın ne hissettiğini biliyordu. Çin'e gitmeden önce onunla yaptığımız en samimi konuşmada bunu tartışmıştık. O zaman onun bu durumun, Roger'ın ölümünün Nessa için ne kadar zor olduğunu söylediğini hatırlıyorum ve Quentin'in bu kadar sık Charleston'da olmasına üzülüyordu. Bunu biliyordu ve yine de bu korkunç endişeyi ona bilerek yaşattı. Onu buna sevk eden neydi? Sanırım bu, genç neslin kanında, bizim anlamamıza imkân olmayan bir ateş. Kendi neslimde savaşa dair böyle bir hissi olan kimseyi görmedim. Büyük Savaş'ta hepimiz Vicdani Retçiydik. Ve bunun bir "dava" olduğunu, özgürlük davası vs. denebileceğini her ne kadar anlasam da, yine de buna vereceğim doğal tepki entelektüel bir mücadele vermek: bir faydam olacaksa savaş aleyhinde yazmam gerekir; İngiliz zorbalığıyla savaşmak için bir plan geliştirmem gerekir. Şiddete başvurulduğu anda, her şey benim için anlamını ve gerçekliğini kaybediyor. Ve zannederim Julian da bu aktif devreyi kısa süre sonra atlatıp başka, idari bir iş bulacaktı. Ama bu yine de onun kararlılığını açıklamıyor...

KAYNAKLAR VE REFERANSLARLA İLGİLİ BİR NOT

Bundan sonra gelen notların burada verilme gayesi, benim kullandığım kaynaklarla ilgili konuları araştırmak isteyebilecek insanlara yardımcı olmaktır. Esas metne kafa karıştırıcı numaralar koymaktansa, kaynağı burada belgelendirilen alıntı veya sözü belirtmek için bir sayfa numarası ve belirgin bir ifade kullanılmıştır.

Yayınlanan esas kaynaklar Bibliyografya s. 282'de verilmekte ve burada, notlarda kullanılan kısaltılmış başlıklar açık haliyle bildirilmektedir. Sayfa referanslarında İngilizce baskılar ve Virginia Woolf'un eserlerinin ilk baskısı esas alınmıştır.

Atıfta bulunulan *yayınlanmamış* malzemenin büyük bir kısmı üç koleksiyonda yer almaktadır (bunlar 1. Cilt'in Önsöz bölümünde daha ayrıntılı olarak anlatılmıştır): New York Halk Kütüp-

hanesi'nde, İngiliz ve Anerikan Edebiyatı Henry W. ve Albert A. Berg Koleksiyonu (Berg); Cambridge'de, King's College Kütüphanesi'ndeki Charleston Belgeleri (CH) ve benim deyişimle Monk's House Belgeleri (MH). Merhum Leonard Woolf'a ait olan bu belgeler artık, Mrs. Ian Parsons'ın cömertliği sayesinde, Sussex Üniversitesi'nin mülküdür. Notlarda, bu üç kaynaktan aldığım bilgileri burada köşeli parantez içinde verilen kısaltmalarla belirttim.

1955 yılında Leonard Woolf, Virginia Woolf'un mektuplarını yayınlamak niyetiyle bir araya toplamaya başladı. Bu niyetten vazgeçildi ama mektupların nüshaları saklandı. Nerede olduğunu her zaman bilemediğim mektupların varlığından bu sayede haberdarım. Bunların çoğu özel kişilerin elindedir; bir kısmı da, önemli yazar mektupları koleksiyonunu me yazık ki ziyaret edemediğim Texas Üniversitesi Akademik Merkezi'ne ulaşmıştır.

Bunlardan başka, Sir Leslie Stephen'ın varisleri ve torunlarının mülkiyetinde bulunan çeşitli aile evrakından da yararlandım. Bunlar kısaltmalarıyla şöyledir: Eşi Julia'nın 1895'teki ölümünden sonra Leslie Stephen tarafından yazılan *Mausoleum Book* (MBk); Stephen çocuklarının 1891, 1892 ve 1895 yıllarında çıkardıkları aile gazetesi *Hyde Park Gate News*'ün nüshaları (HPGN) ve Vanessa Bell'in altı elyazması hatırası (VB/MS I-VI).

Virginia Woolf'un *Diaries, 1915-1941* [Günlükler] adlı eserine atıfta bulunurken, mümkün olduğunca 1953'te Hogarth Press tarafından *A Writer's Diary* [Bir Yazarın Günlüğü] adıyla yayınlanan seçmeden (*AWD* şeklinde kısaltılmıştır) alıntı yaptım; şu anda Berg Koleksiyonu'nda bulunan orijinal günlüklerin yayınlanmayan kısımlarına yapılan atıflar ise *AWD (Berg)* şeklinde kısaltılmıştır.

Orijinal belgeler mümkün olduğunca aslına sadık kalınarak aktarılmıştır, bu sebeple imla ve noktalamadaki hatalar baskıya değil, yazara atfedilmelidir.

Tam adlar yerine aşağıdaki baş harfleri kullanılmıştır:

CB	Clive Bell	QB	Quentin Bell
DG	Duncan Grant	RF	Roger Fry
EMF	Edward Morgan Forster	SST	Saxon Sydney-Turner
ES	Ethel Smyth	VB	Vanessa Bell
GLS	Giles Lytton Strachey	VD	Violet Dickinson
JMK	John Maynard Keynes	VSW	V. Sackville-West
LW	Leonard Woolf	VW	Virginia (Stephen) Woolf

Kulaktan dolma bilgiler, bilgi kaynağımın adından önce *b.k.* kısaltmasıyla belirtilmiştir.

REFERANSLAR

BİRİNCİ KİTAP
BİRİNCİ BÖLÜM

Sayfa

4 Borç yüzünden hapsedilmek... James Stephen, *Considerations on Imprisonment for Debt....*, 1770, her yerinde

4 "soy eksikliği..." Leslie Stephen, *Life of Sir James Fitzjames Stephen,* s. 7

5 "Peki ne yapılacaktı?" James Stephen, *Memoirs,* s. 188

6 *War in Disguise...* James Stephen, *War in Disguise; or the Fraud of Neutral Flags,* 1805

8 "Sekreter Ötesi Mr. Stephen." Leslie Stephen, *a.g.e.,* s. 46

9 "Babanın bir şeyi sevdiği için..." *a.g.e.,* s. 63

11 "Zayıf olmak sefilliktir..." *a.g.e.,* s. 80

13 "Cennete dair bütün umutlarını..." *b.k.* (VW)

13 "Her Şeye Gücü Yeten Tanrım...." *Book of Common Prayer:* For Fair Weather

17 "Onunla ufak kavgalarımız olurdu." *MBk,* s. 17

17 "Yataktan kalktım ve..." *MBk,* s. 16

18 "Milly beni hayatı boyunca sevmiştir..." *MBk,* s. 43

19 "bütün hayat bir enkaz gibiydi." *MBk,* s. 30

19 ... daimi olarak inancını yitirmesi olmuştu. *MH/A 6*

20 "Julia'ya âşığım!" *MBk,* s. 36

20 Virginia'nın kuzeni, tarihçi... H. A. L. Fisher, *An Unfinished Autobiography,* Oxford, 1940, s.10-12. Aynca bkz. E. F. Benson, *As We Were,* 1930, s. 87 ve Paul Savile, *Val Prinsep and Royal Academy Painting,* Yüksek Lisans Tezi (Magdalen College, Oxford), 1970

21 Bundan sonra olanlar, Victoryen dönemin... Bkz. E. F. Benson, *As We Were,* 1930, s. 92-95

23 "kız kardeşlerin cömertinin cömertliğini..." VW (Mrs. G. F. Watts'ın sözünü aktarır), *Victiorian Photographs of Famous Men & Fair Women by Julia Margaret Cameron,* giriş kısmı, Hogarth Press, 1926, s. 3

23 Putney'nin sakinleri onu... Bkz. Hammersley ve Fuller, *Thackeray's Daughter,* Dublin 1951, s. 110

24 "sadece güzel şeylerin..." Alıntıyı aktaran Helmut Gernsheim, *Julia Margaret Cameron,* 1948, s.15

24 "canı, kuzusu" *Mrs. Jackson'dan Mrs. Leslie Stephen'a, her yerinde*

26 Mrs. Ramsay'in kocasıyla ilişkisi... Bkz. Mitchell A. Leaska, *Virginia Woolf's Lighthouse,* 1970, 5. bölüm

26 ...birer kuyrukla... *b.k.* (VB)

İKİNCİ BÖLÜM

Sayfa

31 Adrian'ın gelişi... Bkz. dipnotu, s. 116

32 "O bana her zaman..." *VB/MS I*

32 ... badana boyalı bir duvarı tırmalayarak... *b.k. (VB)*

33 "Azize" *VB/MS I;* ayrıca *MH/A &*

33 "öfkeden morartma" *VB/MS I*

34 fena sayılmayacak birkaç mısra... F. W. Maitland, *Sir Leslie Stephen,* 1906, s. 318

34 "SEVGİLİ VAFTİZ BABA..." *VW, J. R. Lowell'a,* Leslie Stephen'ın bir mektubunda, 20 Ağustos 1888. (Houghton Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi)

34 "Clementé, sevgili yavrum..." *VB/MS I*

37 Şarkı söylemek daha iyiydi... *VW/VD,* [muh. 27 Aralık 1902] (Berg); ayrıca *VB/MS I*

38 "Onu öyle, gözleri neşeyle..." *HPGN,* 21 Mart 1892

39 "Bu yüzden çocuk onu..." *HPGN,* 7 Mart 1892

39 "bayağı zekice" *VB/MS I*

40 "Küçük çocuklarda cüretkârlığın..." *HPGN,* 18 Ocak 1892

40 "Miss Millicent Vaughan..." *HPGN,* 14 Mart 1892

40 "konuşmacıların prensi" *HPGN,* 21 Mart, 9 Mayıs, 7 Kasım 1892

40 "Olay örgüsü kuramıyorum..." *AWD,* s. 116, 5 Ekim 1927
40 *The Midnight Ride. HPGN,* 25 Ocak, 1 Şubat 1892
41 "...beni çok utanç verici bir şekilde..." *HPGN,* 6 Haziran 1892
41 *A Cockney's Farming Experiences. HPGN,* 22 Ağustos 1892 ve devamı
42 "O gün...iki şeyden dolayı..." *HPGN,* 16 Mayıs 1892
43 "Cumartesi sabahı..." *HPGN,* 12 Eylül 1892
44 St. Ives'daki aile hayatı... *VB/RF,* 29 Eylül 1930 (CH)
44 Mr. Wolstenholme... *MBk,* s. 61
45 Rupert Brooke... Stella Duckworth'ün *1893 Günlüğü*'nden açıkça anlaşıldığı gibi, Brookeların Stephen'larla St. Ives'da bir araya gelmesi, Christopher Hassall'ın (*Rupert Brooke,*1964, s. 30) söylediği gibi Nisan 1899'da değil, Ağustos ve Eylül aylarında gerçekleşmiştir. Stephen'lar her halükârda 1895'te St. Ives'dan ayrılmıştır. Ayrıca bkz.: *Mrs. Mary Ruth Brooke, VW'a,* 18 Ağustos 1918 (MH)
46 William Fisher.... *William Wordsworth Fisher* (daha sonra Amiral Sir W. W. Fisher) *Leslie Stephen*'a, 5 Ağustos [1891]
47 "mutlu Stephen ailesi" *HPGN,* 22 Ağustos 1892
47 *Yıllar*'da ... çocuk Rose'un..." *b.k. (VB).* Bkz. VW, *Yıllar,* s. 29
50 "Toplumsal bir roman..." "Extracts from the Diary of Miss Sarah Morgan" *HPGN*'de, 14 ve 21 Ocak 1895; "Bir gece rüyamda Tanrı olduğumu gördüm...." Diye başlayan yazı, *a.g.e.,* 11 Ocak 1895
51 düğünü anlatılır... *HPGN,* 21 Ocak 1895
51 "zamanın dişleri arasından" *HPGN,* 25 Şubat 1895
51 "İki haftadır..." *HPGN,* 4 Mart 1895
51 Beş yıl önce Mrs. Jackson... *Mrs. Jackson'dan VB'e,* 11 Temmuz 1890
51 "Ah Tanrı'ya şükür, bu akşam mektup yok!" *MH/A 5*
52 "...annelerinin rahminde ezilip sıkıştıklarına..." *AWD (Berg),* 3 Aralık 1923
52 "korku nöbetleri" *MBk,* s. 68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sayfa
54 "Onun ölümü...başımıza gelebilecek en büyük felaketti..." *MH/A 6*
55 'Julia'm' adını verdiği bir methiye *MBk*
55 "Doğuya has o kasvet." *MH/A 6*

56 "ufak tefek şeyler" fakat aynı zamanda da... *MBk*, s. 69
61 1896'da kısa bir süre günlük tutmasına... *1897 Günlüğü*'nde (Berg) 18 Ocak'ta bundan söz edilmektedir ama bu günlük saklanmamıştır
64 "Julia'm..." *MBk* (ek), s. 82
65 "beni dolandırdı..." *Florence Burke, VW'a*, 30 Nisan 1928, *VW/VB* ektedir, 9 Mayıs 1928 (Berg)
65 "bir kırbacın şaklaması..." *MH/A 5*
67 "MUTFAĞIN SAKİNLERİ..." *b.k. (VB)*
67 "Ah Leslie, Thoby ne asil bir çocuk!" *1897 Günlüğü*, 6 Ocak (Berg)
67 "Hâlâ endişeyle olsa da..." *Leslie Stephen, Mrs. Herbert Fisher'a*, 14 Kasım 1897
68 "biraz Yunanca öğrendim" *1897 Günlüğü*, 3 Mart (Berg)
68 "Güzel çocuğum, nasıl da bir çırpıda okuyorsun." *VW/VSW*, 19 Şubat 1929 (Berg)
68 "Ginia kitapları..." *MBk* (ek), s. 84
69 Hakluyt'un *Voyages* adlı kitabı... *AWD*, s. 150, 8 Aralık 1929
70 "çok fena bir yer..." *Leslie Stephen, Thoby Stephen'a*, 6 Şubat 1897
71 o "korkunç fikir"... *1897 Günlüğü*, 7 Mart (Berg)
71 "Benim...günlük kıyafetimle..." *Leslie Stephen, Thoby Stephen'a*, 27 Mart 1897; "babamın Bond Sokağı'ndaki terzisine gittik; burada babam düğün için kendisine yepyeni bir takım ısmarladı." *1897 Günlüğü*, 29 Mart (Berg)
71 "Benim için...Kew Bahçesi'ndeki..." *Leslie Stephen, Thoby Stephen'a*, 27 Mart 1897
73 "görkemli kıyafetlerle gezen..." *1897 Günlüğü*, 18 Nisan (Berg)
73 "epey bencillik sancısı..." *MBk* (ek), s. 84
74 "Stella öğleden sonra kötüleşti..." *1897 Günlüğü*, 29 Nisan (Berg)
75 "Stella...bir yere gittiğinde..." *1897 Günlüğü*, 12 Haziran (Berg)
75 "çok mantıksız olduğunu" *1897 Günlüğü*, 4 Mayıs (Berg)
75 "Bu pazar geçenkine göre..." *1897 Günlüğü*, 9 Mayıs (Berg)
76 "Her şeye gürlüyorum..." *1897 Günlüğü*, 13 Haziran (Berg)
76 "aman vermeyen, gök gürültülü..." *1897 Günlüğü*, 24 Haziran (Berg)
77 "üç aylık...korkunç bir bekleyiş..." *VB/MS I*
77 "hoşça kal" *1897 Günlüğü*, 17 Temmuz (Berg)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Sayfa

78 "korkunç yaslı kimseler" *MH/A 6*

79 "Annem bir melekti" H. A. L. Fisher, *An Unfinished Autobiography,* Oxford 1940, s. 15

80 "Sevgili Virginia..." *b.k. (VW)*

80 "Fisherlar, Cennet'i bile..." *VW Emma Vaughan'a,* 30 Ağustos [1903] (MH)

81 "Günün her saati...konuşur..." *VW Thoby Stephen'a,* 5 Aralık 1897 (CH)

81 "Ne kadar kötü davranırsak..." *VB/MS II*

81 ...çirkin, kötü kokulu... *VW/ES,* 18 Mayıs 1931 (Berg)

82 "Madge burada..." *b.k. (VW).* Ayrıca: *AWD (Berg),* 2 Haziran 1921

83 "Berbat ve uzun bir akşam yemeği..." *1897 Günlüğü,* 25/26 Eylül (Berg)

84 "zavallı çocuk..." *MH/A 5*

84 "kendisi üzüldüğünde, onun da üzülmesi..." *MH/A 6*

84 "Sizi çağırdığımı duydunuz mu?" *MH/A 6*

85 "Sen de orada bir taş parçası gibi..." *MH/A 5*

85 "Ne çileden çıkaran bir kızmışım..." *VB/MS II*

88 "...bunun kıyısı...[bulut]" *Warboys Günlüğü,* 1 Eylül 1899 (Berg)

88 VW, Emma Vaughan'a

91 "çok beyaz ve kuruyup büzülmüş" *VW Emma Vaughan'a,* 23 Ekim 1900 (MH)

94 "Artık kimse benimle tartışmıyor..." *VW Thoby Stephen'a,* tarihsiz [1903 yılı Mayıs başı](CH)

96 "Demek sen de onların tarafındasın" *MH/A 5*

98 (Herkes beni unuttu) *MH/A 5*

99 "Hyde Park Gate'liler" *Adrian Stephen VB'e,* tarihsiz [Nisan/Mayıs 1941] (CH)

100 "Bıyıklarım neden uzamıyor?" *b.k. (VB);* ya da: "Bu genç adam neden gitmiyor?" *VW, Collected Essays,* 1967, "Leslie Stephen", IV. cilt, s. 78

100 "Ah Gibbs, ne sıkıcı adamsın" *MH/A 15*

103 "...işin aslı..." *VW'tan Emma Vaughan,* 8 Ağustos 1901 (MH)

104 "Onlar genç hanımların..." *MH/A 14*

105 "Bir gün, William Rufus..." *b.k. (VW)*

106 paçalı külotu yere düştü... *VW/VD,* 2 Ekim 1902 (Berg)

106 Bu dönemde yazdığı bir yazıda... "Thoughts Upon Social Success" *HPG Günlüğü*'nde, 15 Temmuz 1903 (Berg)

107 "Geçen hafta *Two Dances*'a gittim..." *VW/VD,* tarihsiz [?27 Aralık 1902] (Berg)

108 Zor bir kocaydı... *VD/VB,* 20 Temmuz 1942 (CH)

110 "O YAŞLI BİR KEÇİ" *b.k. (VB)*

110 "Bunun yolculuğumun sonuna..." *MBk* (ek, 23 Nisan 1902), s. 90

110 "Sanırım sana durumumu açıkladılar..." *Leslie Stephen, Thoby Stephen'a,* 9 Kasım 1902

110 "tek kusuru..." *Leslie Stephen, Mrs. Herbert Fisher'a,* 14 Eylül 1902

111 "Ona odasını gösterdik..." *MH/A 26*; ayrıca bkz. *Friendship's Gallery* (Berg)

112 "Sen bana Mrs. Carlyle'ı..." *VW/VD,* 4 Mayıs 1903 (Berg)

113 "Ginia...bana hâlâ iyi davranıyor..." *Leslie Stephen, Mrs. Herbert Fisher'a,* 8 Temmuz 1900; ayrıca 11 Ağustos 1901; ayrıca *VW/VD,* [28 Ocak] 1904 (Berg)

114 "Beni görmeye gelen sevecen hanımlar..." *Leslie Stephen, Thoby Stephen'a,* 22 Kasım 1902

114 "Pek revaçta" *VW/VD,* 4 Mayıs 1903 (Berg)

114 onu gözleyen bir kişiye... *b.k. (Desmond MacCarthy)*

114 "Ben Henry James." *VD/VB,* 14 Mayıs 1942 (CH)

114 "Üç sabah boyunca..." *VW/VD,* tarihsiz [?Aralık 1903] (Berg)

115 "Bu hastalık" *VW/VD,* 28 Kasım 1903 (Berg)

BEŞİNCİ BÖLÜM

Sayfa

117 "Merak ediyorum, nasıl..." *VW/VD,* [23 dolayları] Mart 1904 (Berg)

117 "Bir şeyim olmadığını kendime ispat..." *VW/VD,* 10 Kasım 1904 (Berg)

118 "otellere musallat olan..." *VW Emma Vaughan'a,* 25 Nisan 1904 (MH)

119 Clive Bell ve *onun* arkadaşı... *VW/VD,* 7 Mayıs 1904 (Berg); ayrıca *VB Margery Snowden'a,* 3 Mayıs 1904 (CH)

120 "Ah Violet'ım... *VW/VD,* 26 Eylül 1904 (Berg)

122 "kırmızı bantlı parşömenden..." *VW/VD,* 5 Kasım 1904 (Berg)

122 "Şu an gerçekten çok iyi..." *VB Madge Vaughan'a,* tarihsiz [Kasım] 1904 (CH)

123 "Söylediklerin için 'komik' demem..." *VB Madge Vaughan'a,* tarihsiz [Kasım] 1904 (CH)

124 bir yazısını... *The Guardian*'a gönderdi... Bkz. *VW/VD,* 10, 11, 14 ve 21 Kasım 1904 (Berg)

126 "Kitty Bloomsbury'ye..." *VW/VD,* tarihsiz [Mart 1904] (Berg)

127 "söylenecek hiçbir şey olmadığı" *VB/CB,* 29 Ocak 1905 (CH)

128 "büyük tantanalarla" *Thoby Stephen CB'e,* tarihsiz [Eylül 1905] (CH)

128 "Şimdi yaptıklarımız bizi..." *VB Madge Vaughan'a,* 25 Mart [1905] (CH)

129 Leonard Woolf, Virginia ile Vanessa'yı ilk gördüğü... LW, *Sowing,* s. 183

130 Bu kopuş... *SST/LW,* 21 Şubat 1905 (MH)

130 "...büyük bir imtihan" *VW/VD,* 1 Ekim 1905 (Berg)

130 *Euphrosyne... Euphrosyne/A Collection of Verse,* Elijah Johnson tarafından yayınlanıp satılmıştır, 30 Trinity Street, Cambridge, 1905

131 ... Sivri dilli bir yazı... *MH/A 13a;* bkz. Ek C

131 "Bahsettiğin şey kıvrak zekâysa," VW'un *MH/A 16*'da anlattıklarını yorumladım

131 "En sonunda tartışmaya devam edenleri..." *MH/A 16*

131 "bir nevi" *b.k. (VB)*

132 Phyllis ve Rosamund... *MH/A 23f*

132 George, aristokrat gelinini... *Adrian Stephen VB'e,* tarihsiz [Nisan/Mayıs 1941] (CH)

133 "Ah sevgilim,..." *MH/A 16*

133 "Eşef verici, esef verici!" *MH/A 16*

133 "Seninle görüştüğümüzden, yani..." *VW/VD,* tarihsiz [16 Mayıs 1905] (Berg)

133 "O hoş insan,..." *VB/MS V*

135 "Son sonatım..." *SST/CB,* 8 Mart 1906 (CH)

135 "Arkadaşları ona inanmaya..." *MH/A 13c*

137 "köleye benzer" *b.k. (Desmond MacCarthy)*

137 George, daha iyi giyindiği... *George Duckworth VD'a,* 23 Aralık 1906

138 Bruce Richmond bu yazıyı "harika" buldu *VW/VD,* 11 mart 1905 (Berg)

139 "İspanya konusunda uzmanım dersem..." *VW/VD,* 30 Nisan 1905 (Berg)

140 "Komitenin yarısı" *VW/VD,* 19 Temmuz 1905 (Berg)

140 "eğlenceyle dersi birleştirerek..." *VW/VD,* tarihsiz [muh. 3 Ocak 1905] (Berg)

140 "Yarın çalışan kadınlarımın dersi var..." *VW/VD,* tarihsiz [1905 yazı] (Berg)
141 "gölgeler arasında kanlı canlı" *MH/A 22;* bkz. Ek B
141 "Sonra çarşamba günleri..." *VW/VD,* 9 Kasım 1905 (Berg)
141 "Dün dört çalışan erkeğe ders verdim..." *VW/VD,* tarihsiz [Ekim 1907] (Berg)
143 "adeta bir balayı..." *VW/VD,* 24 Ağustos [1906] (Berg)
143 "Marathon ve Salamis'i gördüler..." *MH/A 24b*
144 Patras'ta karaya çıktıklarında... *Adrian Stephen CB'e,* 24 Ekim 1906 (CH)
145 "şu veya bu"nun şiddetli bir nöbeti *VB Margery Snowden'a,* 3 Kasım 1906 (CH)
146 "yavaş yavaş iyileşiyoruz..." *VW/VD,* 20 Kasım 1906 (Berg)
146 "Thoby'nin durumu çok iyi gidiyor..." *VW/VD,* tarihsiz [25 Kasım 1906] (Berg)
146 "Ümitle beklenecek olan..." *VW/VD,* 19 Aralık 1906 (Berg)

ALTINCI BÖLÜM

Sayfa
148 ... kendisinin hayatına devam ediyor oluşu... *AWD* (Berg), 26 Aralık 1929
149 Lytton Strachey'ye başvurdu... *SST/LW,* 4 Eylül ve 22 Kasım 1908 (MH); ayrıca *GLS/CB,* 18 Kasım 1907 (CH)
149 Ömrünün sonlarına doğru yazdığı bir yazıda... *MH/A 5*
151 Kibirli, nazik ve... *VW/VD,* 28 ve 30 Aralık, 1 ve 3 Ocak, 1907 (Berg)
152 "Fakat sanırım kendisi ne yaptığını..." *Henry James, Mrs. W. K. Clifford'a,* 17 Şubat 1907 (Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi). Dikkatimi bu mektuba çektiği için Profesör Leon Edel'e minnettarım.
152 "Gitmesinden nefret ediyorum" *VW/VD,* tarihsiz [6 Şubat 1907] (Berg)
152 "uyuşmuş ve sersemlemiş" *VW/VD,* tarihsiz [?8 Şubat 1907] (Berg)
153 "Beatrice (Thynne) uğradı..." *VW/VD,* 15 Şubat 1907 (Berg)
153 "hepimizden on beş yaş küçük" *VW/VD,* Nisan 1903 (Berg)
153 *News*'ün editörleri... *HPGN,* 27 Haziran ve 1 Kasım 1892
154 haksız ama kaçınılmaz olarak... *b.k. (LW)*

154 Cüce... *b.k. (VB)*

154 G. E. Moore'a inanmıyor. *b.k. (Adrian Stephen)*

155 bir şahit... *b.k. (Duncan Grant)*

155 "Virginia evlenmeli." *VW/VD,* tarihsiz [?29 Aralık] 1906 ve 3 Ocak 1907 (Berg)

156 tuhaf bir çılgınlık... Bkz. E. F. Benson, *As We Were,* 1930, s. 134-139

157 bütün "yayımlanmamış eserleri" *VW/VD,* [10 Aralık] 1906 (Berg)

157 "çay koyup kadın gibi..." *VW/VD,* 15 Şubat 1907 (Berg)

157 "ciddi bir tartışma" *VW/VD,* tarihsiz [16 Mart 1907] (Berg)

160 "Ülke köpeklere gidiyor..." *VW/VD,* tarihsiz [?7 Temmuz 1907] (Berg)

160 Mrs. Humphry Ward'dan saklanmaya çalışan *b.k. (VW);* ama bkz. DG, "Virginia Woolf" *Horizon,* 1941, III.cilt, sayı 18, s. 406

160 "Nessa ile Clive, sanırım..." *VW Madge Vaughan'a,* 6 Kasım 1907 (MH)

160 köpek Hans... DG, *a.g.e.*

161 "Miss Stephen, siz *hiç* düşünür müsünüz?" *b.k. (DG)*

161 ... annesiyle babasını...yazmaya... *MH/A 6*

161 Virginia ayrıca ışık ve sis... *1906-1908 Günlüğü* (Berg)

162 "ihtiyar Henry James'in..." *VB/VW,* 14 Ağustos 1907 (MH)

162 "...Bugün golf kulübüne gidip..." *VW/VD,* [25 Ağustos 1907] (Berg)

163 *27* Aralık 1907'de... *Oyun Okuma Derneği*'nin Tutanak Defteri

164 "Bir bahar akşamıydı..." *MH/A 16*

165 "Bir kadın ve bir erkek olacak..." *VW/VD,* tarihsiz [?Kasım 1903] (Berg)

166 "Tek savunmam..." *VW Madge Vaughan'a,* tarihsiz [?Haziran 1906] (MH)

YEDİNCİ BÖLÜM

Sayfa

169 en sonunda Saxon ile evlenebileceği... *LW/GLS,* tarihsiz [1 Şubat 1906] (MH)

169 "hayran olunacak kadar güzel" *DG/GLS,* 7 Nisan 1907 (CH)

169 onu büyüleyici bulmuşlardı... *VB Margery Snowden'a,* tarihsiz [Nisan 1907] (CH)

169 pantolonunu yukarı doğru çekerek... *MH/A 16*

169 "şu Mr. Grant" DG, "Virginia Woolf" *Horizon,* 1941, III.cilt, sayı 18, s. 402.

170 "Tanıdığım herkesten çok Lytton'ın..." *VB/VW,* tarihsiz, [11 Ağustos 1908] (MH)

170 Clive...Lytton'ın ilgisinin... *CB/VW,* tarihsiz [12 Ocak 1911] (MH)

171 onda...âlicenaplığın olmadığını... *AWD (Berg),* 24 Ocak 1919

171 "Evet, bunlar çok güzel..." *VW/CB,* tarihsiz [?9 Ağustos 1908]

172 büyüleyici ve başarılı olduğu kadar hoşgörülüydü... Hilton Young (Deneli Lord Kennet), yayınlanmamış bir hatıra. Bu elyazmasına bakmama izin verdiği için şimdi Lord Kennet'a müteşekkirim.

173 uğursuz bir kedi gibi. *VW/VD,* 13 Mayıs 1908 (Berg); ayrıca bkz. *VW/GLS, Letters,* s. 13, [28 Nisan 1908]

174 Bir terk etmişlik ve ihanet duygusuyla... *VW/VD,* 13 Mayıs 1908 (Berg)

175 "Virginiacığım..." *b.k. (CB)*

176 "...ayırmak biraz zaman alacak" *VW/VD,* [15 Ekim 1907] (Berg)

177 cidden âşık olsaydı onu affederdi... *b.k. /VB)*

178 "hizmetinizde kazanılan onurlu yaralar" *CB/VW,* 3 Mayıs 1908 (MH)

178 "Gözümü yaşarttınız..." *VW/CB,* tarihsiz [6 Mayıs 1908]

178 "hatırlıyor musun" *CB/VW,* 3 Mayıs 1908 (MH)

178 "Rosewall'un tepesinde.." *CB/VW,* 7 Mayıs 1908 (MH)

179 "Bizim hakkımızda *senin* ne söylediğini..." *VB/VW,* tarihsiz [8 Ağustos 1908] (MH)

180 "Ona Apricot diyemez misin?" *VB/VW,* tarihsiz [8 Ağustos 1908] (MH)

180 "Ya da Barcelona" *CB/VW,* 23 Ağustos 1908 (MH)

181 "bugünlerde epeyce iyi yaz" *VW Emma Vaughan'a,* tarihsiz [Ağustos 1908] (MH)

181 ...bir defter tuttu... British Library BM61837. Bu defter 1906'daki Yunanistan gezisi sırasında kullanılmış ve 1908 ve 1909'da İtalya'ya da götürülmüştür

182 ... birbirlerine bağırarak dolaştılar, *b.k. (VW)*

183 "Vanessa ile Virginia ikisi de..." *CB/SST,* 17 Eylül 1908 (CH)

183 "Vanessa ile Virginia'nın inanılmaz..." *SST/CB,* 21 Eylül 1908 (CH)

183 "harika bir adam" *VW/VD,* tarihsiz [4 Ekim 1908] (Berg)

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Sayfa

185 "evliliğin huzurlu cenneti" *GLS/LW,* 19 Şubat 1909

186 cinsel bakımdan bir korkak... *VW/ES,* 26 Haziran 1930 (Berg)

187 adamın mektubunu sakladı... *Anon/VW,* 30 Mart [1909] (MH); ayrıca *VW/VD,* tarihsiz [27 Mart 1909] (Berg)

187 "Hayat...çok heyecan verici" *VW Madge Vaughan'a,* 21 Mart 1909 (MH)

188 "ilk horoz öterken" karaya çıkmayı... *VW/VD,* tarihsiz [27 Mart 1909] (Berg)

188 "o yapmacık Floransa Sosyetesi" *AWD (Berg),* 21 Ağustos 1929

188 "olduğu yere mıhlanmış bir yabani tavşanı andıran" *Yunanistan/İtalya 1906-1909 Defteri* (bkz. s. 138'deki 10. not)

189 En küçük, en doğal bir... *AWD (Berg),* 7 Aralık 1917

189 Bargello'da "usandırıcı"ydı *VB/VW,* tarihsiz [10 Mayıs 1909] (MH)

189 "Onun bu uzun yolculuğa..." *VB Margery Snowden,* 10 Mayıs 1909 (CH)

190 "Lady Otoline Morrell adında..." *VW Madge Vaughan'a,* tarihsiz [1909 yazı başları] (MH)

190 "harika dostları..." *ve devamı, MH/A 16*

194 "Tatlı olarak ne var?" *b.k. (VB)*

195 Adrian ile birlikte alışverişe... *Adrian Stephen/VB,* 9 Ağustos 1909 (CH)

197 "Herhalde perde aralarında..." *Adrian Stephen/VB,* 18 Ağustos 1909 (CH)

198 "...Büyük bir kalabalık var..." *VW/VB,* 16 Ağustos 1909 (Berg)

198 "Keçiyi yüklerinden kurtarmaya çalışmak..." *Adrian Stephen/VB,* 18 Ağustos 1909 (CH)

198 "[Almanların] irilikleri hayret verici..." *VW/VB,* tarihsiz [8 Ağustos 1909] (Berg)

198 "Saxon büyün gün uyukluyor..." *VW/VB,* tarihsiz [10 Ağustos 1909] (Berg)

199 "Saxon...şen şakrak..." *VW/VB,* tarihsiz [19 Ağustos 1909] (Berg)

199 "... Sadece mektup yazmakla..." *SST/CB,* 9 Ağustos 1909 (CH)

200 "biseksüel" bir mayo... *VW/VD,* 21 Eylül 1909 (Berg)

201 "Fevkalade iyi vakit geçirdim." *Walter Lamb/CB,* 21 Mart 1909 (CH)

201 "Yine döndük ve..." *VW/GLS, Letters,* s. 34, [6 Ekim 1909]
201 "Charing Cross Road'da..." *MH/B 21*
203 "yüzyılın şaheseri olmasının beklendiği" *CB/VW,* tarihsiz [8 Kasım 1909] (MH)
203 "Kanaatimce iğneye..." *Reginald Smith/VW,* 10 Kasım 1909 (MH)
204 "Farz et ki burada kalmışım..." *VW/CB,* 26 Aralık 1909

DOKUZUNCU BÖLÜM

Sayfa
207 "kılıksız bir gezgin tüccar" Adrian Stephen, *The "Dreadnought" Hoax*, s.18
208 ... pek çok muziplik planlamıştı. Bkz. Joseph Hone "Henry Cole, King of Jokers" *The Listener*'da, 4 Nisan 1940
208 iki günlük bir vakti vardı. *Daily Mirror,* 15 Şubat 1910
208 Bu fikir Vanessa'yı korkutmuştu. *VB to Margery Snowden*, 13 Şubat 1910 (CH)
209 "*Entaqui, mahai, kustufani*" Adrian Stephen, *a.g.e.,* s. 26
210 "Ne acayip bir dil konuşuyorlar" *b.k. (DG);* ayrıca Adrian Stephen *a.g.e.,* s.28
210 "Ah Miss Genia, Miss Genia!" *b.k. (VW)*
211 "çok güzel, klasik yüz hatlarına sahip" *Daily Mirror*, 14 Şubat 1910
211 Dorothea Stephen'dan bir mektup... *Dorothea Stephen/VW*, 3 Mart 1910 (Berg)
212 Ocak 1906 tarihinden beri... *b.k. (VB)*
213 hesap yapamayacağını... *VW/Janet Case*, 1 Ocak 1910 (MH)
213 Mrs. Rosalind Nash'le... *Rosalind Nash/ VW*, 19 Ocak 1910 (MH)
213 "...Cowgill gibi isimler..." *VW/VD*, tarihsiz [27 Şubat 1910] (Berg)
213 ruhsuz, insanlıktan çıkmış kimseleri... *VW/Janet Case*, tarihsiz, [?Aralık 1909] (MH)
213 H.G. Wells'in bir romanında... *VW/VD*, tarihsiz, [27 Şubat 1910] (Berg)
213 Clive'ın Saxon'a bildirdiğine göre... *CB/SST,* 2 ve 13 Nisan 1910 (CH)
214 "...seni memnun etmekten çok..." *VW/SST*, tarihsiz [13 Haziran 1910]
215 "Virginia küçüklüğünden beri..." *VB/CB,* 25 Haziran 1910 (CH)
216 "Ona gelecek ay yatağa hapsolacağımı..." *VW/VB*, 24 Haziran 1910 (Berg)

217 "Yeteneklerime saygı duyuyorlar ama..." *VW/VB,* 28 Temmuz 1910 (Berg)
217 "değişmişti..." CB, *Old Friends*, s. 117
217 "kara bir şeytan" *VW/VB,* 28 Temmuz 1910 (Berg)
218 "herkesin iyiliği mutlaka..." *VB/VW,* 29 Temmuz 1910 (MH)
218 "Ah canım..." *VB/VW,* 5 Ağustos 1910 (MH)
220 Bu yılın başında... *MH/A 16; VB/MS VI*
222 kâbusun korkunç bir şekilde tekrarlandığını... *VW/VD,* 25 Mayıs 1911 (Berg)
222 Roger'ı da her şeyi ele almış halde... VW, *Roger Fry*, s. 170
224 insan tabiatının Aralık 1910'da... VW, *Mr. Bennett and Mrs. Brown,* s.5
224 Vanessa ile Virginia... *b.k.* (*VB ve DG*); ayrıca *VB/MS VI*
224 ... fısıldanıyordu. *MH/A 16*
224 "*en France ça...*" *b.k. (CB);* ayrıca *Adrian Stephen/VB,* tarihsiz [Nisan/Mayıs 1941] (CH)
225 "Sevgilim,..." *VW/VB*, tarihsiz [21 Temmuz 1911] (Berg)
227 uzun ve biraz gülünç mektuplar... *Walter Lamb/VW*, 23 ve 25 Temmuz 1911 (MH)
227 Clive, Walter Lamb ve Sydney Waterlow... *Sydney Waterlow/CB,* 1 Ağustos 1911 (CH); *Walter Lamb/VW,* tarihsiz [Ağustos 1911] (MH); *Walter Lamb/CB*, tarihsiz [Temmuz sonu 1911] (CH)
227 Clive onunla bir daha konuşmadı. *b.k. (CB)*
228 "genç kadınların ortasında" *VW/CB*, tarihsiz [23 Ocak 1911]
228 "Miss Cox, Newham'lıların..." *VW/CB,* tarihsiz [23 Ocak 1911]
229 onun şiirlerinden birinin bir kelimesini bulduğu... Christopher Hassall, *Rupert Brooke*, s. 280; ama bkz. VW'un eleştiri yazısı: "The Collected poems of Rupert Brooke" *Times Literary Supplement,* 8 Ağustos 1918
230 Adrian'ın sözlerine güvenebilirsek... *Adrian Stephen/CB*, tarihsiz [muh. 25 Ağustos 1911] (CH)
230 Bu gezi iyi ve rahat başlamamıştı... Hassall, *a.g.e.,* s. 281
231 "Ah, hiçbir sorun yok..." *MH/A 16*; ve Marjorie Strachey *Woman's Hour*'da, BBC Home Service, 26 Nisan 1967
231 "Julia sağ olsaydı..." *MH/A 16*
232 "Dün Mel[ymbrosia]'in..." *VW/CB*, 18 Nisan 1911
232 "Yazamıyordum..." *VW/VB,* tarihsiz [1 Temmuz 1911] (Berg)
233 Virginia anlaşıldığı kadarıyla... *VW/Sydney Waterlow*, 9 Aralık 1911
233 "Woolf çaya geldi" *VB/CB*, tarihsiz, [?31 Aralık 1911] (CH)

233 "Elbette çok zeki..." *VB/CB,* 11 Ekim 1911 (CH)
235 "...aptal ve geri kalmış çevre" *LW/GLS,* 2 Temmuz 1905 (MH)
235 Bu noktada Lytton'ın... *LW/GLS,* 2 Temmuz 1905 (MH)
236 bir ara resim bile yaptı... *LW/VW,* 28 Şubat 1913 (MH); LW'nin *Günlükleri,* 1911, 1912 (MH)
237 "sevgili Mr. Wolf" *VW/LW,* 8 Temmuz 1911 (MH)
237 "bir kır evinden çok..." *VW/LW,* 31 Ağustos 1911 (MH)
237 "yarın seninle bir saat görüşmem gerek..." *LW/VW* (telgraf), 10 Ocak 1912 (MH)
238 "Sevgili Virginia,..." *LW/VW,* 11 Ocak 1912 (MH)
239 "...Sen orada otururken..." *LW/VW,* 12 Ocak 1912 (MH)
240 "Benim için gerçekten..." *VW/LW,* tarihsiz [13 Ocak 1912] (MH)
240 "...İstediğini elde edebilsen..." *VB/LW,* 13 Ocak 1912 (MH)
240 "Son kırk yılın en soğuk günü..." *VW/Katherine Cox,* 7 Şubat 1912
240 "her zamanki hastalığımın etkisi..." *VW/Katherine Cox,* 7 Şubat 912
241 "Sana delilerin harika hikâyelerini..." *VW/LW,* tarihsiz [5 Mart 1912] (MH)
243 "...Seni görmek..." *LW/VW,* 29 Nisan 1912 (MH)
244 "...Nasıl bir kariyerden vazgeçiyorsun..." *VW/LW,* 1 Mayıs 1912 (MH)
246 "Hayır, Lytton ile ruhsuz bir beraberliğe..." *VW/Molly MacCarthy,* tarihsiz [?Mart 1912]
246 "Umarım Leonard meselesi..." *VB/VW,* 28 Mayıs 1912 (MH)

İKİNCİ KİTAP
BİRİNCİ BÖLÜM

Sayfa
251 Virginia ile Leonard nişanlandı... *VB/RF,* 2 Haziran 1919 (CH)
251 "Ha! Ha!" *VW/GLS, Letters,* s. 40, 6 Haziran 1912
252 Virginia'ya yazdığı mektupta... *CB/VW,* tarihsiz [Haziran 1912] (MH)
252 herkesin birbiriyle arasının açık olduğu... *VB/RF,* 2 Haziran 1912 (CH)
252 "Bu anlaşma..." *VB/GLS,* 5 Haziran 1912
253 "Violet'ım..." *VW/VD,* 4 Haziran 1912 (Berg)
253 Madge Vaughan'ın durumu... *b.k.* (*LW*)
254 "Sandviç alır mısınız..." *VW/Janet Case,* tarihsiz [Haziran 1912] (Berg)

255 "İş, aşk ve..." *VW/VD*, tarihsiz [13 Haziran 1912] (Berg)
255 10 Ağustos Cumartesi günü... *VW/VD*, 5 Ağustos 1912 (Berg)
255 resmi nikâh töreni... *VB/Margery Snowden*, 20 Ağustos 1912 (CH)
255 çok iyi bir evlenme usulü... *VW/Janet Case*, tarihsiz [17 Ağustos 1912] (MH)
256 Barcelona'da... *VB/VW*, 2 Eylül 1912; balayı seyahatiyle ilgili hikâyeler ayrıca şurada da bulunmaktadır: *VW/Katherine Cox*, 4 Eylül 1912 ve *VW/SST*, 17 Eylül 1912
256 "müzmin derecede göçebe..." *VW/Molly MacCarthy*, 28 Eylül 1912
257 "Sence insanlar..." *VW/Katherine Cox*, 4 Eylül 1912, ayrıca bkz. *DG/VW*, 23 Eylül 1912 (MH)
257 "Çok mutlu görünüyorlardı..." *VB/CB*, 27 Aralık 1912 (CH); ayrıca bkz *CB/Molly MacCarthy*, 31 Aralık 1912 (CH)
258 "Virginia erkeklerdeki..." *VSW, Journal of Travel*, 25 Eylül 1912 (Berg)
258 "Violet'ım, Dün..." *VW/VD*, 11 Ekim 1912 (Berg)
259 "iğrenç bir grup..." *VW/VD*, 24 Aralık 1912
260 "adeta eziyetli bir gayretle" *LW, Beginning Again*, s. 143
260 "atlar, bir inek...almak.." *VW/VD*, 24 Aralık 1912
260 "Virginia bana çok iyi..." *VB/RF*, 24 Aralık 1912 (CH)
261 kız kardeşler arasında bazı tartışmalar... *VB/CB*, tarihsiz (CH); ayrıca bkz. *CB/Molly MacCarthy*, tarihsiz [Mart 1913] (CH)
261 "Keşke Woolf beni bu kadar rahatsız etmese" *VB/RF*, 7 Ocak 1913 (CH)
262 "kitabın bütün manevi önemi..." LW'un *Edward Arnold*'un 17 Şubat 1914 tarihli mektubuna yazdığı cevabın müsveddesi (MH)
263 ekonomik sorunlar... *VW/VD*, 11 Nisan 1913 (Berg)
264 "reddedilmesini bekliyorum"VW/VD, 11 Nisan 1913 (Berg)
265 "Gözlerim morardı..." *VW/Katherine Cox*, 16 Mayıs 1913
266 "...Virginia'nın epey kötü olduğunu..." *VB/RF*, 26 Temmuz 1913 (CH)
267 "pek kötü, titrek, kurşunkalemle yazılmış..." *VW/LW*, 7 mektup, tarihsiz, ancak damgaların tarihi 26 Temmuz ve 1, 3, 4, 5 Ağustos 1913 (MH)
268 "Virginia bana çok kötü görünüyor..." *VB/CB*, 23 Ağustos 1913 (CH)
270 Dr. Head, hemşireler ve Vanessa... Bu hadiseleri anlattığı için Sir Geoffrey Keynes'e minnettarım; ayrıca bkz. *VB/JMK*, 9 Eylül 1913 (CH); *LW/R.C. Trevelyan*, 13 Eylül 1913 (MH); *Sir George Savage/LW*, 9 Eylül 1913 (MH); ayrıca s. 17'deki dipnotu

273 "Woolf dün bisikletle..." *CB/Molly MacCarthy*, tarihsiz [25 Eylül 1913] (CH)
274 "Ah Keçi'nin deliliğini..." *b.k. (LW)*
275 bir tür anlaşma... *LW/VW,* 19 Haziran 1914 (CH)
276 Bu düşünce Leonard'ın içini... *VB/RF*, 2 Ağustos 1914 (CH)
277 "Ya bir hemşire ya da ordunun bir parçası..." *VW/Katherine Cox,* 12 Ağustos 1914
278 "Odanın bir ucunda..." *VW/Janet Case,* 10 Aralık 1914 (MH)
279 "Cumartesi, 2 Ocak [1915]" *AWD* (Berg)
280 "Sidney Webb ailesi..." *VW/Margaret Llewelyn Davies,* [9 Aralık 1914] (MH)
281 "zannederim herkesin..." *AWD* (Berg), 27 Ocak 1915
282 "Sevgili Margaret'ım..." *VW/Margaret Llewelyn Davies*, [25 Şubat 1915] (MH)
284 "Dün Woolf'u gördüm." *VB/RF*, 27 Mayıs 1915 (CH)
285 "oyunun sonuna gelmiş" *Jean Thomas/VD,* 9 Nisan 1915 (Berg)
285 "Ka, Virginia'yı görmeye geldi..." *VB/RF,* 25 Haziran 1915 (CH)

İKİNCİ BÖLÜM

Sayfa
286 "İşte en sonunda..." *Gece ve Gündüz*'ün arka kısmında basılan "Some Press Opinions," 1919
286 "Bu, düşünmeden kullanılacak..." *a.g.e.*
287 bir cümlenin "başka birini..." *VW/Molly MacCarthy,* 15 Aralık 1914
288 "Mektubun bana hâlâ keyif veriyor..." *VW/Margaret Llewelyn Davies,* tarihsiz [muh. 1 Ağustos 1915] (MH)
288 "Sanırım artık yeniden mektuplaşmaya..." *VW/GLS, Letters*, s.53, 22 Ekim 1915
289 "Sabah sisi gibi..." *VW/Katherine Cox*, 19 Mart [1916]
291 *Gerçekten de* Lady Robert'a... *VW/VB,* 7 Haziran 1916 *Lady Robert Cecil/VW*'a bir mektup ektedir, tarihsiz (Berg)
291 "Çalışmalarım..." *VW/GLS, Letters,* s. 62, 25 Temmuz [1916]
292 "Hayatın çok ilgimi çekiyor..." *VW/VB,* 30 Temmuz 1916 (Berg)
292 "Keşke Wissett'ı bırakıp..." *VW/VB,* 4 Mayıs 1916 (Berg)
293 "Sanırım Woolf'larda..." *VB/GLS,* 24 Ekim 1916

293 "arka planda bir kirlenme teorisi" *GLS/VB,* 25 Ekim 1916 (CH)

294 "komşumuz olmasını çok istediğimiz..." *VW/VB,* 11 Eylül 1916 (Berg)

297 "son üç ayda zekâ ve büyüleyicilikten.." *VW/Margaret Llewelyn Davies,* 27 Haziran 1923 (MH)

297 "çünkü bizler anne olarak..." *VW/Margaret Llewelyn Davies,* 24 Ocak 1917 (MH)

298 "...kesinlikle ilginç bir yaratık..." *GLS/ VW, Letters,* s. 61, 17 Temmuz 1916

298 "eğer bir kayanın..." *VW/GLS, Letters,* s. 62, 25 Temmuz 1916

299 "Katherine Mansfield'le biraz..." *VW/VB,* 11 Şubat 1917 (Berg)

300 "Hogarth Press'in Leonard'ın Kalküta Piyangosu'nda...söylenmiş" Orijinal kaynak, anlaşıldığı kadarıyla, Stephen Spender'dır; *World Within World,* 1951, s.153'te

300 bu parayı borsa oyunlarıyla artırmıştı... E. M. Forster, *Günlük,* 10 Mayıs 1912

301 "Yılda her birimiz için 300 pound..." *VB/MS III*

302 ...şu hesabı çıkarmıştı... LW, *Günlük 1915,* (MH)

302 Tahmin/Harcama. LW, *Günlük 1916,* (MH)

304 "Görüyorum ki gerçek matbaacılık..." *VW/VB,* 26 Nisan 1917 (Berg)

304 "Leonard Woolf ve Virginia Woolf'a ait..." Hogarth Press'in bu ilk ürününün bir kanıtı şurada ektedir: *VW/Margaret Llewelyn Davies,* 7 Mayıs 1917, (MH)

305 "yeni romanı hakkında her şeyi" *VW/RF,* [14 Nisan 1917] (CH)

306 "...bunlar, geleneksel üsluptaki alıştırmalarımı..." *VW/ES,* 16 Ekim 1930 (Berg)

307 Virginia'nın Margaret Llewelyn Davies'e yazdığı gibi, "Ve sonra" *VW/Margaret Llewelyn Davies,* 9 Eylül 1917 (MH)

307 "Güzelliği beni öyle etkiledi ki..." *VW/VB,* 22 Mayıs 1917 (Berg)

308 "O ve Virginia..." *RF/VB,* 11 Haziran 1917 (CH)

309 İşte Ekim 1917'de yazılan üç kısım... *AWD (Berg)*

312 ...bu tür yazılar... *VW Ek. Günlük,* 7 Aralık 1918. 16 Kasım 1918 ve 24 Ocak 1919 arasındaki dönemi kapsayan bu ek cilt, Berg Koleksiyonu'nda 1919 cildine kısmen kopyalanmıştır.

314 "bozulmamış bir kültür unsuru" LW, *Beginning Again,* s. 217

314 Alix...söyledi. *b.k. (Mrs. James Strachey)*

315 "Bloomsbury hipnotizması..." *VW/VB,* 17 Ocak 1918 (Berg)

318 "Bu maceradan..." *AWD (Berg),* 19 Kasım 1917
320 "Bu konuşmalar..." *AWD (Berg),* 4 Ocak 1918
325 çapkın bir seyis yamağı... *VB/GLS,* 3 ve 8 Ağustos 1917; *GLS/VB,* 6 Ağustos 1917 (CH)
326 "çok tatlı" Nelly Boxall, *Portrait of Virginia Woolf,* BBC Home Service, 29 Ağustos 1956
328 "Gertler'e ne söylediysen..." *VB/VW,* 24 Ekim 1918 (MH)
329 ("her zamanki gibi") *VW/VB,* 27 Ekim 1917 (Berg)
329 "Sadece seni bir konuda..." *CB/VB,* 26 Ekim 1918 (Berg)
330 "kaynar sular" *AWD (Berg),* 5 Şubat 1921
330 "Lütfen, Tanrı aşkına..." *VB/VW,* 21 Ocak 1918 (MH)
330 "Hükümetin işi.." *AWD (Berg),* 18 Eylül 1918
331 "Bu hafta yaptığımız her şeyde..." *AWD (Berg),* 12 Ekim 1918
331 "Bugün savaşı kazandık." *AWD (Berg),* 15 Ekim 1918

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sayfa
334 "...Lizard'da hasta olmak..." *VW/Katherine Cox,* 5 Şubat [1919]
335 "rüzgârla yağmurdan başka..." *AWD (Berg),* 5 Mart 1919
338 "Bu bize çok uygun olurdu" *AWD (Berg),* 3 Temmuz 1919
338 "Hayatımda hiçbir beş dakikanın..." *a.g.e.*
341 "özünde yalan" *The Letters of Katherine Mansfield, 1928,* 1. cilt, s.279, 284 (10 ve 13 Kasım 1919). Ayrıca bkz. F. A. Lea, *John Middleton Murry, 1959,* s. 68
341 "Onun kaçacak delik aradığını..." *AWD (Berg),* 28 Kasım 1919
341 "Bu dünyanın bir daha ortaya çıkmamak üzere..." *Athenaeum,* 26 Kasım 1919
342 "...Tuhaf ilgi, eğlence..." *AWD (Berg),* 18 Şubat 1919
342 "Bu akıl sır ermez kadın..." *AWD (Berg),* 22 Mart 1919
343 "başlangıçta sabit ve şaşırtıcı..." *AWD (Berg),* 31 Mayıs 1920
344 "Biraz talihi hak ettiğimizi..." *AWD (Berg),*28 Aralık 1919
344 "Bu son akşamımız." *AWD (Berg),*7 Ocak 1920
345 "Bu işimi [günlüğü]..." *AWD (Berg),* 15 Kasım 1919
345 "Doğum günümden sonraki gün.." *AWD,* s. 23, 26 Ocak 1920
347 "Bu olay benim Waterloo'ya.." *AWD (Berg),* 8 Haziran 1920

348 "Başucuma bir demet mor funda bırak" *Jacob'un Odası, Mrs. Dalloway.*
348 "bir kulüp üyesinin edebiyata bakışı" *AWD (Berg),*2 Nisan 1919
350 "işe büyük bir gayretle..." *AWD (Berg),* 18 Ekim 1920
350 Cuma, 18 Şubat [1921]18 Şubat [1921] Cuma *AWD (Berg)*
352 "Kokuşmuş bir yığın.." *AWD (Berg),* 8 Nisan 1921
352 "insanın istediği de budur" *AWD,* s. 32, 9 Nisan 1921
352 "Lytton bu hikâyenin..." *AWD,* s. 33, 12 Nisan 1921
353 "çok karışık" *AWD (Berg),* 12 Aralık 1921
353 "Carrington büyüyor..." *AWD (Berg),* 31 Ocak 1921
354 Virginia, "Ben olsam..." *AWD (Berg),* 12 Aralık 1920
354 "Ah canım hayır..." *AWD (Berg),* 31 Ocak 1921
354 "C[arrington] konusunda..." *AWD (Berg),* 15 Mayıs 1921
355 "Carrington'un kafasına silahı dayaması" LW, *Downhill...*, s. 72
355 "Virginia'yla Leonard'a söylediklerinden..." *Carrington, Letters &c,* s.178
355 "Sana aktarılan konuşmalara..." *a.g.e.* s. 183
356 "kargaşa yaratmaya olan merakından..." Holroyd, *Lytton Strachey,* II. Cilt, s. 398
356 "Lytton ona Virginia'nın..." *a.g.e.* s. 401
356 "Böylece Carrington..." *AWD (Berg),* 23 Mayıs 1921
357 "Onun aramızda en iyi tabiata..." *AWD (Berg),* 18 Şubat 1919
360 "bir konsola benzettiği.." *RF/VB,* tarihsiz [18 Mayıs 1921] (CH)
360 "Bunlar, bu sabah..." *AWD (Berg),* 8 Ağustos 1921
361 "makul sınırları aşmış..." *AWD (Berg),* Şubat 1922
361 "...Clive'la epey sık..." *AWD (Berg),* 12 Mart 1922
362 "...Önceki gün 4.30'dan 10.15'e kadar.." *AWD (Berg),* 24 Mart 1922
362 "Umarım daha fazla..." *CB/VB,* 1 Mart 1922 (CH)
363 "Onu şarkı gibi söylemiş..." *AWD (Berg),* 23 Haziran 1922
363 ... bir sirküler hazırladı. Holroyd, *Lytton Strachey,* II. Cilt, s. 366
364 "Ama Joyce'tan sonra..." *AWD (Berg),* 27 Eylül 1922
364 "hayranlık uyandıracak kadar..." *AWD,* s. 47, 26 Temmuz 1922
366 "bu sinirli adam..." *AWD,* 29 Ekim 1922
366 "Sen beni, geleneksel..." *T. S. Eliot/VW,* 4 Aralık 1922

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

367 "...geceleyin tek başıma..." *AWD (Berg),* 3 Ocak 1923
369 "Geleceği gayet iyi..." *VW/VB,* 22 Aralık 1922 (Berg)
370 "Mrs. Murry ölmüş!" *AWD (Berg),* 16 Ocak 1923
370 "Yine de bu ışıkta bile..." *Jacob'un Odası,* s. 217
371 dostane cevabı reddeden... *Berta Ruck/QB,* 11 Eylül 1971
372 "Never allow a Sailor..." G. H. W. Rylands, *BBC/TV Omnibus,* 18 Ocak 1970
372 "Leonard kendisinin..." *AWD (Berg),* 7 Şubat 1923
373 "Keşke zavallı Tom'un..." *AWD (Berg),* 19 Şubat 1923
374 "Belki de Virginia..." Gerald Brenan, *South from Granada, 1957,* 13. bölüm; ayrıca bkz. *VW/VSW,* 15 Nisan 1923 *(Berg) ve* VW/RF, 16 Nisan 1923
374 *To Spain, The Moment*'ta yeniden basılmıştır, 1947
374 "Uzanıyor ve..." *VW/LW,* 17 Nisan 1916 (MH)
376 "benim eski şemsiyeler..." *VW/Jacques Raverat,* 29 Şubat 1924
376 "Övünme vesilem:" *VW/CB,* 9 Nisan 1922
376 "Lady Londonderry..." *VW/CB,* 9 Nisan 1930
376 "Leonard benim burnumu..." *AWD (Berg),* 26 Mayıs 1924
376 Virginia'nın artık daha çok eskisine benzediği... *VB/Margery Snowden,* 15 Nisan 1923 (CH)
379 "...gençlere yönelik sosyal tavrı..." Ralph Partridge, *Portrait of Virginia Woolf,* BBC Home Service, 29 Ağustos 1956
381 "Kitabım birden..." *AWD,* s. 55, 4 Haziran 1923
381 "Bu kitaba, yazarlığım..." *AWD,* s. 57, 19 Haziran 1923
382 "çok zayıf bir sızıntı" *AWD (Berg),* 6 Ağustos 1923
382 "Ve Leonard'la buluşmaya gidip..." *AWD (Berg),* 15 Ekim 1923
384 "yarın yine..." *AWD (Berg),* 23 Ocak 1924
384 ... Tavistock Square 52 numarada... *b.k. (LW);* ayrıca bkz. Richard Kennedy, *A Boy at the Hogarth Press*
386 Rylands, Hogarth Press'e.... G. H. W. Rylands, *BBC/TV Omnibus,* 18 Ocak 1970
386 "Tanrı'ya şükür ki Angus..." *G. H. W. Rylands/VW,* tarihsiz [Kasım/Aralık 1924] (MH)
387 "İngiliz edebiyatının..." *Mr. Bennett and Mrs. Brown,* s. 24
387 "o gösterişli, akıcı..." a.g.e., s. 23

389 "Old Man"... *AWD,* s. 68, 17 Ekim 1924

389 "Sana söyleyeceğimi zannetmiyorum..." *VW/Jacques Raverat,* 4 Eylül 1924

389 Virginia Rodmell'de... *Jacques Raverat/VW,* tarihsiz [Eylül 1924] (MH)

390 "Elbette..." *VW/Jacques Raverat,* 3 Ekim 1924

391 "Jacques'ı sevindirmek hoşuma gidiyor..." *AWD (Berg),* 22 Ağustos 1922

391 "Senin mektupların..." *Jacques Raverat/VW,* tarihsiz [Aralık 1924]

391 "Son birkaç ay içinde..." *AWD (Berg),* s. 72, 8 Nisan 1925

392 "uzun zaman önce sona ermiş" *Gwen Raverat/VW,* tarihsiz [Ekim 1924 başları]

392 "Galiba Will'den..." *Katherine Cox/VW,* 1 Ağustos 19198

392 "Hayatımda hiç bu kadar..." *AWD (Berg),* 16 Mayıs 1925

BEŞİNCİ BÖLÜM

Sayfa

393 "Pek çok sahne..." *AWD (Berg),* 4 Eylül 1927

394 "Sanırım saat 3'te uyandım..." *AWD (Berg),* 15 Eylül 1926

396 "Virginia'nın en eğlenceli halinde olduğu" *RF/VB,* 11 Mayıs 1926 (CH)

396 "Üstüme aldığım işin..." *AWD (Berg),* 6 Mayıs 1926

396 "Woolf'lar çok mutlu" *CB/VB,* 19 Şubat 1928 (CH)

396 "Virginia hâlâ..." *CB/VB,* 2 Mart 1928 (CH)

396 "Şubat ayından beri..." *AWD (Berg),* 18 Mart 1928

397 "...baş başa kalınan şey..." *AWD,* s. 101-102, 30 Eylül 1926

397 "Pazartesi, Ozzie Dickinson..." *AWD (Berg),* 30 Ekim 1926

398 "Suyun üzerindeki dal parçalarına..." "On Being Ill", *The Moment,* s. 18

398 "...sabahlarım hep yazarak geçti.." *AWD (Berg),* 19 Temmuz 1925

400 "patlak lastikle.." *AWD,* s. 81, 13 Eylül 1925

401 "yüzergezer" bir hayat..." *AWD,* s. 82, 13 Eylül 1925

401 T. S. Eliot...terk etti.. *AWD (Berg),* 13 Eylül 1925

402 "İran'a gitmeye mahkûm" *AWD (Berg),* 27 Kasım 1925

403 Mrs. Nicolson'ın ona hayran olduğunu... *VSW/CB,* 10 Kasım 1922 (CH); ayrıca bkz. *AWD (Berg),* 3 Ağustos 1922

403 "doğuştan güzel yetenekleri olan..." *AWD (Berg),* 15 Aralık 1922
403 "Vita'mız (Clive'ın ve benim)" *VW/VB,* 17 Eylül 1925 (Berg)
404 "(Virginia gibi) dokunulmaz" *VSW/CB,* 14 Şubat [1926] (MH)
404 "İstersen buna bir nüsha..." Alıntıyı aktaran VW, *VW/VSW,* 4 Ekim 1924 içinde (Berg)
405 "Vita üç gündür..." *AWD (Berg),* 21 Aralık 1925
406 "Vita bugün benimle..." *VW/VB,* 13 Haziran 1926 (Berg)
407 Virginia'nın söylediğine göre Vita... *VW/Jacques Raverat,* 26 Aralık 1924
407 "Vita yarın..." *AWD (Berg),* 20 Mayıs 1926
407 Harold, Virginia'ya mektup yazarak... *H. Nicolson/VW,* 17 Aralık 1926 (MH)
408 "Ne kadar güzel..." *b.k. (QB)*
408 "Hiçbir zaman..." *AWD (Berg),* 8 Şubat 1926
409 Korkunç bir akşamdı.... *AWD (Berg),* 27 Mart 1926; ayrıca *VW/VSW,* 29 Mart 1926 *(Berg); LW, Beginning Again,* s. 117 ve *b.k. (LW)*
410 "epey düşen ve küçülen" *AWD (Berg),*24 Şubat 1926
410 "Bu sabah istifamı vereceğim." *AWD (Berg),* 24 Mart 1026
410 "Lütfen efendim..." *AWD (Berg),*30 Nisan 1926
411 "Bu sabah Oxford Sokağı'ndan..." *AWD (Berg),* 12 Mayıs 1926
411 ... ateşli bir hatip... *AWD (Berg),* 9 Mayıs 1926
412 Robert Bridges...H.G.Wells. *AWD (Berg),* 1 ve 4 Temmuz 1926
412 Thomas Hardy ile birlikte. *AWD,* s. 9, 25 Temmuz 1926
412 "tam bir sinir krizinin..." *AWD,* s. 95, tarihsiz, 1926
412 ...tenekeden bir yarım banyo... Nelly Boxall, *Portrait of Virginia Woolf,* BBC Home Service, 29 Ağustos 1956
413 "Yaşlı, rüküş..." *AWD (Berg),* 28 Eylül 1926
414 "Baş kahramanlarla..." *VB/VW,* 5 Şubat 1927 (MH)
414 "bir moda züppesinden ibaret" *Mrs. St. John Hutchinson/VW,* 10 Eylül 1924 (MH)
415 "Madam...ikimizin de..." *VW/VB,* 9 Nisan 1927 (Berg)
415 "Hiçbir ay bu kadar..." *AWD (Berg),* 1 Mayıs 1927
417 "Yeri gelmişken söyleyeyim..." *VW/VB,* 8 Mayıs 1927 (Berg)
417 *Virginia'dan Vita'ya...* B. J. Kirkpatrick, *Bibliography of VW,* A 10; ayrıca Benedict Nicolson, *BBC/TV Omnibus,* 18 Ocak 1970
418 "Sanırım ben bu dünyada..." *VW/VB,* 11 Mayıs 1927 (Berg)
419 "Sen benden eleştiri..." *RF/VW,* 17 Mayıs 1927

420 "*Deniz Feneri* ile *hiçbir şey...*" *VW/RF,* 27 Mayıs 1927
420 "Sadece Virginia..." *CB/VB,* 15 Mayıs 1927 (CH)
420 sadece bir kişi Virginia'nın İskoç adalarındaki... *VW/VSW,* 13 Mayıs 1927 (Berg)
420 Seafarers' Educational Society... *VW/VSW* [?Haziran 1927] (Berg)
420 ...aşk mektuplarıyla... *P. Morrell/VW,* [?27 Temmuz 1927] (MH); ayrıca *AWD (Berg),* 10 Ağustos 1927
421 Singer marka arabalarını... *b.k. (LW)*
422 ... onlara saati sordu. *b.k.(A. Davidson);* ayrıca *AWD (Berg),* 22 Ekim 1927
423 "Dün sabah umutsuzdum..." *VW/VSW,* 9 Ekim 1927 (Berg); ayrıca *AWD,* s. 114 ve 117, 18 Eylül ve 5 Ekim 1927
423 ... alelacele kaydettiklerinden... *AWD (Berg),* 23 Ocak 1927
424 "Yapma..." *AWD (Berg),* 18 Eylül 1927
424 Maynard ile Lydia... *VW/GLS, Letters,* s. 114, 3 Eylül 1927; ayrıca *b.k. (QB)*
425 "küçük sevimli şeyler" E. M. Forster; *Virginia Woolf,* s. 11.
425 "Onun pek çok insanı.." *b.k. (EMF)*
426 Virginia onun övgülerine... *AWD (Berg),* 23 Ocak 1924
427 "Makalen beni..." *EMF/VW,* 13 Kasım 1927
427 "Sevgili Morgan,..." *VW/EMF,* 16 Kasım 1927
429 "Sık sık bir uçurumun..." *VW/QB,* 6 Mayıs 1928
429 Clive vardı, "(bana..." *AWD (Berg),* 17 Nisan 1928; ayrıca *AWD (Berg),* 21 Nisan 1928
430 bir özür mektubu... *CB(VW,* 1 Nisan 1928 (MH); ayrıca *VW/CB,* 21 Nisan 1928
430 ... Clive şapkasıyla dalga geçti... *AWD (Berg),* 30 Haziran 1926
431 "ilk bölümlerde çok eğlenceli..." *b.k.(QB)*
431 "değersiz laflar" R. Hart-Davis, *Hugh Walpole,* 1952, s. 289
432 "Morgan hafta sonu buradaydı..." *AWD (Berg),* 31 Ağustos 1928
433 "Hüzünlüyüm..." *VW/VSW,* tarihsiz [Eylül 1928] (Berg)
433 "...Vita'yla evlendiğin..." *VW/Harold Nicolson,* 7 Ekim 1928
434 "Virginia'nın yeni kitabı..." *VB/RF,* 27 Ekim 1928 (CH)
434 "Artık kimin ünlü kardeş..." *b.k. (QB)*

ALTINCI BÖLÜM

Sayfa

436 "Woolf'lar çok eğleniyor..." *VB/RF,* 19 Ocak 1929 (CH)

439 bir çuval gibi sürükleyerek... *VW/VSW,* [28 Ocak 1929] (Berg)

439 her zamanki belirtiler... *VW/VSW,* 7 Şubat 1929 (Berg)

439 "Yepyeni türde bir kitap..." *AWD,* s. 141, 28 Mart 1929

440 "Belki de bahar hakkında..." *VW/QB,* 20 Mart 1929

441 "Elime bir defter ve bir kalem..." *Kendine Ait Bir Oda,* s. 39

442 "rasyonel ilişkinin..." a.g.e. s. 17

442 Monk's House'un banyosuna... *VW/VSW,* 5 Nisan 1929 (Berg); *VW/VB,* 7 Nisan 1929 (Berg)

442 "Daha geçen gün burada..." *b.k.* (QB)

443 Clive, "O, kâh gerçek dünyada..." *CB/VB,* 7 Temmuz 1929 (CH)

443 "Nessa'yı daha kaç kez..." *AWD,* s. 141, 4 Ocak 1929

443 "En çok bodrumumda..." *VW/Hugh Walpole,* 16 Temmuz 1930

443 "Ben doğuştan hüzünlüyüm" *AWD,* s. 143, 23 Haziran 1929

444 "engerek kuyruğu..." *VW/VSW,* 28 Ekim 1929 (Berg)

444 Ivy Compton-Burnett... R. Kennedy, *A Boy at the Hogarth Press,* s. 68, 84; ayrıca *VW/E. Sackville-West,* 23 Eylül 1929 (Berg)

444 "düşük sanat" *b.k. (Mrs. Lyn Newman)*

445 "telaşlı, gelişigüzel..." *AWD (Berg),* 5 Ağustos 1929

445 "...Yine o kitabı..." *AWD (Berg),* 19 Ağustos 1929

445 "Ve böylece akşam..." *AWD (Berg),* 22 Ağustos 1929

446 "İki hafta daha..." *AWD (Berg),* s. 153, 16 Şubat 1930

447 "Mr. Plomer," diye başladı söze... *b.k. (QB)*

447 "Herhalde dün gece..." *AWD (Berg),* 19 Ağustos 1929

448 ... bir yılbaşı partisine...*ve devamı. VW/CB,* 19 ocak 1930 (CH)

449 "Adeta dost olarak ayrıldık..." LW, *Downhill...,* s. 122-123

450 "Yetmiş bir yaşında..." *VW/QB,* 14 Mayıs 1930

450 "Başka kimseye bu kadar...*ve devamı.* C. St. John, *Ethel Smyth,* s. 222

452 "arkadaşları mektuplarına..." a.g.e. s. 247

452 "Durun size bir bakayım..." *AWD (Berg),* 20 Şubat 1930

453 "bu doğal olmayan, tuhaf..." *AWD (Berg),* 25 Ağustos 1930

453 "unsurları" *AWD (Berg),* 16 Haziran 1930

453 "çok şiddetli bir yaz" *AWD (Berg),* 28 Ağustos 1930

453 ... ince bir tunda dalı... *VW/Mrs. Wilson,* 12 Eylül 1930

454 "Eğer bu durmazsa..." *AWD (Berg),* 2 Eylül 1930
456 en mutlu...yaz... *AWD (Berg),* 8 Eylül 1930
456 "Belki de B[ernard]'ın..." *AWD,* s.165, 7 Ocak 1931
457 ... *The Prison* provası... *AWD,* s. 168, 4 Şubat 1931
458 "Burada, kaydetmeliyim ki..." *AWD,* s. 169, 7 Şubat 1931
459 "Pembe yanaklı..." *AWD (Berg), t7 Ocak 1931*
459 "Bu dilde yazılmış olan..." *VW/VB,* 11 Nisan 1931
461 "Tavrından pazartesi günü..." *VW/ES,* 29 Haziran 1931
461 "Evet, sanırım bu sabah..." *AWD,* s. 172, 17 Temmuz 1931
461 "Bu bir şaheser..." *AWD,* s. 173, 19 Temmuz 1931; ayrıca *VW/ES,* 19 Haziran 1931 (Berg)
463 "bir öfke ve..." *VB/RF,* 29 Temmuz 1931 (CH); ayrıca *VW/VB,* 23 Temmuz 1931 (Berg); *VW/VSW,* 30 Temmuz 1931 (Berg) ve DG *BBC/TV Omnibus,* 18 Ocak 1970
463 "Matbaa provalarım..." *AWD (Berg),* 19 Ağustos 1931
464 "...bu bir Londra Müzesi..." *AWD (Berg),* 1 Eylül 1931
464 "hiçbir şey anlatmıyor..." *AWD (Berg),* 15 Eylül 1931
464 "*Dalgalar*'ın bu kadar kısa zamanda..." *H. Walpole/VW,* 4 Kasım 1931
464 "Sevgili Hugh," *VW/H. Walpole,* 8 Kasım 1931
465 "Ama ah, bu hayatın mutluluğu." *VW/GLS, Letters,* s. 118, 6 Aralık 1931
467 "Çok hasta..." *AWD (Berg),* 18 Ocak 1932
467 "Çok daha iyi" *AWD (Berg),* 21 ve 22 Ocak 1932

YEDİNCİ BÖLÜM

Sayfa
469 "Ama her şeyi yanlış yapıyorum." *ve devamı. AWD (Berg),* 12 Mart 1932
472 "Evet, ama Parthenon ile ilgili..." *AWD (Berg),* 21 Nisan 1932
472 "En sonunda böceklerle..." *VW/VB,* 1 Nisan 1932 (Berg)
473 "çok insancıl, çok sempatik.." *VW/ES,* 4 Mayıs 1932 (Berg)
473 "Akbabalar, kızıl şahin..." *VW/Julian Bell,* 5 Mayıs 1932
473 "ümitsizliğin doruğuna..." *VW/ES,* 26 Mayıs 1932 (Berg)
474 "lanet herifler" *VW/ES,* 29 Ocak 1932 (Berg)
475 "Onları Yunan tapınakları..." *AWD (Berg),* 24 Mart 1832
475 "Hapur hupur yemek yiyen..." *AWD (Berg),* 2 Haziran 1932

476 "Sanırım benimle işi bitti" *ES/VB,* 28 Haziran 1934 (CH)
476 "Sen de bazı açılardan..." *ES/VB,* 30 Aralık 1934 (CH)
477 "hiç gurur duymadan..." *AWD,* s. 182, 11 Temmuz 1932
477 "...Başka kitaplar için..." *VW/G. H. W. Rylands,* 22 Kasım 1931
477 "...her şeyi, cinsellik, eğitim.." *AWD,* s. 189, 2 Kasım 1932
480 "Ben her zaman, çok şükür ki..." *W. R. Sickert/VW,* tarihsiz; ayrıca *AWD (Berg),* 17 Aralık 1933
481 ama o, Virginia...bir melekti... *VW/QB,* 8 Mart 1934
481 "delirten" *ES/VB,* 23 Ekim 1934 (CH)
482 "Sen de bazen köpeğine..." *O. Morrell/VW,* 16 Ekim 1934 (MH)
485 "Ya sonra," diye soru Maynard... *AWD (Berg),* 19 Nisan 1934
486 "Almanya'mız..." *AWD,* s. 199, 28 Nisan 1933; ayrıca B. Walter, *Themes and Variations,* 1947, s. 289
487 "O adsız kitaba yeniden..." *AWD (Berg),* 27 Ağustos 1934
487 "Üç günlük eziyetten sonra..." *AWD,* s. 222, 30 Ağustos 1934
487 "Sanırım bugüne kadar..." *AWD,* s. 223, 2 Eylül 1934
487 "Roger Pazar günü öldü..." *AWD (Berg),* 12 Eylül 1934

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Sayfa
489 "Bach çalıyordu..." *AWD (Berg),* 15 Eylül 1934
489 "kötü bir zaman" *VW/VSW,* 23 Eylül 1934 (Berg)
491 "Bu yüzden sevgili Roger..." *VW/RF,* 18 Mayıs 1923 (MH)
491 "Resimlerinde, bunların..." *VW/RF,* 21 Şubat 1931 (MH)
492 "o yılmaz cesaret var mı?" *AWD,* s. 253, 21 Ağustos 1935
492 "...bütün bir kitaptaki olgu ve iddiaları..." LW, *The Journey...,* s. 43
493 "Aşktan hepimizin yüzünü..." *VW/VB,* 8 Ekim 1938 (Berg)
493 "Umarım hepimizin yüzünü..." *VB/VW,* 14 Ekim 1938 (MH)
494 Mirsky ve Swinnerton... D. S. Mirsky, *The Intelligentsia of Great Britain,* 1935; F. Swinnerton, *The Georgian Literary Scene,* 1935
494 *Men Without Art...* Wyndham Lewis, 1934, V. Bölüm
494 "müthiş bir zevk alarak..." *AWD,* s. 228, 1 Ekim 1934
494 *The Spectator*'a yazdığı bir mektup... 2 Kasım 1934. Bkz. *The Letters of Wyndham Lewis,* ed. W. K. Rose, 1963, s. 222-225 ve *AWD,* s. 231, 2 Kasım 1934

495 "bunu ben söylemiyorum..." *AWD,* s. 231, 2 Kasım 1934
498 "küçük bir kurbağayı ezen..." *b.k.* (QB)
499 ...onun esas tepkisi... *VW/Julian Bell,* 1 Aralık 1935
500 "Ah Virginia'cığım..." *EMF/VW,* 6 Haziran 1935
500 "E. M. Forster beni..." *VW/ES,* 3 Ağustos 1936
500 Bayılan bir kız... *AWD (Berg),* 20 Mart 1936
502 ... sadece "hayır" oldu. *AWD,* s. 249, 19 Mayıs 1936
503 "Dün, numunelik bir gün..." *AWD (Berg),* 5 Kasım 1935
504 ... Londra Kütüphanesinin merdiveninde... *AWD,* s. 243, 9 Nisan 1935
505 "o ruh hali" *AWD (Berg),* 6 Temmuz 1934; ayrıca *AWD,* s. 298, 299, 240, 241
506 "Sanırım bu sabah..." *AWD (Berg),* 28 Mart 1935
506 "Ölmek istiyorum" *AWD,* s. 250, 5 Haziran 1935
506 "çılgınca yeniden yazma işi" *AWD,* s. 252, 17 Temmuz 1935
506 "her zamanki sancılar..." *AWD (Berg),* 29 Ağustos 1935; ayrıca bkz. *AWD,* s. 253, 254, 255, 260, 262, 264, 268
507 "...kötü bir sabah geçirdim..." *AWD (Berg),* 18 Aralık 1935
509 "Virginia'nın böyle olması çok kötü." *DG/VB,* 26 Nisan 1936 (CH)
510 "...yatakta uyanık yatarken..." *VW/ES,* 4 Haziran 1936 (Berg)
510 "...en sonunda, üzüntü..." *AWD,* s. 268, 11 Haziran 1936
510 "Leonard için ne büyük bir sıkıntı..." *VW/ES,* 26 Ağustos 1936 (Berg)
511 "Bence son derece iyi" *AWD,* s. 271, 3 kasım 1936

DOKUZUNCU BÖLÜM

Sayfa
512 "...L[eonard]'ın o geceki harika sözünden.." *AWD (Berg)*
514 *Cumartesi, 20 Şubat. AWD,* s. 275-276
514 *Pazartesi, 1 Mart. AWD (Berg)*
515 *Salı, 2 Mart. AWD (Berg)*
516 *New York Times* yazarla ilgili... *AWD (Berg),* 28 Mart 1937
517 "...birden L. Matbaayı..." *AWD (Berg),* 22 Ekim 1937
518 "Engeller ve anlaşmazlıklar vardı..." J. Lehmann, *Whispering Gallery,* s. 328

518 "Hiç kimse, Leonard bile..." *VW/Margaret Llewelyn Davies,* 11 Temmuz 1937 (MH)

519 "oradan ayrılmaması için yalvardı..." *VW/Julian Bell,* 11 Kasım 1936; ayrıca bkz. Stansky ve Abrahams, *Journey to the Frontier,* s. 391-413

520 "bir ihtişam var..." *VW/W. A. Robson,* 26 Temmuz 1937

520 "gerçekdışı bir hal" *VB/VSW,* 2 Nisan 1941; ayrıca *VW/VSW,* 1 Ekim 1937 (Berg)

520 "Neşeleneceğim ama.." *AWD (Berg),* 6 Ağustos 1937

520 "insanın gelmesini isteyebileceği.." *VB/VSW,* 2 Nisan 1941 (Berg)

520 Virginia ona dile getiremeyeceği kadar... *VB/VW,* [4 Şubat 1938] (MH)

521 Vita'ya yazmak zorunda kaldı... *VSW/VW,* 31 Mart 1941 (CH)

521 "Sen olmasaydın asla..." *VB/VW,* [4 Şubat 1938] (MH)

521 "Mutluluk için her şeyimiz..." *AWD (Berg),* 12 Ekim 1937

522 ...duyduğu açık gurur... *Helen Anrep/VB,* 11 Ocak 1938 (CH)

522 "Vanessa'nın nekrofilisi" *b.k. (QB)*

523 Maynard Keynes de hem öfkeliydi... *b.k. (QB)*

523 ... uzun, akıcı...*Agnes Smith/VW,* 7 Kasım 1938 (MH)

524 "Kaplan...yemeğini sindirdiği.." *AWD (Berg),* 26 Mart 1938

524 "İşte burada Skye'dayız..." *VW/VB,* 25 Haziran 1938 (Berg)

525 "korkunç ve can sıkıcı çalışması" *AWD (Berg),* 19 Temmuz 1938

526 "Bize maskelerimizi..." *AWD (Berg),* 28 Eylül 1938

526 "Altı aydır onursuz barış..." *VW/VB,* 1 Ekim 1938 (Berg)

527 "Euston Road School" *VB/VW,* 6 Kasım 1938 (MH)

527 Helen'a 150 pound borç vermesi... *Helen Anrep/VB,* 1 Kasım 1938 (CH); ayrıca *VB/VW,* 6 Kasım 1938 (MH)

528 "keşke küçük bir taksit..." *Helen Anrep/VB,* 1 Kasım 1938 (CH)

528 ... aslında kredi açığı... *b.k. (Dr. Igor Anrep)*

528 "Hayatımızda öyle bir zamana..." *b.k. (QB)*

528 "Maynard, Maynard bile," *AWD (Berg),* 11 Nisan 1939

529 "darmadağın ve küçücük..." *AWD (Berg),* 29 Ocak 1939

529 "Haftalardır ilk kez.." *AWD (Berg),* 22 Temmuz 1939

530 "geçen yılın deli sesi" *AWD (Berg),* 30 Ağustos 1939

ONUNCU BÖLÜM

Sayfa

531 savaşları yapanların "onlar"... *AWD (Berg),* 3 Eylül 1939

532 "bizim de icabımıza bakacaklar." *AWD (Berg),*11 Eylül 1939

532 T. S. Eliot ona yazdığı bir mektupta... *T. S. Eliot/VW,* 12 Eylül 1939

533 "SAVAŞ BAŞLIYOR..." *AWD (Berg),* 22 Ekim 1939

533 Mrs. Sidney Webb... *MH/A 20*

534 "Bir yabancı" *AWD,* s. 322, 18 Aralık 1939

535 "Ah bu tuhaf bir bekleyiş..." *AWD (Berg),* 8 Şubat 1940

535 çok sert bir eleştiriye... *AWD,* s. 328, 20 Mart 1940

535 "Bu *o...*" *AWD,* s. 328, 20 Mart 1940

536 "Julian öldüğünden beri..." *VB/VW,* 13 Mart 1940 (MH)

537 "bu yüzden benim küçük..." *AWD,* s. 332, 13 Mayıs 1940

537 "Ben susmak istemedim..." *AWD (Berg),* 20 Mayıs 1940

538 "Yahudiler her yerde.." LW, *The Journey...,* s. 14

539 "27 Haziran 1941 diye bir gün..." *AWD,* s. 337, 22 [aslında 27] Haziran 1940

539 "Çok yaklaşmışlardı..." *AWD,* s. 342, 16 Ağustos 1940

540 ...Vita'nın sesini... *VW/VSW* [30 Ağustos 1940] (Berg)

541 "...Londra'da kalbim dediğim..." *VW/ES,* 12 Eylül 1940

541 *The Leaning Tower. Folios of New Writing,* Sonbahar 1940'ta yayınlanmıştır; *The Moment,* 1947'de tekrar yayınlanmıştır.

542 "...aristokrasi konusundaki..." *The Niece of an Earl, The Common Reader: Second Series,* s. 217'de

543 "Onun yazılarının konusu..." R. L. Chambers, *The Novels of VW,* Oliver & Boyd, 1947, s. 1.

543 ".....je me permets... » *J. E. Blanche/VW,* 18 Eylül 1938 (MH)

544 Virginia'ya mektup yazarak... *B. Nicolson/VW,* 6 ve 19 Ağustos 1940 (MH); ayrıca *VW/B. Nicolson,* 13 ve 24 Ağustos 1940

546 *Anon* adı verilen... *MH/B 8a-d;* ayrıca *b.k. (QB)*

547 "Keşke Kraliçe Victoria olsaydım..." *VW/VSW,* 29 Kasım 1940 (Berg)

548 "basit bir melodiden diğerine..." *AWD,* s. 353, 29 Eylül 1940

548 Morgan mektup yazarak... *EMF/VW,* 4 Kasım 1940

548 kamuoyuna verilen "bir sus payı". *AWD (Berg),* 7 Kasım 1940

548 "ve topuklarının üzerinde..." Elizabeth Bowen, *BBC/TV Omnibus,* 18 Ocak 1970

549 Virginia, Octavia'nın portresini... *VW/O. Wilberforce,* tarihsiz [4 Mart 1941] (MH)

549 Bundan sonraki beş gün... *O. Wilberforce, E. Robins'e,* 27 Mart 1941; ayrıca *aynen,* 28 Şubat, 14, 20 ve 28/29 Mart 1941 (MH)

551 11.30 sularında... *The Brighton Argus,* 19 Nisan 1941; ayrıca *VB/VSW,* 29 Nisan 1941 (Berg)

551 "hiçbir zaman tasvir..." *AWD (Berg),* 23 Kasım 1926

KISA BİBLİYOGRAFYA

(Aksi belirtilmediği takdirde İngiltere baskıları Londra'da,
Amerika baskıları ise New York'ta yayınlanmıştır)

ANNAN. Noel Gilroy: *Leslie Stephen; his thought and character in relation to his time.*
MacGibbon & Kee, 1951; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1952

BELL, Clive: *Old Friends: Personal Recollections.* Chatto & Windus, 1956; Harcourt Brace Jovanovich, 1957

BELL, Julian (v.d.): *Julian Bell: Essays, Poems and Letters.* Ed. Quentin Bell. Hogarth Press, 1938

BELL, Quentin: *Bloomsbury.* Weidenfeld & Nicolson, 1968; Basic Books, 1969

CARRINGTON, Dora: *Letters and Extracts from her Diaries.* Ed. David Garnett. Jonathan Cape, 1970

Forster, E. M.: *Virginia Woolf.* (Rede Konferansı.) Cambridge University Press, 1942; Harcourt Brace Jovanovich, 1956

FRY, Roger: *Letters of Roger Fry.* Ed. Denys Sutton. Chatto & Windus, 1972

GARNETT, David: *The Golden Echo.* Chatto & Windus, 1953; Harcourt Brace Jovanovich, 1954

The Flowers of the Forest. Chatto & Windus, 1955; Harcourt Brace Jovanovich, 1956

The Familiar Faces. Chatto & Windus, 1962; Harcourt Brace Jovanovich, 1963

GRANT, Duncan: *"Virginia Woolf" Horizon,* Cilt III. sayı 18. Haziran 1941

HARROD, Roy: *The Life of John Maynard Keynes.* Macmillan, 1951. Harcourt Brace Jovanovich, 1951

HASSALL, Christopher: *Rupert Brooke. A Biography.* Faber. 1964; Harcourt Brace Jovanovich, 1964

HOLROYD, Michael: *Lytton Strachey. A Critical Biography.* Cilt I, *The Unknown Years*, 1967. Cilt II, *The Years of Achievement, 1968.* Heinemann; Holt, Rinehart & Winston, 1968

JOHNSTONE, J. K.: *The Bloomsbury Group,* Secker & Warburg, 1954; Noonday Press. 1954

KENNEDY, Richard: *A Boy at the Hogarth Press.* Whittington Press, 1972

KEYNES, John Maynard: *Two Memoirs.* Hart-Davis, 1949; Augustus M. Kelley,1949

KIRKPATRICK, B. J: *A Bibliography of Virginia Woolf.* Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı. Hart-Davis, 1967; Oxford University Press, 1968

LEHMANN, John: *The Whispering Gallery: Autobiography I.* Longmans, 1955; Hartcourt Brace Jovanovich, 1955

I am My Brother: Autobiography II. Longmans, 1960

MAITLAND, F. W.: *The Life and Letters of Leslie Stephen.* Duckworth, 1906. Detroit: Gale Research, 1968

MANSFIELD, Katherine: *Journal of Katherine Mansfield.* Ed. J. Midleton Murry. Constable, 1927; Alfred A. Knopf, 1927

The Letters of Katherine Mansfield, Ed. Middleton Murry. 2 Cilt, Constable, 1928; Alfred A. Knopf, 1929

MORRELL, Ottoline: *The Early Memoirs of Lady Ottoline Morrell.* Ed. Robert Gathorne-Hardy. Faber, 1963

NATHAN, Monique: *Virginia Woolf par elle-même.* Paris. Editions du Seuil, 1956

PIPPETT, Aileen: *The Moth and the Star. A Biography of Virginia Woolf.* Boston: Little, Brown, 1955

SACKVILLE-WEST, V.: *Pepita.* Hogarth Press. 1937; Doubleday, 1931

ST JOHN, Christopher: *Ethel Smyth, A Biography.* Longmans, Green, 1959

SPENDER, Stephen: *World within World.* Hamish Hamilton. 1951; Harcourt Brace Jovanovich, 1951

STANSKY, Peter ve ABRAHAMS, William: *Journey to the Frontier. Julian Bell and John Cornford: their lives and the 1930's.* Constable, 1966; Boston: Little, Brown, 1966

STEPHEN, Adrian: *The "Dreadnought" Hoax.* Hogarth Press, 1936

STEPHEN, James: *The Memoirs of James Stephen. Written by Himself for the Use of His Children.* Ed. Merle M. Bevington. Hogarth Press, 1954

STEPHEN, Leslie: *The Life of James Fitzjames Stephen, Bart, K.C.S.I. By his Brother.* Smith, Elder, 1895

STRACHEY, Lytton: *Lytton Strachey by Himself: A Self-Portrait.* Ed. Michael Holroyd. Heinemann, 1971; Holt, Rinehart & Winston, 1971

Letters, bkz. WOOLF, Virginia ve STRACHEY, Lytton

WOOLF, Leonard: *The Wise Virgins. A Story of Words, Opinions, and a Few Emotions.* Edward Arnold, 1914

Sowing: An Autobiography of the Years 1880-1904. Hogarth Press, 1960; Harcourt Brace Jovanovich, 1960

Growing: An Autobiography of the Years 1904-1911. Hogarth Press, 1961; Harcourt Brace Jovanovich, 1962

Beginning Again: An Autobiography of the Years 1911-1918. Hogarth Press, 1964; Harcourt Brace Jovanovich, 1964

Downhill all the Way: An Autobiography of the Years 1919-1939. Hogarth Press, 1967. Harcourt Brace Jovanovich, 1967

The Journey not the Arrival Matters: An Autobiography of the Years 1919-1939. Hogarth Press, 1969; Harcourt Brace Jovanovich, 1970

WOOLF, Virginia: tam bir bibliyografya için bkz. B. J. Kirkpatrick, *a.g.e.* Virginia Woolf'un aşağıda adı geçen kitaplarının tamamı, sadece birincisi ve dördüncüsü istisna olmak üzere, Richmond veya Londra'da, Hogarth Press tarafından yayınlanmıştır. Harcourt Brace Jovanovich de ikinci, üçüncü, yedinci, on dördüncü ve on yedinci hariç hepsini New York'ta, bir kısmını farklı yıllarda yayınlamıştır.

The Voyage Out. Duckworth, 1915

The Mark on the Wall, 1917

*Kew Gardens.*1919

Gece ve Gündüz. Duckworth. 1919

Pazartesi ya da Salı. 1921

Jacob'un Odası. 1922

Mr. Bennett and Mrs. Brown. 1924

The Common Reader. 1925

Mrs. Dalloway. 1925

Deniz Feneri. 1927

*Orlando: A Biography.*1928

Kendine Ait Bir Oda. 1929

Dalgalar. 1931
Letter to a Young Poet. 1932
The Common Reader: Second Series. 1932
Flush: A Biography. 1933
Walter Sickert: a Conversation. 1934
Three Years. 1937
Three Guineas. 1938
Roger Fry: A Biography. 1940
Perde Arası. 1941
A Writer's Diary. Virginia Woolf'un Günlüğü'nden Alıntılar, ed. Leonard Woolf. 1953

Virginia Woolf'un aşağıda yer alan seçme yazı ve hikâyeleri, ölümünden sonra Hogarth Press ve Harcourt Brace Jovanovich tarafından yayınlanmıştır:

The Death of the Moth and Other Essays. 1942
A Haunted House and Other Short Stories. 1943
The Moment and Other Essays. 1947
The Captain's Death Bed and Other Essays. 1950
Granite and Rainbow. 1958
Contemporary Writers. 1965
Collected Essays. 4 cilt. 1966-67

WOOLF, Virginia ve STRACHEY, Lytton: *Virginia Woolf & Lytton Strachey: Letters.* Ed. Leonard Woolf ve James Strachey. Hogarth Press/Chatto & Windus, 1956; Harcourt Brace Jovanovich, 1957

ALBÜM





Julia Stephen, Stephen kardeşlerle, 1894.
Vanessa, Julia, Thobv. Adrian ve Virginia.



Virginia ve Adrian Stephen kriket oynuyor. Cornwall, 1886.



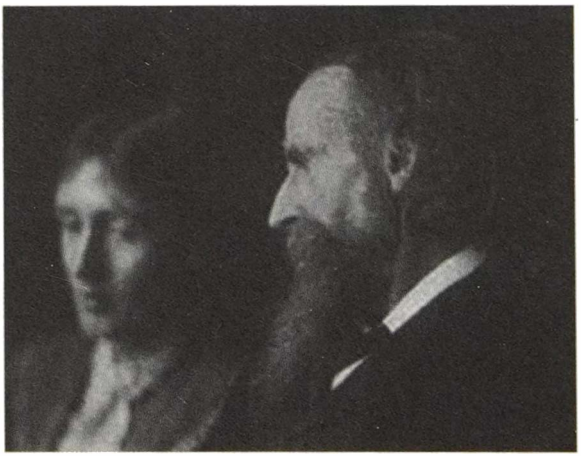
Stephen-Duckworth Wimbledon Grubu, 1892.
Gerald Duckworth, Virginia Stephen, Thoby Stephen,
Vanessa Stephen, George Duckworth (arka sıra).
Adrian Stephen, Julia Duckworth Stephen ve Leslie Stephen (ön sıra).



Vanessa, Stella, Virginia. 1896.



Virginia ve Vanessa. St. Ives, 1894.



Leslie Stephen, Virginia ile. 1902.



Vanessa Stephen.



Clive Bell.



Thoby Stephen.



Lady Ottoline Morrell.



Clive Bell ile Virgina Woolf, Studland'da plajda. 1910.



Vanessa Bell, oğulları Julian ve Quentin'le Charleston'da.



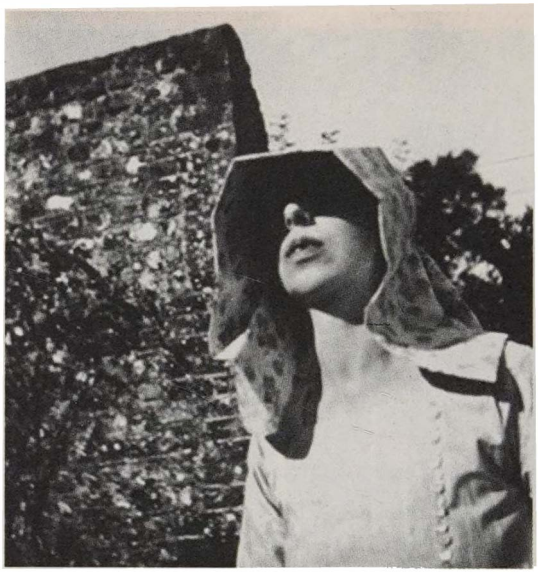
Roger Fry.



David Garnet ile Maynard Keynes, Vanessa Bell ile Duncan Grant'ın Charleston'daki evinde.



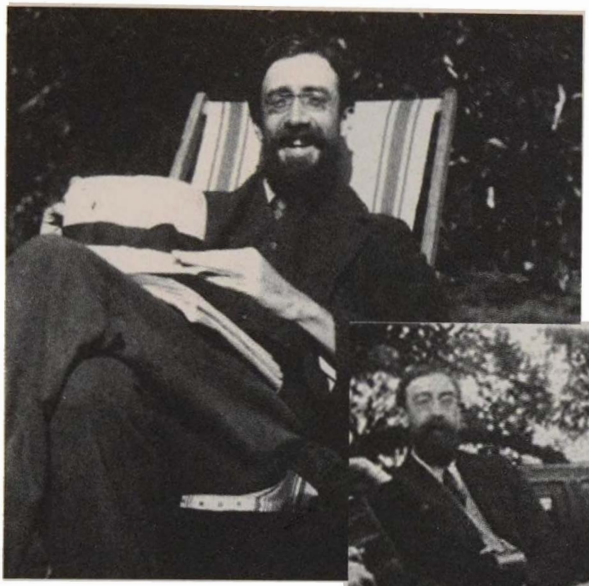
Lytton Strachey, Duncan Grant ve Clive Bel



Mary Hutchison.



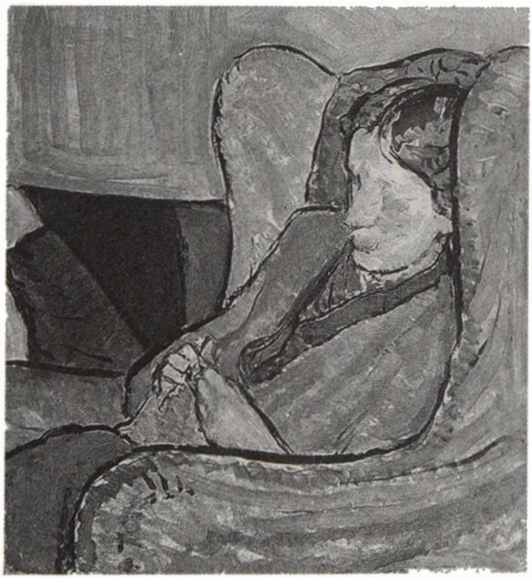
Saxon Sydney-Turner, Clive Bell, Virginia Stephen ve Julian.



Lytton Strachey



Lytton Strachey ile Virginia Woolf.



Virginia'nın Vanessa tarafından yapılmış yağlı boya resmi.

